ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

BRANDON UNIVERSITY
BRANDON · MANITOBA · CANADA

Brandon University
Manitoba
Canada

National Academy of Sciences of Ukraine
Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian
Archeography and Source Studies — Lviv Branch

Historical Cartography of Ukraine

A Collection of Scholarly Papers

M. P. Kots — Publishing
Lviv — Kyiv — New York
2004

Брандонський університет
Манітоба
Канада

Національна Академія наук України
Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. Грушевського
Львівське відділення

Історичне картознавство України

Збірник наукових праць

Видавництво М. П. Коць
Львів — Київ — Нью-Йорк
2004

ББК Д17я43 + Т211(4Ук)я43 + Д8г.я43
УДК 528.912 + 91](09) + 930
І904

Публікуються статті, написані на підставі виступів на Міжнародній науковій конференції «Картографія та історія України», з нагоди 400-річчя від народження Ґійома Левассера де Боплана (Львів, 20—21 листопада 2000 р.). Висвітлюються проблеми картографії та картографічного методу вивчення історії України, а також питання історії географії та картографії України. Окремий розділ збірника присвячений картографічній спадщині Ґ. Боплана з аналізом стану та завдань її дослідження.

Для науковців, студентів, краєзнавців.

The following are articles written on the basis of speeches given at the academic conference, «Cartography and the History of Ukraine», on the 400th anniversary of the birth of Guillaume Levasser de Beauplan (Lviv, 20—21 November 2000). Problems of cartography and cartographic method in studying the history of Ukraine, and also the history of the geography and cartography of Ukraine, are dealt with. A separate section of the collection is dedicated to the cartographic heritage of G. Beauplan with an analysis of the state of and tasks of its research.

The articles are for scholars, students, and regional studies scholars.

Упорядник тому: *Марія Вавричин*

Рецензенти: *Іван Бутич, Роман Шуст*

Літературний редактор: *Наталя Кіт*

Художник: *Юрко Кох*

Збірник складено при фінансовій підтримці Брандонського університету (Канада)

ISBN 966-02-3130-X

ЗМІСТ

IV розділ. Історія географії та картографії України

CONTENTS

Materials of the International Academic Conference «Cartography and the History of Ukraine», Dedicated to the 400th Anniversary of the Birth of Guillaume Levasser de Beauplan.

Lviv, 20—21 November 2000.

I розділ

Проблеми картографії

Іван Ковальчук

Історико-географічний аналіз і синтез: суть, завдання, проблеми, перспективи

Вступ

Циклічність розвитку багатьох географічних об'єктів та явищ, як і розділів природничої науки, що їх вивчають, зумовлює потребу в періодичному перегляді ідей, завдань, методів дослідження та наукових здобутків останнього періоду. Пропонуємо увазі читачів наше бачення суті процесів, що відбуваються в історичній географії, перспектив історико-географічного аналізу і синтезу та проблем, над якими необхідно працювати у XXI столітті.

1. Історичні аспекти історико-географічних досліджень

Історико-географічні дослідження — традиційний напрям вивчення стану довкілля, зокрема природної, демографічної та економічної його складових в їхньому розвитку і трансформаціях. Вагомий внесок у становлення історико-географічного аналізу зробили В. Докучаєв, І. Палімпсестов, В. Талієв, Л. Берг, В. Кубійович, С. Рудницький, Г. Марущак, Л. Старкель, Ю. Саушкін, С. Калесник, Ф. Мільков, О. Купчинський, І. Крип'якевич, М. Кордуба, Л. Воропай, П. Шищенко, Г. Денисик та інші вчені. Не зупиняючись на початках історичної географії (це питання досить докладно висвітлене у працях В. Яцунського[1], В. Жекуліна[2], А. Ісаченка[3], С. Калесника[4]), звернемо увагу на тенденції, що з'явилися в цій науці у другій половині XX ст.

Пік розвитку цієї галузі географії припав на 60-ті — 80-ті рр. XX ст. Саме у той час була опублікована узагальнююча праця В. Жекуліна[5], в котрій теоретично обґрунтовуються об'єкт і предмет історичної географії, її завдання, напрями та методи. Разом з попередньою книгою цього ж автора[6] вона підсумувала напрацювання у галузі історичної географії (зокрема щодо ландшафтів) і стала каталізатором історико-географічних досліджень у різних регіонах Росії, а також в інших республіках Союзу. Зауважимо, що у цей період виконується серія дисертаційних робіт історико-географічного спрямування (Л. Вампілова, Г. Денисик, О. Дмитрук, В. Давидчук, Н. Ейтманевичене, Є. Істоміна, Т. Коміссарова,

І. Ковальчук, М. Куниця, С. Курбанова, В. Коржик, М. Крилов, В. Пащенко, С. Романчук, В. Рюмін, О. Слінчак, С. Сотникова, О. Скупинова, С. Сушков, Є. Часовнікова, П. Штойко, А. Ямашкін, В. Яцухно, Я. Кузьмін та ін.), проводяться конференції, на яких обговорюються теоретичні, методичні та конструктивно-географічні проблеми історичної географії[7].

В Україні у ті роки активно функціонували львівський (проф. К. Геренчук, доц. С. Трохимчук, доц. І. Ковальчук, доц. С. Кукурудза, асп. П. Штойко), чернівецький (проф. Я. Жупанський, доц. Л. Воропай, асп. В. Коржик, асп. М. Куниця, В. Круль та ін.), київський (проф. П. Тищенко, д. г. н. В. Пащенко, доц. С. Романчук, к. г. н. В. Давидчук, асп. О. Дмитрук, Ю. Щур, В. Потапенко та ін.), кримський (доц. П. Підгородецький, доц. Г. Гришанков, доц. В. Боков, Ю. Глущенко та ін.), вінницький (доц. Г. Денисик, асп. А. Гудзевич), мелітопольський (доц. М. Крилов, С. Іванова), одеський (проф. Г. Швебс, Ф. Лісецький) осередки історико-географічних досліджень.

Головними завданнями історико-географічного аналізу та синтезу у 60-х — 80-х рр. XX ст. вважалися:

— відтворення (реконструкція) стану ландшафтів і компонентів природи на різних етапах їхнього розвитку;

— оцінка масштабів та інтенсивності перетворення діяльністю людини як окремих компонентів природного середовища, так і ландшафтів загалом;

— розробка нових та удосконалення існуючих теоретичних і методичних засад історико-географічних досліджень;

— широке застосування історико-картографічного методу для виявлення змін стану рослинного і ґрунтового покриву, тваринного світу, річкових систем, рельєфу та рельєфоутворюючих відкладів, техногенного навантаження на довкілля тощо. Багато у цьому напрямку зробили представники львівської (С. Трохимчук, І. Ковальчук, П. Штойко) та чернівецької (Л. Воропай, М. Куниця, В. Коржик) наукових шкіл;

— залучення до історико-географічного аналізу різночасової статистичної, архівної та археологічної інформації;

— використання для цих потреб аеро- та космічних фотознімків.

Наступний період розвитку історичної географії (90-ті рр. XX ст.) характеризувався спадом інтересу до традиційних дослідницьких проблем цієї дисципліни і водночас зміщенням акцентів у бік історико-географічного краєзнавства, розкриття історичних аспектів екологічної географії та етногеографії, застосування постнекласичних підходів — синергетичного, фрактального, інформаційного, пасіонарного, гуманістичного, ноосферологічного, коеволюційного, коадаптивного та ін. На це, зокрема, вказує:

— зменшення кількості традиційних історико-географічних публікацій, захищених дисертаційних робіт з цієї тематики, наукових

з'їздів, семінарів і конференцій (остання з них — «Історична географія ландшафтів: теоретичні проблеми і регіональні дослідження» — відбулася у Петрозаводську у 1991 р., а наступна — у квітні 2002 р.);

— завершення дослідницького шляху відомими вченими-географами історико-географічного профілю (В. Жекулін, К. Геренчук, В. Преображенський, В. Рюмін та ін.);

— проведення низки конференцій, на яких обговорювалось використання географією нових ідей і підходів — постнекласичних методологій[8];

— публікація праць монографічного характеру, орієнтованих на формування методології постнекласичного ландшафтознавства[9];

— поява великої кількості видань[10] та організація багатьох конференцій і з'їздів, присвячених еколого-географічним проблемам сучасного світу (Львів, 1994, 1997, 2000; Київ, 1994, 1996, 1998, 2000, 2001; Тернопіль, 2000, 2001; Чернівці, 1999; Луцьк, 2000; Харків, 1999, 2001 та ін.). Такі конференції відбуваються нині і в інших країнах.

Про актуальність пожвавлення історико-географічних досліджень на початку XXI ст. свідчать матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українське географічне краєзнавство: наукові засади, історія, постаті» (Тернопіль, 2001), підготовка міжнародної наукової конференції «Історична географія і геоекологія: нові напрямки та методи дослідження» (Санкт-Петербург, 2002), до програми котрої включені такі питання, як методологія і методика історико-географічних досліджень, історична географія взаємодії суспільства і природи, історичне ландшафтознавство, історична геоекологія, історико-географічні інформаційні системи, історико-географічні проблеми вивчення культурної спадщини тощо, а також зростання ролі історико-географічної інформації у вирішенні проблем динаміки географічних об'єктів і систем, оцінці ступеня їхньої трансформованості діяльністю людини, прогнозуванні змін стану довкілля та пошуках оптимальної стратегії використання природних ресурсів.

2. Суть історико-географічного аналізу та синтезу

Історико-географічним аналізом називаємо якісну та кількісну оцінку станів ландшафтів, реконструкцію просторово-часових взаємодій і взаємозв'язків природних і суспільних територіальних систем, відтворення послідовності незворотних і динамічно-функціональних змін, що відбуваються в цих системах упродовж певного історичного періоду, візуалізацію та інтерпретацію отриманої у процесі досліджень інформації про масштаби та інтенсивність трансформації географічних об'єктів, систем і їхніх компонентів.

Історико-географічний синтез, натомість, є методом вивчення об'єктів історичної географії (історико-географічних систем різних типів, рівнів та епох) у їхній цілісності, взаємозв'язках та єдності частин, що реалізується через узагальнення та інтегрування одержаної дослідницької інформації, її відображення у вигляді закономірностей розвитку природно-антропогенних систем, їхньої просторової організації, диференціації та інтегрування, типологізації історико-географічних об'єктів і районування, прогнозування змін та обґрунтування оптимізаційних управлінських рішень.

Поєднання історико-географічного аналізу та синтезу дає змогу розв'язувати суперечності на кожному зі ступенів наукового пізнання, спрямованого на вивчення такого складного об'єкта, яким є природно-господарські системи різних типів, рівнів та етапів природної і суспільної еволюції.

Історико-географічний аналіз і синтез виступає як інтегральний міждисциплінарний науковий напрям, сформований на перетині сфер природничо-географічних (географії, екології) та суспільних (історії, економіки, демографії, політики) наук.

Об'єктами історико-географічних досліджень аналітико-синтезуючого спрямування можуть бути:

— природно-антропогенні та антропогенні ландшафти різних типів, рангів та епох;

— історико-географічні системи різних історичних епох;

— широкий спектр компонентів природного середовища, природних умов і чинників, що впливають на стан ландшафтів і на соціальні спільноти людей на кожному етапі їхнього поступу та взаємодії;

— компоненти і різнорівневі системи та об'єкти суспільства (соціально-економічна складова природно-господарських систем і комплексів), суспільні чинники;

— етно- і демографічні єдності різних типів і рівнів, тісно пов'язані з тими чи іншими природними умовами і ресурсами та автохтонними чи прийшлими етносами.

— ідеальні (ментальні/уявні) сутності — історико-географічні поняття, категорії, закони, закономірності та аксіоми;

— історико-географічні реалії та знання про них, зафіксовані у книгах, на картах, у геоінформаційних базах даних тощо.

Об'єктом історико-географічного аналізу та синтезу можуть бути різнорівневі таксони природно-географічного, соціально-економічного та історико-географічного районування.

Аналіз публікацій про проблеми таксономії фізико-географічного та історико-географічного районування[11] дає підстави виділити такі основні таксономічні одиниці історико-географічного поділу: країна, зона, край, область, район, котрі корелюють з одиницями фізико-географічного районування (табл. 1).

Таблиця 1

Таксономічні одиниці історико- і фізико-географічного районування

А. При вивченні етносу та природного середовища, в якому він живе і господарює	Б. При вивченні ландшафтів як природно-географічної бази для історико-географічного аналізу і синтезу
Таксономічні одиниці історико-географічного районування	Таксономічні одиниці фізико-географічного районування
....	географічна оболонка
....	континент (сектор)
....	пояс
територія етносу (країна)	країна
історико-географічна зона	зона
історико-географічна підзона	підзона
історико-географічний край	край
історико-географічна (або історико-етногеографічна) область	область
історико-географічний район (історико-географічна земля)	район (ландшафт)
....	місцевість
....	урочище
....	підурочище
....	фація

Як видно з табл. 1, фізико-географічне районування, порівняно з історико-географічним, має значно ширший спектр таксономічних одиниць, що спонукає шукати шляхи вирішення проблеми таксономії історико-географічного районування.

Існують й інші погляди на об'єкт історико-географічних досліджень. Так, скажімо, С. Романчук[12] основним об'єктом історичного ландшафтознавства називає елементарні ландшафтно-господарські системи (ЕЛГС) — територіальні системи з поселенням у центрі, О. Скупінова[13] — елементарні історико-географічні системи, а М. Крилов[14] — елементарні системи природокористування. Наступними за рангом елементами аналізу є моноцентричні та поліцентричні поля (ареали) природокористування, райони, області, краї, зони та країни.

Найсуттєвішими рисами об'єктів історико-географічного аналізу та синтезу визнано:
— антропоцентричність історико-географічних систем та об'єктів;
— багатофакторність впливів на історико-географічні системи (ІГС);
— полісистемність і поліструктурність ІГС, гетерогенність їхніх складових — підсистем і компонентів;
— тісна взаємодія між підсистемами через потоки речовини, енергії та інформації;
— прискорення трансформаційних процесів у геосистемах з наближенням їх до теперішнього часу;

— скорочений термін «життя» техногенно-зміненої системи та її перебування у стані рівноваги;
— різномасштабність і відмінні риси у функціонуванні та динаміці різних компонентів і підсистем ІГС;
— складність структури ІГС і просторово-часових відношень між її блоками;
— високодиференційованість, дискретність, контрастність територіальної структури, нестійкість меж ІГС, їх малюнка і морфології;
— значний ступінь інформаційного насичення «пам'яті» ІГС, який відображає етапність її розвитку, впливаючі на неї чинники і техногенні процеси;
— великий соціально-економічний потенціал створених на різних етапах суспільної еволюції ІГС та об'єктів[15].

Вивчення цих об'єктів з позицій історико-географічного аналізу та синтезу відіграє надзвичайно важливу суспільно-наукову роль, бо дозволяє інтегрувати теоретичні концепції історії, екології, географії та економіки, поєднавши інформаційну базу та методи досліджень цих наук в єдину підсистему пізнання природно-господарських комплексів.

Предметом (предметною сферою) історико-географічного аналізу та синтезу виступають матеріальні властивості об'єктів історико-географічного пізнання та їхні ідеальні сутності, зокрема:
— взаємозв'язки і взаємодії людини, суспільства, суспільно-господарських систем та об'єктів з природним середовищем, його умовами і чинниками на різних етапах їхнього формування та розвитку;
— природничо-географічні, соціально-економічні, історичні, демографічні, етногеографічні, геокультурні, геоекологічні тощо наслідки (ефекти) історико-географічного розвитку і змін природно-антропогенних систем та об'єктів і ландшафтного розмаїття;
— набуті в результаті дослідницького процесу знання про об'єкти історико-географічного пізнання.

Іншими словами, предметами наукового пізнання є відображення об'єктів, отримані за допомогою пізнавальних засобів науки[16]. Якщо мова йде про відображення матеріальних об'єктів історико-географічної науки — історико-географічних систем, їхніх компонентів та об'єктів, тоді варто говорити про *теоретичний предмет історико-географічного аналізу та синтезу;* при відображенні шляху і засобів наукового пізнання ІГС — про *методичний предмет історико-географічної науки.* У разі ж наукового відображення усього процесу дослідження історико-географічних реалій маємо *методологічний* предмет історичної географії.

На думку В. М. Пащенка, «будь-який предмет, матеріальний чи ідеальний, може набути ролі об'єкта нового, іншого вивчення, виконаного на вищому рівні. ...взаємоперетворюваність об'єктів і предметів науки ... свідчить про діалектичність їхніх співвідношень у часі — стосовно різних циклів наукового пізнання»[17].

Проблемами, як відомо, прийнято називати коло складних питань методологічного, теоретичного, методичного і практичного характеру, що їх необхідно вивчити, дослідити або розв'язати. До *методологічних проблем* географічної науки загалом[18] та історичної географії зокрема відносять:
— застосування всезагальних, загальнонаукових і конкретно-наукових дослідницьких принципів, підходів, концепцій і парадигм у географічних та історико-географічних дослідженнях;
— перевірку істинності положень наукових парадигм, концепцій і теорій, принципів, законів і закономірностей, встановлених на попередніх етапах поступу науки;
— удосконалення існуючих, розробку нових парадигм і концепцій історико-географічного аналізу та синтезу.

Серед *теоретичних проблем* історико-географічного аналізу та синтезу найголовнішими є:
— формування наукових засад класифікацій і типізацій історико-географічних систем, об'єктів та процесів, обґрунтування схем історико-географічного районування;
— розкриття закономірностей будови і функціонування історико-географічних систем та об'єктів, механізмів взаємодії їхніх природних і суспільних складових;
— висвітлення проблем історико-географічного моніторингу, прогнозування, експертизи, оцінки ризику, управління функціонуванням природно-господарських геосистем тощо;
— удосконалення понятійно-категоріального апарату історичної географії.

До найістотніших з *методичних проблем* належать:
— удосконалення існуючих та розробка нових методів і підходів історико-географічного аналізу та синтезу (використання технологій ГІС, ідей синергетики, фрактального підходу, принципів емерджентності, інваріантності тощо);
— удосконалення методів історико-географічного картографування, інформаційно-картографічного моделювання і районування;
— розробка спектру алгоритмів історико-географічного аналізу та синтезу гірських, височинних і низовинних регіонів, досліджень різнорівневих історико-географічних систем та об'єктів, явищ і процесів;
— запровадження в дослідницький процес методів датування часу утворення історико-географічних об'єктів і систем, кількісно-аналітичних оцінок, синтезу та інтегрування природничої, суспільної, історичної й екологічної інформації тощо.

3. Наукові підходи в історико-географічному аналізі та синтезі

Сюди входять щонайменше три групи дослідницьких підходів — класичні, некласичні, постнекласичні. Зупинимося на них докладніше.

А. ***Класичні підходи та специфіка їхнього застосування в історико-географічних дослідженнях.***

Класичними є історичний, еволюційний, генетичний та порівняльний підходи[19].

Історичний підхід звичайно використовується у двох аспектах: а) для розкриття історії формування, розвитку і змін досліджуваних історичною географією об'єктів — рельєфу, ґрунтів, рослинного і тваринного світу, поверхневих і підземних вод тощо, а також географічних систем різних типів і рівнів (ландшафтних, суспільних, виробничих тощо); б) для отримання нових знань з історії становлення та розвитку історичної географії як науки. Інформаційною базою для реалізації цього підходу слугують результати географічних досліджень, зафіксовані на тематичних картах, у наукових працях, статистичних, фондових та інших матеріалах і довідниках.

До генетичного підходу вдаються для пізнання генези досліджуваних об'єктів, причин виникнення і розвитку історико-географічних процесів, виявлення етапів і тенденцій просторово-часових змін стану географічних об'єктів та явищ, появи якісно нових історико-географічних утворень. Варто зазначити, що охарактеризовані підходи доповнюють один одного і застосовуються в історико-географічних дослідженнях комплексно.

Еволюційний підхід має багато спільного з генетичним, оскільки полягає у вивченні процесів розвитку певних об'єктів (насамперед живої природи), тобто поступових змін їхньої будови і сутності під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. З еволюцією тісно пов'язані стрибкоподібні якісні зміни сутності, які називають революційними. Останнім часом уживається поняття коеволюції — йдеться про спільні для двох і більше взаємозалежних видів прогресивні зміни, котрі відбуваються внаслідок спільного відбору та пристосування[20]. Географічна коеволюція — це одночасна тривала спільна прогресивна зміна складових довкілля (геоми, біоти і соціуму), яка супроводжується посиленням їхніх різнорівневих взаємодій[21].

Близьким до коеволюційного є підхід, що передбачає підтримуваний (сталий, стійкий) розвиток соціоекосистем. Його суть зводиться до пошуків такої траєкторії розвитку суспільства і природи, яка дозволяла б задовольняти потреби сучасного покоління і водночас зберігати благополучні екологічні перспективи для наступних поколінь. На цьому підході базує свої пропозиції конструктивна географія, котра обґрунтовує комплекс заходів, спрямованих на оптимізацію використання земельних ресурсів і покращення стану агроландшафтів[22] тощо.

Б. ***Некласичні підходи.*** Кількість їх, як і галузей історико-географічної науки, в яких вони діють, досить значна[23]. Головними з них є структурний, системний, кібернетичний, конструктивістський, інформаційний, моделювання, гуманістичний, соціологічний, екологічний, регіоналістичний, глобалістичний, а також наукознавчий, субстантивний

та ін. Їхнє використання в історико-географічних дослідженнях лімітується складністю аналізованих об'єктів чи історико-географічних проблем, мірилом досліджень, їхньою цільовою орієнтованістю на вирішення теоретичних чи прикладних завдань.

В. *Постнекласичні підходи.* Основними у спектрі цих підходів є синергетичний, фрактальний, екоеволюційний (підтримуваного розвитку), ноосферологічний[24], а також ГІС-технологічний.

Потенціал синергетичного підходу, можливості його застосування у ландшафтознавстві, геоморфології, інших природничо-географічних науках оцінюються у працях Г. Хакена[25], А. Арманда[26], В. Пащенка[27] та ін. Вивчення історико-географічних об'єктів і систем, яким властиве явище синергізму, з позицій такого підходу дозволить одержати нові, приховані від дослідника при традиційному компонентному чи комплексному аналізі результати і, відповідно, зробити нові висновки.

Фрактальний підхід до аналізу історико-географічних реалій передбачає поділ цілого на природні або умовні фрактали, яким притаманні риси самоподібності, та з'ясування фрактальної (розривної) поведінки і структури об'єктів, просторова розмірність котрих, як і їхніх частин, описується складними дробовими показниками[28]. Цей підхід ґрунтується на положеннях фрактальної геометрії[29]. Він є перспективним, насамперед з практичного погляду, та цікавим — з наукового.

Суть *екоеволюційного* підходу полягає[30] у пошуках засобів підтримання динамічної (геоекологічної) рівноваги між структурними елементами геосистем та між ними, середовищем і людиною чи іншими живими істотами.

Ідеї *ноосферологічного* підходу, сформовані у 20-х—40-х рр. XX ст. П. Тейяр де Шарденом, Е. Леруа та В. І. Вернадським, були розвинуті у другій половині XX ст. завдяки працям М. Голубця, Г. Швебса, В. Пащенка, Ф. Рянського, І. Ковальчука та ін. Згідно з їхніми поглядами, постіндустріальне та особливо інформаційне суспільство може і повинно конструювати такі врівноважені природно-господарські системи, які забезпечували б збалансований розвиток їхньої господарської підсистеми і сприяли б відтворенню природної компоненти.

Існують й інші класифікації наукових підходів, що лежать в основі тих чи інших історико-географічних досліджень. Зокрема, Л. І. Воропай[31] уважає, що найважливішими з них є актуалістичний, системно-структурний, інтеграційний, конструктивний та екологічний.

4. Напрями і завдання історико-географічного аналізу

Основними напрямами і завданнями сучасних історико-географічних досліджень виступають:

1) характеристика стану природних умов і ресурсів різних регіонів на кожному з етапів розвитку їхніх ландшафтів;

2) вивчення (реконструкція) історії (етапності) змін природних умов і ландшафтів під впливом діяльності людини та суспільства;

3) оцінка масштабів та інтенсивності трансформаційних процесів, що відбуваються у природному середовищі та його компонентах під впливом діяльності людини і суспільства;

4) історико-географічні дослідження соціально-економічної ситуації минулих епох розвитку суспільства;

5) історико-географічні дослідження етногенезу та його зв'язків з природними умовами і ландшафтами;

6) історико-географічні дослідження політико-географічних реалій і процесів;

7) аналіз демографічної ситуації на різних етапах існування суспільства та оцінка масштабів і тенденцій її змін;

8) аналіз еволюції систем землеробства, будівництва, транспорту, водного господарства, меліорації, гірничотехнічної та інших галузей господарського впливу людини на довкілля, його умови і ресурси;

9) дослідження потоків речовини та енергії між морфологічними одиницями ІГС та їхніми природними і соціальними підсистемами на різних етапах їхнього розвитку;

10) картографічне відображення історико-географічних реалій і ситуацій на різночасових «зрізах» еволюції системи «природа — людина»;

11) геоінформаційне моделювання історико-географічних об'єктів, систем і процесів;

12) експертна оцінка надійності існуючих і проектованих природно-господарських об'єктів і систем;

13) прогнозування змін стану історико-географічних систем та об'єктів;

14) удосконалення теоретичних засад, методів і методики історико-географічного аналізу, синтезу та прогнозу;

15) розвиток понятійно-термінологічної бази історичної географії, підготовка і видання словників історико-географічної термінології;

16) підготовка та видання посібників і монографій з теоретичних і методичних засад історико-географічного аналізу і синтезу;

17) дидактичне обґрунтування комплексу заходів, спрямованих на поліпшення системи підготовки фахівців у галузі історичної географії.

У зв'язку з переходом географічної науки на новий — постнекласичний — етап розвитку, важливими завданнями історико-географічних досліджень є фрактальний, синергетичний, коеволюційний, ноосферологічний аналіз і синтез інформації про стан природно-господарських систем та об'єктів у різні періоди їхнього існування та еволюції.

5. Функції історико-географічного аналізу та синтезу

Історико-географічний аналіз і синтез виконує такі функції:

1) дає оцінку стану історико-географічних об'єктів і систем;

2) дозволяє виявити тенденції, оцінити масштаби змін стану ландшафтів та історико-географічних об'єктів і систем під впливом флуктації природних і техногенних чинників;

3) створює підстави для історико-географічного прогнозування змін природних і соціально-економічних умов та систем;

4) уможливлює картографічне моделювання стану і тенденцій розвитку ІГС та об'єктів;

5) дає змогу створювати бази даних історико-географічної інформації про досліджувані об'єкти;

6) забезпечує інформаційне моделювання стану і поведінки ІГС із застосуванням технологій ГІС;

7) дозволяє вирішувати конструктивно-географічні проблеми — оптимізувати стан і функціонування ІГС та об'єктів, підвищити ефективність використання природних ресурсів тощо.

6. Методи і моделі історико-географічних досліджень

В історико-географічному аналізі, синтезі та прогнозі практикується доволі широкий спектр методів і прийомів досліджень[32]. У зв'язку з цим, у нашій публікації обмежимося переліком найпоширеніших із них, виділивши головні завдання і проблеми, для вирішення яких служать ці методи.

6.1. Спектр і специфіка використання методів історико-географічного аналізу та синтезу

Ключовими методами історико-географічних досліджень є палеогеографічні, архівно-історичні, картографічні, дистанційного зондування, польових спостережень, аналізу просторово-часових рядів явищ та об'єктів, геоінформаційного моделювання і прогнозування тощо (табл. 2). Вибір методів і послідовність їхнього застосування залежить від складності досліджуваних історико-географічних об'єктів і систем.

При визначенні та аналізі етапів, циклів, ритмів, режимів і тенденцій розвитку процесів та змін стану історико-географічних об'єктів вдаються до методів палеогеоморфологічного, палеопедологічного, палеогідрологічного, палінологічного, малакофауністичного, остеологічного, дендрохронологічного, археологічного аналізу, термолюмінісцентного, радіовуглецевого датування тощо.

Для реконструкції стану компонентів природного середовища і ландшафтних систем доагрикультурного періоду застосовують методи історико-геоморфологічних, ґрунтово-географічних, геоботанічних, палінологічних, археологічних, топонімічних і картографічних досліджень.

Специфіку і тенденції розвитку процесів освоєння та заселення території, формування природно-антропогенних ландшафтних систем різних

типів (поселенських, аграрних, водогосподарських, лісогосподарських, рекреаційних, промислових, транспортних, беллігеративних тощо) вивчають методами археологічного, архівно-історичного, статистичного, топонімічного, демогеографічного, ентогеографічного, історико-археологічного, математико-статистичного і факторного аналізу.

Часові рамки кожного з етапів зміни інтенсивності господарського впливу на природне середовище та формування антропогенних ландшафтів установлюються за допомогою методів археологічного, історико-архівного, історико-статистичного, картографічного, історико-географічного, топонімічного аналізу, історико-географічних рядів тощо.

Реконструкція та аналіз природно-географічної та соціально-економічної ситуації на кожному з різновікових «зрізів» природокористування здійснюється методами історико-географічного відстеження режимів розвитку природних процесів, ландшафтів, процесів заселення, характеру використання природних ресурсів, інтенсивності трансформації компонентів довкілля і ландшафтних систем, ретроспективного аналізу усієї природничо- і соціально-географічної інформації, зібраної на різних стадіях дослідницького процесу.

Таблиця 2

Методи історико-географічних досліджень

№	Група методів	Методи історико-географічного аналізу і синтезу
I	Палеогеографічні	1. Методи палінологічного аналізу озерно-болотних, алювіальних та інших типів пухких відкладів; 2. Методи вивчення антропогенної еволюції ґрунтів: — метод генетичного аналізу профілю ґрунту; — метод порівняльного просторово-часового аналізу ґрунтових розрізів; — метод аналізу хронорядів сучасних і похованих ґрунтів; — історичний та історико-картографічний метод; — археологічний метод; — палеоботанічний метод; — палеозоологічний метод; — карпологічний метод. 3. Методи визначення абсолютного та відносного віку відкладів і ґрунтів: — радіовуглецевий метод; — палеомагнітний метод; — термолюмінісцентний метод; — фотолюмінісцентний метод; — історичні методи (аналізу письмових джерел, свідчень очевидців подій тощо); — дендрохронологічний метод; — геолого-геоморфологічні методи (корелятних відкладів, стратиграфічний, тефрохронологічний, споро-пилковий); — ґрунтово-географічний метод.

Продовження табл. 2

№	Група методів	Методи історико-географічного аналізу і синтезу
II	Архівно-історичні та картографічні	1. Методи аналізу письмових джерел інформації — літописів, реєстрів, кадастрів, інших документів, що відображають стан природи, розташування населення, рівень освоєння ландшафтів. 2. Методи метричного аналізу топографічних і тематичних карт, на яких зафіксована природничо-географічна і соціально-економічна ситуація на час їх складання. 3. Методи порівняльного аналізу різновікових карт (топографічних, тематичних, планів тощо) з метою визначення тенденцій і масштабів змін стану ландшафтів та їхніх компонентів.
III	Аерокосмічні	1. Аналіз різночасових аерофотознімків, які відображають стан довкілля на момент проведення знімання. 2. Аналіз космічних знімків різних типів і спектрів. 3. ГІС-моделювання аерокосмічної інформації про стан ландшафтів, їхніх компонентів, розміщення населення та господарську діяльність.
IV	Інтегрального історико-географічного аналізу та синтезу	1. Методи факторного історико-географічного аналізу та синтезу. 2. Методи картографічного моделювання історико-географічних систем та об'єктів з використанням технологій ГІС. 3. Методи оцінки напруги еколого-географічної ситуації. 4. Методи історико-географічного районування. 5. Інші методи (фрактального, синергетичного аналізу та синтезу тощо).

6.2. Моделі історико-географічного аналізу та синтезу

До цих моделей належать:

1. Серія історико-географічних (історико-геоморфологічних, історико-гідрологічних, історико-педологічних, історико-ландшафтних, історико-біогеографічних тощо) карт. До неї входять аналітичні (лісистості та її змін, розораності, стану річкових мереж тощо), комплексні (стану чи масштабів змін кількох компонентів довкілля) та синтетичні (ландшафтні, районування території за ступенем антропогенної трансформованості ландшафтів тощо) карти.

2. Моделі загального історико-фізико-географічного[33], регіонального історико-ландшафтного[34] та історико-суспільно-географічного аналізу.

3. Модель регіонального історико-ландшафтного аналізу стану природних і господарських систем для недокументованого періоду, котра представляє собою алгоритмізовану програму досліджень історико-географічних об'єктів[35].

4. Модель регіонального еколого-геоморфологічного аналізу, в якій важливою складовою є історико-географічні дослідження[36].

5. Алгоритми і моделі ландшафтних та еколого-географічних досліджень, обґрунтовані у працях сучасних українських та зарубіжних учених[37].

7. Перспективи історико-географічного аналізу та синтезу

Охарактеризовані проблеми, завдання і напрями історико-географічного аналізу та синтезу свідчать як про вагомі здобутки історичної географії, так і про великі перспективи розвитку цієї сфери досліджень системи «природа — суспільство», які пов'язуємо з:

— розширенням теоретичної бази історико-географічних досліджень (пошуки шляхів розв'язання проблеми розвитку і динаміки ІГС, встановлення закономірностей їхньої будови та функціонування, історико-географічного районування тощо);

— використанням досягнень історико-географічної науки для вирішення конструктивно-географічних та екологічних проблем сьогодення;

— розвитком таких нових напрямів історико-географічних досліджень, як історико-етногеографічний, історико-екологічний, синергетичний, коеволюційний, ноосферологічний, фрактальний, інформаційний тощо;

— посиленням соціальної, освітньої та екологічної ролі історико-географічної науки;

— популяризацією історико-географічних знань (підготовка нових монографій, навчальних посібників та підручників, термінологічних словників, енциклопедій з історико-географічної тематики тощо).

Звісно, зазначеними рисами не вичерпується весь потенціал, усе розмаїття здобутків і проблем історичної географії. Сподіваємося, що їх аналіз, здійснений нами у цій статті, сприятиме активізації цих досліджень в Україні.

Примітки

[1] *Яцунский В. К.* Историческая география. История ее возникновения и развития в XIV—XVIII веках. — Москва, 1955. — С. 8—15.

[2] *Жекулин В. С.* Историческая география ландшафтов. — Новгород, 1972. — 229 с.; *Его же.* Историческая география: предмет и методы. — Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1982. — 224 с.

[3] *Исаченко А. Г.* География и историческая география // Известия Всесоюзного географического общества. — 1976. — № 6. — С. 525—526.

[4] *Калесник С. В.* О классификации географических наук // XIX международный географический конгресс в Стокгольме. — Москва, 1961. — С. 7—9; та ін.

[5] *Жекулин В. С.* Историческая география: предмет... — С. 5—34.

[6] *Его же.* Историческая география ландшафтов...

[7] Методы исследования антропогенных ландшафтов. Тезисы докладов на Всесоюзном научном симпозиуме. — Ленинград, 1982. — 150 с.; Теоретические и

прикладные проблемы ландшафтоведения. Тезисы докладов VIII Всесоюзного совещания по ландшафтоведению. — Ленинград, 1988. — 155 с.; Историческая география ландшафтов: Теоретические проблемы и региональные исследования. Тезисы докладов I Всесоюзной науч.-практ. конф. — Петрозаводск: КПИ, 1991. — 170 с.

[8] Матеріали цих конференцій опубл. у: Ландшафтогенез-2000: філософія і географія. Проблеми постнекласичних методологій. — Київ, 1996. — 122 с.; Людина в ландшафті XXI століття: Гуманізація географії. Проблеми постнекласичних методологій. — Київ, 1998. — 191 с.; Проблеми постнекласичних методологій у природничо-географічних науках. — Київ, 1994. — 102 с.

[9] *Пащенко В. М.* Методологія постнекласичного ландшафтознавства. — Київ, 1999. — 284 с.; *Його ж.* Землезнання. — Київ, 2000. — Кн. 1: Методологія природничо-географічних наук. — 320 с.

[10] *Боков А. В. и др.* Геоэкология. — Симферополь, 1996. — 383 с.; *Гродзинський М. Д.* Основи ландшафтної екології: Підручник. — Київ: Либідь, 1993. — 224 с.; *Ковальчук І.* Регіональний еколого-геоморфологічний аналіз. — Львів: Інститут українознавства, 1997. — 440 с.; *Мельник А. В.* Основи регіонального еколого-ландшафтознавчого аналізу. — Львів: Літопис, 1997. — 230 с.; Основи соціоекології: Навч. посібник / Г. О. Бачинський, Н. В. Беренда, В. Д. Бондаренко та ін. / За ред. Г. О. Бачинського. — Київ: Вища школа, 1995. — 238 с.; *Стецюк В., Сілецький Ю.* Основи екологічної геоморфології. — Київ: Четверта хвиля, 2000. — 368 с.; *Топчиев А. Г. и др.* Геоэкология: географические основы природопользования. — Одесса: Астропринт, 1996. — 392 с.

[11] *Исаченко А. Г.* Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. — Москва: Высшая школа, 1991. — 366 с.; *Пащенко В. М.* Методологія...; Природа Украинской ССР: Ландшафты и физико-географическое районирование / Маринич А. М., Пащенко В. М., Шищенко П. Г. — Киев: Наук. думка, 1985. — 224 с.; *Прокаев В. И.* Физико-географическое районирование. — Москва: Просвещение, 1983. — 176 с.; *Федина А. Е.* Физико-географическое районирование. — 2-е изд. — Москва, 1981. — 127 с.; Физико-географическое районирование Украинской ССР / Под ред. А. М. Маринича. — Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1968. — 682 с.

[12] *Романчук С. П.* Історичне ландшафтознавство (теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування). — Київ: ДВЦ «Київський університет», 1998. — 146 с.

[13] *Скупинова Е. А.* Диахронический подход к исследованию процесса освоения ландшафтов Вологодской области: Автореф. дисс. ... канд. геогр. наук. — Ленинград, 1986. — 24 с.

[14] *Крылов Н. В.* Историко-географический анализ территориальной дифференциации природопользования в пределах средне- и южностепной зоны левобережной Украины: Автореф. дисс. ... канд. геогр. наук. — Ленинград, 1986. — 24 с.; Відомі неодноразові спроби здійснити їхню систематизацію, див., зокрема: *Жекулин В. С.* Историческая география: предмет...

[15] *Воропай Л. И., Куница М. Н.* Историческое ландшафтоведение: объект исследования, социальные функции, положение в системе наук, проблемы // Историческая география ландшафтов... — С. 4—7.

[16] *Пащенко В. М.* Методологія... — С. 20—24.

[17] Там же. — С. 25.

[18] *Пащенко В. М.* Землезнання... — С. 79—278.

[19] Там же. — С. 63—78.

[20] *Голубець М. А.* Від біосфери до соціосфери. — Львів: Поллі, 1997. — 254 с.; Проблеми постнекласичних методологій...

[21] *Пащенко В. М.* Землезнання... — С. 134—155.

[22] *Швебс Г. И.* От эволюции ландшафта к эволюции природно-хозяйственных систем // Известия Всесоюзного географического общества. — 1990. — Т. 122. — Вып. 5—6. — С. 415—419; та ін.

[23] *Пащенко В. М.* Землезнання... — С. 66—70.

[24] Там же. — С. 76—77.

[25] *Хакен Г.* Синергетика. — Москва: Мир, 1980. — 404 с.

[26] *Арманд А. Д.* Самоорганизация и саморегулирование географических систем. — Москва: Наука, 1988. — 264 с.

[27] *Пащенко В. М.* Методологія... — С. 188—194.

[28] *Пащенко В. М.* Землезнання... — С. 222—244.

[29] *Васильев Л. Н.* Фрактальность и самоподобие природных пространственных структур // Известия РАН. Серия географическая. — 1992. — № 5. — С. 25—35; Проблеми ландшафтного різноманіття України: Зб. наук. праць. — Київ, 2000. — 400 с.; *Mandelbrot B. B.* The fractal geometry of nature. — N.-Y.: W.H. Freeman and company, 1982. — 457 p.

[30] *Позаченюк Е. А.* Введение в геоэкологическую экспертизу. — Симферополь: Таврия, 1999. — 413 с.

[31] *Воропай Л.* Історична географія // Географічна енциклопедія України: В 3-х т. — Київ: УРЕ, 1990. — Т. 2. — С. 85; *Исаченко А. Г.* Ландшафтоведение...

[32] *Воропай Л. И.* Направления и методы комплексных историко-географических исследований антропогенных ландшафтов // Методы исследования антропогенных ландшафтов. — Ленинград: ГО СССР, 1982. — С. 64—66; *Жекулин В. С.* Историческая география: предмет... — С. 66—101; Источники и методы исторических реконструкций изменений окружающей среды / Под ред. В. В. Анненкова. — Москва: ВИНИТИ, 1991. — 161 с. — (Итоги науки и техники. Сер. Палеогеография. Т. 8); *Ковальчук І.* Регіональний... — С. 60—91; *Романчук С. П.* Історичне ландшафтознавство...

[33] *Подгородецкий П. Д.* Методические указания к спецкурсу «Историческая физическая география и прогнозирование» для студентов специальности 2030. — Симферополь, 1985. — С. 5—12.

[34] *Коржик В. Л.* Антропогенные изменения ландшафтов северной Буковины и актуальные задачи рационального природопользования: Автореф. дисс. ... канд. геогр. наук. — Киев, 1992. — 16 с.

[35] *Романчук С. П.* Історичне ландшафтознавство... — С. 31—38.

[36] *Ковальчук І.* Регіональний... — С. 53—59.

[37] *Исаченко А. Г.* Ландшафтоведение... — 366 с.; *Штойко П. И.* Изменения ландшафтов Западного Подолья в XV—XX веках: Автореф. дисс. ... канд. геогр. наук. — Ленинград, 1986. — 19 с.; *Гродзинський М. Д.* Основи...

Summary

On the basis of studying the scientific achievements of Ukrainian and foreign scientists in the field of historical geography the author has formulated a concept of the historical-geographical analysis of Ukraine's regions as well as a synthesis of information about the state of and changes in trends of natural, natural-economic and social systems and components of the environment. The author has characterized the scientific schools of historical geography in Ukraine and has formulated the promising tasks of historical-geographical researches.

Олег Шаблій

До проблеми підготовки і видання Національного атласу України

До історії створення Національного атласу України

Кожна держава, дбаючи про свій престиж, прагне мати національний атлас, який гідно репрезентуватиме її перед світовим співтовариством і власними громадянами. Тому його підготовку і видання беруть під свій контроль і протекцію високі достойники країни — Король, Президент, Прем'єр-міністр тощо. До цієї справи залучаються потужні колективи учених, виділяються великі кошти. Усе сприяє відносно безперешкодній появі такого твору.

Десятирічний період існування України як самостійної держави у контексті Центрально-Східної Європи є достатнім для того, щоб з усією серйозністю взятися до праці над виданням свого національного атласу. Для цього вже створені суспільні і власне наукові передумови.

Проблема видання Національного атласу України (НАУ) має досить довгу історію. Кращі з українських учених — географів, картографів та істориків, просто національно свідомих науковців та державників давно мріяли про такий атлас і виступали за його створення. Перша спроба була зроблена проф. Володимиром Кубійовичем, який ще 1934 р. розпочав підготовку, а в 1937 р. разом з когортою вчених — галичан і наддніпрянців — видав «Атляс України і сумежних країв», що став великим досягненням національної науки, культури і картографічної справи[1]. Науковий, картографічно-методичний багаж цього атласу, його структура і зміст дозволяють уважати його національним. Атлас містив близько 150 карт і картосхем, був багатий схемами і діаграмами, текстами. Його видрукували українською та англійською мовами. Міжнародний резонанс «Атлясу...» для передвоєнної української спільноти важко переоцінити.

Відомі спроби створити НАУ у 60-х — 70-х роках минулого століття. Але вони, на жаль, зазнали невдачі. Планувалося, що це буде «національний» (?) атлас радянської України у трьох томах. Один з цих томів під назвою «Атлас естественных условий и природных ресурсов» таки побачив світ у 1978 р. Російськомовність атласу свідчила,

що його навряд чи можна віднести до категорії національних. Два інших томи — «Економіка України» й «Атлас історії народу України» були, по суті, заборонені. Перший — через засекреченість економічної статистики. Другий — із зрозумілих причин: у совєтський період неможливо було відобразити правдиву історію народу, що не мав своєї держави (УРСР була всього-на-всього т. зв. радянською республікою, тобто псевдодержавою). Крім того, у самій назві тому відображався комуністичний підхід до трактування української нації (писалося «народу України» замість «українського народу»).

Уже в умовах існування самостійної України Інститутом географії під керівництвом члена-кореспондента НАН України Леоніда Руденка було виконано пілотний варіант електронної версії національного атласу. Він заслуговує схвалення як перша спроба застосувати до створення атласу України новітні технології. Набутий досвід можна буде успішно використати, працюючи над фундаментальним національним атласом, що передбачається Указом Президента України[2].

Цей Указ № 574/2001, датований 1 серпня 2001 р., визначає мету та організаційний механізм підготовки і видання такого атласу. Зокрема, в Указі зазначено: «З метою поліпшення забезпечення органів державної влади та органів місцевого самоврядування, наукових, освітніх, інших установ та організацій, широкої вітчизняної та міжнародної громадськості комплексною науково обґрунтованою офіційною інформацією про геополітичне становище, формування території та державності, природні умови та ресурси, стан навколишнього природного середовища, історію, культуру, економіку, соціальну сферу, населення держави, а також про роль і місце України у міжнародних відносинах постановляю:

1. Підтримати пропозицію Національної академії наук України та Українського географічного товариства щодо підготовки та видання Національного атласу України.

2. Утворити Координаційну раду з підготовки та видання Національного атласу України (далі — Координаційна рада), на яку покласти організацію підготовки та видання не пізніше 2004 року Національного атласу України»[3].

Цим же Указом був визначений персональний склад Координаційної ради (КР), до якої увійшли 32 особи. Більшість з них є керівниками академічних інститутів, котрі, очевидно, будуть брати участь у підготовці вихідних матеріалів, окремих карт, їх груп і серій. В усякому разі, у цьому складі лише 9 географів і картографів: член-кореспондент НАН України, директор Інституту географії НАН України Леонід Руденко, начальник Департаменту геодезії, картографії та кадастру Міністерства екології та природних ресурсів Анатолій Бондар, ректор Таврійського національного університету ім. В. Вернадського проф. Микола Багров, директор НВП «Картографія» Ростислав Сосса, зав. кафедри геодезії і картографії Харківського національного університету

ім. В. Каразина проф. Іван Левицький, зав. кафедри географії і картографії України Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича проф. Ярослав Жупанський, президент Українського географічного товариства, член-кореспондент АПН, проф. Петро Шищенко, зав. кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету ім. І. Франка проф. Олег Шаблій, зав. кафедри економічної і соціальної географії Одеського національного університету ім. І. Мечникова проф. Олександр Топчієв.

КР доручено протягом чотирьох місяців за участю провідних наукових центрів та учених, наукових і громадських організацій, а також зацікавлених органів державної влади провести громадське обговорення з урахуванням міжнародного досвіду та подати на затвердження Кабміну України проект Державної програми підготовки та видання НАУ з пропозиціями щодо фінансового та матеріально-технічного забезпечення її виконання.

У руслі названого Указу Президента Інститут географії НАН України розробив головні положення концепції (вона була в основному схвалена ще навесні 2001 р. конференцією «Геоінформаційне картографування держав і регіонів», організованою згаданим інститутом), а також структуру НАУ. Ці напрацювання було викладено у спеціальному циркулярі і розіслано Інститутом географії всім членам КР для ознайомлення і критичного аналізу. Ця стаття відображає нашу позицію щодо запропонованого проекту НАУ.

Принципи складання НАУ

Національний атлас — це, на нашу думку, передовсім складна система тематично і функціонально взаємопов'язаних карт, картоїдів, схем і діаграм, описів і візуальних зображень (часом і на CD-носіях), які подають досить повну, цілісну, науково вивірену і суспільно значиму інформацію про країну як державу, її народ, його духовну і соціально-економічну сферу, природне довкілля. Принципова різниця між національним атласом і комплексним географічним атласом країни (регіону) полягає у тому, що у національному атласі відправним структурним пунктом картографічної рефлексії є держава як форма політичної організації певної нації незалежно від наукового трактування останньої (є це нація етнічна чи політична), а у звичайному географічному (навіть комплексному) атласі країни чи регіону — територія з її природними і суспільними властивостями. Інші особливості цих двох типів атласів не суттєві для їх розрізнення.

Виходячи з цього, вважаємо, що НАУ — це насамперед *атлас самостійної держави, яка є суб'єктом міжнародного права*. Держави, котра виникла на основі волевиявлення української нації в її багатовіковій боротьбі за вільний, суверенний розвиток у європейській і світовій співдружності народів. Ця держава має довгу історію свого формування,

свою територію, з якої органічно виросла українська нація, котра й надає назву державі. Це — головний акцент методології НАУ, що має знайти відображення у його структурі та змісті (підкреслимо, що НАУ не повинен бути атласом території, регіону, тобто колишньої союзної республіки СРСР, якби це декому не хотілося). Таким чином, якщо у звичайному географічному атласі картографується передусім *територія* з її природними «середовищними» рисами і потенціалом (у т. ч. її використання у життєдіяльності суспільства), то у національному атласі наголос зміщується на суспільство і його центральний компонент — людність у її кількісних і якісних вимірах, зокрема етнонаціональному, духовному, соціальному.

У процесі атласного картографування вироблено ряд принципів, серед яких слід виділити загальні та конкретні.

Загальні засади атласного картографування — *системність, комплексність, історизм.* Вони не потребують пояснення і реалізуються у атласі в цілому та в сюжетах і змісті окремих карт, картосхем та їхніх серій. Ці засади у НАУ повинні доповнюватися низкою специфічних принципів, що випливають із сучасного рівня розвитку науки, реалій життєдіяльності українського народу і його держави, а також призначення і цілей такого атласу. До них належать такі принципи:

а) *державницький.* Треба мати на увазі, що це, як уже зазначалося, атлас незалежної держави України, а не регіону чи «республіки» СНД або наддержавної структури;

б) *національний.* Атлас відображає геопросторове і геочасове буття української етнічної та політичної нації. Дехто з «власть імущих» до цього часу не може змиритися з тим, що існує незалежна держава українського народу, і, прикриваючись «національною» термінологією, свідомо чи несвідомо прагне застосувати до НАУ старі більшовицькі підходи (це стосується як формальних, так і змістових особливостей атласу);

в) *ноосферизму* і *екологізму.* Провідною має бути ідея духовної та матеріальної єдності українського соціуму з природним довкіллям, духовна і матеріальна укоріненість української нації у свою територію;

г) *гуманістичний.* Оскільки найвищою цінністю в Україні є людина, громадянин, то наскрізними в атласі повинні стати категорії цивілізації, культури, моралі;

д) *деколонізації.* Мусимо позбутися всього того, що історично принижувало Україну та її народ. Зокрема, це стосується багатьох географічних назв (Кіровоград, Комсомольськ, Дніпродзержинськ та ін.). Необхідно ще до видання НАУ увійти у Верховну Раду з пропозицією відновлення назв безпідставно перейменованих поселень і навіть рік (наприклад, р. Бог на Південний Буг), а також перейменування назв з явно імперським звучанням (наприклад, усунути з таких топонімів, як Кам'янець-Подільський, Білгород-Дністровський, Володимир-Волинський та ін.,

другу їх частину). Це окрема проблема, яка детальніше розглянута нами у багатьох виданнях[4].

Перелічені принципи повинні лягти в основу розроблення структури НАУ та його змісту.

Структура НАУ

Найбільш принциповим має бути обґрунтування структури НАУ, тобто наявності у ньому великих підрозділів, їхньої послідовності і зв'язків між ними. Аналіз архітектоніки національних атласів окремих країн, особливо видань-однотомників (Польща, Чехо-Словаччина, Болгарія та ін.), наводить на думку, що у кожного із них є як позитивні, так і негативні сторони. Зокрема, в атласах минулих десятиріч слабо, а то й зовсім не представлено екологічну сферу. У країнах Західної та Центральної Європи недостатньо показано їхній етнічний чи національний склад та ін.

Найближчий до наших ідей щодо структури є нещодавно виданий національний атлас Польщі. У ньому передбачено такі великі розділи:

1) країна — територія — управління;
2) природне довкілля (у т. ч. екологічний стан території);
3) суспільство (зокрема, людність, соціальна сфера);
4) господарство (починаючи від первинного сектора — лісівництва, рільництва, енергетики, і закінчуючи сферою послуг і трансформацією економіки).

У запропонованій Інститутом географії структурі НАУ виділено такі розділи[5]:

1. Вступ (загальна характеристика, геополітичне положення України, історія формування української держави, історична та історико-культурна спадщина).
2. Природні умови та ресурси (геофізичні умови, геологічна будова, гідрогеологічні умови, ресурси надр, рельєф, кліматичні умови та ресурси, поверхневі води і ресурси поверхневих вод, моря та їхні ресурси, ґрунти та земельні ресурси, рослинність і ресурси рослинності, тваринний світ і ресурси тваринного світу, природно-рекреаційні умови та ресурси, ландшафтне різноманіття та фізико-географічне районування).
3. Населення (розміщення та розселення населення, рух населення, склад населення, сім'я, соціально-економічний стан населення, здоров'я населення, рівень життя населення).
4. Економіка (загальна характеристика, фінанси, бізнес і кредит, промисловість, будівництво, сільське господарство, перевезення вантажів, водне господарство).
5. Екологічна ситуація (забруднення та порушення компонентів природи, оцінка екологічної ситуації, радіаційне забруднення, екологічна політика).

Ця структура має лише один недолік: «екологічна ситуація» подана вкінці атласу, а не безпосередньо після характеристики природних умов

і ресурсів. Так звикли робити у радянський час у статистичних довідниках, що відображає «залишковий» принцип видатків на охорону природи.

Коли ж придивитися до змісту кожного розділу прискіпливіше, то впадає у вічі те, що є «залишковим» від совєтського способу мислення. Наприклад, етнонаціональні карти тут «розчинилися» серед карт підрозділу під назвою «Склад населення». Серед економічних карт на першому місці опинилися карти *важких галузей* промисловості та ін.

Усе це говорить про те, що необхідне справді широке обговорення структури і змісту НАУ, як це передбачено цитованим Указом Президента України. Враховуючи позитивні аспекти виданих національних атласів і вже названі спеціальні принципи створення НАУ, пропонуємо таку його структуру:

І. Загальний огляд України (фізична, політико-адміністративна карта України та ін.).

ІІ. Україна у Європі та світі (обов'язкові карти розміщення українців у світі, геополітичне і геопросторове розташування України та ін.).

ІІІ. Формування української держави (процес формування українського народу і нації показуються у поєднанні з процесами державотворення).

IV. Державна і політична влада. Політичні і громадські організації (карти і тексти, що відображають організацію державної влади, електоральну поведінку населення, політичні партії та рухи, громадські організації та рухи).

V. Військово-оборонна сфера і національна безпека.

VI. Людність (карти демографічної ситуації, етнонаціонального складу, соціальної структури, соціальних негараздів, міграції та розселення населення).

VII. Духовна сфера (карти освіти, науки, релігії, культури, інформаційної сфери).

VIII. Соціальна сфера (карти охорони здоров'я, рекреації і туризму, соціальних умов життєдіяльності, транспортного обслуговування населення).

IX. Довкілля та природноресурсний потенціал (рельєф, геофізичні умови, геологічна будова і тектоніка, ресурси надр, гідрогеологічні умови, поверхневі води і водні ресурси, моря та їхні ресурси, кліматичні умови та ресурси, ґрунти і ґрунтові ресурси, рослинність і ресурси рослинності, тваринний світ і ресурси тваринного світу, ландшафт та фізико-географічне районування. Загалом цей, як і наступний, розділ дещо відрізняється від запропонованого Інститутом географії: тут істотно скорочено «геофізичні» і «тектонічні» підрозділи).

X. Екологічна ситуація (карти забруднення та порушення стану компонентів природи, радіаційного забруднення, екологічної політики).

XI. Національний комплекс (карти сільського, лісового і водного господарства, промисловості, будівництва, вантажного транспорту, телекомунікацій).

XII. Трансформаційні процеси (карти конструктивних аспектів суспільства, трансформаційних процесів, тіньові аспекти цих процесів).

XIII. Зовнішні зв'язки (економічні, науково-технічні, культурні, гуманітарні, політичні).

При потребі кількість розділів можна скоротити, але не шляхом усунення деяких з них, а шляхом їхнього об'єднання (так, наприклад, перший і другий розділи легко об'єднуються в один під назвою «Географічне розташування України»; це ж стосується розділів III, IV і V; VI, VII і VIII; IX і X; XI і XII). «Зовнішні зв'язки» бажано залишити окремо, бо сюди, крім економічних, входять і політичні, культурні та ін. Таким чином, уся структура зводиться до шести розділів, що видається оптимальним варіантом.

Зміст окремих структурних підрозділів НАУ

Україні як державі присвячуємо декілька розділів: «III. Формування української держави», «IV. Державна і політична влада. Політичні і громадські організації» та «V. Військово-оборонна сфера і національна безпека» (або один, внутрішньо структурований). Як бачимо, тут держава відтворюється як складна суспільна структура.

Найбільш відповідальним є «історичний» розділ. Оскільки вже кілька тисячоліть територія і населення України виступають активними суб'єктом і об'єктом державотворення Східної Європи, то, на наш погляд, усі види, типи і форми державоформування, які мали місце на цій території, повинні знайти відображення саме у цьому розділі. Отже, це Скіфська держава, античні держави-поліси українського Причорномор'я та Приазов'я, Боспорська держава, Держава антів (на думку М. Грушевського — це протоукраїнська держава), що започаткувала *безперервний відкритий і латентний процес українського національного державотворення.*

Цей процес потрібно відобразити як у сюжетах карт НАУ, так і у назвах карт і текстах їхніх легенд. Наприклад, назвати карту не «Розселення антів», а «Протоукраїнська антська держава-пакс» (пакс — це військове племінне об'єднання). Або: не «Київська Русь — древньоруська держава», а «Русь-Україна — перша українська держава» та ін. Історичним спадкоємцем Русі має бути показано також Галицько-Волинське королівство. Далі картується Україну у складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, що логічно переходить у систему карт Козацької держави. Тому відповідна серія чи група карт повинна отримати загальну назву «Козацька держава — друга українська держава».

Позаяк після Козацької України її територія поперемінно потрапляла під окупаційні режими держав-сусідів, то червоною ниткою через сюжети карт мусить пройти ідея *поділів* України (перший поділ у 1686 р., другий — у кінці XVIII ст., третій — після І Світової війни). Наприкінці розділу необхідно подати групу карт, що висвітлюють процеси становлення сучасної української держави (1991—2001 рр.).

Таким чином, в основу третього розділу має лягти *національно-державницька концепція,* розроблена українськими істориками М. Грушевським, І. Крип'якевичем, С. Томашівським, М. Кордубою, О. Оглоблином, О. Пріцаком, Я. Дашкевичем та ін., а не імперські схеми російських чи совєтських ідеологів від історії України. Хоча не варто забувати також, що і названим українським історикам теж притаманні різні підходи до трактування історії України — народницький (М. Грушевський, І. Крип'якевич) і державницький (О. Пріцак, Я. Дашкевич).

У четвертому розділі НАУ пропонуємо такі підрозділи: 1) «Організація державної влади», де за допомогою карт, картосхем, схем і текстів слід показати окремі гілки влади (законодавчу, виконавчу і судову) у центрі і в регіонах; 2) «Електоральна поведінка населення», у якому розкривається територіальний аспект референдуму за самостійність України (1991 р.), вибори Президента і Верховної Ради України. Картографічне відображення повинні одержати і географічні та історичні аспекти формування політичних партій і рухів. Особливу увагу треба звернути на національно-визвольний рух у міжвоєнний і воєнний період, сучасні партії та рухи, а також партії і рухи української діаспори, що активно функціонували навіть тоді, коли, здавалось би, більшевизм в Україні остаточно розгромив націоналістичне підпілля.

Нарешті, третій «державний» розділ (чи підрозділ) стосується військово-оборонної сфери і національної безпеки України, що надзвичайно важливі для молодої держави. На жаль, картографія не має достатньої практики її відображення своїми засобами, до того ж, вихідний матеріал є нерідко засекреченим.

Сфера оборони і безпеки держави мусить знайти своє належне місце в НАУ. Потрібно, по-перше, розкрити військово-оборонні аспекти в історичному ракурсі (наприклад, геостратегічне положення України у різні історичні епохи і більш детально у XX ст.); по-друге, показати у сучасній геополітичній ситуації зовнішню миротворчу функцію України (стратегічне партнерство, місце миротворчих операцій); по-третє, проілюструвати процеси укріплення і розбудови кордонів України (делімітація, демаркація, транскордонні переходи і митниці, прикордонна інфраструктура і т. д.); по-четверте, висвітлити особливості не лише сучасної військово-оборонної, але й економічної, екологічної та інформаційної безпеки. Що ж до власне військово-оборонної сфери, то такі речі, як території оперативних командувань, навчальні полігони, авіаційні бази, місця розташування іноземних баз (Севастополь і околиці), колишні ракетно-космічні бази, військові заводи та інші елементи оборонної інфраструктури і тощо, є вже давно відкритими (не засекреченими) і десятки разів картографованими.

Після того, як держава вже представлена у різних своїх іпостасях, логічними будуть розділи атласу, що стосуються відображення населення і його двох суттєвих сфер — духовної та соціальної. В існуючих атласах, та й у першому проекті НАУ, розробленому науковою

конференцією (Київ, травень 2001 р.), надто мало місця відведено національним відносинам (тема, заборонена у совдепівські часи) і духовній сфері. Зазвичай національні відносини сором'язливо фіксувались одною-двома картами десь після карт соціального складу (т. зв. «національний склад»), а відомості про духовну сферу розчинялися, у кращому разі, між картами соціальної інфраструктури. Тимчасом, у В. Кубійовича[6] 36 із приблизно 150 карт присвячені населенню — демографічній ситуації, національному складу (в т. ч. окремо 12 карт — українцям), урбанізації, міграціям тощо.

У шостому розділі НАУ, який, на нашу думку, варто назвати «Людність» (це питоме українське слово асоціюється з «людиною», «людяністю», «людським розвитком» та ін.), передбачається шість таких підрозділів: «Демографічна ситуація», «Національний склад», «Соціальна структура» (пам'ятаймо, що соціальна сфера представлена окремим підрозділом), «Соціальні негаразди», «Міграції», «Розселення». Сюжети карт стосовно демографічної ситуації, міграції, розселення і навіть соціального стану та структури людності відомі і не викликають великих труднощів при виконанні. Брак вихідної інформації частково покриють матеріали нового (2001 р.) перепису населення.

Особливої уваги, однак, тут заслуговують підрозділи «Національний склад» та «Соціальні негаразди». Вже зазначалося, що національна тема у совєтських атласах була табуйованою. Що ж до соціальних негараздів, то тут взагалі немає картографічних прецедентів.

Етнонаціональну тему рекомендуємо розглянути в історико-географічному аспекті — хоч би від кінця XIX — початку XX ст. до наших днів. Тоді буде добре представлена часова і просторова динаміка розподілу людності за націями (українською, кримськотатарською) та етнічними групами чи — на державному рівні — національними та етнічними меншинами. Окремі сюжети присвячуватимуться розселенню українців у різний час поза межами сучасної державної території України, а також розселенню багатьох етнічних меншин. Останнє дасть змогу визначити, на яких територіях етнічні меншини з'явилися давніше, а на яких недавно. Тут повинні знайти своє місце лінгвістичні карти, зокрема карти діалектів української мови.

Працюючи над цілком новим типом сюжетів — картами соціальних негараздів, розробникам доведеться у багатьох відношеннях виступати піонерами. Адже соціальні негаразди супроводжують українську націю довгі періоди її бездержавності. І навіть після створення незалежної України у 1991 р. вони нерідко посилювалися. В усякому разі, автори атласу не можуть оминути увагою проблеми гено- і етноциду в Україні: голодоморів, ҐУЛАҐу, депортацій української, польської, кримськотатарської та інших націй і національних груп, єврейського голокосту. А зі сучасних негараздів обов'язковим є картографічне відображення злочинності, криміногенної ситуації, наркоманії, пенітенціарної системи тощо.

Наші дослідження[7] свідчать, що «розміщення» соціальних негараздів на території України характеризується певними закономірностями. По-перше, вони мають високий ступінь взаємної кореляції від області до області; по-друге, існує тенденція до зростання їхньої «інтенсивності» при русі із заходу на схід України; по-третє, ступінь соціальних негараздів вищий там, де вищий рівень економічного розвитку, урбанізації та частки неукраїнського населення. Ці переважно статистичні процеси і закономірності вимагають ще додаткового вивчення і перевірки, але вже перші висновки говорять про актуальність карт із, так би мовити, «соціально-негараздовими» сюжетами.

Духовна сфера потребує окремого розділу, до якого бажано ввести п'ять підрозділів: «Освіта», «Наука», «Релігія», «Культура і мистецтво» (або просто «Культура»), «Інформація». Найбільше попрацювати тут доведеться, мабуть, над підрозділами «Релігія» та «Інформація». Перший з них стосується тієї форми існування людського духу, котра, подібно до «національних» та «соціально-негараздових» тем, у більшовицький період перебувала під забороною (репресії проти служителів культу і віруючих, нищення сакральної інфраструктури, розгнузданий «науковий» атеїзм та ін.). Тому у наш час, коли спостерігається інтенсивне піднесення релігійної свідомості людей, розбудова Церков, поширення різних віровчень і конфесій, географія релігії повинна знайти своє достойне відображення у НАУ. Користувач атласу побачить чимало залежностей між поширенням релігії та іншими духовними, соціальними і навіть економічними характеристиками населення (наприклад, там, де менше церков і віруючих, більша злочинність, хоч, зрозуміло, на останню впливають також інші чинники).

Порівняно новими в НАУ стануть сюжети карт про засоби масової інформації — пресу, радіомовлення, телебачення, Інтернет. Сюжети цих карт перекликатимуться з картами телекомунікацій, у т. ч. інфраструктури зв'язку. При цьому потрібно пам'ятати, що «виробництво» і «споживання» інформації належить до духовної сфери, на відміну від інфраструктури (телекомунікаційні мережі тощо), яка входить до національного комплексу послуг, що відображено в іншому місці НАУ.

Завершується розділ «Людність» картографічним представленням соціальної сфери. Розділ з такою назвою містить п'ять підрозділів: «Охорона здоров'я», «Рекреація і туризм», «Соціальні умови життєдіяльності населення», «Транспортне обслуговування», «Людський розвиток».

Спеціальної уваги у цій частині НАУ заслуговують підрозділи «Рекреація і туризм» та «Людський розвиток». Саме тут слід показати не лише розмаїті природні ресурси рекреації (ландшафтні, кліматичні, гідрологічні та ін.), але й історико-культурний потенціал рекреації України, яким особливо багаті західні області держави. Доцільно окремі сюжети карт присвятити найбільш насиченим рекреаційними ресурсами регіонам — Українським Карпатам і Криму.

Введення у структуру і зміст НАУ карт, які відображають т. зв. людський розвиток (ЛР), є новим у атласах такого типу. Річ у тім, що саме поняття «людського розвитку» впроваджено у науковий обіг порівняно недавно. Ще нема репрезентативних показників, котрі фіксували б відповідний стан суспільства. Показник ЛР є синтетичним і враховує аналітичні показники виробництва валового внутрішнього (чи національного) продукту на одну людину, частку тих, що навчаються, рівень грамотності дорослого населення, тривалість його життя. Зрозуміло, що ці аналітичні показники самі є результатом складної дії багатьох чинників. Проте, поки що не знайдено кращого способу вираження рівня ЛР. В усякому разі, карта рівня ЛР найповніше і найзагальніше відобразить регіональні відмінності у соціальних умовах і результатах дії економічних, соціальних та демографічних факторів життєдіяльності українського суспільства.

Усупереч прийнятим підходам, саме після розділів, що характеризують людність у НАУ, повинні йти не «економічні» розділи, а розділи про природне довкілля, його ресурсний потенціал та екологічну ситуацію. Зазвичай, розділ про природу території вміщують на початку атласів окремих регіонів і країн[8]. Ми вважаємо, що у *національному* атласі перевагу у порядку розташування розділів потрібно надати людності, а вже потім картографувати природу. А картографічну характеристику екологічної ситуації представити не у кінці НАУ, як це роблять у сучасних (та й робили у совєтських) статистичних довідниках, а безпосередньо за розділом «Довкілля...».

Окрім того, присвячений природі розділ треба починати не з розгляду «геофізичних умов», як це полюбляють фізико-географи ландшафтно-геоморфологічного напрямку, а з основи основ усього природного і суспільного життя на Землі — рельєфу. А вже потім розкривати інші компоненти літосфери — її геофізику, геологію, тектоніку, ресурси надр і навіть гідрогеологію. До речі, останнє стане логічним переходом до картографічного представлення поверхневих вод і водних ресурсів, морів, що омивають Україну, та їхнього ресурсного потенціалу. Роль морських акваторій як засобу виходу держави у світ не просто ресурсна, але й геополітична, бо відкриває перед нею широкі можливості безперешкодного контакту з усіма приморськими країнами світу. На карті морів (Чорного та Азовського) необхідно позначити територіальні води, зони економічних інтересів України та країн-сусідів, ресурси морського шельфу тощо, а не лише гідрологічні чи гідрохімічні властивості їхніх вод. Одним словом, слід представити не стільки акваторію, скільки *геоторію* морів, що омивають Україну.

Далі у НАУ послідовно будуть розкриті кліматичні умови і ресурси, ґрунти і ґрунтово-ресурсний потенціал з особливою увагою до українських чорноземів, котрі, за деякими оцінками, становлять майже третину чорноземів світу. Завершують огляд природи серії карт, що знайомлять з рослинним і тваринним світом та ландшафтом України.

В останньому варто передбачити серії фенологічних карт (хоча їх можна (і це, мабуть, доцільніше) подати і серед карт рослинного світу).

«Природну» тему логічно завершує картографічний аналіз екологічної ситуації, яка в кінці XX ст. різко погіршилася у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС. Автори проекту НАУ від Інституту географії НАН України виділяють тут чотири підрозділи: забруднення та порушення стану компонентів природи, оцінка екологічної ситуації, радіаційне забруднення, екологічна політика. У цій структурі охоплено різні аспекти екологічного становища, починаючи від навантаження промисловими твердими відходами окремих територій і закінчуючи моніторингом довкілля. Серед цих карт, на наш погляд, бажано також дати дуже інформативні, але звичайно не репрезентовані ні у національних, ні в регіональних атласах карти забруднення території в результаті діяльності військово-промислового комплексу та карту біопатогенних зон.

Дуже складним є розділ, що характеризує господарство України. У наведеній нами структурі НАУ він є одинадцятим, отже, прикінцевим. Водночас він найбільший за кількістю карт і нелегкий до виконання з методологічного боку.

Передовсім зупинимося на самій назві розділу. Існують традиційні варіанти: «Економіка», «Господарство», «Народне господарство». Усі вони у наш час при створенні НАУ не спрацьовують, особливо останній (слово «народне» тут є совєтським замінником терміна «національне» від німецького «Nationalwirtschaft»). Тому пропонується назва розділу «Національний комплекс» або «Національна економіка», що відображатиме характер і внутрішню зв'язаність господарства у межах самостійної держави.

Далі принциповим є виклад структури розділу. У совєтських регіональних атласах її починали з промисловості, а у ній — з галузей важкої індустрії, а закінчували транспортом і зв'язком. Нами розроблено схему, що передбачає передусім загальний підрозділ, який, окрім виробництва валового внутрішнього продукту, рівнів економічного розвитку областей, інформуватиме також і про депресивні райони України, їхні типи і види. Атлас повинен фіксувати реальний стан господарства і економіки регіонів, а не лише її «пригладжені» характеристики.

Україна є традиційною сільськогосподарською країною. Тому показ структури національного комплексу логічно почати саме з аграрної сфери. А далі картографувати ті сектори господарства, котрі найбільше пов'язані із землею, природним довкіллям, тобто лісове і водне господарство.

У підрозділі «Сільське господарство» маємо групи карт, які стосуються: а) загальної характеристики цього сектора економіки; б) структури земельних ресурсів та їх використання; в) інфраструктури галузі (включаючи ринкову); г) рослинництва (рільництво, садівництво, виноградарство); д) тваринництва (кормова база, окремі галузі).

Таким чином охоплюється весь комплекс аграрних галузей разом з сучасними трансформаційними процесами (приватизацією землі, сферою

послуг виробничого і невиробничого характеру, ринковою інфраструктурою).

Після аграрної, лісової та водогосподарської сфер доцільно розкрити динамічні, структурні та геопросторові особливості промислового сектора національного комплексу. Спочатку рекомендується зосередитися на тих галузях виробництва, котрі пов'язані з аграрною сферою, тобто харчовій і легкій промисловості, а також лісопромисловій сфері. Далі серія карт повинна представити машинобудівний, хімічний, паливно-енергетичний комплекси, виробництво будівельних матеріалів (комплекси галузей важкої індустрії).

Останнє стане базою для показу розміщення сфери будівництва. Після цього подаються карти, які характеризують особливості розміщення вантажного транспорту (пасажирські перевезення висвітлені раніше у розділі «Соціальна сфера»).

Розділ «Національний комплекс» завершується серією карт, що відображає трансформаційні процеси в Україні. Чи доцільно розкривати такі швидкозмінні явища, як розподіл зайнятих за формами власності, розподіл основних засобів (капіталу) за формами власності, те саме щодо ВНП і ВВП, спільне підприємництво, ринкова інфраструктура і т. д? — Думаємо, що доцільно, бо саме тепер відбувається корінний злам у системі всіх відносин суспільства. Потрібен ще час, щоб Україна стала цілком цивілізованою державою. Але тоді вже буде новий тип суспільства, а отже, виникне необхідність створення нового національного атласу.

Логічним завершенням усього НАУ є відображення у ньому *зовнішніх зв'язків* України. Це ніби конкретизація другого розділу НАУ, де у загальних рисах було представлено місце України у світі. Тут же показуються зовнішні економічні, науково-технічні, культурні, гуманітарні та політичні зв'язки.

Дискусійним залишається питання, чи доречно включати до НАУ систему карт окремих районів України. На нашу думку, якщо вже і подавати такі карти, то тільки таким чином: загальну карту України (масштаб 1:1 000 000), максимально насичену поселеннями, гідромережею і транспортною сіткою, розрізати на однакові частини (за форматом атласу) і помістити їх у кінці НАУ як довідковий картографічний матеріал (у національному атласі Польщі карту масштабу 1:500 000 подали на початку).

Склавши НАУ з таким змістом, отримаємо складний картографічний твір, який відображає всю складність не лише покомпонентної, але й просторово-територіальної організації українського суспільства на грані тисячоліть.

Деякі прикінцеві зауваги

На завершення, кілька слів про деякі технічні й організаційні моменти підготовки і видання НАУ — проблему «конструктивного»

типу атласу, масштабний ряд картографічних моделей у ньому, мову видання, організацію процесу створення.

Перша проблема стосується конструктивного вирішення НАУ: чи буде атлас видано у вигляді однієї або кількох книг, чи у вигляді окремих карт, зібраних у єдину картонну (дерев'яну, пластмасову, металеву) папку, чи на CD-дисках, чи комбіновано (скажімо, один том атласу з додатком CD).

На наш погляд, саме останній варіант на сучасному етапі є найдоцільнішим. Ймовірно (це ще треба обчислити), він і найдешевший. Багатотомний атлас (наприклад, три томи, як це планувалося у 60-х — 70-х рр. XX ст.) нині є задорогим.

Зрозуміло, що це має бути настільний атлас, котрий можна легко й оперативно використовувати, навіть під час картометричних робіт. Від формату залежить зручність у користуванні, що є недругорядним чинником, який впливає навіть на масштабний ряд карт атласу.

У запропонованому Інститутом географії проекті[9] передбачено такий масштабний ряд: 1:2,5 млн. (приблизно 57 карт), 1:3 млн. (14 карт), 1:4 млн. (2 карти), 1:5 млн. (приблизно 160 карт), 1:1 млн. (7 карт), 1:8 млн. (15 карт, переважно кліматичних), 1:10 млн. (6 геополітичних карт), 1:12 млн. (17 карт, переважно поверхневих вод), 1:70 млн. (3 карти). Як бачимо, про кратність у цьому ряді годі говорити. Очевидно, над цією проблемою варто ще попрацювати. Особливо при створенні карт природи, щоб не йти сліпо за відповідними картами в «Атласе естественных условий и природных ресурсов» (1978).

Нарешті, *мова* атласу. У концепції Національного атласу України[10] автори пропонують видати його трьома мовами: українською, англійською і російською. У сучасній економічній і мовнокультурній ситуації це недопустима розкіш.

По-перше, російська мова є настільки близька до української, що дублювати атлас ще одною східнослов'янською мовою — не лише марна витрата коштів, але й данина минулим «об'єдінітєльним» настановам імперського центру і додатковий водний потік на млин брутального русифікаторства.

По-друге, не потрібний і окремий англомовний НАУ. Доцільно, на наш погляд, в українських картах дублювати заголовки і текст легенди англійською (окремо помістивши найбільшу за масштабом карту з англійською номенклатурою власних назв). Так зробив В. Кубійович у своєму «Атлясі...» (1937 р.)[11].

Усе це вивільнить кошти на збільшення накладу НАУ, таким чином, сприяючи зростанню кількості тих, хто буде ним користуватися.

Що ж стосується організаційного механізму створення НАУ, то він назагал розкритий у названому Указі Президента. Зауважимо, що небезпекою, яка чатує на розробників, є надмірна «виробнича» концентрація виготовлення авторських оригіналів карт. Створення редколегій по окремих розділах НАУ, широке обговорення змісту

карт, їхніх легенд та ін. — просто необхідне у цій почесній і нелегкій справі.

Підсумовуючи, зазначимо, що у процесі підготовки і видання Національного атласу України ще мусимо розв'язати чимало принципових проблем наукового, методологічного, методичного та прикладного характеру. Тільки спільними зусиллями географічної, історичної та картографічної громадськості держави ця відповідальна праця може бути успішно виконана. Пам'ятаймо, що українська географічна та картографічна наука і практика у найближчі чотири-п'ять років складатимуть поважний екзамен на зрілість. Маємо надію, що цей екзамен буде з честю і гідністю витриманий.

Примітки

[1] Атляс України й сумежних країв / За ред. В. Кубійовича. — Львів, 1937.

[2] Указ Президента України «Про національний атлас України» // Офіційний вісник України. — 2001. — Серпень.

[3] Там же.

[4] Соціально-економічна географія України / За ред. О. Шаблія. — Львів, 2000. — С. 649—658.

[5] *Руденко Л., Бочковська А., Козаченко Т., Пархоменко Г., Разов В.* Національний атлас України. Концепція та шляхи її реалізації. — Київ, 2001.

[6] Атляс України...

[7] Социально-экономическая география Украины / Под ред. О. Шаблия. — Львов, 1995; Соціально-економічна географія...

[8] *Руденко Л., Бочковська А., Козаченко Т., Пархоменко Г., Разов В.* Національний атлас...

[9] Там же.

[10] Там же.

[11] Атляс України... — С. 55.

Summary

The history of preparing and publishing the Ukrainian National Atlas (UNA) is described. The author analyzes principles of the Atlas construction and proposes a new structure of the Ukrainian National Atlas. The structure of the UNA and the content of some chapters are characterized.

Мар'яна Долинська

Елементи картографічного методу дослідження у вступі до соціотопографії*

Історичні великомірні карти (плани місцевостей) можуть бути використані як джерела, зокрема, для дослідження історії будівництва міст, розвитку забудови та мережі комунікацій, просторових співвідношень у межах міста та околиць, а також структури власності земель, професійної та майнової структури населення, тобто для соціотопографічних студій[1].

На відміну від українських, польські історики, за прикладом німецьких учених, починаючи з 70-х рр. XX ст. порівняно значну увагу зосереджували на соціотопографічних дослідженнях. Однак, практично кожен із дослідників трактує соціотопографію по-своєму, визнаючи, що для неї немає єдиної методології і не вистачає спільного зразка щодо опрацювання джерел[2]. Навіть із визначень не можна збагнути, чим насправді є соціотопографія — самостійною міждисциплінарною науковою галуззю, допоміжною історичною дисципліною чи методом сучасних історичних досліджень[3].

Узагальнюючи висліди теоретичних і практичних студій, присвячених соціотопографії, приходимо до висновку, що їх здійснення можливе тільки в результаті аналізу величезної кількості джерел (причому не лише писемних[4] — традиційно притаманних для історії, але і картографічних[5], іконографічних[6], одонімічних[7]) із застосуванням методик досліджень як названих дисциплін, так і тих, що виникли і розвинулися протягом XX ст. на стику історичних, соціальних і математичних наук[8].

Соціотопографія передбачає виявлення зв'язків між суспільними структурами і простором міста[9], тобто накладання результатів студій соціальної, етнічної, культурної історії на історичну топографічну підоснову міста. Оскільки зворотня залежність між соціальною структурою і мережею міських осередків виключає пріоритет якоїсь однієї

* This work was done thanks to the support of the Research Support Scheme of the Open Society Support Foundation (Grant: RSS # 117/2000); студії найновішої спеціальної літератури здійснено, завдяки стипендії Фундації ім. Стефана Баторія та Каси ім. Юзефа Мяновського, у варшавських бібліотеках.

складової[10], то звідси випливає необхідність розмежування на власне соціотопографію та вступ до неї, завданням котрого повинно бути відтворення топографічної підоснови на якнайбільшу кількість часових зрізів із первинним аналізом соціальної ситуації цих періодів[11]. Маючи в своєму розпорядженні такі гіпотетичні плани міста, історик зможе з набагато більшою прецезійністю аналізувати соціальний стан його мешканців на конкретних дільницях, вулицях та парцелях.

Сьогодні при соціотопографічних студіях у кращому разі використовуються історичні плани міст[12], а в гіршому — топографія для XIV—XV ст. просто декларується — незрозуміло на підставі яких даних і джерел[13].

Відомо, що середньовічна Європа не знала карт[14], найстаріші великі карти Богемії, Моравії та Сілезії походять із XVI ст.[15], Спеціальна карта України Ґ. Боплана датується 1650 р.[16], великомірні плани населених пунктів Австрійської монархії з'явилися в час панування Марії-Терези[17], карта фон Міґа, яка є цінним джерелом до містознавства Галичини, виконана у 1779—1782 р.[18], тож розрив між просторовим зображенням та зрізом періоду соціального дослідження іноді становить навіть декілька століть[19].

Тому зрозуміло, що створюючи гіпотетичні плани міст для ранньоновітнього та пізньосередньовічного періоду в Галичині, потрібно використовувати сучасні топографічні підоснови та всі відомі історичні карти, застосовуючи в ретроспекції картографічний метод дослідження історії.

Цей метод для найближчих до нас територій опрацьований чеськими вченими — у Чехії історична географія сягнула високого рівня (розроблені, зокрема, методики вивчення історичних карт). Тут розвинулися два напрями історичної географії. Один із них належить до географії. Другий є самостійною наукою та одночасно — допоміжною історичною дисципліною[20], котра передбачає використання історичних карт, по-перше, як безпосереднього історичного джерела і, по-друге, як методологічну функцію при застосуванні картографічних методів історичного дослідження[21].

Картографічний метод дослідження в історії полягає у нанесенні на карту історичних явищ, що дозволяє отримати наочну картину їх просторового поширення і допомагає виявити їхні взаємозв'язки[22]. Цей метод подібний до методу дослідження в соціотопографічних студіях. Предметом дослідження історичної географії як самостійної дисципліни є історична реконструкція країни, локалізація та ідентифікація невідомих місць. При цьому використовується методика власне історичної географії та методи інших природничих і суспільних наук. Крім того, при необхідності, що випливає з мети і теми дослідження використовуються історіографічні методи: історіографія господарської діяльності, історія міст та сіл, археологія, історична демографія, картографія, історична картографія, історія картографії, історична геодезія, архітектура та урбаністика[23].

На жаль, у доступній літературі немає конкретних прикладів застосування картографічного методу дослідження в історії, у т. ч. і для локалізації нерухомості в місті. З окремих згадок випливає, що за допомогою терезіанських кадастрів* чеські вчені визначали кількість будинків у містах та містечках окремих районів (котрі, очевидно, на той час входили до складу Австрійської монархії) Чехії[24], локалізували місця виробництва скляних виробів у Празі[25]; один із польських дослідників тільки фіксує факт, що карти Торуня, створені на межі XVIII—XIX ст., зберегли образ феодального міста, далі описуючи це середньовічне планування, яке базувалося на хелмінському праві[26].

Видається, що необхідно розробити методику використання історичних карт для кожної конкретної території в прямій залежності від її політичної історії, оскільки в різних країнах картографія (в розумінні техніки виготовлення карт) з'являлася в різний час[27], дещо відмінним було і практичне картографування.

Для Галичини ця методика може бути спільною з державами та їхніми частинами, котрі свого часу теж входили до складу Австрійської монархії та Австро-Угорської імперії та, напевно, відрізнятиметься і від колишньої підросійської України, і від північної та західної Польщі, що протягом століть належали німецьким державам.

Вихідною позицією для опрацювання в ретроспекції топографічних підоснов на декілька часових зрізів для міст і містечок, поряд із сучасними топографічними мапами, є великомасштабні кадастрові карти Галичини. Їхня чіткість та система умовних позначень дає підстави вважати їх порівняно повним і достовірним джерелом інформації, до того ж, вони мають достатньо великі мірила (1:1 440 та 1:2 880), що дозволяє наносити на них дані щодо змін, одержані із раніших, переважно писемних джерел.

Першу, інформаційну, функцію великомірних кадастрових карт можна проілюструвати на прикладі львівських карт[28], котрі входять до комплексу матеріалів поземельних реєстрів і датуються 1849 р. Карти були виконані в обох щойно названих мірилах у кольорі, в основу міри закладено ¼ дюйма, що на місцевості відповідає 40 клястерам (18,96 м). На картах нанесені межі кожної зафіксованої в час перепису реальності**, а також існуючі там споруди. Ясно-червоним кольором позначені приватні муровані будівлі, темно-червоним — громадські, церковні, монастирські, державні споруди, жовтим — дерев'яну забудову, незалежно від форми власності. Фіксуються дороги, вулиці, площі (здебільшого, із зазначенням їхніх назв). Різними відтінками зеленого кольору та умовними зображеннями дерев показані типи зелених насаджень (сади, парки, городи, рілля). Синій колір означає воду (ріки,

* Терезіанський кадастр важко однозначно зачислити до картографічної групи джерел, оскільки він виготовлений як опис нерухомої власності, близький до пізніших супровідних до кадастрових карт журналів.

** Реальність — нерухома власність, парцеля (ділянка) із забудовою.

потоки, стави), переважно жовтим кольором виділені мости і містки (очевидно, ці споруди були дерев'яні). Умовними знаками відмічені місця розташування піскових і кам'яних кар'єрів (серед інших парифікаційних земель). Легенд із тлумаченням умовних позначень на самих кадастрових картах немає. Це пояснюється тим, що в середині XIX ст. вийшла єдина для всієї Австрійської монархії інструкція з 34 типами умовних позначень[29]. (Вони були опубліковані як кілька зведених таблиць до карт різних періодів[30] і як ілюстрація до інструкції[31]. Проте, подані в чорно-білому варіанті вони не достатньо чіткі, а у варіанті, наведеному Е. Гавриловою, ще й не зовсім конкретні (умовно узагальнені)).

На картах наведені, крім урбанонімів та годонімів[32], назви річок і ставів, основних громадських та сакральних споруд. Є тут написи, що інформують про імена колишніх підміських сіл та юридик, котрі на час роботи над картою вже були включені до складу міста. Шрифти різної величини і форми, можливо, відтворюють ієрархічність внутрішньоміських територій щодо офіційних дільниць та між собою. Всі ділянки земельних володінь позначені чорними та червоними номерами[33]. Отже, крім відомостей про планувальну структуру міста, схему мережі вулиць та водоймищ, з кадастрової карти можна почерпнути чимало інших даних — аж до планів будівель, будівельного матеріалу споруд, функціональності територій, місць деяких промислів. Інформаційна база кадастрових великомірних карт суттєво розширюється, якщо розглядати їх разом із супровідними до них же описовими документами[34]. У Центральному державному історичному архіві України у Львові[35] зберігається велика кількість цих документів, що чисельно переважають кадастрові карти (до однієї карти було декілька супровідних журналів). Спеціалісти поділяють супровідні описові документи до кадастрових карт на п'ять типів[36]. Для ретроспекційного соціотопографічного опрацювання найбільше інформативними є журнали парцеляційних протоколів. Журнали між собою дещо відрізняються за змістом: вони реєструють або тільки земельні ділянки, або ділянки та прізвища їхніх власників, деколи додані кроки, тобто первісні обмірні креслення ділянок. Проте, структура всіх журналів принципово однакова — це зшитки аркушів досить великого формату, у верхній частині яких розташована шапка таблиці, а в нижній — вертикальні графи, послідовно заповнені даними щодо реальностей цього міста чи села. Записи провадилися за певною системою в межах дільниць міста. Львівські[37] та жовківські[38] журнали розпочинаються від опису нерухомості у середмісті, далі перелічується нерухома власність дільниць. Деякі з цих журналів, зокрема львівські[39], мають графу, де в межах дільниць вписані назви колишніх юридик або підміських сіл (Вулька, Софіївка і т. д.), котрі в час австрійського панування вже безпосередньо входили до складу Львова.

Оскільки на самих кадастрових картах не тлумачаться згадані чорні та червоні номери, нанесені на різні категорії земельних ділянок,

то для аналізу дуже важливого значення набувають порядкові номери, проставлені в першій графі кожного журналу. Назва цієї графи «№ in der Mappen», і дійсно, номери чорного кольору на карті і порядкові в журналі збігаються, звичайно, за умови, що обидва документи належать до одного комплексу. Червоні номери мають значно вищий порядок, ніж чорні (на львівських картах — близько 7000) і певним чином стосуються доріг, вулиць та площ (чи існували і чи збереглися супровідні журнали, де вони зафіксовані, поки що не відомо).

Наступні графи журналу вміщують додаткові відомості: про земельні ділянки[40], їхні категорії[41], про ділянки, зайняті будівлями[42], про ділянки та їхніх власників[43], — залежно від типу самого журналу.

Найцікавішими для дослідника, який збирає дані для ретроспективного відтворення топографічної підоснови, є графи, де повідомляється про юридичну або фізичну особу власника парцелі, площу ділянки в клястерах і, особливо, її конскрипційний номер. Щоб пояснити інформативну цінність цих нумераційних записів, треба згадати, що в останній третині XVIII ст. реальним володінням (парцелям) Львова. були надані офіційні, т. зв. конскрипційні номери. Це був наскрізний порядковий ряд чисел, що починався із забудови середини площі Ринок. Нумерація провадилася вздовж периметра кварталів, подібно до того, як велися записи нерухомої власності в давніших шосових книгах[44]. На зламі XVIII—XIX ст. конскрипційна нумерація зазнала несуттєвих змін. Отже, порівняння інформації журналу та карти дає змогу визначити конскрипційний номер кожного реального володіння, що є необхідною ланкою у локалізації нерухомості, оскільки дозволяє, з одного боку, вдавшись до довідникових видань 70-х рр. XIX — 10-х рр. XX ст.[45] точно локалізувати будівлю чи ділянку за сучасною орієнтаційною адресою та на сучасній топографічній підоснові[46], а з іншого — допомагає (шляхом порівняння з шосовими реєстрами кінця XVIII ст.) зіставити конскрипційний номер з традиційною назвою кам'яниці[47], тобто започаткувати локалізацію в ретроспекції. Для прикладу, застосування такої методики з наступним опрацюванням реєстрів нерухомої власності XVIII ст. для львівського середмістя[48] (рис. 1) дозволило з'ясувати чотири місця розташування друкарні Ставропігії — від початку XX ст. і до кінця XVI ст.[49], себто моменту виникнення друкарні (рис. 2).

Як відомо, конскрипційний номер складався із цілого числа та дробу. Дріб означає конкретну дільницю міста, тобто теж є інформативно цінним для локалізації нерухомості.

Ще одну можливість для вивчення забудови надає студіювання карти, поєднане з аналізом величини конскрипційного номера, що є підставою для опосередкованого датування будівель, котрі з'явилися у XIX ст. Так, скажімо, палацик, який тепер має адресу: вул. Зелена, 24, одержав конскрипційний № 759 , а прилеглі парцелі — набагато нижчі номери, з однієї сторони — 600—601 (Зелена, 22) і з другої сторони — 603[50]

(Зелена, 26), що дозволяє датувати будівлю (її могли звести тільки після того, як виділили та інтабулювали ділянку) періодом між остаточним впровадженням конскрипційної нумерації у Львові та часом виготовлення кадастрової карти (10-ті рр. XIX ст. — 1849 р.).

Друга складова картографічного методу, зокрема для соціотопографічних студій, полягає в нанесенні на підоснову соціальних, культурних, релігійних явищ. Цей наступний після створення або відновлення топографічної ситуації на певний момент часу етап вимагає окремого опрацювання. Обмежимося лише заувагою, що позначення кам'яниць або їхніх частин, власниками котрих були українці — львівські середміщани (рис. 3), змушує поставити під сумнів тезу про чіткі межі української дільниці у Львові.

В Україні урбаністи та історики архітектури мають набагато більший доробок у вивченні історії міст, ніж історики, а отже, в роботах цього напряму неодноразово як джерела використовувалися історичні карти. При опрацюванні картографічного матеріалу з метою дослідження історії забудови і планувальної структури міста в минулому (й особливо — на стадії передпроектних реставраційних студій), великої ваги набуває інформація про конкретні виміри об'єктів, що аналізуються. Тому тут застосовуються методи історичної метрології — для переведення недесятиринних мірил мап і неметричних розмірів до сучасної системи вимірювання. Українським історикам необхідно переймати цей досвід щодо метрологічних даних мірил історичних карт[51], тим більше, що урбаністика теж є однією зі складових соціотопографічного методу.

Примітки

[1] *Дашкевич Я.* Великомасштабна картографія України XVII — середини XVIII ст. Міські та військові плани // Картографія та історія України: Зб. наук. праць. — Львів—Київ—Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. — С. 45—47.

[2] *Goliński M.* Archiwalia do badań socjotopograficznych średniowiecznych miast śląskich // Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska. — Wrocław, 1997. — S. 111—115.

[3] *Roslanowski T.* Zagadnienia socjotopografji porównawczej na przykładzie wczesnośredniowiecznych miast Europy śródkowej // Miasta doby feudalnej w Europie śródkowowschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne / Pod red. Al. Giegsztera i T. Roslanowskiego. — Warszawa—Poznań—Toruń: Państwowe wyd-wo naukowe, 1976. — S. 9—11.

[4] *Czacharowski A.* Zagadnienia socjotopograficzne późnośredniowiecznego Torunia // Miasta doby feudalnej w Europie śródkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne / Pod red. Al. Giegsztera i T. Roslanowskiego. — Warszawa—Poznań—Toruń: Państwowe wyd-wo naukowe, 1976. — S. 137—146; *Ejusd.* Ze studiów nad strukturą społeczną mieszczaństwa Toruńskiego na przełomie XVI/XV weików // Acta Universitatis Nicoli Copernici. Nauki humanistyczno-społeczne. — Zesz. 58. — Historia. IX. — Toruń, 1973. — S. 89—97.

[5] *Wiesiołowski J.* Sołacz średniowieczny i staropolski // Sołacz. Kronika miasta Poznania. — Poznań, 1999. — № 3. — S. 27—52.

[6] *Roslanowski T.* Stan badań nad socjotopografią miast w Polsce // Kwartalnik historii kultury materialnej. — Warszawa, 1993. — R. XLI. — № 4. — S. 651—655.

[7] *Wyrobisz A.* Nazwy ulic, placów i dzielnic w miastach polskich: nośniki informacji — źródła historyczne — zabytki kultury // Przegląd historyczny. — Warszawa, 1999. — T. XC. — Zesz. 4. — S. 511—523.

[8] *Furet Franois.* Quantitative Methods in History // Constructing the Past. Essays in historical methodology. — Cambridge: Cambridge University Press, 1987. — P. 13—14.

[9] *Goliński M.* Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia // Acta Universitatis Wratislaviensi. — Historia. — Wrocław: Wyd-wo UW, 1997. — T. CXXXIV. — № 2010. — 540 s.

[10] *Roslanowski T.* Zagadnienia socjotopografji... — S. 9.

[11] *Dolynska M.* Preservation preproject research base on social & topographical testimonial // Conference papers. — Final Conference: Cultural Heritage as Foundation of Civilisation Development. October 23—26, 2000. — Kraków, 2000. — P. 113.

[12] *Wiesiołowski J.* Sołacz średniowieczny i staropolski... — S. 27—52.

[13] *Goliński M.* Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia ... — S. 274.

[14] *Biggs M.* Putting the State on the Map: Cartography, Territory and European State Formation // Comparative studies in Society and History. An International Quarterly. — Cambridge, 1999. — Vol. 41. — № 2. — P. 376.

[15] *Semotanova E.* The Significance of Old Maps and Plans in the Formation and Preservation of the Living Environment in Prague // Historická geografie. — Praha: Historický ustav, 1988. — Č. 27. — S. 42.

[16] *Вавричин М., Голько О.* Покажчик назв об'єктів, відображених на Спеціальній карті України Ґ. Боплана 1650 р. // Картографія та історія України... — С. 258.

[17] *Kuča K.* Města a městeča v Čechăch na Moravě a ve Slezku. — Praha: nakldatělstvi Libri, 1996. — S. 17.

[18] *Петришин Г.* Карта фон Міга як джерело до містознавства Галичини // Картографія та історія України... — С. 55.

[19] *Czaja R.* Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu. — Toruń, 1992. — S. 9.

[20] *Semotanova E.* Kam směřuje naše historická geografie? // Historická geografie. Sbornik přispevků k dejnam osidleni. — Praha: Historický ustav, 1995. — Č. 28. — S. 11—15.

[21] *Bohac Z.* [Рец. на:] Semotanova E. The Significance of Old Maps and Plans in the Formation and Preservation of the Living Environment in Prague // Historická geografie. — Praha: Historický ustav, 1988. — Č. 27. — S. 241—289. — Č. 28. — Historická geografie / Miscellanae. — Praha: Historický ustav, 1997. — Č. 28. — S. 396—397.

[22] *Kašpar J.* Geograficka metoda a kartograficka metoda v historickově práci. (Přispěvek terminologichný) // Historická geografie. — Praha: Historický ustav, 1985. — Č. 24. — S. 214—218.

[23] *Semotanova E.* Kam směřuje naše historickă geografie? — S. 13.

[24] *Kuča K.* Města a městeča v Čechăch... — S. 17.

[25] *Brozova J.* Sklářské podnikáni v topografii barokní Prahy // Historická geografie. — Praha: Historický ustav, 1997. — S. 51.

[26] *Tomczak A.* Źródła kartograficzne do dziejów Torunia z przełomu XVIII i XIX wieków // Acta Universitatis Nicoli Copernici. Nauki humanistyczno-społeczne. — Zesz. 58. — Historia IX. — Toruń, 1973. — S. 175—179.

[27] *Kudronvska O.* Josefské mapováni ćeskych zemi a jeho topografický popis (s rozborem popisu pražské sekce) // Historická geografie. — Praha: Historický ustav, 1985. — Č. 24. — S. 55—103.

[28] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 186 (Крайова земельна податкова комісія), оп. 8, спр. 629, 630.

[29] *Лісовська Є.* Кадастрові карти як джерело до історії Галичини // Картографія та історія України... — С. 243—251.

[30] *Гаврилова Э. С.* Карта города Львова и ее развитие. — Львов, 1956. — С. 31.

[31] *Лісовська Є.* Кадастрові карти... — Табл.

[32] *Долинська М.* Українські квартали в часі Австрійського періоду Львова // Книга міст Галичини. Міждисциплінарні дослідження у містознавстві. — Львів, 1999. — С. 199. (Вісник Державного університету «Львівська політехніка», № 379).

[33] *Її ж.* Ретроспективна метода дослідження забудови середмістя Львова // Урбаністично-архітектурні проблеми міст Галичини: Зб. наук. праць. — Львів, 1996. — С. 60.

[34] *Долинська М., Мельник О.* Методика використання журналів обліку XIX ст. для локалізації нерухомості в Галичині // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. — Львів: Вид-во НУЛП. — 2000. — № 410. — С. 362—363.

[35] ЦДІА України у Львові. — Ф. 186, оп. 1—2.

[36] *Лісовська Є.* Кадастрові карти... — С. 248.

[37] ЦДІА України у Львові, ф. 186, оп. 1, спр. 3476—4395.

[38] Там же, оп. 2, спр. 56.

[39] Там же, оп. 1, спр. 3486.

[40] Там же, спр. 3413 (Куликів).

[41] Там же, спр. 3305 (Замарстинів).

[42] Там же, спр. 3486 (Львів).

[43] Там же, спр. 3484 (Львів).

[44] *Долинська М.* Українська дільниця Львова у XVI—XIX ст. (соціотопографічна характеристика): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1997. — С. 15.

[45] Наприклад: Skorowidz król. miasta Lwowa. — Lwów, 1899; Spis domów i ulic c. k. glównego miasta Lwowa, z przedmieściamy. — [S. l., s. a.].

[46] *Долинська М.* Локалізація Львівської історичної забудови на стадії передпроектних досліджень. Методичні вказівки до курсових проектів для студентів базового напрямку 2901 «Архітектура» спеціальності 7.120102 «Архітектура будівель і споруд» спеціалізації «Реконструкція та реставрація архітектурних об'єктів». — Львів, 2000. — С. 8—12.

[47] *Її ж.* Вступні зауваги до соціотопографічної характеристики руської (української) дільниці Львова у XVI—XVIII ст. (здано до друку).

[48] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 803, 806, 812, 813.

[49] *Долинська М.* Локалізація топографії Ставропігійської друкарні (здано до друку).

[50] ЦДІА України у Львові, ф. 186, оп.1, спр. 3486, арк. 32 зв. — 33.

[51] *Дашкевич Я.* Завдання історичного картознавства в Україні // Картографія та історія України... — С. 13—17.

Summary

The retrospective method of investigation of contemporary topographical maps, historical maps of modern times and manuscripts allow one to draw a hypothetical scheme — a city (town) map of the late mediaeval and the early modern ages.

The cadastral maps of Galicia of the first half of the nineteenth century are the most helpful for this task. One can get information about the city (town) plan, the household sites, the building material, the streets and place names, the house numbers, and etc thanks the large scale of the maps and precision of their measurement.

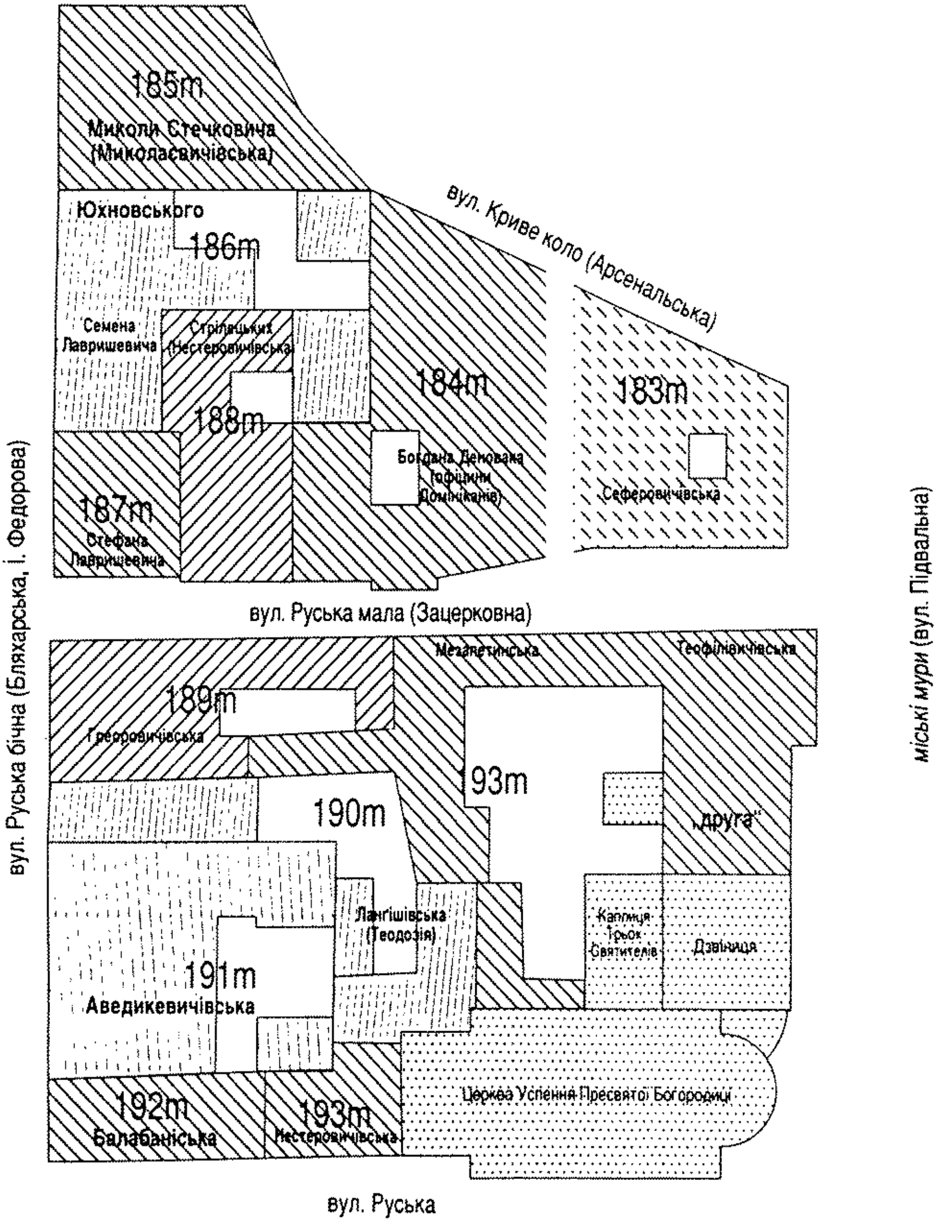

Рис. 1. Суміщена схема традиційних назв кам'яниць колишньої української дільниці Львова та їхні конскрипційні номери

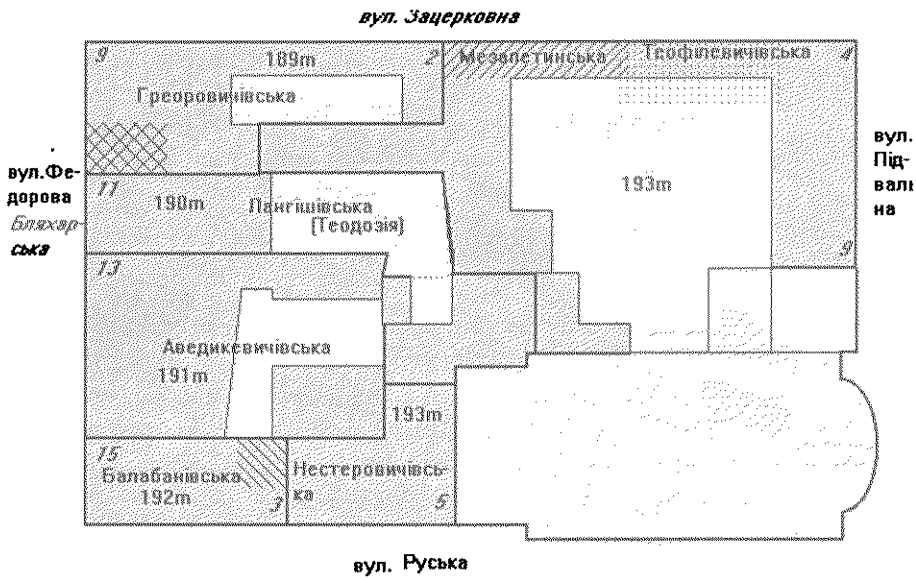

Умовні позначення:

— Мисцівська кам'яниця 1611 р.
— «друкарня руська» 1738 р.
— конскрипційний № 192m 1865 р.
— вул. Бляхарська, 9 1904 р.
— будівлі
— подвір'я

Балабанівська — традиційні назви кам'яниць
189m — конскрипційні № парцель
2 — орієнтаційні № будинків
Бляхарська — стара назва вулиці
Руська — нова назва вулиці

Рис. 2. Місце розташування друкарні Ставропігії у XVI—XIX ст.

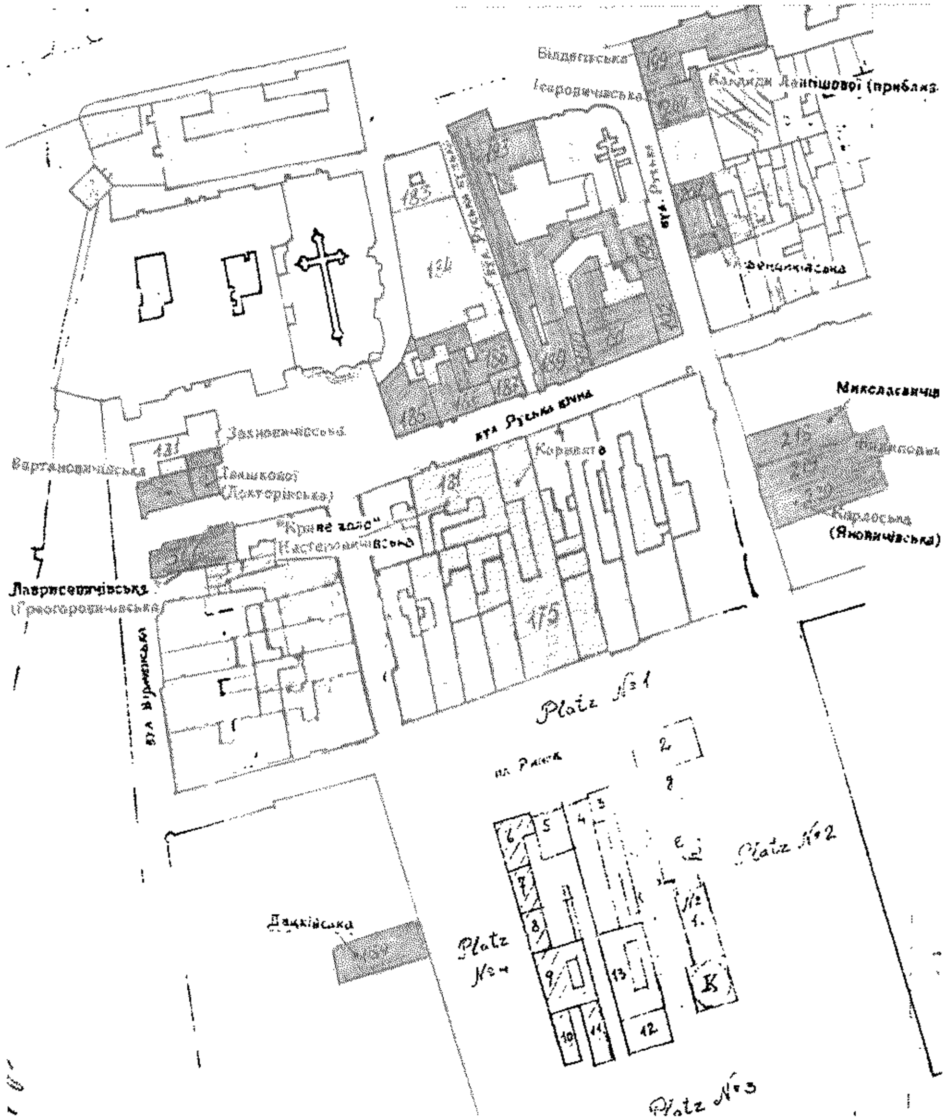

Умовні позначення:

— місця розташування кам'яниць українських міщан і Ставропігійського братства;

— дільниця Багатих крамів, де були Лавришевичівська (Русіяновичівська), Лясковська (Дзіоковська), Прокоповичівська (Леоновичівська), Савичівська кам'яниці, котрі повністю або частково належали Ставропігії або її братчикам.

Рис. 3. Ядро та периферії української дільниці Львова (XVI—XVIII ст.), згідно з кадастровою картою Львова 1849 р. М 1:1440 (ЦДІА України у Львові, ф. 186. (Красва земельна податкова комісія), оп. 8, спр. 629, арк. 24)

Іван Ґудз

До питання про назви населених пунктів на картах

Однією з найважливіших властивостей якісної карти є її висока інформативність — багатство змісту та його достовірність. Карта повинна давати користувачеві найновіший і найточніший у науково-технічному розумінні фактичний матеріал, ознайомлюючи з правдивою інформацією про всі елементи свого змісту. Одним із таких елементів є назви населених пунктів, які, безумовно, також мають подаватися достовірно.

Очевидно, що з часом назви населених пунктів з тих чи інших причин змінюються, і чим більший проміжок часу, тим виразніше ці зміни проявляються. Про це свідчить, наприклад, покажчик[1], де сучасні назви багатьох ідентифікованих населених пунктів та інших об'єктів суттєво відрізняються від топонімів середини XVII ст.

Тут торкнемось питання, котре, на нашу думку, є досить актуальним, — подання назв населених пунктів України на україно- та російськомовних картах. Ця проблема стосовно україномовних карт вирішується просто — потрібно лише керуватися єдиним для всієї території України офіційним довідником, в якому українською мовою зазначені всі назви населених пунктів. Однак, останній довідник такого типу було видано ще в 1987 р.[2] і на сьогодні акумульовані в ньому відомості дуже застаріли. Він не відповідає вже не тільки вимогам картографо-геодезичного виробництва, а й потребам адміністративних органів влади, інших установ, а також усіх тих, хто у своїй діяльності користується даними про адміністративні одиниці держави та розташовані в них населені пункти.

З 1987 р. в Україні багато що змінилось. Змінились: назва держави, у складі якої утворилась Автономна Республіка Крим; кількість мешканців держави та її населених пунктів; назви окремих обласних і районних центрів; межі деяких адміністративно-територіальних одиниць та їхні назви (у зв'язку з тим, що частина населених пунктів перейшла до складу інших); назви багатьох населених пунктів тощо. Тому-то назріла потреба у новому довідникові адміністративно-територіального

поділу України, що зафіксував би всі ці зміни. Видати цей довідник треба в такій кількості, щоб задовольнити потреби не лише картографо-геодезичного виробництва і працівників різних установ, але й широкого загалу.

Свої думки з приводу того, яким має бути цей довідник, ми вже висловлювали раніше[3]. Належним чином опрацьований фахівцями, він мусить отримати позитивну оцінку незалежних, не тенденційно підібраних експертів, і після затвердження відповідними державними органами стати офіційним, нормативним документом. Зауважимо тільки, що ініціювати цей процес повинна Верховна Рада України своєю постановою, доручивши відповідним місцевим Радам сформулювати правильну, історично обґрунтовану назву кожного населеного пункту.

При цьому треба брати до уваги первинні причини надання населеному пунктові відповідної назви. Нерідко вони тісно пов'язані з певними подіями історичного чи локального значення, з іменами та прізвищами певних особистостей, з топографією або розташуванням даного міста, села тощо.

Прийшла пора повернути первісні назви тим населеним пунктам, яким у радянський час їх «удосконалили». Так, наприклад, закарпатський Мукачів[4] у радянські часи перетворився на Мукачеве[5], а село Брахівка Буського району Львівської області — на Брахів[6] (пор.: на карті Боплана 1650 р. — Rakowka[7], австрійських, а згодом польських картах — Brachówka).

Перейменування багатьох населених пунктів у радянський період відбувалося з різних, не завжди політичних, причин (у т. ч. і через їхнє не зовсім вдале фонетичне та семантичне вирішення). Можна, звичайно, погодитись, що дещо непривабливу назву села Свинюхи у теперішній Волинській області варто було змінити, але ж не на трафаретний і нічим не обґрунтований топонім Привітне! Так само безпідставною була заміна не зовсім милозвучного Ригайловка (село Бережанського району Тернопільської області) на Степове, адже на Бережанщині й степів немає, на відміну від степової України, де сіл з такою назвою чимало.

Гнівного засудження заслуговують факти перейменувань тих населених пунктів, назви яких були тісно пов'язані з історичним минулим нашого народу. Наведемо лише один показовий приклад. У 1928 р. місто Олешки, що в Херсонській області, перейменували на Цюрупинськ. Як стверджує І. Крип'якевич[8], це місто раніше було відоме ще як Олешшя, «*давньоруське поселення* (виділення наше. — *І. Ґ.*), розташоване згідно з літописом у пониззі Дніпра на відомому шляху з Царграда до Києва»[9]. Пов'язані Олешки й з іншою подією з історії України. Саме поблизу цього населеного пункту після зруйнування російськими військами в 1709 р. Старої Січі вигнанці-запорожці з дозволу кримського хана заснували Олешківську Січ, яка проіснувала до 1734 р. і де знайшла притулок певна частина козацького війська. Ці два вагомі аргументи, однак, не стали перешкодою в перейменуванні Олешок у

Цюрупинськ — лише тому, що в ньому «мав щастя» народитись пересічний радянський державний і партійний діяч О. Д. Цюрупа (помер у 1928 р.). Аналогічно трапилось і з населеним пунктом Зміїв у Харківській області, перейменованим у Готвальд на честь чехословацького державного і компартійного діяча.

Ці та наступні приклади свідчать про значну заідеологізованість топоніміки в ще такому недавньому нашому минулому, коли з'явились Дзержинськ, Дзержинське, Дзержинського, Дмитрова, Димитрове, Діброво-Ленінське, Дніпродзержинськ, Жовтень, Жовтнева Революція, Жовтневе, Інтернаціональне, Калініна, Калініне, Калінінське тощо. Багато населених пунктів названо на честь Кірова і ще більше — Леніна, відзначення перемоги у Великій Вітчизняній війні, Першого Травня, Комінтерну. За даними довідника адміністративно-територіального поділу (виданий у 1969 р.), тільки Комсомольських налічувалось 27, а вже назв зі словом «червоний» у різних відмінках знаходимо у цьому довіднику аж 405! Є тут і Червоне (72 назви), Червоний Орач, Червоний Пахар, у Херсонській області — Червоне Поділля (?!), є й Червоне Озеро, Червоний Тік, є навіть Червоний Агроном (?!) і Червоний Півень, а в Полтавській області — й такий досить незвичний топонім, як Червоні Пологи.

У Бродівському районі Львівської області розташоване село Берлин. Назва цього села пов'язана з виробництвом берлинів — своєрідних засобів кінного транспорту, якими користувались здебільшого заможні люди (згадаймо рядки із «Катерини» Т. Шевченка: «Їде шляхом до Києва / берлин шестернею, / А в берлині господиня / З паном і сем'єю...»). Проте, це не завадило перейменувати цей населений пункт на Хмільове, виходячи з того, що в ньому, як і в сусідніх селах, вирощують хміль. А підставою для перейменування стало те, що цей топонім асоціюється зі столицею Німеччини Берліном (особливо, якщо цю назву вимовляє російськомовний громадянин, який українське *и* читає як *і*). Щоправда, вже після 1991 р. цьому населеному пунктові[10], як і деяким іншим (у т. ч. Жовкві), було повернуто їхні питомі назви. А селу з історичною назвою Чехи, що в цьому ж Бродівському районі, не пощастило: воно і дотепер є Луговим, яких в Україні чимало.

Деякі топоніми, зокрема на території Західної України, були трансформовані внаслідок неправильного їх транскрибування за польськими джерелами. Прослідкуємо, для прикладу, історію однієї такої назви. У Золочівському районі Львівської області, біля містечка Білий Камінь, є село, віддавна відоме як Підлисся (тут пройшли дитячі роки просвітителя галицької землі, одного з учасників «Руської трійці», укладача знаменитої «Русалки Дністрової» Маркіяна Шашкевича). Цей топонім походить від назви Білої гори, яка височить неподалік села і яку по-місцевому називали Лисою. Про цю гору в одному зі своїх віршів М. Шашкевич писав: «Підлисецька горо біла! / Як тебе не бачу / Так, ми тяжко, так ми сумно, / Що трохи не плачу». Очевидно,

неточно інтерпретувавши польськомовні джерела (можливо, що й карти), де цей населений пункт був поданий як Podliesie, цю назву трансформували спершу у російське Подлесье, а вже тоді — в українське Підлісся, що й зафіксовано в довідниках адміністративно-територіального поділу, виданих у 1969 та 1987 рр.

Отож уважаємо, що назви всіх населених пунктів українською мовою повинні бути спочатку належним чином опрацьовані, обґрунтовані, а згодом — стандартизовані та зведені у новому довіднику адміністративно-територіального устрою України, котрий і має стати нормативним.

Позаяк в Україні є доволі велика російськомовна меншина, діють російськомовні школи, то існує й необхідність у виданні російськомовних географічних карт. Основним принципом транскрибування українських назв російськими літерами мусить, на наш погляд, стати фонетичний (Львив, а не Львов, Запорижжя, а не Запорожье, Кыив, Харькив, Днипропетровск, а не Киев, Харьков, Днепропетровск). Треба відмовлятись, якщо не зразу, то поступово, від традиційної форми транскрибування.

Так уже склалась наша історична дійсність, що протягом століть україномовні назви записувались і звучали по-різному — все залежало від того, якій державі належали українські землі. Зокрема, на землях, що перебували під Росією, всі назви передавались на російський лад, на землях, що входили в склад Австрійської, Австро-Угорської монархії чи Польської держави, відчувається здебільшого польський вплив. Наприклад, українські назви, що закінчувались на *-ів* (Харків, Фастів, Чернігів, Львів, Острів і т. д.) отримали російське закінчення *-ов* (Харьков, Фастов, Чернигов, Львов, Остров) на російських картах і польське *-ów* на польських (Charków — Харкув, Fastów — Фастув, Czernihów — Чернігув, Lwów — Львув, Ostrów — Острув). Також назви зі складом *-ів* у середині слова передавались у російській і польській транскрипціях відповідно через *-ов* і *-ów* (Соколівка — Соколовка — Sokołówka (Соколувка); Яблунівка — Яблоновка — Jabłonówka (Яблонувка) і т. д.). Можна навести й інші приклади зросійщення та спольщення українських назв на географічних картах (зокрема, використання перекладних форм: Николаев, Красный Октябрь — замість Миколаїв, Червоний Жовтень).

Отже, вважаємо, що всі українські назви на російських і польських картах слід читати так, як вони вимовляються по-українськи, тобто повинна застосовуватись фонетична форма транскрибування.

Підсумуємо: 1) потрібно стандартизувати, попередньо обґрунтувавши всі україномовні назви і відповідним державним актом затвердити їх; 2) використовуючи фонетичну форму транскрибування, всі ці назви треба записати російською мовою і також відповідною ухвалою затвердити їх. Обидва варіанти назв мусять стати нормативними, що значно полегшить роботу картографо-геодезичній службі, а також багатьом громадянам нашої держави.

Отож, не треба зросійщувати українські назви на російськомовних картах та українізовувати розташовані на території Росії офіційні російські назви населених пунктів на україномовних картах, як це бачимо на виданих тепер україномовних картах, де написано Курськ, а не Курск, Білгород, а не Б'єлгород, Новошахтинськ, а не Новошахтінск.

Примітки

[1] *Вавричин М., Голько О.* Покажчик назв об'єктів, відображених на Спеціальній карті України Г. Боплана 1650 р. // Боплан і Україна: Зб. наук. праць. — Львів, 1998. — С. 155—229.

[2] Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій. — Київ: Гол. ред. УРЕ, 1987.

[3] *Гудз І. М.* До питання про українські картографо-геодезичні терміни // Геодезія, картографія та аерофотознімання. — 1999. — Вип. 59. — С. 99—104; *Його ж.* Про новий довідник адміністративно-територіального устрою України // Вісник геодезії та картографії. — 1996. — № 2 (6). — С. 71—75.

[4] Так цю назву подано, зокрема, на «Малій народописній карті укрансько-руського народу», що її «зладив» Григорій Величко (1863—1932).

[5] Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій...

[6] На карті Львівської області в масштабі 1:200 000, виданій ВКФ у 1997 р., це село зазначене вже як Брахівка.

[7] *Вавричин М., Голько О.* Покажчик назв... — С. 208.

[8] *Крип'якевич І. П.* Історія України. — Львів: Світ, 1990. — С. 79.

[9] Український радянський енциклопедичний словник. — Київ: Гол. ред. УРЕ, 1967. — Т. 2. — С. 679.

[10] Попри це, трапляються ще прикрі непорозуміння: так, скажімо, на карті автомобільних шляхів України, що її видало в масштабі 1:1 000 000 у 2000 р. ДНВП «Аерогеодезія», його назва звучить як Берлін (див. квадрат В-5).

Summary

This article considers the problem of the reliable inscription of Ukrainian names of population areas on Ukrainian and Russian geographical maps. It also recommends urgent publication of a new handbook of the administrative-territorial system of Ukraine with Ukrainian and Russian names, and the analogous 1987 edition of the handbook is already obsolete.

II розділ

Боплан і його спадщина

Денніс Ф. Ессар, Ендрю Б. Перналь

Невідомий текст Боплана «Опис Нормандії»*

Хоч минуло чотири століття від народження Ґійома Левассера де Боплана (приблизно 1600 — після 1 січня 1675)[1], його слава як першого автора географічних описів і картографа України досі не згасає. Перебуваючи на різних українських теренах з 1630 до 1647 р. як солдат, військовий інженер, картограф і дослідник, він створив чудові детальні мапи краю. Найзнаменитіші з них — Генеральна та Спеціальна карти України, — що з'явилися друком у широко відомих і дуже цікавих виданнях після повернення Боплана до Західної Європи, залишалися неповторними протягом багатьох десятиліть після його смерті[2]. Крім того, він заповів нащадкам «Опис України», часто цитовані та неодноразово перевидані подорожні мемуари про роки Бопланової служби в Польсько-Литовській державі[3].

Існують свідчення, що після 1647 р.[4] він, схоже, подорожував до Вест-Індії, брав участь у різноманітних військових акціях у Франції[5], однак ті 1650-ті мали б видатися йому беззмістовними та понурими в порівнянні з днями великих пригод і важливих відкриттів у степах так мало дослідженої України. Згодом, уже досягнувши 60-літнього віку, забезпечивши собі почесне місце в історії, Боплан, тим не менше, постав перед перспективою доволі похмурого майбутнього — з нестабільністю матеріального становища, з одноманітністю та бездіяльністю буденного життя. Усе це разом і спонукало завжди невтомного Боплана до нової визначної творчої стадії у його кар'єрі. Незважаючи на вік та, що ще більш дивно, довгі літа випробувань і поневірянь, подорожей у найжорстокіших умовах, він спромігся упродовж 1660-х рр. виготовити карти французьких провінцій Бретані та Нормандії[6], і то такої якості, що на них звернули увагу, високо оцінивши, такі найбільш

* Стаття Д. Ф. Ессара та А. Б. Перналя друкується у перекладі з англійської. «Опис Нормандії» Т. Боплана перекладався з оригіналу другої половини XVII ст., написаного давньофранцузькою мовою. Тому не вдалося уникнути різночитання у назвах географічних об'єктів, відображених на карті Нормандії, та їх сучасних відповідників. Читачів просимо мати це на увазі.

проникливі та вимогливі майстри, як Жан Батіст Кольбер, головний фінансист при Людовику XIV.

Розповідь про те, з якими неймовірними зусиллями Боплан збирав матеріали для своїх карт Нормандії та Бретані, як він готував рукописні варіанти цих мап, як одна з них була вигравіювана нормандським майстром й опублікована у 1667 р., можна зібрати по фрагментах з документів, збережених у колекції Кольбера в Національній бібліотеці (Париж). Читаючи ці сторінки, ми стежимо за циклами драматичної біографії Боплана, як час від часу він тріумфуюче проголошує завершення одного етапу роботи, просить подальшої фінансової підтримки у Кольбера, отримує кошти, а тоді відправляється знову, в будь-яку пору року, пішки чи на конях, вимірювати невтомно території, долаючи тисячі кілометрів[7]. На жаль, ця історія обривається на гіркій ноті, оскільки застосовані дослідником методи збору даних з роками виявилися застарілими, і виконані ним карти, незвичайно зручні у користуванні і дуже красиві, були відкладені убік — на зміну їм прийшли більш сучасні і точні зображення[8]. Тимчасом Боплан не зупинявся на досягнутому — навіть уже на схилі літ, у свої 75, він ще має впевненість і енергію пропонувати Кольберу подібне обстеження західного узбережжя Франції від Нуармутьєра на південь до Байону (відстань приблизно 650 км)[9]. Здається, ця його відважна пропозиція не була прийнята (архіви та бібліотеки, котрі, мабуть, містять відповіді на наші запитання про останні проекти та пригоди Боплана, ще не розкрили всіх своїх таємниць).

Однак, зосередимося на чи не найменш вивченому на сьогодні аспекті творчої біографії цієї непересічної особистості — одному з двох проектів, що захопили Боплана у 1660-х. Про його намір підготувати велику карту Нормандії було повідомлено Кольберові у 1665 р. Вуазеном де ля Нуаре, інтендантом Руана[10]. Сама карта, добре розпочата в цей час, була врешті-решт завершена, вигравіювана і надрукована 1667 р. Вона поділена на дванадцять аркушів (кожен розміром 54 х 42 см), складених по чотири в три ряди. Загальні розміри більше двох метрів у ширину та 1,2 м у висоту. Настінна за характером і монументальна у всіх відношеннях вона є просто вражаючим досягненням[11].

Р. Ерве був першим, хто зацікавився додатковою смугою, доданою до однієї з копій мапи Нормандії, яку він вивчав[12]. Ця смуга, що була, за визначенням Р. Ерве, «пояснюючою нотаткою»[13] під заголовком «Опис Нормандії», розрізана на 12 аркушиків, розміром 18 х 12 см. Вона, вочевидь, створена для розміщення точно вздовж низу карти[14]. На самій мапі не зафіксовано часу її публікації, однак на 12-му з додаткових аркушів (на початку витягу з королівського привілею) він вказаний — 16 травня 1667 р., що збігається з датуванням, за іншими джерелами, і самої карти. Захоплений цим документальним підтвердженням того, що досі приймалося науковцями без достатніх на те доказів, Ерве не звернув подальшої уваги на текст на 11-ти фрагментах додаткової смуги, і власне цей текст став об'єктом нашого дослідження.

Копія карти Нормандії, відкрита Ерве у бібліотеці французької Гідрографічної служби моря, згодом була передана, разом з величезною кількістю мап, аналізованих Ерве, до бібліотеки Історичної служби моря в Шато де Венсен[15]. Вивчаючи та фотографуючи цю карту, ми були розчаровані, виявивши, що значна частина нижньої смуги настільки знищена, що прочитати на ній вдається лише приблизно 88 % тексту. Проте, інша копія мапи, що зберігалася у французькому Національному архіві (Париж)[16] разом з копією дванадцятисторінкового «Опису Нормандії», є у трохи кращому стані і має близько 92 % читабельного тексту. Паралельний розгляд цих двох копій дає змогу відновити їхній текст майже повністю, за винятком кількох слів. Але й ці слова, які були знищені в обидвох копіях, можна, більш-менш вірогідно, встановити з контексту.

Витяг з королівського привілею, що з'являється на аркуші 12 смуги, стосується тільки самої карти. Що ж до тексту, то він не має жодних слідів авторства або походження. Однак, читачі, знайомі з «Описом України» Боплана, знайдуть у цьому значно коротшому творі численні пасажі, які перегукуються зі стилем тієї більш ранньої роботи. Попри своє прикладне значення, він побудований з довгих, барвистих речень, характерних для Боплана, око котрого і задля практичності, і задля приємності відкрите для вибору описуваних деталей. Особливо вражаючими в цьому відношенні є перші абзаци тексту, в яких сила, багатство і краса Нормандії возвеличуються устами її рідного сина. Вступні речення визначають тон твору: «Ця багата і шляхетна провінція є, без сумніву, однією з найгарніших оздоб у Короні, значення, доброта й родючість якої, попри невелику територію, перевершує багато королівств» (1). Цей пасаж корисно порівняти з аналогічним на початку «Опису України», де Боплан закликає короля Яна Казимира продовжити процес колонізації України, «завершення якого ще має додати нескінченну кількість багатих прикрас до Вашої королівської корони» («Опис України», 1660).

Така урочиста риторика цих та деяких інших висловів урівноважується тим, що більшість тексту присвячена сухому викладу фактів: місце — назви, розташування, площі, периметри. Усі ці дані легко перевірити, глянувши на відповідний фрагмент карти.

Не враховуючи привілею, який займає аркуш 12 додаткової смуги, увесь текст можна поділити на чотири основні частини. Перша, вступ (2,3 аркуші), прославляє воєнну доблесть нормандців, багатство їхньої провінції, багатство її річок, лісів та міст, її розташування та загальні розміри, її природні кордони. Друга — дослідження (4 аркуші) всіх складових регіонів, що творять Верхню та Нижню Нормандію, дві частини традиційної провінції Нормандія, яка відповідає теперішнім департаментам Ейр і Сейн-Марітім у попередньому варіанті, Кальвадос, Манш і Орн пізніше. Третя частина тексту (3,7 аркушів) є описом природних рельєфів, особливо річок та височин. У четвертій частині

(1 аркуш) висвітлено окремі аспекти географії населення Нормандії: порти, шахти, церковні та світські установи.

Вступні репліки (параграфи 1.1-3) цього тексту не звучали би недоречно й у сучасному туристичному путівнику — настільки захопливо відображають вони красу і розмаїття ландшафту, доблесть та пишноту її людей. Як і належиться в епоху воєн, згадано військові досягнення, численних жителів провінції, народ якої «настільки войовничий і має такий бойовий досвід, що доніс до краю світу славу про свою зброю, його побоювалися з усіх боків» (1). Традиції воюючих герцогів Нормандії жили у відважних і життєрадісних військовиках наступних століть (пригадаймо, до речі, що й сам Боплан розпочав свою професійну діяльність як військовий інженер)[17].

Розміри та розташування провінції Нормандія, визначені Бопланом (параграфи 1.4-5), приблизно відповідають теперішнім науковим уявленням про це. Твердження Боплана, що по широті вона лежить між паралелями 48 градусів 20 мінут та 50 градусів 10 мінут (2), збігається з інформацією, яку ми отримали з новітніх карт. Однак по довготі координата провінції, зафіксована Бопланом як 4 градуси 36 мінут (2), відрізняється від результату сучасних вимірів, згідно з якими вона становить 3 градуси 45 мінут. Така розбіжність пояснюється неточністю мір довготи у часи Боплана.

Зазначимо, що, за цим видатним французьким картографом, провінція простягається від 18 градусів 40 мінут до 23 градусів 16 мінут. Отже, він використовує традиційне розміщення головного меридіану, тобто того, який проходить через острів Ферро у Канарах.

Завдання інтерпретації відстаней та площі краю, наведених Бопланом у його тексті, полягають, передовсім, у встановленні фактичної довжини льє (по-французьки — *lieue*), взятої за основу картографом. Порівнявши дані про вимірювання у льє з тими ж відстанями, виміряними у кілометрах, дізнаємося, що він використовує так зване *lieue commune de France*, звичайне французьке льє, що дорівнює 2 282 *toises* або 13 692 *pieds de roi de France*, або, іншими словами, 4,45 км[18]. Боплан дає відстань від Понторсона до Гурней-а-Брай як 60 льє, що дорівнює 267 км (2); на сучасних картах — це 258 км. Відстань від О до Нонон-курт визначена ним у 30 льє, тобто 134 км (2), насправді сягає 143 км. Від Понторсона до кінця мису де ля Ейг (Гаазького мису), як вказує Боплан, — також 30 льє (134 км) (2), що відповідає фактичній відстані.

Площа всієї провінції, обрахована картографом, становить 1 270 квадратних льє (2), що дорівнює 25 149 кв. км. Зауважимо, що майже таку ж територію покривають разом два сучасні райони Верхня Нормандія та Нижня Нормандія, загальною площею 29 962 кв. км[19].

Після короткого огляду субрегіонів, що входять до провінції (параграфи 2.1-2), Боплан розпочинає більш детальне їх дослідження. Параграфи 3.1-7 описують Верхню Нормандію, а параграфи 4.1-7 — Нижню Нормандію (ці назви вживаються дотепер). Для обох субрегіонів

тут перелічено назви головних міст та містечок, агрокультури та характеристики ґрунтів, а також найбільш лісисті зони. Позначаючи на мапі ліси чи лісочки, картограф, однак, не інформує про основні типи дерев, що там ростуть, — його швидше цікавить їхня площа, яка завжди виражена показниками периметра у льє. Загальна конфігурація кожного окремого лісу показана на карті, в самому ж тексті Боплан задовольняється тим, що подає приблизну площу, визначаючи довжину периметра. Цікаво, що новітні карти Нормандії теж фіксують більшість цих лісистих зон, а теперішня довжина периметра кожного із зазначених лісів приблизно збігається із Боплановими даними. Таким чином, можемо зробити висновок, що розташування лісових масивів у Франції, незважаючи на культивацію, залишилося таким же, як у середині XVII ст.

Далі Боплан зосереджується на різноманітних водних шляхах провінції (параграфи 5.1-23). Першою є, звичайно, Сена (параграф 5.1), одна з чотирьох великих рік Франції, яка з'єднує Париж з Руаном та Гавром на узбережжі Ла-Маншу. Тут же зазначено вісім головних нормандських населених пунктів, розташованих уздовж ріки, від Вернона до Гавра (7).

Потім подано перелік 22 менших річок, котрі протікають у провінції (параграфи 5.2-23). У кожному випадку вказано місце знаходження джерела та гирла, разом з назвами головних міст на їхніх берегах.

Після цього наводиться (параграфи 6.1-5) обмежена кількість височин та гористостей, виявлених у Нормандії, — спершу ті, що йдуть за течією Сени, і належать до найважливіших (параграф 6.1), тоді всі віднайдені у провінції зони вищої висоти над рівнем моря, перераховані відповідно до регіонів.

Особлива увага, як і можна було очікувати, присвячена горі Сен-Мішель (параграф 6.6), що на узбережжі Ла-Маншу, біля західного кордону з Бретанню. Це визначне місце, мальовниче й історично непересічне, описано з більшою докладністю. Саме абатство, розташоване на вершині гори, є єдиною будовою, котра так коротко охарактеризована Бопланом у тексті. «Гарний храм, збудований з каменю грес», — читаємо там, — його населяють монахи, «кількість яких невідома, часом їх більше, часом менше» (11).

На початку фінальної частини тексту військовий інженер Боплан інформує також про кількість нормандських портів та гаваней (параграф 7.1). Вони поділені на дві групи: 1) ті, що здатні приймати судна тоннажністю до 300 тонн (Дьєпп, Гавр, Гонфлер та ін.); 2) ті, які призначені лише для малих суден (Ісіньї, Барфлер, Шербург та ін.). Необхідно підкреслити, що протягом років, відведених на підготовку карт Нормандії та Бретані, Боплан займався також проектом покращення бретонських та нормандських морських портів для стратегічних цілей. У зв'язку з цим він розробив карти і склав морські та військові інженерні проекти для численних портів, включаючи Гавр, Гок, Канкаль, Гуг, Порт-а-Бессін та Омонвіль[20]. Факт, що Боплан

обмежився перерахуванням портів, прямо свідчить про його прагнення звести деталізацію «Опису Нормандії» до мінімуму.

Залізні рудники та плавильні печі, що в регіоні Евре, перелічені (параграф 8.1) разом з плаваючими кузнями вздовж рік Дітон та Ріль, де виготовлялося залізне кухонне начиння. У Бретей, натомість, вироблялися гармати, в інших центрах — залізні злитки різних розмірів.

Пізніше автор наводить (параграф 9.1) назви шести єпархій у провінції, у межах якої, за його словами, існує також багато інших релігійних установ (абатства, монастирі, шпиталі та каплиці). На завершення (параграфи 10.1-2) він занотовує, що Руан є місцем засідань парламенту, або законного суду, що провінція має численні юридичні підвідомчі області.

Як уже було сказано, текст на дванадцятому (й останньому) аркуші додаткової смуги присвячений королівському привілею, наданому Боплановi 16 травня 1667 р. для його карти Нормандії. Ним авторові гарантується виключне право на репродукування цієї мапи в будь-якій формі упродовж десяти років, «починаючи з того дня, коли Карта і праця будуть надруковані» (12). Ця згадка про супроводжуючий текст свідчить, що Боплан зі своїм видавцем П'єром Каює планували публікувати карту і текст разом. Друкарі та гравери піратських видань Бопланової роботи повинні були сплатити штраф у дві тисячі ліврів (величезна як на той час сума).

Таким є текст «Опису Нормандії» Боплана, що, як передбачалося, мав супроводжувати карту. Його стиль і смислове наповнення спонукає нас уважати цей текст своєрідним путівником при візуальному огляді мапи. Як структура опису, так і деталі його змісту, допомагають читачеві обрати шлях дослідження величезної, інформативно насиченої карти. Починаючи зі спостереження розмірів та кордонів Нормандії, автор продовжує свою оповідь переліком її територіальних складових разом з їхніми містами і лісами, річками та височинами і, на кінець, у дуже короткій формі, релігійних та юридичних установ. Таким чином видатний французький картограф бере читача у мандрівку по карті, а отже, метонімічно, і по самій провінції, важливому регіоні країни, гордим сином якого був сам Боплан і для вивчення якого у Франції та у світі він зробив такий відчутний внесок.

Примітки

[1] Життя і кар'єра Боплана висвітлені в: *Anthiaume A.* Le Dieppois Guillaume le Vasseur de Beauplan, ingenieur du roi au XVII[e] siecle // Comite des travaux historiques et scientifiques. Bulletin de la section de geographic. — 1928. — № 43. — P. 209—219; *de Beauplan G.* La Description d'Ukranie de Guillaume Le Vasseur de Beauplan / D. F. Essar and A. B. Pernal, eds. — Ottawa, 1990. — P. 1—4; *Ejusd.* A description of Ukraine / A. B. Pernal and D. F. Essar, trs. and eds. — Cambridge, Mass. 1993. — P. XIX—XXV; *Леваcсер де Боплан Г.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського... / Передм. Я. Д. Ісаєвича, В. А. Смолія. — Київ—Кембридж, МА, 1990. — С. 5—17; *Борщак І.* Бопланіана // Літопис політики, письменства і мистецтва. — 1924. — № 17. —

С. 258; *Його ж.* Гійом Левассер де Боплан 1672—6.XII. 1923 (З нагоди 250 років його смерті) // Літопис політики, письменства і мистецтва. — 1923. — № 1. — С. 8—10; *Buczek K.* Beauplan Wilhelm Le Vasseur de // Polski Słownik Biograficzny. — 1935. — Т. 1. — S. 384—386; *Ejusd.* Beauplaniana // Wiadomości Służby Geograficznej. — 1934. — № 8—9. — S. 1—36.

[2] Докладніше про карти Боплана див.: *Alexandrowicz S.* Jozef Naroński współautorem Beauplanowskich map Ukrainy i Dniepru z połowy XVII wieku // Pax et bellum / Karol Olejnik, ed. — Poznań, 1993. — P. 17—27; *de Beauplan G.* La Description... / D. F. Essar and A. B. Pernal. — 1990. — P. 5—22; *Ejusd.* A Description... / A. B. Pernal and D. F. Essar. — 1993. — P. XXVIII—LI; *Buczek K.* Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny. — Wrocław, 1963. — S. 51—60; *Ejusd.* The History of Polish Cartography from the 15th to the 18th Century / A. Potocki, tr. — Wrocław, 1966. — P. 64—74; *Ejusd.* Ze studiów nad mapami Beauplana // Wiadomości Służby Geograficznej. — 1933. — № 7. — S. 20—53; *Chowaniec Cz.* Une carte militaire polonaise au XVIIe siécle (Les origines de la carte de l'Ukraine dressee par Guillaume Le Vasseur de Beauplan) // Revue Internationale d'histoire militaire. — 1952. — № 3. — P. 546—562; *Jacyk R.* Analiza mapy Ukrainy Beauplana // Polski Przegląd Kartograficzny. — 1931. — № 9. — S. 66—89; *Перналь А. Б.* Додатки, зміни і виправлення восьмого аркуша Бопланової «Спеціальної карти України» // Картографія та історія України: Зб. наук. праць. — Львів—Київ—Нью-Йорк, 2000. — С. 23—39; *Pernal A. B., Essar D. F.* The 1652 Beauplan Maps of Ukraine // Harvard Ukrainian Studies. — 1985. — № 9. — P. 61—84; *Ejusd.* The 1673 Variant of Beauplan's General Map of Ukraine // Cartographica. — 1983. — № 20. — P. 92—98; *Stachnal—Talanda D.* Nieznana edycja mapy generalnej Ukrainy Wilhelma Le Vasseur de Beauplana z 1648 roku // Polski Przegląd Kartograficzny. — 1987. — 19, 3. — S. 111—112; *Вавричин М.* Карти України Гійома Левассера де Боплана // Жовтень. — 1981. — № 4. — С. 89—94; *Її ж.* Карти українських земель Г. Боплана в бібліотеках і архівах СРСР // Бібліографічна інформація і сучасність: Зб. наук. праць. — Київ, 1981. — С. 116—127; *Її ж.* Карти України Гійома Боплана як історичне джерело // Kartografia wojskowa krajów strefy bałtyckiej XVI—XX w. / Pod. red. S. Alexandrowicza. — Toruń, 1996. — P. 51—61; *Її ж.* До історії створення Г. Бопланом карт України // Боплан і Україна: Зб. наук. праць. — Львів, 1998. — С. 88—113; *Її ж.* Маловідомі карти України Г. Боплана // Там же. — С. 114—222; *Її ж.* Комплекс карт України Г. Боплана та їх збереження в бібліотеках Європи // Картографія та історія України. — С. 18—22; *Її ж.* Гійом Левассер де Боплан — картограф України // Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року. — Київ—Львів, 2000. — С. 3—13; *Вавричин М., Голько О.* Покажчик назв об'єктів, відображених на Спеціальній карті України Г. Боплана 1650 р. // Боплан і Україна. — С. 155—229; Те ж // Картографія та історія України. — С. 258—327.

[3] Після попереднього видання 1651 р., «Опис України» Боплана 1660 р. був повторно надрукований у 1661, 1662 та 1673 р. Загалом з моменту першого виходу у світ він був перевиданий, повністю та частинами, 55 разів. Основними сучасними його публікаціями є: *de Beauplan G.* La Description d'Ukranie... / D. F. Essar and A. B. Pernal, eds. — Ottawa, 1990 (франц.); *Ejusd.* Description d'Ukranie / Ch. Nicaise, ed. — Rouen, 1985 (франц.); *Ejusd.* A Description of Ukranie / A. B. Pernal and D. F. Essar, trs. and eds. — Cambridge, Mass., 1993 (англ.); *Левассер де Боплан Г.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського... — Київ, 1990 (укр.); *Lassota E., Beauplan W.* Opisy Ukrainy / Pod. red. Z. Wójcika. — Warszawa, 1972 (польс.). Останній переклад українською мовою: *Ле Вассер де Боплан Г.* Опис України / Перекл. з франц. В. Косика. — Львів, 1998. Велика бібліографія видань і перекладів подана в: *de Beauplan G.* A Description of Ukranie / A. B. Pernal and D. F. Essar, trs. and eds. — Cambridge, Mass., 1993. — P. VIII—XCVI. Див. також:

Essar D. F., Pernal A. B. Beauplan's Description d'Ukranie. A bibliography of edition and translations // Harvard Ukrainian Studies. — Cambridge, Mass., 1982. — Vol. 6, № 4. — P. 485—499; *Дашкевич Я.* Бібліографічна Бопланіана // Боплан і Україна. — С. 296—304. Попереднє видання 1651 р. досліджується в: *Боплан Г.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського... — С. 238—244; *Essar D. F., Pernal A. B.* The first edition (1651) of Beauplan's Description d'Ukranie // Harvard Ukrainian Studies. — Cambridge, Mass., 1990. — Vol. 14, № 1—2. — P. 84—96.

[4] *de Beauplan G.* A Description of Ukranie / A. B. Pernal and D. F. Essar, trs. and eds. — Cambridge, Mass., 1993. — P. XXII—XXIII.

[5] Ibid. — P. XXIII.

[6] Найповніше ці дві карти проаналізовано в: *Gallois L.* L'Academie des sciences et les origins de la carte de Cassini // Annales de geographic. — 1909. — № 18. — С. 193—204, 289—310; *Herve R.* Levasseur de Beauplan's Maps of Normandy and Brittany // Imago Mundi. — 1963. — № 17. — С. 73—75.

[7] Див. наше наступне дослідження: *Pernal A. B., Essar D. F.* Beauplan's Cartographic Labours in France; the Maps of Normandy and Brittany.

[8] *Konvitz J. W.* Cartography in France, 1660—1848: Science, Engineering, and Statecraft. — Chicago, 1987. — P. 4—8; *Wilford J. N.* The Mapmakers. — New York, 1982. — P. 113—114; *Gallois L.* Op. cit.

[9] *Essar D. F., Pernal A. B.* Le Vasseur de Beauplan et les installations portuaires en Normandie et en Bretagne au XVII siécle: une lettre inedite a Jean—Baptiste Colbert // Annales de Normandie. — 1993. — 43, 1. — S. 51—52.

[10] Letter of Voysin de La Noiraye to Colbert, 30 April 1665: Bibliotheque nationale, Paris, Melanges Colbert, MS 128 bis, fol. 1177.

[11] Копії карти Нормандії, які ми вивчали в паризькій Національній бібліотеці, мають такі позначення: Ge. CC. 1270 (17) та Ge. DD. 2987B (449).

[12] *Herve R.* Op. cit. — P. 73—74.

[13] Ibid. — P. 74.

[14] Практика доповнення настінних великих карт великими текстами, вигравіюваними безпосередньо на друкованих формах або надрукованих на окремих аркушах та приклеєних уздовж краю карти, була поширеною протягом XVII ст. Прикладом є: «Nicolas Visscher's Germania inferioris of 1650» (*Welu J. A.* The Sources and Development of Cartographic Ornamentation in the Netherlands // Art and Cartography / D. Woodward, ed. — Chicago—London, 1987. — P. 162), «Nicolaes Van Wassenaer's map of the siege of Stralsund of 1628» (*Schilder G.* Three World Maps by Francois Van Den Hoeye of 1661, Willem Janszoon (Blaeu) of 1607, Claes Janszoon Visscher of 1650. — Amsterdam, 1981. — P. 4), «Francois Van Den Hoeye's map of Holland of 1620» (Ibid. — P. 7), «The 1626—29 world map of Nicolaes Van Wassenaer and Francois Van Den Hoeye» (Ibid. — P. 14) та «Willem Janszoon Blaeu's world map of 1607» (Ibid. — P. 26). Подальші примірники відтворені Родні У. Ширлі (*Shirley R. W.* The Mapping of the World: Early Printed World Maps, 1472—1700. — London, 1983. — P. 244—245, 280—281, 294—295, 394—395.

[15] Recueil 6, n⁰ 131.

[16] Серії NN 21/75.

[17] *de Beauplan G.* A description of Ukranie / A. B. Pernal and D. F. Essar, trs. and eds. — Cambridge, Mass., 1993. — P. XIX—XX.

[18] Див. примітку 11.

[19] Див. примітку 10.

[20] *de Beauplan G.* A Description of Ukranie / A. B. Pernal and D. F. Essar, trs. and eds. — Cambridge, Mass., 1993. — P. XXVI—XXVII, LII—LVI; *Essar D. F., Pernal A. B.* Le Wasseur de Beauplan...

Опис Нормандії[1]

[1.1] Ця багата і шляхетна провінція є, без сумніву, однією з найгарніших оздоб у Короні, значення, доброта й родючість якої, попри невелику територію, перевершує багато королівств, і коли розглядаєш її або загалом, або окремими частинами, захоплюєшся незвичайною кількістю народу, який заселяє її у всі часи, він настільки войовничий і має такий бойовий досвід, що доніс до краю світу славу про свою зброю; його побоювалися з усіх боків, як тоді, коли він бився під проводом своїх перших герцогів, які заслужили прізвисько Завойовників[2], так і тоді, коли сприяв перемогам наших королів після приєднання до Корони[3].

[1.2] Вона має ще й особливий привілей бути в усі часи духовним осередком найкращих умів Франції, які сприяли там розквіту різних наук, мистецтв, а також мануфактур такою мірою, що торгівля ними зробила її відомою навіть серед найвіддаленіших націй. Її жителі настільки заповзятливі, що вони немов би наказують природі вирощувати у величезній кількості різноманітні зернові, фрукти й овочі [2]. Тож цю родючу провінцію можна було б назвати одним із Садів Франції, а народи, які її населяють, настільки невсипущі і старанні у використанні всіх своїх талантів, що на їхніх землях ніщо не марнується як непотріб або щось та не родить; навіть ті, які живуть у найменш родючих закутках, знаходять у себе досить усього того, що потрібно для виживання, навіть нічого не позичаючи у сусідів, і у такій кількості, що діляться з тими, хто в них просить, з ким вони підтримують хороші стосунки, а ще й ведуть значну торгівлю.

[1.3] Окрім того, її вкривають гарні й великі ліси, які не мають нічого спільного з гаями окремих панів, її зрошують численні гарні судноплавні річки, одні з них впадають у море, інші — в гарну річку Сену, яка не має собі рівних за красою в усьому Королівстві, на її березі стоїть місто Руан {76}[4], столиця цієї провінції, яка слугує складом для Парижа і, наче добра годувальниця, посилає йому значну частину всього того, чого він потребує, як і іншим, сусіднім провінціям.

[1.4] Нормандія розташована між 48°20" і 50°10" широти і 18°40" і 23°16" довготи: найдовша відстань іде від Понторсона {50} до Ґурне {76} або до міста Е {76}, або від Вернона {27} чи Юрі {27} в глибину мису Аґ {50}; і та відстань має 60 льє[5] по прямій, по загальних шляхах може сягнути 70 льє[6]; її найбільша ширина з півночі на південь, яка йде від міста Е {76} до Нонанкура {27}, становить 30 льє[7], а від західного берега її можна також виміряти від Понторсона {50} у глибину мису Аґ {50}, вона також має 30 льє[8]; її найменша ширина, як можна бачити на цій карті, становить не більше 20 льє[9]; а площа займає 1 270 квадратних льє[10];

кожне льє на 1 500 футів[11] довжини, на 20 королівських футів для кожної перш[12]: квадратне льє має 3 515 5/8 акрів[13] землі або 5 625 арпанів[14], згідно з цими вимірами площа даної провінції становить 4 464 865 акрів [3] землі, або 7 143 496 арпанів[15].

[1.5] На сході вона частково межує з Пікардією, з якою її розділяє річка Брезоль, що впадає в море в Трепорі {76}, та з Вексеном французьким, через який протікає річка Ент, що губиться в Сені; інша частина Франції[16] з південного боку, Перш, обмежена річкою Ор[17], Мен — річкою Сартр; від Бретані її відділяє річка Куанон, яка впадає в море біля гори Сен-Мішель {50}; із західного боку омиває море Океан, де лежать англійські острови Жерзе і Ґернезе[18] та інші; на півночі — море, яке відділяє її від частини Англії.

[2.1] Її зазвичай ділять на верхню і нижню Нормандію, у верхню входить край Ко[19], Вежен Нормандський та його землі в Небурі і Сент-Андре , край Уш, край Левен і Ромуа[20].

[2.2] Нижня Нормандія включає край Ож, землі довкола Алансона {61}, Ульм, землі Кана {14}, верхній і нижній Вессен, край бокажів[21] і загалом весь Котантен, до якого входять Аґ, долина Сер і Понем[22].

[3.1] Край Ко — це велика місцевість, яка дає добрий урожай зернових, овочів і фруктів, де випасається багато тварин, що дають вовну; ось її міста: Руан {76}, Кодбек {79}, Арфлер {76}, Ор де Ґрас {76}, Монтівільє {76}, Дієпп {76}, Е {76}, Омаль {76}, Ґурне {76} і Нешатель {76}, розміщений посеред Бре (долини для пасовища), оточеної землями Ко; цей край має найбільше лісів, там дуже мало будинків заможних людей, де не було б гайочка чи не височіла б група дерев, а ще є дуже великі ліси, а саме: ліс біля Е[23], що може мати 9 льє[24] чи близько того в окружності, ліс Ові[25] на 8 льє[26], ліс Ромар[27] на 7 льє[28], ліс біля Ломбюеля[29] на 5 льє[30], ліс Арк[31] на 3 льє[32], окрім трьох лісів, котрі хоча поєднані в один, мають окремі назви, а саме: Круа Даль, Алле і третій Безодні[33], які разом займають близько трьох з половиною льє[34] в окружності, є ще й інші лісочки по 2, 3, а то й 4 льє, як Зелений ліс[35] [?], що має близько 3 льє[36], ліс, який називають чагарником Жюмьєж[37], що має два льє[38], ліс Тре[39] (4 льє[40]) [4], ліс Молєрьє[41] — теж 4 льє, невеличкі гаї Уж[42] поблизу Фекану[43] {76}, Але поблизу Гавра {76}, гай Лож[44] біля Етрета {76} та ліси Омаль[45].

[3.2] Вексен Нормандський[46] — це велика рівнина, де, як і в краю Ко, вирощують різні зернові культури, фрукти і випасають дуже багато овець. У ньому є такі міста: Жізор {27}, Ліон {27}, великий і малий Анделі[47] {27}, Вернон {27}; найбільший ліс називається Льйон[48], який в окружності може мати 15-16 льє[49], в межах якого є багато добрих і заможних сіл, окрім міста Льйон {27}, яке й дало назву рівнині, поблизу Вернона[50] є ліс, що має либонь чотири льє[51] в окружності, і ліс Анделі[52], в якого лише три льє[53].

[3.3] На рівнині довкола Небурґа ростуть різні зернові культури, до його міст належать Пон де Лярш {27}, Лувьє {27}, Евре {27} і Небурґ {27} — велике містечко, від якого пішла назва місцевості і яке варте одного з цих міст, там є два ліси — ліс Небурґ[54], що має 4 льє[55], і ліс біля Пон-де-Лярш[56], що може мати 5 льє[57] в окружності.

[3.4] Місцевість довкола Сент-Андре має таку саму територію і характеристику, як і попередня; там є такі міста: Конш {27}, Бретей {27}, Верней {27} і Нонанкур[58] {27}, і ліси: Евре[59] — 5 льє[60], Юрі[61] — 2 льє[62], Верней[63] — 2,5 льє[64], Бретей[65] і Конш[66], які разом мають десять[67], чи близько десяти льє в окружності, Мулен[68] в Марші і Бон Мулен[69], які, також злиті, мають либонь 2 льє[70] в окружності; досить значний ліс Трап[71] може мати півтора льє[72] довкруж.

[3.5] Край Уш — це велика кам'яниста і малородюча рівнина; хоча й вирощене там у невеликій кількості зерно смачне; з міст назвемо Берне {27} і Еґль {61}; край має ліс Бомон[73] до 5 льє в окружності[74], ліс святого Евру[75] має три льє[76], біля міста Еґль[77] {61} є невеличкий ялинник площею в одне льє[78].

[3.6] [5] Край Льєвен — це невеличка рівнина, на якій вирощують різноманітні зернові, він не має ні міст, ні лісів, а лише панські ліси. На ній розміщені містечка Кормей {27}, Льєре {27} Сен-Жорж дю Вьєвр {27}, Тібервіль {27} і Уйє ля Рібод[79].

[3.7] Румуа — один із заможних кантонів Нормандії завдяки його родючості й вирощуванню різних зернових, його міста — Понтодемер {27} і Кійбеф {27}, ліси — Рувре і Лонд[80], які разом займають 10 льє[81], та Моні[82] — три з половиною[83], Монфор[84] — два з половиною[85] і Бротонн[86] — до восьми льє[87] в окружності.

[4.1] Край Ож — це гористий край, вкритий більше, ніж усі згадані вище, він вкритий перелісками та загорожами, серед яких височіють групи дерев, що належать панам. Хоча цей край не лісистий, він, однак, не зовсім позбавлений лісів, і має їх аж два — перший досить великий, він називається Тук[88] і має до 6—7 льє[89] в окружності, називається Монтьє Ервер[90], до 3 льє[91] по колу; край має такі міста: Онфлер, Пон-Левек і Лізьє.

[4.2] Місцевість довкола Алансона {61}, Се{61} і Аржантана {61}, які є містами цього кантону, частково рівнинна, частково вкрита загорожами; це, однак, родючий край з численними і гарними лісами, як, наприклад, великий ліс між Алансоном і Аржантаном {61} та біля міста Се {61}, що має 12—13 льє[92] в окружності, загалом його називають лісом Кув[93], хоча кожна ділянка має окрему назву, а саме: Ей дю Фруст[94], Рошлі[95], перелісок Мале[96], Танвіль[97], Ґюль[98], Ґатін[99], окрім того, там є ліс Аржантан[100] — 4 льє[101] довкруж, Йєсм[102] — 3 льє[103] і Бурс[104] — півтора льє[105] в окружності.

[4.3] Край Ульм, як і попередній, частково рівнинний, частково вкритий полями, чагарниками й загорожами, і тягнеться до Домфрона {61}. В ньому налічується чимало містечок, як-от:

Ферріер {61}, Беллу {61}, Бріуз {61}, Понт Екрепін[106], Ран {61}, Каруж {61}, а також Ферте Масе {61}; він має такі ліси: Ферте Масе[107], який може мати два з половиною льє[108] довкруж, ліс [6] Мон де Ер і ліс Дьє[109], які разом матимуть близько чотирьох льє[110], ліс Дандейн[111], найбільший у цьому краї, вісім чи близько того льє[112], Алуз[113] — 5—6 льє[114] в окружності, порівняно із сусідніми у ньому гарно те, що його перехрещують два великі шляхи, які перетинаються посеред лісу.

[4.4] Місцевість Кан — це велика, з незначною рослинністю долина, вся засіяна зерновими, вона тягнеться майже до Фалез {14}; має лише одне місто Кан[115] {14}, від якого одержала свою назву і в якому відбувається великий безмитний ярмарок, що починається в понеділок після Квазімодо[116] і триває тиждень, та ще один добре відомий і знаменитий на всю Францію ярмарок під назвою Ґібре[117], він проходить у таборі біля Фалез {14}, починається наступного після дня Успіння Богородиці у серпні[118] і триває тиждень; у цій місцевості є лише один невеликий ліс Сіґле[119], на 3—4 льє[120] в окружності. Невеличкий лісок Труяр[121] належить ченцям цієї місцини.

[4.5] Бессен — це також дуже велика рівнина, що йде від Кана {14} до Великого Ве[122], багата й родюча на різні зернові; там є лише два міста Байє {14} і Сен-Ло {50}, всього один ліс Нейї[123], близько чотирьох льє довкруж[124], посеред якого пролягає гарний широкий шлях, що тягнеться більше льє від Сен-Ло {50} до Ісіньї {14}, окрім того є переліски Бредель[125], Ель[126], Аббе[127], Божі[128], Тронке[129] [...], ліски Моль[130] та інші панські лісочки.

[4.6] Місто Вір {14} лежить на межі з Котантеном на березі річки Вір, яка й дала йому назву, територія довкола нього в народі називається краєм Б[окаж][131].

[4.7] Котантен — одна з великих місцевостей, яка на сході омивається річкою Вір[132], на заході й півночі морем, а на півдні річкою Куенон[133], що відділяє її від Бретані; посередині Котантена лежить велика рівнина для посіву зернових і випасу, але її краї на півночі і півдні вкриті численними бокажами: там є такі міста: Понторсон {50}, Авранш {50}, Вільдьє {50}, Кутанс {50}, Карантан {50}, Валонь, Шербур {50}. Там ростуть великі ліси, хоча їх менше, ніж невеликих панських гаїв, серед них великий ліс Брі[134], що може мати вісім льє довкруж[135], ліс Ланд Пурі[136], що може мати шість льє[137], ліс[138] Сен-Совер, чотири льє[139], ліс Ґори[140] має не більше двох з половиною льє довкруж[141]. До панських як великих, так і малих лісів належать Брікбек[142], Сен-Совер[143], Віконт[144], Бернавасдю[145], Рабе[146], Монтеґю[147], Монтебур[148], гай Ей[149], Боск[150] та інші.

[5.1] Цей край зрошує чимало річок, найбільшою й найзначнішою є Сена, на якій збудовано такі міста: Вернон {27}, Малий Анделі[151]

{27}, Пон де л'Арш {27}, Руан {76}, Кодбек {76}, Кійбеф {27}, Онфлер {14} і Ор де Ґрас {76}. Частина річки Ер, яка починається в Нормандії, від Юрі, дуже відома завдяки знаменитій тріумфальній битві Генріха IV[152], на ній стоїть місто Лувьє[153] {27}.

[5.2] Річка Брезель[154], на березі якої збудовано міста Омаль {76} і Е {76}.

[5.3] Річка[155] міста Нешатель {76}, яка дала йому назву, зрошує по дорозі місто Дієпп {76} і утворює в ньому порт.

[5.4] Річка Дітон[156], на березі якої розміщені міста Бретей {27} і Евре {27}.

[5.5] Річка Ріль[157], на якій стоїть місто Еґль {61} та Понт-Одемар {27}.

[5.6] Річка Тук[158], на берегах якої збудовано місто Лізьє {14}, тече довкола Пон л'Евек {14}.

[5.7] Річка Ві, яка губить своє ім'я[159] в річці Дів, біля парома Аньєр[160], на берегах якої розміщені містечка Сюрві {61}, Вімонтьє {61}, Ліваро {14}, Кревкер {14} та згадане Аньєр.

[5.8] Річка Дів, яка має на своїх берегах містечка Шамбуа {61}, Трен {61}, Кулібеф {14}, Сен-Пьєр сюр Дів {14}, Мерідон {14}, Труяр {14} і Сен-Совер де Дів[161], яке є невеличким портовим містом.

[5.9] Річка Орн прикрашає свої береги містами Се {61}, Аржантан {61} і Кан {14} і впадає [8] в море між Уістреам {14} і Сальнель {14}.

[5.10] Річка Сель протікає перед містечком Крейї {14} і впадає в море у Курсель {14}.

[5.11] Річка Ор[162], яка, протікаючи через Байє {14}, заповнює рівчаки міста і губиться, нарешті, в западині Сусі, що на три чверті льє[163] віддалена від моря, з берега якого видно її русло, коли на морі настає відплив.

[5.12] Річка Дром, яка забезпечує водою містечка Кормолені Ренші і, загубившись, як і попередня, у западині Сусі, тече далі разом із нею.

[5.13] Річки Вір, Ґран, Се і Нуаро, які беруть початок з узгір'я Брінбаль[164] і течуть у чотири основні сторони[165], їхні джерела, що є не далі, як 400-500 кроків одне від одного[166], стають потужнішими, зокрема річка Вір, яка стає найбільш повноводою при проходженні на півночі біля міста Вір {14}, Сен-Ло {50} і містечка Ісіньї {14}, а наближаючись до моря утворює велике «V»[167].

[5.14] Протилежною їй є річка Ґран, що тече на південь і протікає через містечко Лонлей {61} і Сен-Марк де Ґран {61}, де губить своє ім'я в річці Варенн, яка впадає в річку Мен[168], проходить через Анжи[169] {49} і, зрештою, губиться в Луарі.

[5.15] Третя річка Се, тече на захід, зрошуючи містечка Шеранс {50}, Кюв {50} і Бресе {50}, потім іде до Понт Сент-Філібер[170], що тече біля підніжжя Авранша, а звідти впадає в море між Мон Сен-Мішель і Томблен[171].

[5.16] Четверта річка, Нуаро, яка скерувала своє русло на схід, протікає через містечко Теншебрей {61} і збоку Конде-сюр-Нуаро {14}, нарешті губить своє ім'я в річці Орн, в яку впадає трохи вище Пон Дуйї.

[5.17] Річка Сулюн бере початок за півльє[172] від Барантона {50}, проходить через містечка Бріа {50} і Дюсе {50}, звідти тече до Понт-о-Бо {50}, потім впадає в море, [9] зливається з річкою [9] Се, і вдвох протікають між Мон {50} і Тамблен.

[5.18] Річка Куенон бере початок біля міста Фужер {35} в Бретані, проходить через містечко Антрен {35} і Понторсон {50} і звідти тече в море.

[5.19] Річка Сьєнн витікає з лісу Сен-Совер[173], потім проходить у Вільдьє {50}, у містечку Ґоре {50}, нарешті, попід Пон де ля Рок {50}, а звідти тече до моря.

[5.20] Річка Суй починається біля Монтабо {50}, звідти тече в Серізі {50}, Мон-Пенсон {50}, протікає біля підніжжя Кутанс {50}, а тоді зливається з річкою Сьєнн за сто кроків[174] вище Пон де ля Рок {50}.

[5.21] Річка Домбр[175] бере початок у западині Віґо[176] за півльє[177] від Порбай[178] {50}, від самого початку й до кінця річка породжує лише болота[179], має понад 1500 кроків у ширину[180], перетинає весь Котантен, протікаючи перед містечком Понт Аббе {50}, утворює острів Марі, в просторіччі Ом[181] (чоловік), далі йде під мостами річки Ув[182], де великі болота[183] тягнуться на півльє, а тоді впадає в море, утворюючи разом з річкою Вір велику літеру «V», що має сім четвертих льє впоперек[184], яку переходять убрід, коли море відступає.

[5.22] Річка Дінет — невелика річечка, що починається в Брікбек {50} і впадає в море в Шербурзі {50}.

[5.23] Річка Сер — ще одна річечка, яка бере початок у лісі Брі[185] і впадає в море біля острова Татіу[186].

[6.1] У цій провінції, де так багато полів, гори трапляються нечасто, хіба що обіч річки Сени, з часу її входження на територію Нормандії вони як з одного, так і з другого боку утворюють береги її русла.

[6.2] Гори Ланкр[187], розміщені між містами Кан {14} і Вір {14}, не здаються такими високими, як насправді, оскільки вони пологі і підйом на них довгий.

[6.3] Гори Еренн, хоча й не дуже високі, не виглядають, однак [10], низькими серед довколишніх полів і утворюють пласку вершину на відстані одного льє[188] від Фалез {14}.

[6.4] У краї Ож гори значно вищі й кращі[189], як скелі Комон[190], Кондеар, Монтурмель[191], Ексм[192], які утворюють гряду на чотири льє в довжину[193], починаючи з міста Ексм {61} до містечка Біло {14}.

[6.5] У Бессені[194] є гори, що називаються Брієр де Монбек, Комон, Шапель о Корню, Монтеґю, От Брієр, Громон[195] біля Пон Фарсі {14}, Монтабуа[196], що лежать між Фалез {14} і Аржантаном {61}, Сен Клер де ла Помре[197] біля Тюрі {14}, вершина Лувіньї[198], з підніжжя якої витікає річка Ріль, гора Лорм Шале[199], гора Шомон[200] біля Алансона {61}, гора Табо[201] між Амбі {50} і Пон Фарсі {14}, гора Мон-Гурон біля Кутанс[202] {50}, гора Авранш[203], гора Розієр[204] біля Сен-Жам {50}, гори Маркетен[205] біля Домфрона {61} та багато інших, найпомітнішою поміж них є вершина Бренбаль[206], з якої б'є чотири джерела, що стають чотирма річками, про які йшлося вище[207]; площа цієї вершини має не більше двох акрів[208] землі, звідки видно всю довколишню місцевість, окрім того більшість згаданих вище гір, а також море там, де воно найближче, гору Сен-Мішель {50} і Томблен, і навіть значну частину Котантена.

[6.6] Є ще гора Сен-Мішель {14}, прикметна не тільки завдяки своїй висоті, а й своєму розміщенню, вона стоїть у морі, віддалена від суші десь на добре льє[209], вода довкола якої піднімається досить високо, так що туди не можна дістатись ні верхи, ні в колясці, оскільки море має 15—20 футів глибини[210], коли приплив, але при відпливі гора опиняється на суші. Площа гори, яка в основі є скелею, становить близько двох з половиною акрів[211], вона поступово звужується до вершини, на якій стоїть гарний храм[212], збудований з каменю грес, як і стіни, що оточують цю гору з боку землі, тоді як інший бік — це самі лише урвища, зовсім недоступні[11] висотою до 150 футів[213]. У цій церкві живуть ченці, кількість яких невідома, часом їх більше, часом менше.

[7.1] Порти цієї провінції є гарними й зручними, туди легко проходять кораблі з відкритого моря тоннажністю 100—300[214] бочок; це такі порти, як Дьєпп {71}, Сен-Валері ан Ко {76}, Фекан {76}, Гавр де Ґрас {76}, Гок[215], Гонфлер {14}, Кан {14}, Фос Домонвіль[216] і Ґранвіль {50}, інші не такі великі, хоча не менш зручні для човнів і невеликих суден на 20, 50 і навіть 60 тонн, це такі порти, як Трепор {76}, Тук {14}, Дів {14}, Ісіньї {14}, Карантан {50}, Барфлер {50}, Каплюїк[217], Шербург {50} і Порбай {50}.

[8.1] У цій провінції немає ніяких інших копалень, окрім копалень заліза, що розміщені в лісах Евре[218], Конш[219], Бон Мулен[220] і Бретей[221], їхні металургійні заводи[222] збудовано вздовж річки Дітон[223] і Ріль[224], де виготовляють різні горшки, чавуни та інше залізне начиння для кухні; зазвичай там виробляють залізні гармати, які повсюдно називають «бретей» від імені місцевості; є інші копальні поблизу Домфрона {61}, довкола Сен-Бомер {61} і Каруж {61}, де є різні металургійні заводи, всі вони використовуються для виробництва заліза в злитках, як пласких, так і квадратних. Гадають, що є кілька срібних копалень у новому світі[225]

біля Руана, у долині Сер у нижній Нормандії, але досі немає ніякої певності щодо цього[226].

[9.1] Ця провінція має архієпископство в Руані {76}, в ньому шість єпископств, а саме в Еврe {27}, Лізьє {14}, Байє {14}, Кутаунс {50}, Авранш {50} і Се[227] {61}, а ще 90 аббатств, настоятельств, шпиталів і каплиць, яких дуже багато.

[10.1] Вона має також парламент[228], який засідає в Руані {76}, і сім байяжів[229] (округів), а саме: Руан {76}, Ко, Еврe {27}, Жізор {27}, Кан {14}, Котантен і Алансон {61}, що мають під собою віконтства.

[10.2] Окрім парламенту в ній є три графства[230] — Руан {76}, Кан {14} і Аллансон {61}, всі три залежать від Суду[231] по наданню допомоги[232], а також від виборів, завдяки яким вони формуються.

Витяг з привілею короля

Милістю і привілеєм короля[233] від 16 травня 1667 р. підписано і опечатано Жарденом[234].

Ґійому Ле Вассеру, сіру де Боплану, одному з наших ординарних інженерів, дозволяється видрукувати й вигравіювати «Загальну карту нашої провінції Нормандії». Оскільки він побоюється, що після того, як він чи той видавець або гравер, які дали на неї гроші [видадуть цю карту], інші візьмуться її друкувати або гравіювати, якщо в нього не буде наших необхідних для цього грамот, З ЦІЄЇ ПРИЧИНИ ми йому дозволили й дозволяємо даним документом надрукувати й вигравіювати названу карту у такому розмірі, з однієї або кількох дощок, продавати й розповсюджувати в усіх місцях, що нам підпорядковуються, протягом десяти років, починаючи з того дня, коли Карта і праця будуть надруковані. Із забороною всім друкарям, граверам її змінювати, і всім книгарям і продавцям гравюр на мідній дошці друкувати як у цій країні, так і за кордоном, продавати й розповсюджувати їх без дозволу згаданого сіра де Боплана під загрозою двох тисяч ліврів штрафу і конфіскації примірників, а так, як докладніше це сказано в цьому Привілеї.

У Руані
У П'єра Кайє[235] при дворі Палацу[236].
M.DC.LXVII[237]

Переклад Зої Борисюк і Дарки Триндяк-Голопич

Примітки

[1] Ми подаємо, в дужках, номери сторінок оригіналу. Такі номери стоять перед першим словом нової сторінки.

[2] Боплан називає Вільяма Завойовника (1027—1087), герцога Нормандії та короля Англії (1066—1087).

[3] Приєднання Нормандії було завершено королем Філіппом II Августом у 1204 р. За умовами Паризького договору 1259 р. Генріх III Англійський офіційно відмовився від будь-яких англійських претензій на герцогство. Однак остаточно французи здобули повний та постійний контроль над нею лише після їхньої

перемоги у битві Форміньї у квітні 1450 р. (Див.: Normandy // The New Encyclopedia Britannica. — 15th ed. — 1997. — T. VIII. — P. 768).

[4] При перекладі ми виходили з сучасного французького написання географічних назв. Номери сучасних французьких департаментів (*departement*) подані в фігурних дужках у тексті та примітках після кожної назви місця. Департаменти, позначені таким чином, включають: 14 (Кальвадос), 27 (Ер), 35 (Іль-е-Вілейн), 49 (Мейн-е-Луар), 50 (Манш), 53 (Майенн), 61 (Ом), 76 (Сейн-Марітем). Ми використовували такі карти: *Carte de France au 100 000e*. Scale 1 : 100 000. Paris: Institut geographique national, 1957—59; *France*. Scale 1 : 1 250 000. London: Bartholomew, 1995; *Michelin : Atlas routier : France*. Scale 1 : 200 000. Clermont—Ferrand: Michelin, 1987; *Normandie*. Scale 1 : 250 000. Paris: Institut geographique national, 1991.

[5] Як зазначалося у вступі, льє, вказане тут, є так зване французьке просте льє (*lieu commune de France*), рівне 4,45 км. Таким чином, 60 льє Боплана дорівнюють 267 км. Сучасні карти показують такі прямі відстані між названими місцевостями: від Понторсон до Гумей-е-Брай, 258 км; від Понторсон до О, 270 км; від Вернон до Гаазького мису, 257 км; від Іврі-ля-Батей до Гаазького мису, 262 км. Найбільше відхилення між обчисленнями Боплана і сучасними віддалями становлять 10 км, або 3,75% від 267 км.

[6] Тобто 312 км.

[7] Тобто 134 км (143 км на сучасних картах).

[8] Тобто 134 км (134 км на сучасних картах).

[9] Тобто 89 км. Відстань від Онфлер (Honfleur) {14} до Вемей-сюр-Авр (Verneuil-sur-Avre) {27}, наприклад, становить 91 км.

[10] Тобто 25,149 км². Сучасні райони Верхньої Нормандії (які включають департаменти Ер (Eure) [27] і Сен-Марітім (Seine-Maritime) [76]) та Нижньої Нормандії (складається з Кальвадос (Calvados) [14], Манш (Manche) [50] і Ом (Orne) [61]), спільна сучасна площа яких становить 29 962 км², разом займають усю територію, що охоплюється границями старорежимної провінції Нормандії. Однак західна частина району Перш (близько 2 000 км²), яка була додана до Ом, коли в період революції створювалися департаменти, не стала частиною провінції, доки це не було вирішено. Тому Боплан виключає як з «Опису», так і зі своєї карти Нормандії, будь-яку деталь, що стосується території на південь від річок Авр і Сарт, у т. ч. важливі міста Беллєм {61} і Монтань-о-Перш {61}.

[11] Очевидно, помилка. Боплан, можливо, мав намір написати 15 000 футів. Фактична довжина звичайного французького льє, за Шевальє де Жокуром, є 2 282 *toises*, або 13 692 футів (Encyclopedie / Denis Diderot, ed. — 1765. — Vol. IX. — P. 500), пізніше був т. зв. *pied de roi* (ступня короля), або *pied de roi de Paris* (ступня короля Парижа) (Ibid. — T. X. — P. 415), розміром 0,3248 м. Довжина 15 000-футового льє дорівнює 4,872 км, що всього на 10 % довше, ніж звичайний французьке льє. Ми не в змозі пояснити задовільно помилку Боплана в цьому відношенні.

[12] Тобто 6,5 м. Термін *perche* визначається по-різному. Згідно з аббатом де Ля Шапель, її розмір становить від 8 до 22 *pieds de roi* (від 5,8 до 7,1 м) (Ibid. — Vol. XII. — P. 329).

[13] Акр *(acre)*, старорежимна міра площі сільськогосподарської землі, містить приблизно 52 ари, або 200 м² (*Robert P., Rey-Debove J., Rey A.* Nouveau petit Robert: Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue francaise [далі — Robert]. — Paris, 1995. — P. 24). Якщо квадратне звичайне французьке льє 198 025 арів, то акр, використаний Бопланом, тут буде дорівнювати 56,3 *арів* (*ares*). Регіональні варіанти мір площі та відстані в старорежимній Франції не були переглянуті аж до офіційного прийняття метричної системи у період революції (Див.: *Kisch B.* Scales and Weights: A Historical Outline. — New Haven, 1965. — P. 18—19).

[14] Арпан *(arpent)* — застаріла міра площі землі. Якщо квадратне звичайне французьке льє дорівнює 198 025 арів, то арпан, який використав Боплан, має площу 35,2 арів. Протягом старого режиму термін *arpent* уживався одночасно для міри довжини і площі. Згодом ним означували площу від 20 до 50 арів. Арпан Нової Франції, міра, яка досі неформально використовується у сучасній канадській провінції Квебек, містить 34,2 арів (Див.: Robert. — P. 122).

[15] Площі, наведені Бопланом (4 464 865 акрів та 7 143 494 арпанів), не є аналогічними результатам, отриманим множенням даної площі Нормандії у квадратних милях на кількість акрів та арпанів у квадратній милі. Фактичний результат становить 4 464 843,8 акрів та 7 143 750 арпанів. Ми не в стані пояснити ці незначні розбіжності.

[16] Тобто сучасне Іль-де Франс.

[17] Див. примітку 10.

[18] Найбільш помітний Альдемей (Aldemey).

[19] Ми залишаємо звичні французькі назви різних складових районів Нормандії.

[20] Боплан не включає в цей перелік край Брай, у північно-східній частині Верхньої Нормандії. В параграфі 3.1 тексту він зазначає її як частину край Ко.

[21] На сучасних картах називається швейцарською Нормандією.

[22] Ми не в змозі перевірити цю назву місця, яка чітко визначає південну частину Котентинського півострова.

[23] Сучасні карти фіксують дві лісисті зони на південному сході О {76}: Тріаж д'О та От Форе д'О; вони простягаються майже безперервно на площі розміром 20 х 5 км; Басс Форе д'О, 7 х 4 км, лежить на південь від От Форе (Високого лісу). Розміри у кілометрах, які ми даємо для названих Бопланом лісів, приблизно прямокутні, взяті з сучасних карт, спочатку їде довша сторона (незалежно від орієнтації). Ліси дуже відрізняються за формою, дані Бопланом периметри не завжди відповідають периметрам прямокутних зон, описаних нами. Можливо, що Боплан виміряв довжину периметру кроками або дав розрахунки, основані на візуальній перевірці на місцях. Слід також припустити, що площа наведеної лісової місцевості з XVII ст. могла просто змінитися.

[24] Тобто 40 км.

[25] 16 х 5 км, на південному сході Дьєппа {76}.

[26] Тобто 36 км.

[27] 12 х 5 км, на захід від Руана {76}.

[28] Тобто 31 км.

[29] 7 х 2 км, на південний схід від Руана {76}.

[30] Тобто 22 км.

[31] 5 х 2 км, на південний схід від Дьєппа {76}.

[32] Тобто 13 км.

[33] На сучасній карті ліс Лє Еллє показано на півдні міста Льондіньєр {76}. Селище Круадалль {76} розкинулося на північному кінці, а ферма під назвою Ля Гулє {76} — на південному кінці, біля лісу Менонваль.

[34] Тобто 16 км.

[35] Форе Верт, розміром 6 х 4 км, лежить на півночі Руана {76}.

[36] Тобто 13 км.

[37] Форе де Жумьєж, розміром 5 х 1,5 км, розташований на заході Руану {76}.

[38] Тобто 9 км.

[39] Форе дю Трет, розміром 8 х 2 км, лежить на південному сході Кодебек-е-Ко {76}.

[40] Тобто 18 км.

[41] Форе де Молєврієр, розміром 8 х 2 км, на північному заході від Кодебек-е-Ко {76}. На останніх картах ліси Лє Тре і Кодебек-е-Ко показані як одна лісиста зона, що називається ліс Форе дю Тре-Молєврієр.

[42] Незважаючи на те, що сучасні карти не фіксують лісисту місцевість з цією назвою біля Фекан {76}, на південному сході міста лежать заліснені долини річок Гогевілль і Вальмон (довжиною приблизно 10 і 12 км).

[43] Форе де Монжеон, лісистий парк розміром 2 х 1,5 км, розкинувся на північ від Ле Авра {76}. Більше того, сучасні назви вулиць у місті ґрунтуються на назві лісистих земель, що йменуються Буа о Кок та Буа де Блевілль (Le Havre // Normandy, Channel Islands [далі — Normandy]. — Watford, 2001. — P. 224). Лісистої місцевості, що зветься Алет, не було знайдено в цьому районі на сучасних картах.

[44] Ліс Буа де Лож, 7 х 1 км, розташований на південному сході Етрета {76}.

[45] Різні лісисті зони оточують місто Ормаль {76}; місцевість на північному заході міста має назву Ферм дю Буа де ля Віль {76}. Це може бути ліс Буа д'Ормаль, означений Бопланом.

[46] Розташований у східній частині сучасного департаменту Ор {27}.

[47] На сучасних картах Лез Анделі {27}, Ле Петіт Анделі {27} тягнеться уздовж Сени, тоді як Ле Гран Анделі {27} розташований у бік ріки, на схід.

[48] Круглий ліс діаметром 15 км з Ліон-ля-Форе {27} в центрі, з продовженням на схід, розміром приблизно 10 х 5 км.

[49] Тобто від 67 до 71 км.

[50] 10 х 4 км, на північ від Вемона {27}.

[51] Тобто 18 км.

[52] 7 х 5 км, на південь від Лез Анделіс {27}.

[53] Тобто 13 км.

[54] Сучасний ліс Буа дю Шап де Батей, 9 х 5 км, лежить на північний схід від міста.

[55] Тобто 18 км.

[56] 10 х 9 км, охоплює суміжні сучасні ліси Лув'єра та Ле Борда.

[57] Тобто 22 км.

[58] Кампань де Сен-Андре займає те місце, яке на сучасних картах показано як східну частину краю Уш.

[59] 15 х 12 км, на південний захід від Евре {27}.

[60] Тобто 22 км.

[61] 10 х 5 км, лежить на заході Іврі [-л-Батей] {27}.

[62] Тобто 9 км.

[63] Сучасні карти фіксують біля Вемей-сюр-Авр {27} лише ліс де Бурт (Foret de Bourth) (3 х 2 км) на північному заході та Ле Буа Франк (Les Bois Francs) (4 х 2 км) на заході.

[64] Тобто 11 км.

[65] 14 х 7 км, на захід від Бретей {27}.

[66] 15 х 6 км, на південному заході Конше-е-Уш (Conches-en-Ouche) {27}.

[67] Тобто 45 км.

[68] 3 х 2 км, на північ від Мулен-ля-Марш (Moulins-la-Marche) {61}.

[69] 4 х 3 км, на північ від Бонулен (Bonsmoulins) {61}.

[70] Тобто 9 км.

[71] Ліс Форе де ля Трапп, 5 х 4 км, разом з прилеглим Буа дю Шателе (6 х 3 км) лежить 8 км на схід від Мулен-ля-Марш {61}. Абатство де ля Гран Трапп {61}, від якого ліс бере свою назву, розташоване на його західному кінці. Ліс Форе дю Перш (9 х 4 км), що на півдні, не вважався частиною Нормандії у бопланівські часи. Див. примітку 10.

[72] Тобто 7 км.

[73] 12 х 4 км, лежить на південному заході Бомон-ле-Рожер {27}.

[74] Тобто 22 км.

[75] Ліс Форе де Сен-Евруль, 5 х 5 км, розкинувся на південь від Сен-Евруль-Нотр-Дам-дю-Буа {61}. Місто Сен-Евруль-де-Монфор {61} розташоване на заході.

[76] Тобто 13 км.

[77] Можливо, ліс Форе де Егль (Foret de l'Aigle), 4 x 3 км, що лежить на сході Егля {61}.

[78] Тобто 4,5 км.

[79] Можливо, Уій-дю-Улєй (Ouilly-du-Houley) {14}.

[80] Ліс Форе дю Руврей (11 x 4 км), прилеглий до лісу Форе де ля Льонд (10 x 4 км), росте на південному заході Руана {76}.

[81] Тобто 45 км.

[82] Розміром 7 x 2 км, ліс лежить у межах однієї зі звивин Сени на захід від Руана {76}.

[83] Тобто 16 км.

[84] Місяцеподібної форми ліс, що тягнеться на схід від Монфор-сюр-Рісль {27}, має 14 км у довжину. Його ширина є різною — від 1 до 4 км.

[85] Тобто 11 км.

[86] Ліс, розміром 12 x 9 км, займає звивини Сени на півдні Кодебек-е-Ко {76}. Ліси Форе де Бротонн, Форе де Моні та Форе де ля Льонд включені до департаменту Сен-Марітем {76}, незважаючи на те, що вони лежать на півдні Сени, і взагалі-то становлять межу між Ер {27} та Сен-Марітем {76}.

[87] Тобто 36 км.

[88] Лісу з такою назвою на сучасних картах немає. Однак на схід від Туке (Touques) {14} розташований ліс Сен-Гатьєн (Foret de Saint-Gatien), 13 x 4 км.

[89] Тобто від 27 до 31 км.

[90] Ліс Форе де Мутьєр-Убер, 3 x 2 км, лежить на заході міста Ле Мутьєр-Убер {14}, розташованого 19 км південніше Лізьє {14}. Сучасні карти показують інші лісисті місцевості схожих розмірів у зоні, які не згадані Бопланом.

[91] Тобто 13 км.

[92] Тобто від 53 до 58 км.

[93] Ліс Екув (Foret d'Ecouves), 18 x 12 км, розташований на південному сході Сес (Sees) {61}. Він має надзвичайно неправильну форму.

[94] Місцевість, що називається Ле Фруст (Le Froust) {61}, лежить на південному кінці лісу.

[95] Ми не в змозі ідентифікувати цю місцевість.

[96] Буа Маллет {61} розташований на південному кінці Буа де Гуль.

[97] Місцевість Танвілль {61} лежить на північному кінці лісу.

[98] Буа де Гуль розташований на західному кінці лісу, на південь від села Гуль {61}.

[99] Місцевість Ле Гатей {61} локалізується на південному кінці лісу. Можна припустити назву, дану Бопланом.

[100] Сучасні карти показують ліси Гуфферн (12 x 3 км) та Петіт Гуферн (5 x 4 км), що лежать на сході Аржантана {61}. Боплан, без сумніву, називає ці області.

[101] Тобто 18 км.

[102] На сучасних картах бачимо значну кількість малих лісистих зон біля міста Ексме {61}, особливо на південному заході.

[103] Тобто 13 км.

[104] Форе де Бурс (4 x 2 км) тягнеться приблизно 13 км на північний схід від Аленсона {61}. Інші лісисті зони (4 x 2 км), що лежать на північному сході, віддалені від обробленої землі на 1—4 км.

[105] Тобто 7 км.

[106] Сучасна місцевість називається Путанж-Пон-Екрепе (Putanges-Pont-Ecrepin) {61}. Пон-Екрепе (Pont-Ecrepin) {61} розкинулася на північній стороні ріки Ом (Ome).

[107] 5 x 2 км, розташована на південному заході Ля Ферте-Масе {61}.

[108] Тобто 11 км.

[109] Стрічка лісистої місцевості, 9 х 0,5 км, тягнеться на півночі Монт д'Ер, що розташована приблизно 9 км на схід від Ля Фер'єр-о-Етанж {61}. Місцевість Дьйофіль {61} лежить на західному кінці цього рельєфу.

[110] Тобто 18 км.

[111] Форе д'Анден займає трикутну поверхню, що простягається від Ля Фер'єр-о-Етанж {61} і Домфрон {61} на заході до Баньйоль-де-л'Ом {61} на сході. Її загальні розміри — приблизно 9 х 6 км.

[112] Тобто 36 км.

[113] Форе де Алюз, 5 х 2 км, лежить 8 км на північний захід від Ля Фер'єр-о-Етанж {61}.

[114] Тобто від 22 до 27 км.

[115] Кайєнський ярмарок був одним з найбільших у Франції. Як стверджує Боплан, його організовували весною, у придатний для подорожі і торгівлі час, між більш зайнятими періодами весняної сівби і пізніше сінокосу. Фактично, у XVII ст. він тривав два тижні, чотири дні якого виділялися для купців, щоб зібрати їхні товари, сім днів — для торгів, а три дні — для розповсюдження товарів. Бопланівська цифра сім днів тривалості ярмарку, без сумніву, стосується періоду торгів. (Див.: *Perrot J.-C.* Genése d'une ville moderne: Caen au XVIIe siécle. — Paris, 1975. — Vol. I. — P. 467—469).

[116] Тобто понеділок після Великоднього понеділка.

[117] Ярмарки у Гібрей у XVII ст. також тривали два тижні (інакше кажучи, Бопланівський опис цього є точним). Вони організовувалися в той період року, коли подорож була відносно легкою, дороги — сухими. Як комерційна подія, вони служили доповненням до значно важливішого ярмарку у Кайєні, який, однак, завжди мав першочергове значення в економічному житті регіону (Див.: *Perrot J.-C.* Op. cit. — Vol. I. — P. 467—494).

[118] Свято Успення (15 серпня).

[119] Форе де Сінглє, 7 х 3 км, лежить на заході Бреттевілль-сюр-Лєз {14}, 16 км південніше від Каєн {14}.

[120] Тобто від 13 до 18 км.

[121] Руїни абатства збереглися на півдні міста Троарн {14}. На півночі є лісиста зона (2 х 2 км), що складається з прилеглих Буа де Бавон і Буа де Буре. Там бачимо також невеликі клаптики лісистої місцевості на південь від Троарна {14}.

[122] Бан дю Гран Вей, розділена Пасс де Карентан, є назвою, яка надана зовнішній частині мілини, що займає дельту, сформовану ріками Дув і Вір. Найближчий важливий населений пункт — Карентан {50}. При відпливі море відступає з цієї площі майже повністю.

[123] Місцевість, названа Ноільї-ля-Форе {14}, розташована 5 км на південь від Ісіньї-сюр-Мер {14}. Сучасні карти фіксують просторі фруктові сади, але лише малі ділянки лісистої місцевості поряд. Пряма дорога з півночі на південь 5,5 км довжиною ділить цю зону навпіл. Місцевість Ля Форе {14} лежить на середині цієї дороги. Єдиний ліс регіонального значення, який показано на сучасних картах, — Форе де Серізї (9 х 3 км), росте на половині дороги між Байє {14} та Сен-Льо {50}. Він також має пряму дорогу 10 км довжиною. Боплан не згадує цей, потім значний ліс.

[124] Тобто 18 км.

[125] Ми не в змозі встановити цю лісисту місцевість.

[126] Мала лісиста місцевість (2 х 1 км) лежить 2 км на південь від населеного пункту Ле Буа д'Ель {14}, 12 км на північний схід від Сен-Льо {50}.

[127] Буа л'Абб (3 х 2 км) з'являється як придаток до північного краю Форе де Серізі. Тоді як Буа л'Абб належить до департаменту Манш (50), решта лісу є в Кальвадосі (14).

[128] Буа де Бож (2 х 1 км) розміщений на південному сході Баллєрой {14}.

[129] Невелика лісиста місцевість (1 х 1 км) розташована поблизу селища Лє Тронкей {14}, 10 км на південний захід від Байо {14}. Навколо міста ростуть великі фруктові сади.

[130] Буа дю Молей (1 х 1 км) розкинувся поблизу селища Ле Молей {14}, 14 км західніше Байо {14}. Боплан може вказувати цей ліс.

[131] У цьому місці пошкоджений текст дає лише першу велику літеру В плюс частину букви, що може бути нижньою половиною О. Зона подається на сучасних картах по-різному — як Бокаж та Коллін де Норманді.

[132] У пошкодженому тут тексті відчитується тільки перша велика літера V.

[133] Збереглася частина слова «Соуп». Проте, повна назва ріки зрозуміла з контексту.

[134] «Острівки» лісистої місцевості на площі розміром 10 х 8 км бачимо на північному сході Брі {50}, розташованому 10 км південніше Шербурга.

[135] Тобто 36 км.

[136] Дві прилеглі ділянки лісу Форе де Мортен (7 х 2 км) та Форе де Лянд-Пуррі (8 х 3 км), територія у східному напрямку від Мортен {50}.

[137] Тобто 27 км.

[138] Ліс Сен-Север (7 х 3 км) лежить на півдні Сен-Север-Кальвадос {14}, 12 км на захід від Вір {14}.

[139] Тобто 18 км.

[140] Лісисті зони розміщені на площі 4 х 4 км на схід і південний схід від Гаврей (50), міста, що локалізується 18 км на південь від Кутанс {50}.

[141] Тобто 11 км.

[142] «Острівки» лісистої місцевості розкинуті на заході Брікквебека {50}, в межах площі розміром 9 х 4 км.

[143] Ліс де Сен-Совер (3 х 2 км) лежить 4 км на захід від Сен-Совер-ле-Віконт {50}.

[144] Буа де Лімор (3 х 2 км) розташований 5 км на південний схід від Сен-Совер-ле-Віконт. Боплан може посилатися на цю лісисту місцевість.

[145] Буа де Бернвас, 4 х 2 км, 8 км на захід від Куттеу {50}.

[146] Буа дю Рабей, 3 х 2 км, 2 км на захід від Куттеу {50}.

[147] Лісиста місцевість, 4 х 2 км лежить на півдні Монтажю-ля-Брізетт {50}, 8 км на південний захід від Куттеу {50}.

[148] Сучасні карти показують клаптиково покриті лісом зони навколо Монтебурга {50}, 6 км на схід від Вальонь {50}.

[149] Лісиста місцевість, 4 х 2 км, розташована на заході села Ля Айє-Песнель {50}, 13 км на північ від Авранш {50}.

[150] Населений пункт Ле Боск {50} стоїть на ріці Боск, 5 км на північний схід від Гранвілль {50}. Жодних лісистих місцевостей поблизу на сучасних картах не зображено.

[151] Див. примітку 47.

[152] Сучасна назва міста відзначає цю битву 14 березня 1590 р., в якій Генріх Наварський завдав поразки військовим силам Католицької ліги під командуванням герцога Майєнського.

[153] Ер з'єднується з Сеною в Пон-де-л'Арш {27}.

[154] Бревль впадає в море в Ля Трепорт {76}.

[155] Ріка називається Бетюн. Вона зливається з Буаррен і Ольн біля Арк-ля-Батай {76}; разом ці потоки творять ріку Арк, яка впадає в море біля Дьєппа {76}.

[156] Ітон впадає в Ер в Аквіньї {27}.

[157] Рісль з'єднується з Сеною 10 км угору по течії від Онфлєр {14}.

[158] Туке впадає в море між Довілль {14} і Трувілль {14}.

[159] Тобто «впадає в».

[160] Ві впадає в Дів на місцевості Аннерей {50}; це, без сумніву, місце, яке Боплан називає «Asniere» (Асніер).

[161] Ця назва місцевості відсутня на сучасних картах. Гирло Дів локалізується між сучасними відпочинковими пунктами Кабург {14} і Дів-сюр-Мер {14}.

[162] Ор фактично поділена на дві частини. Верхня Ор, на яку посилається Боплан, тече з півдня через Байо {14}, тоді як Нижня Ор тече із заходу. Два потоки зустрічаються в Фоссе-Сусі {14}, розташованому 3 км на південь від Порт-е-Бессен {14}. Тут вони занурюються в отвори чотирьох природних тунелів, щоби знову вийти біля підніжжя скель вище Порт-е-Бессена {14}. Як зазначає Боплан, нова течія Ор є видимою лише при відпливі (Див.: Plages du debarquement // Normandy. — P. 171).

[163] Тобто 3 км.

[164] Розташований на відстані 1 км від точки перетину кордонів департаментів Кальвадос (14), Манш (50) і Ом (61), цей рельєф поверхні не зазначений на сучасних картах. Височина, яка розглядається, розташована біля селища Сен-Совер-де-Шольйо {50}, в місцевості під назвою Ле Море {50}.

[165] Тобто північ, південь, схід і захід.

[166] Тобто від 648 до 810 м. Боплан використовує т. зв. геометричний крок (*pas geometrique*), еквівалент 5 ступням короля Парижа (*le pieds de roi de Paris*) (тобто 1,62 м), визначений аббатом де Ля Шапелль. (Див.: Encyclopedic. — Vol. XII. — P. 109).

[167] Див. примітку 122.

[168] Насправді Варенн вливається до Майєнн у Амбрієр-ле-Гран {53}.

[169] Перед входом в Анжер {49} Майєнн, разом з Луарою, зливаються зі Сарт на відстані приблизно 10 км на північ від Луари. Ця остання частина об'єднаної ріки, довжиною лише 10 км, називається Майн.

[170] Цей міст було, безперечно, замінено сучасною конструкцією. Нині карти показують на північ від Авранша {50} населені пункти під назвою Пон {50} і Ле-Пон-Жильбер {50}.

[171] Тамбелейн — це невеликий скелястий вихід порід, виявлений на відстані 2,5 км на північ від Мон-Сен-Мішель {50}, у спільній дельті рік Зее, Селюн і Куеснон. Ця назва з'явилася за часів панування короля Філіпа II Августа (1180—1223). (Див.: Mont-Saint-Michel // Normandy. — P. 261).

[172] Тобто 2 км.

[173] Див. примітку 138.

[174] Тобто 162 м.

[175] Боплан пише: «Dombre» (Дон-Ар). Ріки з такою назвою немає у цьому регіоні. Дув, однак, пливе за Пон-л'Абб {50} і є, без сумніву, рікою, згаданою Бопланом.

[176] Притік Дув без назви починається поблизу населеного пункту Ле Фосс {50}, 4,5 км на південний схід від Портбель {50}.

[177] Тобто 2 км.

[178] Сучасні карти показують верхів'я Дув на відстані якихось 5 км на південь від Шербурга {50}, значно північніше. Боплан уважає, що початок притоку є початком самої ріки.

[179] Болотисті місцевості називаються Маре де ля Сенсюр'єр у тій частині течії ріки, що розташована між Портбей {50} і Пон-л'Абб {50}. Назва пов'язана з соляною ропою (sangsues).

[180] Тобто 2,43 км. Боплан, таким чином, посилається більше на ширину болотистих місцевостей, ніж самої ріки.

[181] Ми не можемо встановити ці два рельєфи поверхні.

[182] Ми не в змозі визначити цей населений пункт.

[183] Тобто 2 км.

[184] Тобто 8 км.

[185] Див. примітку 134.

[186] Іль де Татіу лежить 1 км на схід від Сен-Вааст-ля-Гуг {50}.

[187] Ланцюг гір простягається на схід якихось 60 км від Вілльдьйо-ле-Поель {50}, завершуючись у зоні Тюрі-Аркур {14}. Сама гора Мон д'Анкр (331 м) стоїть 8 км на захід від Тюрі-Аркур {14}, на половині шляху між Каєн {14} і Вір {14}.

[188] Тобто 4,5 км. Гірська гряда лежить на північний схід від Фале {14}. Його найвища вершина становить138 м.

[189] Цей ланцюг гір бачимо на заході від Вемутьєра {61}, між річками Туке і Дів. Ві тече вздовж підніжжя східного схилу гряди.

[190] Населений пункт Комон {61} лежить на західному кінці цього ланцюга, 11 км на захід від Вемутьєра {61}, де фактично є прорив (*breche*) у ланцюгу гористої частини.

[191] Кудгард {61} і Мон-Ормель {61} розташовані, відповідно, 13 і 12 км на північний захід від Гас {61}. Дві вершини, висотою до 262 м, стоять поряд.

[192] Ексме {61}, 12 км на схід від Аржонтана {61}, розташована на верхніх схилах вершини.

[193] Тобто 18 км. Фактична відстань між Ексме {61} і Лє Бійо {14} дорівнює 23 км.

[194] Численні населені пункти, згадані у цьому параграфі, включають багато тих, що лежать зовні, за межами району Бессен.

[195] Численні горби і гористі місця тягнуться на схід і захід від Пон-Фарсі {14}. Ми не в змозі встановити вершини, названі Бопланом.

[196] Місцевість Монтабар {61} розкинулася 13 км на південний схід від Фалє {14}. Вершина 252 м стоїть поряд.

[197] Місцевості, названі Сен-Клер {14} і Ля Поммерей {14}, розташовані 10 км південніше Тюрі-Аркурт {14}. Відстань між ними 2 км. Вершина, висотою до 274 м, — між ними.

[198] Рісль з'являється на гористій місцевості висотою 321 м, розташованій 9 км на південь від Гаса {61} і 25 км на схід від Аржантана {61}. Місцевість поблизу височини називається Шан-От {61}.

[199] Встановити цей рельєф поверхні не вдалося.

[200] Бютт Шомон (378 м) лежить 9 км на північний захід Аленсон {61}.

[201] Місцевість Монтабо {50} охоплює територію між двома згаданими містами. Височина 274 м розташована на півночі.

[202] Боплан пише: «Mont-Huron (Мон-Гурон)». Монгушон {50} лежить 4 км на північ від Кутанс {50}, височина 176 м — на південь від колишнього населеного пункту.

[203] Авронш {50} стоїть серед численних височин. Височина на сході піднімається до 103 м.

[204] Ми не в стані ідентифікувати цей рельєф місцевості.

[205] Вершина висотою 270 м, яка розташована 6 км південніше Домфронта {61}.

[206] Див. примітку 164.

[207] Див. параграф 5.13.

[208] Тобто приблизно 100 арів. Див. примітку 13.

[209] Тобто 4,5 км. Фактична довжина сучасної дамби (збудованої у XIX ст.), що з'єднує Мон-Сен-Мішель {50} з материком — 915 м (Mont-Saint-Michel // The New Encyclopedia Britannica. — 15th ed. — Vol. VIII. — P. 272). Проте землі, які оточують ділянку, що становить дельту ріки Куеснон, є болотисті і нестійкі. Боплан міг посилатися на відстань до твердого ґрунту.

[210] Тобто від 4,9 до 6,5 м. Найбільша різниця у висоті між повною і малою водою — приблизно 12 м. Однак ці екстремальні умови переважають лише у певні пори року (Див.: Mont-Saint-Michel // Normandy. — P. 266).

[211] Тобто приблизно 125 арів. Оскільки діаметр оголених порід в основі — близько 250 м, фактична площа є значно більшою (десь до 500 арів).

[212] Різні частини комплексу абатства датуються від XII до XVI ст. Якщо рівень найнижчого входу є приблизно на 50,3 м над рівнем моря, то підлога церкви абатства — на 78,6 м (Mont Saint-Michel // Normandy. — P. 264). Шпиль XVI ст. піднімається на висоту 157 м (Ibid. — P. 261).

[213] Приблизно 49 м. Висота над рівнем моря парапетів і годинникової вежі на північній стороні становить майже 50 м (Ibid. — P. 264).

[214] Бочка (*tonneau*) є мірою вантажопідйомності корабля і дорівнює 2,83 м^3 вантажного простору. (Robert. — P. 2267).

[215] Ця назва вказує на портові споруди біля Гавра. На сучасних картах її не знаходимо.

[216] Сучасні карти фіксують населені пункти Омонвіль-ля-Руж {50} та Омонвіль-ля-Петіт {50}, розташовані на Гаазькому мисі {50}. Природна гавань лежить на північному сході колишнього населеного пункту. (Див.: *Essar D. F., Pemal A. B.* Le Vasseur de Beauplan et les installations portuaires en Normandie et en Bretagne au XVIIe siécle: une lettre inédite á Jean-Baptiste Colbert // Annales de Normandie. — 1993. — 43, 1. — P. 54, 56—57).

[217] Боплан пише: «Capeluic». Ми припускаємо, що йдеться про мис Леві (Cap Levy), на узбережжі між Барфлер {50} та Шербургом {50} немає жодних значних портів.

[218] Див. примітку 59.

[219] Див. примітку 66.

[220] Див. примітку 69.

[221] Див. примітку 65.

[222] Раніше термін «кузня» (*term forge*), використаний тут Бопланом, так само означав плавильну піч (Robert. — P. 949).

[223] Див. примітку 156.

[224] Див. примітку 157.

[225] Боплан пише: «на новому світі поблизу Руана (dans le nouveau monde pres Roun)», маючи на увазі, очевидно, місцевість поблизу міста.

[226] Боплан, без сумніву, вказує на так звані поклади (*deposits*) руди срібла, фактичне існування яких не підтверджено.

[227] Межі церковних юрисдикцій не обов'язково збігалися з межами старорежимних адміністративних зон. Західна частина району Перш, наприклад, не належала до Нормандії, незважаючи на те, що вона була включена до єпархії Се. (Див.: *de Boüard M.* Historic de la Normandie. — Toulouse, 1970. — P. 266). Потім, як ми побачили, вона була включена до департаменту Ом {61}. (Див. примітку 10).

[228] Один з кількох районних вищих законних судів у дореволюційній Франції. (Див.: *Le Roy-Ladurie E.* The Ancien Regime: A History of France, 1610—1774. — Oxford, 1996. — P. 57).

[229] *Bailliage* є юрисдикцією меншості. Урядовець, який здійснює правосуддя від імені короля або менш титулованих осіб, називається *bailli*. (Див.: Robert. — P. 183).

[230] Генералітет (*generalite*), при старому режимі, був головною фінансовою юрисдикцією під керівництвом генерала фінансів (*general des finances*), який діяв як агент королівської влади. Протягом XVII ст. генералітети іменувалися також інтендантствами (*intendances*). (Ibid. — P. 1009).

[231] Важливий законний суд старого режиму, що займався в основному питаннями акцизних зборів. (Див.: *Le Roy-Ladurie E.* Op. cit. — P. 57).

[232] У старорежимні часи вибори (*elections*) були менш затратні і контролювалися чиновниками, які звалися вибраними (*elus*). (Див.: Robert. — P. 728).

[233] Людовік XIV, король Франції (1643—1715).

[234] Можливо, це був Поль Дю Жарден (Paul Du Jardin), котрий описаний як «greffier et secretaire du Conseil d'Etat, direction des finances». (Див. *Richardot J.* Du Jardin Benigne // Dictionnaire de biographic francąise. — 1968. — Fasc. LXVH. — P. 40—41).

[235] П'єр Кайюа був сином Жака Кайюа (помер у 1664 р.), видавцем найбільш відомої роботи Боплана «Опис України» (1660). П'єр керував сімейним видавництвом з 1667 р. до своєї смерті у 1678 р., відколи його вдова Маріанн узяла на себе ці обов'язки. Після відміни Нантського едикту (1685), протестанти Кайюа покинули свою батьківщину й оселилися згодом в Англії. Вони повернулися до Руана у 1688 р., продовживши нелегально свою друкарську та видавничу діяльність. (Див.: *Prevost M.* Cailloue // Dictionnaire de biographic franąaise. — 1956. — Fasc. VII. — P. 868).

[236] Палац (*Palais*), який згадується, є Палацом юстиції в Руані {76}.

237 Дата публікації означає «Опис Нормандії». Вважається, що карта, яка його супроводжує, була надрукована в цей самий час (на самій мапі немає позначок, що свідчили би про протилежне).

Summary

The text, «A Description of Normandy», made by Beauplan in 1667 in connection with a detailed map of this part of France prepared by him, is published here. The description was preserved as a rare old print, which now has been entered into circulation with a real commentary suitable for it.

DESCRIPTION
DE LA
NORMANDIE.

CETTE riche & noble Prouince eſt ſans contredit vn des beaux fleurons de la Couronne, dont la valeur, bonté, & fertilité, en ſa petite eſtenduë ſurpaſſe beaucoup de Royaumes, & ſoit que l'on la conſidere en ſon tout ou en ſes parties on admirera le prodigieux nombre de peuple qui l'habite de tout temps, tellement belliqueux & aguerry, qu'il a porté iuſques au bout du monde la reputation de ſes armes, & c'eſt fait redouter de toute parts, ſoit qu'il aye combattu ſous ſes premiers Ducs, qui ont merité le nom de Conquerants, ſoit qu'il aye ſecondé les Victoires de nos Roys, depuis ſa reünion à la Couronne.

Elle a auſſi cette prerogatiue particuliere, d'auoir eſté de tout temps comme le ſeminaire des beaux eſprits de la France, qui y ont fait fleurir toutes ſortes de Sciences, d'Arts & de manufactures, iuſqu'à tel point, que le commerce s'en eſt rendu celebre iuſques chez les nations les plus reculées. Ses habitans ſont tellement industrieux qu'ils ſemblent commander à la nature, pour [illegible] toutes ſortes de grains, fruits, & legu-

2

mes: En ſorte que ceſte fertille Prouince pourroit eſtre appellée vn des Iardins de la France, & ſont les peuples qui l'occuppent ſi vigilants & laborieux à faire valoir le talent, qu'en leurs terres il ne reſte rien d'inutile, & qui ne produiſe quelque choſe, voire ceux qui en habitent les parties les plus ingrates, trouuent chez eux ſuffiſamment tout ce qu'ils ont de beſoin pour leurs ſubſiſtances ſans emprunter rien de leurs voiſins, voire meſme en telle abondance, qu'ils en ſont part à ceux qui les en requierent, auec leſquels ils entretiennent grande correſpondance, & ſont vn negoce tres conſiderable.

Elle eſt en outre couuerte de belles & grandes foreſts Royales, qui n'ont rien de commun auec les bois des Seigneurs particuliers, elle eſt auſſi arrouſée de pluſieurs belles Riuieres nauigables, qui ſe vont rendre les vnes dans la mer, les autres dans cette belle Riuiere de Seine qui ſurpaſſe en beauté toutes celle de Royaume, & ſur les bords de laquelle eſt ſituée la Ville de Roüen, Capitale de ladite Prouince, & qui eſt le magazin de Paris qui luy diſtribuë comme vne bonne nourrice, vne bonne partie de ce dont elle a de beſoin comme auſſi aux autres Prouinces qui luy ſont voiſines.

La Normandie eſt compriſe entre les paralelles de 48. d. 20. m. & 50. d. 10. m. de latitude, & de longitude entre les 18. d. 40. m. & les 23. d. 10. Merediens: ſa plus grande longeur eſt depuis le Pontorſon iuſques à Gournay, ou à la ville d'Eu, ou bien la prenant depuis Vernon ou Yury, iuſqu'au fond de la Hague & en l'vn & en l'autre diſtance, elle a 60. lieuës, de long, en ligne droite, qui ſe pourroit eſtendre ſuiuant les chemins communs, à 70. lieuës ſa plus grande largeur Nord & Sud qui eſt depuis la ville d'Eu iuſqu'à Nonancourt, eſt de 30. lieues, & du coſté d'Occident on la pourroit encor prendre depuis le Pontorſon, iuſqu'au fond de la Hague, qui eſt auſſi de 30. lieues mais ſa moindre largeur, comme on la peut voir par le plan de cette carte n'eſt au plus que de 20. lieues: ſa ſuperficie cõtient 1270 lieues quarrées, & chaque lieues à 1500. pieds de longeur, à 20. pieds de Roy pour chaque perche: vne lieue quarrée contiendra 3515 ¼ d'acres de terre, ou bien 5625. arpens: ſuiuant leſquelles meſures ladite Prouince contiendra en toute ſa ſuperficie 4464865. acceres de

3

terres, ou bien 7143406. arpens.

Ses bornes sont du costé d'Orient, en partie la Picardie d'auec qui elle est separée par la riuiere de Bresolle, qui s'espanche en la mer Autresport, & le Vexin François, que la riuiere Depte separe, & qui se pert en la Seine, & vne autre partie de France, du costé du Midy, le Perche, par la Riuiere d'Aure, le Maine par la riuiere de Sartre, & vne partie de la Bretagne, par la riuiere de Coynon, qui s'espand en la mer pres le mont S. Michel, du costé d'Occident la mer Oceane ou sont les Isles Angloises, Gerse, Greneze & autres: & du costé du Septemprion, la mer qui la separe d'auec vne partie d'Angleterre.

On la diuise ordinairement en haute & basse Normandie, la haute comprend tout le pays de Caux, le Vexin Normand ces Campagnes du Neuf bourg, & de saint André, les pays d'Ouche, Lieuuin & Romois.

La basse Normandie, comprend le pays d'Auge, le pays d'autour Allençon, le pays du Houlme, la campagne de Caen, le haut & bas Bessin, pays de boccage, & tout le Costentin generalement, qui consiste en la Hague, val de Cere, & Ponesme.

Le pays de Caux, est vne grande contrée tres fertille en toutes sortes de grains, & legumes & fruicts. & grand nombre de bestes à laines: ses villes sont Roüen, Caudebec, Harsleur, le Haure de Grace, Montiuillier, Dieppe, Eu, Aumalle, Gournay, & le Neufchastel, qui est au milieu du pays de Bray, (qui est plain de pasturage) enclaué dans le pays de Caux: lequel pays, est vn des mieux couuert de bois, & ou il y a tres peu de maisons de condition qui n'aye son bocquet, & passée de haute sustaye, à encor de plus ses forest assez considerables sçauoir la forest d'Eu qui peut auoir 9. lieues de tour ou enuiron, celle de Eauuy 8. lieues, celle de Romare 7. lieues, celle du Lombouel 5. lieues, la forest d'Arques 3. lieues, outre les trois forests qui quoy que jointes ensembles ont pourtant chacun leurs nom, sçauoir, de croix Dalle, l'autre du Hallet, & la troisiesme du gouffre qui contiennent ensemblement enuiron trois lieues & demie de tour, il y a n'a encor d'autres plus petites de 2. 3. ou 4. lieues, comme la verte forest, qui a enuiron 3. lieues,

4

celle que l'on nomme le buisson de Iumiege qui a deux lieues, la forest du Traict quatre lieues, celle de Mauleurier autant, les petits bosquets des Houges proches de Fescamp, du Halet pres du Havre, & celuy des Loges pres Destretal, & les bois Daumalle.

Le Vexin Normand est vne grande plaine, qui produit comme le pays de Caux, toutes sortes de grains, fruicts, & grand nombre de moutons. Ses villes sont Gisors, Lyons, grand & petit Andely, & Vernon, sa forest la plus considerable, et celle de Lyons qui peut auoir en circonference quinze à seize lieuës, dans l'enceinte de laquelle, il y a plusieurs beaux & bons villages outre la ville de Lions dont elle porte son nom, de plus il y a celle de Vernon, qui peut auoir quatre lieuës de tour, & celle d'Andely qui n'en a que trois.

La campagne du Neuf bourg, n'est qu'vne plaine remplie de toutes sortes de grains: ses villes sont le Pont de l'Arche, Louuiers, Eureux, & le Neuf bourg qui est vn grand Bourg duquel elle prend son nom, qui vaut bien vne de ses villes. Il y a deux forests à sçauoir la forest du Neuf bourg qui a de tour enuiron quatre lieues, & la Forest du Pont de l'Arche en peut auoir cinq de circuit.

La Campagne de sainct André est de pareil territoire, & qualité que la precedente, ses villes sont, Conches, Bretueil, Vernueil & Nonancourt, ses forests sont Eureux qui a cinq lieues de tour, la forest d'Yury deux lieuës, la forest de Vernueil deux lieues & demie, la forest de Bretueil & de Conches qui jointes ensemble ont six lieues de circuit, ou enuiron, & les forests de Moulins en la Marche, & Bons Moulins qui aussi jointes ont deux lieues ou enuiron: le bois de Trapes, considerable peut auoir vne lieue & demie de tour.

Le pays d'Ouche, est vne grande pleine, mais d'vn terroir pierreux & peu fertille, neantmoins, le peu de grains qu'il apporte est tres bon; ses villes sont Bernay & l'Aigle: elle a la forest de Beaumont qui peut auoir cinq lieues de tour, & le bois de sainct Eurou qui a trois lieues, & vn autre petit bois proche la ville de l'Aigle qui est entierement de Sapins, & qui a bien vne lieue de tour.

Le pays de Lieuuin, eſt vne petite plaine qui porte toutes ſortes de bons grains, qui eſt [illegible] ville, ſans foreſt & n'a ſeulement que des bois de Seigneurs : Et il contient les Bourgs de Cormeilles, Lieure S. George du Vieure, Tiberville, & Ouillee la Ribaude.

Le Roumois eſt vn des bons cantons de Normandie, pour ſa fertilité, & production en toutes ſortes de grains, ſes villes ſont le Pont-Audemer & Quillebœuf, & ſes foreſts ſont, Louuaye la Londe, qui ioints enſemble ſont bien 10. lieuës de tour, & celle de Mauny qui a bien trois lieuës & demie, celle de Montfort deux lieuës & demie, & la Foreſt de Bretonne enuiron huict lieuës de circuit.

Le pays d'Auge eſt vn pays Montueux, & plus couuert que les autres cy deſſus, auſſi eſt il mieux boiſé & fermé de cloſages, & de bouquets de hautes fuſtayes de Seigneurs, ou elle n'eſt de foreſts, eſquelles neantmoins elle n'eſt deſtituée, puis quelle en a deux, dont la premiere eſt aſſez conſiderable, qui eſt la foreſt de Touque, qui a enuiron ſix à ſept lieuës de tour, & l'autre nommée des Montiers Herberts, qui a enuiron trois lieues de circuit : ſes villes ſont Honfleur, Pont Leueſque, & Liſieux.

Le pays d'autour Allençon, Sees & Argenten, qui ſont les villes compriſes en ce canton, eſt en partie plaine, & en partie couuerte de cloſages, neantmoins pays fertille, & plain de belles foreſts, comme cette grande foreſt qui eſt entre Allençon & Argenten, & pres de la ville de Seez, qui a de tour douze ou traize lieues, elle ſe nomme en general la foreſt de Goune, mais ſeparément elle a pluſieurs noms ſelon les diuerſes partie d'icelle, ſçauoir la Hays du Frouſt, Rochellis, bois Malet, deſfend de Tanville, bois du Gel, & bois de la Goune : les autres qui ſont la foreſt d'Argenten, à quatre lieues de tour, d'Yeſme [illegible], & de Bource vne lieue & demie de circuit.

Le pays du Houlme eſt comme le precedent, en partie plaines & en partie couuert de [illegible], hayes & cloſages, qui s'eſtend iuſques à Domfrond : Il contient pluſieurs bourgs, [illegible] Ferriere, Bellon, Briouſe, Pont Ecrepin, Rane, Carouge, Et la Ferté Maſſé, à [illegible] la foreſt, de la Ferté Maſſé qui peut auoir deux lieues & demie de tour, celle

[illegible] & la foreſt Dieu, qui ſont ioinctes enſemble ont enuiron quatre lieues, [la f]oreſt Dandayne qui eſt la plus grande de ce pays peut auoir huict lieues ou enuiron, & celle de Palouſe en à 5. ou 6. lieues de circuit, qui a cela de beau par deſſus les autres ſes voiſines, qu'elle eſt croiſée de deux grandes routes, qui s'entrecoupent au milieu de ladite foreſt.

La campagne de Caën, eſt vne grande plaine qui eſt peu plantée, mais toute plaine de grains, elle s'eſtend preſque iuſqu'à Falaize, elle n'a pour ville que Caën, d'où elle prend ſon nom, & ou ſe tient cette grande foire franche qui commence le Lundy d'apres Quaſimodo, & dure huit iours, & cette autre tant renommée & fameuſe par toute la France appellée la Foire de Guibray, qui ſe tient en vn camp pres Falaize, qui commence le lendemain de la Noſtre Dame d'Aouſt & dure huit iours : dans cette campagne il ne s'y rencontre qu'vne ſeule foreſt, que le commun appelle le bois de Siglais, qui a de circuit de trois ou quatre lieues : Il y a encor le petit bois de Troüart, qui appartient aux Moines dudit lieu.

Le Beſſin eſt auſſi vne tres grande plaine, qui s'eſtend depuis Caën, iuſqu'au gran[d] Vé, riche & fertile en toutes ſortes de grains, il n'y a que deux villes Bayeux, & S. Lo, il n'y a que la foreſt de Neuilly qui a enuiron quatre lieues de tour, au milieu de laquelle il y a vne grande & large route qui a plus d'vne lieue de long, de S. Lo à [illegible]gny, il y a en[core] les bois de Bredelles, les bois d'Elles, les bois l'Abbé, bois Bogy, bois [d]u Tron[illegible] les bois de Molles & autres petits bois de Seigneurs.

La ville de Vire, eſt ſituée aux confins du Coſtentin ſur le bord de la riuier[e] [qui] [do]nne le nom, & dont le territoire d'alentour eſt vulgairement appellé le pays de B[ocage].

Le Coſtentin eſt vne de ſes grandes contrées, bornée à l'Orient de la riuiere de [illegible] & de la Mer du coſté d'Occident, & Septentrion ; & du midy par la riuiere de Coyn[on] qui la ſepare de la Bretagne : le milieu du Coſtentin eſt vne grande plaine pour les gra[ins] & paſturages, mais ſes extrémitez qui ſont au Nord & au Sud, ſont couuerts & plein

[illegible] ses villes sont, Pontorson, Auranche, Ville-Dieu, Coustances, Carenten, Valongne & Cherebourg. Il y a des forests, mais en moindre nombre que les bois des Seigneurs, il y a en icelle la forest de Brie, qui peut auoir huit lieues de tour, la Forest de Lande Pourie, qui peut auoir six lieues, la Forest de S. Seuer, quatre lieues, la forest de Gauré, n'a pas plus de deux lieues & demie de circuit. Les bois des Seigneurs tant grands que petits sont les bois de Briquebec, S. Sauueur le Vicomte, de Bernauas, du Rabé, de Mont Aigu, de Montebourg, bois de la Haye, bois du Bosc, &c.

Ladite Prouince est arrousée de plusieurs riuieres, dont la premiere & plus considerable, est la Seine, sur laquelle sont basties les villes suiuantes, sçauoir Vernon, petit Andely, Pont de l'Arche, Roüen, Caudebec, Quillebœuf, Honfleur & le Haure de Grace. Vne partie de la riuiere d'Eure qui commence à estre Normande à Yury, tant renommée par cette tant fameuse bataille de Henry IV. de triomphante memoire, sur le bord de laquelle est situé Louuiers.

La riuiere de Bresolle, sur le bord de laquelle sont basties les Villes d'Aumalle & d'Eu.

La riuiere du Neufchastel ville qui luy donne le nom & arrouse en passant la ville de Dieppe, & qui compose son Port.

La riuiere Diton, sur les bords de laquelle sont situez les villes de Bretueil, & d'Eureux.

La riuiere de Rile sur laquelle sont assises les Villes de l'Aigle & du Pontaudemer.

La riuiere de Touque sur les bords de laquelle, est assis la ville de Lisieux, & tourne tout autour du Pont l'Euesque.

La riuiere de Vie, qui perd son nom dans la riuiere de Diue, au Bac d'Asniere, sur les bords de laquelle sont situez les Bourgs, de Suruie, Vimontier, Liuaro, Creuecœur, & le petit Asniere.

La riuiere de Diue, qui a sur ses riues les Bourgs de Chamboy, Trun, Couliboeuf, saint Pierre sur Diue, Meridon, Troüart & S. Sauueur de Diue, qui est vn petit port de mer.

La riuiere Dorne, orne ses bords des villes de Seez, Argenten, & [illegible], & se rend en la mer entre Estrehan & Salenelle.

La riuiere de Seulle, passe deuant le Bourg de Creully & se va rendre à la mer à Courcelle.

La riuiere d'Aure, qui en passant par Bayeux, remplit les fossez de la Ville, & se perd enfin en la fosse du Soucy, esloignée de trois quarts de lieues de la mer, du riuage de laquelle on la void ressoudre, quand la mer est basse.

La riuiere de Dromme, qui en passant fournit d'eaux aux Bourgs de Cormolins, Renchy & enfin se perd dans la fosse du Soucy comme la precedente riuiere, ressourt conjointement auec elle.

Les riuieres de Vire, de Grane, de Sée, & de Noireau, qui prennent leur origine, de la Bute de Brinbal, & courent vers les quatre vents principaux, & dont les sources ne sont pas esloignez les vnes des autres de plus de 4. à 500. pas se rendent considerables, sçauoir celle de Vire qui est la plus grande par le passage qu'elle fait au Nord aupres de la ville de Vire, de S. Lo & Bourg d'Ysigny, & qui allant en la mer forme le grand Vé.

Son opposée est la riuiere de Grane qui court au Sud, & qui passe par le Bourg de Lonlay, & de S. Marc de Grane, où elle pert son nom dans la riuiere de Varenne, laquelle va se rendre dans la riuiere du Maine, passe au trauers d'Angers, & finalement se perd dans la Loire, &c.

La troisiéme riuiere est celle de Sée, qui court vers l'Occident, arroussant les Bourgs de Cirence, Cuue & Brecé, puis va au Pont S. Philebert qui est au pied d'Auranche, & de là en la mer, entre le Mont saint Michel & Tomblaine.

La quatriéme est la riuiere de Noireau, qui prend son cours vers l'Orient, passe par le bourg de Tinchebray, & à costé de Condé Sur-Noireau, finallement pert son nom en la riuiere Dorne, où elle se rend vn peu au dessus du Pont Douilly.

La riuiere de Soulune prend son origine à demie lieues de Barenton, passe par les Bourgs de [illegible] & [illegible], & de là au Pont [illegible] Bau, puis [illegible] dans la mer & se joint auec la [illegible]

uiere de Sée, qui vont passer ensemble entre le Mont & Tombelaine.

La riuiere de Coynot prend son origine pres Fougere, ville de Bretagne, passe par le Bourg d'Antrain, au Pontorson, de là en la mer.

La riuiere de Sienne prend son origine de la Forest de S. Sever, puis passe à Ville-Dieu au Bourg de Gauré, finalement sous le Pont de la Rocque, & de là à la mer.

La riuiere de Soüille, commence pres le Mont Tabor, & de à court à Cerisy, Mont-Pinson, au pied de Constance, puis se ioint à la riuiere de Sienne à cent pas au dessus du Pont de la Ro…

La riuiere d… Dombre prend son origine de la fosse Vigo, à demie … uë de Port Bail, cette riuiere fa… t des marais depuis sa naissance iusqu'à sa fin, & est la… de plus de 1500. pas, elle trauers… tout le Costentin, passant deuant le Bourg de Pon… Abbé fait Lisle-Marie, vulgairem… ent appellée le Homme, puis passe sous les Port D… ue, où les marais sont larges en ce… ieu de prés de demie lieuë, puis se rend en la mer faite auec la riuiere de Vire le grand Vé… qui a sept quarts de lieues de trauers, que l'on passe à gay lors que la mer est retirée.

La riuiere Div… tte est vne petite riuiere qui commence à Briquebec, & se rend en la mer à Cherebourg.

La riuiere de … ere est vne autre petite riuiere qui prend son origi… dans la forest de Brie, qui se va re… dre en la mer pres l'Isle de Tarihou.

En ceste Prouin… e qui est remplie de quantité de campagnes, il se trouue pas beaucoup de montagnes, s… ce n'est pres la riuiere de Seine, lesquelles depuis qu'elle entre dans la Normandie tant… st d'vn costé, tantost d'vn autre, & quelquefois des deux costez seruent de riue à son Can… l.

Les monts de … uiere, situez entre Caën & Vire, ne paroissent pas de la hauteur qu'ils sont, parce que l… on y monte par vne longue & douce pente.

Les monts d'E… ennes, quoy que petites eminences ne laissent pas pourtant de paroistre assez esleuez à l'égard de la campagne qui les enuironnent, & font vne cime platte située à vne lieuë de Falaize.

Dans le pays Dauge il y en a de plus hautes & de plus remarquables, comme la breche de Caumont, Condehart, Montourmel, Yesme qui sont vne chaisne de quatre lieues de longueur depuis la ville d'Yesme iusqu'au bourg de Bilot.

Dans le Bessin sont les montagnes nommez les Brieres de Montbroc, Caumont, Chappelle au Cornu, Montaigu, les Hautes brieres, & Grosmonts pres le Pont Farcy, Montaboy qui est entre Falaize, & Argenten. Saint Clair de la Pomeraye pres Tury, la Butte de Louuigny, du pied de laquelle sourt la riuiere de Rille, le Mont de Lorme Chaleux, Chaumont pres d'Allençon, Mons Tabot entre Hambie & Pont Farcy, Mont-huron pres Constance, le Mont d'Auranche, le Mont de la Rosiere pres sainct Iame, les Monts Marquetins pres Domfrond, & plusieurs autres entre lesquelles la plus remarquable est la Bute de Brirbal du sommet de laquelle sourdent quatre fontaines, qui font les quatre riuieres desquels est fait mention cy dessus, la planure de laquelle butte ne contient pas plus de deux acceres de terre d'où l'on descouure tout le pays qui l'enuironne, & entr'autres la plus part des montagnes dont nous auons parlé cy dessus, & aussi la mer du costé quelle se rend visible, le Mont S. Michel & Tombelaine, voire vne bonne partie du Costentin.

Il y a encor le Mont S. Michel qui n'est pas seulement considerable, pour sa hauteur : mais aussi pour sa situation, qui est dans la mer esloignée de la terre ferme du costé le plus pres d'vne bonne lieue, autour duquel la mer monte d'vne hauteur assez remarquable, & assez grande pour n'y pouuoir aller n'y à cheual ny en carrosse, puis que la mer s'y trouue estre plus de 15. à 20. pieds de profond lors quelle est pleine : car de basse eau le Mont demeure à sec. Son territoire qui n'est qu'vne roche en sa baze, est enuiron de deux acceres & demie, qui monte en retressissant sur la cime duquel, est assis vn beau Temple basty de pierres de grez, comme sont aussi les murailles qui enuironnent ledit Mont du costé de la …

11

estre haute de plus 150. pied. En icelle Eglise demeurent des Moines, le nombre desquels est incertain pour y en auoir tantost plus, tantost moins.

Des ports d'icelles Prouinces les vns sont beaux, & commodes, & où les vaissaux sont assez à leurs aises, depuis cent iusqu'à trois cens tonneaux de grande mer : tels que sont les ports de Dieppe, S. Valery en Caux, Fescamp, le Havre de Grace, le Hoc, Honfleur, Caën, la Fosse Domonville, & Granville ; les autres sont moins grands, mais non moins commodes pour des Barques & petits bastimens depuis 20. 50. iusques à 60. Tonneaux, tels sont Tresport, Touque, Diue, Yligny, Carenten, Barfleur, Capeluic, Cherebourg, & Port bail.

Il n'y a autre mines dans ladite Prouince que des mines de Fer, qui se trouuent dans les forest d'Eureux, de Conches, le Bons Moulins & de Bretueil, leurs Forges sont establies le long de la riuiere de Diton, & de Rille, dans lesquelles l'on fait toutes sortes de pots & de marmittes & autres vstencilles de fer seruant à la cuisine : mais le plus ordinairement l'on y fond des canons de fer que l'on nomme communement bretueil, du nom dudit lieu: il y a encor d'autres mines de uers Domfrond, & autour S. Baumer & Carouge, où il y a diuerses forges qui toutes seruent à faire du fer en barre, tant plat que quarré. L'on croit qu'il y a quelque mine d'argent dans le nouueau monde pres Roüen, & dans le val de Cere en basse Normandie : mais iusques icy on en a aucune certitude.

Il y a en cette Prouince vn Archeuesche à Roüen qui a six Euefchez, à sçauoir Eureux, Lisieux, Bayeux, Constances, Auranches, & Seez, & plus de 90. Abayes, Prieurez, Maladries & Chappelle, qui sont en grand nombre.

Elle a aussi vn Parlement dont le Siege est à Roüen, sept Bailliages: Sçauoir, Roüen, Caux Eureux, Gisors, Caën, Costentin & Allençon, lesquels ont sous soy plusieurs Vicomtez.

Outre le Parlement elle a trois generalitez, sçauoir Roüen, Caën & Allençon qui toutes trois dependent de la Cour des Aydes, aussi bien qu'vne chacune des Elections des [illegible]

Extraict du Priuilege du Roy.

PAR Grace & Priuilege du Roy en datte du 16. de May 1667. Signé du Iardin, & scellé : Il est permis à GVILLAVME LE VASSEVR, Sieur de Beauplan, l'vn de nos Ingenieurs ordinaires de faire imprimer, & grauer *la Carte generale de nostre Prouince de Normandie* : Mais il craint qu'apres que luy ou tel Libraire ou Graueurs, & qui l'en aura fait la despence, d'autres entreprennent de l'imprimer ou grauer s'il n'a sur ce Nos Lettres à ce necessaire; A CES CAVSES, Nous luy auons permis & permettons par ces presentes, de faire imprimer, grauer ladite Carte en telle grandeur, en vne ou plusieurs planches, la vendre & la debiter en tous les lieux de nostre obeyssance, durant l'espace de dix années, à commencer du iour que la Carte & discours sera acheué d'imprimer: Auec deffences à tous Imprimeurs, Graueurs de la contrefaire, & à tous Libraires & vendeurs de Taille douce, tant imprimez en ce pays qu'en pays estrange, de les vendre & distribuer sans la permission dudit Sieur de Beauplan, sous peine de deux milles liures d'amende, & confiscation des exemplaires, ainsi qu'il est plus amplement porté par ledit Priuilege.

A ROVEN;

Chez PIERRE CAILLOVE, dans la Cour du Palais.

M. DC. LXVII.

Ярослав Дашкевич

Боплан у дослідженнях 1991—2000 рр.: підсумки і завдання

Добре розумію складність завдання, що стоїть переді мною. Огляди досліджень, наукової літератури, переліки імен авторів, заголовків їхніх праць сприймаються важко. Незважаючи на це, намагатимуся зробити дане повідомлення, по змозі, не дуже сухим, і, оскільки огляд охоплює найближче нам десятиріччя, одночасно довести, що творчість та діяльність Боплана зберігає актуальність досі, хоча від його народження минає вже чотири століття, а від спалаху його явного захоплення Україною, її мешканцями, українським козацтвом, землею українською пройшло не менше 350 років.

Боплан був людиною талановитою, енергійною, рухливою, висококваліфікованим фахівцем у багатьох військових ділянках (фортифікація, артилерійська справа, картографія) та уважним спостерігачем-мемуаристом. Така багатогранність Ґійома Левассера де Боплана спричинила те, що його творча біографія опинилася у сфері зацікавлень кількох галузей сучасної науки. Не кажучи вже про те, що з іменем того француза, якого ми почали краще розуміти і сприймати лиш у XX ст., пов'язана поява та закріплення імені України в Західній Європі — в історії, географії, політиці, картографії. «Опис України» Боплана був бестселером для читачів середини XVII ст. (не даремно ним зачитувався король Людовик XIV, котрий робив нотатки на полях книжки). Цей же «Опис України» залишається бажаною книжкою для сучасного читача — бо його переклади (серед них — сім українською) не залежуються на полицях книгарень. Як картограф Боплан залишався авторитетом від зображення території України більше як одне сторіччя. Можемо говорити про Бопланів вплив, про Бопланових епігонів та про бопланівські традиції в картографії Східної Європи.

На сьогодні відомо близько 300 праць про Боплана (крім карт)[1], що побачили світ протягом трьох з половиною століть. За останні десять років (від 1991 р. до 2000 р.) таких праць з'явилося понад 30 — українською, французькою, англійською, польською, російською мовами. Це десять відсотків загальної кількості. Навіть якщо брати до

уваги певну відносність цих чисел (бо немає гарантії, що справді враховано всі відповідні публікації), то пропорція встановлена, мабуть, правильно. Цифри переконливо свідчать про популярність бопланівської тематики в науковому світі також у наш час. Водночас це доказ, що вивчення Боплана ще не завершилося, що існує низка невирішених дослідницьких проблем, про які згадаю під кінець.

Основним досягненням десятиріччя є три, на мою думку, фундаментальні внески в бопланіану.

1. Новий науковий переклад англійською мовою «Опису України» та репродукування його 28 карт разом з великим нарисом про Боплана й обширним науковим апаратом, здійснені проф. А. Б. Перналем з Брандонського університету в Канаді та проф. Д. Ф. Ессаром з Брокського університету. Цей двотомник (перший том — тексти, другий — альбом карт) було видано 1993 р. Українським науковим інститутом при Гарвардському університеті в рамках серії «Україна в міжнародних зв'язках. Хроніки, мемуари, щоденники»[2]. Він відразу здобув велике визнання в науковій пресі чотирьох континентів[3]. Американський двотомник, по суті, став третьою та четвертою частинами згаданої серії, започаткованої в Україні (1990 р. у Києві вийшло перші два томи — факсимільне перевидання французького «Опису України» 1660 р. і його український переклад з багатими коментарями та додатковим науковим апаратом).

2. Факсимільне перевидання «Спеціальної карти Боплана» 1650 р. також з необхідним науково-довідковим апаратом (передмовою, географічними покажчиками з ідентифікацією бопланівських назв на карті сучасної України), підготоване у Львівському відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України його співробітниками М. Вавричин та О. Гольком. Перевидання було реалізоване 2000 р. спеціалізованим видавництвом «Мапа» у Києві[4].

Ця дуже важлива пам'ятка картографії України надрукована поки що накладом 400 примірників, тож не підлягає сумніву, що вона заслуговує на додатковий тираж, як і на окреме видання англійською або французькою мовами. До речі, це перший випуск відновленої після 70 років серії «Пам'ятки картографії України (Monumenta cartographiae Ucrainae)», вихід якої припинився свого часу через політичні репресії.

3. Видання першого в історичній науці збірника статей «Боплан і Україна», підготовленого також у Львові та опублікованого там же 1998 р.[5] Треба звернути особливу увагу на перевиданий у збірнику трактат Боплана «Принципи військової геометрії» (1662 р.) — у факсиміле та в українському перекладі співробітниці згаданого вже Інституту української археографії в Києві З. Борисюк[6]. Вміщені у збірнику статті кидають сучасне світло на ряд питань, пов'язаних із Бопланом та його спадщиною.

Якщо подавати огляд у тематичному розрізі (а так найдоцільніше), то необхідно визначити шість основних напрямів досліджень:

1) життя та діяльність Боплана в комплексному, так би мовити, плані;

2) «Опис України» і його нові переклади як джерело до історії України та Польщі в цілому;

3) картографічна спадщина Боплана;

4) карти Боплана як джерело для регіональної історії, ономастики, історичної екології;

5) Боплан як представник французької фортифікаційної школи; врешті:

6) Боплан в історіографії й бібліографії (включаючи мапографію) та перспективи подальшого дослідження життя і творчості Боплана.

Коротко розгляну, що зроблено в цих ділянках.

1. Аналітичний нарис про життя і творчість Боплана як військового інженера, картографа та автора книжок, що вийшов з-під пера А. Б. Перналя і Д. Ф. Ессара англійською, польською та українською мовами в американському Кембриджі, у Варшаві й Львові 1993—1998 рр. Дещо в цьому напрямку намагався зробити П. Мойський (Рим, 1994 р.), простежуючи діяльність Боплана та Т. Маковського[7]. (В тексті статті подаю місце публікації бопланіани, щоб таким чином хоча б приблизно визначити географію місцевостей, в яких зберігається зацікавлення до вивчення життя і творчості Боплана; докладніші дані наводяться в примітках).

2. Два нові переклади «Опису України»: англійською, про який уже зазначалось, та українською — проф. В. Косика, виданий у Римі 1991 р. та перевиданий у Львові 1998 р.[8] Ще десять років тому було підготоване нове російське видання «Опису України» (перекладач З. Борисюк), але воно досі не побачило світу, хоча свого часу було внесено у Москві до видавничих планів проф. А. Хорошкевич.

У джерелознавчому плані «Опис України» використовувався часто, зокрема для висвітлення устрою, військового значення, козацького побуту Запорозької Січі (монографія проф. Д. Наливайка, Київ, 1992), в якій аналізується Боплан одночасно з іншими французькими авторами XVII ст.), а також для з'ясування ролі козацтва в Речі Посполитій (монографія проф. Т. Хинчевської-Геннель, Вроцлав, Варшава, Краків, 1993)[9].

3. Картографічна спадщина Боплана (крім репродукування, частково факсимільного, його карт, про що вже йшлося) досліджувалася під різним кутом зору. На першому місці — серія статей М. Вавричин про джерелознавче значення карт України Боплана та історію їхнього виникнення, про його маловідомі карти. Ці статті підсумовує узагальнюючий нарис про Боплана як картографа України (праці 1996—2000 рр., видані в Торуні, Львові та Києві). Короткий нарис про Боплана як картографа України дав Р. Сосса (Київ, 2000)[10].

Загадкою до сьогодні є питання про те, звідки Боплан брав матеріал для картографування тих місць Степової України та Криму, в яких він особисто не побував. Головними інформаторами Боплана звичайно уявляються запорожці, а проф. С. Александрович висунув нову гіпотезу, що помічником Боплана був картограф Йосип Наронович-Наронський (Познань, 1993)[11].

4. Карти Боплана залучаються також для вирішення проблем регіональної історії та окремих дискусійних моментів історичної географії й демографії (М. Вавричин про Нижнє Подніпров'я (Запоріжжя, 1997); Ю. Князьков про локалізацію Носаківської та Каїрської переправ (Запоріжжя, 1997); П. Сіреджук про заселення Заліщиччини (Київ, 1993)). Тільки недавно було опубліковано написану наприкінці 20-х років минулого століття працю І. Крип'якевича про Південну Україну за часів гетьмана Б. Хмельницького (Київ, 1993), що значною мірою базується на картах Боплана. З позицій політичної історичної географії та демографії використовував Боплана О. Гуржій (Київ, 1996). Топонімічний матеріал з карт Боплана знайшов своє відображення в мовознавчих дослідженнях (В. Никифоров про ойконімію Смілянщини, Київ, 1993)[12]. Очевидно, випадків звертання до «Опису» та карт Боплана в працях гуманітарного профілю можна навести більше.

Картографічна спадщина Боплана вже традиційно враховується в розвідках з історичної екології та з історії лісів акад. С. А. Генсірука (Київ, 1992; Львів, 1995)[13].

5. Як інженер-фортифікатор Боплан залишив помітний слід на українській землі. Це не лише польові укріплення довкола 50 слобід, заснованих при його участі, але й великий вклад у будівництво замків — у Бродах, Кодаці, наприклад. Завдяки Бопланові ми можемо конкретно говорити про прояви французької школи у фортечному будівництві України (С. Кравцов, Кам'янець-Подільський, 1993). Виявлено документальні докази перебування Боплана в Бродах (С. Кравцов, Варшава, Київ, Львів, 1992—1993; В. Кметь — публікація відповідного документа з міських актів Бродів 1631 р., Львів, 1998)[14]. Боплан, повернувшись до Франції 1647 р., пропонував перебудувати портові споруди в Нормандії та Бретонії, що треба розглядати як продовження його інженерно-будівельної діяльності в Україні (Д. Ф. Ессар, А. Б. Перналь, Кан, 1993)[15].

6. Підведено певні історіографічні та бібліографічні підсумки дослідження життя і творчості Боплана (Я. Дашкевич (Львів, 1998), М. Жарких (Київ, 2000), а також Р. Сосса (Київ, 2000), який серед багатьох інших праць, присвячених історії картографії України, висвітлив і бопланіану)[16]. Карти Боплана дбайливо і докладно описуються у каталогах колекцій карт: А. Грегоровича (Торонто, 1993); Е. Гуттен-Чапського (Вроцлав, Варшава, Краків, 1992); Ягайлонської бібліотеки в Кракові (Варшава, 1993); Польського музею (Рапперсвіль, 1996)[17].

На завершення — дещо про перспективи вивчення життєпису та творчості й діяльності Боплана, про прогалини, заповнення котрих,

незважаючи на часом дуже інтенсивні пошуки, залишаються завданням для сучасних та майбутніх дослідників. Кілька років тому я намагався сформулювати такі дослідницькі вимоги[18]. Вони, з певними модифікаціями, є актуальними й сьогодні. Серед них:

— архівні пошуки для доповнення українського періоду в біографії Боплана;

— ідентифікація певних рукописних творів, пов'язаних з Україною, можливо, авторства Боплана («Discours de Cosaques», 1660 (?)), з колекції спадкоємців Б. Кравцева в США;

— пошуки для доповнення позаукраїнської біографії Боплана, зокрема у роки його перебування в басейні Карібського моря, ймовірно, також на Мадаґаскарі;

— виявлення попередників Боплана, твори яких він використовував для «Опису України», картографічних праць (особливо — для півдня України з Кримом включно);

— встановлення характеру контактів Боплана з його французькими та англійськими сучасниками (Клод де Месме граф д'Аво, П'єр Шевальє, П'єр Лінаж де Восьєн, Едуард Браун та ін.)[19].

Що ми можемо і, мабуть, повинні зробити для увічнення пам'яті Боплана, того Великого француза, що вніс ім'я України в західноєвропейську науку і політику? І не лише француза, але й українського козака, котрий, здійснивши перехід через Пороги (Дніпром від Хортиці вгору)[20], виконав ритуал, що давав підстави увійти до козацького стану.

Боплан заслуговує на два пам'ятники:

перший — інтелектуальний у вигляді Повного видання його писемних творів («Опису України», приписуваних йому праць, описів Нормандії та Бретонії, геодезичних та астрономічних трактатів, листування — зокрема з всесильним міністром Кольбером) та Повного видання його картографічної спадщини (Україна, Річ Посполита в цілому, Нормандія і Бретонія, Нова Ґранада);

другий пам'ятник — матеріальний і меморіальний — саме на Хортиці, бо, як відомо, Боплан разом з козаками, доходив до північної окраїни острова[21] і відтіля чайкою піднімався вгору по Дніпрі.

Постать Ґійома Левассера де Боплана повинна височіти над Дніпром, щоб він бачив ту ріку, по якій плавав, яку креслив і про яку писав.

Примітки

[1] Див.: *Дашкевич Я.* Бібліографічна бопланіана // Боплан і Україна: Зб. наук. праць. — Львів, 1998. — С. 294-318.

[2] *de Beauplan G. Le Vasseur, Sieur.* A Description of Ukraine / Introduction, translation, and notes by A. B. Pernal and D. F. Essar. — Cambridge, Mass., 1993. — [Vol. 1.] — CXIV, 245 p. — (Harvard Ukrainian Research Institute. Harvard Series in Ukrainian Studies. — Акад. наук України, Ін-т української археографії, Ін-т історії України, Ін-т українознавства. Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники); [Vol. 2:] Maps. — [Cambridge, Mass., 1993.] — 29 maps.

[3] Див., наприклад, рецензії: *Pavlyshyn M.* // New Zealand Slavonic Journal. — 1995. — P. 223—225; *Saunders D.* // Slavonic and East European Review. — 1995. — Vol. 73. — No. 4. — P. 777—778; *Barber P.* // Cartographica. — 1994. — Vol. 31. — No. 4. — P. 68—70; *O[kenfuss] M. J.* // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — 1994. — Bd. 42. — Nr. 4. — S. 62; *Beavois D.* // Revue historique. — 1993. — Nr. 289. — P. 627—628. Усього понад 20 рецензій.

[4] *де Боплан Г. Левассер.* Спеціальна карта України / Упор. М. Вавричин, О. Голько. — Львів, 2000. — 8 карт, 71 с. (Нац. Акад. наук України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Львів. відділення. Пам'ятки картографії України).

[5] Боплан і Україна: Зб. наук. праць. — Львів, 1996. — 318 с., 21 карта. — (Нац. Акад. наук України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Львів. відділення; Брандонський ун-т, Манітоба, Канада).

[6] *de Beauplan G. L. V., Sieur.* Les principes de la géometrie militaire / Принципи військової геометрії / Пер. З. Борисюк // Боплан і Україна. — С. 230—293.

[7] *Pernal A. B., Essar D. F.* Guillaume Le Vasseur, Sieur de Beauplan // Przegląd Wschodni. — Warszawa, 1992/3. — T. 2. — Zesz. 2(6). — S. 391—418; *Ejusd.* Guillaume Le Vasseur, Sieur de Beauplan // *De Beauplan, G. Le Vasseur, Sieur.* A Description of Ukraine. [Vol. 1.] — P. XIX—CXIII; *Перналь А. Б., Ессар Д. Ф.* Ґійом Ле Вассер де Боплан — військовий інженер, картограф, автор // Боплан і Україна. — С. 15—45; *Mojski P.* Działalność Tomasza Makowskiego i Wilhelma Le Vasseur de Beauplana // Materiały XV sesji Stałej Konferencji Archiwów, Bibliotek i Muzeów Polskich na Zachodzie. — Rzym, 1994. — S. 65—71.

[8] *de Beauplan, Sieur.* A Description of Ukraine, which consists of several provinces of the Kingdom of Poland... / Transl. by A. B. Pernal, D. F. Essaur // *De Beauplan, G. Le Vasseur, Sieur.* A Description of Ukraine. — [Vol. 1.] — P. 1—174; *де Боплан Г. Левассер.* Опис України / З франц. переклав В. Косик. — Рим, 1991. — 85 с. — (Видання Українського катол. ун-ту св. Климента папи. — Т. 83); Це ж. — Львів, 1998. — 179 с., 1 карта.

[9] *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка. (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — Київ, 1992. — С. 178—185, 223—224, 248—249, 251 та ін.; *Chynczewska-Hennel T.* Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców. — Wrocław—Warszawa—Kraków, 1993. — S. 149—155, 160, 166—167, 214.

[10] *Вавричин М.* Карти України Ґійома Боплана як історичне джерело // Kartografia wojskowa krajów strefy bałtyckiej XVI—XX w. — Toruń, 1996. — S. 51—61; *Її ж.* До історії створення Г. Бопланом карт України // Боплан і Україна. — С. 88—113; *Її ж.* Маловідомі карти України Г. Боплана // Боплан і Україна. — С. 114—122, 16 карт; *Її ж.* До підсумків дослідження картографічної спадщини Ґ. Боплана // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні. — Львів, 1999. — Вип. 2 (1995—1997). — Львів, 1999. — С. 24—29; *Сосса Р. І.* Історія картографування території України від найдавніших часів до 1920 р. Короткий нарис. — Київ, 2000. — С. 45—52.

[11] *Alexandrowicz S.* Józef Naroński współautorem beauplanowskich map Ukrainy i Dniepru z połowy XVII w. // Pax et bellum. — Poznań, 1993. — S. 17—27. — (Uniw. im. A. Mickiewicza. Seria historia. — Nr. 175).

[12] *Вавричин М.* Нижнє Подніпров'я в європейській картографії першої половини XVII ст. // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Мат. Міжнар. наук.-практ. конференції, м. Запоріжжя 2—4 жовтня 1997. — Запоріжжя, 1997. — Секц. 1, 2. — С. 110—114; *Князьков Ю. П.* О местонахождении Носаковской и Каирской (Каменской) татарских переправ XVII — нач. XVIII вв. на нижнем Днепре // Запорозьке козацтво... — С. 164—170; *Сіреджук П.* Першовитоки. Нариси історії заселення Заліщанщини від найдавніших часів до наших днів. — Київ, 1994. — С. 105—106, 109; *Крип'якевич І. П.* «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького» // *Ричка В. М., Горішній П. А.* Неопублікована стаття Івана

Крип'якевича «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького» // Український археографічний щорічник. Н. С. — Київ, 1993. — Вип. 2. (Т. 8).— С. 280—305; *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. — Київ, 1966; *Никифоров В.* Ойконіми Смілянщини // Краєзнавство. — Київ, 1993. — № 1. — С. 41—42.

[13] *Генсірук С. А.* Ліси України. — Київ, 1992. — С. 17—18; *Його ж.* Історія лісів і зміни лісистості України // *Генсірук С. А., Фурдичко О. І., Бондар В. С.* Історія лісівництва в Україні. — Львів, 1996. — С. 26—27.

[14] *Krawcow S.* O układzie przestrzennym miasta Brody w XVI—XVII w. // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i Historia. — Warszawa, 1992. — T. 32. — Zesz. 1. — S. 9—14; *Кравцов С.* Містобудівельна історія Бродів та Ґійом Левассер де Боплан // Україна в минулому. — Київ — Львів, 1993. — Вип. 4. — С. 31—39; *Його ж.* Сліди французької школи у фортифікаціях України XVII ст. // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. (Фортифікація України). Матеріали. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С. 24; *Кметь В.* Документ бродівських міських актів 1631 р. із згадкою про Ґійома Левассера де Боплана // Боплан і Україна. — С. 78—81.

[15] *Essar D. F., Pernal A. B.* Le Vasseur de Beauplan et les installations portuaires en Normandie et en Bretagne au XVII siécle. Une lettre inedite a Jean Baptiste Colbert // Annales de Normandie — Caen, 1993. — T. 43,1. — P. 41—59.

[16] *Дашкевич Я.* Боплан в українській та російській історіографії (до 1990 р.) // Боплан і Україна. — С. 46—77; *Його ж.* Бібліографічна бопланіана // Боплан і Україна.— С. 294—318; *Жарких М.* Бібліографія старої України (1240—1800 рр.). — Київ, 2000. — Зош. 2—3. — С. 129—138 (параграф «Картографія. Видання карт та їх дослідження»); *Сосса Р. І.* Історія картографування... — С. 162—243.

[17] *Gregorovich A.* Rare maps of Ukraine from the XVI to XVIII centuries. — Toronto, 1993. — P. [2] — [7]; *Paćko T., Stachnal-Talanda D., Gołąb-Jankowska E.* Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego. — Wrocław — Warszawa — Kraków, 1992. — T. 2. (Mapy XVII wieku). — S. 104—106, 110—118, 124—129, 139—140, 152—153, 159—160, reprod. nr. 23—29, 34; *Bzinkowska J.* Luźne mapy ziem polskich do końca XVIII wieku w zbiorach kartograficznych Biblioteki Jagiellońskiej. — Warszawa, 1993. — (Studia i Materiały z Historii Kartografii, 13); *Mojski P.* Cartographia Rappersviliana Polonorum. Katalog zbiorów kartograficznych Muzeum Polskiego w Rapperswilu. — Rapperswil, 1996.

[18] *Дашкевич Я.* Ґійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень // Боплан і Україна. — С. 7—14.

[19] Цей огляд завершується 2000 роком. З публікацій 2001 р. варто згадати: *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.). — Київ, 2001 (зокрема таблицю «Типологія і графічні позначення поселень на Спеціальній карті Боплана», с. 317—319); *Брехуненко В.* Боплан про Україну // Пам'ять століть. — Київ, 2001. — № 2 (28). — С. 104—110. На книжку О. Мальченка незаслужено гіперкритична рецензія: *Михайловський В.* Замки на піску // Український гуманітарний огляд. — Київ, 2002. — Вип. 7. — С. 174—185.

[20] Питання про те, чи міг Боплан підніматися чайкою вгору через пороги, вже довший час дискутується. Д. Яворницький та Я. Новицький, опитуючи в кінці XIX ст. лоцманів, уважали, що це було неможливо і що Боплан просто вихвалявся. Це питання як дискусійне виринуло також на Міжнародній науково-практичній конференції «Боплан і Україна» в Запоріжжі 13 жовтня 2000 р. Та Боплан покликався на свідка, разом з яким здійснив такий перехід, — на коронного підчашого Миколу Остророга. За наказом великого гетьмана коронного Станислава Конєцпольського, Боплан вирушив (за хронологією подій це було навесні 1639 р.) з кількома загонами та артилерією правим берегом Дніпра від Кодака до останнього порога. Виконавши поставлене завдання, він потім пройшов 13 порогів рікою

вгору, починаючи від Хортиці. Якщо в кінці XIX ст. здійснити таку подорож було неможливо, то це ще не означає, що у першій половині XVII ст. вона не була реальною. Весною під час повені Дніпро ставав повноводним та й взагалі води в річці було тоді набагато більше, бо ліси над її притоками ще не вирубали. Крім цього, мінялася і конфігурація Дніпра. Я. Новицький встановив, що за 75 років XIX ст. лише біля Хортиці зникло 3 острови. (Див.: *Новицький Я.* Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності. — Запоріжжя, 1997. — С. 40). Зрештою, є й інші свідчення про проходження порогів проти течії Дніпра. Так, зокрема, літописець, вносячи до «Повісті времяних літ» легенду про св. Андрія, зазначив, що апостол «пройшов у дніпровське устя і відтіля пішов Дніпром догори», до місця, на якому пізніше виник Київ (Повесть временних лет / Подгот. текста Д. С. Лихачева. — Москва — Ленинград, 1950. — Ч. 1. — С. 12.) Легенду склали на початку XII ст., а літописець дбав про її достовірність, тобто знав, що Дніпром можна пройти вгору до рівня Києва. В анотації на карті Литви Маковського — Радвіли 1613 р. читаємо, що князь Д. Вишневецький, рятуючись з козаками від татар, котрі облягали Січ, дістався човнами через пороги до Черкас (Див.: *Кордт В.* Материалы по истории русской картографии. — Київ, 1910. — [Сер. 1], вып. 2. — Табл. XV.). Традиційне уявлення про прохідність Дніпра проти течії в минулому зберігалося ще у XVIII ст. Анонімний автор «Історії русів» коментував згадану щойно легенду про св. Андрія такими словами: «Ріки оныя до упадка Черного моря иміли воды возвышеній от нынішних и пороги на Дніпрі не были открыты» (*Кониский Г.* История русов или Малой Росии. — Москва, 1846. — С. 4.). Отже, у спогадах Боплана про цей епізод немає нічого недостовірного.

[21] Н. Яковенко безпідставно заперечила, що Боплан не дійшов до північної окраїни Хортиці, вважаючи, що в «Описі України» він мав на увазі острів Малу Хортицю (Див.: *Я[ковенко]* Н. Коментарі // *де Боплан Г. Левассер.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського... — Київ, 1990. — С. 160). Боплан та інші автори того часу взагалі не знали про острів з такою назвою (цей топонім — пізній новотвір). Пишучи про острів Хортицю, французький інженер детально його локалізував — пів льє нижче від Кічкаської великої переправи — і правильно, хоча й з чужих слів, його описав («на ньому росте багато дубів»). Згідно зі своєю розповіддю в «Описі України», що далі на південь він не проходив, «Спеціальну карту України» Боплан завершив на півдні — в окремій врізці з картою порогів — саме північним берегом Хортиці. Ю. Мицик уважає, що Січ князя Д. Вишневецького була розташована на острові Мала Хортиця між правим берегом Дніпра і островом Хортиця (Див.: *Мицик Ю.* Кордони і землі Війська Запорозького. XV — середина XVII ст. // Магістратура. — Київ, 2001. — Вип. 7. — С. 6.). Однак Д. Р. Кобалія відмітив: «Від початку XX ст. утворюється досить обґрунтована версія про розташування „городка" на Малій Хортиці. Проблема, що виникла після цього, полягала в тому, що саме називати „Малою Хортицею"? Чи це був о. Канцеровський, він же Канцерська скеля, „Маленький острів" і т. д., чи великий Кічкаський ріг, на високій частині якого, „степці", також були невідомі укріплення» і далі (див.: *Кобалия Д. Р.* «Городок» Вишневецкого: историография и археология // Запорозьке козацтво... — С. 27).

Symmary

In the period mentioned above, over 30 works dedicated to Beauplan and his work have been published in Ukrainian, French, English, Polish and Russian. Among them, an academic translation in English of «A Description of Ukraine», together with an album of 28 of his maps (A. B. Pemal, D. F. Essar; Cambridge, Mass., 1993), deserves special attention, as well as a facsimile reproduction of'Beauplan's Special Map of Ukraine», 1650, with the necessary scholarly apparatus (M. Vavrychyn, 0. Hol'ko; Kyiv, 2000) and the first such collection in scholarship, «Beauplan and Ukraine» (Lviv, 1998).

Nonetheless there still remain a number of problems connected with Beauplan, which opens up further prospects for research.

Ярослав Дашкевич

Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини)

Поняття Великого кордону — як кордону між європейською та азійською цивілізаціями — порівняно недавно (трохи більше як десятиліття тому) увійшло в українську історичну науку. Увійшло не як гіпотеза, а як реальне явище минулого. Дослідники почали заповнювати його конкретним фактологічним матеріалом. Діахронний підхід виявив, що кордон був лабільним протягом сторіч: від часів далеких, ще до виникнення Русі як держави — до XVIII, а навіть початку XIX ст. включно. Друга особливість Великого кордону — його не лінеарний, не делімітований характер, а існування у вигляді зони, практично міждержавної, хоча й не вільної від територіальних претензій кількох держав. Не буду перелічувати інші особливості Великого кордону, бо їх я вже торкався при інших нагодах[1].

Попри наявність у сучасному обігу загальних відомостей про різні ознаки та грані Великого кордону, комплексний аналіз розташування і, так би мовити, повсякчасного його заповнення ще не проводився. Карти ж Боплана дають дуже конкретний і відносно достовірний образ Великого кордону в другій чверті XVII ст. Частково ці картографічні матеріали вже використовували в такому плані (йдеться, передовсім, про праці одеського історика Федора Петруня з другої половини 20-х рр. XX ст.[2], проте вони стосувалися обмеженої території, автора ж розчавили політичними переслідуваннями та довели ледве не до божевілля). Картами Боплана для історії границі та з історико-демографічною метою послуговувався львівський учений Іван Крип'якевич[3]. Однак, дослідницька проблема Великого кордону тоді ще не існувала. З новіших праць можна згадати монографію Олега Мальченка, також великою мірою побудовану на відомостях Боплана[4]. Зрозуміло, що карти й «Опис України» Боплана згадуються на сторінках багатьох сучасних наукових видань, дотичних і не дотичних до проблематики Великого кордону (деякі з них зазначаються далі), котра досить швидко, але й не без якогось ірраціонального опору[5], все ж таки здобуває місце в історіографії[6].

Використання картографічного матеріалу авторства Боплана внесло чимало нового в розуміння значення та функціонування Великого кордону. Для дослідження було взято 18 карт Боплана, серед яких центральне місце за насиченістю даними займають: «Спеціальна карта України» 1650 р. (вона відображає лише українську північно-західну і північно-східну окраїни кордону), «Генеральна карта Диких піль або України» 1648 р. (латиномовна) та її мало змінена, в дечому спрощена, репліка 1660 р. (франкомовна), карти Брацлавського і Київського воєводств 1652 р.

В основу сьогоднішньої студії покладено картографічні та наративні джерела, пов'язані з іменем Боплана як автора. З картографічних джерел увагу зосереджено на відповідних картах. У квадратних дужках подається нумерація карт за альбомом, доданим до праці: G. Le Vasseur Sieur de Beauplan. A Description of Ukraine / Translated and with an Introduction by A. B. Pernal and D. F. Essar. — Cambridge, Mass., 1993. Карти під номерами [14, 16, 17, 20—24, 26, 27] було репродуковано також як додаток до статті: Вавричин М. Маловідомі карти України Г. Боплана // Боплан і Україна: Зб. наук. праць. — Львів, 1998. — С. 114—122.

Наводжу перелік карт:

[1] Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina cum adjacentibus provinciis. 1648.

[2] Carte d'Ukranie contenant plusieurs provinces... 1660[7].

[3] Typus generalis Ukrainae sive palatinatuum Podoliae, Kioviensis et Braczlaviensis terras. 1690s.

[14] [Volhiniae utraque...] 1652.

[16] [Palatinatus Braczlaviensis] 1652.

[17] [Palatinatus Kioviensis] 1652.

[20] Borysthensis fluvii pars a fortalitio Kudak usq ad insul Chortice... 1652.

[21] Borysthensis fluvii pars ultra liminaris vulgo Zaporoze... 1652.

[22] Delineatio provinciae Turcicae admodum deserte Dziarcrimenda dictae. 1652.

[23] Delineatio provinciae Turcicae Budziak dictae. 1652.

[24] Delineatio provinciae Tartarorum nunc Crim. 1652.

[25] Tractus Borysthensis vulgo Dniepr et Niepr dicti, & Kiovia usque ad Bouzin. 1662.

[26] Tractus Borysthensis... & Bouzin usque ad Chortyca ostrow. 1662.

[27] Tractus Borysthensis... & Chortika ostro ad urbem Oczakow ubi in Pontum Euxinum se exonerat. 1662.

[28] Tractus Borysthensis... & Kiovia ad urbum Oczakow ubi in Pontum Euxinum se exonerat. 1660 s.

Докладну військово-топографічну карту Боплана факсимільно перевидано разом із покажчиком, в якому ідентифіковані назви Боплана

з сучасною топонімією, під заголовком: Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року. Мірило (1:450 000). Спеціальний і докладний план України з належними до неї воєводствами, округами і провінціями... / Упор. М. Вавричин, О. Голько. — Київ — Львів, 2000. Латинська назва в оригіналі: Delineatio specialis et accurata Ukrainae cum suis palatinatibus, ac districtib[us], provincysq[ue] adiacentibus... 1650. З цього видання нашої теми стосуватимуться три аркуші (секції) спеціальної карти південного ряду, тобто:

[С1] дорівнює [5] альбому 1993 р. (аркуш «Полтава»),

[С3] дорівнює [6] (аркуш «Черкаси»),

[С5] дорівнює [7] (аркуш «Вінниця»).

Цей перелік карт є орієнтовним списком джерел для розгляду тих проблем, що порушуються в статті. Аби уникнути постійного і довгого перераховування номерів карт, аналіз матеріалу подається на підставі всієї сукупності названих карт. Номери вказуються лише в окремих випадках.

«Опис України» Боплана використано за факсимільним перевиданням: Description d'Vkranie, qui sont plvsievrs prouinces du Royaume de Pologne... Roven, 1660 (репринт: Київ, 1990; далі цитується як «Опис», франц.), та за українським перекладом: Опис України, кількох провінцій Королівства Польського (Київ, 1990; далі — «Опис», укр.), в якому є найкращий на сьогодні, хоча й не без помилок, коментар до «Опису України». Тематику Великого кордону заторкують коментарі Г. Боряка, М. Вавричин, Я. Дашкевича, Т. Лютої-Гирич, Ю. Мицика, Н. Яковенко. Відомо, що Боплан мислив собі «Опис України» частково як коментар до карти (про це він неодноразово зазначав у своєму творі, а схематичну карту додав до видання 1660 р.), тож залучення цього наративного джерела виглядає цілком виправданим. Одночасно уникатиму перевантаження статті позакартографічним матеріалом.

Карти й «Опис України» або доповнюють, або повторюють один одного. Використання їх ускладнюється тим, що Боплан не завжди правильно (з фонетичного погляду) передавав географічні назви українські й польські, а, тим більше, турецькі й татарські, наводив їх на різних картах у різноманітних, деколи сильно деформованих варіантах. На картах Дніпра, що вийшли друком у 60-х рр. XVII ст. [25, 26, 27, 28], географічні назви дуже перекручені; мабуть, Боплан не мав змоги наглядати за їхнім виданням.

Як свідчить життєпис Боплана, він особисто знав та картографував українську степову сторону зони від Дністра на рівні Саврані до Дніпра на рівні Кодаку, доходячи далі вниз понад Дніпром до північного берега Хортиці. Тобто, він знав лише відносно невелику частину Поля на шляху від Нового Конецполя при впадінні Саврані до Богу — на заході та до Кодацької фортеці й побережжя Дніпра, паралельно до порогів — на сході. Джерела його інформації про Дикі поля, що тягнулися південніше до Чорного моря, конкретно не відомі. Можна

думати, що це, в першу чергу, розповіді рядових козаків і козацької старшини, польських розвідників (висловлювалися різні припущення, хто це був), які займалися також польовим картографуванням; нечисленні друковані описи та реляції. Велика заслуга Боплана полягає в тому, що він звів усі ці дані в єдине ціле і дав найдокладнішу та відносно найвірогіднішу картографічну картину цілої зони Великого кордону — землі, практично нікому не належної, де у середині XVII ст. зустрічалися Європа й Азія.

У цьому повідомленні маю намір коротко зупинитися на таких двох питаннях:

— політичні відносини, тобто реальні та фіктивні політико-адміністративні границі в зоні Великого кордону;

— конфесійні відносини.

1. Політичні й адміністративні границі[8]

До середини XVII ст. неодноразово робилися спроби — самотужки або шляхом міждержавних угод — якимось чином делімітувати границі в зоні Великого кордону[9]. Золотоординські хани, формально надаючи землі литовським великим князям, перечислювали у своїх ярликах адміністративні одиниці, тьми, котрі їм передавали. Проте територія жодної з них докладно визначена не була[10]. Київський князь Семен Олелькович (роки правління: 1455-1471) посилав свого черкаського намісника Свиридова лімітувати південну границю князівства від Мурафи (притока Дністра) аж до Тихої Сосни на схід від Донця[11]. Османська імперія, просуваючись Подністров'ям угору по течії рік, у 40-х рр. XVI ст. вимагала від Литви делімітації границь у Побожжі, однак переговори на цю тему не дали конкретних результатів[12]. Залишилися без конкретних наслідків і переговори в Стамбулі 1568 р.[13] Нетривкою виявилася спроба накреслити границю у 1630 р.[14] Не зупинятимемося на спробах делімітації, бо відповідні узагальнення вже зроблено, щоправда, не завжди на повному фактографічному матеріалі[15]. У XVI—XVII ст. під час дипломатичних розмов називали різні нібито пограничні орієнтири. Більшість з них зафіксовані на картах Боплана.

Відображаючи офіційний польський погляд (не забуваймо, що це був час після турецької поразки під Хотином 1621 р.), Боплан визначав південну границю Брацлавського воєводства — що водночас була державною границею — таким чином (південні границі Брацлавського і Київського воєводств подано, в основному, за «Генеральною картою»):

Від долішнього Дністра між бродом Маяк по турецько-татарському боці та руїнами Чорногороду (Czarne H[orodok] [1]) на польському боці через горішню течію річки Куяльника та горішню частину озера Тилігул (Teligol[1]) чи через устя річки Телігул, там, де вона впадає до однойменного озера [22], перетинає на половині течії річку Чапчакли (Czapczakly [1, 2]) та виходить на ріку Бог (Bog [1], Boh [22]), на правому боці якої розташовано Chryczkieszomi H[orodok] [1], уже на південь

від границі на турецькому боці — у стані розвалин (Chryczeszenni rudera [22]). У ньому, ймовірно, перебував турецький сторожовий пост, бо на карті [1] кружечок має згори держак з півмісяцем. Відновити правильну назву пункту Chryczkieszomi складно[16], проте під kieszomi легко відгадується тюркське слово «кешені», тобто мусульманські гробниці, кладовище. На південь від границі Брацлавського воєводства в Дністрянсько-Бозькому межиріччі Боплан локалізував Очаківську область — Dziarcrimenda vulgo Oczakow [22] — як турецьку землю, котра входить до складу Кульбурунського санджаку (про що Боплан не відав). Правильною була назва Джан-Кермен, тобто Новий Замок, як називали Очаків турки і татари[17].

Далі на схід від руїн Chryczkieszomi границя прямувала південніше від Мертвих Вод через горішню течію Великого Інгульця (Інгула, Angul, Angulet Wielki [1]), на південь від Нерубай лісу та Чорного лісу через витоки Інгульця (Ingulat Mały [1]). Ще далі на схід аж до Дністра Боплан границю не проводив, але з того, що на лівому березі Дніпра державна границя починається нижче останнього порогу Дніпра, перед Кічкаською «великою татарською переправою» (так на карті [1]) та вище острова Хортиці, неважко зробити висновок, що польські претензії охоплювали ще придніпрянську смугу нижче Кодими, може — навіть з озером Золота Вода включно.

Так виглядала — за термінологією (та й ідеологією) середини XVII ст. — Українська Стіна (дані 1663 р.; цієї назви Боплан не знав)[19]. Справжній зміст поняття Української Стіни по відношенні до степовиків та одночасно Московщини — саме з погляду мілітарно забезпеченої, а не фіктивної границі — визначає розташування пограничних замків та укріплених поселень.

Для позадержавної території нижче порогів у середині XVII ст. вживався термін «за порогами» — у 1654 р. козаки «за порогами Коша берегут», де виділявся тоді ж Низ, бо «запорожские казаки, небогатые люди, ходят на промыслы, для рыбные и звериные ловлі на Низ»[20]. Тому закономірно, що Боплан виніс термін «Запороже» в заголовок карти Дніпра [21] і прокоментував по-латині як «частину нижче порогів».

Також уявний (а не реальний на території) характер мала границя, вже внутрідержавна, між Брацлавським та Київським воєводствами на південному її відрізку. Вона починалася на півдні від Нерубай лісу, проходила через озеро без назви, розташоване недалеко від витоків Інгулу, щоб далі по річці Велика Вись увійти в лісостеп, тобто, одночасно, в заселені місця.

На Лівобережжі уявна границя Київського воєводства — та, водночас, державна границя — проходила по річці Осокорівці (Osihorowka) і далі на північ татарським Муравським шляхом, практично вододілом між басейнами Дніпра й Азовського моря, зустрічаючись у верхів'ї річки Тернівки (Ternuka), правобічної притоки Самари, з такою ж уявною границею Великого князівства Московського (Боплан

визнавав лише таку назву цієї держави). Тоді київська границя йшла Муравським шляхом до витоків річки Мерчик (Merlik) на зруйнований Hodeski Horodok (це, очевидно, сучасне село Городнє на Харківщині), щоб вийти на річку Рябину (Rzebnica) та на Лощицький бір і ліс Буймир (вони в межах Київського воєводства), на захід від яких починалися густозаселені місця. Так виглядає границя з Московщиною на карті [1] — на інших картах границя йде Муравським шляхом далі, не повертаючи на Годеський Городок, на північ. Та складається враження, що гравери поплутали вище річки Мерчик знакування для Муравського шляху (дві паралельні лінії пунктиром), уважаючи його лінією границі, і не звернули увагу на лінію пунктиром, що вела на Годеський Городок і тоді на північ (як уже описано).

Проводячи державну границю на Дніпрі, Боплан (згідно з «Описом України») називав територію Московщини «московським боком»[21]. Територія Кримського ханства за Дніпром — це в нього «бік Тартарії», «тартарський берег»[22]. Для українського боку він послідовно застосовував назву «руського», «що належить Русі»[23]. Вживаючи назви «Русь», «руський», Боплан дотримувався реалій, не сприймаючи ці місця польськими.

Якщо уявна польсько-турецько/татарська границя могла бути наслідком не доведених до кінця, а, тим паче, не зреалізованих (не лімітованих границею) на місці дипломатичних переговорів, то цілком неясно, на якій підставі Боплан проводив московсько-турецьку/татарську границю. В його інтерпретації до Московщини увійшла значна територія лівобережних Диких піль. Ця границя відходила на схід від Муравського шляху біля джерел річки Тернівки, котра вже згадувалася, і вела через Донецький кряж до низів'я Дінця.

Тим не менше, і Польське королівство, і Московське велике князівство претендували на велику частину степів, залишаючи Османській імперії та Кримському ханству в її складі досить вузьку причорноморську смугу шириною 50-100 км. Насправді ж, це була як з північного, так і з південного боків нічия степова зона Великого кордону, бо реальну державну належність визначала лінія осілого життя на півночі, яка погано оборонялася рідко розташованими замками й укріпленими пунктами, та дуже слабо заселеного чорноморського побережжя на півдні — тут були, практично, тільки турецькі фортеці з підгороддями та кочові території, що також лежали переважно неподалік моря. Другою ознакою фактичного володіння територією стало реальне охоплення її фіскально-податковою й адміністративною системою тої чи іншої держави, а ця система зону степів не покривала.

Границі, накреслені Бопланом, до речі, заперечують існування в його часи особливої козацької території, начебто наданої польським королем Стефаном Баторієм (Іштваном Баторі) 20 серпня 1577 р. у Північному Причорномор'ї. Відповідно до мнимого підтвердження королівського привілею гетьманом Богданом Хмельницьким 15 (25) січня

1655 р., запорожці мали отримати тоді (в 1577 р.) землі від городка Самари до самих ногайських і кримських степів, а на правому березі Дніпра — Бозький і Дніпрянський лимани до Очаківської округи; вгору ж по Богу — до річки Синюхи, а від самарських земель — до самого Дону[24]. Бопланові карти дезавуюють цей мовбито документ Б. Хмельницького як пізній фальсифікат (що, зрештою, підозрівали історики й раніше).

На картах Боплана зафіксовано ще інші границі, наприклад, недавно захоплених Польщею Сіверського і Чернігівського князівств (земель), однак розгляд їх виходить поза межі даної теми.

Великий інтерес становлять границі, накреслені Бопланом у межиріччі Дністра і Дунаю. Це, зокрема, границя між турецьким Аккерманом (Білгородом) і належним до нього регіоном — з одного боку, та Буджаком — з іншого. Границя аккерманського санджаку (це була частина турецької провінції — еялету Езе, тобто Дніпрянського, зі столицею саме в Аккермані, а часом у Бендерах — але Боплан не фіксував це ні письмово, ні картографічно) починалася від Дністра трохи вище броду Маяк (про нього вже мовилося) та луком у південно-західному напрямі йшла до Чорного моря. Аккерманський регіон межував з Буджаком. Ще один невеликий окремий регіон лежав вище — по Дністру — від аккерманської території й обіймав ряд придністрянських (на правому березі ріки) поселень. За нотаткою Боплана на карті [23], ця енклава підпорядковувалася Кримському ханству. Буджак сягав вузенькою смужкою до Дністра, вклинюючись між два згадані регіони, та доходив на південному заході до Ізмаїла над дельтою Дунаю. (Майже всі ці три території, зараховані своєю степовою частиною до Диких полів, тобто до Великого кордону, входять тепер до складу Української держави). Буджак Боплан уважав турецькою провінцією, хоча це не зовсім правильно, позаяк турецька влада там була слабкою, більш номінальною, зате відчувалися сильні кримсько-татарські впливи, тож швидше можна говорити про турецько-татарську кондомінію. Північніше від Буджаку та придністрянської енклави розташовувалася Молдавія, яку Боплан, вживаючи тогочасну українську і польську номенклатуру, називав Валахією, тобто Волощиною.

З карт Боплана виходило, що тогочасна степова зона Великого кордону вже поділена між трьома-чотирма державами (Польсько-Литовська держава, Московщина, Туреччина і залежні від неї Кримське ханство та Молдавія). Насправді це було лише теоретично: степова зона, здебільшого, становила нічию міждержавну територію. Уявні границі відображали, передусім, політичні претензії Польсько-Литовської держави. Як парадокс відзначимо, що гіпертрофовані границі цієї держави на картах Боплана окреслюють значно меншу територію від тієї, на котру ретроспективно претендує сучасна польська історична наука. Вона веде державну границю від устя Синьоводи до Богу спершу лівим берегом Дністра, а потім Кучманським шляхом до Тавані на Дніпрі[25]. Антиісторичність і тенденційне фальсифікаторство таких

конструкцій ясні, бо в першій половині XVII ст. ніхто навіть не припускав, що майже цілі правобережні Дикі поля належать чи повинні належати до Польсько-Литовської держави.

2. Конфесійні відносини

В історіографії, зокрема, українській (а також польській, російській, турецькій) панує теза про непримиримі суперечності між християнством та ісламом, і це переконання перетворюють ледве чи не на основну причину воєнних конфліктів на Великому кордоні та в його гінтерланді. Без сумніву, релігійне протистояння відігравало інколи дуже велику роль (гасло «святої війни» як з християнської, так і з мусульманської сторін), проте якраз на прикладі українського Великого кордону видно, що конфесійний антагонізм не завжди мав вирішальне значення. Татари християнізувалися в українському середовищі, особливо серед козацтва; українці приймали іслам ще в часи Золотої орди та, пізніше, в Кримському ханстві. Козаки не тільки здійснювали здобичницькі й відплатні походи на Крим, але й бували в цьому Криму союзниками татар. З іншого боку, татари були союзниками українців не лише в роки Української революції Богдана Хмельницького, а й за гетьманування Івана Виговського та його наступників. Українські державні й військові утворення (гетьманати, січі) періодично підпорядковувалися Османській імперії та Кримському ханству. А грабіжницькі походи татар в Україну були продиктовані, насамперед, економічними, іноді політичними інтересами (як і козацькі походи на Крим і Туреччину). Конфесійне тло відходило на дальший ідеологічний план, хоча його могли використовувати як прикриття для певних дій[26].

Карти Боплана містять важливий матеріал для вивчення цієї проблеми. Турецькі й татарські поселення та фортеці, а також частину зруйнованих фортець Боплан позначав півмісяцем на держаку над кружечком чи над рисунком будівлі, котрими зображалася місцевість і панівна в ній конфесія. Таке знакування свідчило про наявність у ній мечету чи мечетів (або їхніх руїн) та й про мусульманський характер цих міст і сіл. Помітно нахилені вбік держаки з півмісяцем мали вказувати на зруйнованість даного пункту (подекуди — разом із текстовою анотацією R., Rudera), який був раніше мусульманським. З більших приморських міст-фортець півмісяцем увінчані Рені, Ізмаїл, Кілія Нова, Аккерман, Очаків, а також ряд менших поселень.

У глибині Очаківської округи — це Андріїв і Гричкешені (в руїні [22]) з півмісяцями, Чапчакли (в руїні [2]) без півмісяця, але з тюркською назвою. Крім цього, над морем Гаджібей або Хаджібей (Koczubi H[orodok] [1], деформовано: Koirubi H[orodok] [2]) у руїні [22], без півмісяця. (Про два поселення над Дніпрянсько-бозьким лиманом див. далі). В Аккерманській окрузі — над Дністром Korczoweys і Palankow, обидві оселі з півмісяцем [1] (на карті [2], менше достовірній, без півмісяця), Berder без півмісяця [20, 22]. У турецько-татарській енклаві — над

Дністром рядочком (явна ознака річкової цивілізації), ідучи від лиману догори, майже виключно мусульманські оселі Оленешть (Olasnesta, Olesnost), Parkarre (Purkarra), Rczeguitate (Roskiecze), Czowberca (Cuburca; вона єдина з хрестом над кружком [1, 2]), Telmaza, Lionty, Kopanka. Цей ланцюг поселень продовжується і на території Молдавського князівства. Тут — на правому березі — ще три місцевості з півмісяцем: Piscane (Piscane [2]), Kierniniecie [23], Sloboda (може, це пізніша Слободзея, яка, однак, розташована на лівому березі Дністра). Вище є турецька фортеця — на молдавській території — Текін (тобто Бендери). На землях Буджаку, котрі Боплан розглядав майже виключно як степ для кочування, був тільки один населений пункт у середині території — Tatarebarlat — з півмісяцем, а фортеця з півмісяцем Татарбунари (Tatarboar) стояла в горішній частині лиману Кагильника (цієї назви Боплан не знав) та ще біля північного рукава дельти Дунаю існувала турецька фортеця Кілія Нова. Крім цього, на відрізку південніше лиману Дністра та Татарбунарами бачимо три пристані: Assimehmet Port, Assibraim Port, Sulkas Port — усі без позначення їхнього розміщення на суші, тобто без кружечків [23] і без півмісяців, хоча назви пристаней інформують про їхній мусульманський характер. Магометанський Ісмаїл був розташований на границі між Буджаком і Молдавією, а вище, недалеко устя Пруту до Дунаю — Рені з півмісяцем. Далі по Дунаю вгору, на границі між Молдавією та Болгарією низка віддаленіших мусульманських поселень як з боку Молдавії, так і з боку Болгарії. З'являються й християнські оселі на молдавському березі Дунаю — це вже за границями сучасної Української держави.

Якраз у дністрянсько-дунайському межиріччі, як було щойно показано, спостерігалося чергування мусульманських та християнських місцевостей. Християнська Czowberca над Дністром розмістилася між двома мусульманськими поселеннями Rczeguitate та Telmaza. З іншого ж боку, турецька фортеця Текін (Бендери) та три дальші мусульманські оселі були вже на території Молдавського князівства. Іншими словами, реально в долішньому Подністров'ї здійснювалося мусульмансько-християнське співіснування на рівні окремих поселень, а не лише у вигляді окремих християнських руських кварталів у турецьких північнопричорноморських містах, про що ми знаємо з інших джерел. Вірогідно, що деякі українські поселення були ісламізовані. Село з українською назвою Андріїв, котре лежало між долішнім Богом та озером Телігол, та — також із півмісяцем — села над Дністром Копанка, Слобода перебували саме в такій ситуації[27].

Про подібні конфесійно мішані відносини може свідчити регіон Дніпрянсько-бозького лиману. Якщо на його правому березі в Очаківській окрузі розташовано дві оселі без півмісяців з нетюркськими назвами Білековичі і Тегинка ([1, 2, 21, 27]; існують різні варіанти першої назви), можливо, обидві вже в руїні [21], то на лівобережному боці Дніпра є турецькі фортеці, мабуть, з невеликими підгороддями[28].

Три турецько-татарські городки на лівому березі Дніпра вище острова Тавані та поблизу від Дніпрянського лиману, що мали виконувати роль фортець, не пропускаючи козаків на море, а саме Старий, Мечетний і Аслан (тобто Іслам-Кермен), хоча напівзруйновані, також декоровані півмісяцем на держаку [21], правда, у випадку Аслан-городка, знищеного, як відомо з інших турецьких і татарських джерел, — з перевернениим держаком [21]. На правому березі Дніпрянсько-бозького лиману першою від моря була фортеця Тегинка [23], про неї вже йшлося, без півмісяця. На протилежному — лівому — березі лиману стояв маяк з мусульманським поселенням. Маяк з назвою Sterlnicz, Sterlincze, Strelnicza (ця остання назва, певно, найближча до оригінальної), а поселення — Colburno (сучасний Кінбурн). Маяком, здається, була башта з гарматами, на картах — з півмісяцем вгорі.

Повертаючись на Правобережжя в басейн Богу, бачимо Винородну Кручу (Winaradna Kricza [l, 17], Winaradna Kriczza [2], Winaradna Kruza [22]), високу гору при усті Великого Інгула до Богу[29] (малюнок, наприклад, [22]), увінчану півмісяцем. Ймовірно, що тут існував турецький сторожовий пост. З розташування кручі виходить, що вона була на території сучасного Миколаєва. Вище над Богом — руїни Чапчакли. Про позначений як мусульманський Гричкешені Городок (знищений) над Богом і руїни Чорного Городка ([22], без півмісяця) над Дністром на території Польського королівства вже згадувалося.

У глибині Лівобережжя, неподалік Гнилого моря (Сивашу; у Боплана — Сухе море) показано два пункти з назвами Монастир і Słokołok без визначення їхньої конфесійної належності. Не підлягає сумніву, що це були, хоча б у минулому (бо, може, це руїни), християнські поселення.

Загалом, зауважимо, Боплан не завжди був послідовним у знакуванні: деякі оселі, порти, за назвою явно нехристиянські, він залишав без півмісяця.

Північно-західна та північно-східна окраїни Великого кордону визначені смугою сіл і містечок із хрестами, що, мабуть, говорить не лише про християнське їх населення, але й про наявність церков. Такий пояс українських поселень, котрі Боплан у легенді карт характеризував як «слобода, нова колонія» (що нераз не відповідало дійсності), тягнеться із заходу на схід, формуючи одночасно північну межу християнської осілості: через Дністрянсько-бозьке межиріччя на рівні річок Рибниці (ліва притока Дністра) та Саврані (ліва притока Богу), перетинаючи татарський Кучманський шлях; далі несміливо виступає за зону лісостепу під захист великих лісів (Орлівського, Мотринського), щоб вийти на Дніпро напроти Кременчука. На Лівобережжі ці християнські оселі з'являються вже на лінії середньої Ворскли та її притоки річки Мерло і там перерізають московсько-польський кордон, Муравський шлях, а тоді переходять у басейн Дінця на рівні річки Udy.

На відміну від причорноморського і придніпрянського регіонів осілості, де були християнські вкраплення, тут не знаходимо жодних слідів мусульманства, котре, як інформує топонімія, подекуди зафіксована на картах Боплана, панувало на цій території раніше в період Золотої орди. Докладний опис північної (української) сторони Великого кордону навів І. Крип'якевич, і немає потреби його повторювати[30]. Заперечення, однак, викликає його трактування окраїн української осілості як «межі колонізації» оскільки ця територія була, в основному, заселена ще за княжої доби, а пізніше, в часи Золотої орди та після виникнення Кримського ханства, її спустошили, щоб знову відновлювати заселення у міру просування Великого князівства Литовського (та Київського князівства в його складі) в напрямі до Чорного моря.

Ось перелік населених пунктів з українського боку, тих, що розташовувалися найближче до Великого кордону та позначення яких декоровані хрестами або є зображенням трибанної церкви (в містах та містечках), — поданий за картами [1, С1, С3, С5] (назви місцевостей, переважно, відтворено в українському історичному або сучасному звучанні — там, де це виявилося можливим; окремі топоніми залишено в передачі Боплана[31]):

Для межиріччя Дністер—Бог це Рашків та два населені пункти без назви, нижче від Рашкова — біля усть річок Мелочі та Рибниці до Дністра. Далі на схід — Шершинці (Cireince), а також Саврань, Vrwizrodka (Vriwizodka?), Демківка, Піщаний Брід, Зеленичі, Казазин. Між Богом та південним відгалуженням татарського Чорного шляху — Станислав і Ягупець. Між південним відгалуженням Чорного шляху та річкою Россю: Умань (у Боплана — історична назва Гумань; зображення церкви), Красупіль, Бабине, Романівка, Мошів, Магулики, Неберибіс, Кальнеболото, Копучана Долина, Вільховець, Звенигородка, Тарасівка. На теренах між Корсунем і Дніпром — оселя без назви біля джерела річки Вільшанки, Мліїв Новий, Орлів, Балаклія (Bakle), Чигирин (зображення церкви), Бужин, Крилів, Костянтинів. На Лівобережжі: Боговська (або Боровська; два хрести над позначенням місцевості на правому і лівому берегах річки Золотоноші), Городище, Кременчук, Максимівка, Пива, Новий Потік, Омельник, Чигирин-Дуброва, Кобеляки. Є категорії місцевостей, в яких явно існувала церква, але вони не помічені хрестиком, бо позначені як замки або укріплені містечка. На Правобережжі це: Новий Конецполь, Лисянка, Вільшана, Корсунь, Сміла, Жаботин, Медведівка (Meddiowka), Боровиця, Воронівка, Білозір та Мошна. На Лівобережжі: Ірклiїв (Herkly), Єреміївка, Жовнин та Полтава.

Безсумнівно, що «конфесійні» позначення населених пунктів хрестом можуть стати підставою для реконструкції мережі церков і парафій на тогочасному півдні України. Натомість позначення міст, осель, руїн у Північному Причорномор'ї відображають конфесійну організацію (й адміністрацію) магометанства на першу половину XVII ст.

Карти Боплана не дають достатнього матеріалу для висвітлення національних відносин. Бо межі між християнською та мусульманською релігіями надто мало, щоб встановлювати етнос їхніх носіїв.

Сьогодні немає змоги викласти відомості з багатьох інших ділянок, що характеризують Великий кордон — зону шириною від 50 до 200 км (у різних місцях) та довжиною — на території сучасної України — до одної тисячі кілометрів (на підставі Бопланових карт). Уявляється, що програма аналізу повинна бути широкою й охоплювати дані з фізичної географії (височини, долини, ріки, пороги, острови, мілини, озера), біогеографії (степи, лісостеп, ліси, діброви, байраки), антропогеографії (демографія, седентаризація — номадизм, нове чи відновлене заселення степу українцями, річкова цивілізація, промисли, терени для кочування), топонімії (деформація назв, різні їх варіанти на картах та ідентифікація їх з іншими історичними і сучасними назвами), комунікації (дороги, броди, порти), військової справи (фортеці та інші укріплення, татарські шляхи і татарські переправи, зображення походу татар на картах), середньовічної археології (руїни замків, міст); топографічного знакування, іконографії карт, покрайніх записів та анотацій.

Викликає подив упертість Боплана, з якою він, очевидно, крупинками збирав усю цю розмаїту інформацію про територію, де майже не бував особисто. Тут знову виникає проблема використаних ним джерел, з одного боку, та перевірки найважливіших його даних (про зруйновані міста і фортеці, про орієнтири в степу) не тільки на основі пізніших карт, раніших синхронних та пізніших описів, реляцій, різних інших документів, новішої краєзнавчої літератури, але також шляхом польових досліджень, включаючи археологічні (до речі, дуже занедбані відносно середньовічної степової України), з іншого боку. Щоправда, це останнє — вже трохи зі сфери мрій, принаймні за нинішніх обставин.

Так чи інакше, Боплан своєю комплексною картиною Пустинних місць чи Диких полів дав у руки дослідників ту — з нашого теперішнього погляду — історичну карту Великого кордону, яка максимально конкретизує образ дуже специфічної країни на середину XVII ст., раніше того часу, коли Українська козацька революція знову почала міняти її обличчя. Великий кордон чекає подальших досліджень.

Примітки

[1] *Дашкевич Я.* Большая граница Украины. (Этнический барьер или этноконтактная зона) // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР. (География, динамика, методы изучения). — Москва, 1989. — С. 7—21; *Його ж.* Козацтво на Великому кордоні // Український історичний журнал. — Київ, 1990. — № 12. — С. 20—22; *Його ж.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1991. — Т. 222. — С. 28—44; *Його ж.* Великий кордон України: взаємопроникнення культури — нові аспекти // Міжнародна конференція «Етносоціальні процеси на Середньому Подніпров'ї: минуле й сучасність». — Черкаси, 1999. — С. 6; *Його ж.* Україна на Великому кордоні // Давня і середньовічна історія України. (Історико-археологічний збірник).

На пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя. — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 288—297; *Його ж*. Лабіринти історії України. З проблематики досліджень. 1. Україна на Великому кордоні // Україна. Наука і культура. — Київ, 2002. — Вип. 31. — С. 102—109.

[2] *Петрунь Ф. Є.* Степове Побужжя в господарськім та військовім укладі українського пограниччя. Замітки до Броневського та Боплана // Журнал науково-дослідчих катедр м. Одеси. — Одеса, 1926. — Т. 2, № 2. — С. 91—103; *Його ж*. Нове про татарську старовину бозько-дністрянського степу // Східний світ. — Київ, 1928. — № 6. — С. 155—171; *Його ж*. Українські степи за ранньої татарської та литовської доби. Замітки і зауваження // Полуднева Україна. — Київ, 1930. — С. 150—160 (не закінчено). Тираж цього збірника незабаром знищили; частина друкарсько-видавничих аркушів була в бібліотеці Федора Максименка — свого часу я користувався цією статтею. Збірник «Полуднева Україна» видавався як «Записки Українського наукового товариства в Києві, тепер Історичної секції ВУАН», т. 34.

[3] *Крип'якевич І.* Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького // *Ричка В. М., Горішній П. А.* Неопублікована стаття Івана Крип'якевича «Полуднева Україна...» // Український археографічний щорічник. Н. С. — Київ, 1993. — Вип. 2. (Т. 8). — С. 280—305.

[4] *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.). — Київ, 2001. Гіперкритична рецензія: *Михайловський В.* Замки на піску // Український гуманітарний огляд. — Київ, 2002. — Вип. 7. — С. 174—185.

[5] Пор. міркування на цю тему: *Яковенко Н.* «Україна між Сходом і Заходом»: проекція однієї ідеї // *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. — Київ, 2002. — С. 333, 363.

[6] *Виноградов Г.* Феномен українського «Великого степового кордону»: філософсько-культурологічна характеристика // Академія пам'яті проф. В. Антоновича 16—18 березня 1993 р., м. Київ. Доповіді та матеріали. — Київ, 1994. — С. 240—242; *Станіславський В. В.* Запорозька Січ і Кримське ханство: по дві сторони Великого кордону // Українська козацька держава. Матеріали V Всеукраїнських історичних читань. — Київ — Черкаси, 1995. — С. 143—146; *Могульова-Каюк С.* Запорозьке козацтво і Великий степовий кордон (друга половина XVIII — початок XIX ст.). Доповідь на IV Міжнародному конгресі україністів. — Одеса, 1999; *Лепявко С.* Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). — Запоріжжя, 2001. — 64 с. — (Запорозька спадщина. — Вип. 12).

[7] В альбомі 1993 р. є неякісна репродукція цієї карти, що зберігається у паризькій Національній бібліотеці. Я послуговувався кращою репродукцією майже аналогічної карти зі Саксонської краєвої бібліотеки у Дрездені (копія в розпорядженні Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України). Крім цього, карта відтворена у репринті французького «Опису» 1660 р., виданому в Києві 1990 р.

[8] Про розрізнення понять «межа», «кордон», «границя» див.: *Дашкевич Я.* Україна на Великому кордоні... — С. 289—290.

[9] Пор.: *Kołodziejczyk D.* Od stanic kresowych do rogatek. Rozwój pojęcia granicy linearnej w Europie Wschodniej // Barok. — Warszawa, 1966. — T. 3. — Nr. 2(6). — S. 53—59.

[10] Див.: *Петрунь Ф.* Ханські ярлики на українські землі. (До питання про татарську Україну) // Східний світ. — Харків, 1928. — № 2. — С. 170—187.

[11] Пізніший текст з 1540 р.: Акты, относящиеся к истории Западной России. — С.-Петербург, 1848. — Т. 2. — С. 361—362. Пор.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Київ — Львів, 1909 (репринт 1995). — Т. 7. — С. 13—14; Пор. також: *Петрунь Ф.* Східна межа Великого князівства Литовського в 30-х рр. XV ст. //

Ювілейний збірник на пошану М. С. Грушевського. — Київ, 1928. — С. 165—168 (Збірник Історично-філологічного відділу. — № 76), де подано визначення границі на підставі ярликів на території, яка тепер належить Росії.

[12] *Дашкевич Я.* Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // Slavia. — Praha, 1969. — Seš. 1. — S. 110—118; 1971. — Seš. 2. — S. 246—249.

[13] Про переговори 1568 р. та чергову спробу делімітації границі див.: *Дашкевич Я.* Покрайні нотатки про українські степи у «Географії» Птолемея 1562 р. // Боплан і Україна: Зб. наук. праць. — Львів, 1998. — С. 82—87.

[14] *Krykun M.* Rozgraniczenie ziem Rzeczypospolitej i Imperium Ottomańskiego w 1630 roku // Żydzi wśród chrzescijan w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej. Studia historyczne ofiarowane Zenonowi Guldonowi w 60 rocznicę urodzin. — Kielce, 1996. — S. 145—157.

[15] *Spuler B.* Mittelalterliche Grenzen in Osteuropa. I. Die Grenze des Grossfürstentums Litauen im Südosten gegen Türken und Tataren // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — Breslau, 1943. — Jg. 6, H. 2—4 (1941). — S. 152—170; *Rhode G.* Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung. — Köln — Graz, 1955. — Bd. I.

[16] Є різні варіанти цієї назви. Місцевість ідентифікується як пізніший Ак-Мечет (Ак-Мечетка). Див.: *Петрунь Ф.* Степове Побужжя... — С. 99; *Його ж.* Нове про татарську старовину... — С. 164—165; *Дложевський С.* Зауваження до статті проф. Петруня // Східний світ. — Харків, 1928. — № 6. — С. 172.

[17] Про цю назву див.: *Абрагамович З.* Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — Москва, 1969. — Т. 2. — С. 79—80, 91.

[18] І. Крип'якевич припускав, що границя від джерела Інгульця проходила далі вниз по цій же річці, бо так є на пізніших репліках карт Боплана (див.: *Крип'якевич І.* Полуднева Україна... — С. 303). Однак уважати, що саме так бачив границю Боплан, немає достатніх підстав.

[19] Термін з листів гетьмана Павла Тетері до польського короля з 13 лютого та 26 червня 1663 р. (див.: Памятники, издаваемые Временною комиссиею для разбора древних актов. — Киев, 1859. — Т. 4, отд. 3. — С. 260—261, 327). У переносному значенні Українська Стіна — це ціла гетьманська Україна.

[20] Про козаків «за порогами» див.: Акты... — С. 452; про Низ — Акты... — С. 441.

[21] Кременчук у нього «на московському боці» («Опис», франц., с. 14; укр., с. 37). У даному разі це анахронізм, бо місто і фортеця належали тоді вже до Польсько-Литовської держави, а сам Боплан креслив план фортеці. Про традиційність назви «московський бік» (без державно-адміністративного навантаження) див.: *Боряк Г.* [Коментар до фрази] «на руському боці», «Опис», укр., с. 146.

[22] Річка Кічкас впадає до Дніпра «з боку Тартарії» («Опис», франц., с. 21; укр., с. 42), річка Кінська Вода вливається «з боку Тартарії» й окремим руслом у складі Дніпра протікає «вздовж тартарського берега» («Опис», франц., с. 22; укр., с. 43). Пор. визначення з 1654 р. (у т. зв. 11-ти статтях гетьмана Богдана Хмельницького), що Кодак розташований «на рубежі от Криму» (див.: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3-х т. — Москва, 1953. — Т. 3. — С. 564), або під час переговорів з царем цього ж року: «Кодак город, который есть сделан на рубеже от Крыму» (див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — С.-Петербург, 1878. — Т. 10. — С. 452). Як бачимо, виникає сумнів, чи територія між лівим берегом Дніпра і Муравським шляхом — по якому Боплан проводив державну границю — на рівні Кодака і нижче могла належати до Польського королівства.

[23] Канів «на руському боці», також річка Омельник, місцевість Самоткань «на боці, що належить Русі», Теренський ріг «на руському боці» («Опис», франц., с. 13, 14; укр., с. 36—38).

[24] Універсали Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. — Київ, 1998. — С. 250—251. — (Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. — Сер. 1). Примітка про фальсифікацію на с. 251. До історії питання: *Мицик Ю.* Кордони і землі Війська запорозького (XV — середина XVII ст.) // Магістеріум. — Київ, 2001. — Вип. 7: Історичні студії. — С. 7.

[25] *Giejsztorowa J.* Rzeczpospolita w dobie wzrostu wpływów magnaterii (1586—1648) // Atlas historyczny Polski. — Wyd. 12-e. — Warszawa — Wrocław, 1993. — Tabl. 24—25, s. 15—16. У коментарі підстава для саме такого проведення границі не подається.

[26] *Дашкевич Я. Р.* Етноконфесійна ситуація обабіч Великого кордону XIV—XVIII ст.: спроба синтетичного узагальнення // IV Сходознавчі читання А. Кримського. Тези Міжнародної наукової конференції, присвяченої 2000-й річниці християнства; м. Київ, 13—15 вересня 2000 р. — Київ, 2000. — С. 13—14; *Його ж.* Конфесійні відносини Великого кордону (XIV—XVIII ст.) // Історія релігій в Україні. Праці XI Міжнародної наукової конференції (Львів, 16—17 травня 2001 р.). — Львів, 2001. — Кн. І. — С. 206—210.

[27] Боплан в «Описі України» називає Андріїв островом на Бозі («Опис», франц., с. 27; укр., с. 47). Ф. Петрунь іменує Андріїв чомусь урочищем (покликаючись на Боплана, хоч у нього цього немає) і сумнівається, чи там була татарська оселя, зрештою, без аргументів (див.: *Петрунь Ф.* Нове про татарську старовину... — С. 166). Він же ідентифікує Андріїв зі селом Андріївкою, відомим у XVIII ст. (див.: *Петрунь Ф.* Степове Побужжя... — С. 101—102).

[28] Серед руїн Аслам-Городка розташовувалася турецька варта, щоб не пропускати козаків на Чорне море («Опис», франц., с. 24; укр., с. 24; коментар Я. Д[ашкевича]: «Опис», укр., с. 162). За ці фортеці, зокрема за Аслам-Городок та за Тегинку, велася 1648 р. завзята боротьба між кримськими татарами і запорожцями (див.: *Пріцак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Н. С. — Київ, 1993. — Вип. 2 (5). — С. 185, 189).

[29] Ф. Петрунь чомусь відчитав цю назву як «Виноградна криниця», хоча малюнок на карті [1] цьому суперечить (див.: *Петрунь Ф.* Степове Побужжя... — С. 102). За цим дослідником свого часу пішов також я (коментар в: «Опис», укр., с. 164). Тепер виправляю цю помилку.

[30] *Крип'якевич І.* Полуднева Україна... — С. 280—283.

[31] Ідентифікувати місцевості на карті сучасної України можна за латинсько-українським покажчиком, доданим до факсимільної репродукції «Спеціальної карти України» Боплана (Київ—Львів, 2000).

Summary

Based on the use of about 30 maps of Beauplan that deal with Southern Ukraine, the article reconstructs the political boundaries on this territory (They reflect the claims of the Polish-Lithuanian state to part of the lands of the Great Border in the first half of the seventeenth century.). Demarcation of churches and mosques allows exploration of the confessional relations on both sides of the Great Border. The interspersion of Christian and Moslem settlements on the northern Black Sea region, in the lower basins of the Dnipro and Dnister Rivers, and also on the sea coastline merit consideration.

Марія Вавричин

Ґійом Левассер де Боплан — картограф України*

Карти України Ґ. Боплана — це перші твори західноєвропейської картографії, присвячені спеціально Україні: на них назву «Україна» вперше вжито для означення всієї української території «від Московії до Трансільванії». Вони мали великий вплив на розвиток західноєвропейської картографії у другій половині XVII—XVIII ст. та утвердження назви «Україна» не тільки на мапах Польщі та Московської держави, які в ті часи володіли певними частинами українських земель. Це були карти України як особливої та окремої географічної та політичної спільності[1].

Автор цих карт — француз за походженням, військовий інженер і архітектор Ґійом Левассер де Боплан, котрий перебував на службі у війську польського короля з 1630 р. до 1647 р. Він народився в Нормандії, ймовірно, у місті Дьєппі, 1600 р. у дворянській гугенотській родині[2]. Його батько (помер 1643 р.) — відомий математик, гідрограф, картограф, океанський лоцман, автор кількох наукових трактатів — мав таке ж ім'я — Ґійом Левассер. Можна здогадуватися, що він доклав зусиль, аби передати синові свої зацікавлення та дати йому належну освіту. Боплан-син розпочав свою військову кар'єру замолоду. Уже 1616 р. він — лейтенант під командуванням маршала Кончіно Кончіні. 1620 р. — військовий інженер у м. Дьєппі, між 1628—1630 рр. водночас із цією посадою обіймає посаду архітектора в окрузі Руана.

Політичні заворушення, релігійна нетерпимість, неможливість зробити кар'єру на батьківщині змусили Ґ. Боплана у 1630 р. виїхати до Речі Посполитої. Місцем його служби були частини польського коронного війська під командуванням великого коронного гетьмана С. Конєцпольського, що дислокувалися в Україні. Як військовий інженер, він займався будівництвом нових та реконструкцією існуючих фортець. За його проектами споруджено укріплення м. Бара (1631 р.),

* Скорочений варіант передмови до видання: Спеціальна карта України Ґійома Левассера де Боплана 1650 року / Упорядн. М. Вавричин, О. Голько; Ред. кол. Я. Дашкевич, Ю. Лоза, Р. Сосса. — Київ—Львів, 2000.

фортеці в Новому Конецьполі (Саврань, 1634 р.), Старці (1638 р.), Бродах (1630—1635 рр.)[3], фортецю-палац у Підгірцях разом з А. Дель-Аква (1635—1640 рр.). Поряд із цим основним завданням Ґ. Боплан постійно вивчав і картографував територію, на якій перебував. 8 березня 1637 р. Ґ. Бопланові надано титул королівського придворного, а між 1637 і 1645 рр. — звання капітана артилерії. Як військовослужбовець коронної армії, Ґ. Боплан був учасником війни 1632—1634 рр. між Польщею і Московським князівством, боїв з татарами і турками у липні та жовтні 1633 р., воєнних приготувань Польщі проти Швеції 1635 р. Крім того, він брав участь у придушенні королівськими військами козацьких повстань під керівництвом П. Павлюка (1637 р.), Я. Острянина і Д. Гуні (1638 р.), а також у кампанії проти татар узимку 1646—1647 рр., зображеній ним в «Описі України».

Після звільнення з посади у польській королівській армії 29 березня 1647 р. Ґ. Боплан виїхав до Ґданська, де, очевидно, працював з відомим гравером В. Гондіусом над своїми картами та ілюстраціями до «Опису України». До Ґданська Ґ. Боплан приїжджав ще раз наприкінці 1650 — початку 1651 рр.[4] На початку 1648 р. повернувся до Франції, звідки незабаром виїхав на військову службу до Вест-Індії, де, зокрема, виконав план портового міста Картахени (на території сучасної Колумбії).

У 1650—1651 рр. Ґ. Боплан жив у Дьєппі, а з 1652 р. — у Руані. Служив під командуванням військового інженера, майбутнього маршала Франції С. Вобана. 1665 р. Ґ. Боплан одержав звання військового інженера короля Людовіка XIV.

Ґ. Боплан був двічі одружений. Від першого шлюбу з Марі Дюже мав троє дітей. Один з його синів успадкував ім'я батька — Ґійом Левассер.

Родинний герб Ґ. Боплана — три золоті грона винограду в трикутнику (два вгорі, одне — внизу), на зеленому полі. Помер Ґ. Боплан не раніше січня 1675 р.[5]

Творча спадщина Ґ. Боплана уже кілька століть привертає увагу дослідників і має значну літературу[6]. Вчені вивчали його біографію, історію створення карт, їх зміст, достовірність і значення для розвитку картографії України та Європейського континенту загалом.

В українську історіографію Ґ. Боплан увійшов як автор «Опису України»[7] та автор карт українських земель. «Опис України» від часу свого опублікування витримав численні перевидання в перекладах німецькою, польською, російською мовами. В останні роки здійснено перевидання «Опису України» французькою мовою з великою передмовою і коментарями його упорядників — канадських учених А. Б. Перналя та Д. Ф. Ессара[8]. Ці ж автори оприлюднили цей твір англійською мовою з додатком репродукцій карт і покажчиків до них[9].

Перший повний переклад «Опису України» українською мовою, виданий з факсиміле оригіналу і доповнений передмовою та ґрунтовними

науковими коментарями, у яких відтворено історичне тло діяльності Ґ. Боплана, став подією в українській історичній науці[10]. Вперше зроблене узагальнення історії вивчення та використання творів Ґ. Боплана українськими вченими у статті професора Я. Дашкевича ще більше збагачує це видання[11].

У вітчизняній науковій літературі прийнято вважати, що Ґ. Бопланові належать такі присвячені зображенню українських земель картографічні праці, як Генеральна карта України 1648 р.[12], 1660 р.[13], Спеціальна карта України 1650 р.[14], карти нижньої течії Дніпра, вперше опубліковані анонімно 1662 р. в атласі Й. Блау[15], карта Польщі[16], репродуковані В. Кордтом[17]. Саме цими картами й послуговуються історики — переважно для уточнення тих чи інших тверджень щодо певних подій, явищ, для ілюстрування книжок з історії України (при цьому, до речі, іноді допускаються грубих помилок[18]).

Однак архівні знахідки та наукові дослідження останніх десятиліть свідчать про те, що Ґ. Бопланові належить цілий ряд картографічних творів, які стосуються України і які досі в Україні мало відомі[19]. У 1930-х рр., зокрема, з'явився[20] опис рукописного атласу карт і планів сучасника і колеги Ґ. Боплана — Ф. Ґетканта[21], під назвою «Практична топографія, списана і перевірена Фрідріхом Ґеткантом, Механіком. Року 1638»[22]. В цьому атласі 14 карт, намальованих на пергаменті, з яких дві останні — План фортеці біля Кодацького порога[23] та Українська географічна карта[24], на думку дослідників, є копіями праць Ґ. Боплана.

У 1952 р. у фондах Ґданської бібліотеки Польської Академії Наук виявлено 11 карт невеликого книжкового формату (14x19 см), присвячених українським землям[25]. Це, зокрема, дві загальні карти України, одна з яких без назви, незавершена — нанесено лише гідромережу. Друга має заголовок «Двобічна Волинь»[26]. Чотири наступні карти відображають території Київського, Брацлавського (без назв), Подільського[27] воєводств і Покуття[28].

Ще дві карти із цієї збірки карт-ілюстрацій показують території Північного Причорномор'я — землі Очаківської[29] та Білгородської[30] орд. На окремій карті бачимо Кримський півострів[31].

Дві карти у цій збірці відведено під зображення нижньої течії Дніпра. Перша з них — «Частина ріки Борисфена від фортеці Кодак аж до острова Хортиці разом з тринадцятьма скелястими перешкодами, названими по-простому Порогами (по-латинськи Limina)[32] — доповнена врізкою: «План фортеці Кодак біля першої перешкоди або порога Борисфена, побудованої непереможним королем Польщі Владиславом IV. 1635»[33]. Друга карта титулується: «Частина ріки Борисфена за Порогами, що по-простому називається Запоріжжям (звідси й назва запорізькі козаки), від острова Хортиці аж до Евксинського моря»[34].

До цієї збірки карт-ілюстрацій належить і загальна карта Польщі такого ж розміру, виявлена та опублікована К. Бучеком у 1930-х рр.[35]

Всі ці карти — північної орієнтації, на відміну від Генеральної та Спеціальної карт, що орієнтовані на південь.

Цікаві результати дало дослідження історії створення Ґ. Бопланом карт України, аналіз їхнього змісту і порівняння окремих примірників[36]. До речі, зазначимо, що хоч подібних студій раніше не проводилось, однак учені зауважили відмінність між різними примірниками карт. Уже В. Кордт[37] і В. Ляскоронський[38] стверджували, що карти не завершені та не збігаються між собою. У 30-х рр. XX ст. Л. Багров віднайшов примірник Генеральної карти (1648 р.), що має суттєві розбіжності з опублікованою В. Кордтом і є, на переконання дослідника, її першим варіантом[39]. 1986 р. у фондах Бібліотеки Чарторийських у Кракові знайдено досі невідомий примірник цієї карти, який, істотно відрізняючись від інших зображенням Поліських боліт, виявився найранішим її варіантом[40].

Відмінність між окремими примірниками помітили й інші вчені. Так, скажімо, Каталог картографічної колекції Е. Гуттен Чапського[41] визначає дві версії Генеральної карти — копію рукописної карти 1637—1639 рр. і друковані версії 1648 і 1660 рр., серед яких три варіанти карти з датою «Ґданськ 1648» і два варіанти французького видання карти 1660 р. Цей каталог також називає Спеціальну карту, зокрема дрезденський примірник, опублікований В. Кордтом. Д. Ф. Ессар і А. Б. Перналь у французькому виданні «Опису України» розрізняють два варіанти Генеральної карти 1648 р., чотири варіанти французького (1660 р.) видання карти та три варіанти Спеціальної карти України (дрезденський примірник, карта з врізкою, карта з написом про битву під Берестечком 1651 р.)[42]. В англійському виданні «Опису України» 1993 р. Д. Ф. Ессар і А. Б. Перналь виокремлюють уже три варіанти ґданського видання Генеральної карти[43]. Варіанти цих карт вирізняє також С. Александрович[44]. Проте, для того, щоб зробити остаточний висновок про співвідношення і взаємозалежність між собою окремих примірників (варіантів) Генеральної карти (трьох версій) і Спеціальної карти, а також взаємозалежність між Генеральною та Спеціальною картами, необхідно було мати копії всіх збережених примірників карт України Ґ. Боплана.

Як свідчать дослідження, ці карти, правдоподібно, ніколи не виходили великими тиражами. Вони були рідкісними уже в XVII — на початку XVIII ст. У листі до Російської академії наук її почесний член, перший географ короля Франції Ж.-Б. д'Анвіль писав 5 серпня 1715 р.: «Хоч ця прекрасна карта (Спеціальна карта України Ґ. Боплана. — *М. В.*) є великою рідкістю, у мене все ж таки є оригінальний примірник, що його, пригадую, я показував пану Тауберту. Копії з неї можна зустріти в Атласі Блау, іноді в скороченому вигляді»[45].

1992 р. у Львівському відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України було заплановано видання Атласу карт України Ґ. Боплана, яке мало включати всі збережені та виявлені дотепер примірники цих карт.

У процесі підготовки до друку цього Атласу здійснювався пошук оригінальних примірників карт України Ґ. Боплана в бібліотеках і архівах колишнього Радянського Союзу, в бібліотеках Польщі. Велику допомогу у цьому надав нам професор Брандонського університету (Канада) А. Б. Перналь, котрий провів виявлення бопланівських карт у бібліотеках Німеччини, Франції, Швеції, Англії та передав у наше розпорядження фотокопії знайдених ним матеріалів. Унаслідок цієї співпраці пощастило розшукати 14 оригінальних примірників Генеральної карти України, з них — сім із датою 1648 р.[46], сім — 1660 р.[47], і 12 примірників Спеціальної карти України Ґ. Боплана.

Аналіз і порівняння примірників Генеральної карти показують, що різниця між варіантами ґданського (1648 р.) видання цієї карти суттєва і полягає в поступовому збагаченні й корегуванні її змісту. Так, якщо на першому варіанті відтворено велику територію Поліських боліт, то на всіх пізніших варіантах на цьому місці бачимо численні населені пункти, течії нових рік і застережливий напис, що спершу тут позначалися болота. В. Гондіус залишив згадку про роботу над цією частиною карти. У зверненні до читача, вміщеному на карті Полісся Д. Цвіккера, яку він також гравіював у 1650 р., гравер, відзначаючи високу точність цієї карти, пише, що «...вже при коректуванні «Загальної карти Диких полів» ми переконалися в її докладності»[48]. Це зауваження В. Гондіуса особливо цінне тим, що він засвідчує процес опрацювання карти Ґ. Боплана, кидає світло на співпрацю картографів, які творили одночасно. У зверненнях до читача, поданих В. Гондіусом на Генеральній карті, він інформує про обставини (повстання козаків), що змусили його нашвидкуруч виконати цю мапу, та про стан опрацювання Спеціальної карти України, котру Ґ. Боплан уже передав йому для гравіювання. На другому варіанті мапи наведено назви адміністративних одиниць, а в крайній західній частині з'являється напис — Transilvania Pars. Отже, як і обіцяв Боплан у заголовку «Опису України», Генеральна карта України охоплює територію від кордонів Московії до Трансільванії.

Третій варіант карти відрізняється від попереднього зображенням Кубані. На четвертому, серед інших особливостей, уперше подаються написи про Лоївську (1649 р.) та Берестецьку (1651 р.) битви. Найцікавішим є варіант карти, на якому маємо вже згадані написи про битви під Лоєвом та Берестечком, а також доповнення із зображенням території від Львова до Перемишля (зі сходу на захід) та від Львова до Любліна (з півдня на північ). Цей додаток розміщений поза збереженою зовнішньою рамкою попереднього варіанта у новій незакритій рамці. На ньому вздовж дороги Львів — Люблін вказано додатково 21 назву сіл і містечок, внесено зміни в зображення території на північ од Сокаля до лінії Городло — Дубно, де теж зазначено нові назви об'єктів. Одначе найважливішою особливістю цього варіанта Генеральної карти є те, що на її площині пунктирною лінією гравер відкреслив фрагмент, що його потім було перенесено на Спеціальну карту.

Це прямокутник між 48° і 51° широти та 48° і 60° довготи, поділений на вісім рівних квадратів, останній з яких збільшений за рахунок щойно описаного доповнення. Всі квадрати пронумеровані (авторська нумерація збереглася)[49]. Нумерація квадратів тут така ж, як і секцій Спеціальної карти, за схемою:

I	III	V	VII
II	IV	VI	VIII

Ця істотна деталь карти досі не помічена дослідниками — ні вітчизняними, ні зарубіжними, хоч саме вона розкриває послідовність праці Ґ. Боплана над картами України та взаємозалежність карт[50]. Тепер стає незаперечною правдивість Бопланових слів про те, що до видання «Опису України» 1651 р. він мав намір додати Спеціальну карту, так чітко характеризовану ним у застереженні до книги, а також достовірність його заяви, що він представляє карту, яку склав на основі власних точних вимірів, бо поза відкресленим прямокутником залишилися Причорномор'я і Приазов'я, північ Полісся, територія Московщини, а також нижня течія Дніпра з його порогами. Врізка з картою нижньої течії Дніпра з порогами на першій секції Спеціальної карти з'явилася згодом, у процесі доопрацювання цієї карти.

Різниця між варіантами Генеральної карти 1660 р. полягає в наявності або відсутності на ній мапи Кримського півострова, у деталях зображення Приазов'я та Кубані, в розміщенні додаткових написів.

Першим, хто визначив суттєву відмінність між примірниками Спеціальної карти, був М. Дзіковський[51]. Він звернув увагу на те, що виявлений ним примірник Спеціальної карти України у фондах Наукової бібліотеки Вільнюського університету сильно відрізняється від опублікованої В. Кордтом Спеціальної карти з фондів Королівської бібліотеки в Дрездені. Порівнявши ці примірники, вчений знайшов понад 200 виправлень і нових позначень об'єктів на вільнюському примірнику і висловив припущення, що ці зміни внесені Ґ. Бопланом власноручно. Спостереження М. Дзіковського нікого не зацікавили, й еволюція карти України не досліджувалася.

У нашому розпорядженні є дванадцять копій примірників Спеціальної карти України Ґ. Боплана[52] з бібліотек: Польської Академії Наук (ПАН) у Ґданську, Чарторийських та Яґеллонської в Кракові, Інституту географії у Варшаві, Бібліотеки Російської Академії наук у Санкт-Петербурзі, Наукової бібліотеки Вільнюського університету. Завдяки співпраці з професором А. Б. Перналем, ми отримали також копії примірників Спеціальної карти з фондів Національної бібліотеки в Парижі (два примірники), Британського музею в Лондоні, Державної Саксонської бібліотеки (колишньої Королівської) в Дрездені та Бібліотеки Упсальського університету. Порівняння цих примірників переконує, що карта розвивалася в напрямку збагачення її змісту.

Варіанти Спеціальної карти України (їх вирізняється чотири) чітко прослідковуються на підставі аналізу картографічного зображення території, позначеної на згаданому доповненні до найпізнішого варіанта Генеральної карти (Ґданськ, 1648 р.). Якщо на цьому доповненні налічуємо 21 назву населених пунктів, то на першому варіанті Спеціальної карти (Дрезден) у цій частині їх число становить 41, на наступному (Санкт-Петербург) — 63, а на останньому (Ґданськ, Вільнюс, Краків, Варшава) — 84. Як бачимо, ця частина мапи постійно доробляялася і збагачувалася. Якщо на доповненні зображено лише фрагмент р. Сян з містами Перемишль і Ярослав, то на першому варіанті Спеціальної карти є верхня течія Сяну з двома притоками, потім течію Сяну продовжено до впадіння у Віслу, а на останньому варіанті подано також фрагмент течії Вісли від Сандомира до Казимира.

Загалом різниця між першим і четвертим варіантами Спеціальної карти, за попередніми підрахунками, полягає в тому, що на останньому зафіксовано на 164 назви об'єктів більше, ніж на першому, внесено близько 300 виправлень у правописі назв, вказано значну кількість нових об'єктів без назв — рік, лісів, боліт, змінено розташування деяких об'єктів. Особливих змін зазнала восьма секція карти (Львів), у якій виявлено 159 нових топонімів і 62 виправлення правопису назв. Першу секцію карти доповнено врізкою з картою нижньої течії Дніпра з порогами. Зміни у сьомій секції (Покуття) зводились до того, що було продовжено зображення течії Дністра від Журавна до Миколаєва, нанесено течію р. Стрий, а також ряд населених пунктів на цій території. Останній варіант карти характерний тим, що на його восьмій секції поміщено напис про перемогу армії короля Яна Казимира над військами Б. Хмельницького під Берестечком. Тут внесено також інші зміни в картографічному відтворенні території, на якій відбувалася битва.

Отже, всі відомі примірники оригінальних карт України Боплана — це фактично пробні відбитки, що відображають різні етапи її опрацювання.

Як уже стверджувалося, виявлені примірники Спеціальної карти України мають різну форму збереження. Це склеєні в одну площину секції із заголовком (Санкт-Петербург, Краків — Бібліотека Чарторийських — 2, Лондон, Вільнюс, Упсала, Варшава) або в окремих секціях (Дрезден, Краків — Яґеллонська бібліотека, Париж — 2[53], Ґданськ).

У кращому стані дійшли до нас карти у секціях (можливо, через те, що їх було легше зберігати). Примірники ж карти, склеєної на полотні чи на паперовій основі в одну площину, котрі, очевидно, використовувалися як настінні, майже всі (крім санкт-петербурзького) мають значні пошкодження, втрати картографічного зображення.

У зверненні Ґ. Боплана до читачів, доданому до «Опису України», він писав: «Панове, я пропоную Вам карту, складену не за чужими описами і не з чуток. Я склав її сам на основі точних вимірів, здійснених мною в усіх закутках краю, який вона зображає, що повинно

переконати вас як у точності, так і в правдивості моєї розповіді. Обмаль дозвілля, відпущеного мені при виконанні важливих доручень, якими я був зайнятий під час війни у тих краях, примусив мене присвятити не менше восьми років, щоб довести цю працю до досконалості, оскільки я міг трудитися над нею лише принагідно.

Отож, насолоджуйтесь на дозвіллі плодами моєї праці, споглядаючи зі своїх кабінетів цю гарну і рідкісну країну, найбільша частина якої була заселена за мого часу, міста й фортеці, плани яких я сам накреслив; знайте, що я буду вдячний за вдоволення, яке отримає ваша похвальна цікавість»[54].

Отже, сам автор засвідчив, що мапу він склав за власними вимірами всієї зображеної ним території.

Безперечно, Боплан знав карти своїх попередників, зокрема мапу Великого князівства Литовського Т. Маковського з 1613 р., т. зв. радзивиллівську карту, на котрій і українські землі показані до рівня Кам'янця, Черкас на півдні. Це підтверджується подібністю умовних позначень населених пунктів та написом біля м. Корсуня, майже ідентичним на мапах Маковського і Ґ. Боплана: Korsum oppidum a Rege Stephano extructum Anno 1581 — у Т. Маковського, Korsum Vrbs a Rege Stephano extructum Anno 1581 — у Ґ. Боплана. Однак Ґ. Боплан не скористався цією картою для зображення Волині, Полісся, дотримуючись принципу картографувати тільки те, що бачив сам.

У спогадах, представлених Ж. Б. Кольберу близько 1665 р., Ґ. Боплан детально описує свій метод картографування, який, вочевидь, визрів під час роботи над картами українських земель:

«Ось метод, яким я послуговувався... За допомогою кутоміра (астролябії) точно в полудень, [визначивши] висоту сонця і його відхилення, я знаходив широту місцевості. Таким чином [визначено] точні широти всіх міст і містечок, які віддалені одне від одного не більше, як на 8-10 льє.

Потім я побував у всіх цих місцях, я виміряв відстань за допомогою дорогоміра, який був міцно прикріплений до сідла мого коня і який показував, скільки кроків зробив кінь, ідучи з одного міста до іншого. Переводячи кроки у льє, я отримую дуже точну відстань. Я користувався цим інструментом лише для того, щоб мати два діаметри провінції; для інших, менших дистанцій, які становлять 6—7 льє, я користувався нічим іншим, як годинником..., на якому я відмічав крок мого коня. Завдяки цьому способу я знаю правдиві відстані між містами, маючи завжди під рукою дороговказ, щоб позначати звивистість доріг. Всі ці виміри я записував, щоб потім позначити на карті. Коли всі відмітки були зроблені, я подався берегами найбільших рік, щоб бачити їх синусоїди і місце, де ріки впадають одна в одну. Також помічав села, розташовані по берегах рік. Під кінець я побував на рівнинах, покреслених вздовж і впоперек руслами рік, аби помітити села, які розташовані на цих рівнинах. Також ліси, болота і гори — все це слід відмітити на карті. Ось це і все, що я міг би сказати на цю тему»[55].

Рівень виконання карт Ґ. Боплана був надзвичайно високий. Він застосував багату систему умовних позначень: для Генеральної карти — 18, для Спеціальної — 28 знаків. За допомогою них картограф класифікував населені пункти на давні християнські міста, містечка, села, нові поселення (колонії), турецькі містечка, татарські селища, центри воєводств, повітів, судів, єпископських кафедр, монастирі за конфесіями, зафіксував городища, кургани, показав рельєф території та ландшафт. Особливу увагу приділяв він відображенню гідромережі, наніс велику кількість дрібних водотоків, броди, мости, греблі на ріках. Укріплені місця, фортеці показував не уніфікованими умовними знаками, а малюнками реальних контурів укріплень. Вказано місця стоянок війська — заїзди. Все це робить карту Ґ. Боплана неоціненним першоджерелом для вчених.

На карті застосовані також такі умовні позначення, яких немає у списку. Це, зокрема, позначення зовнішніх і внутрішніх кордонів пунктирною лінією. Іноді новозасноване поселення — слобода — помічалося літерою «S», хоча для цього у списку існував окремий знак (♁), наприклад: Kuna S. — нині Кунка, с. та ін. Спеціальний знак (князівська корона) передбачено і для міст, у яких були князівські оселі, замки, проте у випадку Острога, Ізяслава, Збаража, Вишнівця замість нього уміщено слово «Duc...» на підкреслення того, що це родинні міста князів Острозьких, Заславських, Збаразьких, Вишневецьких.

І зовнішні кордони України (з Московською державою, Трансільванією та Молдавією), і внутрішні (між окремими воєводствами) Ґ. Боплан подав пунктирними лініями, до речі, дуже нечіткими (їх можна легко сплутати з лініями доріг). Ступінь опрацювання різних територій нерівномірний, про що свідчить відображення адміністративного поділу на карті. Чітко на карті показані й названі Київське, Брацлавське і Подільське воєводства. На території Волині меж воєводств (Луцького, Белзького) не розрізнено, а вся ця територія фігурує як «Волинь по той бік» і «Волинь по цей бік», залежно від річки Горині. Ці написи розміщені зі сходу на захід від Бердичева до Сокаля — до лінії Західного Бугу, на півночі — до Городниці, Опалина.

Територія від Молдавії та Трансільванії на північ до рівня Любліна іменується «Частиною Червоної Русі». На південному сході цієї території в басейні верхів'я р. Прут виділено територію Покуття, межі якої не окреслено. Кордонів між воєводствами тут не проведено, але міста Львів, Белз, Луцьк, Люблін відзначені як центри воєводств. У північній частині карти пунктирними лініями та написами вирізнені території Чернігівського і Сіверського князівств.

Порівняння збережених примірників карт України Г. Боплана — Генеральної 1648 р., Спеціальної 1650 р. та карт-ілюстрацій свідчить, що ці карти ніколи не виходили великими накладами, крім Генеральної карти, доданої до другого (1660 р.) видання «Опису України» цього автора, наново гравійованої, французькою мовою, яка, очевидно,

вийшла тиражем книги. Всі інші примірники карт — це, мабуть, пробні відбитки, котрі служили авторові основою для вдосконалення карт та внесення до них змін, нових деталей тощо. Остаточні варіанти цих карт не були надруковані через фатальний збіг обставин кінця 40-х — початку 50-х рр. XVII ст., що безпосередньо торкнувся долі Ґ. Боплана та його спадщини.

У 1645 р. Ґ. Боплан одержав привілей польського короля Владислава IV на видання карти[56]. Покровитель Ґ. Боплана великий коронний гетьман С. Конєцпольський помер 1646 р. Його наступник Микола Потоцький уже в березні 1647 р. з невідомих причин звільнив Ґ. Боплана з посади військового інженера й архітектора[57]. Відбулася зміна і на королівському троні Речі Посполитої: після смерті короля Владислава IV, який також протегував Ґ. Бопланові, цінуючи його працю, 1648 р. королем став його брат Ян Казимир. У 1648 р. почалася визвольна війна українського козацтва й селянства проти панування Польщі. Все це, звісно, не могло не вплинути негативно на спроби Ґ. Боплана видати карти України, які, напевно, на час його звільнення з посади ще не були готові, бо всі вони помічені пізнішими роками — 1648 (Генеральна карта), 1650 (Спеціальна карта), 1652 (карти-ілюстрації). За таких обставин Ґ. Боплан, певна річ, не отримав за свої картографічні праці ніякої винагороди. Судячи з його дій після повернення до Франції — виїзду в Новий світ, напруженого листування з високими чиновниками Франції щодо одержання праці[58], Ґ. Боплан повернувся з Польщі без вагомого доробку. Надія на якусь винагороду від нового польського короля з'явилась у нього 1651 р. після Берестецької битви. Ґ. Боплан вирішив скористатися сприятливим моментом. Саме цим, на нашу думку, можна пояснити таке багате доповнення змісту восьмої секції, котра відображала місця, пов'язані з битвою під Берестечком, і вміщення напису біля Берестечка про перемогу польського короля. Карту було розширено до Вісли, щоб показати Люблін — місце табору короля, мережу населених пунктів і доріг, які збігалися до Любліна, потім до Сокаля, куди перебрався король з військом, а звідти до Берестечка. Ґ. Боплан змінив зображення околиць Берестечка, наніс на карту р. Пляшівку, села Пляшеву, Острів та інші деталі.

Цю карту, яка прославляла короля Яна Казимира, Ґ. Боплан планував додати до «Опису України», перше видання котрого було вже в роботі й незабаром після битви під Берестечком вийшло друком. Але здійснити цей задум йому не пощастило й цього разу: праця вимагала часу. Ймовірно, знову було зроблено кілька відбитків із виправленого примірника, фактично — чернетки, на що вказує наявність закреслень, надписувань на карті, слідів витирання. Цей етап опрацювання Спеціальної карти засвідчують примірники Вільнюса, Варшави, Ґданська, Кракова (Бібліотека Чарторийських).

Вершиною фатального збігу обставин, що перешкодили Ґ. Бопланові завершити й розтиражувати карти України, стала смерть гравера

В. Гондіуса на початку 1652 р.[59] З огляду на важливість карт України Ґ. Боплана, над якими працював В. Гондіус до кінця життя (карти-ілюстрації датовані 1652 р.), король конфіскував усі матеріали з майстерні гравера. Ґ. Боплан утратив зв'язок зі своїми працями. Тому для «Опису України», виданого в Руані 1660 р., він змушений був замовити Генеральну карту іншому граверові, що істотно знизило рівень її графічного виконання.

Джерелознавче значення карт України Ґ. Боплана для вивчення історії України середини XVII ст., безперечно, велике. Це були карти, складені на основі вимірів і математичних розрахунків[60]. Генеральна карта вперше правдиво відтворювала всю територію України, її річкову систему, що дало змогу його послідовникам виправити помилки всіх попередніх картографів у зображенні Східної Європи. А Спеціальна карта стала однією з перших в історії європейської картографії середньомасштабною топографічною картою військового призначення, яка охоплювала велику територію[61]. Вперше на карту було нанесено чималу кількість населених пунктів, класифікованих із допомогою умовних знаків на категорії. В міру вивчення території та розвитку її картографічного зображення чисельність поданих на картах об'єктів постійно зростала. Так, наприклад, на Українській географічній карті 1639—1640 рр. бачимо 384 об'єкти, на Генеральній карті України (1648 р. з випусткою) — 1 293, на Генеральній карті 1660 р. — 1 223, на першому варіанті Спеціальної карти (Дрезден, Кордт) — тільки населених пунктів налічуємо 2 201, а на останньому варіанті (Ґданськ, Вільнюс, Варшава, Краків, Бібліотека Чарторийських) — на 164 назви більше. Під час звірки карти Ґ. Боплана з топографічною картою України лише 10 % назв населених пунктів не можна було ідентифікувати з сучасними поселеннями.

У зв'язку з військовим призначенням Спеціальної карти, Ґ. Боплан посилену увагу звертав на відображення дрібних водотоків, переходів через ріки, мостів і бродів, гребель на річках, доріг, зручних місць для спорудження укріплень (особливо на територіях, що прилягали до Чорного шляху), інформував про наявність заїздів, небезпечних місць, джерел питної води, водяних млинів. Важливе значення має фіксація укріплень, фортець, умовні знаки яких розроблені індивідуально для кожної фортеці. Як показали польові дослідження наукової експедиції Львівської комплексної архітектурно-реставраційної майстерні Інституту «Укрпроектреставрація» (керівник експедиції М. П. Гайда), котра перевіряла відповідність даних Спеціальної карти України Ґ. Боплана дійсності (зокрема, розташування міст і фортець), точність карт Ґ. Боплана висока. Із 26 обстежених об'єктів 12 повністю збігалися з картою, у двох випадках фортеці не були позначені, решту 12 перевірити не поталанило через відсутність слідів забудови[62].

Проте остаточна оцінка значення карт України Ґ. Боплана як історичного джерела можлива лише в разі виявлення, детального аналізу

й порівняння змісту всіх примірників оригіналів цих карт, що збереглися до наших днів.

Професор Українського університету в Празі, мистецтвознавець та історик В. Січинський (1894—1962) в останньому англійському виданні «Чужинці про Україну» (1953 р.) так сказав про Ґ. Боплана: «Він був першим вченим післяренесансної Європи, що глянув на Україну як на самостійну географічну та політичну цілість, що мала свій індивідуальний природний, економічний і культурний характер. Його прекрасний «Опис України» можна назвати першою українською географією. Його карти стали моделем для західноєвропейської картографії до початку XVIII ст. Врешті, саме Ґ. Боплан познайомив західний світ з українською визвольною боротьбою XVII ст. та з іменем України»[63].

Примітки

[1] Про появу й утвердження назви «Україна» в європейській картографії див.: *Krawciw B.* Ukraine in Western cartography and science in the 17th—18th centuries // The Ukrainian Review. — Vol. XXXIV. — № 2. — P. 41—54.

[2] Найповніше біографія Ґ. Боплана, написана на підставі нововиявлених документів, висвітлена в: La Description D'Ukranie de Guillaume Le Vasseur de Beauplan / Ed. D. F. Essar, A. B. Pernal. — Ottawa, 1990. — P. 1—6; A Description of Ukraine Guillaume Le Vasseur, Sieur de Beauplan / Introduct., Translat. and Notes by A. B. Pernal, D. F. Essar. — Cambridge, 1993. — P. XIX—XXVI; *Pernal A. B., Essar D. F.* Guillaume Le Vasseur Sieur de Beauplan — inżynier wojskowy, kartograf, autor // Przegląd Wschodni. — 1992/93. — T. 2. — Z. 2 (6). — S. 391—418.

[3] Факт перебування Ґ. Боплана в Бродах підтверджує архівний документ. Див.: *Кравцов С.* Містобудівельна історія Бродів та Ґійом Левассер де Боплан // Україна в минулому. — Київ—Львів, 1993. — Вип. IV. — С. 31—39; *Кметь В.* Документ бродівських міських актів 1631 р. із згадкою про Ґ. Боплана. // Боплан і Україна: Зб. наук. праць. — Львів, 1998. — С. 78—81.

[4] *Buczek K.* Beauplaniana. — Warszawa, 1934. — S. 6.

[5] У науковій та науково-довідковій літературі як дата смерті Ґ. Боплана вказується 6 грудня 1673 р. Тимчасом професори А. Б. Перналь і Д. Ф. Ессар виявили оригінал листа Ґ. Боплана до генерального контролера фінансів Франції Ж. Б. Кольбера (1619—1683), що датований 1 січня 1675 р. Цей документ дає їм підставу стверджувати, що Ґ. Боплан помер не раніше січня 1675 р. Документ опубл. в: *Essar D. F., Pernal A. B.* Le Vasseur de Beauplan et les installations portuaires en Normandie et en Bretagne au XVIIe siecle: une Lettre inédite a Jean-Baptiste Colbert // Extrait des Annales de Normandie. — 1993, Mars. — 43. Anne. — № 1. — P. 41—59.

[6] Основна література про Ґ. Боплана та його творчу спадщину відображена у працях: *Кордт В.* Материалы по истории русской картографии. — Київ, 1910. — Вып. 2. — С. 16—17; *Ляскоронский В. Г.* Гильом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. — Київ, 1901; *Buczek K.* Beauplan Wilhelm Le Vasseur // Polski Słownik Biograficzny. — Warszawa, 1935. — T. 1. — S. 348—386; *Ejusd.* Dzieje Kartografii Polskiej od XV do XVIII wieku. — Wrocław—Warszawa—Kraków, 1963. — S. 51—59; *Ejusd.* The History of Polish Cartography from the 15-th to the 18-th Century. — Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966. — P. 64—74; *Wójcik Z.* Wstęp // Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy. — Warszawa, 1972. — S. 37—51; La Description d'Ukranie...; A Description of Ukraine...; *Pernal A. B., Essar D. F.* Guillaume Le Vasseur Sieur de Beauplan — inżynier wojskowy...; *Дашкевич Я.*

Боплан в українській та російській історіографії // Боплан і Україна... — С. 46—77; *Його ж.* Бібліографічна бопланіана // Боплан і Україна... — С. 294—318.

[7] Description d'Ukranie, qui sont Plusieurs prouinces du Royaume de Pologne. Contenuës depuis les confins de la Moscouie, jusques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre. Par le Sieur de Beauplan. — A Roven, Ches Jaques Cailloüe, dans la Cour du Palais. — M. DC. LX.

[8] La Description d'Ukranie...

[9] A Description of Ukraine...

[10] *Боплан Г. Л., де.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. — Київ, 1990.

[11] *Дашкевич Я. Р.* Українська бопланіана // *Боплан Г. Л., де.* Опис України... — С. 209—232.

[12] Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina. Cum adjacentibus Provinciis. Bono publico erecta per Guilhelmum le Vasseur de Beauplan S. R. M[tis] Architectum militarem et Capitaneum. — Gedani, 1648.

[13] Carte d'Ukranie Contenant plusieurs Prouinces comprises entre les Confins de Moscouie et les Limittes de Transiluanie Dressez par G. L. V. sieur de Beauplan Ingenieur et Capitaine de l'Artillerie du serenissime Roy de Pologne. A Rouen. Chez Jacques Cailloue dans la Cour du Pallais.

[14] Delineatio Specialis et accurata Ukrainae Cum suis Palatinatibus, Ac districtib., Provincysq Adiacentibus bono publico erecta per Guilhelmum le Vasseur de Beauplan S. R. M[tis] Poloniae et Sueciae Architectum militarem et Capitaneum aeri vero incisa opera et studio Wilhelmi Hondy S. R. M[tis] Poloniae et Sueciae chalcographi privilegiati. Gedani Anno Domini M. C. D. L.

[15] Tractus Borysthenis Vulgo Dniepr et Niepr dicti a Kiovia ad urbum Oczakow ubi in Pontum Euxinum se exonerat.

Останнім часом опубліковано нові документи щодо авторства карти нижньої течії Дніпра та південної частини Генеральної карти України Г. Боплана. (*Alexandrowicz St.* Józef Naroński współawtorem Beauplanowskich map Ukrainy i Dniepru z połowy XVII wieku // Pax et Bellum. — Poznań, 1993. — S. 17—26).

[16] Nova totius Regni Poloniae, Magniq Ducatus Lithuaniae cum suis Palatinatibus ac Confiniis exacta. Delineatio per G. Le Vasseur de Beauplan S. R. M[tis] Architectum militarem et Capitaneum. G[s], Hondi[s], S. R. M.: Chalcographus sculp[t]. Cum privil[o]. S. R. M[s] in triginta Annos. Gedani MDCLII.

[17] *Кордт В.* Материалы по истории русской картографии. — Киев, 1899. — Вып. I. — Табл. XXXII; 1910. — Вып. II. — Табл. I—IX, XXV, XXXVIII—XL.

[18] Наприклад, у книзі «Історія Української РСР: У 2-х т.» (Київ, 1967. — Т. I. — С. 160) як ілюстрацію вміщено фрагмент карти Дніпра, доданої до карти Великого князівства Литовського з 1613 р. Т. Маковського — т. зв. радзивиллівської, а підпис під ілюстрацією стверджує, що це фрагмент карти Дніпра Г. Боплана.

[19] Див.: *Вавричин М.* Маловідомі карти України Г. Боплана // Боплан і Україна... — С. 114—122.

[20] *Buczek K.* Beauplaniana... — S. 7—11.

[21] Фрідріх Геткант, німець за походженням, знавець фортифікації, артилерії, механіки, служив у королівській армії Польщі, споруджував укріплення на Балтійському побережжі Польщі, в 30-х рр. XVII ст. займався реконструкцією укріплень м. Львова, згодом контролер Львівського королівського арсеналу. Помер у Львові 1666 р. (Polski Słownik Biograficzny. — Kraków, 1949—58. — T. 7/5. — Z. 35. — S. 412).

[22] Topographica practica conscripta et recognita per Fridericum Getkant Mechanicum. Anno 1638. Атлас зберігається у фондах Королівського архіву війни (Kriegsarkivet)

у Стокгольмі. Перше повідомлення про нього у: *Czołowski A.* Marynarka w Polsce. — Lwów, 1922. — S. 156. Зміст атласу подано у: Catalogus mapparum geographicarum ad historiam pertinentum. — Varsovie, 1933. — S. 250. Аналіз змісту атласу див.: *Buczek K.* Beauplaniana... — S. 7—12.

[23] Demensia Fortecy na Kodackie Porohu. Вперше опубл. у: *Czołowski A.* Kudak. Przyczynki do założenia i upadku twierdzy // Kwartalnik historyczny. — Lwów, 1926. — R. XL. — S. 184—185. Репродукція в: *Голобуцкий В.* Запорожское казачество. — Киев, 1957. — С. 217. Інтерпретувався як праця Ф. Ґетканта.

[24] Tabula Geographica Ukrainska. Вперше карта опубл. у: *Buczek K.* Beauplaniana... — S. 10—11.

[25] *Herbst St.* Prace Kartograficzne Beuaplana — Hondiusa z r. 1652 // Przegląd Historyczny. — 1952. — T. 43. — Z. 1. — S. 124—128.

[26] Volhiniae Utrague. Заголовок вписаний від руки іншим почерком. Позначена градусна сітка.

[27] Palatinatus Podoliensis. Позначені градусна сітка і мірило.

[27] Карта Покуття найбільш насичена. Незавершена, місця, відведені для заголовка й мірила, не заповнені.

[29] Delineatio Provinciae Turcicae admodum desertae Dziarcrimenda dictae. Рамка в правому верхньому куті не заповнена. Дзяркріменда — татарський варіант турецької назви Очакова — Джан-Керман. Звідси й назва території. (Див.: *Абрагамович З.* Старая турецкая карта Украины с планом взрыва Днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — Москва, 1969. — Т. 2. — С. 79—80).

[30] Delineatio Provinciae Turcicae Budziak dictae, in qua avium variarum, ferinaeque, ut et amaenissiarum varum magna est abundantia. Під заголовком залишено місце, очевидно, для мірила. Буджак — історична область між гирлами Дунаю та Дністра, де у XVII—XVIII ст. були кочів'я Буджацької, або Білгородської, орди (УРЕС. — Київ, 1986. — Т. І. — С. 224).

[31] Delineatio Provinciae Tartarorum nunc Crim. Antiquitus vero Taurica Chersonesus dictae. Внизу, над рамкою вміщено напис: G. Le V. de Beauplan del. G. Hond. scul. cum priv. Карта повністю завершена, вказано перелік умовних знаків і мірило.

[32] Borysthenis Fluvij Pars á Fortalitio Kudak usq. ad Insul. Chortÿca cum suis XIII. Cataractis scopulosis vulgo Porohÿ (latine Limina) dictis. Le Vasseur de Beauplan S. R. M^S. Architect. Milit. et Capit. delin. Hond^S S. R. M^S. Chal. sculp. cum privil. Gedani An° CIƆ IƆ CL II [1652].

[33] Delineatio Fortality Kudak ad primam Cataractam seu Limen Borysth. exstructum per Vladislaum IV. Reg. Pol. invictiss. An° 1635. Позначено мірила карти Дніпра та плану Кодацької фортеці.

[34] Borysthenis Fluvii Pars ultraliminaris vulgo Zaporoże (unde Cosacci Zaporohscy dicuntur) ad Insula Chortÿca usq. ad Pontum Euxinum. Карта має перелік умовних позначень, під яким напис з указівкою на автора, гравера і час виконання: G. le Vasseur de Beauplan S. R. M^S. Architectum militarem et Capitaneum delineavit. Hondius S. R. M^S. Chalcographus sculp. Cum privil. Gedani An° CIƆ IƆ CL II [1652].

[35] Заголовок карти — див. прим. 16.

[36] Див.: *Вавричин М.* До історії створення Ґ. Бопланом карт України // Боплан і Україна... — С. 8—113.

[37] *Кордт В.* Материалы... — Вып. 2. — С. 21.

[38] *Ляскоронский В.* Иностранные атласы и карты XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России. — Киев, 1898.

[39] *Bagrow L.* Anecdota cartographica. I. Die ersten Karten der Ukraine (XVII Jh.). — Berlin, 1935.

[40] *Stachnal-Talanda D.* Nieznana edycja generalnej mapy Ukrainy Wilhelma Le Vasseur de Beauplana z 1648 // Polski przegląd kartograficzny. — 1987. — T. 19. — Z. 3. — S. 111—112.

[41] Katalog dawnych map Rzeczy Pospolitej Polskiej w kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego. — Wrocław—Warszawa—Kraków, 1992. — T. 2. — S. 110—113.

[42] La Description d'Ukranie... — P. 6—10.

[43] A Description of Ukraine... — P. XXVIII—XXXII.

[44] *Alexandrowicz St.* Józef Naroński... — S. 26—27.

[45] *Гнучева В. Г.* Географический департамент Академии наук XVIII века. — Москва—Ленинград, 1946. — С. 172.

[46] Один примірник карти з датою «Ґданськ, 1648» є в Одеському краєзнавчому музеї (Гідроніми Нижнього Подністров'я. — Київ—Одеса, 1981. — С. 107). За допомогу в одержанні фотокопії карти висловлюю щиру подяку Л. Г. Білоусовій (Державний архів Одеської області).

[47] Примірник цієї карти зберігається у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України у складі книги: Description d'Ukranie...

[48] *Kawiecki Z., Wernerówna H.* Opis mapy gdańszczanina Daniela Zwickera z rozmieszczeniem czerwca Polskiego // Memorabilia Zoologica. — 1975. — 27. — S. 12.

[49] Виявлення авторської схеми розташування і нумерації секцій Спеціальної карти України Ґ. Боплана зроблено вперше. Це має велике значення для розуміння технології створення карти і правильного її відчитання. До речі, в деяких наукових працях застосовано довільну, хибну нумерацію секцій (див.: Centralny katalog Zbiorów kartograficznych w Polsce. — Wrocław—Warszawa—Kraków, 1983. — Z. 5, cz. 1. — P. 4; A Description of Ukraine... — Map. 5—12).

[50] У науковій літературі переважають твердження, що першою була складена Спеціальна карта України, яка стала основою для опрацювання Генеральної карти: *Buczek K.* Ze studiów... — S. 34, 36, 38; *Ejusd.* Dzieje... — S. 53—54; *Alexandrowicz St.* Stosunki z Turcja i Tatarszczyzna w kartografii staropolskiej XVI—XVII wieku // Polska. Niemcy. Europa. — Poznań, 1977. — S. 98. *Ejusd.* Polska kartografia wojskowa do połowy XVII wieku // Dzieje polskiej kartografii wojskowej i myśli strategicznej. — Warszawa, 1982. — S. 24; A Description of Ukraine... — P. XXXIV—XXXV; *Pernal A. B., Essar D. F.* Guillame le Vasseur Sieur de Beauplan — inżynier wojskowy... — S. 401—402.

[51] *Dzikowski M.* Zbiór kartograficzny uniwersyteckiej Biblioteki Publicznej w Wilnie. Odbitka z księgi zbiorowej «Biblioteki Wileńskie». Rocznik VIII. Ateneum Wileńskiego. — Wilno, 1932. — S. 24—29.

[52] Про наявність примірника Спеціальної карти України Ґ. Боплана у Москві повідомляє «Каталог Военно-ученого архива Главного управления Генерального штаба» (Спб., 1910. — Т. 3. — № 19954). Про цей примірник подав нам також інформацію проф. Б. Г. Галкович (див.: *Вавричин М. Г.* Карти України Ґійома Левассера де Боплана // Жовтень. — Львів, 1981. — № 4. — С. 91, прим. 6). Насправді, як показало візуальне ознайомлення з фотокопією карти, це відручна копія карти, виконана, ймовірно, у XVIII ст.

[53] Карти з Національної бібліотеки в Парижі збереглись у секціях із заголовками, наклеєними на окремих аркушах розміром секції. В одному випадку на аркуш наклеєно чотири фрагменти заголовка, надрукованого на вузькій стрічці, довжиною карти, що мав бути наклеєний над склеєними секціями. У другому — цю ж стрічку розрізано на смужки і заголовок наклеєно суцільним текстом як титул. Див.: A Description of Ukraine... — Map. 4.

[54] *Боплан Г. Л., де.* Опис України... — С. 25.

[55] *Chowaniec Cz.* Une Carte militaire Polonaise au XVIIe siecle // Revue Internationale d'Histoire Militaire. — 1951. — N 10. — P. 556.

[56] Текст документа у: *Wierzbowski T.* Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego. — Warszawa, 1904. — T. 2. — S. 73—74.

[57] Текст документа у: *Buczek K.* Beauplaniana... — S. 36.

[58] *Pernal A. B., Essar D. F.* Guillaume le Vasseur Sieur de Beauplan — inżynier wojskowy... — S. 394.

[59] *Fabian-Madejska I.* Kilka dat z życia Hondiusa // Rocznik Gdański. — 1954. — XIII. — S. 133.

[60] *Jacyk R.* Analiza mapy Ukrainy Beauplana // Polski Przegląd Kartograficzny. — Lwów, 1931. — R. IX.— N 35. — S. 66—91; *Buczek K.* Ze studiów nad mapami Beauplana... — S. 20—53; Buczek K. Beauplaniana... — S. 25—34.

[61] Охоплення території України картами Ґ. Боплана проаналізовано в: *Alexandrowicz St.* Ziemie ruskie w kartografii polskiej XVI—XVII wieku // Studia źródłoznawcze. — Warszawa—Poznań, 1978. — S. 113.

[62] Статистичні матеріали про наслідки дослідження передав у наше розпорядження учасник експедиції С. Р. Кравцов, за що висловлюємо йому щиру подяку.

[63] Цит. за: *Дашкевич Я. Р.* Українська бопланіана... — С. 228.

Summary

Guillaume Levasser de Beauplan was author of maps of the whole territory of Ukraine and its separate parts, prepared in the middle of the seventeenth century on the basis of instrumental surveys.

Галина Петришин

Змінність фортифікаційного фактора в еволюції урбанізаційного процесу (на прикладі Галичини середини XVII — кінця XVIII ст.)

Великі можливості порівняльного аналізу різних урбаністичних явищ в історії України надають картографічні матеріали, котрі стали доступними останнім часом. Доведемо це на прикладі дослідження з історії урбаністики, що присвячене змінам фортифікацій у територіально визначеному регіоні, для якого збігаються картографічні матеріали. Аналіз проведено на основі зіставлення карти Ґ. Боплана 1650 р.[1] та мапи Міґа[2] для території Галичини (Львівська та Івано-Франківська області повністю, Тернопільська — за винятком Крем'янеччини).

Зріз урбанізаційної хвилі України у першій половині XVII ст. показує, що у цей період тут відбулося зростання містотворчої діяльності — розбудовували старі міста, закладали нові, відновлювали чи релокалізовували зруйновані. Аналіз бібліографічних даних[3] з великою вірогідністю (можлива похибка міститься у межах 5—7 %) дозволяє реконструювати повну мережу міст цього періоду для часового зрізу бл. 1630 р. як найбільш удокументованого. Ця мережа, зауважимо, лише частково відображена Ґ. Бопланом і значно краще — Ф. Міґом.

Можна підрахувати[4], що на карті Ґ. Боплана 1650 р. на згаданій території позначено 56 фортець[5], 36 міст[6] (33 мають достовірне підтвердження свого статусу, Лешнів перебував на етапі завершення побудови, Вигнанка та (Довго)-Мостиська подаються як міста тільки на карті Ґ. Боплана) та 24 слободи[7] (із них 3 наразі не вдалось локалізувати, ще 20 іншими джерелами фіксуються як міста, більшість із них засновані значно раніше складання карти) (рис. 1). Наповненість території міськими поселеннями приблизно рівномірна, що відповідало тогочасним економічним умовам, торговій функції міст та рівнодоступності ринку. Лише на Поділлі, яке першим зазнавало турецько-татарських нападів, вони посідають кращі фортифікації, там же й основна кількість слобід. На час створення карти Ґ. Боплан виявив у Галичині 112 (із 7-ма ймовірними — 119) міських поселень.

Дослідження карт України Ґ. Боплана має численну бібліографію. Менш вивченими є містознавчі питання, пов'язані з цими картами. Перше з них — що слід розуміти під такими умовними позначеннями на карті, як фортеця, місто, слобода? Який дефініційний ряд споруд чи поселень стоїть за ними?

Отже, фортеця — це місто, оточене фортифікаціями прогресивної на той час конструкції (рис. 2). Із військовою метою карта складалась в епоху Ренесансу, коли повсюдно апробованими стали муровані фортифікації бастіонного типу італійського (перші реалізації у замках 1560-х рр. — наприклад, Олика) чи земляні насипного голландського (із 1630-х рр.) вирішення. Але більшість міст перетворилися на фортеці раніше, до винайдення та застосування бастіонного типу. Проблема перебудови і зміцнення старих міст (з використанням, по змозі, старих мурів), відображена у трактатах А. Палладіо, Дж. Буска, Дж. Маджі, Ф. Де-Марчі[8]. Тому можна припускати, що фортецями позначені ті міста, у фортифікаціях яких була проведена певна модернізація — добудова бастіонів (класичних 5-кутних, іноді — 3-кутних, т. зв. «гострих кутів») чи, принаймні, округлих, висунутих за лінію мурів бастей[9], що дозволяло вести фланговий вогонь, зміцнення стін шляхом потовщення та укріплення земляними насипами, заміна дерева на камінь та цеглу, влаштування поля обстрілу перед фортецями, внутрішнє перепланування міста тощо. Нових фортець, виконаних згідно з розробленим інженером планом, було ще обмаль. Із класичних прикладів на карті подано Замостя, котре, поставши наприкінці XVI ст., відкрило нову еру в реалізаціях такого типу на східних землях Речі Посполитої, а також Броди, до будування фортифікацій якого, цілком можливо, був причетний Ґ. Боплан[10]. Інші міста вимагають ґрунтовного вивчення.

Місто — це поселення з укріпленнями архаїчної конструкції, що не відповідали вимогам часу. Питанням залишається, чому на карті зафіксована така мала кількість міст, а певні їх скупчення пропущені взагалі (скажімо, у Прикарпатті). Очевидно, зображались лише важливіші — поблизу стратегічних напрямів, котрі, окрім торгу, виконували ще якісь додаткові функції, чи просто більші, де можна було розквартирувати частину війська.

Слобода — це місто новозакладене, яке перебувало у стані зведення (найдовше зводили стіни — кілька десятиліть) або ж у стані відбудови, перебудови, розширення тощо і посідало на декілька чи кільканадцять років (їхнє число нерідко наближалося до 20-и) привілей звільнення від оплати численних податків — т. зв. «свободи». Чим далі на схід Поділля, тим стрімкіше зростає кількість слобід, що підтверджує дані бурхливої змінності урбанізаційного процесу у цей період[11]. Сам Ґ. Боплан високо оцінював свою містотворчу діяльність, пишаючись 50-ма новозаснованими «слободами». Підкреслимо, що найбільше слідів ренесансної урбанізаційної діяльності в європейській практиці віднаходять саме на теренах України[12].

Якщо за позначення міста служать подібні рисунки, а слобода — просто значок, то фортецям притаманна індивідуальна характеристика.

Основне зображення фортеці на карті Ґ. Боплана — фортеця т. зв. спряженого типу, де з міськими укріпленнями межує замок (цитадель), посідаючи з містом спільну стіну. Цей тип базується на ідеальній антропоморфній концепції Франческо ді Джорджо Мартіні зі симетричною поздовжньо-осьовою композицією, опрацьованою у кінці XV ст., де тіло людини — це місто із набором спеціальних споруд, а голова — замок правителя (власника) міста (рис. 3)[13]. На цій концептуальній засаді постало кілька ідеальних теоретичних ренесансних проектів міст типу «palazzo in fortezza», окремі з яких служили прототипами для реалізації міст в Україні. Гідними уваги є втілення проекту ідеального міста П'єтро Катанео (1567 р.) при побудові Жовкви у 1594 р.[14] чи Бродів[15]. Також до типу ідеальних міст італійської школи належать Шаргород на Вінничині, заснований у 1580-х рр. за участю архітектора Бернардо Морандо[16], Бережани[17], існують здогади про таке ж розпланування Немирова, Нових Стрілищ, Тернополя[18]. Ближчими до ідеального міста французької школи є розпланування міст середини — другої половини XVII ст.: Станіславів (1661 р., архітектор Франсуа Корассіні з Авіньйона)[19], Збараж (замок — згідно з проектом венеціанського архітектора Вінченцо Скамоцці, перед 1615 р.)[20], Маріампіль, Станіславчик (на жаль, слабо уфортифікований)[21]. Подальші дослідження повинні доповнити цей ряд.

Порівняння зафіксованих на карті Ґ. Боплана фортець із планами міст на мапі Mira визначає відповідність фактичних та ідеалізовано зображених фортець (табл. 1).

Нові, будовані у регіоні в кінці XVI — на початку XVII ст., фортеці бастіонного типу вимагали відносно рівнинної території, де можна було реалізувати спряження міста і замку в єдиних фортифікаціях, проте використання її не було характерним для містобудівного розвитку регіону.

Перше зіставлення показує, що спряжений тип фортеці введений Ґ. Боплано умовно і він може означати лише те, що ця фортеця складається із двох елементів — укріпленого міста та замку (цитаделі), які зазвичай розділені значною територією. Ці об'єкти з'явилися переважно у пізньому середньовіччі, притримуючись оборонних якостей оточуючого ландшафту[22]. Причому замок на рівнинних територіях будувався поблизу гідрографічних вузлів, на горбистому терені — на мисах. Місто ж, пов'язане із системою торгових шляхів, розташовували у менш екстремальних умовах, однак також керуючись фактором природної захищеності, щонайменше з одного боку, чим мотивується прилягання до ставів чи боліт, розташування на нижчих відмітках мису. Тому реально місто і замок розділяла певна територія (стрімкий схил пагорба, ріка, болото, став). До умовностей зображення Ґ. Бопланом фортець віднесемо також оточення міст кільцем фортифікацій.

Укріплення міста як найдорожчий його елемент намагались виконати економно, тому прилягаючі до природних рубежів частини звичайно залишались без штучних укріплень. Реальний обрис спеціально зведених міських фортифікацій опирався здебільшого на геометрію ½ чи ¾ кола.

Кадастрові плани поселень із збірки ЦДІАУ у Львові, котрі мають багатший набір умовних позначень при масштабі 1:2 800, допоможуть встановити ще одну деталь в умовному позначенні фортець — наскільки відповідає дійсності кількість показаних бастіонів. Глибше дослідження деяких з міст у цьому аспекті дозволяє обережно припустити, що інформація Ґ. Боплана є повністю вірогідна, оскільки відображає основну (модерну!) оборонну характеристику тогочасної фортеці.

Єдиний зріз характеристики рівня урбанізації та стану розселення в Галичині, зі значно ширшою палітрою засобів, дають докладні топографічні військові карти кінця XVIII ст. У ході робіт т. зв. йосифінської картографії Галичина була опрацьованою у 1779—1782 рр. у масштабі 1:28 800[23]. Йосифінська військова карта Галичини відома нашій науці під назвою «Мапа Міґа» — за прізвищем керівника. Мапа фіксує стан Галичини після затяжної економічної кризи Речі Посполитої, спричиненої війнами другої половини XVII ст., унаслідок якої багато міст так і не піднялись. Із входженням до складу Австрійської імперії змінилась система містотворчих чинників, був проведений кордон по р. Збруч та відпала потреба в обороні від наїздів зі Степу. Чисельність міст істотно зменшилась, особливо за рахунок фортець у Західному Поділлі (рис. 4).

Праця над «Мапою Міґа» припала на час впровадження кардинальних реформ у всіх сферах життя Галичини. Реформуванню підлягала і мережа міст, котрі були численними, але з малою кількістю населення, забудовані нетривкими спорудами, зі слабо розвинутим ремеслом та відсутньою промисловістю[24]. Карта подає вже зредуковану відносно періоду Речі Посполитої кількість офіційно визнаних міст — у Галичині 180 міських поселень. Дефініція міста на мапі полягає лише в його відмінному підписі — більшими буквами. Це ж продубльовано у легенді, проте є випадки, коли вона недописана до кінця чи, що, на жаль, трапляється дуже часто, окремі поселення у ній пропущені або ж шрифт є малим (Сидорів, Скала), що заплутує ідентифікацію поселення як міста. Тому для порівняння вміщено близький за часом складення офіційний перелік поселень Галичини 1794 р.[25] Його виконано латиною, місцевості наведені в алфавітному порядку; міста зазначені словом «urbs», містечка — «oppidum», села — «villa». Згідно з цим переліком, у тодішньому цілому Королівстві Галичини і Володимирії було: міст — 108, містечок — 197, разом 305 міських поселень, на визначеній нами території — 50 міст та 114 містечок, разом 164. Однак питання класифікації міст Галичини дебатувалось ще довгий час[26].

Тогочасну топографічну інженерію можна вважати мистецтвом. Завдяки спеціальній техніці картографічне зображення набуває

об'ємності, що досягається застосуванням таких засобів живопису, як загущення фарби з тіньового боку елемента, барокова заокругленість форм та динаміка ліній, пружність і потовщення ліній у дрібних орографічних елементах. Хоча в основі карт лежить детально знятий топографічний план, рельєф ліпився і моделювався на підставі скупих реперних зйомок. Велику інформативність мапи забезпечує багатство умовних позначень, котрі полягають в акварельному тонуванні великих поверхонь основними кольорами, на які накладаються графічні позначення чорною або червоною тушшю. Оскільки карти були виконані для військових потреб, то з особливою ретельністю показана гіпсометрія та гідрографічна мережа території. Тонкими штрихами прорисовувались пагорби та височини, урвища і пологі схили, гірські узбіччя і сухі долини. Зазначались ріки, напрям течії, якість берегів, притоки, стави, греблі, можливі розливи рік та їхні заболочені долини, окремі болота, джерела. Води подаються синім кольором, а болота — голубими штрихами на світло-зеленому фоні. З «Описів»[27] було відомо, якої ширини є водна перешкода і яка долина її оточує. При ріках і ставах вказано млини, переправи.

Скрупульозно проліплений рельєф мапи є цінним матеріалом для всебічного аналізу форм розселення у Галичині, формування загущень, а у них — міських поселень. Мапа Міґа створює найкращий ґрунт для таких досліджень у ранніх — середньовічних — стадіях містотворчого процесу, котрий диктувався ландшафтом. Прочитуються сліди міст різного часу. Спостереження показують, що чимало центрів локальних систем розселення, закладених як форпости, що стали територіально великими утвореннями, посідали передмістя, мали у центрі ринковий майдан, попри це, не володіли офіційним статусом міста (наприклад, Кулачківці, Зарваниця та десятки інших). Подекуди є інформація про колишній статус (наприклад, Рогачин — містечко, Білобожниця — містечко), проте саме поселення віднесено до категорії сіл. Позначено замки, руїни замків, збережені вали і рови, на основі яких можна ідентифікувати міські фортифікації чи їхні залишки.

Мапа Міґа відтворює розвиток структури міст, сягаючи слідів первісних городищ — ранніх міст княжої доби. Навіть наведений далі побіжний огляд різночасових міських закладень Галичини демонструє спільність рис урбаністичного поступу регіону та нетривкі (некатегоричні) розмежування між визначеними у Ґ. Боплана їхніми категоріями (рис. 5).

Північно-західні міста Галичини притримувались у своєму розвитку оборонно-захисних властивостей гідрографічної мережі. Наприклад, Белз [ф][28] — місто, розташоване на вузькому мисі між Солокією та її лівою притокою. Його частини поступово відходили вгору по рельєфу, віддаляючись від первісного городища, омитого руслами ріки, де пізніше виник монастир. Збереглись залишки валів, які фіксують етапи росту і відповідно розвиток фортифікацій міста. Броди [ф] — добре

описане і досліджене місто-фортеця. На карті зображено південний бік уцілілого бастіонного перстеня укріплень. Буськ [м] — найраніше городище у гідрографічному вузлі злиття Бугу, Полтви, Солотвини, Рокитної, Рудної та Молдови, згодом посиленого штучними ставами. Там залишався центральний міський осередок, передмістя оточували береги гідрографічного вузла. Аналогічне Буську і Белзу розташування Комарного [м] — місто входить у заплаву ріки, передуючі йому городище і передмістя розчленовані ровами укріплень на три острови. Подібне, але крупнішого масштабу вирішення має Кам'янка-(Бузька) [м]. Варяж [-] — мале містечко, що продовжує ранньосередньовічну містобудівну традицію, лежить у заболоченій долині між двома ставами, замок становить одну зі сторін ринку. Схоже виглядають Гусаків [-], пізніший Куткір [-], але на гряді, як і розташований поблизу Новий Яричів [-]. Глиняни [ф] — система мисових поселень, одне з них у мурах, з оборонно розміщеною купиною посеред ставу. Давня княжа столиця Звенигород [-] з короткочасно відновленими у XVIII ст. міськими правами стоїть на вузькому мисі, що входить у заболочену долину, на його закінченні — новий замок на городищі. На гряді поміж ставів на давніх середньовічних укріпленнях — Куликів [с]. Помпезно новозакладена Жовква [с], уперто ігнорована Ґ. Бопланом як фортеця, на карті Міґа також має недбало накиданий рисунок стін з вежами. Городок (Соляний, Ягеллонський) [м] — зі спряженими ще у ранньому середньовіччі фортифікаціями замку і міста — городищах, висунених у став під захист боліт, із новішим поясом укріплень. Такого ж типу менш просторово розвинений Жидачів [м] чи Краковець [-] на широкому пологому мисі між ставами. Магерів [м] розкинувся над заболоченою заплавою, його фортифікації вибудувані у формі правильної трапеції, збережені по периметру (окрім прясла над рікою) мури із бастеями (вежами?). На мисах протилежного боку ріки — два прямокутні замки. Великі Мости [м] — над річкою правильний квадрат валів з двома оборонними церквами від заходу, такі ж Мостиська [м], Михальче [-]. Потелич [м] — дрібне містечко під горою, на якій залишки городища, позначені «Alte Schanze». Стрілища (Нові) [-] — дрібне містечко у чотирикутнику фортифікацій з бастіонами. Одне з численних шляхетських міст епохи — закладений «славетним» Себастіаном Буйновським у 1616 р. у прямокутнику валів над Бугом Сасів [м][29]. Такого ж закладення ідеально розпланований, проте без збережених укріплень Станіславчик [сл] над Стиром. У прямокутниках валів, висунені у заболочену заплаву — Стоянів [м], Стремільче [-], Рава [м], Радехів [-], Топорів [м], Угринів [-], Угнів [-], Щуровичі [-], деякі з них — із залишками, правдоподібно, первісних городищ. Резиденційно закладений Христинопіль [-] оточено простим валом, втиснено у заболочену долину. Подібно вирішена структура середньовічного Ходорова [-]. Яворів [-] — це прямокутні укріплення з вежами (бастеями?) на кутах і посередині прясел, над ставом — чотирикутний замок. Щирець [-] —

прямокутник укріплень над долиною річки, на протилежному боці на вершині гори, на замчищі — церква.

Частина важливих старих міст була ґрунтовно перебудована у період Ренесансу. До кращих зразків належать Бережани [ф], де було поєднано фортифікації міста регулярного характеру із 3-ма п'ятикутними бастіонами та трапецієподібний у плані замок з 4-ма бастіонами. Менш досконалою виявилась перебудова Золочева [ф], тому що міські укріплення, вибудувані з урахуванням системи елементів ландшафту, не набули тривкої досконалої форми.

Подільські міста використовували оборонні властивості стрімкого рельєфу понад ріками. Так, скажімо, Бучач [ф] має високо розміщений середньовічний замок на закруті ріки, місто ж — під ним, через потік, на схилах сусіднього пагорба. Природний захист території настільки потужний, що штучні фортифікації зводились лише як доповнення, тому швидко зникали. Те ж можна сказати і про Буданів [с] — замок на крутій горі, місто постало на її підніжжі, при переправі. Бібрка [м] — місто, цілком розташоване на мисі. Зарваниця [с] — колишнє місто, засноване на узгір'ї у вузькій видовженій петлі ріки, згодом передало міські функції Вишнівчику [ф], через ріку на північ, де пагорб був ширший, пологіший і зручніший для побудови міста. Гусятин [ф] — місто повністю у закруті ріки. Що ж до Дунаєва [сл], то тут місто стоїть на схилі пагорба при злитті річок, замок винесено півостровом, оформленим прямокутником, у став. Дзвенигород [м] з напівкільцем фортифікацій, з невеликими, з чіткими контурами бастіонами. Збараж [ф] — місто на вузькому мисі в оточенні ставів, подібне мисове місто — Зборів [ф]. Нараїв [с] — місто над річкою в акуратному прямокутнику валів, таке ж вирішення має Рогачин [-], Фірлеїв [-]. Залізці [с] — приклад подвійного міста (зі Старими Залізцями), розташоване у заплаві ріки, Нові — вище, над ставом. Козова [сл] — місто на вузькому мисі, розвивається від замку по напільній стороні, така ж Чернелиця [-]. У Козлові [сл] при класичному для Поділля мисовому закладенні збереглися залишки північно-західного кута бастіонних фортифікацій міста. Окопи (Св. Трійці) [-] — на вузькому перешийку між Дністром і Збручем. З обох боків від поля зведено фортифікації із двома бастіонами, від заходу додатково укріплено равеліном. Пробіжна [ф] — повністю збережені фортифікації міста регулярного прямокутного характеру з 8-ма трикутними бастіонами. Скалат [сл] — втиснене у заболочену заплаву в округлих укріпленнях містечко зі ще нижче опущеним 4-вежевим замком, так само Поморяни [сл]. Укріплений Сухостав [с] на широкому мисі, над рікою у прямокутнику валів — Стратин [-]. Подібно Золотники [-], до ринку примикає 4-вежевий прямокутний замок. Високо стоїть Сидорів [-] у закруті ріки, Улашківці [-] у закруті Серету. Тернопіль [ф] на висуненому у широку заплаву мисі, з валами з напільного боку, не посідає у кінці XVIII ст. жодних слідів ідеальної фортеці з бастіонами, припущення про які зустрічаємо в літературі[30]. Теребовля [ф] — місто,

втиснене на підніжжя пагорбів над р. Гнізною, опирається на систему ранньосередньовічних укріплень.

Прикарпаття висвітлене Ґ. Бопланом найменше. Дрогобич [-] — потужне старе місто, у центрі — міські укріплення ідеально квадратної форми із заокругленими обрисами, із залишками круглого городища у північно-західному куті, де розміщений оборонний костьол. Самбір [-] — у ширшій частині пологого мису розташоване місто, обмежене ровом та широким прямокутником мурів з округлими вежами на кутах і посередині прясел. До південно-східного кута дотикається старе замчище, на південь від міста — великий регулярний замок, оточений 7-ма бастіонами. Стрий [м] — прямокутне закладення над рікою з кільцем ровів і валів, з прямокутним замком у ставі. Старий Самбір [-] — менше містечко у прямокутнику укріплень.

Для Покуття, як відомо, є характерними широкі розлогі рівнини, котрі були зручними для закладення нових модерних міст. Назвемо деякі з них. Богородчани [сл] — новозаснована ідеальна бастіонна фортеця. Войнилів [ф] — ідеально правильне квадратного обрису із заокругленими кутами фортифікаційне утворення без слідів бастіонів, обросле довкола значними за територією передмістями, аналогічно — Фельштин [-]. Добротів [ф] — фортифікації закладені на основі вузького прямокутника, місто дуже знищене, без залишків фортифікацій. Гвіздець [с] — місто із трансляцією функції, із мисовими укріпленнями, попередньо були Старий і Малий Гвіздець, поряд, на північ, — містечко Кулачківці [с]. Калуш [ф] — повністю збережені фортифікації міста регулярного прямокутного характеру із п'ятикутними бастіонами. Фортифікації замку втрачені. Маріампіль [-] — місто на вузькому мисі у закруті Дністра, ідеального рисунку фортифікації з широкими бастіонами й обмурованим від поля ровом, над рікою — чотирикутний бастіонний замок. Станіславів [-] — прекрасно виконане і збережене місто-фортеця[31]. Тлумач [ф] — місто засноване на широкому пологому мисі.

Отже, у розвитку фортифікацій Бопланової епохи прослідковується закономірність, що полягає у континуїтивності містобудівної та фортифікаційної культури, якій властиве врахування оборонних якостей ландшафту та фрагментарне використання регулярних фортифікацій. Нові фортеці є швидше винятками у тогочасній урбанізаційній практиці. У північній частині Галичини та у Прикарпатті фортифіковані поселення притримуються у своїй розбудові річкових долин чи гідрографічних вузлів, горбистим територіям Поділля притаманний мисовий тип закладень, у Покутті розвиваються пізніші міські утворення, значні за територією.

До модерних фортифікацій нового часу Галичини відносимо міста-фортеці, збережені до кінця XVIII ст. і позначені на мапі Міґа: Бережани, Богорадчани, Броди, Дзвенигород, Золочів (замок), Калуш, Козлів, Магерів, Маріампіль, Окопи, Пробіжна, Стрілища (Нові), Снятин, Станіславів, Самбір (замок). Решта міст із категорії Бопланових

фортець потребують додаткових досліджень, однак можна припустити, що ідеальні новозакладені фортеці бастіонного типу й надалі залишаться у Галичині рідко застосовуваним типом. Ці реалізації потрібно шукати у центральних та східних землях України, де містобудівельна традиція була перервана навалами кочівників і почала відроджуватись у новий час.

Примітки

[1] У роботі використано найновіше факсимільне видання — Спеціальну карту України Ґ. Боплана 1650 р. (Львів—Київ, 2000), примірник якого люб'язно подарований авторці Львівським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

[2] Mieg F. von: Karte des Koenigreichs Galizien und Lodomerien, M 1:28 800, 1779/1782; Kriegsarchiv in Wien, B. IX a, 390 (рукопис). Уперше опис мапи подано в: *Петришин Г.* Карта фон Міга як джерело до містознавства Галичини // Картографія та історія України: Зб. наук. праць. — Львів—Київ—Нью-Йорк: В-во М. П. Коць, 2000. — С. 54—79.

[3] Серед найважливіших (але не завжди вірогідних) праць: Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. — Київ, 1971. — Т.: Івано-Франківська область. — 639 с.; 1968. — Т.: Львівська область. — 976 с.; 1968. — Т.: Тернопільська область. — 639 с.; *Крикун М. Г.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в 15—18 ст. Кордони воєводств у світлі джерел. — Київ: В-во НАНУ, 1993. — 184 с.; *Його ж.* Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник. — Київ, 1971. — Вип. 1. — С. 115—135; *Мацюк О.* Пізньосередньовічні міста-фортеці Галичини // Книга міст Галичини. Міждисциплінарні дослідження у містознавстві / Під ред. Г. Петришин. — Львів: В-во ДУЛП, 1999. — С. 53—59. — (Вісник ДУЛП «Архітектура», № 379); *Сіреджук П.* До генези міст Галицької землі 14—18 ст. // Там же. — С. 60—66; *Jabłonowski A.* Pisma. — Waszawa, 1911. — T. IV: Wołyń, Podole i Ruś Czerwona. — 532 s.; *Horn M.* Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej 1600—1647 na tle stosunków gospodarczych. — Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1972; *Ejusd.* Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej w latach 1501—1648 // Zeszyty naukowe / Wyż. szkoły ped. w Opolu. — Opole, 1975. — Seria A. Historia. — N 13. — S. 29—48; *Janeczek A.* Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. — Warszawa, 1993; *Motylewicz J.* Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. — Przemyśl—Rzeszów, 1993; *Persowski F.* Osady na prawie ruskiem, polskiem, niemieckiem i wołoskiem w ziemi Lwowskiej. — Lwów, 1926; Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1880—1895. — T. I—XIV, XV: cz. 1—2; *Szczygieł R.* Lokacje miast w Polsce w 16 wieku. — Lublin, 1989.

[4] Це уможливила кропітка праця з ідентифікації об'єктів, проведена колективом Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Див: *Вавричин М., Голько О.* Покажчик назв об'єктів, відображених на Спеціальній карті України Ґ. Боплана 1650 р. // Боплан і Україна: Зб. наук. праць. — Львів, 1998. — С. 155—229.

[5] В Івано-Франківській обл. — 17; у Львівській обл. — 9; у Тернопільській обл. — 30 (див. табл. 1).

[6] В Івано-Франківській обл. — Богородчани, Рогатин; у Львівській обл. — Білий Камінь, Бібрка, Буськ, Великі Мости, Wygnanka (не ідентифікована), Городок, Жидачів, Кам'янка-Струмилова, Комарно, Лешнів (помилково — ?), Магерів, Миколаїв, Мостиська, Мостиська (с. Довгомостиська), Немирів, Підкамінь

(Бродівського району), Потелич, Рава-Руська, Роздол, Сасів, Соколівка, Стоянів, Стрий, Топорів, Ходорів, Щирець, Щуровичі, Яворів, Янів; у Тернопільській обл. — Баворів, Данилів, Дзвенигород, Городище, Личківці.

[7] В Івано-Франківській обл. — Долина, Бурштин, Klenis (не ідентифіковано), Княгиничі, Коршів, Надвірна; у Львівській обл. — Bowlky (не ідентифіковано), Дунаїв, Гологори, Маркопіль, Перемишляни, Поморяни, Станіславчик, Яричів; у Тернопільській обл. — Гримайлів, Horynka (не ідентифіковано), Коцюбинці, Козлів, Козова, Скалат, Слобода (с. Шупарки), Старий Збараж, Тлусте (Товсте), Ягольниця.

[8] *Zarębska T.* Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku. — Warszawa, 1971. — S. 196.

[9] Бастея (*іт.*) — оборонна муровано-земляна споруда фортеці, винесена за напільний бік мурів і призначена для розміщення дальнобійної артилерії та флангового обстрілу куртин і оборонного рову. У плані — півкруглої, підковоподібної, багатокутної (крім п'ятикутної) форми, відкрита з боку фортеці і, як правило, двоярусна. Розміри бастеї у плані звичайно перевищували її висоту. Виникла в Італії (XV ст.) як перехідна форма від башти до бастіону.

[10] *Кравцов С.* Містобудівельна історія Бродів та Ґ. Левассер де Боплан // Україна в минулому. — Київ—Львів, 1993. — Вип. IV. — С. 31—39; *Його ж.* Сліди французької школи у фортифікаціях України XVII ст. // Фортифікація України. М-ли Міжнар. конф. з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Кам'янець-Подільський, 18—22.10.1993. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С. 24.

[11] На території Хмельницької області — 20 фортець, 10 міст, 5 слобід; Вінницької — відповідно 66 фортець, 6 міст, 88 слобід.

[12] *Zarębska T.* Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego. — Warszawa—Lódz, 1986. — 474 s.

[13] *Zarębska T.* Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku. — S. 53.

[14] *Бевз М.* Жовква — ренесансне ідеальне місто. Українська реалізація концептуальної схеми П'єтро Катанео // Історична, мистецька, архітектурна спадщина Жовкви: проблеми охорони, реставрації, використання: Зб. м-лів укр.-пол. наук.-практ. семінару. Жовква, 23—24 квітня 1998 р. — Жовква—Львів, 1998. — С. 36—43.

[15] *Krawcow S.* O układzie przestrzennym miasta Brody w XVI—XVII w. // Kwartalnik architektury i urbanistyki. — Warszawa, 1992. — T. XXXVII, z. 1. — S. 3—15.

[16] *Трегубова Т.* Стародавнє місто Шаргород // Теорія та історія архітектури. — Київ: НДІТІАМ, 1995. — С. 57—71.

[17] *Kuśnierz K.* Sieniawa. — Rzeszów, 1984. — 260 s.; *Бевз М.* Завдання регенерації урбаністично-архітектурного комплексу міста Бережани // Архітектурний вісник. — 2002. — № 2 (15). — С. 38—44.

[18] *Чорновус В.* Урбаністичні концепції ідеального міста епохи Відродження та їх реалізація на західноукраїнських землях // Наукові зошити кафедри реставрації та реконструкції архітектурних комплексів. — Львів: В-во ДУЛП, 1993. — № 1. — С. 110—114.

[19] *Кравцов С.* Сліди французької школи у фортифікаціях України XVII ст. — С. 24.

[20] *Czołowski A.* Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // Teka konserwatorska C. K. konserwatorów starożytnych pomników Galicyi Wschodniej. — Lwów, 1892. — 125 s.

[21] *Petryszyn H., Oleszko O.* Kategoria piękna w regularnych założeniach urbanistycznych Galicji XVI — początku XIX wieków // Sztuka piękna Architektura. Sesja Naukowa z okazji Jubileuszu Profesora J. Tadeusza Gawłowskiego. Kraków 15—16 maja 1997. — Kraków, 1997. — S. 171—178.

[22] *Петришин Г. П.* Природно-ландшафтные основы процесса градообразования: Автореф. дисс. ... канд. арх. — Москва, 1990. — 24 с.

[23] Україна офіційно не володіє копією цієї карти. Завдяки стипендії, наданій Австрійським інститутом Східної і Південно-Східної Європи у 1994 р., авторка

виконала мікрофільми мапи з території, яка належить сьогодні Україні, а згодом фотокопії цих листів, дотримуючись масштабу 1:100 000, а також фотокопії міст і містечок Галичини у масштабі оригіналу, які широко використовуються у публікаціях Центру історичного містознавства. За ретельно виконані фоторепродукції карт слід подякувати покійному сьогодні п. Володимиру Куземському.

[24] Оскільки офіційна статистика була у стані зародження, ми можемо оперувати лише суб'єктивними враженнями. Див.: *Петришин Г., Бойко Х., Іваночко У.* Галицькі міста і містечка (кін. XVIII — поч. XIX ст.) // Бальтазар Гакет — дослідник Південно-Східної і Південної Європи. Дослідження і матеріали. — Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника, 2000. — С. 168—185.

[25] Index Locorum omnium Galiciae, Lodomeriae atque ad huius calcem adiectus Bukovinae, una Tabulam, eiusque Quadratulum docens in quo Locus quaerendus est. — Lemberg, 1794.

[26] Грунтовний аналіз джерел проведено в праці: *Петришин Г., Іваночко У.* Еволюція принципів класифікації міст Галичини в австрійський період (1772—1918 рр.) // Книга міст Галичини. — С. 67—95, де визначено кількість міських поселень, їхній статус та його довготривалість. На території Галичини, яка в 1772—1918 рр. входила до складу Австрійської монархії, а сьогодні належить Україні, поселень із постійним статусом міста налічувалось — 33 (18,75%); поселень із змінним статусом міста-містечка — 42 (23,87%); поселень із постійним статусом містечка — 75 (42,61%). Отже, постійно статус міського поселення мало 150 міст та містечок (85,23%). До цього потрібно ще додати поселення зі змінним статусом містечка-села — 26 (14,77%), разом — 176.

[27] Військовий опис подається окремим рукописним томом до кожної окремої вертикальної колонки, де у напрямі із заходу на схід згруповано секції мапи. Послідовно, у напрямі північ-південь, розглядаються окремі секції, де вміщено опис кожного зображеного поселення, згідно з алфавітним порядком. Наприклад, до секції XX: Militaerische Beschreibung deren in der Collonne Nro XX Befindlichen Sectionen.

[28] Тут і далі у квадратних дужках наведена кваліфікація поселення Г. Бопланом.

[29] У привілеї короля Зигмунта III від 1615 р. говориться, що «Іван Данилович, воєвода руський, задумав або радше почав підносити і «садити» нове містечко на гостинці з Русі і Поділля на Волинь. Зважаючи на набіги неприятеля, дуже потрібно і слушно то містечко посадити, яке з передбачуваною обороною може служити для безпечності обивателів». Див.: Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1889. — T. X. — S. 333—334; ЦДІАУ у Львові, ф. 186, оп. 6, од. зб. 1071. Сасів. Кадастральний план.

[30] Напр.: *Чорновус В.* Урбаністичні концепції...

[31] Йому присвячена велика кількість опрацювань, зокрема: *Krawcow S.* Stanisławów w XVII—XVIII wiekach. Uklad przestrzenny i jego symbolika // KAU. — Warszawa, 1993. — T. I. — S. 3—15. З приходом Австрії і новими течіями щодо модернізації міст ці монументальні укріплення були незабаром знесені й у 1820-х рр. місто хизувалось посипаними галькою променадами та площами на місці старих укріплень.

Summary

The author makes a comparative analysis of the quantity of cities on the map of G. L. Beauplan and F. Mieg. Under such terms of settlements as fortress, city and sloboda (free settlement) the development of the city and the engineering characteristics of its fortifications are hidden. Comparison of the planning structures of the cities in two time periods makes it possible to define the city-fortresses, planned according to the theoretical principles of the Renaissance. The factor of fortification had greater meaning in Podillia, especially on the east, and that is why there is a greater possibility to find the best examples of city planning of those days.

Таблиця 1

Міста-фортеці Галичини, зображені на карті Боплана, та їх ідентифікація на мапі Міґа (в сучасних межах України)

№	Історична (теперішня) назва поселення	Статус сьогодні	Сучасне адміністративне підпорядкування (область, район, сільська рада)	Карта Боплана[1]		Карта Міґа[2]			
				назва на карті	секція	назва на карті (та у легенді)	колона / секція	офіційний статус, згідно з «INDEX LOCORUM» 1794[3]	стан фортифікацій
1	Белз	місто	Львів. обл., Сокальський р-н	Bełz	VIIIЛ-13 Р	Bełz	XXI-257	urbs	Сліди валів — поперечних до мису напільних міських укріплень
2	Бережани	місто	Терноп. обл., райцентр	Bzrezany	VII И-12 Р	Bržeržani	XXIV-345	urbs	Збережені фортифікації міста регулярного характеру із 3-ма 5-кутними бастіонами; трапецієподібний у плані замок з 4-ма бастіонами
3	Більшівці	с.м.т.	Ів.-Фр. обл., Галицький р-н	Boczowce	VII Ж-12 Р	Buszowiec	XXIII-326	oppidum	Міські фортифікації відсутні; замок утрачений
4	Борщів	місто	Терноп. обл., райцентр	Borczowka	VII Є-11 П	Pors(z)czow	XXVII-399	oppidum	Сліди міських укріплень (вали, рів) овального обрису; сліди замку
5	Броди	місто	Львів. обл., райцентр	Brody	VIII Й-12 Р	Brody	XXV-358	urbs	Збережена східна частина фортифікацій міста регулярного характеру із 4-ма 5-кутними бастіонами; 5-кутний бастіонний замок
6	Букачівці	с.м.т.	Ів.-Фр. обл., Рогатинський р-н	Kackowce	VII Ж-12 Р	Bukaczowce	XXII-299	oppidum	Міські фортифікації відсутні; прямокутний бастіонний замок на захід від міста пізнішого походження
7	Бучач	місто	Терноп. обл., райцентр	Buczac	VII Ж-11 П	Buczacz	XXV-368	oppidum	Сліди міських укріплень не прочитуються; сліди замку мисового типу

[1] Згідно з даними, опубл. у: *Вавричин М., Голько О.* Покажчик назв об'єктів, відображених на Спеціальній карті України Ґ. Боплана 1650 р. // Боплан і Україна: Зб. наук. праць. — Львів, 1998. — С. 155—229 (окрім міст, позначених — *).

[2] Повний перелік міських поселень Галичини, виявлених на мапі Міґа, подано в: *Петришин Г.* Карта фон Міґа як джерело до містознавства Галичини // Картографія та історія України: Зб. наук. праць. — Львів—Київ—Нью-Йорк: В-во М. П. Коць, 2000. — С. 54—79.

[3] urbs — місто, oppidum — містечко, villa — село.

Продовження табл. 1

№	Історична (теперішня) назва поселення	Статус сьогодні	Сучасне адміністративне підпорядкування (область, район, сільська рада)	Карта Боплана		Карта Міґа			
				назва на карті	секція	назва на карті (та у легенді)	колона / секція	офіційний статус, згідно з «INDEX LOCORUM» 1794[3]	стан фортифікацій
8	Вишнівчик	село	Терноп. обл., Теребовлянський р-н	Wiczeniecz	VII З-11 П	Wiszniowczyk	XXV-366	villa	Сліди міських укріплень не прочитуються; замчище відсутнє
9	Войнилів	с.м.т.	Ів.-Фр. обл., Калуський р-н	Woinilow	VII Ж-12 РП	Voynilow	XXII-300	oppidum	Сліди міських укріплень (вали) прямокутно-овального обрису; сліди замку відсутні
10	Галич	місто	Ів.-Фр. обл., райцентр	Halicz	VII Ж-12 РП	Halicz	XXII-300	urbs	Сліди міських укріплень не прочитуються; правдоподібно, зберігся не уфортифікований корпус замку
11	Глиняни	с.м.т.	Львів. обл., Золочівський р-н	Gliany	VIII Ї-12 Р	Glinyany	XXIII-320	oppidum	Збережені 5-кутного характеру фортифікації міста із 3-ма вежами-бастеями
12	Городок	село	Терноп. обл., Гусятинський р-н	Grudek	VII Е-11 П	Grudek	XXVI-389	oppidum	Сліди міських укріплень не прочитуються; зберігся прямокутний бастіонний замок
13	Гусятин	с.м.т.	Терноп. обл., райцентр	Usiatijn	V З-11 П	Husiatyn	XXVIII-408	urbs	Сліди міських укріплень не прочитуються; на замчищі залишки регулярного характеру
14	Доброводи	село	Терноп. обл., Бучацький р-н	Dobrawody	VII З-11 П	Dobro(a)-wody	XXIV-348	villa	Сліди міських укріплень не прочитуються
15	Добротів	село	Ів.-Фр. обл., Надвірнянський р-н	Dobrilow	VII Д-12 РП	Dobrotow	XXII-305, 306	villa	Збереглись сліди трасування поздовжніх сторін прямокутника міських укріплень
16	Єзупіль (Чешибіси, Жовтень)	с.м.т.	Ів.-Фр. обл., Тисменицький р-н	Iesupol	VII Є-12 РП	Jezupol	XXIII-327	oppidum	Сліди міських укріплень (вали) трапецієподібного обрису; сліди замчища
17	Журавно	с.м.т.	Львів. обл., Жидачівський р-н	Zurawno	VII З-12 РП	Zurawno	XXI-268	oppidum	Сліди міських укріплень (вали) овального обрису; сліди фортифікацій замку відсутні
18	Журів	село	Ів.-Фр. обл., Рогатинський р-н	Jourow	VII Ж-12 Р	Czahruw	XXII-298	villa	Слабкі сліди (рів) східної частини фортифікацій міста; сліди замчища відсутні
19	Заболотів	с.м.т.	Ів.-Фр. обл., Снятинський р-н	Zablotow	VII Д-12 РП	Zablatow	XXIV-354	oppidum	Сліди міських укріплень не прочитуються; 4-кутний укріплений монастир, правдоподібно на місці замку

20	Завалів	село	Терноп. обл., Бережанський р-н	Zawałow	VII Ж-12 Р	Zawalow	XXIV-347	villa	Правобережна частина міста без слідів фортифікацій; на лівобережжі сліди міських укріплень (вали, рови) овального обрису; сліди фортифікацій прямокутного замку
21	Збараж Новий	місто	Терноп. обл., райцентр	Zbaras Dukat	VIII І-11 П	Zbarasz	XXVII-391	urbs	Сліди міських укріплень не прочитуються; 4-кутний бастіонний замок із укріпленим підзамчем
22	Зборів	місто	Терноп. обл., райцентр	Zeborow	VIII Ї-12 Р	Zborrow	XXV-362	oppidum	Сліди південно-західної частини міських укріплень (вали) прямокутного обрису; сліди фортифікацій замку відсутні
23	Золочів	місто	Львів. обл., райцентр	Sełoczow	VIII Ї-12 Р	Zloczow	XXIV-341	urbs	Збережені сліди (рів) західної частини фортифікацій міста; 4-кутний бастіонний замок
24	Калуш	місто	Ів.-Фр. обл., місто обл. підпорядкування	Kałusza	VII Є-12 РП	Kal(l)usz	XXI-270	oppidum	Повністю збережені фортифікації міста регулярного прямокутного характеру із 5-кутними бастіонами; фортифікації замку втрачені
25	Коломия	місто	Ів.-Фр. обл., райцентр, місто обл. підпоряд.	Kolomey	VII Д-12 РП	Kolomea	XXIII-332	urbs	Сліди міських укріплень не прочитуються
26	Кончаки	село	Ів.-Фр. обл., Галицький р-н	Konczaky*	VII Ж-12 Р	Konczaki	XXIII-327	villa	Сліди міських укріплень не прочитуються
27	Королівка	село	Терноп. обл., Борщівський р-н., с. р. Стрілковичі	Korolowka	VII Є-11 П	Koroluwka	XXVII-399	villa	Сліди міських укріплень не прочитуються
28	Коростятин	село	Терноп. обл., Монастирський р-н	Korosiatin	VII Ж-12 Р	Korosciatyn	XXIV-348, 349	villa	Сліди міських укріплень не прочитуються
29	Кривче [Горішнє]	село	Терноп. обл., Борщівський р-н	Kriwecza	VII Е-11 П	Krzywcze	XXVII-400	oppidum	Сліди міських укріплень не прочитуються; залишки 4-вежевого замку, який відсутній у Боплана
30	Кукільники	село	Ів.-Фр. обл., Галицький р-н	Kąkolniki	VII Ж-12 Р	Konkolniki(y)	XXIII-326	villa	Сліди міських укріплень не прочитуються; замчище відсутнє
31	Лисець	с.м.т.	Ів.-Фр. обл., Тисменицький р-н	Morcza	VII Е-12 РП	Lysiec	XXII-302, 303	oppidum	Сліди міських укріплень не прочитуються; 4-вежевий прямокутний замок
32	Львів	місто	Львів. обл., обл. центр	Lwow / Leopolis / Lemburg	VIII Ї-13 Р	Lemberg / Leopol / Lwow	XXI-262	urbs	Збережені міські фортифікації трапецієподібної форми з вежами; залишки Високого та Низького замків
33	Мартинів Новий	село	Ів.-Фр. обл., Галицький р-н	Martinowa	VII Ж-12 Р	Nowy Martynow	XXII-299	villa	Сліди міських укріплень не прочитуються; замчище відсутнє
34	Микулинці	с.м.т.	Терноп. обл., Теребовлянський р-н	Mikulincze	VII И-11 П	Mikulin(i)ce	XXVI-382	urbs	Сліди міських укріплень не прочитуються; 4-бастіонний прямокутний замок зі слідами валів

Закінчення табл. 1

№	Історична (теперішня) назва поселення	Статус сьогодні	Сучасне адміністративне підпорядкування (область, район, сільська рада)	Карта Боплана		Карта Міґа			
				назва на карті	секція	назва на карті (та у легенді)	колона / секція	офіційний статус, згідно з «INDEX LOCORUM» 1794[3]	стан фортифікацій
35	Монастириська	місто	Терноп. обл., райцентр	Monastr	VII Ж-12 П	Monasterzyska	XXIV-348	oppidum	Збереглась південно-східна частина слідів міських укріплень (вал); прямокутний замок з оборонним муром
36	Озе(-і-)рна(-я)	село	Терноп. обл., Зборівський р-н	Iezierna	VIII I-11 P	Jezierna	XXV-362, 363	oppidum	Сліди міських укріплень не прочитуються. 4-бастіонний (вежевий?) прямокутний замок зі слідами валів
37	Олесько	с.м.т.	Львів. обл., Буський р-н	Olesko	VIII Й-12 P	Olesko	XXIV-340	urbs	Сліди міських укріплень не прочитуються; замок
38	Підгайці	місто	Терноп. обл., Бережанський р-н	Podhaicze	VII З-12 P	Podhai(y)ce	XXIV-346, 347	oppidum	Сліди міських укріплень не прочитуються; замчище відсутнє
39	Потік [Золотий]	с.м.т.	Терноп. обл., Бучацький р-н	Potok	VII Є-11 П	Potok	XXV-369	oppidum	Прочитується північно-західний кут міських укріплень прямокутного характеру; замчище відсутнє
40	Пробі(-у-)жна	село	Терноп. обл., Чортківський р-н	Probozin	VII Ж-11 П	Probuzna	XXVII-397	oppidum	Повністю збережені фортифікації міста регулярного прямокутного характеру із 8-ма 3-кутними бастіонами; замчище не прочитується
41	Скала [Подільська]	с.м.т.	Терноп. обл., Борщівський р-н	Scala	V Є-11 П	Skala	XXVIII-409, 410	oppidum	Місцями прочитуються фрагменти слідів міських укріплень багатокутного характеру; мисове замчище
42	Снятин	місто	Ів.-Франк. обл., райцентр	Sniatyn	VII Д-11 РП	Sni(y)aty(i)n	XXV-373, 374	urbs	Прочитуються сліди міських укріплень бастіонного характеру; замчище відсутнє
43	Сокаль	місто	Львів. обл., райцентр	Sokal	VIII Л-12 РП	Sokal	XXII-288, XXIII-314	urbs	Повністю збережені фортифікації міста (вали, рови) овального характеру; збережені фортифікації замку

44	Струсів	село	Терноп. обл., Теребовлянський р-н	Strusow	VII И-11 П	Strus(s)(z)ow	XXVI-382	oppidum	Сліди фортифікацій міста (вали, рови) характеру неправильного прямокутника; замчище відсутнє
45	Теребовля	місто	Терноп. обл., райцентр	Trambowla	VII З-11 П	Trembowla	XXVI-383	urbs	Сліди фортифікацій міста (вали, рови) із північно-західного (напільного) боку; залишки замку
46	Тернопіль	місто	Терноп. обл., обл. центр	Tarnopol	VIII І-11 П	Tarnopol	XXVI-380, 381	oppidum	Сліди фортифікацій міста (вали, рови) із західного (напільного) боку; замчище відсутнє
47	Тисмениця	с.м.т.	Ів.-Фр. обл., райцентр	Tiszmenicze	VII Є-12 РП	Tysmienica	XXIII-328, 329	urbs	Сліди фортифікацій міста (заповнені водою рови); 4-бастіонний (вежевий?) прямокутний замок посеред ставу
48	Тлумач (Товмач)	місто	Ів.-Фр. обл., райцентр	Plomacze	VII Є-12 РП	Tlumacz	XXIII-329	oppidum	Сліди фортифікацій міста (вали) від північного та південно-східного боку; ймовірне замчище пусте
49	Устечко	село	Терноп. обл., Заліщицький р-н	Oucze	VII Є-11 П	Uscieczko	XXV-371, XXVI-388	oppidum	Сліди міських укріплень не прочитуються; замчище відсутнє
50	Устя [Єпископське]	село	Терноп. обл., Борщівський р-н	Owcze*	VII Ж-12 Р	Uscie	XXIII-327, 328	oppidum	Сліди фортифікацій міста (вали, заповнені водою рови) багатокутного характеру; сліди прямокутного замчища
51	Фірлеївка (Андріївка)	село	Львів. обл., Буський р-н	Firleyowka	VIII Ї-12 Р	Ferlejow	XXII-297	oppidum	Слабкі сліди фортифікацій міста (рови) округлого характеру; сліди острівного замчища
52	Хоростків	село	Терноп. обл., Гусятинський р-н	Chorostkow (Chorostow)	VII З-11 П	Chorostkow	XXVII-395	oppidum	Сліди фортифікацій міста (вали) прямокутного характеру; замчище прямокутного характеру
53	Червоногород	присілок	Терноп. обл., Заліщицький р-н, с. р. Нирків	Czerwonogrod	VII Є-11 П	Czerwonogrod	XXVI-387	villa	Сліди міських укріплень не прочитуються; 4-вежевий прямокутний замок
54	Чортків	місто	Терноп. обл., райцентр	Czartekow	VII Ж-11 П	Czortkow	XXVII-397	urbs	Сліди міських укріплень не прочитуються; замчище прямокутного характеру
55	Язловець (Яблунівка)	село	Терноп. обл., Бучацький р-н.	Jasłowiecz	VII Ж-11 П	Jaslowiec	XXV-369	urbs	Сліди міських укріплень не прочитуються; залишки замку
56	Янів (Долина)	село	Терноп. обл., Теребовлянський р-н	Ianow	VII З-11 П	Janow	XXVII-395	oppidum	Сліди фортифікацій міста (рови, заповнені водою) із західного (напільного) боку; замчище прямокутного характеру

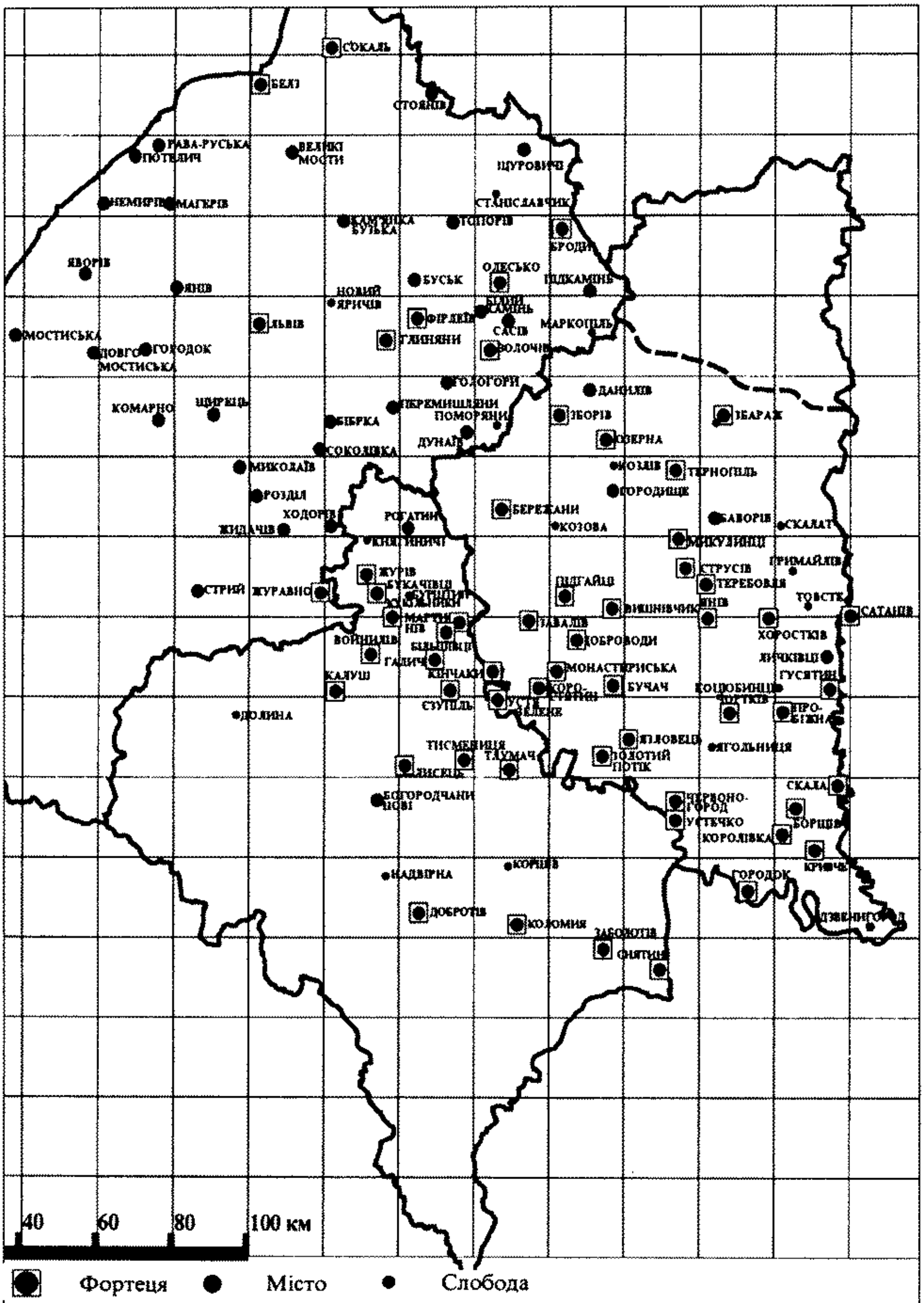

Рис. 1. Карта-схема локалізації міських поселень Галичини, зображених на карті Ґ. Боплана 1650 р. (Виконано на основі: Украина. Топографическая карта. Ивано-Франковская область. Львовская область. Тернопольская область. 1:200 000. Карта подготовлена к печати ВКФ ТУ в 1992 г. ВКФ ТС ВС Украины 1992)

Рис. 2. Алфавітний перелік фортець Галичини з карти Г. Боплана 1650 р. (Нумерація відповідає табл. 1. За допомогою комп'ютерного сканування з карти при п'ятиразовому збільшенні вибрано фортеці, їхнє зображення очищено від інших позначень та написів, залишено тільки прив'язку до топографічних елементів та важливіших доріг. Збережена південна орієнтація зображень)

Рис. 2. Алфавітний перелік фортець Галичини з карти Г. Боплана 1650 р. (Продовження)

27

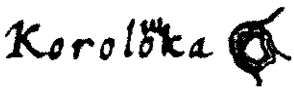

28

29

30

31

32

33

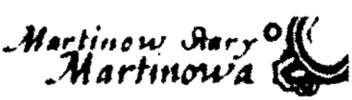

34

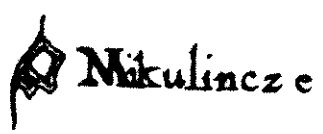

35

36

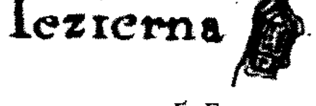

Рис. 2. Алфавітний перелік фортець Галичини з карти Ґ. Боплана 1650 р. (Продовження)

37

38

39

40

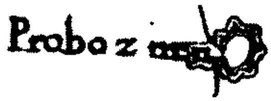

41

42

43

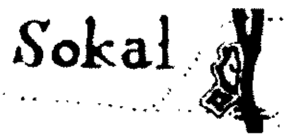

44

45

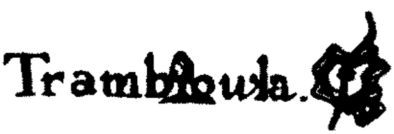

46

47

48

Рис. 2. Алфавітний перелік фортець Галичини з карти Г. Боплана 1650 р. (Продовження)

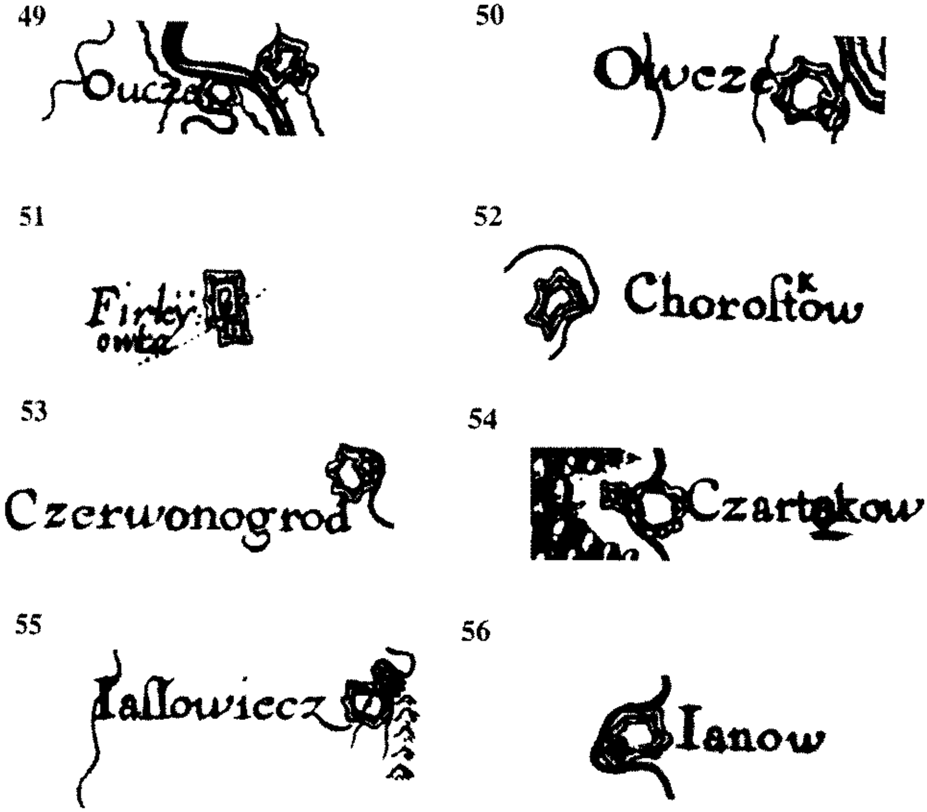

Рис. 2. Алфавітний перелік фортець Галичини з карти Ґ. Боплана 1650 р. (Закінчення)

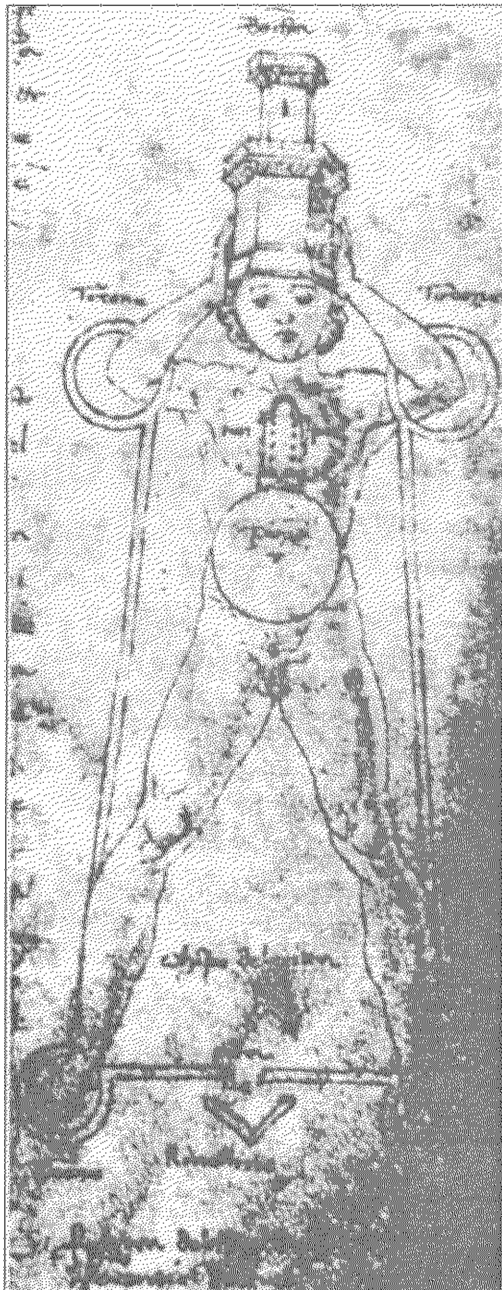

Рис. 3. Ідеальна антропоморфна концепція міста Франческо ді Джорджо Мартіні

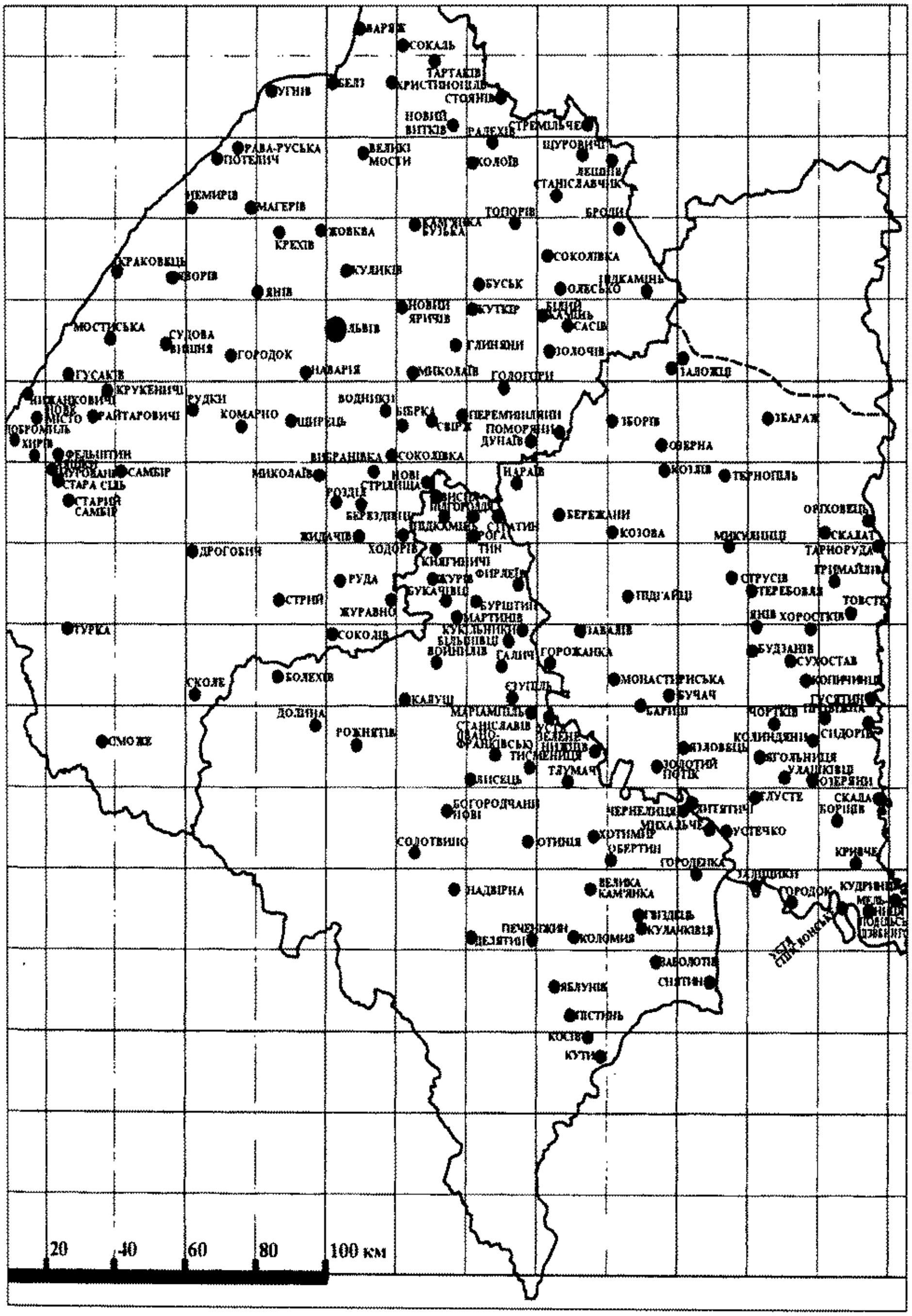

● Столиця коронного краю

• Міське поселення

Рис. 4. Карта-схема локалізації міських поселень Галичини, зображених на мапі Міга 1789—1792 рр.

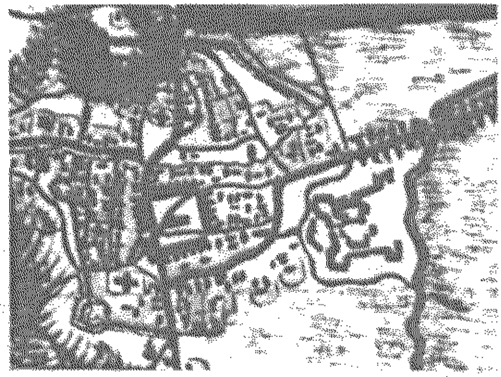

Бережани

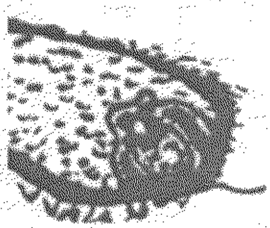

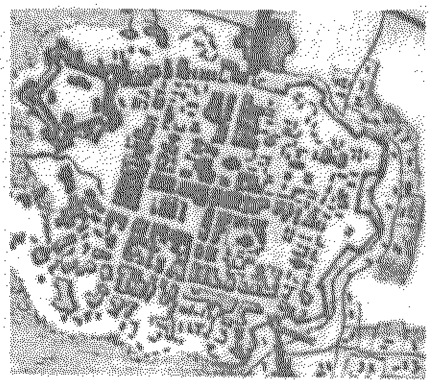

Броди

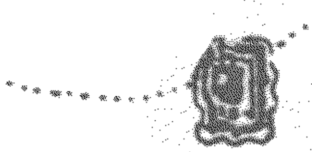

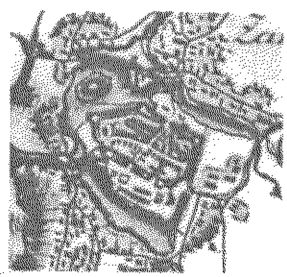

Глиняни

Рис. 5. Порівняння окремих прикладів збереженості фортець протягом часового проміжку від 1650 р. до 1779—1792 рр. (Зображення фортець з карти Ґ. Боплана, для полегшення порівняння, подано у північній орієнтації. П'ятиразове збільшення відносно оригіналу. Міста з мапи Міґа наведені у масштабі оригіналу, викадрувана лише їхня центральна частина).

Бережани, Броди — збережені ідеальні міста-фортеці бастіонного типу; Глиняни — збережене місто-фортеця бастейного (вежевого) типу

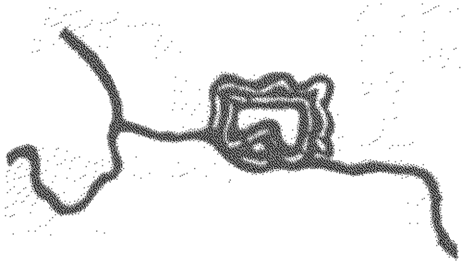
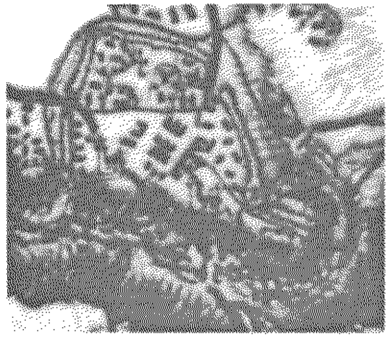

Борщів

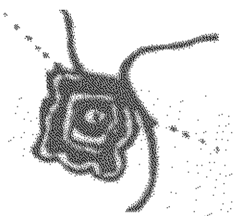
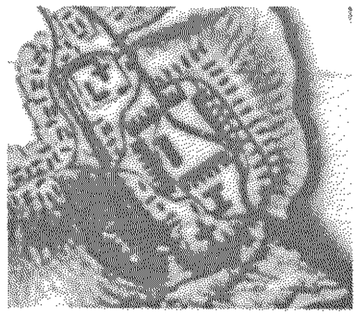

Зборів

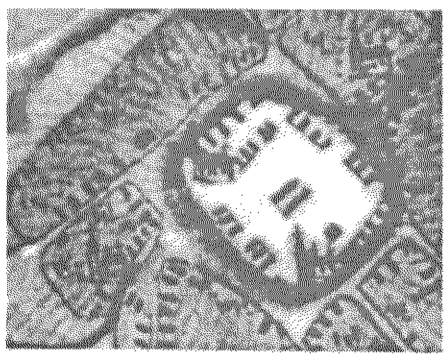

Войнилів

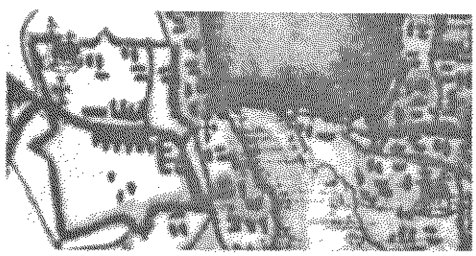

Пробіжна

Рис. 5. Порівняння окремих прикладів збереженості фортець протягом часового проміжку від 1650 р. до 1779—1792 pp. (Продовження).

Зборів, Войнилів — збереглись залишки оборонних споруд геометрично правильних міст-фортець; Пробіжна — збережене ідеальне місто-фортеця бастіонного типу

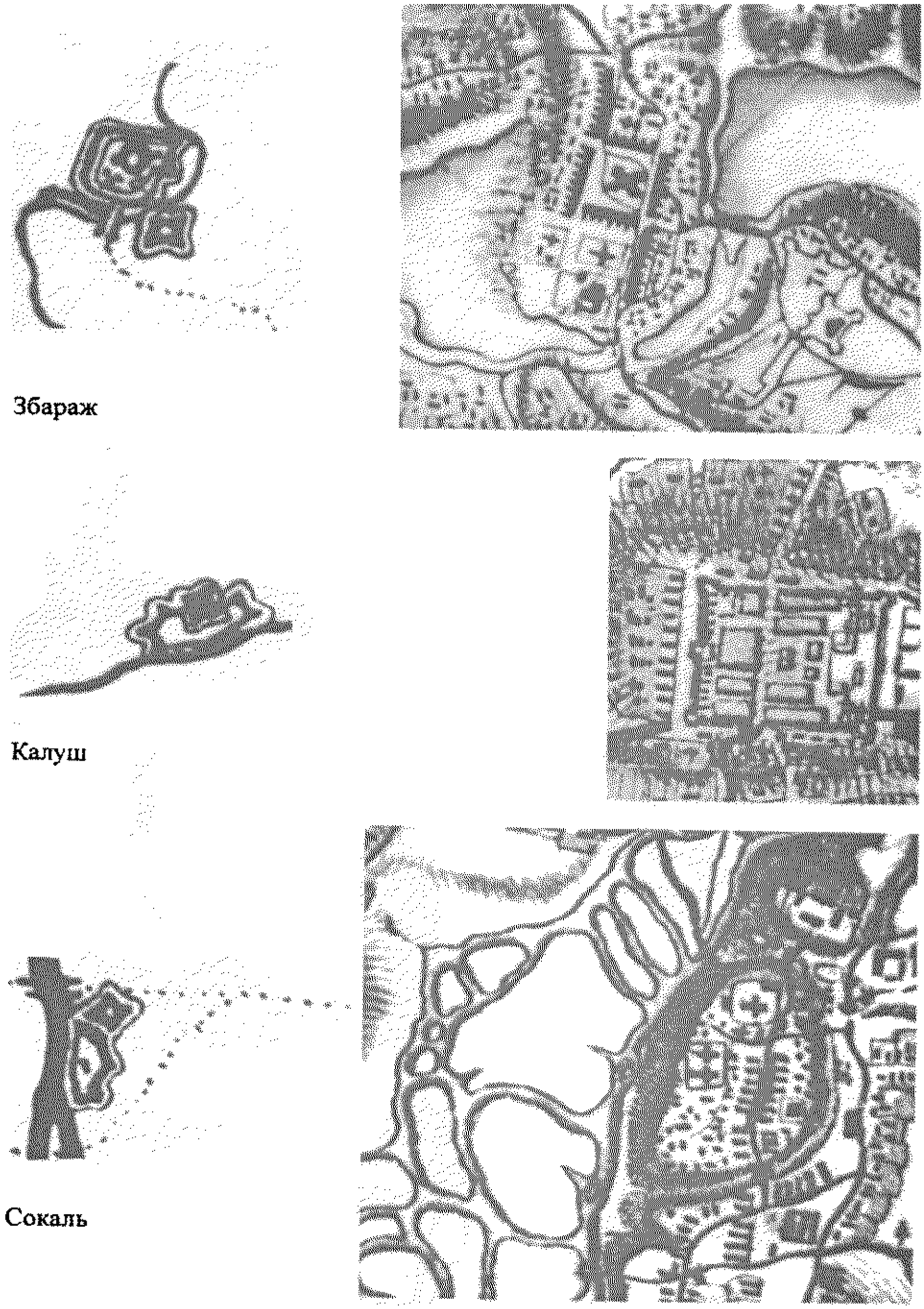

Рис. 5. Порівняння окремих прикладів збереженості фортець протягом часового проміжку від 1650 р. до 1779—1792 рр. (Продовження).

Збараж — гіпсометрія ландшафту підтверджує існування оборонних споруд міста; Калуш — збережене місто-фортеця бастейного (вежевого) типу; Сокаль — збереглись залишки валів середньовічного типу, підпорядковані рельєфу

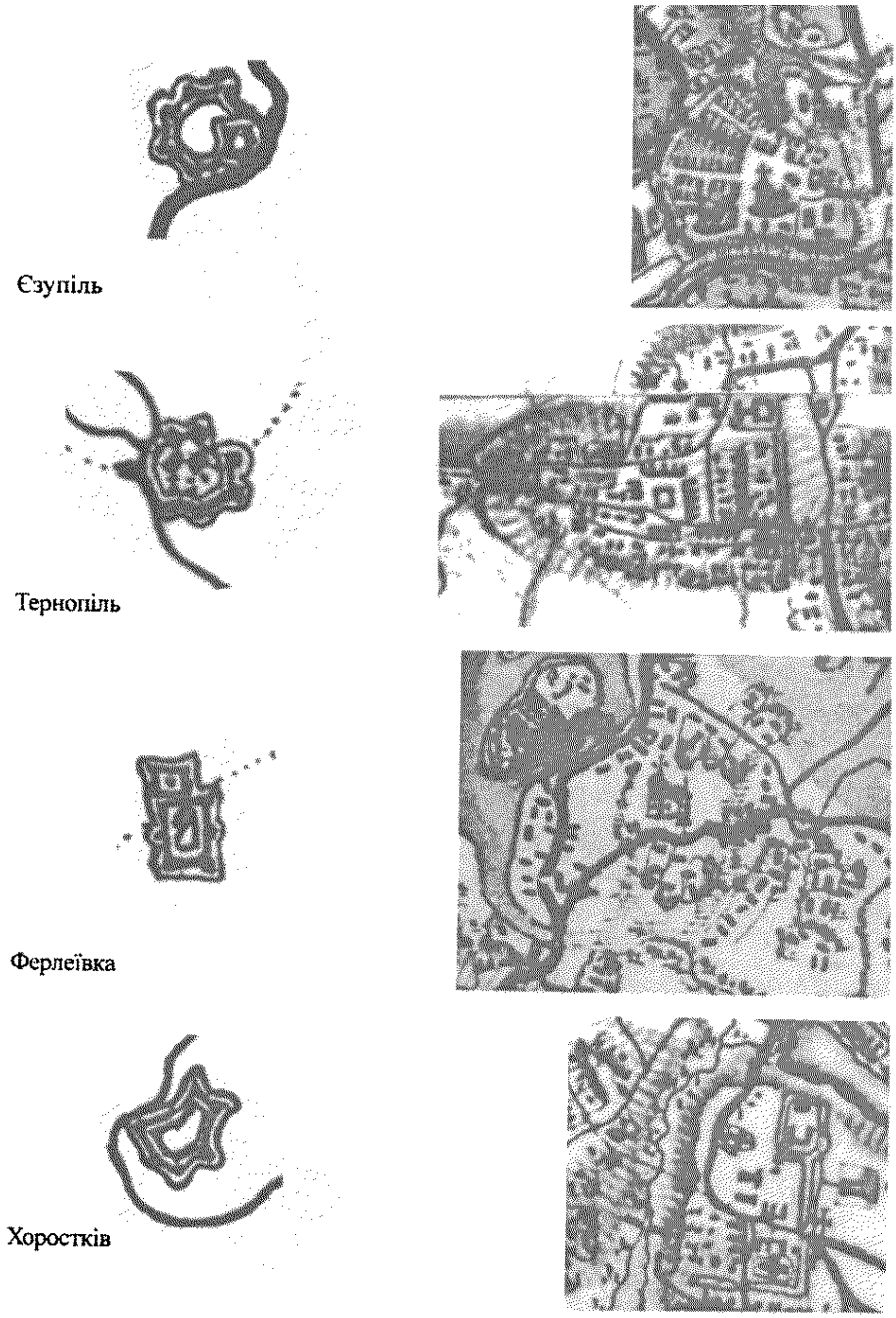

Рис. 5. Порівняння окремих прикладів збереженості фортець протягом часового проміжку від 1650 р. до 1779—1792 рр. (Продовження).

Єзупіль, Тернопіль, Ферлеївка, Хоростків — гіпсометрія ландшафту підтверджує існування оборонних споруд міста; Хоростків — збереглись залишки оборонних споруд геометрично правильного міста-фортеці

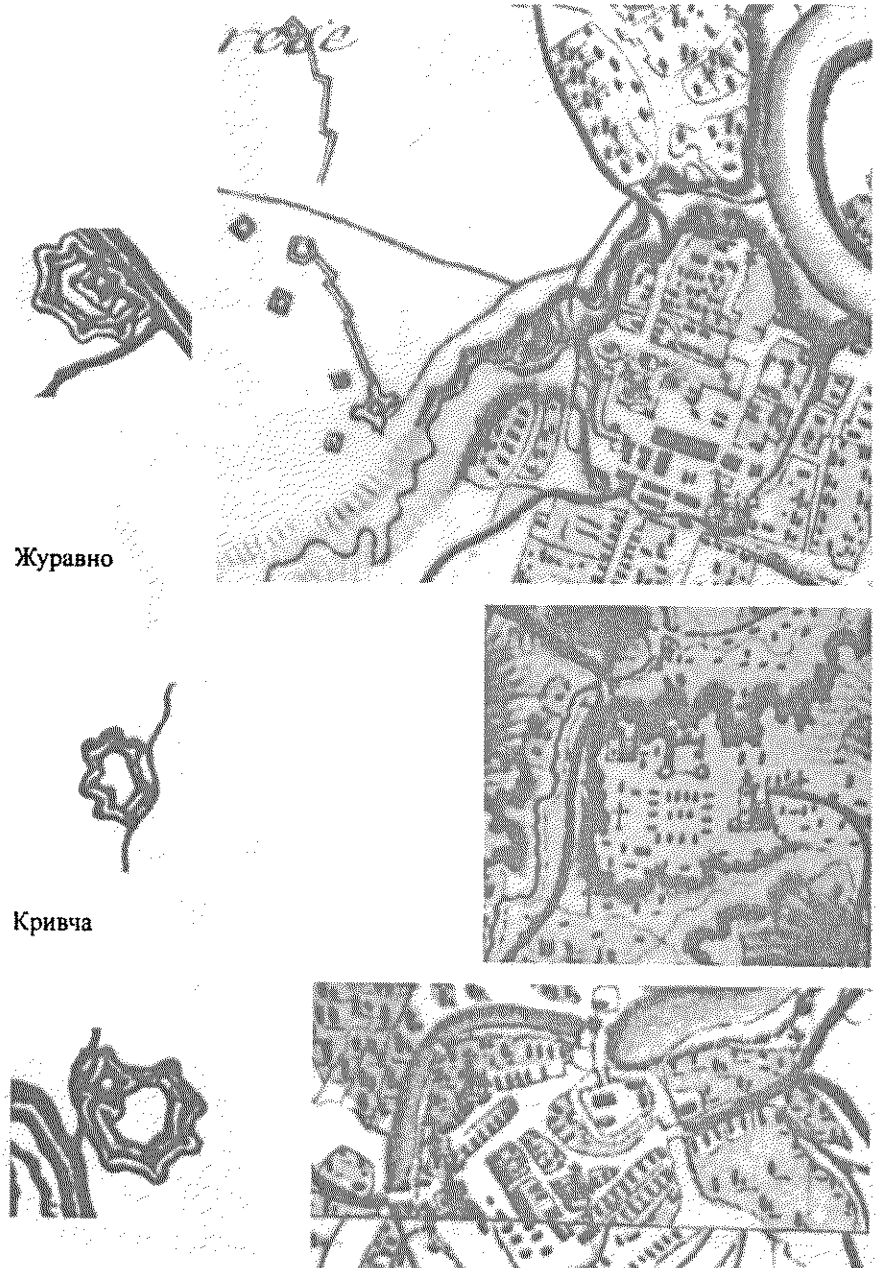

Рис. 5. Порівняння окремих прикладів збереженості фортець протягом часового проміжку від 1650 р. до 1779—1792 рр. (Продовження).
Журавно, Кривча, Устя Зелене — гіпсометрія ландшафту підтверджує існування оборонних споруд міста

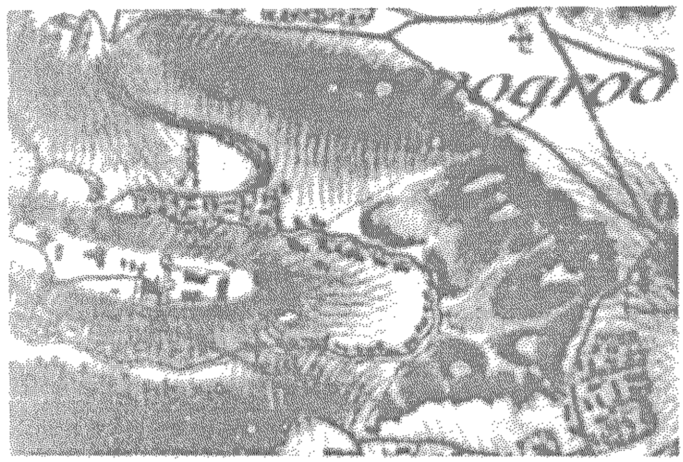

Червоногород

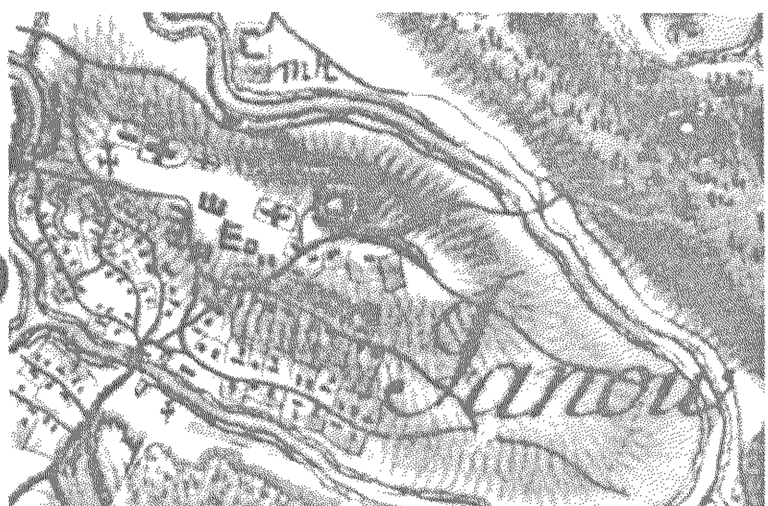

Янів

Рис . 5. Порівняння окремих прикладів збереженості фортець протягом часового проміжку від 1650 р. до 1779—1792 pp. (Закінчення).

Червоногород, Янів — міста, які використовують оборонні властивості крутого рельєфу, оборонні споруди міст не збереглись

Неоніла Падюка

Бопланіана у фонді кабінету картографії ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України

«Опис України» Ґ. Ле Вассера де Боплана і його картографічні праці про Україну були у XVII—XVIII ст. чи не єдиним джерелом знань про українські землі. Праці Боплана сприяли поширенню й утвердженню у тогочасній Європі назви «Україна» для означення адміністративно-територіальної та етнічної спільноти. Їх належним чином оцінили сучасники, навіть використовували у французькій дипломатії[1]. Текст «Опису України» видання 1660 р. перекладався багатьма мовами.

Карти України Ґ. де Боплана, починаючи зі середини XVII ст., подавали у своїх географічних атласах західноєвропейські картографічні видавництва. Однак це були не точні копії бопланівських карт — відображалися лише окремі області України в іншому масштабі та з переорієнтацією на північ.

Хоч картографічна спадщина Ґ. де Боплана вивчалась і вивчається багатьма вченими і дослідниками[2], використання Бопланових карт іншими картографами глибше досліджували тільки деякі з них, зокрема українські вчені В. Кордт[3], Б. Кравців[4], польські фахівці Б. Ольшевич[5], К. Бучек[6], Б. Крассовський[7], С. Пеліво[8], Т. Пацько[9], Д. Стахналь-Таланда[10], Е. Голомб-Янковська[11], канадські дослідники А. Б. Перналь[12], Д. Ф. Ессар[13].

Недостатність вивчення цієї проблеми в Україні зумовлена об'єктивними причинами: по-перше, унікальністю Бопланових карт, їхньою розпорошеністю у різних бібліотеках Європи та багатоваріантністю[14]; по-друге, рідкісністю самих переробок, які, крім того, зберігалися у закритих фондах чи навмисно не афішувалися; по-третє, тривалим замовчуванням Бопланових праць на теренах колишнього СРСР, що було пов'язано з офіційною радянською концепцією історії України, котра не передбачала глибоких українознавчих студій.

Мета цієї статті — ознайомити науковців і, зокрема, дослідників картографічної спадщини Ґ. де Боплана з окремими наявними у ЛНБ ім. В. Стефаника переробками його карт, подати їхні описи та короткі відомості про авторів переробок, їх виконавців і видавців.

Виявлені у кабінеті картографії ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України карти-переробки Бопланових мап та їхній наступний порівняльний аналіз з оригіналами (що не входить у межі цієї статті) допоможуть у майбутньому запобігати помилкам при визначенні автентичності карт французького картографа та з'ясують міру використання карт Боплана іншими картографами при складанні власних мап українських земель.

Одним з перших використав картографічні праці Ґ. де Боплана Ніколя Сансон д'Аббевіль (1600—1667), засновник паризького видавництва Сансонів, яке, власне, і задавало тон у французькій картографії XVII ст.[15] На початку своєї діяльності він ще перебував під впливом голландської картографії, але невдовзі відійшов від неї, створивши оригінальний стиль французької картографічної школи, котра впродовж другої половини XVII ст. і ще довго у XVIII ст. суттєво впливала на західноєвропейську картографію.

На відміну від голландців, які видавали карти без змін доти, поки могли їх продавати, французи застосовували критичні методи, ґрунтуючи свої праці на найновіших даних. Їхні карти ставали дедалі раціональнішими. Поступово картографи відсували окраси (малюнки) у кути карт або обмежувались лише оздобами назв карт чи атласів.

1643 р. Н. Сансон одержав привілей королівського картографа[16]. З цього часу йому відкрились практично безмежні можливості для діяльності. Він видав за своє життя майже 300 карт. Його працю продовжили нащадки: сини Ніколя (1625—1648), Ґійом (1633—1703) і Адріан (1639—1718), а також внуки П'єр Мулляр-Сансон і Жіль Роберт де Вогонді. Нащадки Сансона фігурували у назвах атласів як автори або як продавці і підписувались «Les Sieurs Sanson geographes ordinaires du Roy» (Пани Сансони королівські ординарні географи).

З 1644 до 1665 р. Сансони співпрацювали з видавництвом П'єра Марієтта, з яким було укладено чотири контракти (у 1648, 1651, 1654 і 1657 рр.)[17]. Ці угоди зобов'язували Н. Сансона створювати видавничі оригінали, а фірму Марієтта — організовувати гравірування та друк карт. Продаж проводили обидві фірми, розділивши тиражі карт на рівні частини за назвами, проте зберігаючи при цьому своє видавниче право. Деякі карти і атласи продавалися в обох фірмах (тоді зазначались дві адреси).

У 1652 р. з'явився перший збірник карт без титулу, оформлений як атлас, котрий у 1658 р. отримав назву «Cartes generales de toutes les parties du monde» (Загальні карти усіх частин світу); у ньому було вміщено карти України. Цей атлас перевидавався у 1665, 1666, 1667, 1670 рр. З 1675 р. виходив під назвою «Cartes generales de la geographie ancienne et nouvelle» (Загальні карти стародавньої та сучасної географії).

Після смерті батька фірмою керував Ґійом Сансон, якому допомагав брат Адріан. Їхні карти й атласи продавались у Галереях Лувру. З 1671 р. фірма Сансонів співпрацювала з видавництвом Шарля Губера Алексіса Жайо.

Отже, використавши Спеціальну карту України Г. де Боплана, Сансони видали у Парижі спільно з видавництвом П'єра Марієтта п'ять карт, що представляли південно-східні воєводства Речі Посполитої, і включили їх у вже згаданий атлас «Cartes generales de toutes les parties du monde» 1665 р. і наступних років видання. Намагаючись дотримуватися оригіналу, Сансони відзначали на своїх картах, що вони складені «цілком» (tire entierement) чи «головним чином» (pour la plus grande partie) за «великою» картою Боплана.

У картографічній збірці ЛНБ ім. В. Стефаника знаходимо усі п'ять карт видавництва Сансонів, датовані 1665 роком:

I. Russie Noire... (Чорна Русь) — карта охоплює Холмську землю, воєводства Белзьке, Руське, Покуття і західний кордон Волинського воєводства.

II. Haute Volhynie, ou Palatinat de Lusuc... (Верхня Волинь або воєводство Луцьке).

III. Basse Volhynie, ou Palatinat de Kiow... (Нижня Волинь або воєводство Київське).

IV. Haute Podolie, ou Palatinat de Kamieniec... (Верхнє Поділля або воєводство Кам'янецьке) — займає лише верхню частину аркуша. На нижній половині Сансон подає карту порогів Дніпра і Бессарабії.

V. Basse Podolie, ou Palatinat de Braclaw... (Нижнє Поділля, або воєводство Брацлавське).

За французькими переробками Спеціальної карти Боплана з'явились і голландські, видрукувані видавництвом Жана Ковенса та Корнеля Морт'є в Амстердамі, які також є у кабінеті картографії:

I. UKRAINE PARS QUAE POKUTIA (Частина України, звичайно звана Покуття) — карта Покуття і частини Руського воєводства.

II. UKRAINE PARS, quae PODOLIA PALATINATUS (Частина України, звичайно звана Подільським воєводством) — карта східної частини Покуття і Подільського воєводства.

III. UKRAINE PARS QUAE BARCLAVIA PALATINATUS (Частина України, звичайно звана Брацлавським воєводством) — карта Брацлавського воєводства.

IV. UKRAINE PARS, quae KIOVIA PALATINATUS (Частина України, звичайно звана Київським воєводством) — карта Київського воєводства.

Перелічені карти були підготовлені відомим голландським картографом і видавцем Блау незадовго до його смерті у 1675 р.[18] Можливо, ці карти походять з атласу Ф. де Віта (внука) «Atlas Maior...» (Великий атлас.., приблизно 1760 р.), який співпрацював з видавництвом Ж. Ковенса і К. Морт'є[19].

У кабінеті картографії зберігаються і карти-переробки інших Боплановихмап, виконані в амстердамському видавництві Ґерарда Фалька (1650—1726) і Петера Шенка (1660—1718)[20]. Ґерард Фальк, а також його учень і пізніше зять Петер Шенк працювали разом з 1673 р.

Привілей на виконання і друкування карт отримали у 1686 р. Видавали карти Й. Янсона ван Весбурґа і М. Пітта, копіювали карти Н. Сансона, на що мали дозвіл Голландії й Західної Фризії. Петер Шенк одержав від польського короля Авґуста II привілей на свої видання і титул.

Переробкою Генеральної карти України Ґ. де Боплана є мапа «Typus Generalis Ukrainae sive Palatinatuum Podoliae, Kioviensis et Braczlaviensis terras» (Загальна карта України або воєводств Поділля, Київської та Брацлавської земель), що вийшла у згаданому видавництві.

Ще одним видавцем, котрий скористався картами Ґ. де Боплана, був німецький гравер, художник і видавець Якоб фон Сандрарт (1630—1708)[21]. Майстерності гравера набував спочатку у свого стрийка Йоахіма фон Сандрарта в Амстердамі і там же ж — ще чотири роки у Корнелія Данкерта. Подальшу практику, також чотирилітню, відбував у Вільгельма Гондія у Ґданську. 1656 р. осів у Нюрнберзі. Якоб фон Сандрарт був дуже плідним гравером: самостійно виконав близько 100 гравюр, видаючи їх виключно у власному видавництві.

Дослідникам він відомий передусім як автор і видавець праці під назвою «Des Königreichs Pohlen Lands=Staats= und Zeit Beschreibung...» (Опис землі, держави й історії Королівства Польського), що вийшла у Зульцбаху в 1687 р.[22]

У цьому виданні Сандрарта бачимо 11 карт, пов'язаних з Польщею у сучасному йому історичному часі, на шести з яких зображена територія України. На думку С. Пеліво[23], з картографічним доробком Боплана Я. Сандрарт познайомився у час свого перебування у Ґданську, а, можливо, і знав Ґ. де Боплана особисто.

Книга складається з трьох частин: географія, політичний устрій, хроніка правління польських королів. 25-й розділ першої частини описує українські землі у складі Польського королівства (подано адміністративно-територіальний поділ, короткі історичні довідки та описи більших міст).

За даними карт та опису у книзі, до Червоної Русі[24] належать такі воєводства: 1. Руських земель. 2. Подільське. 3. Волинське. 4. Белзьке. 5. Брацлавське. 6. Київське і Чернігівське, котрі у свою чергу діляться на каштелянства.

Руське воєводство має чотири каштелянства: Львівсько-Перемишльське, Саноцьке, Галицьке і Холмське. Далі у виданні йде короткий опис головних міст, зокрема Львова, Глинян, Зборова, Яворова, Жовкви: пояснюється їхнє географічне розташування, перелічуються основні релігійні споруди, часом наводиться коротка історична довідка[25].

Ось як описано Львів:

«Львів (Reussisch Lemberg) — столичне місто, де розташована резиденція архиєпископа. Місто має два замки, один з яких розташований у самому місті, а інший — на високій горі за містом, обидва, як і саме місто, добре укріплені й охороняються. У місті знаходиться Руське єпископство Православної і єпископство Вірменської церкви.

Найвизначнішими спорудами міста, крім замку, є палац архиєпископа, ратуша, арсенал.

Місто має Єзуїтський колегіум, домініканський, францисканський, бернардинський та інші собори. У гімназії міста викладають професори, замовлені з Кракова. В день Св. Агнєшки влаштовується міський ярмарок, на який прибувають купці з Угорщини, Туреччини, Молдови та інших країн світу. Інший, ще більший щорічний ярмарок влаштовується за межами міста» (на Святоюрській горі)[26].

Головні міста Галицької землі — Галич, Снятин, Коломия, Долина, Стрий. Подається коротка історія міста Галича і підкреслюється, що в давнину Галич був столицею цілого Руського князівства[27].

Подільське воєводство поділяється на три каштелянства: Кам'янецьке, Теребовлянське і Летичівське. Столицею землі є Кам'янець-Подільський, панорама якого ілюструє цю книжку. Основні міста: Теребовля, Летичів, Гусятин, Бар та ін.[28]

До Волинського воєводства входять три каштелянства: Луцьке, Володимирське і Кременецьке. Найбільшими містами є Луцьк, Володимир, Олика, Острог, Кременець, Дубно, Збараж[29].

Белзьке воєводство, зі столицею Белз, ділиться на чотири каштелянства: Белзьке, Буське, Городленське та Грабовецьке[30].

Ще одним Руським воєводством є Брацлавське зі столицею у Вінниці[31].

До руських треба віднести воєводства Київське і Чернігівське, які розташовані обабіч Дніпра. Столицею першого є Київ (панораму його теж знаходимо у виданні), другого — Чернігів. Автор зазначає, що Брацлавське, Київське і Чернігівське воєводства мають назву «Україна»[32].

Ще два німецькі видавництва — нюрнберзьке Й. Б. Гоманна та ауґсбурзьке М. Зойтера — створювали карти України переважно на підставі Бопланових мап.

Прикметною рисою майже всіх картографічних видавництв XVII—XVIII ст. був короткий час їхнього існування. З цього погляду видавництво Й. Б. Гоманна (1664—1724)[33] у Нюрнберзі є винятком. За своєю структурою це було капіталістичне підприємство, що займалось виданням карт. Зазвичай видавництва існували від кількох до кількадесяти років і припиняли свою діяльність разом зі смертю засновника або його безпосереднього нащадка, у кращому разі внука. Видавництво, створене Йоганном Баптістом Гоманном, діяло 111 років (1702—1813). Це було найбільше картографічне видавництво в Європі.

Засновник видавництва Йоганн Баптіст Гоманн рисунку і гравіювання навчався у знаних майстрів Якоба фон Сандрарта, Давида Функа, Целлярія. У 1702 р. відкрив власне картографічне видавництво, керуючись при цьому в основному комерційними мотивами. Йому вдалось досягти масовості виробництва продукції і таким чином знизити ціни на карти. Гоманн ніколи не був ні картографом, ні географом, зате був зразковим гравером. Для його карт характерно те,

що вони є добрими компіляціями або взагалі копіями карт передусім голландських авторів. З наукового погляду праці Гоманна значно поступалися картам французьких, голландських чи англійських картографів, але завдяки своїй відносно низькій ціні і масовості надзвичайно прислужились до популяризації уявлень про світ у німецьких державах, даючи змогу багатьом поколінням молоді, не тільки німецької, запізнатися з образом світу та власної батьківщини. У 1715 р. Гоманн став членом Королівського прусського наукового товариства. Цього ж року цісар Карл VI надав йому титул цісарського географа.

Після смерті Гоманна у 1724 р. видавництво перейшло його синові Йоганнові Крістофу Гоманну. Іншими нащадками фірми були Йоганн Ґеорґ Ебершперґер, Йоганн Міхаель Франц. З видавництвом Гоманна співпрацювали математик і астроном Йоганн Тобіас Майєр та знаний географ Франц Людвіґ Ґюссефельд.

Карта України Гоманна має назву «VKRANIA quae et TERRA COSACCORUM cum vicinis Walachiae, Moldaviae, Minorisquae Tartariae provinciis» (Україна, яка є і козацькою землею, з сусідніми провінціями Валахією, Молдовою, Середньою Татарією). Досліджуючи цю карту, В. Кордт уважав, що Гоманн безпосередньо не користувався Боплановою Генеральною картою України, а переписував для правого берега Дніпра відповідну частину з мапи Польщі Корнелія Данкерта. Що ж до Малої Татарії та Криму, то Гоманн скопіював відповідні частини з мапи Криму в книзі Я. Сандрарта «Des Königreichs Pohlen ...»[34].

Ґеорґ Матеус Зойтер (1678—1757)[35] був засновником картографічного видавництва в Аугсбурзі. Під його керівництвом фірма працювала 50 років (1707—1757). Пізніше відбувся поділ фірми між трьома його спадкоємцями: сином Альбрехтом Карлом Зойтером і зятями Тобіасом Конрадом Лоттером і Ґеорґом Балтазаром Пробстом. Спадкоємці фірми, хоч і перебували у родинних стосунках, утворили окремі видавництва, поділивши між собою плити.

Майстерності гравіювання Ґеорґ Матеус Зойтер навчався у Нюрнберзі, спочатку у Давида Функа, а потім у Йоганна Баптіста Гоманна. Саме від Гоманна Зойтер перейняв не тільки уміння гравіювання карти, але і спосіб керівництва фірмою, тобто отримання великих прибутків через копіювання добрих карт і друкування їх великими тиражами за низькими цінами. Невдовзі ауґсбурзьке видавництво стало поважним конкурентом для нюрнберзького видавництва Гоманна. До 1757 р. видавництво Зойтера видало близько 500 карт, тоді як підприємство Гоманна — 600. Окрім карт і великих атласів, Зойтер випускав атласи малих форматів для навчання географії у школах. За прикладом Гоманна Зойтер склав для свого атласу спеціальну карту України. У кабінеті картографії зберігається карта, перевидана Лоттером, з назвою «Amplissima UCRANIAE REGIO PALATINATUS KIOVIENSEM et BRACLAVIENSEM COMPLETENS» (Найбагатша область України, яка складається з Київського і Брацлавського воєводств). В основу

цієї карти, на думку В. Кордта, автор поклав Бопланову мапу України й мапу Польщі Корнелія Данкерта і заповнив топографічним матеріалом територію Молдови та Волощини. Далі він намагався удосконалити топографічний матеріал Бопланової карти, що стосується степової України, узбережжя Чорного та Азовського морів, Криму[36].

Отже, внесок французького картографа Ґ. де Боплана у картографічну спадщину України важко переоцінити. Оскільки оригінальні карти українських земель Боплана через інтенсивне використання зношувались і швидко стали рідкісними, саме переробки відігравали вагому роль, несучи у світ інформацію про Україну та її народ, сприяли впровадженню назви «Україна» у вжиток на міжнародному рівні. Хоч фальсифікатори історії України доклали немало зусиль, щоб український народ забув своє минуле, витоки державності і навіть назву, карти України західноєвропейських картографів є живим спростуванням багатьох перекручень в українській історії. Ці карти були і надалі залишаються важливим джерелом для історичних, географічних і картографічних досліджень території України XVII—XVIII ст.

Подаємо описи карт згаданих видавництв, виконаних на підставі Бопланових мап України, котрі входять до картографічної збірки ЛНБ ім. В. Стефаника. Оригінальний анкетний підхід до опису стародрукованих карт запропонували польські дослідники з Бібліотеки Народової у Варшаві[37]. Розроблена ними інструкція дає змогу всебічно і ґрунтовно охарактеризувати видання. На основі цієї інструкції працівники кабінету картографії ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України розробили власну схему опису стародрукованих карт.

Перша частина опису включає: порядковий номер запису, повну назву карти мовою оригіналу (включно з інформацією, поміщеною на карті поряд з назвою та діакритичними знаками), археографічний заголовок карти українською мовою (1.1), опис зображених на карті країн чи регіонів за сучасним територіальним поділом (1.2).

Друга частина: вихідні дані та авторство.

2.1. Місце і дата видання карти.

2.2. Автор(и) карти.

2.3. Гравер.

2.4. Видавець або видавництво.

2.5. Друкар.

Третя частина: математична основа.

3.1. Мірило лінійне.

3.2. Мірило числове.

3.3. Проекція. Орієнтування.

3.4. Наявність картографічної сітки. Нульовий меридіан.

Четверта частина: зовнішня характеристика.

4.1. Формат карти.

4.2. Техніка виконання (дереворит, мідерит, літографія), матеріал (папір, інше), друк (кольоровий, чорно-білий).

4.3. Мова.

4.4. Опис малюнків та текстів, нанесених на лицевій частині і на звороті (якщо є) карти.

Умовні скорочення: п. в. — правий верхній кут карти, л. в. — лівий верхній, п. н. — правий нижній кут карти, л. н. — лівий нижній, л. — ліва сторона карти, п. — права сторона, з. — зворот.

П'ята частина: титул атласу, з якого походить карта.

Шоста частина: додаткова інформація про карту.

1. Russie Noire. /* divisée en ses Palatinats. & c. / tirée pour la plus grande partie / de la grande Carte de l' Ukraine, / du Sr. le Vasseur de Beauplan. / Par le Sr. SANSON d' Abbeville Geor. ord.re du Roy. / A PARIS. / Chez P. Mariette, rue S. Jacques a l' Esperance. / Avecq Priuilege pour Vingt Ans. / 1665.

1.1. Чорна Русь, поділена на воєводства.

1.2. Польща (частина Підляського і Підкарпатського воєводств), Україна (західні області).

2.1. Париж, 1665.

2.2. Сансони, за картою Ґ. де Боплана.

2.3. П'єр Марієтт.

2.4. П'єр Марієтт.

2.5. П'єр Марієтт.

3.1. Mille Pas Geometriques (геометричні милі): 30 = 6,3 см;

Lieues communes de France (звичайні французькі милі): 12 = 6,3 см;

Lieues communes de Pologne et d'Allemagne (звичайні польські та німецькі милі): 7,5 = 6,3 см;

Grandes lieües d'Allemagne (великі німецькі милі): 6 = 6,3 см.

3.2. 1: 870 000.

3.3. Псевдоциліндрична проекція. Орієнтування на північ.

3.4. Без картографічної сітки.

4.1. 44,5 x 52 см; 42,4 x 49,8 см.

4.2. Мідерит, папір, кольорова.

4.3. Французька.

4.4. Л. н. — назва карти у картуші, прикрашеному рослинами, з обох боків — зображення путті, вгорі — обличчя-маска. Праворуч на карті — шкала лінійних масштабів. Навколо карти — подвійна рамка. Внутрішня рамка поділена на градуси (по 1^0) і хвилини (по $10'$). У рамці карти позначені сторони світу: «Septentrion» («Північ»), «Orient» («Схід»), «Midy» («Південь»), «Occident» («Захід»). З.: без тексту.

6. Назва помилкова, мала б бути «Червона Русь». За основу карти взято «Спеціальну карту України» Ґ. де Боплана. Карта є варіантом мапи Сансона з «Cartes generales de toutes les parties du monde...», Париж, 1665.

2. Basse Podolie, / ou / PALATINAT DE BRACLAW, / tiré de la Grande Ukraine, / du Sr. le Vasseur de Beauplan. / Par le Sr. SANSON d' Abbeville

* «/» означає кінець рядка.

Geor. Ord.re du Roy. / A Paris. / Chez Pierre Mariette, Rüe St. Jacques a l' Esperance, / Avecq Priuilege pour Vingt Ans. / 1665.

1.1. Нижнє Поділля, або Брацлавське воєводство.

1.2. Україна, Поділля.

2.1. Париж, 1665.

2.2. Сансони, за картою Ґ. де Боплана.

2.3. П'єр Марієтт.

2.4. П'єр Марієтт.

2.5. П'єр Марієтт.

3.1. Mille Pas Geometriques (геометричні милі): 30 = 6,4 см;

Lieues comm de France (звичайні французькі милі): 12 = 6,4 см;

Lieues d'Allemagne et de / Pologne (німецькі та польські милі): 7,5 = 6,4 см.

3.2. 1: 870 000.

3.3. Псевдоциліндрична проекція. Орієнтування на північ.

3.4. Без картографічної сітки.

4.1. 35,2 x 53,7 см; 32,8 x 51,1 см.

4.2. Мідерит, папір, кольорова.

4.3. Французька.

4.4. П. в. — назва у картуші, прикрашена гірляндами квітів (унизу), листям аканту (з боків), по боках зображені дві жіночі постаті. Л. н. — шкала лінійних масштабів. Навколо карти — подвійна рамка. Внутрішня рамка поділена на градуси (по 1^0) і хвилини (по $10'$). У рамці позначені сторони світу: «Septentrion» («Північ»), «Orient» («Схід»), «Midy» («Південь»), «Occident» («Захід»). З.: без тексту.

6. За основу створення взято «Спеціальну карту України» Ґ. де Боплана. Карта є варіантом мапи Сансона з «Cartes generales de toutes les parties du monde...», Париж, 1665.

3. Havte Podolie, / ou / PALATINAT de KAMIENIEC, / tirée entiere-m[ent] de la Gr. Vkranie, / du Sr. le Vasseur de Beauplan. / Par le Sr. SANSON d' Abb. Geor. ord. du Roy. / A PARIS. / Chez Pierre Mariette, Rue S. Jacques a l' Esperance. / Auec Priuilege de Sa Majest / pour Vingt Ans. / 1665.

1.1. Верхнє Поділля, або Кам'янецьке воєводство.

1.2. Україна, Поділля.

2.1. Париж, 1665.

2.2. Сансони, за картою Ґ. де Боплана.

2.3. П'єр Марієтт.

2.4. П'єр Марієтт.

2.5. П'єр Марієтт.

3.1. Mille Pas Geometriques (геометричні милі): 30 = 6,35 см;

Lieües Communes de France (звичайні французькі милі): 12 = 6,35 см;

Lieües d'Allemagne, et de / Pologne (німецькі та польські милі): 7,5 = 6,35 см.

3.2. 1: 870 000.

3.3. Псевдоциліндрична проекція. Орієнтування на північ.

3.4. Без картографічної сітки.

4.1. 40 x 53 см; 37,8 x 50,7 см.

4.2. Мідерит, папір, кольорова.

4.3. Французька.

4.4. Л. в. — назва у картуші, прикрашеному листям аканту (вгорі), по боках зображено двох путті. Л. н. — шкала лінійних масштабів. Навколо карти — подвійна рамка. Внутрішня рамка поділена на градуси (по 1°) і хвилини (по 10′). У рамці позначені сторони світу: «Septentrion» («Північ»), «Orient» («Схід»), «Midy» («Південь»), «Occident» («Захід»). З.: без тексту.

На аркуші внизу ще одна карта з назвою: BASSE-PARTIE DE / LA BASSE PODOLIE (нижня частина Нижнього Поділля).

На внутрішній рамці між картами — позначка: MIDI.

6. За основу створення взято «Спеціальну карту України» Ґ. де Боплана. Карта є варіантом мапи Сансона з «Cartes generales de toutes les parties du monde...», Париж, 1665.

4. BASSE VOLHYNIE, ou / PALATINAT DE KIOW, / tir entierement de la gra[n]de Ukraine, / du Sieur le Vasseur de Beauplan. / Par le Sr. SANSON d' Abbeville Geor[aphe] ord.re du Roy. / A PARIS. / Chez P. Mariette, Rue S. Jacques a l' Esperance. / Avecq Privilege pour Vingt Ans. / 1665.

1.1. Нижня Волинь, або Київське воєводство.

1.2. Північна Україна.

2.1. Париж, 1665.

2.2. Сансони, за картою Ґ . де Боплана.

2.3. Зомер.

2.4. П'єр Марієтт.

2.5. П'єр Марієтт.

3.1. Mille Pas Geometriques (геометричні милі): 30 = 6,4 см;
Lieües comm. de France (звичайні французькі милі): 12 = 6,4 см;
Lieües d'Allemagne et de / Pologne (німецькі та польські милі): 7,5 = 6,4 см.

3.2. 1: 870 000.

3.3. Псевдоциліндрична проекція. Орієнтування на північ.

3.4. Без картографічної сітки.

4.1. 42,3 x 57,8 см; 40,2 x 55,9 см.

4.2. Мідерит, папір, кольорова.

4.3. Французька.

4.4. Л. н. — назва у картуші у вигляді прямокутної таблиці, прикрашеної ліворуч і вгорі трофеями, праворуч — фігура путті з луком і сагайдаком. Під рамкою праворуч напис: Somer sculp. (Гравіював Зомер). Л. в. — шкала лінійних масштабів. Навколо карти — подвійна рамка. Внутрішня рамка поділена на градуси (по 1°) і хвилини (по 10′).

У рамці позначені сторони світу: «Septentrion» («Північ»), «Orient» («Схід»), «Midy» («Південь»), «Occident» («Захід»). З.: без тексту.

6. За основу створення взято «Спеціальну карту України» Ґ. де Боплана. Карта є варіантом мапи Сансона з «Cartes generales de toutes les parties du monde...», Париж, 1665.

5. HAUTE VOLHYNIE, ou / PALATINAT de LUSUC; / tire de la Grande Carte d'Ukraine, / du Sr. le Vasseur de Beauplan. / Par le Sr. SANSON d' Abbeville Geor. ord.re du Roy. / A PARIS. / Chez Pierre Mariette, Rue St. Jacques, a L' Esperance. / Avecq Privilege pour Vingt Ans. / 1665.

1.1. Верхня Волинь, або Луцьке воєводство.

1.2. Україна, Волинь.

2.1. Париж, 1665.

2.2. Сансони, за картою Ґ . де Боплана.

2.3. П'єр Марієтт.

2.4. П'єр Марієтт.

2.5. П'єр Марієтт.

3.1. Mille Pas Geometriques (геометричні милі): 30 = 6,3 см;

Lieües communes de / France (звичайні французькі милі): 12 = 6,3 см;

Lieües d'Allemagne / et de Pologne (німецькі та польські милі): 7,5 = 6,3 см.

3.2. 1: 870 000.

3.3. Псевдоциліндрична проекція. Орієнтування на північ.

3.4. Без картографічної сітки.

4.1. 38,4 x 57 см; 36 x 54,6 см.

4.2. Мідерит, папір, кольорова.

4.3. Французька.

4.4. Л. в. — картуш у вигляді полотнища, оздоблений військовими атрибутами, ліворуч — фігура путті. Л. н. — шкала лінійних масштабів. Навколо карти — подвійна рамка. Внутрішня рамка поділена на градуси (по 1^0) і хвилини (по $10'$). У рамці позначені сторони світу: «Septentrion» («Північ»), «Orient» («Схід»), «Midy» (Південь), «Occident» («Захід»). З.: без тексту.

6. За основу створення взято «Спеціальну карту України» Ґ. де Боплана. Карта є варіантом мапи Сансона з «Cartes generales de toutes les parties du monde...», Париж, 1665.

6. UKRAINE PARS / QUAE / POKUTIA / Vulgo dicitur / Per Guil. Le Vasseur de Beauplan S.R.M. / Poloniae Archit. militarem etc. / Amstelodami Exc. Covens et Mortier.

1.1. Частина України, звичайно звана Покуття.

1.2. Україна (південно-західна частина Івано-Франківської обл.).

2.1. Амстердам, після 1721 р.

2.2. Ґійом Левассер де Боплан, Фредерік де Віт (внук).

2.3. Фредерік де Віт (внук), Йоганн Блау.

2.4. Жан Ковенс, Корнель Морт'є.

2.5. Жан Ковенс, Корнель Морт'є.

3.1. Milliaria Polonica (польські милі): 3 = 5,3 см;

M. Ocrenica (українські милі): 2 = 5,4 см;

M. Germanica (німецькі милі): 2 = 4,9 см.

3.2. 1:300 000.

3.3. Псевдоциліндрична проекція. Орієнтування на північ.

3.4. Без картографічної сітки.

4.1. 55,5 x 66 см; 44,3 x 53 см.

4.2. Мідерит, папір, кольорова.

4.3. Латинь.

4.4. П. н. — картуш у вигляді плити, на ньому назва. Ліворуч плити зображено мисливця зі списом у правій руці і сагайдаком зі стрілами за спиною; двох селян та оленя; старого чоловіка, що уособлює Дністер. Л. н. — на кам'яному постаменті подано шкалу лінійних масштабів, обрамлену рослинами, зображення голови барана, медальйон та путті.

Навколо карти — подвійна рамка. Внутрішня рамка поділена на градуси (по 1^{0}) і хвилини (по $10'$). У рамці позначено сторони світу: «Septentrio» («Північ»), «Merides» («Південь»), «Occidens» («Захід»), «Oriens» («Схід»). З.: без тексту.

5. Самостійна.

6. Карта створена на основі «Спеціальної карти України» Ґ. де Боплана Йоганном Блау у 60-х рр. XVII ст.

7. UKRAINE / PARS, quae / PODOLIA PALATINATUS / Vulgo dicitur. / Per Guil. le Vasseur de Beauplan S.R.M. tis / Poloniae Architectum militarem. etc.

1.1. Частина України, звичайно звана Подільським воєводством.

1.2. Україна: Тернопільська, Хмельницька, західна частина Вінницької обл.

2.1. Амстердам, після 1721 р.

2.2. Ґійом Ле Вассер де Боплан, Фредерік де Віт (внук).

2.3. Фредерік де Віт, Йоганн Блау.

2.4. Жан Ковенс, Корнель Морт'є.

2.5. Жан Ковенс, Корнель Морт'є.

3.1. Milliaria Polonica (польські милі): 4 = 5,2 см;

M. Ocrenica (українські милі): 2,5 = 5,2 см;

M. Germanica (німецькі милі): 3 = 5,2 см.

3.2. 1:420 000.

3.3. Псевдоциліндрична проекція. Орієнтування на північ.

3.4. Без картографічної сітки.

4.1. 44,5 x 52,9 см; 42,2 x 51,1 см.

4.2. Мідерит, папір, на полотні, кольорова.

4.3. Латинь.

4.4. Внизу посередині карти — картуш у вигляді постаменту, що його прикрашають гірляндою чотири путті; ліворуч, на фоні дерева, зображено постать мисливця зі списом. П. в. — шкала лінійних масштабів, поміщена на зображенні стіни муру, оздобленого криницею і зображеннями путті, один з яких тримає циркуль, а інший — астролабіум. Л. н. — напис: «Amstelodami. Apud I. COVENS et C. MORTIER» («Амстердам. У Ж. Ковенса і К. Морт'є»).

Навколо карти — подвійна рамка. Внутрішня рамка поділена на градуси (по 1°) і хвилини (по 10′). У рамці позначено сторони світу: «Septentrio» («Північ»), «Merides» («Південь»), «Occidens» («Захід»), «Oriens» («Схід»). З.: без тексту.

5. Самостійна.

6. Карта створена на основі «Спеціальної карти України» Ґ. де Боплана Йоганном Блау у 60-х рр. XVII ст.

8. UKRAINAE PARS / QUAE / BARCLAVIA PALATINATUS / Vulgo dicitur / Per Guilhelmum le Vasseur de Beauplan S.R.M. tis / Poloniae Architectum militarem etc. / Amstelodami ex Officina I. Covens & C. Mortier.

1.1. Частина України, звичайно звана Брацлавським воєводством.

1.2. Україна: Вінницька, зах. частина Черкаської, пд.-сх. частина Житомирської та Київської обл.

2.1. Амстердам, після 1721 р.

2.2. Ґійом Ле Вассер де Боплан, Фредерік де Віт (внук).

2.3. Фредерік де Віт, Йоганн Блау.

2.4. Жан Ковенс, Корнель Морт'є.

2.5. Жан Ковенс, Корнель Морт'є.

3.1. Milliaria Polonica (польські милі): 5 = 6 см;

M. Ocrenica (українські милі): 3 = 5,6 см;

M. Germanica (німецькі милі): 4 = 6,5 см.

3.2. 1:450 000.

3.3. Псевдоциліндрична проекція. Орієнтування на північ.

3.4. Без картографічної сітки.

4.1. 55,8 x 66,6 см; 44,9 x 58 см.

4.2. Мідерит, папір, кольорова.

4.3. Латинь.

4.4. П. в. — картуш у вигляді полотнища на тлі хмар, на якому — назва карти. Картуш оздоблений постатями п'ятьох путті: троє тримають полотнище, двоє — чисту таблицю. Л. н. — зображено постать старого чоловіка, що сидить на прямокутному мурі, на стіні якого подано шкалу лінійних масштабів.

Навколо карти — подвійна рамка. Внутрішня рамка поділена на градуси (по 1°) і хвилини (по 10′). У рамці позначено сторони світу: «Septentrio» («Північ»), «Meridies» («Південь»), «Occidens» («Захід»), «Oriens» («Схід»). З.: без тексту.

5. Самостійна.

6. Карта створена на основі «Спеціальної карти України» Ґ. де Боплана Йоганном Блау у 60-х рр. XVII ст.

9. UKRAINAE PARS, / qvae / KIOVIA PALATINATUS / vulgo dicitur. / Per Guilhelmum le Vaßeur de Beauplan / S.R.M. Poloniae Architectum militarem etc. / Amstelodami ex Officina / I. COVENS et C. MORTIER.

1.1. Частина України, звичайно звана Київським воєводством.

1.2. Україна: Київська, Полтавська, Черкаська обл.

2.1. Амстердам, після 1721 р.

2.2. Ґійом Ле Вассер де Боплан, Фредерік де Віт (внук).

2.3. Фредерік де Віт, Йоганн Блау.

2.4. Жан Ковенс, Корнель Морт'є.

2.5. Жан Ковенс, Корнель Морт'є.

3.1. Milliaria Polonica (польські милі): 14 = 8,3 см;

M. Ocrenica (українські милі): 9 = 8,5 см;

M. Germanica (німецькі милі): 10 = 7,9 см.

3.2. 1:1 000 000.

3.3. Псевдоциліндрична проекція. Орієнтування на північ.

3.4. Без картографічної сітки.

4.1. 40,3 x 56 см; 38 x 53,8 см.

4.2. Мідерит, папір, на полотні, кольорова.

4.3. Латинь.

4.4. Л. в. — картуш у вигляді плити, на якому назва і шкала лінійних масштабів. Ліворуч — зображення мисливця з луком і списом, праворуч — постаті двох путті з гірляндою на фоні лісу. П. в. — легенда карти.

Навколо карти — подвійна рамка. Внутрішня рамка поділена на градуси (по 1°) і хвилини (по 10′). У рамці позначено сторони світу: «Septentrio» («Північ»), «Meridies» («Південь»), «Occidens» («Захід»), «Oriens» («Схід»). З.: без тексту.

5. Самостійна.

6. Карта створена на основі «Спеціальної карти України» Ґ. де Боплана Йоганном Блау у 60-х рр. XVII ст.

10. Typus Generalis / UKRAINAE / sive PALATINATUUM PODO= / LIAE, KIOVIENSIS. / et Braczlaviensis terras / nova delineatione / exhibens.

1.1. Загальна карта України, або новий план воєводств Поділля, Київської та Брацлавської землі.

1.2. Україна.

2.1. Амстердам, після 1686 р.

2.2. Ґійом Ле Вассер де Боплан, Йоганн Янссон.

2.4. Ґерард Вальк, Петер Шенк.

2.5. Ґерард Вальк, Петер Шенк.

3.1. Milliaria Ocrenica (українські милі): 10 = 4,65 см;

Milliaria Polonica (польські милі): 20 = 6,1 см;
M. Germanica (німецькі милі): 15 = 6,1 см;
Leucae Gallicae (гальські милі): 25 = 6,1 см;
M. Italica (італійські милі): 60 = 6,1 см;
M. Moscovitica (московські милі): 80 = 6,1 см.
3.2. 1:1 593 000.
3.3. Псевдоциліндрична проекція. Орієнтування на північ.
3.4. З картографічною сіткою.
4.1. 41,3 x 53 см; 39,8 x 51,5 см.
4.2. Мідерит, папір, кольорова.
4.3. Латинь.
4.4. Л. в. — назва у картуші, над нею — герб з Білим Орлом, по боках картуша зображено по дві фігури козаків і шляхти. П. в. — шкала лінійних масштабів. Л. н. — легенда карти. Внизу на карті напис: «Penes Gerardum Valk et Petrum Schenk» («У Ґерарда Фалька і Петера Шенка»).

Навколо карти — подвійна рамка. Внутрішня рамка поділена на градуси (по 5^0) і хвилини (по 6$'$). У рамці позначено сторони світу: «Septentrio» («Північ»), «Meridies» («Південь»), «Occidens» («Захід»), «Oriens» («Схід»). З.: без тексту.

5. B: Joannis Janssonii Atlas... [T. 1]. Amstelodami, [після 1686 р.].
6. Карта є переробкою загальної мапи України Ґ. де Боплана.

11. Polonia Minor / Klein Polen.
1.1. Мала Польща.
1.2. Польща, Україна (захід).
2.1. Зульцбах, 1687.
2.2. Якоб Сандрарт, на основі карти Ґ. де Боплана.
2.3. Якоб Сандрарт.
2.4. Якоб Сандрарт.
2.5. Абрагам Ліхтенталєрн.
3.2. 1:2 900 000.
3.3. Конічна проекція. Орієнтування на північ.
3.4. Без картографічної сітки.
4.1. 15 x 11,6 см.
4.2. Мідерит, папір, чорно-біла.
4.4. Л. н. — позначення «P. 33»; п. н. — назва карти у прямокутній рамці: латинською — версаліком, німецькою — готиком. Ліва і верхня сторона рамки назви — подвійна. На верхній маргіналії ліворуч — позначення «P. 33».

5. Карта з книги Я. Сандрарта «Des Königreichs Pohlen...», Зульцбах, 1687.

6. Карта створена на основі мапи Польщі Ґ. де Боплана. На території України позначено міста: Яворів, Жовква, Львів, Белз, Сокаль, Володимир [Волинський]; р. Буг з притоками.

12. Magnus Ducat: / Lithuaniae & / Russia Alba.

1.1. Велике Князівство Литовське і Біла Русь.

1.2. Литва, Білорусь, Росія (Калінінградська, Смоленська, Вітебська обл.), Україна (північна частина Київської, Чернігівської, Волинської та Рівненської обл.).

2.1. Зульцбах, 1687.

2.2. Якоб Сандрарт, на основі карти Ґ. де Боплана.

2.3. Якоб Сандрарт.

2.4. Якоб Сандрарт.

2.5. Абрагам Ліхтенталєрн.

3.2. 1:4 000 000.

3.3. Конічна проекція. Орієнтування на північ.

3.4. Без картографічної сітки.

4.1. 24,9 x 12,9 см.

4.2. Мідерит, папір, чорно-біла.

4.3. Латинь.

4.4. Л. в. — позначення «P. 65»; справа посередині — назва карти у прямокутній рамці, написана версаліком; рамка назви вгорі, ліворуч і внизу — подвійна. Під рамкою справа — позначення «P. 65»;

5. Карта з книги Я. Сандрарта «Des Königreichs Pohlen...», Зульцбах, 1687.

6. Карта створена на основі мапи Польщі Ґ. де Боплана. Позначено українські міста: Овруч, Любеч, Новгород [Сіверський], Корчів, Ковель та ін.; річки: Прип'ять, Дніпро, Сож, Десна, Стир, Горинь.

13. Russia Rubra, / Podolia, / Volhynia et / Ukraina. / P. 113.

1.1. Червона Русь, Поділля, Волинь і Україна.

1.2. Україна, крім східних областей і невеликої частини північних.

2.1. Зульцбах, 1687.

2.2. Якоб Сандрарт, на основі карти Ґ. де Боплана.

2.3. Якоб Сандрарт.

2.4. Якоб Сандрарт.

2.5. Абрагам Ліхтенталєрн.

3.2. 1:5 200 000.

3.3. Конічна проекція. Орієнтування на північ.

3.4. Без картографічної сітки.

4.1. 25 x 12,8 см.

4.2. Мідерит, папір, чорно-біла.

4.3. Латинь.

4.4. Л. н. — назва карти у прямокутній рамці, оформлена версаліком, у лівому нижньому куті рамки — позначення «P. 113». Рамка вгорі і праворуч — подвійна.

5. Карта з книги Я. Сандрарта «Des Königreichs Pohlen...», Зульцбах, 1687.

6. Карта створена на основі мап Польщі та України Ґ. де Боплана.

14. Die 13. Wasserfälle des / Niepers, sambt denen / Zaporowischen Inseln / und ausfluss in das Schwartze / Meer. / P. 281.

1.1. 13 порогів Дніпра із Запорізькими островами і витоком у Чорне море.

1.2. Карта порогів Дніпра.

2.1. Зульцбах, 1687.

2.2. Якоб Сандрарт, на основі карти Ґ. де Боплана.

2.3. Якоб Сандрарт.

2.4. Якоб Сандрарт.

2.5. Абрагам Ліхтенталєрн.

3.2. 1:2 300 000.

3.3. Конічна проекція. Орієнтування на північ.

3.4. Без картографічної сітки.

4.1. 11,6 x 15,1 см.

4.2. Мідерит, папір, чорно-біла.

4.3. Німецька.

4.4. Л. в. — назва карти оформлена готиком, у прямокутній рамці; ліва, права і нижня сторони рамки виконані подвійною лінією. П. в. — легенда у прямокутній рамці, ліворуч і внизу рамки — подвійна лінія. На карті праворуч позначено цифрами (1—13) і назвами пороги Дніпра. Від 8-го порогу до устя Дніпра зафіксовано вісім татарських переправ.

5. Карта з книги Я. Сандрарта «Des Königreichs Pohlen...», Зульцбах, 1687.

6. Карта створена на основі мап Польщі та України Ґ. де Боплана.

15. Taurica Chersonesus. / Hodie CRIMEA, oder die / Kleine Tartareij.

1.1. Херсонеська Таврія. Тепер Крим або Мала Татарія.

1.2. Україна, Крим, Приазов'я, Росія (Таманський п-ів).

2.1. Зульцбах, 1687.

2.2. Якоб Сандрарт, на основі карти Ґ. де Боплана.

2.3. Якоб Сандрарт.

2.4. Якоб Сандрарт.

2.5. Абрагам Ліхтенталєрн.

3.2. 1:1 800 000.

3.3. Орієнтування на північ. Конічна проекція.

3.4. Без картографічної сітки.

4.1. 11,7 x 15,1см.

4.2. Мідерит, папір, чорно-біла.

4.3. Латинь, німецька.

4.4. Л. в. — у прямокутній рамці назва карти, видрукувана версаліком і готиком. Рамка назви — справа і внизу — подвійною лінією. Вгорі, поряд з рамкою, зображено віз на двох колесах, запряжений верблюдом, якого веде чоловік. На верхній маргіналії ліворуч — позначка «P. 287».

5. Карта з книги Я. Сандрарта «Des Königreichs Pohlen...», Зульцбах, 1687.

6. Карта створена на основі мап Польщі та України Ґ. де Боплана.

16. [Карта без назви].

1.2. Польща (схід), Україна (частина Львівської та Івано-Франківської обл.).

2.1. Зульцбах, 1687.

2.2. Якоб Сандрарт, на основі карти Ґ. де Боплана.

2.3. Якоб Сандрарт.

2.4. Якоб Сандрарт.

2.5. Абрагам Ліхтенталєрн.

3.1. Milliaria Polonica (польські милі); 9,2 см.

3.2. 1: 1 200 000.

3.3. Конічна проекція. Орієнтування на північ.

3.4. Без картографічної сітки.

4.1. 8,7 x 31,2 см.

4.2. Мідерит, папір, чорно-біла.

4.3. Латинь.

4.4. Над рамкою справа — позначення «Р. 345». Посередині карти — роза вітрів, північний напрям позначений лілією. Л. н. — лінійне мірило з написом «Milliaria Polonica» («Польські милі»), поділене на три частини, без цифрових позначень, довжиною 9,2 см. Над ним зображено символи воєнних дій: щит, бойове знамено, орла у короні, голова якого повернена на схід, штандарти. На карті розміщені літери від «А» до «Р», котрі є індексами до опису битви Яна III з турками, татарами і козаками у 1682 р. Ріка Сан помилково описана як «Vistula Flu.» («Ріка Вісла»).

5. Карта з книги Я. Сандрарта «Des Königreichs Pohlen...» , Зульцбах, 1687.

6. Карта створена на основі мап Польщі та України Ґ. де Боплана.

17. VKRANIA / quae et / TERRA COSACCORUM / cum vicinis / WALACHIAE, MOLDAVIAE, MINORIS q3 / TARTARIAE PROVINCIIS / exhibita / a IOH. BAPTISTA HOMANNO / Norimbergae.

1.1. Україна, яка ще є і козацькою землею, з сусідніми провінціями Валахією (Румунією), Молдовою, Середньою Татарією.

1.2. Україна, Молдова, Румунія, Болгарія, Південно-Західна Росія.

2.1. Нюрнберґ, до 1729 р.

2.2. Йоганн Баптіст Гоманн.

2.3. Йоганн Баптіст Гоманн.

2.4. Йоганн Баптіст Гоманн.

3.1. Milliaria Germanica (німецькі милі): 30 = 6,9 см;
Milliaria Polonica (польські милі): 40 = 6,9 см.

3.2. 1:3 000 000.

3.3. Псевдоциліндрична проекція. Орієнтування на північ.

3.4. Без картографічної сітки.

4.1. 48 x 57,8 см; 46 x 56 см.

4.2. Мідерит, папір, кольорова.

4.3. Латинь.

4.4. Навколо карти — рамка. Внутрішня рамка поділена на градуси (по 1°) і хвилини (по 10′). Л. в. — назва карти на прямокутній таблиці, поміщеній на зображенні руїн муру, навколо — шість чоловічих постатей, з них п'ятеро у строях українських козаків. П. н. — дві шкали лінійних масштабів. У рамці позначено сторони світу: «Septentrio» («Північ»), «Meridies» («Південь»), «Occidens» («Захід»), «Oriens» («Схід»).

5. Самостійна.

6. Карта створена на основі мап України Боплана.

18. AMPLISSIMA UCRANIAE REGIO / PALATINATUS / KIOVIENSEM ET BRACLAVIENSEM / COMPLETENS, / CUM ADJACENTIBUS PROVINCIIS / juxta recentißimam designationem aeri in cisa / arte et sumtibus / TOBIAE. CONRADI. LOTTERI, / GEOGRAPHI / AUGUSTAE VINDEL.

1.1. Найбагатша область України, яка складається з Київського і Брацлавського воєводств з прилеглими територіями.

1.2. Україна (крім Закарпаття, півдня Львівської обл. і Криму, більшої частини Волині).

2.1. Аугсбург, після 1757 р.

2.2. Ґеорґ Матеус Зойтер, Тобіас Конрад Лоттер.

2.3. Ґеорґ Матеус Зойтер, Тобіас Конрад Лоттер.

2.4. Тобіас Конрад Лоттер.

2.5. Тобіас Конрад Лоттер.

3.1. Milliaria Ukrainica (українські милі): 13 = 6,8 см;
Milliaria Polonica (польські милі): 20 = 6,8 см;
Milliaria Germanica (німецькі милі): 15 = 6,8 см;
Milliaria Moscovitica (московські милі): 80 = 6,8 см.

3.2. 1:1 500 000.

3.3. Псевдоциліндрична проекція. Орієнтування на північ.

3.4. Без картографічної сітки.

4.1. 49,6 x 57,8 см; 47,8 x 56 см.

4.2. Мідерит, папір, кольорова.

4.3. Латинь.

4.4. Навколо карти — рамка. Внутрішня рамка поділена на градуси (по 1°) і хвилини (по 6′). Л. в. — картуш з назвою карти: з лівого боку — алегорична постать богині родючості Деметри з колосками у правій руці, з серпом — у лівій, котра опирається на мішок зі збіжжям; праворуч зображені воли, вгорі картуша — снопи збіжжя і мішки із зерном та борошном, бочка з вином; поруч — алегорична

постать бога торгівлі Гермеса; картуш увінчаний кронами трьох дерев; унизу картуша — снопи збіжжя, бочки з вином та медом. Під картушем напис: «Cum Gratia et Privil S. R. I. Vicariatus, in partibq Rheni, Sveviae, et Juris / Franconici». («З милості і привілею намісництва Священної Римської імперії в землях Рейну, Свевії та Юрської Франконії»). П. в. — картуш з легендою карти, оздоблений зображенням снопа збіжжя, колосків і голови вола, та шкала лінійних масштабів. Під картушем з правої сторони — шістнадцятигранна роза вітрів з лілією, що вказує на північ. У рамці позначено сторони світу: «Septentrio» («Північ»), «Meridies» («Південь»), «Occidens» («Захід»), «Oriens» («Схід»).

5. Самостійна.

6. В основі карти — мапи України Боплана та мапа Польщі Корнелія Данкерта.

Примітки

[1] *Дашкевич Я.* Ґійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень // Боплан і Україна: Зб. наук. праць. — Львів, 1998. — С. 9, 12.

[2] *Дашкевич Я.* Бібліографічна Бопланіана // Там же. — С. 294—318.

[3] *Кордт В.* Матеріалы по исторіи русской картографіи. — К., 1910. — Вып. II. — С. 20—26; Матеріяли до історії картографії України. — К., 1931. — Ч. I. — С. 3—10, 15.

[4] *Кравців Б.* Боплян в українській і чужоземній історіографії // *Кравців Б.* Зібрані твори. — Нью-Йорк, 1980. — Т. 2. — С. 117—118, 120—122; Картографія. Карти України до пол. 18 в. // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. — Париж—Нью-Йорк, 1959. — Т. 3. — С. 979—980; *Krawciw B.* Ukraine in Western Cartography and Science in the 17th—18th Centuries // The Ukrainian Quarterly. — New York, N. Y., 1962. — Vol. 18, part 1. — P. 24—39.

[5] *Olszewicz B.* Kartografia polska XVII wieku (przegląd chronologiczno-bibliograficzny). — Lwów—Warszawa: Książnica—Atlas, 1931. — S. 124—126.

[6] *Buczek K.* Ze studjów nad mapami Beauplana // Wiadomości służby geograficznej. — Warszawa: Wojskowy Instytut Geograficzny, 1933. — Rocz. VII. (1933). — Zesz. 1. — S. 20—53; Beauplaniana // Ibid. — Rocz. VIII. (1934). — S. 1—36.

[7] *Krassowski B.* Polska na mapach wydawców norymberskich i augsburskich z XVIII wieku. — Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1985. — S. 94.

[8] *Peliwo S.* Mapy ziem polskich w wydawnictwach książkowych XVI—XVIII wieku. — Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1985. — S. 32—60.

[9] Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego: Mapy XVII wieku. — Wrocław i in.: Ossolineum, 1992. — T. II. — S. 103—164.

[10] Ibid.

[11] Ibid.

[12] *Перналь А. Б., Ессар Д. Ф.* Ґійом Ле Вассер де Боплан — військовий інженер, картограф, автор // Боплан і Україна. — С. 24—25, 29—31.

[13] Там же.

[14] *Вавричин М.* До історії створення Ґ. Бопланом карт України // Боплан і Україна. — С. 88—122; Карти України Ґійома Боплана як історичне джерело // Kartografia wojskowa krajów strefy bałtyckiej XVI—XX w. — Toruń, 1996. — S. 51—61.

[15] Відомості про родину Сансонів та їхню видавничу діяльність див.: *Кордт В.* Матеріалы по исторіи русской картографіи... — С. 22; *Перналь А. Б., Ессар Д. Ф.*

Ґійом Ле Вассер де Боплан... — С. 24—25; Katalog dawnych map ... — T. II. — S. 109, 136—137; *Kupčik J.* Alte Landkarten: Von der Antike bis zum Ende des 19. Jahrhunderts. — Praha: Artia, 1980. — S. 159—161.

[16] Katalog dawnych map... — T. II. — S. 109.

[17] Ibid.

[18] *Пернальь А. Б., Ессар Д. Ф.* Ґійом Ле Вассер де Боплан... — С. 24—25.

[19] Katalog dawnych map... — T. II. — S.129.

[20] Біографічні відомості про Ґ. Фалька і П. Шенка див.: *Thieme U., Becker F.* Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. — Leipzig: Verl. v. E. A. Seemann, 1907—1947. — Bd. 30. — S. 29—30; Bd. 34. — S. 48; Katalog dawnych map... — T. II. — S. 129.

[21] Біографічні відомості про Я. Сандрарта див.: *Thieme U., Becker F.* Allgemeines Lexikon... — Bd. 29. — S. 397; Meyers großes Konversations — Lexikon. Ein Nachschlagewerk des allgemeinen Wissens. — Sechste, gänzlich neubearb. u. vermehrte Aufl. — Leipzig; Wien: Bibliographisches Institut, 1909. — Bd. 17. — S. 543; *Кордт В.* Матеріалы по исторіи русской картографіи... — С. 24—25; *Peliwo S.* Mapy ziem polskich... — S. 50—52.

[22] Повна назва: Des Königreichs Pohlen Lands = Staats = und Zeit Beschreibung / Aus den besten und neuesten Scribenten auch desselben Königreichs eignen Land = Rechten alles gründlich und kürzlich bis auf diese Zeit / nebenst des jetzigen Konigs Joannis III. Berrichtungen und grossen Thaten / mit Fleiss zusammen ge-tragen. /Sambt vielen ungemeinen grossen und kleinen Land=Charten/ Schlachten /Städten/ Vestungen und andern Kupfern/ sehr curios verfasset und heraus gegeben von Jacob Sandrart /Kupferstechern und Kunst= Händlern in Nürnberg. Sultzbach/Gedruckt bey Abraham Lichtenthalern/ Jm Jahr 1687.

[23] *Peliwo S.* Mapy ziem polskich... — S. 51.

[24] *Sandrart J.* Des Königreichs Pohlen... — Sultzbach, 1687. — S. 113.

[25] Ibid. — S. 114.

[26] Ibid. — S. 115—116.

[27] Ibid. — S. 122—123.

[28] Ibid. — S. 127—129.

[29] Ibid. — S. 129—131.

[30] Ibid. — S. 131—132.

[31] Ibid. — S. 132.

[32] Ibid. — S. 132—135.

[33] Про видавництво Гоманнів див.: Meyers großes Konversations — Lexikon... — Bd. 9. — S. 516; *Thieme U., Becker F.* Allgemeines Lexikon... — Bd. 17. — S. 423—424; Der grosse Brockhaus: in zwölf Bänden. — Sechzehnte, völlig neubearb. Aufl. — Wiesbaden: F. A. Brockhaus, 1954. — Bd. 5. — S. 529; *Krassowski B.* Polska na mapach... — S. 31—35; *Kupčik J.* Alte Landkarten... — S. 167—168.

[34] *Кордт В.* Матеріяли до історії картографії України... — С. 15.

[35] Біографічні відомості про Г. М. Зойтера див.: Meyers großes Konversations — Lexikon... — Bd. 18. — S. 385; *Thieme U., Becker F.* Allgemeines Lexikon... — Bd. 30. — S. 542; *Krassowski B.* Polska na mapach... — S. 100.

[36] *Кордт В.* Матеріяли до історії картографії України... — С. 15.

[37] *Krassowski B.* Polska na mapach... — S. 5—9.

Summary

The author investigates the old print maps of Ukraine of the seventeenth — eighteenth centuries made on the basis of G. de Beauplans maps.

III розділ

Пам'ятки картографії України

Уляна Кришталович

Найдавніші рукописні карти Галичини (сс. Підтемне, Кугаїв, м-ко Раковець)

Історія створення рукописних карт сіл Підтемне, Кугаїв та містечка Раковець сягає часу появи у Львові ордену єзуїтів. У 1591 р. архієпископ Суліковський запросив до Львова перших священиків товариства Ісуса (єзуїтів), а саме Самуеля Парембіуса, Мартина Лятерну, родом з Дрогобича, і Каспара Нагуя. Їм віддали каплицю Бучацьких, і тимчасово поселили в Ганелівській кам'яниці[1]. Вже 1607 р., з фундації Єжи Мнішека, у Львові відкрилася єзуїтська колегія, котра стала найбагатшим навчальним закладом міста. Колегії належало 35 маєтків у різних регіонах Галичини, з яких річний прибуток 1603 р. становив 1 500 зол., 1614 р. — 5 000 зол., 1642 р. — 9 000 зол.[2] У 1623 р. Єлизавета з Лесньовських Гумницька подарувала колегії маєтки Раковець, Підтемне, Кугаїв[3].

Починаючи з 1620 р. між орденом єзуїтів і монастирем бенедиктинок, котрим належала частина містечка Раковець, тривав судовий процес за розмежування володінь і встановлення границь між маєтками. У результаті в 1753 р. на основі угоди з бенедиктинками друга половина маєтку перейшла до єзуїтів[4]. Процес розмежування володінь єзуїтської колегії та монастиря бенедиктинок загалом тривав близько 130 років. У фонді магістрату м. Львова[5] відклалися документи цього процесу, з хронологічними рамками 1520—1755 рр. Серед них — і карти сіл Підтемне і Кугаїв та містечка Раковець. Початково ці карти можна було знайти серед документів процесу у Міському архіві Львова, пізніше вони були виділені в картографічну колекцію і нині зберігаються у колекції карт і планів у Центральному державному історичному архіві[6].

До нашого часу дійшли чотири карти. На зворотному боці кожної з них є печатка Міського архіву: «Archiwum Król. miasta Lwowa». Мапи без географічної сітки, без мірила. Тільки одна з чотирьох датована. На її звороті читаємо напис: «1654 delineowana»; під датою, очевидно, рукою архівіста зроблено запис: «Mappa stara». Формат карти 58 х 42 см. Виконана вона в коричневому, зеленому і жовтому кольорах. На мапі

позначені сторони світу: «MERIDIES, SEPTEMTRIO, ORIENS, OCCIDENS». Тут зображені: містечко Раковець (Rakowiec), с. Підтемне (Podciemne), земляні укріплення в цьому селі, з написом «Zameczek podciemienski», село Кугаїв (Kuhaiow wies), ріка Зубря (Zubzra rzeka), село Загір'я (Zagurze wies), дорога на Львів (Gosciniec Lwowski), частина Деревацького лісу (Las Derewacz). Умовних позначень (за винятком сіл) немає, всі об'єкти супроводжуються текстовими написами. У нижній частині карти — підпис львівського граничного геометра Адама Ясковського. На карті не відтворено володінь ні єзуїтської колегії, ні будь-яких інших власників. Хоча в реєстрі документів судового процесу під цим роком у записі про суд, який відбувався у Любліні, згадується акт огляду земель сіл Кугаїв та м-ка Раковець з картою, котру протягом шести тижнів мав закінчити львівський граничний коморник (його прізвище не зафіксоване). Того ж року на ґрунтах було проведено акт огляду й інтромісії львівським польовим граничним урядом, а також намальовано карту і підписано її учасниками процесу — львівським старостою та сандомирським каштеляном Яном Мнішеком, з одного боку, та колегією єзуїтів — з іншого[7].

Друга карта не датована, її автор теж не відомий. Розмір карти — 65 x 57 см. За способом виконання, кольористикою і характером позначення об'єктів вона не відрізняється від попередньої, проте є значно детальнішою й охоплює більшу територію. Крім перелічених сіл, вказані навколишні села: Суходіл (Suchodol), Лопушна (Jopuszna), Селисько (Siedliszcza), Вовків (Wolkow), Красів (Krassow), Деревач (Derewacz). Написи на карті виконані польською та латинською мовами. В районі с. Підтемного, вище кугаївської греблі, зображений монастир (нанесено пізніше), відсутній на карті 1654 р. Біля с. Красів — пекарня, поряд текст: «Anno 1603». Окреслені старі межі села Підтемного з написом: «Scopuli parietates 23. Anno 1603». У верхньому правому куті мапи, за рамкою, уточнена попередня границя села Підтемного: «Zielona Krinica. Tut byl terminus ad quem Podciemnianski. Anno 1461». Звичайно ж, ні 1603 р., ні тим більше 1461 р., не слід уважати роками виготовлення карти, — попри певні відмінності у виконанні, за характером малюнка, нанесенням умовних позначень у вигляді довгих пояснювальних підписів, особливостями паперу вона датується кінцем XVII ст. Ця мапа, очевидно, використовувалась і значно пізніше — для уточнення меж володінь і фіксації нових об'єктів, про що свідчать латиномовні доповнення, внесені іншим почерком.

Третя карта якісно відрізняється від двох попередніх. Зберігся тільки її фрагмент, на якому зображені сс. Підтемне, Кугаїв, Лопушна, Суходіл, м-ко Раковець. Розташування сіл таке ж, як і на раніших картах, але русло ріки Зубрі змінене, подана притока ріки, що впадає в Зубрю біля села Підтемне (на двох попередніх картах цієї притоки немає). Проте і тут не бачимо границь розмежування володінь.

Серед документів судових процесів про розмежування маєтків є цікавий документ, який дозволяє датувати цю карту і визначити її автора. Це скарга присяжного геометра Станіслава Мікошевського про те, що він не мав змоги завершити земельні поміри меж сс. Кугаїв і Підтемне, які доручила йому Львівська єзуїтська колегія, оскільки монахині бенедиктинки грозилися побити його палицями і вигнали зі села[8]. Документ датований 1744 роком.

У тому ж фонді карт і планів знаходимо ще одну роботу граничного коморника, присяжного геометра Станіслава Мікошевського — атлас володінь графів Радзивіллів у Золочівському повіті (1759 р.)[9]. При зіставленні третьої з аналізованих карт з цим атласом, впадає у вічі подібність характеру зображення об'єктів, підписів, кольорової гами. На основі цього можемо припустити, що автором цієї мапи також є Станіслав Мікошевський.

Наступний документ судового процесу, який відклався після скарги Мікошевського, — акт засвідчення декрету Люблінського коронного трибуналу 1743 р., здійснений у греко-католицькій плебанії містечка Раковець у 1745 р.[10] Під час офіційних переговорів двох сторін процесу було представлено мапу їхніх маєтків, однак через відсутність на ній чітко визначених меж між володіннями, сторони так і не змогли показати спірні ґрунти і тому присутні вирішили доопрацювати карту та провести розмежування. Оскільки на згаданій попередньо мапі дійсно не наведені границі сіл, то цілком ймовірно, що йдеться тут про незакінчену карту Мікошевського, створену у 1744—1745 рр.

1769 р. Львівський земський коморничий суд у корчмі містечка Раковець у присутності присяжного геометра Теофіла Троцкевича постановив, що присяжний геометр має виміряти і нанести на мапу всі ґрунти, що належать до маєтку Раковець[11].Того ж року в лісі, котрий розділяє добра містечка Раковець, відбувся акт розмежування і спорудження копців між королівськими володіннями села Новосілки й містечка Раковець. Споруджені копці відразу ж наносилися на карту присяжним геометром Теофілом Троцкевичем[12]. У цьому документі докладно вказано розмір копців і граничні знаки у вигляді дерев'яних стовпів з металевим верхом, а також сказано про копці, зазначені на старій карті 1752 р.

Четверта карта села Підтемного і сусідніх сіл відповідає мапі, описаній в останньому з аналізованих документів. По-перше, карта малого формату, спосіб виконання її досить примітивний, що опосередковано свідчить про роботу з нею в польових умовах. Ліс у районі сіл Підтемного й Кугаєва переділений копцями. Привертає увагу форма копців: на більшості рукописних карт середини XVIII ст. насипані розмежувальні копці зображалися знаком у вигляді кружечків, а тут всі копці мають відмінну від звичної форми загострену верхню частину — це, очевидно, згадані в акті дерев'яні стовпи із металевим завершенням. Територія, обмежена копцями, на мапі замальована зеленим

кольором, на ній напис латинською мовою: «Collegium Societatis Jesu». Отже, порівнюючи останню карту сіл Підтемне, Кугаїв і містечка Раковець з відкладеними документами судового процесу, можна припустити, що автором її є присяжний геометр Теофіл Троцкевич, і виготовлена вона в 1769 р.

Розглянуті карти — найраніші картографічні зображення у колекції рукописних карт Центрального державного історичного архіву, основний масив яких (в архіві зберігається близько 1000 рукописних мап території Галичини) датується кінцем XVIII ст.

Примітки

[1] *Zubrycki D.* Kronika miasta Lwowa. — Lwów, 1844. — S. 221.

[2] Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polskich i Litwy 1564—1995. — Kraków, 1996. — S. 378.

[3] Ibid. — S. 519.

[4] Після закриття ордену в 1772 р. ці маєтки перейшли у власність держави.

[5] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 513.

[6] Там же, ф. 742, оп. 1, спр. 720 г.

[7] Там же, ф. 52, оп. 1, спр. 513, арк. 115 зв.

[8] Там же, арк. 61.

[9] Там же, ф. 720, оп. 1, спр. 420.

[10] Там же, ф. 52, оп. 1, спр. 513, арк. 67—68.

[11] Там же, арк. 106—108.

[12] Там же, арк. 108—110.

Summary

The article explains the history of the making of the oldest maps of the villages of Pidtemne and Kuhayiv and the town of Rakovets, preserved in the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv. In the eighteenth — beginning of the nineteenth centuries a dispute continued for nearly 130 years in the court of justice between the Jesuits' College and the Benedictine Monastery. Thanks to this dispute the four oldest hand-made maps have been preserved, and only one of them has a date (1654, the author — border geometrician Adam Jaskowsky). From analyzing documents of the collections of Lviv City Council (fond 52), maps and plans (f. 742), plans and maps of Galicia (f. 720), comparing the character of drawing, special marks and other characteristics, it is possible to determine the authors of two maps: royal geometrician Stanislaw Mikoszewski (1744—1745) and court geometrician Teofil Trockewych (1765).

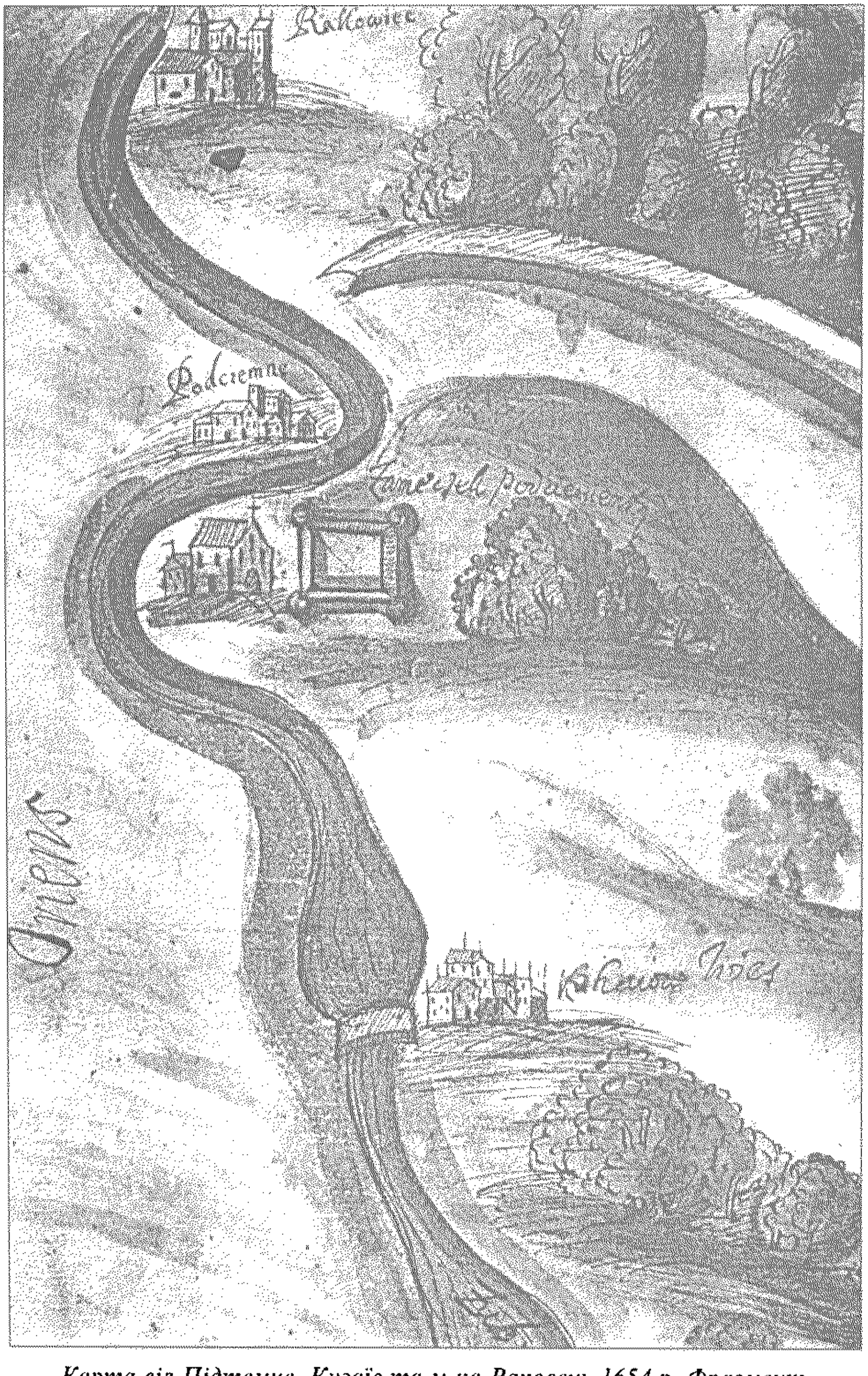

Карта сіл Підтемне, Кугаїв та м-ка Раковець 1654 р. Фрагмент

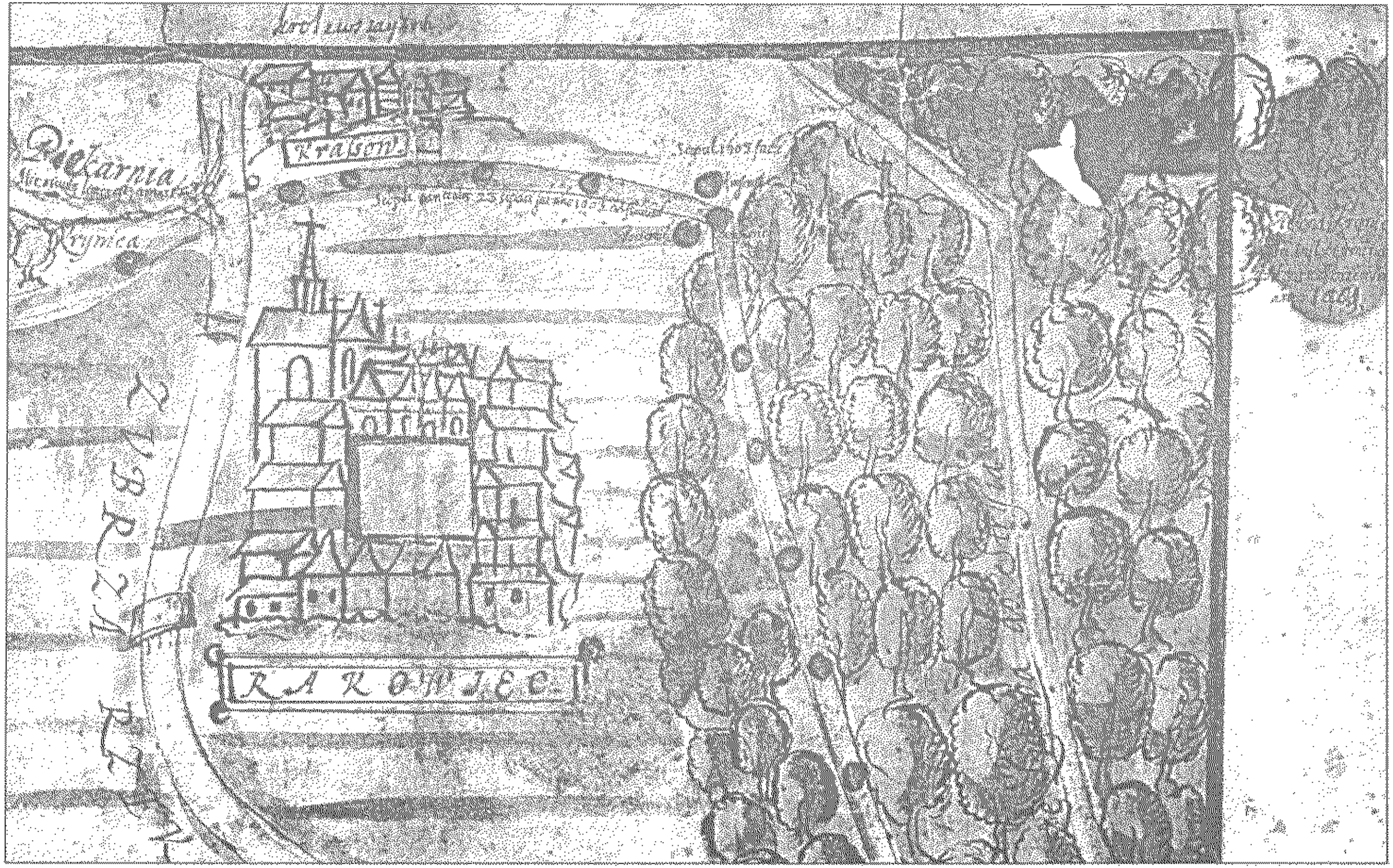

Раковець на карті кінця XVII ст. Фрагмент карти

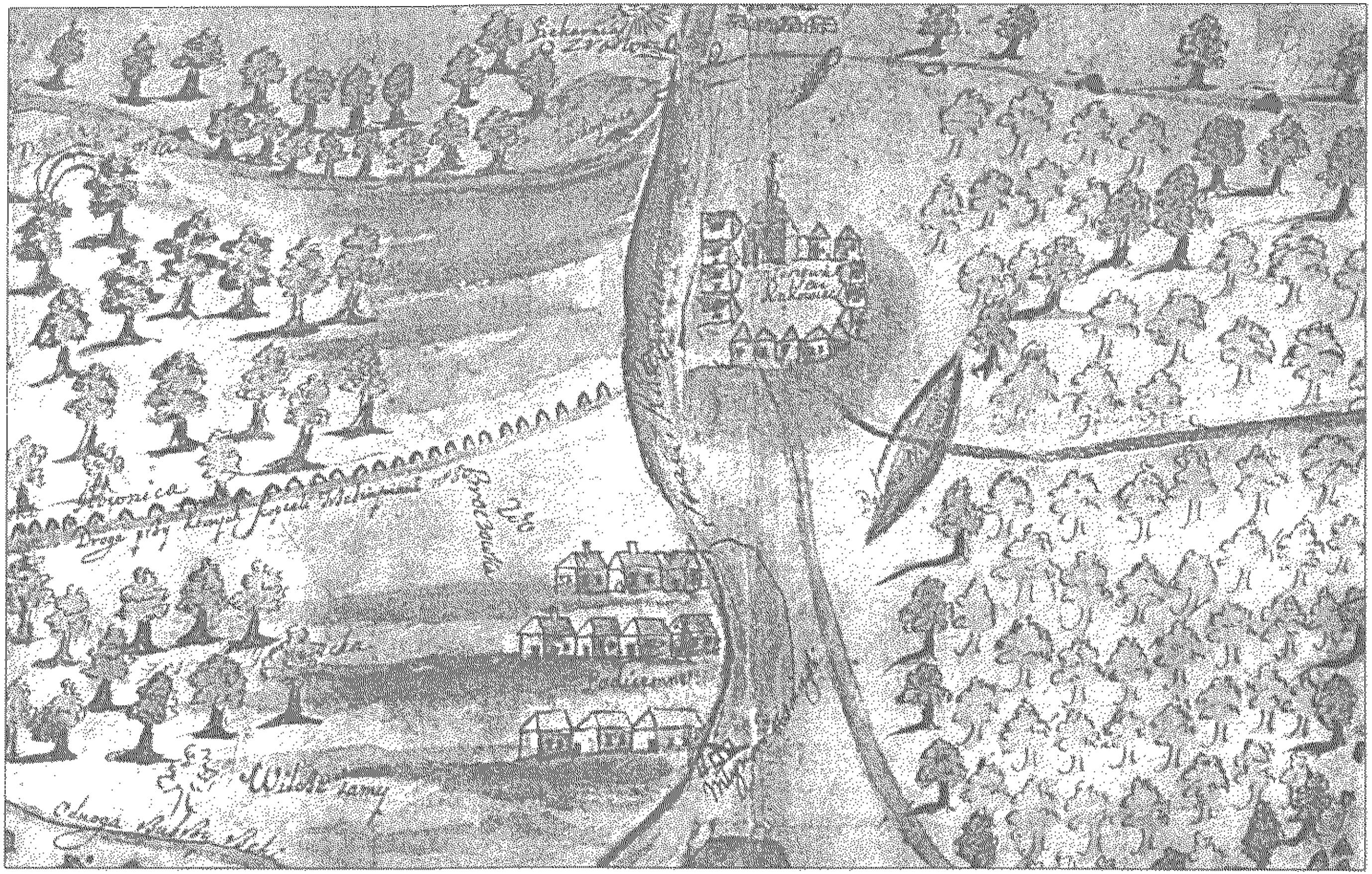

Карта розмежування сіл Підтемне, Кугаїв та м-ка Раковець 1744—1745 р. Фрагмент. Автор С. Мікошевський

Карта, створена присяжним геометром Т. Троцкевичем. Фрагмент

Ярослав Матвіїшин

Живописні плани трьох українських замків-фортець з XVII ст. (Бара, Меджибожа, Чигирина) у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Франції*

Працюючи в Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Франції[1] над темою французько-українських зв'язків, автор цих рядків натрапив на три[2] прекрасно намальовані плани замків-фортець Бар, Меджибіж і Чигирин, котрі залишились поза увагою дослідників історії картографії[3] (там же зберігається ескіз карти частини басейну Дніпра). Вони супроводжують одне з багатьох донесень (французьких акредитованих осіб), відправлених зі Стамбула, а саме депешу від 28 січня 1678 р. на ім'я короля Людовика XIV, підписану його послом Шарлем О. Нуантелем[4], котрий ще раніше виявив певну зацікавленість до нашого краю[5]. В депеші йдеться, зокрема, про політичну ситуацію в Україні, про акції козаків та про деякі стратегічні пункти на її території. Побіжно документ фіксує певні географічні та економічні відомості щодо України. Нуантель згадує 12 дніпровських порогів (Cataractes), в околиці котрих живуть козаки-лицарі (Cosaques Cheualiers), про яких, за його ж словами, він збирає матеріали, щоб надіслати повніший звіт своєму володарю[6].

Пороги й забори зображено символічно на доданій схематичній карті у вигляді рисок, що пересікають ріку в її коліні, нижче від

* Автор щиро вдячний каталонській художниці проф. Алісі Пайре (Alice Payret), прихильниці України, котра взяла на себе досить обтяжливі витрати, пов'язані з виготовленням 4-х кліше діапозитивів та відповідних кольорових фотографій планів, а рівночасно й п. Ізабеллі Натан (Isabelle Nathan), консерваторові Архіву Міністерства закордонних справ Франції, за корисні поради при відшукуванні документів до історії слов'ян.

Codatchek (топонім на лівому березі ріки). Ця карта-ескіз (без назви) Дніпра, що накреслена у верхній частині того аркуша, на якому вміщено пояснення до плану Чигирина (арк. 73), зображає простір частини басейну Дніпра (Boristenes R.) від Чорного моря до Черкас (Chircase)[7], точніше, навіть, дещо північніше від цього міста, а саме там, де на лівому березі позначено населений пункт chekerne. Південь зліва. На Лівобережжі, бідному на топоніми, крім згаданого Codatchek'a, нанесено ще м. Кременчук (Crzemienczuk) та нижні течії трьох приток (без назви) Дніпра. На Правобережжі, багатшому на деталі, крім м. Черкаси, подано (з півночі на південь): Borowico[8], болота (marais), le Tervim R. [р. Тясмин], Codak (Кодак; умовний знак цієї фортеці нарисовано олівцем), на правому березі р. Тясмин[9] — Jabotin[10], Medie (с. Медведівка)[11], Jaborof [або Jabotof], Cheherin[12] та Krilow[13].

Плани, що схожі швидше на мистецьку роботу художника, виконано в пастелі, в яскравих кольорах (зелений, голубий, жовтий, світло- і темно-червоний, коричневий — всі з відтінками, під якими видно сліди олівця). Текст і легенди французькою мовою. Масштабна шкала поміщена тільки на плані Чигирина.

Згідно з донесенням Нуантеля, котрий не зазначає імені автора, ці плани були створені французьким воєнним інженером, котрий, перебуваючи на службі польського короля, керував заходами укріплення цих фортець[14].

У перекладі назви цих планів звучать так:

1. «Справжній і точний іхнографічний[15] план міста і замку Чигирина на Україні, звичного місця проживання генерала Козаків, заново укріпленого поляками, сьогодні окупованого Московитами, де герцог Ромодановський (Duc Romadonoskj), генерал московської армії і в цій якості командуючий Московитами, Козаками, калмуцькими та астраханськими Татарами, надав допомогу гарнізону Замку, що налічував десять тисяч Московитів. Він здійснив це у серпні поточного 1677 року, після поразки Турків і Татар, котрі втратили свою амуніцію, артилерію і велику кількість людей»[16].

Розмір плану — бл. 16,5 x 16,5 см (не точний квадрат, з полем 0,4 см), розміщений він на аркуші розміром 31,7 x 18,7 см (з полем 0,2—0,4 см). Орієнтація не вказана. Легенда, подана під цією довгою назвою (низ арк. 73 і, частково, зворот арк. 74, на котрому нанесено згаданий ескіз частини басейну Дніпра), розкриває зміст цифр та букв, ужитих на плані. Щоб підкреслити рельєфний (горбистий) характер місцевості, на якій розкинулося місто, анонімний картограф проявив, як уже мовилося, талант художника, комбінуючи відтінки зеленого та коричневого кольорів.

На плані, крім храмів грецького обряду (de rite grec), зображено символічно дороги, палаци Хмельницького[17] та Дорошенка[18], болота (marais), став (Estang), високі фортечні мури, ворота[19], бастіони, башти та дубові куртини[20]. Останні, за словами невідомого нам автора цих картографічних творів, свідка подій, котрий перебував у цій фортеці під час річної її облоги «збунтованими козаками», були настільки міцними, що гарматні ядра відскакували від них, не завдавши жодної шкоди[21].

2. «Справжній точний та іхнографічний план міста і замку Меджибіж»[22]. Відразу після цієї назви вміщена легенда, де, зокрема, пояснено значення таких використаних тут символічних зображень: католицький та православні храми[23]; ворота Кам'янецькі, «Барські й Українські»[24] та Польські, від яких перекинуто міст, довжиною в «половину чверті льє», через ріку і болота[25]; загата (на ставі) з містками[26]; ріка Південний Буг (Бог; Bog) та річка Бужок (Bodgek); високі й потужні водяні млини з боку загати і моста, де р. Бужок (Bogek, Bodgek) сполучається зі ставом; болото; високий ліс[27]; поля[28]; дороги в сторону Бара і центральної України[29]. Розмір плану: 29,7 х 31,14 см (з краями 0,2—0,3 см). Північ угорі.

3. «Справжній, точний та ортографічний план міста і замку Бар»[30]. Легенда витлумачує зміст застосованих на плані умовних позначень: саме місто Бар, на той час у руїнах[31]; укріплення міста[32]; став, завдовжки півтора льє і завширшки чверть льє; Барський замок з модерними фортифікаціями; водяні млини; загата (на ставі); два мости на загаті[33]; руїни поселення польських татар[34]; ліси; Кам'янецька (de Caminiek) та Польська (de Pologne) дороги; Польські ворота. Розмір плану: 30,02 х 31,11 см (з краями 0,2—0,4 см). Північ унизу.

Хотілося б приписати ці плани Бопланові, котрий заклав або перебудував в Україні понад 50 стратегічних пунктів, однак той покинув цей край ще в 1647 р., тоді як події, вказані в титулі плану Чигирина і в донесенні, датовано 1677 роком. До того ж, більшість топонімів у документах, про які йдеться в цій статті, не тотожні Боплановим. Що ж до француза С. Адер(с)а[35], котрий за дорученням польського короля збирав стратегічні дані по Україні, то він загинув у 1649 р. Чи не є ми, отже, на порозі загадки — картографічної діяльності в Україні ще одного французького воєнного інженера XVII ст., наразі незнаного...

Примітки

[1] Archives Diplomatiques du Ministére des Affaires Étrangères de France à Paris (ADMAEF), звідки далі будуть цитовані депеші Нуантеля: Turquie. Correspondance

politique. t. 14. Constantinople. Négociation de Monsr. de Nointel, ambassadeur. Six premiers mois du 1678. 248 f.

[2] У депеші Нуантеля від 28.1.1678 (до короля Франції) сказано про плани лише двох міст з чотирьох, згаданих у попередніх донесеннях: «J'ay eu l'honneur dans mes derniers despesches de representer a V. M. les noms des quatre villes de l'Eukraine, dont l'evacuation refusée par l'Ambassr. de Pologne retardoit la conclusion de la paix, et je prens la liberté d'en offrir les plans de deux a V. M. ... (ADMAEF: Turquie. Correspondance politique, t. 14, 1678, f. 78. Далі вказуємо тільки номер аркуша з цього документа).

[3] Коротко автор повідомив про свою знахідку учасників Міжнародного конгресу істориків науки, що відбувся в Бельгії в липні 1997 р.: *Matviichine Ia.* L'Ukraine et la cartographie occidentale (14—18e s.) // XXth International Congress of History of Science. Liège (Belgium), 20—26 July 1997. Book of Abstracts — Scientific Sections. — Liège: Carmelia Opsomer, 1997. — P. 201. (Повніше про це в: *Matviichine Ia.* L'Ukraine et la cartographie occidentale (XIVe—XVIIIe siècles) // Earth Sciences, Geography and Cartography. Proceedings of the XXth International Congress of the History of Science (Liège, 20—26 July 1997). — Tumhout, Belgium: Brepols Publishers n. v., 2002. — Vol. X / Ed. by G. Laurent. — P. 93—104. — (De diversis artibus. Collection de travaux de l'Académie Internationale d'Histoire des Sciences / Collection of Studies from the International Academy of the History of Science. T. 53 (N. S. 16)).

[4] Charles Olivier, marquis de Nointel et Angervillers (помер 31.7.1685). Перебував у Стамбулі з 10.11.1670 по 9.2.1680 р. Документи щодо його дипломатичної діяльності зберігаються в: ADMAEF (Turquie. Correspondance politique, t. 10—15, suppl. t. 4—6), у Національній бібліотеці в Парижі (ms fr. 10655, 10656, 17046) та в паризькій Бібліотеці Арсеналу (ms v. 5422).

[5] Пор.: І. Борщак // Українські вісті. — 1926. — 15 грудня. — С. 3.

[6] «... en proximité des quels demeurent les Cosaques Cheualiers, dont j'espere bien tôt offrire à V. M. [Votre Majesté] les particularités que j'en ay deja appris, et que l'on me promet» (в. 79 v.).

[7] Czyrkassy — у Боплана в 1650 р. (див.: *Вавричин М., Голько О.* Покажчик назв об'єктів, відображених на Спеціальній карті України Ґ. Боплана 1650 р. // Боплан і Україна. — Львів, 1998. — С. 170), також на карті Ґ. Сансона (G. Sanson) у римському виданні Ґ. Россі (G. Rossi) 1678 р.; Czirkassi — у П. Дюваля (P. Du Val) бл. 1663 р.; Czirkassy — на приписаній Боплану карті «Tractus Borysthenes» бл. 1650 р.

[8] Borowica — на карті Ґ. Сансона 1678 р.

[9] Тут помилково: Tervim R. У Боплана 1650 р. — Tasymin Rz.

[10] Фортеця (далі ф.) Zabotin у Боплана 1650 р. (*Вавричин М., Голько О.* Покажчик. — С. 226).

[11] Ф. Me[dd]iedowka (Miediowka) у Боплана 1650 р. (Там же. — С. 194).

[12] У Боплана 1650 р.: ф. Czehryn (Там же. — С. 168) та Czehrýn бл. 1650 р.; Czehrÿn — у Д. Данкертса 1630 р. (наніс Бар, однак не подав Меджибіж); Chehrin — у П. Дюваля бл. 1663 р.; Czebryn — у Ґ. Сансона 1678 р.

[13] Пор.: ф. Krylow у Боплана 1650 р. (*Вавричин М., Голько О.* Покажчик. — С. 189). Так само Krylow — у Ґ. Сансона 1678 р., на правому березі Tasmin R. [р. Тясмин].

[14] «d'autant plus que cet ingenieur et officier de l'armée de Pologne qui a fait ces desseins a l'honneur d'estre sujet de V. M. ...» (f. 78 v); «la ruine de Meidzibos et de Bar, Les Turcs se sont expliqués qu'ils ne consentiraient jamais, que la derniere demeura aux polonois ... qui estant designer par une personne qui a fortifié // ces places, et leurs Chateaux, où elle a demeuré longtemps en garnison» (f. 79).

[15] У сучасній французькій мові цей прикметник не вживається. Ichnographie (від грец. ichonos — «слід» і graphein — «писати») — зображення в горизонтальній і вертикальній проекціях, але без перспективи.

[16] 1° Le vray et exact plan ichnografiques dela ville et chasteau de Cheherin en ukraine, demeure ord.re [ordinaire] /du général des Cosaques, nouvellement fortifiée par les polonais, aujourd'huy occuper par les Moscouittes, ou le Duc Ramadonoskj [Romodanovski] general de l'armée /de Moscovie, et en cette qualité commandant des Moscouittes, Cosaques, Tartares de Calmouk et d'Astrakan a fait entrer son secours en faveur de la /garnison du Chasteau, qui estait de dix mil Moscouittes. Ce qu 'il a executé au mois d'Aou [t] dela presente année 1677: aprčs la deffaitte [défaite] des Turcs et des Tartares, qui ont perdu leur bagage, artillerie, et grand nombre de gens».

[17] 5° «La maison de Kmilniskj general des Cosaques...».

[18] 6°. «La maison de Dorozensko. g[énér]al des Cosaques, qui se jetté [jette aao jetait] maintessant [maintenant] du Costé [côté] des Moscouittes».

[19] «Porte de Crime [Crimée] ou de Tartarie Chersonese: Porte de Chirkas ou de Kiouia [Kyiv]; Porte de Pologne».

[20] 31. «Quatre Courtines fabriquées de poutres de Chesne [chêne]».

[21] «et si dures que les boules de Canon n'y pouuant faire d'impression retournent, Chose incroyable si je ne l'avois veu [vu], ayant esté assiegé un an dans ce Chasteau, par Dorozensko [Borozensko?], et les Cosaques rebelles».

[22] «Le vray exact et inographiq; plan de La ville et château de Meidziboz». (f. 74v-75). У депеші, де йдеться про відмову турків залишити Меджибіж у руках поляків, маємо ідентичне написання цього міста: «la ruine de Meidzibos et de Bar, Les Turcs se sont expliqués qu'ils ne consentiraient jamais, que la derniere demeura aux polonais...» (f. 79).

[23] «C. La seule Eglise Catholique»; «D. Eglises Grecques».

[24] «H. Porte de Caminiek» (Кам'янець-Подільський); «Porte de Bar et de l'ukraine».

[25] «G. La porte de pologne, et le pont qui passe sur la riuiere et les marais, long d'un demi quart de lieue».

[26] «N. Le digue de l'Estang»; «O. Les ponts sur la digue».

[27] «V. Bois de haute futaye [futaie]».

[28] «X. Terres labourables».

[29] «Y. Chemin de Bar»; «Z. Chemin de l'ukraine».

[30] «Le vray, exact et ortographique / Plan dela ville et Chasteau / De Bar» (f. 76v-77).

[31] «A. La ville de Bar ŕ present ruinée, ou sont restées seulement les ruines des Eglises tant Catoliques que grecques».

[32] «C. La ville d'aujourd'hui retranché»; «L. Retranchement dela ville».

[33] «N. Les deux pons de la digue».

[34] «P. Ruine de la ville des Tartares de Pologne ou Chemeriches».

[35] С. Адер(с) (Sebastien Aders) — приятель Боплана, також француз і воєнний інженер, капітан артилерії на службі польського короля. Відвідав Крим у 1645 р., брав участь в акціях проти козаків у 1647—1648 рр. Призначений начальником усієї

польської артилерії у 1649 р., загинув 10 липня того ж року в Збаражі, обложеному козаками та татарами (Polski Słownik Biograficzny. — T. I. — S. 29); *Buczek K.* The History of Polish Cartography. — Amsterdam Meridian Publishing C°, 1982. — P. 66.

Summary

Maps of Bar, Medzhybozh and Chyhyryn, made by an unknown author in the second half of the seventeenth century, are characterized here.

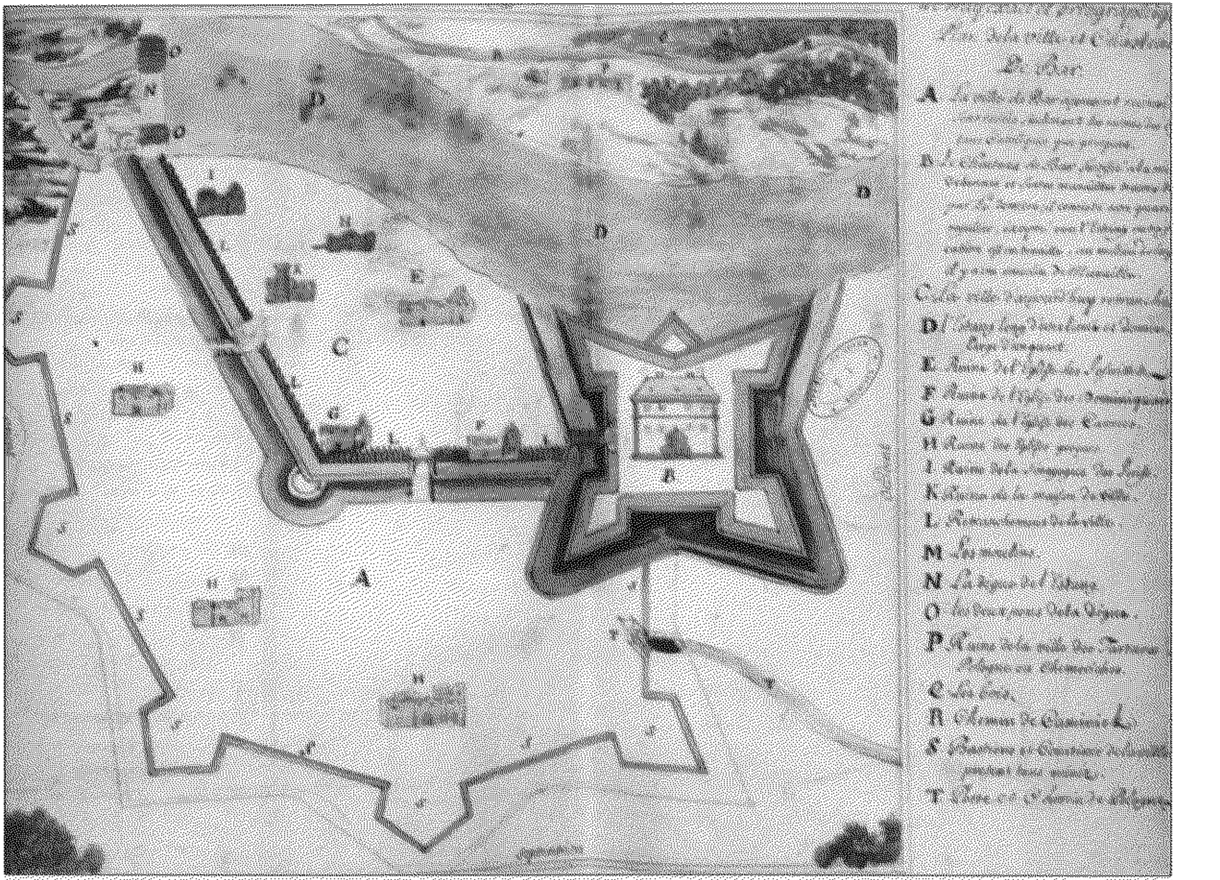

План міста Бара. Оригінал зберігається в
Archives Diplomatiques du Ministére des Affaires Étrangères de France à Paris

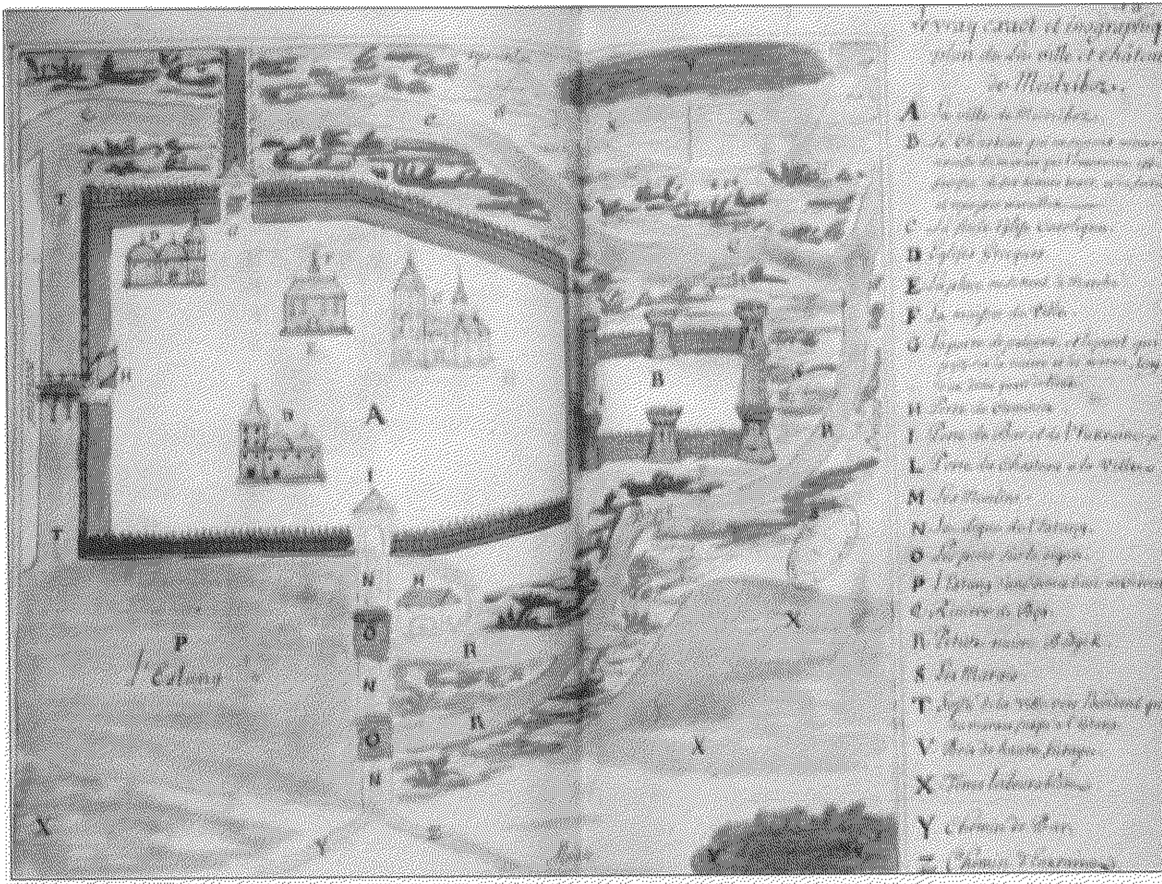

План міста Меджибожа. Оригінал зберігається в Archives Diplomatiques du Ministére des Affaires Étrangères de France à Paris

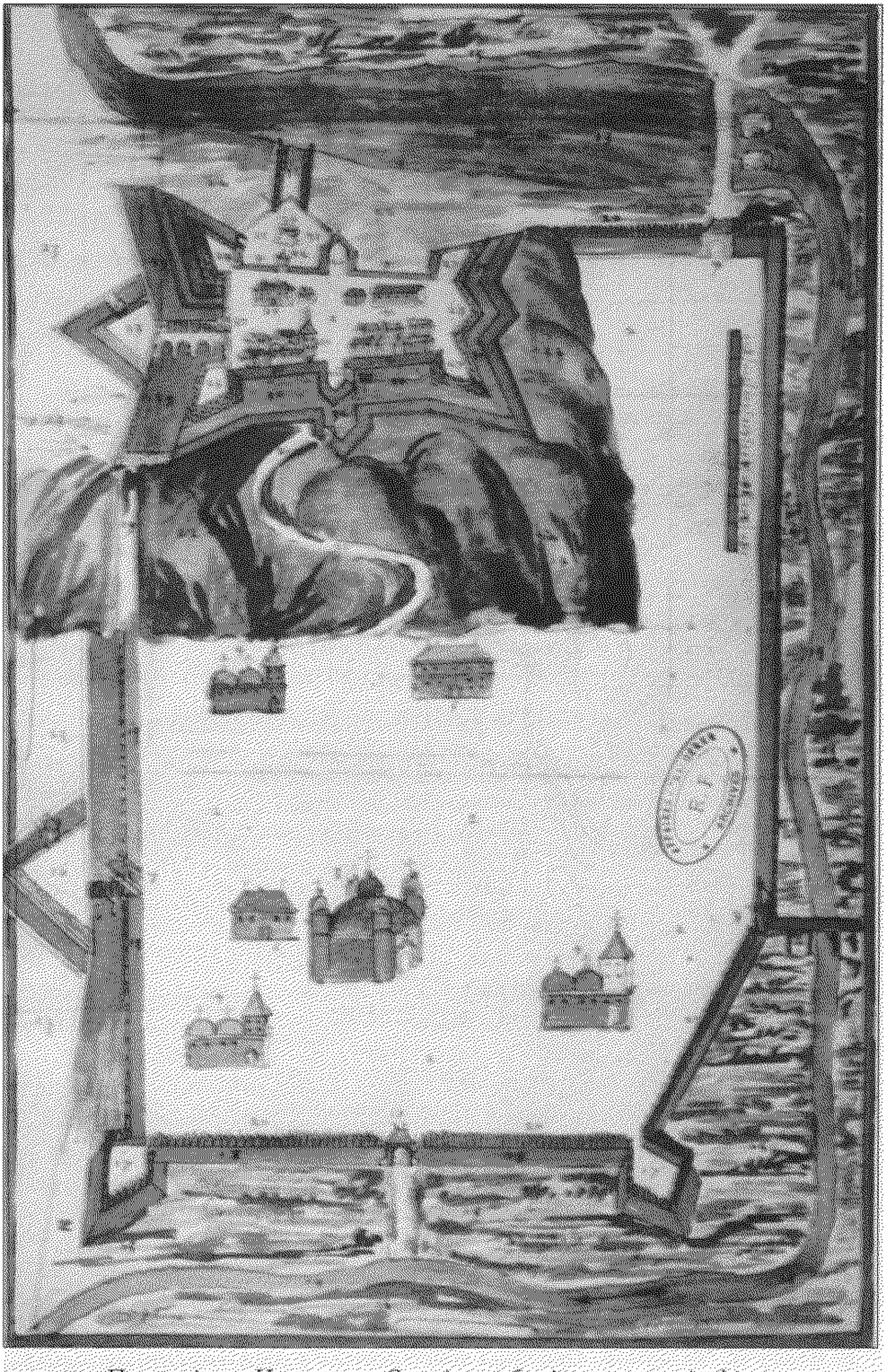

План міста Чигирина. Оригінал зберігається в Archives Diplomatiques du Ministère des Affaires Étrangères de France à Paris

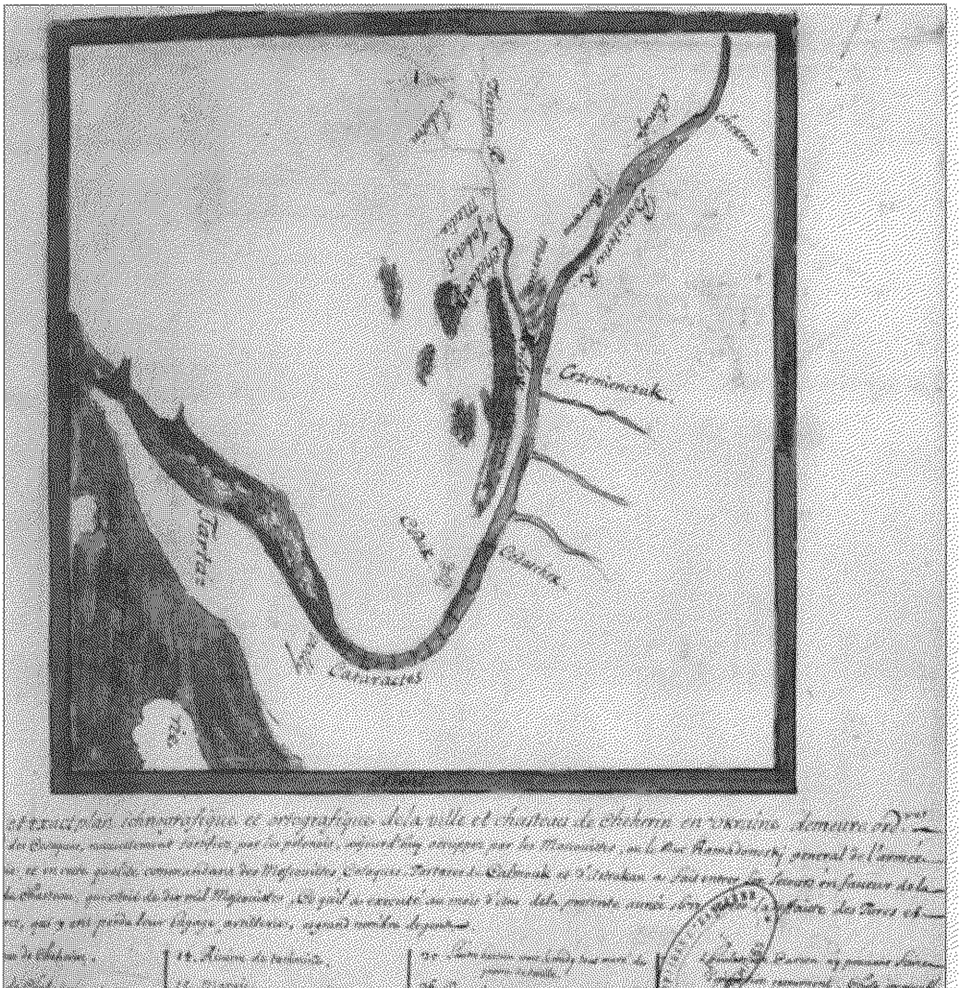

Карта-схема частини течії р. Дніпра з порогами, додана до плану м. Чигирина. Оригінал зберігається в Archives Diplomatiques du Ministère des Affaires Étrangères de France à Paris

Іван Ровенчак

Карта України 1918 р. Павла Тутковського в контексті тогочасного розвитку української національної картографії

«Шкільна мапа України» за редакцією Павла Тутковського побачила світ у Києві 1918 р. — у той переломний час, коли у січні місяці вперше в XX ст. було проголошено незалежність України, постала Українська Народна Республіка (УНР). Серед іншого, для шкільництва, недавно сформованих органів влади, а також для широкого загалу вкрай необхідним стало видання демонстраційної (настінної) карти молодої держави.

Уряд УНР у структурі Військового міністерства створив Головну геодезичну управу. Вона поділялась на три відділи: два геодезичних і картографічний. Картографічний відділ Головної геодезичної управи впродовж квітня—травня 1918 р. перевидав кілька топографічних карт, що раніше випускалися Військово-топографічною службою Росії. Це, зокрема, 54-аркушна «Спеціальна карта України» мірилом 1:420 000 (10 верст у дюймі), 6-аркушна «Шляхова карта України та суміжних держав» мірилом 1:1 050 000 (25-верстна), одноаркушна «Карта України та частини суміжних держав» мірилом 1:2 520 000 (60-верстна), а також карта Києва на декількох аркушах[1].

«Шкільна мапа України» вийшла у лютому 1918 р. за загальною науковою редакцією професора фізичної географії (так зазначено на карті) Павла Тутковського (1858—1930). Це непересічний український геолог та географ, активний член Українського наукового товариства (УНТ) — голова ради його науково-природничої секції, та один із дванадцяти перших академіків-засновників у 1918 р. Української академії наук (УАН), дійсний член НТШ з 1923 р. П. Тутковський у 1913 р. став приват-доцентом, а через рік, у 1914 р. — професором та завідувачем кафедри географії Київського університету. Він першим почав (з 1918 р.) викладати географію у цьому університеті українською мовою. На той час фізико-географ Павло Тутковський разом з економіко-географом Костянтином Воблим заснував у серпні 1917 р. у Києві Географічний інститут. Улітку 1919 р. цей інститут було приєднано до Київського університету.

Праця над цією картою розпочалася ще у серпні 1917 р.[2] На мапі зазначено, що вона «Ухвалена Відділом Дошкільної Освіти при Генеральнім Секретаріаті[3] Освіти», а її видання фінансовано «Київським Союзом Установ Дрібного Кредиту». Також на карті вказано, що вона складена і виконана Картографічним бюро «Учебна карта» за Пейкером, Гауслабом, Тілло та ін. Картографічне бюро організував, очевидно, на початку 1918 р. полковник Климент Бражкин. У квітні цього ж року воно перестало існувати[4].

Номенклатуру карти «Шкільна мапа України» уклав Тирс Петрівський. Цей картограф згодом проходив навчання у Брюсселі (Бельгія), був радником (VII класу) лондонської дипломатичної місії. У листопаді 1919 р. став помічником завідувача Картографічної секції посольства УНР у Відні. Завданням цієї секції було постачання України картографічною продукцією, перепровадження за кордон українських замовлень на картографічні матеріали, інформування українських установ про картографічні новини тощо. Вона випустила також невеликим накладом операційну карту України масштабом 1:400 000. Завідувачем секції був геодезист Костянтин Андрєєв, перекладачем — Ігор Федів (1895—1962), у майбутньому український географ, педагог, видавець та громадський діяч. Картографічна секція при посольстві УНР в Австрії припинила існування на початку 1920 р.[5]

Більше відомостей про Тирса Петрівського поки що немає. Знаємо тільки, що саме він у квітні 1918 р. брав участь у переговорах між Україною та Білоруссю щодо встановлення українсько-білоруського кордону після проголошення у березні 1918 р. Білоруської Народної Республіки (БНР). Українську делегацію очолював А. Ліхнякевич, членами її були М. Свідерський та Т. Петрівський. На одному із засідань представників УНР та БНР, що відбувалося у другій половині квітня 1918 р., Тирс Петрівський, зокрема, зупинився на проблемі українсько-білоруського розмежування в районі р. Прип'ять. У протоколі засідання від 20 квітня 1918 р. записано: «Петрівський доводить, що навіть по діялектологічній мапі московської академії наук, зазначена межа української посілости на північ од Припеті. Про се свідчить і німецька мапа проф. Шефера. За межею Бересть-Вигоновське озеро по Берестейському договору залишилось до білорусинів багато простору з чисто українською людністю. Тому, на його думку, межа українсько-білоруська безперечно повинна йти за Припетю на північ — се прінціпіяльно і то в повній згоді з етнографичними підставами»[6].

Одноаркушна карта «Шкільна мапа України» вийшла накладом 10 тис. примірників з друкарні «Управління Київської військово-топографічної Сйомки»[7]. Саме на основі цього управління, а також картографічного відділу Південно-Західного фронту була створена на початку 1918 р. Головна геодезична управа Військового міністерства УНР. Картографічний відділ Південно-Західного фронту діяв у кінці 1917 р. — на початку 1918 р. у Кам'янці-Подільському і пізніше був переведений

Фрагмент Шкільної мапи України, 1918 р.

до Києва[8]. Його співробітниками були вже згадані полковник Климент Бражкин та капітан Костянтин Андрєєв. Жодного примірника цієї карти у Львові поки що не зафіксовано.

Мірило «Шкільної мапи України» — 1:1 680 000, тобто 40 верст у дюймі. У цьому ж масштабі, до речі, львівський географ та картограф, перший український доктор географії Григорій Величко (1863—1932) видав свою знамениту «Народописну карту українсько-руського народу» (1898 р.)[9].

За нульовий меридіан на карті П. Тутковського прийнято о. Ферро (Канарські о-ви), який розташований 17°39′51″ на захід від Ґрінвіча. Ферро приймали за нульовий меридіан з XVII ст. і до 1884 р. (з цього року нульовим меридіаном став Ґрінвіч). Як бачимо, у виборі географічних координат ця карта виявилася дещо інерційною (відсталою).

«Шкільна мапа України» за змістом є фізичною картою, на якій рельєф показаний гіпсометричним способом у зелено-коричневих тонах. Висота рельєфу суші подана у футах — до 6 000 (1 фут = 0,305 м), морські глибини у сажнях — до 200 (1 сажень = 2,134 м). На карті умовними позначеннями червоного кольору зображено виходи кристалічних порід, товтри, границю, до якої поширюється лес (льос), та згаслі вулкани.

Наведено досить густу річкову мережу. Спеціальним умовним позначенням вказані дев'ять порогів на Дніпрі — Кодацький, Сурський, Лоханський, Звонець, Ненаситець, Вовниги, Будило, Лишній та Вільний. Назви рік — національні (наприклад, Бог, а не Південний Буг).

Рівнини представлені низовинами та височинами. Низовини — Лівобережна та Чорноморська. Височини — Правобережна, Лівобережна, Донецький Кряж. Правобережна складається з менших височин — Розточчя, Волинська, Подільська, Наддніпрянська. Донецький Кряж фактично об'єднує власне Донецький Кряж та Приазовську височину. Тут також ужито національні назви: височина Лівобережна, а не Середньо-Руська, Наддніпрянська, а не Придніпровська.

Гірські системи (гори) виділяються три — Карпати, Кримські та Кавказ. Карпати продиференційовано на Низький Бескид, Високий Бескид, Горгани та Чорногори.

Поселення (міста) віднесено до двох груп. Перша — від 50 тис. до 100 тис. мешканців. Друга — від 5 тис. до 50 тис. мешканців. Окремо виділена столиця — Київ. Назви міст національні (наприклад, Могилів, а не Могилів-Подільський). Позначено історико-географічні регіони України — Підляшшя, Покуття.

Політичних кордонів, зокрема УНР, не зображено. Натомість дана етнічна границя розселення українців. Як стверджується на самій карті, вона проведена Географічною комісією Генерального секретаріату освіти, в основному, на підставі Діалектологічної карти Московської діалектологічної комісії 1914 р. (йдеться про діалектологічну працю з картою, присвячену східнослов'янським мовам[10]; сама книга, зауважимо, з'явилася у 1915 р., тоді як мапа до неї — «Діалектологічна

карта російської мови в Європі» — була видана у Петрограді Російським географічним товариством ще у 1914 р.). Етнічні межі країни розселення українців окреслені таким чином: Чорне море — Акерман (суч. Білгород-Дністровський) — р. Дністер — Могилів — Чернівці — Серет — Радівці — Биків — Кірлібаба — Сигіт — р. Тиса — Мукачів — Ужгород — Бардиїв — Горлиця — Перемишль — Ярослав — Томашів — Холм — Більськ — Пружанськ — Пинськ — р. Прип'ять — р. Дніпро — Городня — Новгород-Сіверський — Глухів — Путивль — Суджа — Білгород — Короча — Коротояк — р. Дон — Павловськ — Калач — Богучар — Луганськ — р. Донець (Сіверський) — Таганрог — Азовське море — р. Єя — Кавказська (суч. Кропоткін) — Катеринодар (суч. Краснодар) — Новоросійськ — Чорне море — Теодосія — Сімферополь — Саки — Чорне море. Уважно порівнявши ці дві карти щодо відображення на них етнічних меж розселення українців, виявимо кілька розбіжностей: на «Діалектологічній карті» невеликий ареал на лівому березі Дністра в районі Тирасполя подано як неукраїнський, а також границя українців між Чорним і Азовським морем проведена по Перекопу, тобто зовсім не охоплює Крим. На Північному Кавказі «Шкільна мапа» фіксує два окремих райони українського колонізаційного освоєння.

Зазначені на карті і країни-сусіди України станом на початок 1918 р. — Румунія, Угорщина, Польща, Біла Русь, Московщина, Донщина.

Як відомо, згідно з III Універсалом Української центральної ради (листопад 1917 р.), тогочасна політична територія України включала Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську (без Криму) губернії колишньої Російської імперії, а також частини її Курської, Холмської та Воронезької губерній. IV Універсал Української центральної ради (січень 1918 р.) проголосив незалежність України в територіальних межах III Універсалу. Відсутність політичних кордонів на «Шкільній мапі України» пояснюється, можливо, тим, що на той час, через політичні причини, ставити питання про належність до території України австро-угорських Галичини, Буковини та Закарпаття було неможливо.

У тому ж 1918 р. на заході України у Львові визначним українським географом Степаном Рудницьким була видана «Стінна фізична карта України»[11]. Масштаб карти 1:1 000 000, тобто більший, ніж на «Шкільній мапі України» П. Тутковського. За нульовий меридіан на карті С. Рудницького прийнято вже Ґрінвіч. На цій мапі вміщено п'ять картврізок мірилом 1:5 000 000: «Народописна карта України»; «Геологічна карта України»; «Карта природних областей України»; «Карта клімату України»; «Ростинно-географічна карта України». «Стінна фізична карта України» вийшла під егідою львівського Наукового товариства імені Шевченка у картографічному підприємстві «Freytag & Berndt» у Відні. Як бачимо, у центрі України (Київ) та на її заході (Львів) Павло Тутковський та Степан Рудницький думали і діяли тоді

однаково. Вони робили все, від них залежне, для утвердження незалежної України та формування української національної картографії.

Отже, підсумуємо, поява у 1918 р. «Шкільної мапи України» за редакцією Павла Тутковського, без сумніву, видатна подія в історії української картографії. Разом із картою С. Рудницького, вона стала першою настінною (демонстраційною) мапою України як країни після згадуваної карти Григорія Величка 1896 р.

Примітки

[1] *Сосса Р.І.* Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. — Київ: Наукова думка, 2000. — С. 99.

[2] *Штойко П.* Проблеми картографії доби Української Народної Республіки // Картографія та історія України: Зб. наук. праць.— Львів—Київ—Нью-Йорк, 2000. — С. 127.

[3] Стара назва (з січня 1918 р. уряд уже називався Радою народних міністрів). Карта ж, нагадаємо, з'явилася друком у лютому 1918 р., тож внести відповідні зміни просто забракло часу, оскільки саме у цей період Україна перейшла на новий стиль: після 15 лютого (за юліанським календарем) настало відразу 1 березня (за григоріанським літочисленням).

[4] *Штойко П.* Проблеми картографії... — С. 128.

[5] Там же.— С. 129—130.

[6] *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. — Київ: УВС, 2000. — С. 392—393.

[7] *Тутковський П.* Матеріали для бібліографії мапознавства України (Мапи, плани, атласи, альбоми, мапознавча література). — Київ: УАН, 1924. — Ч. 1. — С. 43.

[8] *Штойко П.* Проблеми картографії... — С. 126—127.

[9] *Величко Г.* Народописна карта українсько-руського народу. М 1:1 680 000. — Львів: Просвіта, 1896.

[10] *Дурново Н. Н., Соколов Н. Н., Ушаков Д. Н.* Опыт диалектологической карты русского языка в Европе. — Москва, 1915. — VI + 132 с.+ карта.

[11] *Рудницький С.* Стінна фізична карта України. М 1:1 000 000. — Львів: НТШ, 1918.

Summary

The article considers the conditions of creation, contents and thematic peculiarities of the map «School Map of Ukraine», which was published in Kyiv under the editing of Ukrainian geologist and geographer Pavlo Tutkovskyi.

Іван Сварник

Картографічні матеріали фонду генерала Й.-М. Вітошинського

Серед кількадесяти особових фондів ЦДІА України у Львові є й декілька фондів військових діячів. З них своєю впорядкованістю, багатством та цінністю матеріалів до історії І Світової війни виділяється фонд 685 генерал-підпоручника австрійської армії Йосипа Вітошинського-Доброволі.

Він народився у Львові 27 листопада 1858 р. в українській родині, греко-католиком залишався аж до смерті (1931 р.), а 1929 р. був на аудієнції в митрополита А. Шептицького, про що написав докладний звіт на 12 с. Попри це, зазначимо, в документах і анкетах 1919—1924 рр. Й. Вітошинський називає себе поляком греко-католицької віри. Подібне явище двонаціональності (Religione Ruthenus, Natione Polonus) було характерним для XIX ст., а у XX ст. виглядало вже радше анахронізмом. Що ж до Вітошинського, то справа пояснюється просто: після відставки генерал не мав коштів і намагався потрапити на державну працю, що було можливо лише після складення присяги на вірність Польщі.

Йосип Вітошинський закінчив Вищу реальну школу у Львові (1875), кадетську школу й курси Генерального штабу у Відні. З 1873 р. перебував на військовій службі. В роки І Світової війни командував 130-ю бригадою корпусу Гофмана, до складу якої входив II курінь Легіону Українських січових стрільців. Воював на теренах Галичини, Закарпаття. В кінці 1915 р. вийшов у відставку в званні генерал-майора, знову покликаний на службу в 1917—1918 рр., однак уже не на фронт: він очолював Дисциплінарну комісію австро-угорської армії. Був одним з чотирьох генералів-українців австро-угорського війська. Згодом, до весни 1920 р. служив в Українській галицькій армії (не займаючи жодної командної посади) на Східній Україні, у т. зв. «чотирикутнику смерті»[1]. Після повернення в Галичину 1920 р. Вітошинський влаштувався службовцем до Архівного управління Військового округу у Львові (т. зв. Військовий архів), де працював до 1924 р., коли цей архів було ліквідовано. Виявив себе чудовим знавцем історії І Світової війни, мав високий авторитет серед архівістів і військових. Помер у Львові, похований на Личаківському цвинтарі.

Генерал Вітошинський був нагороджений одинадцятьма орденами та медалями, у т. ч. орденами Леопольда, Марії-Терези, Залізної Корони. 1917 р. удостоєний шляхетства й герба «Доброволя».

Й. Вітошинський є автором неопублікованих спогадів з історії України, Росії, Польщі та інших країн періоду І Світової війни. Свій особистий архів він, очевидно, 1929 р. (за два роки до смерті), під час зустрічі з митрополитом А. Шептицьким, заповів єдиній на той час у Львові українській музейній інституції — Національному музеєві. Про це свідчать округлі штампи Національного музею і номери, проставлені у правому горішньому куті, на первісних обкладинках справ фонду, збережених архівістами ЦДІА України у Львові, куди фонд було передано вже після II Світової війни.

Серед документів приватного архіву, педантично впорядкованих і анотованих самим Вітошинським, є три справи картографічного характеру.

Перша з них (ф. 683, оп. 1, спр. 13) акумулює друковані карти періоду І Світової війни. Вони, напевно, досить поширені в бібліотеках і архівах Європи, проте для українських дослідників мають неабияке значення. Перша група — опублікована картографічним видавництвом Фрейтаґа і Берндта у Відні 1916 р. серія «Табори військовополонених у Європейській і Азіатській Росії»[2] мірилом 1:10 000 000, 1:7 500 000, 1:5 000 000, 1:3 700 000 з детальним (8 сторінок петитом) алфавітним покажчиком таборів і вузлових залізничних станцій.

Друга група — немасштабовані карти театрів воєнних дій з висоти пташиного польоту, видані фірмою Фробеніуса в Базелі. Це німецько-англійський фронт, східний фронт (Туреччина, Персія, Африка, Близький Схід, Кавказ), середземноморський фронт і Альпи. Ці карти не датовані.

Третю, найбільшу серію складають т. зв. фронтові карти Пааше, які щомісяця видавалися у Штутґарті протягом усієї І Світової війни. У збірці представлено карти № 6—20 за листопад 1915 р. — жовтень 1917 р. Масштаб цих карт 1:30 000 000, 1:20 000 000, 1:2 750 000, 1:2 000 000, 1:1 750 000, врізок — 1:750 000, 1:600 000, 1:400 000, 1:200 000 і дрібніший. Для воєнних істориків, особливо українських, цей матеріал є першорядним джерелом, оскільки детально інформує про перебіг бойових дій цього часу на всіх театрах воєнних дій, у т. ч. і на території України.

Наступна справа[3] містить дві загальнодоступні карти для школярів — підручну карту Австро-Угорської монархії (1:500 000) й Тіроля (1:750 000), видані К. Шобером у Відні 1906 й 1908 рр.; великоформатну австрійську штабну карту (1:200 000) частини Польщі з центром у Кракові з позначенням австрійських позицій західніше Тарнова — від Устя Руського до Устя Єзуїтського на Дунайці[4]; та угорську карту Галичини й Карпат (1:700 000), надруковану в Будапешті літографією Бакача.

Як свідчить примітка Вітошинського на титульному аркуші[5] наступної справи, карти з першої зі згаданих справ фонду (таборів військовополонених, карта Польщі 1:750 000, театрів воєнних дій з висоти

пташиного польоту) він показував на аудієнції 27 грудня 1929 р. митрополитові А. Шептицькому. У фонді, до речі, є й докладний (на 12 сторінках) звіт Вітошинського[6] про цю аудієнцію.

Однак найбільший інтерес наших істориків, особливо військових, мали б викликати карти, ситуаційні плани й схеми, зібрані в останній із вказаних справ цього фонду[7]. Хронологічно вони охоплюють період 14 листопада 1914 р. — 28 травня 1917 р.[8] Перша з карт на підоснові секції «Турка» (1:200 000), видання австрійського Військово-географічного інституту 1913—1914 рр., містить позначення позицій 130-ї та 13-ї австрійських бригад і їхніх частин, у т. ч. Українського легіону (УСС), перед Ужоцьким і Вишківським перевалами. Українські позиції зі штабом у Вижньому Висоцьку розташувалися на відтинку від висоти Округлої (921 м) над притокою Стрия р. Либохорою до Нижнього Висоцька, причому на карті добре видно нерегулярний характер війни в горах: росіяни наступають з двох протилежних напрямків, бо австрійські бригади воюють ніби на різних фронтах, обернених у протилежний бік (верхів'я р. Латориці та позиції від Бітлі до Оскільської Кичери). Це, безумовно, одне з перших місць бойового хрещення УСС[9], де багато галичан полягло за майбутню незалежну Україну.

Більшість картосхем справи стосуються боїв за Галич 129-ї, 130-ї та бригади Больцано корпусу Гофмана 1915 р. (є ситуаційні плани з 17—19, 22, 24 червня, 11, 14, 16, 20 липня, 7—8 серпня).

Золота Липа, від Потуторів до Куропатників, добре відображена в картографічному матеріалі фонду генерала Вітошинського різної деталізації і характеру, була тереном запеклих боїв за участю УСС протягом 1915—1916 рр., тут загинули сотні наших земляків, а Легіон УСС вкрив себе невмирущою славою. Для нашого народу, і не лише для галичан, Лисоня, так само, як і Маківка, мала б стати місцем своєрідного паломництва. Тут, як і на Маківці, повинні б з'явитися обеліски, пам'ятники, музеї. Численні картосхеми, зібрані Вітошинським, дозволяють локалізувати позиції не тільки військових з'єднань, але й куренів і сотень, розташування стрілецьких позицій, штабів, шпиталів, батарей, будівництво потужних польових укріплень глибоко ешелонованої оборони, прив'язати їх до конкретних населених пунктів і т. п. Сліди цих споруд і укріплень досить добре збереглися до нашого часу, однак для ширшої громадськості залишаються маловідомими.

Останній за хронологією план подає обозну ситуацію XXV корпусу станом на 28 травня 1917 р., коли 54-а і 55-а дивізії базувалися в районі від Раделич і Дороговижа до Бережан і Конюхів.

Слід зауважити, що картографічний матеріал фонду доповнюється багатим штабним матеріалом (корпусні й нижчі за рангом накази, рапорти, звіти, донесення, листування) 1914—1917 рр., листуванням з П. Гофманом і Командою УСС (у т. ч. з О. Будзиновським, Й. Букшованим, Д. Вітовським, Н. Гірняком, С. Ґоруком, В. Дідушком, Д. Катамаєм, Г. Коссаком, В. Кучабським, А. Мельником, З. Носковським,

Р. Сушком, М. Тарнавським, Т. Черником), докладно анотованим самим фондоутворювачем, який дбайливо архівував ці документи, розуміючи їхнє значення для історії України. Йосип Вітошинський залишив для нащадків також свої численні виписки і спогади про історію України й сусідніх держав періоду І Світової війни загальним обсягом понад 1 000 сторінок[10]. Окремі справи становлять зібрані генералом афіші, плакати, газети та інші друковані матеріали 1913—1919 рр.[11] Лише перелік матеріалів з колекції Й. Вітошинського до історії України 1914—1919 рр.[12] складає два томи обсягом понад 300 сторінок. Ці документи частково перекриваються, а частково доповнюються джерелами, зосередженими в архівних фондах Легіону УСС у ЦДІА України у Львові (ф. 353) та Національній бібліотеці у Варшаві (Архів НТШ), Начальної інтендантури Галицької армії (ф. 749), отамана УСС С. Ґорука (ф. 385), Колекції документів про діяльність урядів і армій УНР і ЗУНР (ф. 561) та ін.

Отож картографічні матеріали фонду генерала Йосипа Вітошинського є цінним джерелом до історії українського війська і І Світової війни загалом, котра відіграла величезну роль у житті Галичини та її населення.

Примітки

[1] У документах фонду матеріали про цей період відсутні.
[2] Крім Росії, вказано також кілька таборів у Японії.
[3] ЦДІА України у Львові, ф. 685, оп. 1, спр. 13.
[4] Ні сама карта, ні нанесені позначки не датовані.
[5] ЦДІА України у Львові, ф. 685, оп. 1, спр. 13, арк. 3.
[6] Там же, спр. 17.
[7] Там же, спр. 14.
[8] На самій справі горішню хронологічну межу помилково визначено як 1916 р.
[9] Перші сутички з москалями сталися 25—28 вересня 1914 р. під Туркою і Сянками (Історія українського війська. — 4-е вид. — Львів, 1992. — С. 302—303).
[10] ЦДІА України у Львові, ф. 685, оп. 1, спр. 21—27.
[11] Там же, спр. 15, 16.
[12] Ці документи значною мірою були знищені в радянський час і до архіву не потрапили.

Summary

The collection of General Y. Witoshynskyi in the TsDIA of Ukraine in Lviv include interesting materials on the history of World War I, especially about the battles of the 130 Brigade Hofman Corps, including the Ukrainian Sich Rifleman Legion. The carefully collected and descibed archives of the general appeared in the National Museum in Lviv and later were moved to TsDIAL. There are some cartographical files among this collection. They include non-scaled bird's eye view maps of theatres of battles popular in their times, different scaled Paasche front maps from November 19 — October 1917 from the territory of Ukraine. Most valuable for Ukrainian historians are situation plans and sketches in file 14 from November 1915-May 1917 about war on the territory of Galicia with active participation of the Ukrainian Legion. The maps and scetches, collected by Gen. Y. Witoshynskyi, are supplemented by correspondence with D. Vitovskyi, P. Hofman, H. Kossak, A. Melnyk and M. Tarnavskyi and are valuable sources on military history and the history of Ukraine.

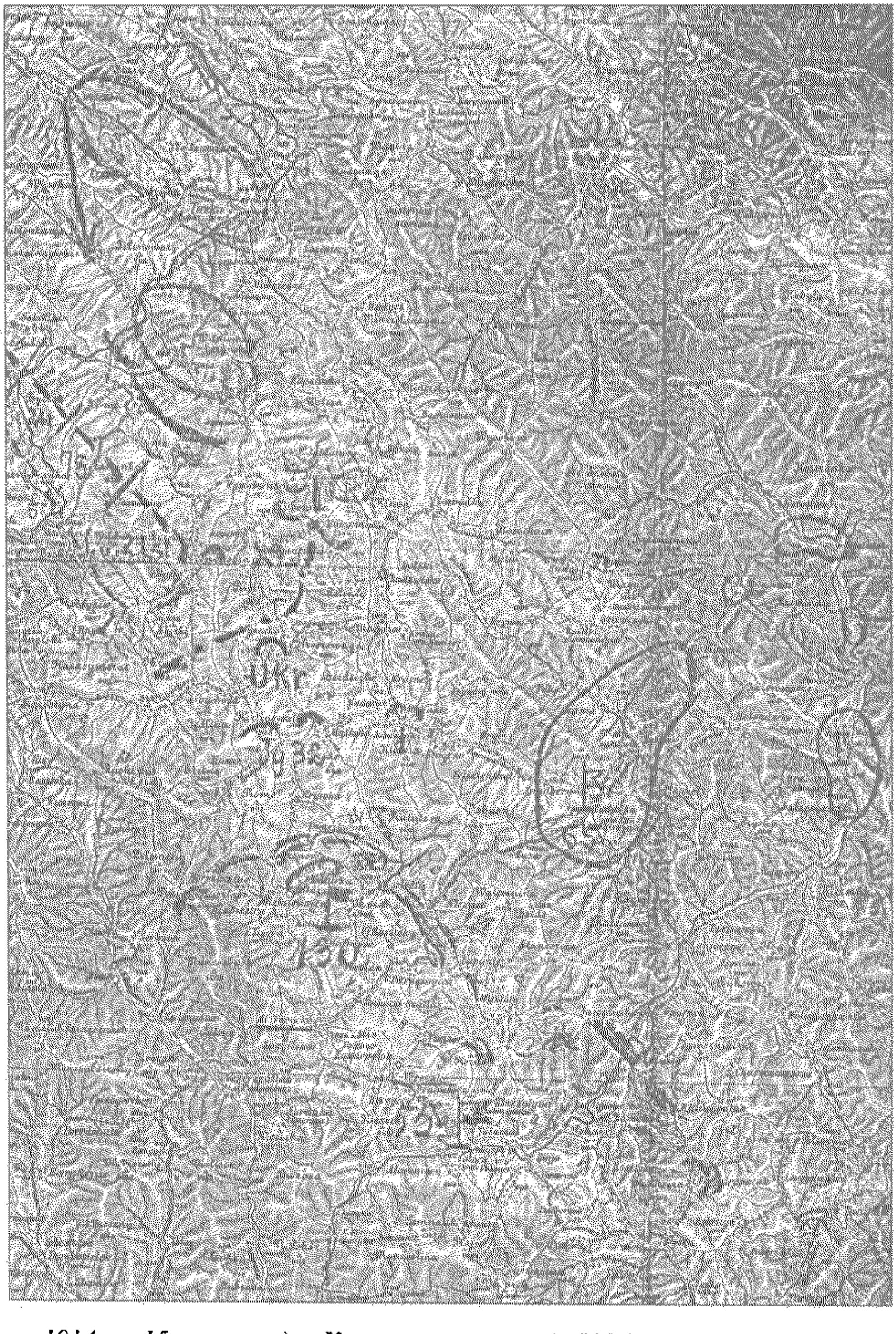

1914 р., 15 листопада. Картосхема позицій УСС між сс. Буковець і Воловець у Карпатах (Ужоцький і Верецький перевали). ЦДІАЛ, ф. 685, оп. 1, спр. 14, арк. 4

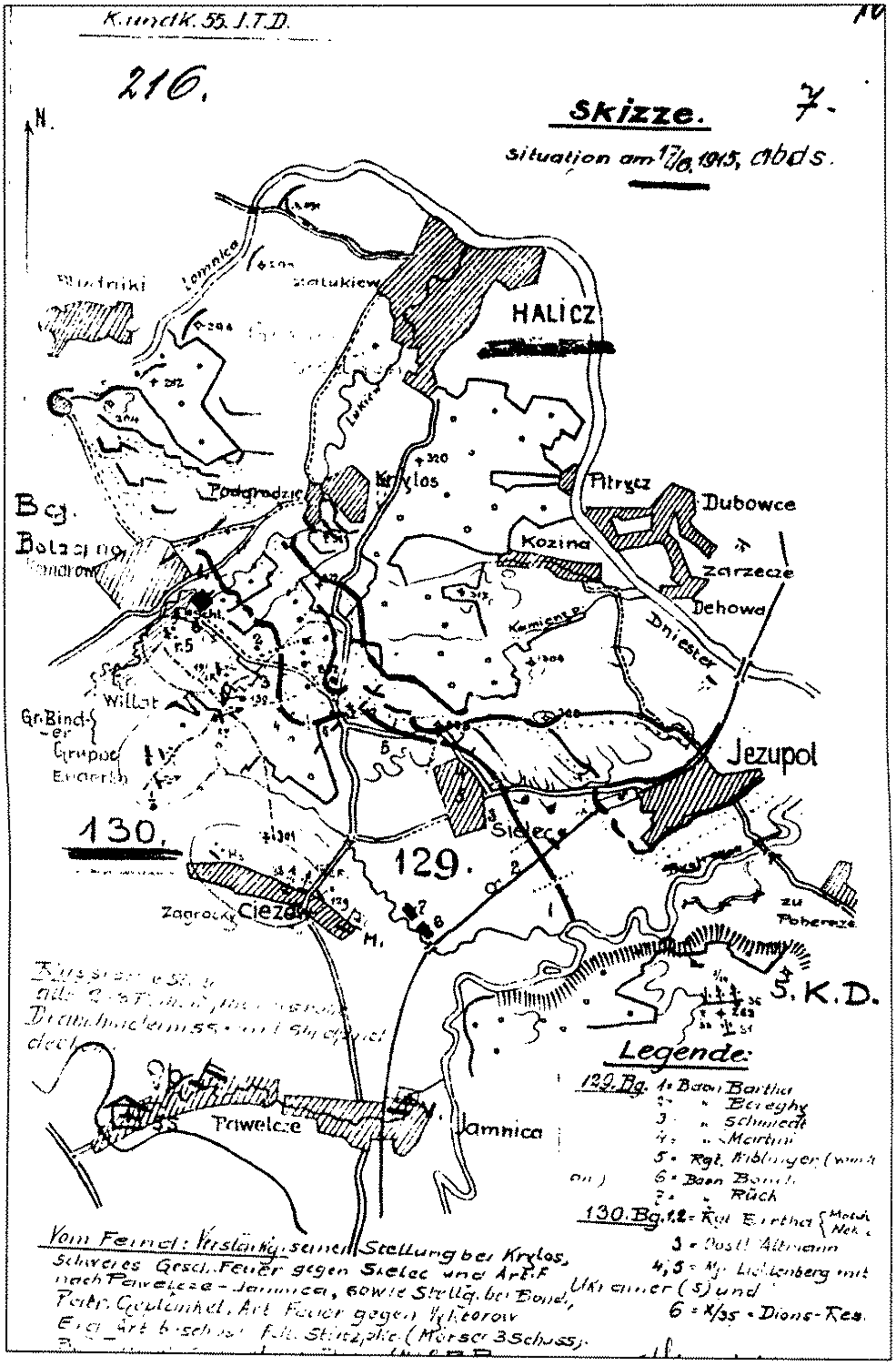

1915 р., 17 червня. Ситуаційний план австрійсько-російського фронту під Галичем. ЦДІАЛ, ф. 685, оп. 1, спр. 14, арк. 10

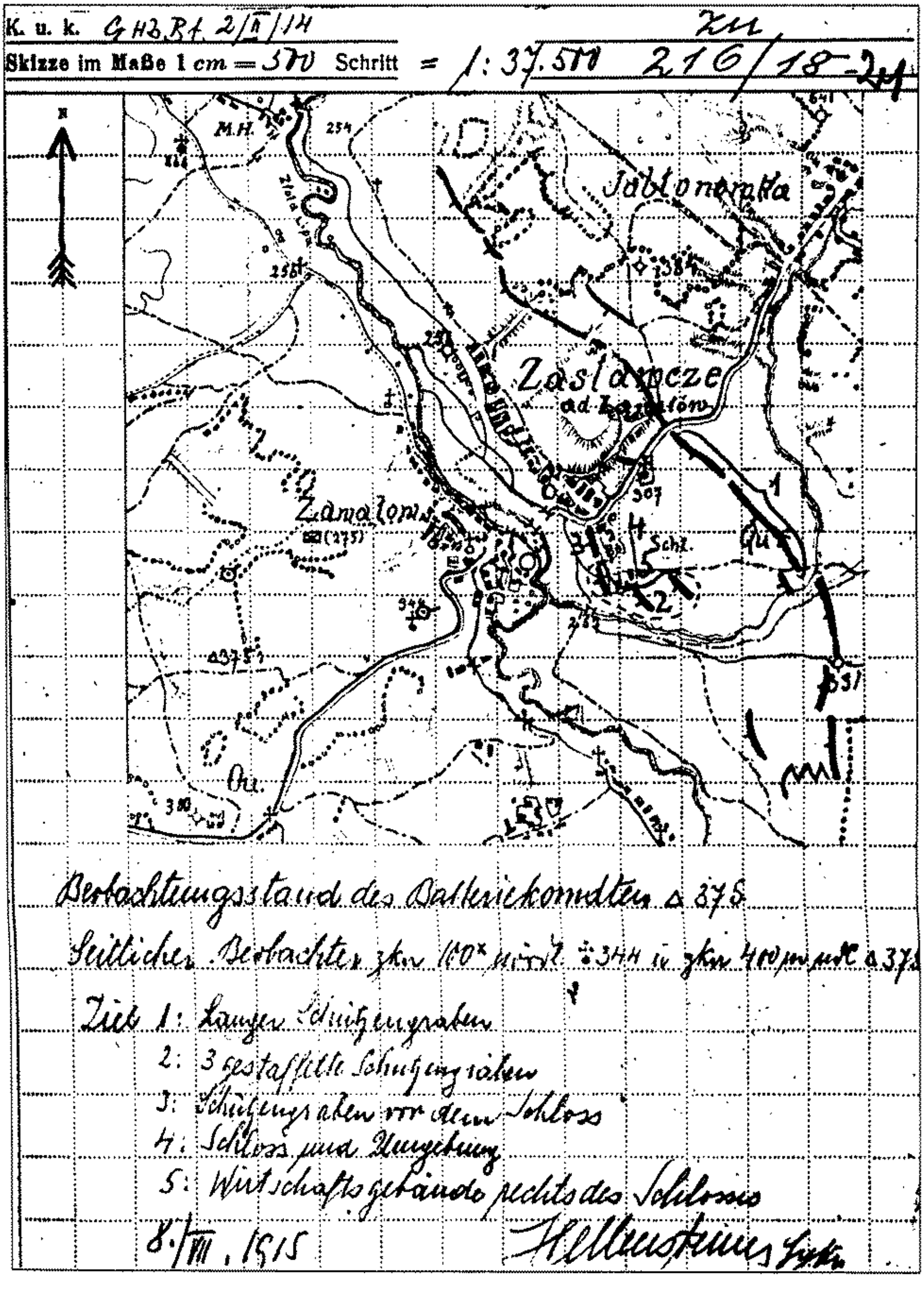

1915 р., 8 липня. Схематичний план артилерійсько-стрілецьких позицій австрійсько-російського фронту на Золотій Липі під Заваловом. ЦДІАЛ, ф. 685, оп. 1, спр. 14, арк. 21

Уляна Іваночко, Світлана Лінда

Карти і плани Львова як джерело для досліджень просторового розвитку міста у підавстрійський період (1772—1918 рр.)

Найважливішим першоджерелом для з'ясування просторового розвитку міста є його карти та плани, використання яких дозволяє проаналізувати еволюцію морфології вуличної мережі, трансформацію щільності забудови та містобудівельної субстанції («тканини міста»), функціональне зонування території міста, топоніміку, розвиток системи озеленення тощо. У цій статті маємо на меті за допомогою збереженого картографічного матеріалу дослідити просторовий розвиток Львова підавстрійського періоду в історії Галичини.

Вивчення картографічного матеріалу проводилося шляхом системного аналізу, що передбачав визначення структурних елементів цілого, встановлення різноманітних зв'язків між ними, їхнього зіставлення і наступного зведення отриманих даних в єдину теоретичну картину. За типом це дослідження можна охарактеризувати як процесове, що вимагає встановлення причинно-наслідкових зв'язків в урбаністичному розвитку Львова.

Карти й плани міста були проаналізовані за певними критеріями:

1. *Атрибути креслення чи плану* (назва, масштаб, рік видання, автор (якщо є), тип виконання чи видання).

2. *Особливості графічної подачі карти* (характеристика умовних позначень, методи зображення рельєфу, місцевості загалом).

3. *Загальні характеристики території міста* (загальні адміністративні межі в цілому, адміністративний поділ міста, топоніміка).

4. *Основні містобудівельні трансформації, виявлені при порівнянні з картами попередніх періодів* (розвиток транспортних комунікацій, виникнення нових центрів тяжіння урбаністичного розвитку, поява нових громадських центрів, зміна у функціональному зонуванні міської структури тощо).

5. *Показники для морфологічного аналізу території* (морфологія вуличної мережі, морфологія забудованої та незабудованої територій, морфологія системи озеленення).

Аналіз карт і планів міста здійснювався в історичному контексті. Враховувалися політико-адміністративні зміни, а також нові нормативні документи, що стимулювали або гальмували урбанізаційний процес. Було з'ясовано, яким чином ці зміни вплинули на динаміку просторового розвитку Львова і чи знайшло це своє відображення у картографічному матеріалі. Важливою джерелознавчою базою стали статистичні дані щодо демографії міста, динаміки будівельного руху, територіального розвитку Львова (табл. 1).

Для зручності розгляду картографічний матеріал був згрупований відповідно до періодів історичного та архітектурного розвитку міста: 1772—1848 рр., 1848 р. — кінець XIX ст., кінець XIX ст. — 1918 р. Огляд кожного з періодів проведено за такими критеріями: політичний устрій країни, адміністративний статус Львова, найсуттєвіші (вже відомі) містобудівельні трансформації, стильові аспекти в розвитку архітектури. Коротка характеристика кожного з періодів подана перед детальним аналізом кожної групи картографічного матеріалу.

І період: 1772—1848 рр. В історичному аспекті — період від захоплення Галичини Австрією в 1772 р. до революції 1848 р. Львів — столиця провінції, проте лише номінальна. У стильовому аспекті — період класицизму.

Після першого поділу Польщі у 1772 р., Львів як столиця однієї з провінцій Австрійської монархії (Королівства Галичини й Володимирії) постає як вища урядова й управлінська інстанція. Активізація адміністративних функцій міста, збільшення напливу чиновників та військових призвели до зростання кількості населення, що й стимулювало початок просторового розвитку Львова. Формування зовнішнього вигляду міста відбувалося поступово. У 1772 р. чисельність населення Львова сягає тільки 20 000 мешканців. Його територія обмежується до середмістя, 4-х передмість і дворів окремих господарів, церков, костелів та монастирів поза його мурами на передмістях[1].

Австрійський уряд відразу здійснив низку адміністративних реформ, помітних змін зазнала й організація сфери будівництва. З початком 1773 р. у Львові були створені численні органи управління краєм та містом (Губерніум або Високий крайовий уряд, підпорядкований йому львівський окружний (циркульний) уряд та ін.), серед них — Дирекція цивільної архітектури, яка з 1785 р. під назвою Вища дирекція будівництва, разом з Дирекцією будови водотягів (Дирекцією водного та річково-судноплавного будівництва) і Дирекцією будови доріг та мостів складала спеціальний відділ[2]. 1786 р. у Львові, як і в інших столицях провінцій монархії, було запроваджено нову організацію магістрату[3], і тим самим скасовано магдебурзьке право[4]. У 1809 р. всі три Дирекції, засновані австрійською владою в 1785 р., стали незалежними одна від одної[5]. Спершу в обов'язки Вищої дирекції будівництва входив нагляд лише за спорудженням урядових будинків, однак з 1809 р.

вона вже контролювала все будівництво у місті[6]. Дирекція складалася з директора, трьох ад'юнктів, двох урядових інженерів, експедитора і регістратора, трьох креслярів, двох копіювальників, двох практикантів, двох канцелярських службовців, рахівника, двох наглядачів і ревізора[7]. Усі вони були приїжджими з Австрії та Німеччини спеціалістами[8]. Дирекція підпорядковувалася безпосередньо віденській адміністрації, хоча сама затверджувала й опрацьовувала різноманітні плани фрагментів міста. Проте всі питання, пов'язані з упорядкуванням і будівництвом значних громадських споруд міста, вирішувалися централізовано й погоджувались у Відні. Влада дбала про довговічність нових споруд, намагаючись будувати якомога більше кам'яниць у передмістях, пам'ятаючи про часті пожежі та повені; слідкувала за виконанням нових санітарно-гігієнічних приписів[9].

Для господарських потреб, а також для освоєння приміських територій з метою їх забудови, були необхідні докладні, точні карти, тож австрійські власті відразу ж розпочали створювати в Галичині мережі тріангуляції — задля отримання нових карт на більш точній геодезичній основі[10]. У 1772—1774 рр. проводиться перше топографічне знімання Галичини, з 1847 по 1856 (1858) р. — друге, у 1874—1875 рр. — третє.

Однією з тогочасних реформ, здійснених австрійською бюрократією, було упорядкування визначення нерухомої власності. Для покращення обліку різноманітних земельних володінь вели спеціальні реєстри (метрики), що супроводжувалися журналами обліку земельних ділянок та їхніх власників і т. зв. кадастровими картами, складання яких у Галичині бере свій початок від 1785 р.[11] Маючи на меті полегшити провадження податкової політики, австрійська влада вже у 80-х рр. XVIII ст. присвоїла реальним володінням[12] Львова офіційні конскрипційні номери — наскрізну нумерацію з індексами: «m» — для середмістя та 1/4, 2/4, 3/4, 4/4 відповідно для Галицького, Краківського, Жовківського і Бродівського (Личаківського) передмість. Нумерація починалася із забудови середини площі Ринок (ратуші та прилеглих споруд), які одержали № 1—13, і йшла вздовж периметру кварталів — подібно до того, як велися записи нерухомості в колишніх шосових книгах. У першому десятилітті XIX ст. конскрипційна нумерація дещо змінилася (в окремих кварталах це проявилося у збільшенні порядкових номерів на число 7[13]).

Спершу зупинимося на планах (картах) Львова, котрі з'явилися до 1772 р. Це дасть змогу охарактеризувати місто перед його перетворенням на столицю однієї з провінцій Австрійської монархії і відстежити ті зміни, які відбулися в його просторовому розвитку протягом півтора століття.

· **Plan de la Ville des Chateaux et des Faubourges de Leopol. Pour servir à la construction des Chemins, et a la reparation de l'ancien pavés. Levé par Decret de la Commission Royalle, etablie à cet effet. Par moi Jean Ignace du Desfilles Geomètre Jure du Roy et de la Republique de Pologne.**

L'année: 1766. (План міста, замків і передмість Львова. Для побудови доріг і відновлення старих брукованих вулиць. За постановою декрету королівської комісії, створеної з цією метою. Мною, Жаном Інясом дю Дефієм (Дефілєм), присяжним геометром короля і республіки Польщі. Рік: 1766[14]). На плані бачимо масштабну лінійку, відповідно до якої 1 дюйму на карті відповідає 100 ліктів на місцевості[15]. (План орієнтовано таким чином, що північ спрямована вниз). Виконано в кольорі. Автор — Жан Іняс дю Дефій (Дефіль) / Jean Ignace du Desfilles. Цей план став одним з перших крупномасштабних планів території міста[16].

Його поява пов'язана з несприятливим економічним становищем Львова у другій половині XVIII ст. Місто потребувало благоустрою, в зв'язку з чим було засновано королівську комісію для проведення обстежень його стану й визначення необхідних засобів для його очистки, ремонту бруку та будівництва доріг, відсутність яких утруднювала під'їзд до Львова. Фінансовим забезпеченням цих робіт мав стати спеціально введений т. зв. «мостовий податок», що його сплачували усі власники міських земель і передмість, і для рівномірного розподілу якого (з метою створення проекту нових доріг) планувалися зйомки міста і його передмість. У результаті цього було створено «План міста, замків і передмість Львова. Для побудови доріг і відновлення старих брукованих вулиць»[17].

На плані виділено чорним кольором християнські храми, світло-червоним — монастирі, палаци й середринкову забудову, блідо-червоним — забудову міста в мурах (причому суцільними блоками кварталів). Світло-смарагдовим кольором показано гідрографію: русла річок і стави, чорно-зеленим — озеленення: сади, парки, городи, ліси, коричневим — рельєф: вершини та схили. На плані відсутні топоніми й гідроніми. У легенді зазначено перелік (із 64 позицій) головних будівель міста і перелік (із 15 позицій [65—79]) вулиць передмість, нумерація котрих з невідомих причин не вказана на плані.

Чітко прочитується конфігурація середньовічних оборонних укріплень довкола середмістя і з південно-східного боку, поза якими розкинулася забудова передмість дисперсного характеру, що потопає у зелені. Вимальовується мережа гостинців (іноді аморфного характеру), які поєднували Львів з іншими містами і вздовж яких зосереджувалася забудова. На теренах, прилеглих до середмістя, забудова сконцентрована у північній, західній і південно-західній частинах.

· **Topographia Urbis Leopolis cum suis adiacentibus Suburbis, circa a 1770** (Топографія міста Львова з оточуючими передмістями, близько 1770 р.[18]). На деяких відбитках цієї карти трапляється дата 1750 р., котра є помилковою. Масштаб — 1:8 640. Автор — Жан Доетч / Jean Doetsch.

Карта є доволі наближеним, схематичним зображенням території міста Львова. Найбільш яскраво виражену розбіжність між дійсністю та картою можна виявити при аналізі форм фортифікацій міста, конфігурація яких зовсім не відповідала реальності і тому, що було

задокументовано на плані з 1766 р., складеному дю Дефієм[19]. Гідрографія відтворена на карті досить приблизно, напрям вулиць спотворений. Будівлі передмість, за винятком великих і значних споруд, представлені механічним поєднанням умовних значків-прямокутників, забудова часто показана зі спотворенням (як за розмірами, конфігурацією, так і за розташуванням). Усе це дає підстави стверджувати, що карта виконана на основі окомірної зйомки[20].

Елементи гідрографії, озеленення (парки і сади), забудова в мурах, фортифікації та окремі будівлі на передмістях зображені об'ємно із затіненням з південно-східного боку.

На карті зафіксований стан забудови Львова ще до розбирання міських фортифікацій, тобто напередодні урбаністичних перетворень підавстрійського періоду. Топоніміка передмість обмежена головними шляхами. Натомість подано покажчик 106 об'єктів різного призначення (в основному, сакральних споруд та палаців).

Розвиток передмість відбувається незалежно від міста в мурах, структура якого чітко сформована. Забудова передмість неврегульована, розвинута лише вздовж головних доріг та частково навколо мурів. Найбільш щільно забудовані території, прилеглі до західної та північної сторін міських мурів, а також попри дороги — майбутню вулицю Городоцьку (вулиця Городоцька порівняно з Янівською, котра була важливим торговельним шляхом, розвинута значно менше), Янівську та сучасну С. Бандери[21]. Неврегульована забудова простяглася вздовж вулиці Platea Sixtuska (сучасної вул. П. Дорошенка) та Platea Szeroka (М. Коперника). Вже намічені траси сучасних вулиць В. Гнатюка і М. Менцинського. На території майбутнього Краківського передмістя розташовані кілька палаців із садами-парками: палаци Радзивіллів, Хадзевичів, а також Єзуїтський сад, насадження на місці майбутнього парку Майєра. Забудова розгорнулася вздовж Полтви та потічків, що її живили, а також попри вулицю Platea Zielona (сьогодні — вул. Зелена), яка на той час вже була доволі виразно сформована. Саме на цьому передмісті зосередилася найбільша кількість палаців — Бесядецьких, Яблоновських (два палаци), Калиновських, київського посла. Також неврегульована забудова поширювалася вздовж сучасних вулиць Б. Хмельницького, Жовківської та Замарстинівської (тодішня — Platea Murowany Mossta). Найбільш забудованими були вулиці Platea Łyczakow (тепер — вул. Личаківська) та Platea Piekarska (Пекарська). Ближче до середмістя стояли палаци Грановських та Вишневецьких. Уже в ті часи Бродівська дільниця була населена переважно ремісниками, що визначило і характер її забудови: одноповерхові хатини, оточені садками[22].

Навіть на цій дуже схематичній карті виразно помітно більш інтенсивний розвиток міста у південно-східному напрямку.

Про те, що цей план складено пізніше 1750 р., свідчить зображення на ньому між вулицями Platea Łyczakow та Platea Piekarska колегії

піарів (на сьогоднішній вул. Некрасова, 2), будівництво якої тривало з 1762 по 1776 р.[23]

· **Umgebung Plan von Lemberg von Rud. d'Otto Puttm, 1772** (План Львова з околицями Рудольфа де Отто Путтма, 1772 р.[24]). Масштаб — 1:76 000.

На семи аркушах показано маршрут австрійських військ з Угорщини у Польщу до Львова. Основний аркуш (сьомий) називається «General Carta von dem Marche der beÿ Hommona in Hungarn gestandenen K. K. Trouppen bis zum Hauptstadt Lemberg in Pohlen; welcher 9 kleine Speciallkarten mit einigen Anmerkungen beÿgefüget sind». Карти були виконані з військовою метою. У примітках докладно описано будівлі (замки, житлові споруди, церкви) та місцевості (луки, ліси, болота), уточнено напрямки доріг (причому головні дороги зазначено подвійними лініями й виділено коричневим кольором), помічено місця, де є можливість дислокації військ.

Львів зображено на першому аркуші, згідно з нумерацією аркушів у справі. Дрібний масштаб карти не дозволив ретельно відтворити забудову міста та передмість. Львів на плані бачимо ще в оточенні двох смуг мурів, є план Високого Замку. Забудова середмістя показана лише обрисами кварталів. Так само схематично позначено забудову передмість, вона є хаотична, більше розвинута у південному та західному напрямках. На карті відсутні мікротопоніми і гідроніми. У районі Кульпаркова зафіксовано місце дислокації австрійських військ.

Кінцем XVIII — початком XIX ст. датуються широкомасштабні заходи австрійської влади щодо модернізації Львова. Саме в цей період змінився характер міста, яке, поступово втрачаючи вигляд середньовічного граду, перетворювалося у звичне для нашого ока місто нового часу[25].

Найістотнішим містобудівельним заходом австрійського уряду став розбір міських фортифікацій, що втратили своє оборонне значення (і, до того ж, перебували у поганому технічному стані)[26]. На наступних картах Львова кінця XVIII ст. і з 1811 р. ми можемо прослідкувати ці містобудівельні зміни. Скарповий мур був ліквідований ще у 1772 р.[27] А постановою від 1777 р. було вирішено розібрати спершу оборонні міські брами, а згодом і самі стіни[28]. У 1786—1790 рр. цими роботами керував міський архітектор Клеменс Фесінґер, одночасно опрацьовуючи план «прикрашання» міста[29].

Спочатку були розібрані мури із західної сторони. Вали та рови дещо розрівняли, засипали землею та засадили деревами, а через ріку Полтву спорудили три кам'яні містки. До 1790 р. були ліквідовані фортифікаційні укріплення з південної і північної сторін, у 1802 р. — споруди Святодухівського костелу та Низького Замку. Мури і башти розбирали доволі швидко, оскільки міська економія продавала їх міщанам на будівельний матеріал за низькими цінами, цим самим заохочуючи їх до новобудов[30]. Матеріал з колишніх оборонних мурів також використовували для засипання фос і для будівництва доріг. Перші

дороги почали будувати у 1780 р., до 1790 р. їхня довжина становила вже 750 км, до 1815 р. — 1 500 км, а у 1830 р. — 2 400 км[31]. Зі Львова простягалися: російський шлях через Золочів та Броди (далі Тернопільський — від Золочева через Заліщики до Молдови), Варшавський, що вів на Жовкву та Раву-Руську, Яворівський і Бережанський, котрий ішов до Станіслава[32]. Найважливішою була дорога у західному напрямку на Яворів, яка вела до Кракова і пов'язувала Львів зі столицею імперії Віднем[33].

На місці колишніх фортифікацій із західної сторони були утворені Низькі вали, куди перенесли з Королівського арсеналу статую св. Михайла, а пізніше — пам'ятник гетьману Яблоновському, який і дав нову назву валам — Гетьманські[34]. Найдовше простояли укріплення зі східного боку — аж до початку XIX ст. Повністю розібрані вони були лише в 1820 р. Збереглися тільки Порохова вежа та залишки Римарської вежі у будовах домініканського монастиря. 1821 р., за розпорядженням губерніального радника Райценгайма, на місці засипаних валів було влаштовано прогулянкові бульвари, засаджені рядами італійських тополь та каштанів. На честь радника вали довго іменували «Райценгамівкою», а після того, як губернатор Галичини Гавер замешкав у новому губернаторському будинку, спеціально перебудованому для цього з колишнього палацу Млоцьких (сьогодні — це будинок на вул. Винниченка, 16), з'явилася назва Губернаторські вали[35].

З північної та південної сторін були прокладені і швидко забудовані нові вулиці. З розібранням Галицької брами і прилеглих до неї мурів з'явилися порожні ділянки, де споруджували тимчасові дерев'яні будиночки, котрі вважалися емфітевтичною власністю міста. 19 липня 1787 р. магістрат оголосив ліцитацію цих ґрунтів під забудову нової вулиці, лінію і розміри якої вже було визначено. Цю вулицю назвали Новою (нині — Братів Рогатинців), тили її нових будинків виходили на теперішню вулицю Валову. Той, хто купував парцелю, зобов'язаний був ставити на ній мурований триповерховий будинок «для оздоби міста». Плани на нові будинки видавала будівельна дирекція. Щось схоже діялося й у районі колишньої Краківської брами. У 1781 р. для розширення сучасної вулиці Лесі Українки був розібраний оборонний мур у тилу вул. Вірменської. Самі мури також продавалися на ліцитації[36].

Наслідком розбору оборонних укріплень став тісний взаємозв'язок передмість із середмістям, чому сприяло ще й скасування всіх приміських юридик. Окрім того, Львів отримав перший адміністративний поділ на дільниці[37]. Ліквідація міських фортифікацій уможливила безперешкодний просторовий розвиток міста у всіх напрямках.

Після страшної пожежі 6 червня 1800 р., яка спустошила значну частину Краківського передмістя[38], будівництво цих теренів інтенсифікувалося, почала формуватися квартальна забудова та мережа вулиць з фрагментами регулярного характеру.

· **Hauptstadt Lemberg (1777)** (Головне місто Львів (1777 р.)[39]). На плані вказано лінійний масштаб, за яким 7 ½ звичайним дюймам на кресленні відповідає 150 віденських сажнів на місцевості (у переведенні в числовий масштаб — 1:4 440). Автор — Йозеф Даніель фон Губер / Jozef Daniel von Huber. План виконаний тушшю та кольоровою гуашшю.

Львів тут зображено фрагментарно — тільки місто в мурах і найближчі околиці. На плані позначено, що фортифікації вже починають розбирати. Зокрема, ліквідовано відтинки Низького муру між Єзуїтською хвірткою та бастеєю I (Гетьманською), окремі фрагменти між бастеєю II (Гродською) і бастеєю III (Краківською), між Краківською брамою і Малим белюардом. У забудові міста в мурах прочитується планування Низького Замку, середринкового кварталу, показано криниці на площі Ринок, мури, що оточують цвинтар Кафедрального костелу. Споруди на карті пронумеровано, причому будівлі середмістя нумеруються, починаючи від середринкового кварталу. Кожне з передмість (межі яких на карті не окреслено) має свою систему нумерації. Бордовим кольором позначено сакральні споруди (костели, церкви, синагоги), червоним — кам'яниці, коричневим — будівлі з дерева.

Високою щільністю вирізняється забудова поза поясом мурів з північної сторони, натомість забудова із західної сторони — майбутні Гетьманські вали — розріджена, що не зовсім відповідає зображеному на карті 1770 р. (там вона значно щільніша та впорядкованіша), забудова передмість виключно дерев'яна, лише на окремих теренах, прилеглих до середмістя, трапляються поодинокі кам'яниці. З топонімів на карті бачимо тільки назви магістральних гостинців: дорога на Снятин / Weg nach Snjatin (сьогоднішня вул. Зелена), дорога на Броди, Гусятин / Weg nach Brody, Husiatyn (вул. Личаківська), дорога на Перемишль / Weg nach Przemysl (вул. Городоцька), дорога на Жовкву / Weg nach Żolkiew (вул. Б. Хмельницького).

· **Plan von Lemberg 1780. Lemberg den 23 Martÿ 1780** (План Львова 1780. Львів 23 березня 1780 р.[40]). План виконано на основі попереднього. Незважаючи на те, що минуло три роки з часу створення попереднього плану, у забудові середмістя, передмість, у стані оборонних укріплень (розібрані фрагменти яких позначено пунктирною лінією) не зафіксовано жодних змін. Топоніміка та нумерація споруд відсутні.

· **Lemberg 1781** (Львів 1781р.[41]). На оригіналі масштабну лінійку не вказано. План виконано на підставі плану фон Губера з 1777 р. Це, фактично, проект наступного етапу розбору фортифікацій, засипання фос та ліквідації деяких споруд у середмісті.

· **Plan von Lemberg** (План Львова[42]). Складений у 1786 р.[43] і виконаний на основі планів з 1777 та 1780 рр. Ніяких змін, у порівнянні з цими попередніми планами, не зафіксовано. Масштаб — 1:1 700. Автор — де Ертель Ліойтр / d'Ertel Lieuter.

· **Lemberg Leopol Lwow [Karte des Koenigreichs Galizien und Lodomerien (1779—1782)]** (Львів [з карти Королівства Галичини й Лодомерії (1779—1882)][44]). Масштаб — 1:28 800. Автор — Ф. фон Міґ / F. von Mieg.

На карті назва міста фігурує в трьох варіантах: «Lemberg», «Leopol», «Lwow».

Адміністративні межі території міста чітко не прочитуються, хоча видно межі забудови. Подано місто в мурах і передмістя (без конкретних територіальних обмежень), причому на південному сході зазначено Бродівське передмістя / Broder Vorstadt, на північному заході — Краківське / Cracauer Vorstadt, на північному сході — передмістя Тирнавка / Vorstadt Tÿrnawka (?). Місто в мурах оточене існуючими ще тоді фортифікаціями, через які четверо воріт (хвіртки) ведуть до передмість. Ринкова площа, посеред котрої розташовано середринковий квартал, обведена двома пасмами квартальної забудови регулярного характеру. Довкола мурів проходить незамкнена на північному сході кільцева дорога, від якої на північ, південний схід, південь і захід відходять радіально спрямовані основні шляхи, що, власне, і намітили пріоритетні напрямки розвитку міста на подальший період. Забудова концентрується вздовж головних доріг. Показано підміські села Голоско Велике / Holosko Wielky, Голоско Мале / Holosko Malÿ, Клепарів / Kleparow, Замарстинів / Zamarstinow, Збоїська / Zboiska, Пасіка / Pasieka, Козільники / Kozielnikÿ, Вулька / Wulka, Кульпарків / Kulparkow.

На плані зображено елементи гідрографії, зокрема ріку Полтву з її притоками, а також основні елементи рельєфу (нерівності якого передано застосуванням різних методів штрихування) та ландшафту: сади, городи і ліси в зоні, прилеглій до території міста.

· **Plan der Stadt Lemberg samt ihren Vorstädten** (План міста Львова разом з передмістями[45]). На плані вказано лінійний масштаб, за яким 1 віденському дюйму відповідає 80 сажнів на місцевості (у переведенні в метричний — 1:5 770[46]). План не датовано[47]. Виконаний тушшю, кольоровий.

Зображена територія Львова, яка включає місто в мурах і передмістя. Окреслено контури міста (включно з резервними територіями для перспективної розбудови). Рельєф показано штрихуванням. Картографічний матеріал багатий топонімами різного рівня: від назв передмість, вулиць провулків, річок, струмків до назв окремих будівель. Зокрема, зафіксовано назви магістральних вулиць: Глинянська дорога / Glinianer Straße[48] (нижня частина теперішньої вул. Личаківської), вул. Пекарська / Becker Gasse, вул. Зелена / Straße Zielona, вул. Жовківська / Żolkiewer Straße, вул. Сикстуська / Gasse Sixtuska (вул. Д. Дорошенка), вул. Широка / Breite Gasse (вул. М. Коперника). Можливо, цей план став результатом першого адміністративного розподілу території міста та присвоєння парцелям конскрипційних номерів. З плану видно, що територію міста поділено на дільниці / Viertel, які мають такі номери

і назви: Галицьке передмістя / Haliczer Vorstadt — дільниця I / I Viertel[49], Краківське / Krakauer — дільниця II / II Viertel, Жовківське / Zólkiewer — дільниця III / III Viertel, Бродівське / Broder — дільниця IV / IV Viertel. Межі дільниць розрізнені кольорами: Галицьке — зеленим, Краківське — оранжевим, Жовківське — жовтим, Бродівське — рожевим. Середмістя офіційно не виділено як окрему дільницю. Парцелі пронумеровано конскрипційними номерами. Застосовано умовні позначення для пояснення характеру забудови: муровану забудову показано рожевим кольором, дерев'яну — жовтим, окремо вирізнено сакральні споруди — червоним кольором.

Як засвідчує цей план, на той час було вже повністю ліквідовано фортифікації із західної сторони міста, а на північній стороні — лише до Краківської брами, на півдні — до Галицької. Розібрано Низький Замок, а також прицвинтарний мур Кафедрального костелу. Низькі вали засаджено деревами, через Полтву перекинуто кам'яні містки. На Низьких валах у 1785 р. споруджено першу капітальну споруду для ставки Генерального командування, згодом, після перенесення ставки у будинок на сучасній пл. Бернардинів, тут розмістився готель «Англійський». Уздовж Низьких валів уже зведено перші кам'яні будинки, 14 з яких поставлені щільно один біля одного[50]. Забудова передмість ще суттєво не змінилася і тільки ущільнюється навколо середмістя. Проте будівельний рух набирає значних масштабів, про що свідчить велика кількість цегелень, розташованих на південних та східних околицях міста (на Галицькому передмісті їх 3, на Краківському — 5).

· **Plan de Leopol, 1807. Gezeichnet Adalbert Karasek** (План Львова, 1807 р. Малював Адальберт Карасек[51]). Виконаний тушшю і в кольорі (аквареллю).

Цей план Львова доволі схематичний, призначений для створення узагальненої картини забудови міста і локалізації у його структурі найважливіших споруд. Середмістя зображено в масах, у деяких фрагментах неточно (наприклад, квартал біля Кафедрального костелу та конфігурація самого костелу). На Нижніх валах єдина значна споруда — будинок Генерального командування, решта забудови — вільно розкидані хатки. На території Личаківського передмістя є фрагменти двох ліній оборонних укріплень Ф. Гетканта середини XVII ст.

План містить експлікацію на латині; топоніми та гідроніми відсутні. Дороги виділено коричневим кольором, будівлі — рожевим, ділянки при забудові — зеленим, парки та сади — жовтувато-зеленим.

· **Situationsplan aller in der Regie der Kunigs Hauptstadt Lemberg stehenden Strassen (1811)** (Ситуаційний план усіх вулиць, що перебувають у власності Королівського головного міста Львова (1811 р.)[52]). Масштаб не зазначений.

Ситуаційний план призначався для проведення робіт з упорядкування вулиць міста і благоустрою території Львова[53], причому вперше вулиці в межах міста було класифіковано (рис. 1) на:

— міські дороги з твердим покриттям / Staedtische solide Chaußseen;

— дороги, що перебувають у розпорядженні цісарсько-королівської адміністрації / in Regie der k. k. Cameral Verwaltung;

— ґрунтові законсервовані дороги / landartige conserwirte Chaußseen[54];

— комерційні дороги / Comertialchaußseen.

Дороги показано у межах міста до підміських рогаток (місця збору мита). Мережа вулиць на цей період перебувала у стані реорганізації. Окремі її фрагменти, доведені до певного стандарту, ще не поєднані. В першу чергу проведено оновлювальні роботи на дорогах, що ведуть зі Львова до інших міст. Передбачалося повністю відремонтувати вулиці № 1 / Strasse № 1 (тепер — вул. Городоцька), Яворівську / Jaworower Strasse (Т. Шевченка), Краківську / Krakauer Strasse (початок сучасної вул. Городоцької), на Мости Муровані / Gasse nach murowany Mosty (Замарстинівська), Жовківську / Ziolkiewer Strassen (Б. Хмельницького з розгалуженням на вул. Жовківську), Бродівську / Broder Strasse (Личаківська), Сихівську / Sichower Strasse (Зелена, Сихівська), сьогоднішню І. Франка зі Стрийською. Вулиці Яворівська, Бродівська, № 1 і Краківська були розширені у 1811 р. (що відображено на плані). Також тверде покриття мали і деякі внутрішні вулиці — Пекарська / Backer Gasse аж до Личаківського цвинтаря, теперішні В. Філатова, М. Туган-Барановського (тогочасна — до жіночого монастиря [Сакраменток] / bis zum Nonnen Kloster) до костелу Св. Сакраменток, фрагмент вулиці К. Левицького з О. Кониського, вул. О. Фредра, В. Стефаника (тодішня — до пошти / bis zur Post), М. Коперника, П. Дорошенка (Сикстуська / lange Gasse Sixtuska). З окремих фрагментів складаються вулиці у північно-західній, західній та південно-західній частинах, які межують із середмістям. Лише ці вулиці мають тротуари. Розібрані вали дали змогу прокласти на периферії середмістя ряд нових відтинків вулиць. Таким чином, споруджена «вулиця навколо міста» / Strasse um die Stadt (фрагмент сьогоднішньої вул. Лесі Українки, західна сторона пр. Свободи, пл. Галицька, вул. В. Винниченка) у 1811 р. майже повністю оточувала середмістя (понад 3/4 довжини кола), окрім відтинка від сучасної вул. М. Лисенка до костелу Марії Сніжної (вул. Сніжної). Мости через р. Полтву виглядали так: поблизу вул. Городоцької — великий кам'яний міст, біля Єзуїтського костелу — менший. Решта кілька десятків мостів у Львові у центральній частині були здебільшого кам'яні, ближче до периферії — повністю дерев'яні або комбіновані.

Щоправда, бульвари та відкриті простори навколо середмістя ще не стали предметом уваги та спеціального архітектурного опрацювання. Простір, що прилягає до Губернаторських валів, розділено на три масиви, котрі зазначено як *Thirischer Garten* (при монастирському костелі, що належав кармеліткам босим (тут з кінця XVIII ст. було влаштовано військовий склад), і далі — територія, на якій у 1844 р. збудували архієпископський палац та греко-католицьку семінарію), *Pferds*

Markt (при монастирі Кармеліток Босих з костелом Св. Михаїла, де в XIX ст. були казарми, і вище — на місці пл. Францисканської, де до кінця XIX ст. торгували сіном) та *Post* (пошта, звідки диліжанси йшли на Відень і де згодом стоятиме будинок родини Млоцьких, в якому з 1821 р. розташовувалося губернаторство, а з 1849 р. — намісництво та намісницький палац)[55].

Окрім доріг, на ситуаційному плані нанесено мости, окремі громадські будівлі, елементи гідрографії. Подано топоніми назв деяких вулиць, струмків, окремих будівель, хвірток, а також нумерацію доріг (римськими числами червоного кольору), топографічне положення тротуарів (буквеним позначенням червоного кольору). Арабськими цифрами чорного кольору нанесено довжину доріг у сажнях / Klafterlänge, червоного кольору — тротуарів, синього — номери мостів.

Паралельно, у 1811 р. розпочалася реалізація плану «покращення» міста за проектом К. Фесінгера[56], метою якого була регуляція вулиць у середмісті. Структура середмістя все ж не зазнала істотних змін: збереглася просторова схема середньовічного локаційного міста з прямокутною центральною площею і вулицями, котрі відходили від неї під прямими кутами. Однак в існуючій середньовічній забудові вже були пробиті та закладені нові вулиці. У 1811 р. було засипано багнисту фосу за Босацькою брамою і через город Бернардинів пробито вуличку — продовження вул. Сербської, завдяки якій вулиця з'єдналася з передмістями, також (про це згадувалося раніше) на місці розібраних фортифікацій закладено вул. Скарбкову (сьогодні — Лесі Українки), Нову (Братів Рогатинців), Валову[57].

На 1823 р., за даними військової конскрипції, середмістя було забудоване 314 будинками, Галицьке передмістя (дільниця І) — 696, Краківське (дільниця II) — 550, Жовківське (дільниця III) — 447, Бродівське (дільниця IV) — 472[58].

Влітку 14 липня 1826 р. завалилася вежа старої ратуші, що стало поштовхом до робіт з реконструкції ринкової площі в цілому. Стару ратушу розібрали, заодно знесли будівлі середринкового кварталу. У 1826 р. розроблено проект нівелювання історичного профілю площі. Вона була вирівняна у відмітках, отримала нове замощення, на кожному розі, взамін старих, споруджуються нові фонтани зі скульптурами роботи Г. Вітвера. Тоді ж з'явився проект нового будинку ратуші авторства А. Вондрашки, Й. Маркля, Ф. Трешера та Ю. Глоговського. Спорудження нової будівлі тривало з 1827 по 1835 р.[59]

Брукування та дотримання міських вулиць у належному стані, особливо після прикрого анекдотичного випадку, коли карета цісаря застрягла у болоті прямо біля ратуші, стало важливою справою органів місцевого управління. Коли почали наново брукувати вулиці, то виявилося, що у деяких місцях є вже по три пласти бруків[61]. «Утримання бруків у відповідному стані спочатку належало до крайової адміністрації, пізніше ці обов'язки відійшли до магістрату... На 1818 р. поверхня

забрукованих вулиць становила 16,5 тис. квадратних сажнів або 10 5/16 моргів (коштувало 5 784 ринських золотих)»[61].

· **Plan der südlichen Gegend um Lemberg, 1827** (План південних околиць Львова, 1827 р.[62]). Масштаб — 1:43 200.

На літографічному аркуші зображено лише південні околиці Львова з фільварками Кульпарків / Kulparków, Софіївка / S. Sophienis, Боднарівка / Bodnarówka, Юшглазівка / Juszglazówka, Козельницький двір / Hof von Kozelniki, Сокільники / Sokolniki. Фільварки, розташовані вздовж Стрийського шляху, поєднані з ним ґрунтовими дорогами.

· **Plan der Stadt Lemberg sammt ihren Vorstädten (1829)** (План міста Львова разом з передмістями (1829 р.)[63]). Виконаний у масштабі близько 1:7 000, тушшю в кольорі. Розмножений літографічним методом (літографія Й. Трентсенського у Відні).

На плані відтворена територія властивого міста (середмістя) і передмість. Адміністративні межі міста вказано лише з північного боку (із міським селом Замарстинів / Städtische Dorf Zamarstynow) та східного (із землями села Кривчиці / Grunden des Dorfes Krzywczyce і Знесіння / Zniesienie). Територію міста поділено на дільниці (із нанесенням їхніх меж): I. 1-ша дільниця / 1.Viertel — Галицьке передмістя / Halitzer Vorstadt, II. 2-га — Краківське передмістя / Krakauer Vorstadt, III. 3-тя — Жовківське / Zolkiewer Vorstadt, IV. 4-та — Бродівське / Broder Vorstadt. Середмістя / Stadt зазначено з буквеним індексом А. Умовними позначеннями розрізнені типи забудови (муровані чи дерев'яні будинки), типи доріг (бруковані / Chausse чи ґрунтові / Landstrasse), а також різні елементи гідрографії. З топоніміки присутні лише підписи основних доріг, рогаток. Характерним є «перспективне» зображення будинків із затіненням з південно-східного боку. В легенді наведено перелік топонімів (80 позицій), який включає як назви сакральних об'єктів, окремих громадських будівель, так і назви вулиць середмістя, що на плані зазначені номерами. Рельєф відтворено методом штрихування.

Попри досить дрібний масштаб плану, він дозволяє детально охарактеризувати забудову території середмістя і передмість. План засвідчує, що на кінець 20-х рр. XIX ст. повністю ліквідовано фортифікації, впорядковано Гетьманські й Губернаторські вали, майже цілком сформована забудова Гетьманських валів. З'явилися споруди Кредитного земського товариства, Дирекції Скарбу. Зафіксовано й зміни, які відбулися у забудові середмістя: показано будівлю нової ратуші й прокладені нові вулиці — Нижню Вірменську / Untere Armenier Gasse (теперішню Лесі Українки), Нову / Neue Gasse (Братів Рогатинців), Валову / Wall Gasse, які вже частково забудовані, та продовжено через сад Бернардинів вулицю Сербську.

На 1830-ті рр. щільною квартальною забудовою були вже зайняті сучасні проспект Свободи (непарна сторона), вулиці М. Коперника, П. Дорошенка, початок вулиць Акад. В. Гнатюка і Городоцької / Strasse von Grodek, менш щільною забудовою з окремо стоячими або

зблокованими будинками — сьогоднішні вулиці Городоцька та Т. Шевченка (Янівська / Strasse von Janow). Отже, будівництво на передмісті було престижним, зрештою саме тут податки на будівельні ділянки зростали у цей час найшвидше[64]. Поступове нарощення темпів будівництва сприяло інтенсивній структуризації вулиць між Низькими валами і Поєзуїтським садом / Ekjesuiten Garten (пізніше — Міським садом) у Краківському передмісті: на початок 30-х рр. XIX ст. чітко окреслені траси теперішніх вулиць М. Менцинського, С. Наливайка, Леся Курбаса і поміж ними вулиць І. Тиктора, Фурманської. Також на 1829 р. були визначені напрямки вулиць поміж вулицею Городоцькою, Міським садом та церквою св. Юра (нині — це вулиці Сєченова, Є. Озаркевича, Шептицьких, О. Невського). Намітилися траси сучасних пр. В. Чорновола, вулиць М. Куліша, Джерельної, частково Базарної, Клепарівської (дороги на Клепарів / Strasse nach Kleparow), в кінці якої розкинулася садиба Кортумів з парком-садом, та вулиць-зв'язків поміж ними — Шпитальної, Я. Раппапорта, починає формуватися напрям вул. Золотої. Забудова новостворених вулиць мала ще не зовсім врегульований характер: не завжди дотримано червоної лінії, будинки невеликі (одно-, двоповерхові), не утворюють єдиної лінії забудови. Помітні зміни й у розвитку забудови Галицького передмістя: вже у той час, з огляду на велику площу його території, активізувалася забудова різних типів[65]. На сучасній площі Міцкевича і вулицях Академічній та Князя Романа вона розгорталася за великоміським типом: будинки розташовувалися впритул один біля одного. Натомість уздовж вулиці Зеленої (дорога на Давидів / Strasse nach Dawidow) вона здебільшого тяжіла до типу сільської забудови. За вул. Новий Світ (сучасна С. Бандери) формується мережа вулиць (тепер вул. Генерала Чупринки, І. Тургенєва, В. Антоновича, Київська), яка стала основою для подальшого розвитку. Забудові Нового Світу притаманна ще дисперсність. Загалом, як бачимо, забудова Львова поступово ущільнюється і на 1829 р. концентрується на теренах, прилеглих до середмістя та початку сучасної вул. Б. Хмельницького (дороги на Жовкву / Strasse nach Zolkiew). На цей час у Жовківському передмісті вже визначилася мережа вулиць між нинішніми вул. Замарстинівською (дорогою на Замарстинів / Strasse nach Zamarstinow), Жовківською та Б. Хмельницького, навколо Замкової гори (Піщаної гори / Sandberg). На кінець 20-х рр. XIX ст. спостерігається диференціація забудови Бродівського передмістя: вздовж Губернаторських валів споруджуються палаци, репрезентативними кам'яницями фіксуються кути теперішніх вулиць Личаківської та Пекарської, частково забудовується вул. М. Лисенка та квартали, прилеглі до середмістя. Характерним є будівництво уздовж вулиць (особливо головних) вузькими смугами, при цьому великі простори між ними залишаються ще незабудованими.

· **Lemberg mit seinen Umgebungen nach der Original Aufname des k. k. General Quartiermeisterstabes auf Stein gravirt im Jahre 1836** (Львів з його околицями на основі оригінального топографічного знімання ц.-к. генерального квартирмейстерського штабу, вигравірувано на камені в 1836 р.[66]). Карту накреслено у масштабі, за яким 1 віденському дюйму відповідає 200 сажнів на місцевості (у переведенні в метричний — 1:14 400). Вона виконана літографічним способом, з легким уведенням кольору (забудову позначено червоним і чорним кольорами, рельєф — зеленим, дороги — коричневим); розміщена на 9 аркушах, розмірами 60 x 50 см. Це є оригінал фотозйомки, яка проводилася цісарсько-королівським Генеральним квартирмейстерським штабом для військових потреб під час другого топографічного знімання Галичини.

При дослідженні карти можна помітити, що для показу забудови Львова використано карту 1829 р., про що свідчать подібна конфігурація споруд з демонстрацією внутріквартального планування, а особливо неточності (наприклад, при нанесенні споруд Бернардинського костелу і костелу Марії Сніжної[67]).

Основне призначення карти — військове, що відображено в її елементах. Головними у цій карті є рельєф околиць Львова і мережа доріг. На фоні легкого, проте достатньо чіткого зображення споруд міста різко виділяються мережа доріг і рельєф місцевості, позначений штрихами (штрихи, очевидно, наносилися по горизонталях, які проводилися на око[68]). Охарактеризовано тип забудови: муровану вказано червоним кольором, дерев'яну — чорним.

У забудові Львова можемо прослідкувати деякі зміни: зокрема, на Нижніх валах вона виключно кам'яна, дерев'яна зберігається на Жовківському передмісті і вздовж вул. Личаківської. Найбільш помітні зміни на Краківському передмісті, яке порівняно інтенсивно розбудовується: у нижній частині вул. Сикстуської вже немає саду — його замінила щільна мурована забудова; попри Єзуїтський сад прокладена дорога до собору Св. Юра.

· **Plan der Umgebung von Lemberg, 1840** (План околиць Львова, 1840 р.[69]). Поданий без лінійного масштабу.

Це доволі схематичний план центральної частини Львова з оточенням. Кам'яні споруди у загальних масах позначено червоним кольором, а дерев'яні — чорним. Значних змін у забудові, порівняно з попередніми планами Львова, не зафіксовано. На плані відсутні легенда, умовні позначення; дуже обмежена кількість топонімів.

· **Lemberg mit seinen Vorstädten im Jahre 1844** (Львів з його передмістями у 1844 р.[70]). 1 віденському дюйму на кресленні відповідає 100 сажнів або 250 кроків на місцевості (або ж при переведенні в числовий масштаб — 1:7 200). Автор — Радоніх Кратохвиль / Radonich Kratochwill. Ця карта — це оригінал фотозйомки, виконаний Віденським військово-географічним інститутом.

На карті зображено Львів з поділом на дільниці (із зазначенням меж і номера кожної із них). У легенді винесено назву кожного з передмість: дільниця I / I. 1ter Viertel — Галицьке передмістя / Haliczer Vorstadt, дільниця II / II. 2ter Viertel — Краківське / Krakauer, дільниця III / III. 3ter Viertel — Жовківське передмістя / Żołkiewer, дільниця IV / IV. 4ter Viertel — Бродівське / Brodyer. Середмістя [місто] / Stadt офіційно зазначено як дільницю V. Зафіксовано угіддя, гідрографію, рослинність, мережу доріг, рельєф (показано штрихами). Інформативність карти збільшена за рахунок умовних позначень. Окрім житлових та громадських споруд, велика увага приділяється документації ландшафту: сади, луки, пасовища, рілля, ліси, вказано також каменоломні, цегельні. Зафіксовані дороги (шосейні, ґрунтові, вулиці-зв'язки, пішохідні, польові), вітрові та водяні млини.

З карти видно, що найменше змінилася забудова середмістя. Найвагоміші його зміни — будівництво поблизу Краківської площі / Krakauer Platz театру Скарбка та кварталу біля театру. У зв'язку з будівництвом театру розпочинаються роботи, метою яких є спрямування русла Полтви у підземний колектор на пл. Театральній / Theater Platz та Фердинанда / Ferdinand Pl. (сьогодні — пл. А. Міцкевича).

Карта виявляє нову тенденцію у просторовому розвитку Львова: ущільнення існуючої забудови та інтенсифікацію використання території. Зокрема, на місці колишнього парку Майєра (Поєзуїтський сад) прокладено вулицю (сучасна Січових Стрільців), яка вже частково забудована. Повністю забудовано та структуровано квартал між теперішніми вулицями Акад. В. Гнатюка (тогочасною — Поєзуїтською / Exjesuiten Gasse), Б. Лепкого, Городоцькою (Св. Анни / St. Anna Gasse), Наливайка (М'ясників / Fleischhauer Gasse), І. Тиктора (Станіслава / Stanislaus G.) та пр. Свободи. Забудова на Краківському передмісті провадилася на великоміський манер: дво-, триповерхові впритул розташовані житлові будинки. На 1844 р. повністю формується забудова сучасних площ А. Міцкевича і Галицької (Haliczer Pl.), парних сторін пр. Т. Шевченка (Св. Івана / St. Johann G.) та вул. Князя Романа (вул. Галицького передмістя / Haliczer Vorstadt G.), частково вул. І. Франка (Зернової / Getreid Gasse) і Шота Руставелі. З появою перших вілл у Софіївці / Zofiówka — мальовничому парку-саду, що лежав у верхній частині вул. І. Франка, визначився ще один напрямок розвитку Галицького передмістя, — як району забудови віллами заможних міщан. Ще сильніше ущільнилася забудова Жовківського передмістя, особливо вздовж головних вулиць: Жовківської / Żołkiewer Gasse (теперішньої Б. Хмельницького) і На Мости Муровані / Murowane-Most-Gasse (Замарстинівської). Впорядкована територія парку Високий Замок. Уже тоді Жовківське передмістя було найбільш густонаселеною дільницею з визначеною спеціалізацією району — торговельною: в його межах розташовувалися великі торгові ринки (кінний базар / Pferdemarkt, ринок старих речей / Trödelmarkt, гончарний

ринок / Töpfermarkt). На 1844 р. ситуація у Бродівському передмісті суттєво не змінилася, про що свідчать і статистичні дані: будівельний рух тут був найменш інтенсивним.

· **Plan von Lemberg, 1847 [y:] General Post und Strassen Karte des Königreichs Galizien gez. von R. A. Schulze** (План Львова, 1847 р. [у:] Генеральна карта поштових станцій та доріг Королівства Галичини, нарис. Р. А. Шульце[71]). Масштаб карти: 1 віденському дюйму на кресленні відповідає 400 сажнів на місцевості (або 1:28 800). Автор — Р. А. Шульце / R. A. Sshulze.

Назва карти повністю відображає її зміст та призначення. Основна увага присвячена демонстрації найважливіших магістральних шляхів (Chaussein) у Львові, котрі показано червоним кольором, як замощені дороги, що ведуть до підміських рогаток: Личаківської / Broder Schranken, Городоцької / Grodecker Schranken, Янівської / Janower Schranken, Жовківської / Zolkiewer Schranken. Забудова позначена умовно. Полтва повністю відкрита вздовж Нижніх валів (через неї перекинуто 7 містків) та вул. Академічної (тут — 3 містки).

II період: 1848 р. — кінець XIX ст. В аспекті політичному — період організації та функціонування Галицької автономії. Етап завершення найважливіших містобудівельних трансформацій, розпочатих у перший половині XIX ст. В аспекті стильовому — доба архітектури історизму.

Інтенсивність будівельного руху в різні періоди другої половини XIX ст. не була однаковою. Нестабільна політична ситуація особливо негативно вплинула на розвиток міського будівництва у 1848—1870 рр.[72] Змінюється і його характер: якщо на початку XIX ст. забудова Львова концентрувалася вздовж шосейних доріг, то з 1860-х рр. важливим містоформуючим фактором стає траса залізниці, котра широким півколом обігнула пагорби Подільської височини. Залізничний вузол у Львові створювався поетапно протягом півстоліття, без єдиного плану. Швидка розбудова міста в західному й східному напрямках зумовлювалася розташуванням головного вокзалу й залізничної станції Підзамче. Хоча, на думку інженера І. Дрекслера, який з 1912 р. очолив регуляційне управління при львівському магістраті, — однією з кардинальних помилок було будівництво головного вокзалу далеко за містом[73]. Поблизу вокзалів споруджуються промислові підприємства, виникають робітничі квартали і селища Богданівка, Левандівка, Сигнівка тощо. Перед Першою світовою війною Дирекцією залізниць був опрацьований план перебудови та вдосконалення організації головної станції та її з'єднань із сусідніми станціями вузла. Головна станція повинна була одержати 52, а Клепарівська — 54 паралельні колії. Планувалося, що загальна довжина шляхів становитиме 128 км (тобто стільки ж, як із Варшави до Лодзі). Після завершення це мала бути одна з найкращих станцій у Європі[74].

· **Hauptstadt Lemberg |Lwów| sammt den Vorstädten 1tes Viertel Haliczer Vorstadt |Pasieki miejskie| 2tes Viertel Krakauer Vorstadt 3tes Viertel Żółkiewer Vorstadt 4tes Viertel Brodyer Vorstadt in Galizien (1849)** (Головне місто Львів разом з передмістями: 1ша дільниця Галицьке передмістя |Пасіки міські|, 2га дільниця Краківське передмістя, 3тя дільниця Жовківське передмістя, 4та дільниця Бродівське передмістя у Галичині (1849 р.)[75]). На карті подано масштабну лінійку із зазначенням лінійного масштабу, за яким 1 віденському дюйму на кресленні відповідає 40 сажнів на місцевості (тобто у числовому масштабі 1:2 880).

Кадастрові зйомки на території Галичини, що розпочались у 1785—1787 рр. і продовжились у 1817 р., виконувалися з ціллю обміру й опису ґрунтів по всій державі та визначення площі земельних ділянок задля встановлення розміру податку на ці землі[76]. Згодом ці зйомки здійснювалися відповідно до інструкції, котра була видана кадастровим відомством у 1824 р.[77]

Кадастрові зйомки Львова як частини Галичини почалися у 1848 р. Наступного року робота над першою кадастровою картою Львова була завершена. Ця карта складається з 17 аркушів, на яких вміщені 65 (I—LXV) секцій (розміром 60 x 50 см кожна, при цьому площа однієї секції охоплювала територію близько 71,7 га)[78]. Для забезпечення більш жорсткої геодезичної обґрунтованості на території міста було розбито першу міську тріангуляційну мережу. Вона прив'язувалася до загальнодержавної системи тріангуляції, маючи спільний з нею початок координат.

Кадастрова карта відповідала вузькому цільовому призначенню кадастру: основна увага була зосереджена на виділенні земельних ділянок і можливості підрахунку їхніх площ. Для зручності цих підрахунків річки, дороги, межі угідь були зображені не плавними кривими, а ламаними лініями. Для кадастрової карти використовувалися умовні позначення, унормовані інструкціями, що регулювали кадастрові зйомки[79]. Тут вказано кадастрові межі міста, споруди (із зазначенням типу забудови: жовтим кольором — дерев'яна, червоним — мурована), рослинність (ліси, сади, городи), дороги, а також каменоломні, глиняні кар'єри. Карта збагачена мікро- та макротопонімікою: зафіксовано назви передмість, вулиць і площ, важливих будівель, парків і садів, гір, цвинтарів і т. п., а також гідронімікою: назви річок, ставів.

Масштаб і якість виконання кадастру дозволяє проводити аналіз забудови тієї чи іншої дільниці Львова, включно з аналізом ландшафтно-просторової організації (організації відкритих територій у системі міста) і мережі вулиць.

· **Rayon Plan de Citadelle von Lemberg, 1853** (План Цитаделі у Львові, 1853 р.[80]). Масштаб — ймовірно, 1:2 880.

План представляє собою викопіювання південних околиць Львова з кадастрової карти 1849 р. з наступним нанесенням проектованої

Цитаделі та точкових укріплень (шанців) на Софіївці та Вульці. Фортеця оточена фортами на віддалі 2—3 км один від одного і від фортеці, що розширювало її бойовий обвід (утворювалася т. зв. фортова фортеця)[81].

До плану додаються детальні креслення шанців.

· **Lemberg, 1855** (Львів, 1855 р.[82]). Масштаб — 1:14 400.

Цей план створено на основі вже згаданої карти за 1836 р., з нанесенням проектованих фортифікацій навколо Львова. Місто пропонувалося обвести кільцем мурів, укріплених бастіонами та бастеями, у систему оборони котрого входила і Цитадель (будівництво її оборонного комплексу почалося ще в 1840 р.). Місто також рекомендувалося оточити системою точкових укріплень (фортів і бастіонів).

Мури фрагментарно обмежовували центральну частину Львова з передмістями, проте на той час забудова міста поширилася далеко за межі проектованих укріплень. Оборонна стіна йшла від Цитаделі (продовжуючи лінію кошар) на захід, до вул. М. Коперника[83], далі, охоплюючи собор Св. Юра, прямувала до вул. Городоцької, приблизно там, де тепер розташована вул. Я. Мудрого, виходячи на вул. Т. Шевченка. Далі мур проходив через Замарстинів, пересікаючи вул. Клепарівську у районі Будинку інвалідів, перетинав Жовківське передмістя у районі розвилки вулиць Б. Хмельницького і Замарстинівської, згодом, минаючи Замкову гору через Кайзервальд, укріплення виводили на вул. Личаківську за костелом Св. Антонія. З вихідним пунктом мур з'єднувався через вулиці Пекарську (у районі костелу Сакраменток) і Зелену. Мур був укріплений 15 бастіонами та 1 бастеєю. Окрім того, Львів оточувало кільце з 15 точкових укріплень, значний форт пропонувалося розмістити у районі Малехова. Особливо старанно були укріплені південні підступи до Львова.

· **Plan von Lemberg [y:] Administrativ-Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem Großherzogthume Krakau und den Herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina in 60 Blättern (1855)** (План Львова [у:] Адміністративна карта Королівства Галичини й Лодомерії з Великим герцогством Краків та герцогствами Освєнцім, Затор і Буковина (1855 р.)[84]). Цей план як складова фундаментальної праці — результат другого топографічного знімання території Австро-Угорщини на підставі нової тріангуляції[85]. Він виконаний у масштабі, відповідно до якого 1 віденському дюйму на кресленні відповідає 150 віденських сажнів на місцевості (або при переведенні в метричний — 1:10 800). Автор — Карл Куммерер фон Куммерсберґ / Carl Kummerer von Kummersberg.

Адміністративні межі міста чітко не вказано. Щоправда, подано поділ міста на п'ять дільниць: середмістя (як окрема дільниця без номера) і дільниці I / I[tes] Viertel — Галицьке передмістя / Haliczer Vorstadt, II / II[tes] Viertel — Краківське передмістя / Krakauer Vorstadt, III / III[tes] Viertel — Жовківське передмістя / Żólkiewer Vorstadt, IV / IV[tes] Viertel — Бродівське передмістя / Brodyer Vorstadt.

Різними графічними засобами відтворено забудову (групу споруд, квартал чи окремі будинки, із зазначенням їхнього типу: дерев'яні, муровані або громадські) й зелені масиви (луки, пасовища, сади, виноградники чи окремі види дерев (фруктові та ін.)). В експлікацію винесено перелік деяких відсутніх на карті сакральних та громадських споруд (усього — 32 об'єкти). План містить топоніми назв передмість, вулиць і площ, також підписано окремі громадські будівлі. Наприклад, Нижні вали згадано на плані як Нижня міська вулиця / Untere Stadtstrasse.

Аналіз цього плану (рис. 2) дозволяє відстежити, що на середину XIX ст. Львів мав високощільну забудову в середмісті, яка поширювалася на Краківське та Жовківське передмістя, обабіч вулиці Янівської (сьогодні — Т. Шевченка). Густо забудованою стала й т. зв. Єврейська дільниця. Периметральна високощільна квартальна забудова сформувалася в поясі від валів до передмістя, обіймаючи Львів на 3/4 кола: від Єврейської дільниці у північно-західному, західному, південному, південно-східному секторах аж до вул. Пекарської. Таким чином утворилося пасмо завширшки близько 300 м. Поза межами цього пасма щільна вулична забудова спостерігалася лише вздовж головних доріг (Личаківської / Lyczakower Gasse, Янівської / Janower Strasse (сьогодні — Т. Шевченка), Жовківської / Zołkiewer Haupt Strasse (Б. Хмельницького)) на відстань до 1 км поза середмістя. Щільна квартальна забудова, але дрібнішого масштабу, переважно однобічна, в окремих випадках постала попри вулиці-зв'язки концентричного характеру. Для решти території Львова характерна дисперсна забудова. В її структурі з'являються окремі споруди адміністративно-громадського характеру. Панування приватновласницьких інтересів привело до дисперсного розміщення громадських будівель у межах усього центрального району. Вони є своєрідними зонами тяжіння для росту Львова в наступні роки.

Незважаючи на те, що оглядова карта, до складу якої входить план Львова, датована 1855 роком, на плані міста показано вже залізничний вузол (із зазначенням основних гілок з Кракова і на Броди), головний вокзал та майстерні. Очевидно, цей план був створений на початку 60-х рр. XIX ст.[86]

· **Plan von Lemberg, 1870** (План Львова, 1870 р.[87]). Масштаб — 1:10 800.

На плані подана легенда з 32 найменувань (здебільшого сакральні споруди). План виконано літографічним способом. Він монохромний, що зумовило необхідність розробки системи умовних позначень для зелені (луки, пасовища, сади, фруктові та інші дерева, виноградники) та для будівель (дерев'яні, кам'яні, громадські та житлові). На плані видно, що кільце забудови навколо центральної частини міста значно ущільнилося, повністю сформувалася мережа вулиць між Нижніми валами та вул. Новий Світ. Уздовж вулиць Клепарівської та Замарстинівської розвивається забудова, переважно дерев'яна.

· **Umgebung von Lemberg nach der Original-Aufnahme der K. K. Generalstabs Abtheilung im K. K. Militärisch geografischen Institut, 1870** (Околиця Львова на основі оригінального топографічного знімання цісарсько-королівського відділення Генерального штабу в ц.-к. Військово-географічному інституті, 1870 р.[88]). Масштаб — 1:14 000. Чорно-біла карта, виконана літографічним способом.

Головне призначення карти — військове. Львів та його забудова показані умовно, значна увага відведена рельєфу (відтворений методом штрихування) та мережі доріг. На карті відсутні топоніми, названі лише дільниці. Позначено Цитадель та шанці на південних околицях Львова. Зображено залізничний вокзал, уже є залізнична колія на півночі міста, проте ще не збудовано станцію Підзамче.

14 жовтня 1870 р. у рамках автономії Львів одержав самоврядування. Існування сильного, чітко діючого самоврядування гарантувало ефективне використання напливаючих у Львів — столицю королівства Галичини й Лодомерії — грошових засобів. Це дозволило здійснити багато важливих будівельних заходів, таких як каналізація Полтви або впровадження трамваю (спочатку в 1888 р. кінного[89], а від 1894 р. — також електричного)[90].

Створене в 1870 р. Львівське міське будівельне управління контролювало процес забудови, займалося прокладанням вулиць, їх випрямленням, розширенням, упорядкуванням площ, що знайшло своє відображення в сотнях проектів, які мали фрагментарний характер. При цьому територією міста Львова вважалися всі земельні ділянки / Realitäten, зареєстровані в податковому кадастрі або в земельних книгах міста.

Нумерування будинків лише конскрипційними номерами, різна ширина вулиць, нечіткість адміністративного поділу всієї території міста утруднювали орієнтацію в міському середовищі[91]. 2 травня 1867 р. при підготовці переходу міста на самоврядування Міською радою була сформована комісія з питання орієнтаційної нумерації львівських будинків. Комісія виробила 4 проекти адміністративного впорядкування території Львова протягом 1866—1870 рр. Остаточний проект затвердили 15 червня 1871 р. Ним офіційно ще раз був закріплений поділ міста на 5 дільниць. (Кожна дільниця отримала «свій» колір: середмістя — червоний, Галицька дільниця — коричневий, Краківська — зелений, Жовківська — жовтий, Личаківська (колишня Бродівська) — голубий, у який були забарвлені номерні знаки на будинках у кожній з дільниць)[92]. Також офіційно було впорядковано одонімічні одиниці — шляхом присвоєння нових назв вулицям та площам і впровадження т. зв. орієнтаційної нумерації (по лівій стороні парні, а по правій — непарні)[93]. На початок 1871 р. у Львові налічувалося 226 вулиць, 25 площ, 3 314 ділянок під забудову. Окремою постановою були надані 25-літні податкові пільги на утримання нового житла (згодом їх замінили 12-літніми), що повинно було суттєво стимулювати розвиток

житлового будівництва[94]. На 1895 р. Львів мав уже 277 вулиць, 27 площ і 4 495 ділянок під забудову[95].

Важливим документом, котрий упорядкував будівельні процеси у місті, став перший будівельний статут для королівського столичного міста Львова, прийнятий у 1877 р.[96] Слід зазначити, що чимала увага в документі приділялася проектуванню окремих споруд, конструктивному вирішенню, нормам пожежної безпеки та санітарно-гігієнічним вимогам. Розглядалися статутом й деякі містобудівельні аспекти формування забудови вулиць та площ Львова[97]. В окремих параграфах статуту (§ 21, 22) унормована висота споруд: житлові будинки не можна було будувати вище як на чотири поверхи (мезонін, який служив за помешкання, вважався при цьому поверхом); двоповерхові будинки дозволялося зводити на вуличному фронті всюди, без огляду на ширину вулиці, а триповерхові і вищі будівлі — тільки в тих місцях, де їхня висота не перевершувала б ширину вулиці у цьому місці. Певні вимоги ставилися й до естетики споруд: на головних вулицях і громадських площах при фронті повинні були стояти лише головні будинки; фронтальні будинки мали примикати безпосередньо один до одного або до сусідньої межі, в іншому разі віддаль між ними мусила бути не менше 12 м, при цьому боковий фасад мав личити до фронтального; на головних вулицях заборонялося зводити одноповерхові (партерні) будинки, якщо ж таке і допускалося, то тільки при умові, що стіни будуть такої товщини, щоб у майбутньому вдалося надбудувати поверх[98]. Згідно зі статутом (§ 5, 6), при поділі землі, відведеної під будівництво, на частини (парцелі)[99], власник реального володіння, яке мало бути поділене, був зобов'язаний безкоштовно зі свого володіння відступити ґрунт, потрібний на відкриття ним, випрямлення або розширення вулиці, однак завширшки не більше 20 м. Власник новозбудованого будинку мусив уздовж цілої земельної ділянки, якщо там ще немає тротуару, влаштувати (викласти) його своїм коштом від вулиці аж до 1/6 ширини ділянки (ширина тротуару, його конструкція та матеріал покриття визначалися міським управлінням будівництва). Після проведення цих робіт тротуар переходив у власність міста. Таким чином, статут передбачав у Львові розвиток вулиць «коридорного типу» з нормованою шириною та висотою забудови[100].

Наступний будівельний статут був наданий Львову у 1885 р.[101] В основних положеннях, з незначними змінами й доповненнями, він повторював попередній документ. Зокрема, ним дозволялося (§ 21) будувати чотириповерхові будинки. Три- або чотириповерхові споруди можна було зводити лише там, де їхня висота не перевищувала ширину вулиці, але допускалося на місці, де вже стояв будинок, споруджувати новий аналогічної висоти, а також на частково забудованій уже вулиці ставити будівлю такої ж висоти, як і більшість існуючих тут споруд. Проте в обидвох цих випадках висота будинку обмежувалася до 16 м. При окремо розташованих будівлях біля лінії вулиці їхню

висоту дозволялося збільшувати відповідно до величини віддалі (висота будівлі вимірювалася від найвищої точки тротуару до верхнього краю завершального карнизу). На головних вулицях при фронті треба було зводити тільки головні будинки. Фронтальні будівлі повинні були примикати одна до одної або до сусідньої межі, в іншому разі їхня віддаль мала складати не менше 6 м, при цьому боковий фасад мав личити до фронтального[102].

Упровадження в законну дію будівельного статуту для Львова активізувало розробку планів регуляції столичного міста наприкінці XIX — на початку XX ст., у яких важливе значення надавалося естетиці та гігієні міста, передбачався розвиток вуличної мережі, площ та забудування всередині будівельних блоків з урахуванням висоти будинків, типів фасадів[103]. Необхідність опрацювання плану регуляції була спричинена перш за все значним зростанням кількості мешканців Львова, і в зв'язку з тим — потребою в торгівлі, промисловості, будівельному русі та, особливо, комунікаціях, відведенням нових обширних будівельних теренів під забудову, включенням у забудовану територію міста підміських громад, відновленням дільниць, знищених унаслідок стихійних лих (пожеж, повені і т. д.)[104]. Плани забудови міст, названі регуляційними, створювалися з наміром об'єднати в собі основні засоби оптимального вирішення важливих вимог до розвитку міст: комунікаційних, забудови, гігієнічних та естетичних[105]. Збільшувалася ширина вулиць. Висота львівських будинків зросла до 4-х поверхів. Жорсткішими стали норми пожежної безпеки.

У 1890-х рр. задля санації та регуляції Львова планувалося проведення робіт з перетворення центральної частини міста[106]. За статутом від 1893 р., 181 будинок, що мав перебудовуватися з погляду санації, звільнявся від усяких податків на 20 років, при умові, якщо ця перебудова буде розпочата протягом 10 років від ухвали згаданого статуту. Цим законом охоплювалася забудова по правій стороні на вул. Руській, по лівій — на вул. Бляхарській (сьогодні — І. Федорова), по обох сторонах на вул. Зацерковній, по правій стороні на вул. Арсенальській зі знесенням будинку при пл. Домініканській, по правій стороні вул. Вірменської, Скарбкової (сучасна — вул. Лесі Українки), Стрілецької (Гавришкевича) і Краківської, по лівій стороні вул. Трибунальської (Шевської), Галицької, Боїмів (Староєврейської), Я. Собєського (Братів Рогатинців), Сербської поміж вулицями Боїмів і Собєського, а також передбачалася регуляція площ Галицької та Бернардинської, вул. Кривої (початок теперішньої вул. Князя Романа) та вулиць у дільниці III (з розширенням), у частині, прилеглій до середмістя[107]. Деякі заходи, визначені статутом, мали на меті суто механічне випрямлення та розширення вулиць і досить часто не враховували цінності історичної забудови Львова.

Протягом двадцятип'ятирічного періоду самоврядування, крім широко розгорнутого житлового і громадського будівництва, багато

значення надавалося озелененню міста. Загальна площа озелененої території на той час становила 96,83 га[108].

Результатом проведених заходів щодо впорядкування нумерації вулиць стала карта Львова від 1871 р. Особливістю цієї та багатьох наступних карт було те, що призначалися вони переважно вже не для спеціалістів (військових, працівників будівельної адміністрації), а для широкого загалу споживачів: комерсантів, туристів, мешканців Львова. Саме тому ці карти здебільшого мають схематичний характер, масштаб ширини вулиць спотворений, забудова на них зображена узагальнено, акцентовано лише на найважливіших громадських спорудах.

· **Plan król. Stoł. Miasta Lwowa z uwzględnieniem nowych nazw ulic, 1871** (План королівського столичного міста Львова з врахуванням нових назв вулиць, 1871 р.[109]). Масштаб — 1:7 200.

План схематичний. Кількість умовних позначень зведена до мінімуму (тільки споруди, без диференціації типу забудови, та зелені насадження). Експлікація має 63 позиції (1—34 — сакральні об'єкти, 35—63 — основні громадські будівлі міста). Топоніміка подана польською мовою. Вказано назви передмість, причому Бродівське передмістя зазначено як Личаківське.

Аналіз карти дає змогу виявити суттєві зміни, що відбулися у містобудівельній структурі Львова за попередні 6—7 років. Найважливіша зміна — спорудження нової залізничної гілки у північній частині міста, що поєднувала Львів з Бродами і Підволочиськами, та нового залізничного вокзалу на Підзамчі[110]. Регулярний рух відкрився 12 липня 1869 р. у напрямках Броди і Золочів. З 1870 р. поїзди стали прямувати до Тернополя, а з 1871 р. — до Підволочиськ. Будівництво вокзалу, закономірно, спричинилося до швидкого розвитку Жовківського передмістя, що й видно з плану 1871 р.[111] Інтенсивніше розвивається забудова в напрямку головного залізничного вокзалу, ущільнюється — на Краківському і Галицькому передмістях, з'являються також квартали високощільної забудови зі східної частини середмістя. Таким чином, кільце щільної забудови навколо центральної частини Львова замикається. Продовжується зведення споруд уздовж головних доріг. Конфігурація забудованої частини плану міста все більше набуває подібності до багатокутної зірки.

· **Plan król. Stoł. Miasta Lwowa z uwzględnieniem nowych nazw ulic i placów, 1872** (План королівського столичного міста Львова з врахуванням назв нових вулиць і площ, 1872 р.[112]). Масштаб — 1:7 200.

План створений за матеріалами попереднього плану. Головна мета — поінформувати про зміни у назвах вулиць і площ, — у зв'язку з чим масштаб вулиць свідомо спотворено і перебільшено. Змін у забудові, у порівнянні з попереднім планом, не зафіксовано.

· **Plan król. Stoł. Miasta Lwowa z uwzględnieniem nowych nazw ulic 1877** (План королівського столичного міста Львова з врахуванням нових назв вулиць, 1877 р.[113]). Масштаб — 1:7 200.

Накреслений на основі плану з 1871 р. і схожий до нього графічно, план від 1877 р., фактично, був новим перевиданням двох попередніх планів з доповненнями. Їх зіставлення дозволяє говорити про порівняно швидкий просторовий розвиток міста. Забудова вздовж основних вулиць (Янівської, Городоцької, Личаківської, Жовківської) поширюється все далі від центральної частини. Великі терени між головними вулицями міста залишаються ще незабудованими. Розширюється кільце високощільної забудови навколо середмістя. Будівництво на Краківському передмісті комплексу Львівської політехніки посилює привабливість цієї дільниці: дисперсна забудова оточує Політехніку та розповсюджується на район Нового Світу.

· **Projekt drogi obwodowej (Ringstrasse) we Lwowie (1877)** (Проект кільцевої дороги (Рінґштрассе) у Львові (1877 р.)[114]). Автор — Теофіл Мерунович / Teofil Merunowicz.

Графічною підставою для створення цього проекту стала вже описана карта Куммерсберґа. На плані немає експлікації, масштабу, обмежена топоніміка.

Метою розробки цієї карти була пропозиція щодо прокладення львівської Рінґштрассе, за аналогією до віденської. Щоправда, тут на перше місце ставилася комунікаційна зручність. Автор пропонував створити у Львові «прогулянкове кільце (рінґ)», подорожуючи яким гість міста чи турист міг би побачити всі найкращі львівські місця. Розвиток цієї прогулянкової траси був спрямований на Жовківське передмістя. При цьому, обґрунтовуючи вибір траси, Т. Мерунович висловився і стосовно функціональної організації, що стихійно сформувалася в місті[115].

· **Hauptstadt Lemberg |Lwów| sammt den Vorstädten (1879)** (Головне місто Львів разом з передмістями (1879 р.)[116]). Це — оновлена кадастрова карта міста.

З огляду на те, що існуючі на той час кадастрові карти двадцятилітньої давності застаріли, австрійський уряд у статуті від 1869 р. про регулювання земельного податку для королівства і країв, що входили до його складу, включив розділ про необхідність оновлення кадастрових карт. Статутом передбачалося з 1870 р. провести «реамбуляцію» всіх кадастрових карт — для уточнення змін і внесення поправок. Згідно з наказом, кадастрові карти повинні були оновлюватися кожних 15 років[117]. Оновлення кадастрових карт усіх ґмін Галичини, у т. ч. і Львова, було проведено у 1878—1879 рр.[118], при цьому оновлювалися (доповнювалися змінами) лише ті ділянки, де відбулися значні зміни. Така оновлена кадастрова карта Львова була видана у 1879 р. і мало чим відрізнялася від попередньої, виконаної у 1849 р. Монохромне її видання зумовило появу нових умовних позначень[119], за допомогою яких, зокрема, диференціювалася рослинність (фруктові дерева та ін.), виноградники, очерет, пасовища, луки, газони, квіткові клумби.

Кадастрова карта Львова 1879 р. стала своєрідною підосновою для вироблення стратегії подальшої розбудови міста. Червоним

кольором на ній вказувалися траси нових вулиць, розширення існуючих, розбивка новостворених кварталів на ділянки під забудову. У «виправленнях» нової кадастрової карти Львова знайшли своє практичне застосування передові, як на той час, методи містобудівельної практики. Так, скажімо, подальший розвиток одержали радіально спрямовані вулиці; детально опрацьовані були лише найближчі до центральної частини дільниці; утворилася єдина лінія забудови, а квартали набули більш геометрично правильних обрисів. Складний рельєф міста унеможливлював проектування прямих вулиць, які перетиналися б під прямим кутом, тому архітектори й будівельники (будівничі доріг) зберігали існуючу мережу вуличок, як найбільш доцільну, і лише врегульовували лінію забудови, що розгорталася за принципами зонування міської території.

Наступне оновлення кадастрової карти здійснене у 1896 р. Карта стала значно інформативнішою, оскільки була доповнена новими умовними позначеннями, які давали повнішу характеристику міста. Обриси доріг та русла річок на ній зображені більш плавними лініями, ніж на двох попередніх кадастрах[120].

· **Umgebungskarte von Lemberg, 1879** (Карта околиць Львова, 1879 р.[121]). Масштаб — 1:75 000.

Карта була створена у Військово-географічному інституті. Основне її призначення — показати дуже детально топографічну ситуацію околиць міста Львова та транспортну мережу. Карту супроводжує спеціальний покажчик умовних позначень (Zeichen-Erklärung der Specialkarte von Österreich-Ungarn), в якому всього 65 позицій. Вони стосуються забудови, зокрема, сакральних об'єктів (причому введено окремі позначення для костелів з однією вежею або без неї, окремі — для костелів з двома або більшою кількістю веж, монастирів, капличок, придорожніх хрестів, цвинтарів, пам'ятників), житлової забудови (замків, житлових будинків, фільварків, зруйнованих споруд). Вказано різні типи доріг, мостів, зелених насаджень тощо. Фіксуються також пункти тригонометричної зйомки і нівелювання.

Ця карта мало придатна для аналізу розвитку житлової забудови Львова. Вона містить відомості щодо промисловості та сільського господарства в регіоні. Львів зображено дуже схематично, без топоніміки.

· **Miasto Lwów (1887)** (Місто Львів (1887 р.)[122]). План виконано у масштабі 1:10 800. Автор — Юзеф Хованець / Jos. [Józef] Chowaniec.

Адміністративні межі міста на плані не зазначено. Подано географічні координати Львова й дані про чисельність населення (120 000 осіб) та кількість житлових будинків (3 200). Експлікація налічує 112 позицій, які включають найважливіші громадські будівлі міста (виділені темнішим тоном). Житлова забудова — світліша, причому у кожній з п'яти дільниць вона показана іншим кольором. План містить топоніми передмість, більшості вулиць і площ, садів та парків, цвинтарів, а також гідроніми річок і ставів.

План ілюструє продовження попередніх тенденцій формування забудови Львова: з одного боку, розширення кільця високощільної забудови довкола центральної частини міста, а з іншого — розвиток забудови вузькими пасмами вздовж основних вулиць. На плані вказані нові об'єкти: Галицький сейм, Галицький кредитний банк, шпиталь для дітей ім. Св. Софії на вул. Личаківській та ін. На Високому Замку зафіксовано будівництво Копця Люблінської унії.

· **Plan królewskiego stołecznego miasta Lwowa (z enklawą Jałowiec), wydany staraniem i nakładem Rady miejskiej, opracował na podstawie źródeł urzędowych Józef Chowaniec (1890)** (План королівського столичного міста Львова (з енклавом Яловець), виданий стараннями і коштами Міської ради, на підставі урядових джерел опрацював Юзеф Хованець (1890 р.)[123]). Масштаб — 1:7 200.

План надруковано літографічним способом, виконано у кольорі. Окрім офіційної території міста, на плані бачимо також резервні території. Оранжевим кольором окреслено територіальні межі Львова, рожевим — межі щільної забудови, блакитним — гідроніміку міста, синім — найважливіші громадські споруди, зеленим — зелені насадження. На плані подано найістотніші дані з кліматології, геології, топографії та статистики міста Львова, список вулиць і площ, перелік основних громадських будівель, наведених в алфавітному порядку. Зазначено і маршрут кінного трамваю: одна трамвайна колія поєднувала головний залізничний вокзал з пл. Митною, а друга — вокзал із Жовківською рогаткою.

Проаналізувавши план, можемо констатувати новий напрямок розвитку львівського будівництва — забудова починає поступово заповнювати вільні терени поміж радіально спрямованими вулицями. До щільнозабудованих головних доріг прокладаються паралельні довгі вулиці, сполучені короткими поперечними вулицями-зв'язками, і таким чином швидко утворюються численні обширні фрагменти регулярного планування, яке заповнює простір між центробіжними радіальними вулицями. Поступово впорядковується забудова і структурується мережа вулиць між вул. Городоцькою та Янівською, а також між вул. Личаківською, Пекарською, Зеленою. Почато забудовування (переважно особняками та віллами) південно-західних районів Львова, зокрема, Кастелівки на Новому Світі (перспективне розпланування котрої відтворено на плані)[124].

На плані показано й деякі зміни в організації відкритих просторів у системі міста: тут нанесено вже парк Кілінського (Стрийський) і новозакладений Личаківський парк. (Варто, мабуть, зауважити, що в останні десятиліття XIX ст. парками і скверами була зайнята третина території міста[125]).

Наприкінці XIX ст. Львів за кількістю населення стояв на третьому місці у Передлітавії[126] після Відня та Праги. Із зростанням його політичного значення (столиця, місто із самоврядуванням) у ньому починається швидкий і потужний містобудівельний рух[127].

Одним із факторів, що уможливлював розбудову міста в другій половині XIX ст., було проведення в 1883—1910 рр. остаточної регуляції та каналізації Полтви з її численними притоками. Зокрема, саме завдяки регуляції потоку Полтви під Марійською площею стало можливим створення фінансово-послугового центру з будинками банків, страхових товариств, розкішних крамниць, магазинів та готелів. Під кінець XIX ст. вони концентруються в прилягаючій до Полтви частині Краківського району, до котрого перейшла — з цього погляду — колишня центральна позиція середмістя[128].

· **Plan król. stoł. miasta Lwowa, wydany i uzupełniony przez Towarzystwo dla rozwoju i upiększenia miasta. Uzupełnienie planu wydanego przez Rade Miejską R. 1890 (~1890 [1894])** (План королівського столичного міста Львова, виданий і укомплектований Товариством для розвитку і прикрашення міста. Доповнення плану, виданого Міською радою в 1890 р.[129]). Складений на основі плану Юзефа Хованця (т. зв. Малий Хованець) від 1890 р. і, практично, є його фрагментом. Масштаб — 1:7 200.

На плані видно, що русло Полтви на Гетьманських валах та вул. Академічній взяте у підземний колектор. Гетьманські вали впорядковано, засаджено деревами, на них розбито клумби.

Як і попередні, цей план був призначений не для спеціалістів, а для широкого загалу, що зумовило певні особливості графічної подачі. Темним тоном тут зображено найважливіші громадські будівлі (сакральні споруди та ін.), натомість житлова забудова показана лише контурами.

· **Plan król. stoł. miasta Lwowa, 1896** (План королівського столичного міста Львова, 1896 р.[130]). Виконаний у масштабі 1:7 200. Автор — Юзеф Хованець / Józef Chowaniec.

Створений на основі попереднього плану м. Львова, цей план, фактично, повторює його з певними доповненнями (зокрема, окрім траси кінного трамваю, зафіксовано маршрут електричного трамваю). Він є свідченням досить динамічного будівельного розвитку Львова. Забудова й надалі розгортається інтенсивним шляхом (більш доцільне використання наявної території і заповнення пустих ділянок між радіально спрямованими вулицями). На плані бачимо повністю сформовану мережу вулиць між вул. Янівською та Городоцькою, а також нову вуличну мережу на Новому Світі, на Софіївці, між вул. Пекарською та Зеленою, на Жовківському передмісті — між вул. Жовківською та Б. Хмельницького. Водночас спостерігаються тенденції розвитку попередніх років — розширення кільця високощільної забудови навколо середмістя, особливо інтенсивне розгортання її у західному, південному і північному напрямках.

· **Plan Król. Stoł. Miasta Lwowa, wydany nakładem Księgarni H. Altenberga we Lwowie (ok. 1894—1908)** (План Королівського столичного міста Львова, виданий коштом Книгарні Г. Альтенберґа у Львові (бл. 1894—1908 рр.)[131]). Датування плану не зовсім правильне, очевидно,

він був створений на початку XX ст. (імовірно, в 1901 р.), про що свідчать зображені на ньому окремі споруди (наприклад, Міський театр).

Уся забудова на плані позначена одним тоном, вона не диференційована за щільністю. Вказано транспортні комунікації: окрім вулиць, гілки залізниці, маршрути кінного та електричного трамваїв. Подана експлікація споруд.

III період: кінець XIX ст. — 1918 р. В аспекті історичному — період політичної стабільності та економічного піднесення Галичини, зокрема Львова. У стильовому аспекті — доба архітектури модерну.

Унаслідок величезного напливу населення до Львова та збільшення кількості будинків, забудована територія міста ущільнюється вздовж головних шляхів, часто вбираючи в себе давніші окремі колонії (новозакладені робітничі селища). На зламі XIX—XX ст. надзвичайно енергійний будівельний рух переноситься на території поміж цими шляхами. Старі польові дороги, під'їзди до фільварків та алеї до маєтків перетворюються на вулиці, надаючи фронт (фасад) численним просторим кам'яницям. Виникає і з часом посилюється спекуляція землею, досягаючи максимальної інтенсивності в період між 1900 та 1910 рр.[132]

У XX ст. містобудівельний рух опирається на нові будівельні матеріали. Конструктивне і функціональне значення споруд починає домінувати над естетичним. У будівництві широко застосовуються металеві конструкції, помалу впроваджується залізобетон[133].

Якщо у 1873 р. під забудову було використано лише близько 3 % загальної площі Львова[134] (найбільш стабільна надалі щільність забудови була характерна для середмістя), то у 1910 р. охоплена забудовою територія окремих передмість значно зросла: у Галицькому районі — від 0,5 % (на 1870 р.) до майже 10 %, Краківському — від 2,85 % до 12,5 %, Жовківському — близько 21 %, Личаківському — від 2,45 до 13,8 %[135].

На час надання адміністративної автономії у 1870 р. населення міста становило близько 90 000 мешканців; було 253 вулиці та площі, 2 594 житлових будинки (переважно одно- і двоповерхових), а 1900 р., коли населення збільшується до 159 877 мешканців (тобто в 1,78 раза), число житлових споруд (висотою вже 3—4 поверхи) зростає до 4 360 (тобто в 1,68 раза)[136]. У 1914 р. Львів мав уже 220 000 мешканців, 487 вулиць та площ, 6 043 будинки[137].

Найінтенсивніше забудовувалося місто в період економічного піднесення 1890—1913 рр. — в окремих районах щільність забудови становила 80—90 %[138].

У 1909 р. був прийнятий третій будівельний статут для Львова, який в окремих положеннях дублював попередній. Ним (§ 21, Арт. I) заборонялося будувати житлові споруди вище як на 4 поверхи. Три- або чотириповерхові будинки треба було зводити лише там, де їхня висота не перевершувала б ширину вулиці. Натомість дозволялося в місцях, де вже стояв будинок, ставити новий такої ж висоти, а на

частково забудованій уже вулиці — висотою більшості існуючих тут будинків. В обох випадках висота будинку не могла перевищувати 16 м. На наріжниках двох вулиць можна було будувати дім висотою, що відповідала ширині ширшої вулиці, але довжина такого будинку на вужчій вулиці не могла перевищувати двократної ширини цієї вулиці. Також дозволялося будувати п'ятиповерхові будинки: на вулицях і площах, котрі зазначала Міська рада (причому мінімальна їхня ширина мала складати 22 м); на розі двох вулиць (за вже згаданих умов); у середмісті, на головних вулицях, шириною не менше 15 м (однак, висота такого будинку повинна була становити не більше 20 м). Довкола Ринку не допускалося ставити п'ятиповерхові фронтальні будинки. У випадку, коли будинки трохи відступають від вуличного фронту, їхня висота могла збільшуватися — відповідно до величини відступу від регуляційної лінії (максимальна висота такої будівлі — 22 м)[139].

Під впливом практики заснування у передмістях міст-садів на межі XIX і XX ст., у Львові виникають райони вілл та особняків на найсприятливіших для замешкання підвищених ділянках південних та південно-західних околиць міста, а також колонії робітничого житла (чи промислово-житлові дільниці) на західних, північних та північно-східних. До них належать райони Богданівка, Власна Стріха, Вульки, Залізні Води, Козельники (Новий Львів), Нове Знесіння, Новий Замарстинів, Новий Світ, Левандівка, Сигнівка, Софіївка, Професорська та Кривчицька колонії[140]. Також викристалізовуються підміські поселення, які зберігали характер села — т. зв. сільськогосподарські колонії. Розбудова Львова шляхом будівництва нових мікрорайонів на периферії міста особливо інтенсифікувалася після Першої світової війни[141].

Довколишні села були настільки тісно територіально та економічно пов'язані зі Львовом, що вже в документах кінця XVIII ст. вони іменуються як «міські села»[142]. Ще з початку XX ст. виношувалася ідея створення Великого Львова. «Для прийдешнього і самого Львова, і підльвівських громад велике значення мало об'єднання їх у єдину адміністративну й економічну цілісність»[143]. Уперше справа приєднання підльвівських ґмін до міста була порушена Міською радою 21 січня 1901 р. Хоча ця акція була визнана «завчасною», однак відтоді вона не сходила з порядку денного й періодично поновлювалася в 1904, 1908, 1910, 1912, 1914, 1917 та 1919 рр. Найбільш придатними для збільшення території Львова вважалися передусім місцевості:

1) найближче розташовані до міста і найбільш забудовані;

2) зі сприятливими умовами для розвитку (і розташування) промисловості або з покладами води, торфу чи глини;

3) розташовані на існуючих або проектованих комунікаційних шляхах;

4) багаті лісами та полями, важливими для розвитку міських парків, цвинтарів та садових комплексів.

З огляду на зазначені критерії, спершу йшла мова про прилучення лише трьох найбільш заселених та максимально прилеглих до Львова

ґмін: Клепарова, Замарстинова і Знесіння. При цьому площа Великого Львова збільшилася б із 32,23 кв. км до 53,36 кв. км. Наступним етапом стало би приєднання ще 5 сільських громад: Білогорщі (Левандівки), Сигнівки, Кульпаркова І, частини Козельників та Кривчиць, у результаті чого територія Львова складала б 63,8 кв. км. На третьому етапі планувалося приєднати такі ґміни: Голоско Мале, Голоско Велике, частину Рясної Польської, решту Козельників, Скнилівок, решту Кульпаркова, дальню частину Кривчиць, частину Лисиничів, Ляшок Мурованих, Збоїська та решту неприєднаних попередньо частин з інших громад. У загальному підсумку територія Великого Львова мала б досягти близько 82 кв. км[144].

У плануванні міста постійно відчувався брак кільцевих артерій, які давали б змогу обминати місто й зручно переїжджати з однієї передміської громади до іншої. Під час окупації Львова росіяни таки розпочали будівництво кільцевих доріг від Личаківської рогатки до Стрийської вулиці і від вулиці Янівської до Жовківської загальною довжиною 14,5 км. Тому при складенні генерального плану розширення міста, відомого під назвою «Великий Львів», у програму будівництва нових доріг планувалося включити передовсім об'їзні лінії: одну — приблизно в районі міських рогаток, другу — більш зовнішню, що мала об'єднати між собою підльвівські громади[145]. Таким чином, передбачалося влаштування кільцевих транспортних магістралей, що з'єднували б радіальні напрямки вулиць, тобто перетворення історично утвореного радіального планування в радіально-кільцеве.

· **Mapa Król. stoł. miasta Lwowa (1917)** (Карта Королівського столичного міста Львова (1917 р.)[146]). Виконана в масштабі 1:8 000 у знімально-регуляційному відділі міського технічного департаменту (за участю старшого радника будівництва І. Дрекслера та керівника технічного департаменту Т. Толвінського) у травні 1917 р.

Карта насичена макро- і мікротопонімікою (назвами підміських громад, передмість, підміських рогаток, окремих районів міста, більшості вулиць та площ, окремих залізничних віток, значної частини громадських будівель, елементів природно-рекреаційної територіальної системи міста (бульварів, садів і парків), цвинтарів), а також гідронімікою (назвами річок і ставів). У легенду винесено перелік (з 255 позицій) найважливіших будинків, публічних садів і т. д. у Львові, які відповідно вказані й на плані міста. Окрім цього, зафіксовано деякі зміни у назвах вулиць. Попри монохромне виконання карти, забудова міжвуличних просторів зображена досить детально (щоправда, без зазначення типу забудови), з розбивкою на окремі парцелі.

Адміністративні межі Львова показані тільки з північно-західного боку міста. Можна почерпнути інформацію про забудову, вуличну мережу й елементи ландшафтно-просторової організації міста.

З цієї карти дізнаємося також про те, які саме зміни відбулися у просторовому розвитку Львова на зламі XIX—XX ст. Закінчено

роботи, пов'язані з перекриттям Полтви (1910), у середмісті зведений у 1897—1900 рр. Міський театр, який завершував репрезентативну вісь на Гетьманських валах / Wały Hetmańskie (сьогодні — пр. Свободи). У Краківському передмісті на пл. Більчевського / Bilczewskiego (сучасній пл. М. Кропивницького) збудовано костел Єлизавети (1907—1912). Щільна міська забудова поступово «поглинає» озеленені околиці міста: змінюється первісна містобудівна структура цих дільниць, на місці багатьох з них споруджуються чиншові будинки. На початку XX ст. райони вілл і особняків пересуваються ще далі на південь і схід (у Галицькому передмісті — вул. 29 Листопада / 29 Listopada (нині — Є. Коновальця), у Личаківському — Погулянка / Pohulanka)[147]. Продовжують забудовуватися особняками та віллами вулиці А. Потоцького / A. hr. Potockiego (теперішня — Генерала Чупринки), Жовківська / Żółkiewska (Б. Хмельницького). У структурі міста вздовж головних доріг, біля підміських рогаток, поблизу вокзалу і попри залізницю з'являється забудова кошар: На Блоні / Na Błonie (сьогодні — вул. Залізнична), поміж вул. Янівською / Janowska (Т. Шевченка) та Святого Хреста / Świętokrzyska (Д. Бортнянського), на вул. Жовківській (біля станції Підзамче), Замарстинівській / Zamarstynowska, при Пелчинському ставі між вул. Пелчинською / Pełczyńska (Дм. Вітовського) та Обертинською / Obertyńska, попри Вулецьку дорогу / Droga Wulecka (вул. Княгині Ольги), на вул. Клепарівській / Kleparowska, Личаківській / Łyczakowska[148].

На цей час уже повністю сформувалася мережа залізниць, що обігнула місто із заходу на схід (головний вокзал — станція Клепарів — Підзамче — Личаків) та із заходу на південний схід (Чернівецько-Ясський напрям залізниці: від головного вокзалу до Кульпаркова та Персенківки). Морфологічний аналіз мережі вулиць (рис. 3) засвідчує, що для Львова характерна система радіальних вулиць, яка склалася генетично і зумовлена котловинним рельєфом міста, система ж концентричних вулиць є слабкою і виконує функції доповнюючої системи (вулиць-зв'язків). Така вулична мережа радіального типу з елементами регулярного характеру (як заповнююча система) утворилася у Львові протягом XIX — початку XX ст.

У післяавстрійський період відсутність загальної програми розвитку Львова викликала гостру критику. Засноване напередодні Першої світової війни спеціальне бюро регулювання забудови здійснювало деякі, так і не реалізовані спроби поліпшити планування Львова шляхом будівництва об'їзних доріг, котрі об'єднали б радіальні магістралі. Лише в 1920—1928 рр. під керівництвом І. Дрекслера був розроблений проект «Великого Львова»[149], що відповідав сучасному генеральному плану. В ньому вперше ставилися проблеми перспективного розвитку міста в масштабах приміської зони[150]. Намічалася програма озеленення вулиць і розширення паркових масивів, що мали утворити єдиний зовнішній зелений пояс[151].

До певної міри ці ідеї знайшли продовження у першому післявоєнному генеральному плані Львова[152].

Аналіз добірки карт і планів Львова кінця XVIII — початку XX ст. дає змогу сформулювати такі висновки щодо його просторового розвитку:

— У підавстрійський період у Львові набули поширення тенденції, закладені ще наприкінці XVIII ст.: найбільш інтенсивний розвиток західних та південних частин міста, диференціація забудови передмість і визначення типів забудови.

— До 1890 р. домінували дві тенденції: створення і збільшення кільця високощільної забудови навколо центральної частини міста і розвиток забудови вузькими пасмами вздовж головних доріг. Починаючи від 1890 р. характер будівництва змінюється: поряд з концентричним розширенням щільної забудови спостерігається заповнення вільних ділянок між радіально спрямованими вулицями, що призводить до створення невеликих коротких вулиць-зв'язків між головними вулицями.

— Переважаючою ознакою планувальної структури міста є її радіальність, а брак кільцевих магістралей і досі залишається проблемним питанням.

— Розвиток території міста є процесом циклічним: ті проблеми подальшого розвитку Львова, які постали на початку XX ст. (розширення адміністративних меж міста за рахунок залучення земель підміських громад), знову з'явилися вже наприкінці століття[153].

Примітки

[1] *Степанів О.* Сучасний Львів. — Львів, 1992. — С. 20.

[2] *Chodynicky I.* Historja stołecznego Królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa od założenja jego aż do czasów teraźnejszych w r. 1829 wydana. — Wydanie wznowione, tanie. — Lwów, 1865. — S. 447—450.

[3] Miasto Lwów w okresie samorządu 1870—1895. — Lwów, 1896. — Cz: III. Po zaborze 1772—1848. — S. LXXVII.

[4] Магдебурзьке право у Львові офіційно було скасоване Декретом австрійського імператора Йосифа II від 31 серпня 1786 р. (За: *Гошко Т.* З історії магдебурзького права у Львові (XIII — XVIII ст.) // Львів: історичні нариси / Ред. кол. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. — Львів, 1996. — С. 56).

[5] *Chodynicky I.* Historja stołecznego... — S. 449.

[6] Будівельні процеси у місті також регулював магістрат (очевидно, до 1809 р., поки нагляд за спорудженням усіх будинків у місті не перейшов у безпосередню компетенцію Вищої дирекції будівництва). Зокрема, міська влада після зайняття Львова у 1772 р. почала видавати нормативні документи для врегулювання процесів будівництва, виконання приписів яких було обов'язковим. Наприклад, 15 серпня 1780 р. магістрат видав розпорядження стосовно «ставлення будівель», повторивши попередні розпорядження 1778 р. та 1779 р. Відтепер для спорудження будинку вимагався проект і дозвіл компетентного органу, в даному разі — дирекції поліції. Проекти виготовляли і раніше, проте вони погоджувалися лише на рівні замовника. Тепер же проект затверджувався офіційно міською владою. (Докладніше див.: *Вуйцик В. С.* Будівельний рух у Львові другої половини XVIII століття //

Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — ЗНТШ). — Львів, 2001. — Т. CCXLI. Праці Комісії архітектури та містобудування. — С. 113—122).

[7] *Chodynicky I.* Historja stołecznego... — S. 449—450; *Mańkowski* T. Początki nowożytniego Lwowa w architekturze. — Lwów, 1923. — S. 11.

[8] *Вуйцик В. С., Липка Р. М.* Зустріч зі Львовом. — Львів, 1987. — С. 85—86.

[9] Одним з найважливіших санітарно-гігієнічних приписів був декрет цісаря Йосифа II від 1783—1784 рр., за яким заборонялося проводити поховання на прикостельних цвинтарях у центральній частині Львова. (Див.: Личаківське кладовище. Львівський некрополь: Довідник-путівник / Авт.-упоряд. М. Зобків, Я. Огоновська-Крохмаль, Л. Перейма, Б. Смоляк. — Львів, 1998. — С. 6).

[10] *Гудз І., Процик М.* Коротко про умовні позначення на старих картах міста Львова // Картографія та історія України: Зб. наук. праць. — Львів—Київ—Нью-Йорк, 2000. — С. 51.

[11] *Долинська М.* Ретроспективна метода дослідження забудови середмістя Львова (на прикладі Plateae Ruthenicae) // Урбаністично-архітектурні проблеми міст Галичини: Зб. наук. праць / Під ред. Б. Черкеса та М. Бевза. — Львів, 1996. — С. 57; *Лісовська Є.* Кадастрові карти як джерело до історії Галичини XIX ст. // Картографія та історія України. — С. 245.

[12] Мова йде про парцелі, тобто земельні ділянки, зареєстровані в податковому кадастрі або в земельних книгах міста Львова, котрі зазначені в них як Realitäten (нім. мовою) або realność (пол. мовою).

[13] *Долинська М.* Приватні і громадські кам'яниці у кварталах Львова біля Успенської церкви у XVIII ст. // Вісник Львівського університету (далі — ВЛУ). Серія історична. — Львів, 1997. — Вип. 32. — С. 208; *Її ж.* Ретроспективна метода дослідження... — С. 57; *Її ж.* Українські квартали в часи австрійського періоду Львова // Книга міст Галичини. Міждисциплінарні дослідження у містознавстві / Заг. ред. Г. Петришин. — Львів, 1999. — С. 199. — (Вісник Державного університету «Львівська політехніка» (далі — ВДУ «Львівська політехніка»). — № 379. Архітектура).

[14] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 742 [Колекція карт і планів], оп. 1, спр. 870а. Plan de la ville Leopol par Jean Ignace Desfilles 1766. M 1:2 400. — 1 аркуш [166 x 214 см] (8 аркушів [83 x 53,5 см]). Опубл. у: *Гаврилова Э. С.* Карта города Львова и ее развитие. — Львов, 1956. — Рис. 3; *Czerner O.* Plan Lwowa Jeana Ignacego du Desfillesa z 1766 r. // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. — 1998. — T. XLIII. — Z. 1—2. — S. 112—119, rys. 1—8.

[15] Числовий масштаб цього плану, за даними Е. Гаврилової, становить 1:2 400 (*Гаврилова Э. С.* Карта города... — С. 12). Дослідниця стверджує, що при складанні плану було використано т. зв. львівський лікоть, що відповідав 73,2 см і був рівний величині аршину — татарській мірі, котру застосовували на Русі. Натомість в інших частинах Польщі використовували краківський та варшавський лікті, що дорівнювали відповідно 58,6 та 59,5 см. Тимчасом Т. Врубель оцінює його як 1:2 880 (*Wróbel T.* Zarys historii budowy miast. — Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1971. — S. 243, przyp. 2).

[16] *Гаврилова Э. С.* Карта города ... — С. 11.

[17] Там же.

[18] ЦДІА України у Львові, ф. 742, оп. 1, спр. 870. — 1750 р. — 1 арк.; Там же, спр. 871. — 1770 р. — 1 арк.; Львівський історичний музей (далі — ЛІМ), фонд графіки, спр. 16274; Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlung, Nr. Glh 370. Topographia Urbis Leopolis cum suis adiacentibus Suburbis, circa a 1770. Опубл. у: *Гаврилова Э. С.* Карта города... — Рис. 2; *Czerner O.* Lwów na dawnej rycinie i planie. — Wrocław—Warszawa—Kraków, 1997. — Il. 102; Miasto Lwów w okresie samorządu. 1870—1895. — Lwów, 1896. — Il.; *Drexler I.* Odbudowanie wsi i miast na ziemi naszej. — Wyd. 2-e. — Lwów—Warszawa—Kraków, 1921. — Tabl. I; *Ejusd.* Wielki Lwów. — Lwów, 1920. —

Rys. 1. (Щоправда, у книгах Е. Гаврилової, І. Дрекслера та «Miasto Lwów...» на карті помилково вказано 1750 рік).

[19] ЦДІА України у Львові, ф. 742, оп. 1, спр. 870а: Plan de la ville Leopol par Jean Ignace Desfilles 1766. M 1:2.400. — 1 арк. [166 x 214 см] (8 арк. [83 x 53,5 см]). Опубл. у: *Гаврилова Э. С.* Карта города... — Рис. 3; *Czerner O.* Plan Lwowa... — S. 109—122.

[20] Такий мало правдоподібний зміст карти наштовхує на думку, що карта була складена без дозволу міської управи. Мапа давала загальне уявлення про форму гідрографії, топографії, мережі доріг, тому могла служити картографічним матеріалом при нападі на місто. Для цього, мабуть, і призначалася. (Див.: *Гаврилова Э. С.* Карта города... — С. 9—10).

[21] При картографічних матеріалах тогочасні назви подано лише для тих вулиць, для яких вони були вказані на кожному з аналізованих планів.

[22] *Крип'якевич І. П.* Історичні проходи по Львові / Авт. передм. Я. Д. Ісаєвич; упоряд., текстолог. опрац. і приміт. Б. З. Якимовича. — Львів, 1991. — С. 96.

[23] *Вуйцик В. С.* Будівельний рух у Львові... — С. 123; *Вуйцик В. С.* Державний історико-архітектурний заповідник у Львові. — Вид. 2-е, доп. — Львів, 1991. — С. 175.

[24] Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlung, Nr. B IXa 394, Glh. Umgebung Plan von Lemberg von Rud. d'Otto Puttm, 1772. 1:76 000. — 7 gez. Blattern.

[25] *Ададуров В.* Львів у наполеонівську епоху // Львів: місто — суспільство — культура: Зб. наук. праць / За ред. М. Мудрого. — Львів, 1999. — Т. 3: Спеціальний випуск ВЛУ. Серія історична. — Львів, 1999. — С. 209.

[26] З 1776 р. на руїнах фортифікацій почали влаштовувати піші прогулянки. (Див.: *Jaworski W.* Przewodnik po Lwowie i okolicy. — Lwów, 1907).

[27] *Оконченко І.* Хронологія будівництва та реконструкції оборонних споруд Львова // Галицька брама. — 1998. — № 3 (39). — С. 29.

[28] *Hoszowski S.* Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772—1914. — Lwów, 1935. — S. 29; *Czerner O.* Lwów... — S. 59.

[29] *Czerner O.* Lwów... — S. 59; *Białynia-Chołodecki J.* Lwów w XIX stuleciu. — Lwów, 1928. — S. 9.

[30] *Вуйцик В. С.* Будівельний рух у Львові... — С. 115.

[31] *Hoszowski S.* Ekonomiczny rozwój Lwowa... — S. 26.

[32] *Stupnicki H.* Galicya pod względem geograficzno-topograficzno-historycznym. — Lwów, 1849; також відомий німецький географ і мандрівник Йоганн Ґеорґ Коль зазначав: «...чотири головні шляхи... зв'язують Львів з рештою світу й ведуть: один — на Краків, другий — на Варшаву, третій у Росію й четвертий — у Карпати (Угорщину)». (*Kohl J. G.* Reisen in Inneren von Russland und Polen. Die Bukowina, Galizien, Mähren. — Dresden, Leipzig, 1841. — Teil 3; опубл. в: Історія Львова в документах і матеріалах. — Київ, 1986. — С. 115—116).

[33] *Kohl J. G.* Reisen in Inneren von Russland und Polen... — С. 115—116; *Кріль М.* Львів у описах чужоземців (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) // Львів: місто — суспільство — культура... — С. 298; *Петришин Г., Іваночко У.* Відображення Львова на зламі XVIII—XIX ст. в описах чужоземців // Бальтазар Гакет — дослідник Південно-Східної і Центральної Європи: Дослідження і матеріали / Упоряд. та наук. ред. М. Вальо, М. Кріль. — Львів, 2000. — С. 160.

[34] *Крип'якевич І.* Нариси з історії міста Львова. — Львів, 1955. — С. 86.

[35] *Chodynicky I.* Historja stołecznego... — S. 444; *Крип'якевич І.* Історичні проходи... — Львів, 1991. — С. 79—80.

[36] *Вуйцик В. С.* Будівельний рух у Львові... — С. 116; *Вуйцик В.* Галицька брама у Львові // Галицька брама. — 1998. — № 3 (39). — С. 13.

[37] *Czerner O.* Lwów... — S. 59.

[38] *Ададуров В.* Львів у наполеонівську епоху... — С. 209.

[39] Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlung, Nr. GIh 371. Hauptstadt Lemberg (1777). 1:4 440. Опубл. у: *Czerner O.* Lwów... — Il. 10 [Фрагмент: місто в мурах], 108.

[40] Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlung, Nr. GIh 371—1. Plan von Lemberg. Lemberg von 23 Marty 1780. — 1 gez. Blatt. Опубл. у: *Czerner O.* Lwów... — Il. 75.

[41] Цей план Львова є частиною справи: Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlung, Inland C: VI. L. Lemberg № 1. Lemberg 1781. — 1 gez. Blatt.

[42] Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlung, Nr. GIh 372. Plan von Lemberg d'Ertel Lieuter, 1786. 1:1 700. — 1 gez. Blatt.

[43] На оригіналі плану дати немає, вона вказана тільки у каталожній картці.

[44] Цей план Львова є складовою Карти Королівства Галичини й Лодомерії (Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlung, Nr. BIXa 390. von Mieg F. Karte des Koenigreiches Galizien und Lodomerien. — 1779—1782. — 413 Blätter. (Відбитки цієї карти надано канд. арх. Г. Петришин)), виконаної у кольорі в ході військового топографічного знімання Східної Галичини, що було розпочате в 1775 р. під керівництвом фельдмаршал-лейтенанта Зеегера, продовжене обер-лейтенантом Міґом, котрий у 1783 р. був замінений майором Вальдау. 1783 р. було видано 413 секцій у масштабі 1:28 800, з яких унаслідок редукції виготовлено примірник у зменшеному масштабі 1:115 200. Обидва комплекти тривалий час зберігалися як військова таємниця (карти військових дій) у збірках генерального квартирмейстерського штабу (розквартирування) / des General-Quartiermeisterstabes (див.: *Sawicki L.* Pułkownika Antoniego Barona Mayera von Heldensfeld zdjęcia topograficzne w Polsce w latach 1801—1804 // Prace Instytutu geograficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego wydane przez Lubomira Sawickiego. — Kraków, 1928. — Zesz. X. — S. 17; а також: *Петришин Г.* Карта фон Міга як джерело до містознавства Галичини // Картографія та історія України. — С. 54—56).

[45] Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlung. Nr. GIh 372—8. Plan der Stadt Lemberg samt ihren Vorstädten. — 2 gez. Blättern. Опубл. у: *Czerner O.* Lwów... — Il. 1.; *Гаврилова Э. С.* Карта города... — Рис. 5 (опубліковано лише фрагмент плану — центральну частину Львова).

[46] У каталожній картці Військового архіву у Відні наведено масштаб 1:5 000. Натомість Е. Гаврилова вважає, що масштаб плану — 1:2 880 (*Гаврилова Э. С.* Карта города... — С. 18).

[47] У книзі О.Чернера план датовано кінцем XVIII ст., проте це викликає сумніви: оригінал плану, що зберігається у Військовому архіві у Відні, не датовано, а відсутність на плані споруд Низького Замку та Святодухівського костелу свідчать про те, що план було складено після 1802 р. До певної міри це підтверджує і більш досконала техніка графічної подачі цього плану у порівнянні з попередніми планами.

[48] При розгляді більшості картографічних матеріалів топоніми подано спочатку українською мовою, а далі так, як нанесено на плані (карті).

[49] У легенді номери дільниць зазначено арабськими числами.

[50] Це засвідчує, що щільна забудова Гетьманських валів почала формуватися на початку XIX ст.

[51] Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlung, Nr. GIh 372—1. Plan de Leopol, 1807. Gezeichnet Adalbert Karasek. — 1 gez. Blatt.

[52] ЦДІА України у Львові, ф. 720 [Плани земельних ділянок, шосейних доріг та водних шляхів на території Галичини (колекція)], оп. 1, спр. 609. Ситуаційний план вулиць м. Львова. 1811 р. — 1 арк.

[53] Цей ситуаційний план складено в березні 1811 р. після високого губерніального декрету від 16 лютого 1810 р. № 30770 й опрацьованого міського інвентарного опису доріг 1811 р.

[54] Йдеться про дороги, замощення яких передбачене у перспективі.

[55] ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 609. Ситуаційний план вулиць м. Львова. 1811 р. — 1 арк.; *Мельник Б.* З історії львівських вулиць. — Львів, 1990. — Вип. 2. — С. 5—7.

[56] *Chodynicky I.* Historja stołecznego... — S. 442.

[57] *Czerner O.* Lwów... — S. 67; *Schnür-Pepłowski S.* Obrazy z przeszłości Galicyi i Krakowa (1772—1858) — Lwów, 1896. — S. 67; *Вуйцик В. С., Липка Р. М.* Зустріч... — С. 85. Зміни у структурі вулиць висвітлювалися у тогочасних газетах. Наприклад, «Gazeta Lwowska» писала, що на 1811 р. вулиця Нижча Вірменська (сьогодні — Лесі Українки) уже сполучена з валом, а через нього — з передмістям. Рів за Босацькою брамою буде засипано землею і зрівняно з валом. Через сад Бернардинів пройде нова дорога, якою Сербська і Нова вулиці з'єднаються з Галицьким передмістям. (Див.: *Вуйцик В. С.* Будівельний рух у Львові... — С. 116).

[58] Österreichisches Statistisches Zentralamt (далі — ÖStZA). Archiv. Nr. 24 492. Statistische Übersichten von Galizien und der Bukowina. — Wien, 1823. (Manuskript). — Tabelle: Sätdte.

[59] *Бевз М.* Урбаністичні трансформації центральної частини міста Львова у XIX—XX ст. // Архітектура Галичини... — С. 53—54.

[60] *Schnür-Pepłowski S.* Obrazy z przeszłości Galicyi i Krakowa... — S. 72.

[61] *Chodynicky I.* Historja stołecznego... — S. 443.

[62] Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlung, Nr. Glh 372—10. Plan der südlichen Gegend um Lemberg, 1827. 1:43 200. — 1 lith. Blatt. Lithographit von Fahne Hochwaldsky.

[63] Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlung, Nr. Glh 373. Plan der Stadt Lemberg sammt ihren Vorstädten. Дати 1829 р. на оригіналі немає, вона вказана тільки у каталожній картці. В архівній справі містяться дві однакові карти, виконані у різних кольорових гамах. Опубл. в: Архітектура Львова XIX ст... — Іл. 1; *Czerner O.* Lwów... — Il. 154.

[64] *Hoszowski S.* Ekonomiczny rozwój Lwowa... — S. 32.

[65] За статистичними даними, 1823 р. Галицьке передмістя було найбільш забудоване. (Див.: ÖStZA, Archiv, Nr. 24 492. Statistische Übersichten... — Tabelle: Städte).

[66] Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlug, Nr. Glh 375. Lemberg mit seinen Umgebungen nach der Original Aufname des k. k. General Quartiermeisterstabes auf Stein gravirt im Jahre 1836. Опубл. у: *Гаврилова Э. С.* Карта города... — Рис. 6; *Czerner O.* Lwów... — Il. 2.

[67] *Гаврилова Э. С.* Карта города... — С. 23.

[68] Там же. — С. 24.

[69] Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlung, Nr. Glh 375—1. Plan der Umgebung von Lemberg, 1840. — 1 lith. Blatt.

[70] Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlug, Nr. Glh 376. Lemberg mit seinen Vorstädten im Jahre 1844; Biblioteka Jagellońska, Kraków, M 43/7. Опубл. в: Архітектура Львова XIX ст. ... — Іл. 2; *Гаврилова Э. С.* Карта города... — Рис. 7; *Czerner O.* Lwów... — Il. 155.

[71] Цей план Львова є частиною Генеральної карти поштових станцій та доріг Королівства Галичини, нарис. Р. А. Шульце / General Post und Strassen Karte des Königreichs Galizien gez. von R. A. Schulze, виданої у Відні в 1847 р. (Карта зберігається у: Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlung, Nr. B IXC 502, Glh. Plan von Lemberg. 1847. Maßstab — 1 Wiener Zoll = 400 Klafter oder 28 800 der Natur).

[72] *Лінда С. М.* Житлове будівництво Львова у другій половині XIX століття // ЗНТШ. — Львів, 2001. — Т. CCXLI. Праці Комісії архітектури та містобудування / Ред. О. Купчинський, А. Рудницький. — С. 126.

[73] *Drexler I.* Wielki... — S. 58.

[74] *Трегубова Т. О., Мих Р. М.* Львів... — С. 115; *Drexler I.* Wielki... — S. 58.

[75] ЦДІА України у Львові, ф. 186 [Крайова земельна податкова комісія], оп. 8, спр. 630: Львів з передмістями. М 1:2880. — 1849 р. — 17 арк.

[76] *Лісовська Є.* Кадастрові карти... — С. 245.

[77] *Гаврилова Э. С.* Карта города... — С. 25.

[78] ЦДІА України у Львові, ф. 186, оп. 8, спр. 630. Львів з передмістями...; *Гаврилова Э. С.* Карта города... — С. 29.

[79] *Гаврилова Э. С.* Карта города... — С. 29.

[80] Цей план Львова є частиною справи: Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlung, Inland C: VI. L. Lemberg № 2. Опубл. у: *Czerner O.* Lwów... — Il. 170. У книзі О. Чернера план подається під такою назвою: «Część planu Lwowa z 1853 r. z proektowaną i budowaną Cytadelą, jak też nie zrealizowanymi szańcami na południu» (Частина плану Львова від 1853 р. з проектованою Цитаделлю (яка будується) та нереалізованими шанцями на півдні).

[81] *Юрчакевич М.* Доісторія львівської Цитаделі // Галицька брама. — 1998. — № 3 (39). — С. 24—26.

[82] Цей план фортифікацій Львова є частиною архівної справи, яка міститься у: Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlung, Inland C: VI. L. Lemberg № 3. Назва документа умовна — насправді цей аркуш у справі взагалі без надпису.

[83] У цьому описі подано всі сучасні назви вулиць.

[84] Цей план є частиною (аркуш № 24) Адміністративної карти Королівства Галичини й Лодомерії з Великим герцогством Краків та герцогствами Освєнцім, Затор і Буковина / Administrativ-Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem Großherzogthume Krakau und den Herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina in 60 Blättern. Seiner kaiserlichen Hoheit dem durchlauchtigsten Erzherzog Carl Ludwig in tiefster Ehrfurcht gewidmet von Carl Kummerer Ritter von Kummersberg k. k. Hauptmann. Maaßsstab 1 öst. Meile gleich 2½ Wiener Zoll. (Mit Übersicht der Blätter- und Landes-Eintheilung). — Wien: Zindruck von Wernigk, 1855. — 60 Bl. quer-gr. — Bl. 24. Maaßtab der Wiener Zoll gleich 150 Wiener Klafter. (Ця карта зберігається у: ЦДІА України у Львові; Відділі картографії ЛНБ ім. В. Стефаника; Herder-Institut Marburg (далі — HI Marburg), Kartensammlung, gr. 2° — K 37 II L 5 та Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlung, Nr. B IXa 386, Glh. Plan von Lemberg, 1855). План міста опубл. у: *Czerner O.* Lwów na dawnej... — Il. 175.

[85] Головний залізничний вокзал, як відомо, був відкритий у 1861 р. і на плані він позначений — отже, план було створено після відкриття вокзалу. Вокзал Чернівецької лінії був запроектований у 1865 р. (проект частково зберігся, і його можна віднайти у Державному архіві Львівської області (далі — ДАЛО), ф. 2, оп. 4, спр. 835), на карті його ще немає.

[86] *Паславський Т., Падюка Н.* Картографічні видання у фондах ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України // Картографія та історія України. — С. 245.

[87] Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlung, Nr. Glh 377-i. Plan von Lemberg, 1870. План датований лише у каталожній картці, і це датування є сумнівне. Більш імовірно, що план було складено у середині 60-х рр. XIX ст. На ньому позначено залізничний вокзал, проте немає палацу Голуховських, який було запроектовано у 1862 р. і до кінця 1860-х уже споруджено (див.: ДАЛО, ф. 2, оп. 2, спр. 1233).

[88] Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlung, Nr. Glh 377—3. Umgebung von Lemberg nach der Original-Aufnahme der K. K. Generalstabs Abtheilung im K. K. Militärisch geografischen Institut, 1870. — 8 lith. Blätter.

[89] *Kowalczuk M.* Rozwój terytorialny miasta // Miasto Lwów w okresie samorządu 1870—1895. — Lwów, 1896. — S. 330.

[90] *Сепял М.* Розвиток міста Львова у XX столітті // Архітектура Львова XIX століття. — Краків, 1997. — С. 21; *Сьомочкін І.* Народження індустріальної ери // Історико-культурні та краєзнавчі нариси. Львівщина. — Львів, 1998. — С. 200.

[91] *Kowalczuk M.* Rozwój terytorialny... — S. 313.

[92] Ibid. — S. 314.

[93] Miasto Lwów w okresie... — S. 40; *Долинська М.* Приватні і громадські кам'яниці... — С. 208.

[94] *Kowalzcuk M.* Rozwój terytoryalny... — S. 314. Спочатку справді це відігравало позитивну роль у розвитку житлового будівництва. Проте згодом, з припиненням

терміну дії пільг, ціни на оренду квартир різко зросли. Окрім того, саме ці пільги стали причиною спекуляцій та будівництва житла неякісного і недовговічного, розрахованого на використання лише на час дії пільг. Така ситуація не була винятковою — аналогічні процеси спостерігалися і в інших містах, зокрема у Кракові. (Див.: *Purchla J.* Jak powstał nowoczesny Kraków. — Kraków, 1990. — S. 21, 82).

[95] *Kowalczuk M.* Rozwój terytorialny... — S. 316.

[96] ЦДІА України у Львові, ф. 146 [Галицьке намісництво, м. Львів. Президія], оп. 7, спр. 4153: Положення про порядок будівництва у м. Львові і виписка з докладу міністра внутрішніх справ. — 1877 р. — С. 6—41.

[97] Законодавство Австро-Угорської імперії II пол. XIX ст. передбачало не створення генеральних планів розвитку міст, а їхню поступову регуляцію. (Див.: *Semsroth K.* Vom Regulierungsplan zum räumlichen Entwicklungskonzept. Städtebauliche Entwicklungslinien in Österreich im Spiegel der Rechtsgrundlagen: Habilitationsschrift. — Wien, 1985; *Петришин Г., Іваночко У.* Територіально-планувальні перетворення Львова в австрійський період (1772—1914) // Львів: місто — суспільство — культура... — С. 199).

[98] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 7, спр. 4153: Положення про... — С. 6—41.

[99] У цьому випадку слід було перед внесенням подання на дозвіл (Konsens) будівництва добитися підтвердження плану наділу. Також вимагалося представити ситуаційні плани у двох екземплярах, зазначивши в них чорним кольором межі цілого реального володіння (яке планується поділити), а червоним кольором — межі новоутворюваних парцель. Окрім того, належалося подати на планах вимір цього землеволодіння перед поділом і окремо нових парцель. (Див.: ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 7, спр. 4153: Положення про... — С. 9).

[100] На формування забудови Львова, як і ряду інших європейських міст, що входили до складу Австро-Угорщини, вплинули деякі положення законопроекту, прийнятого у 1874 р., про зонування території Будапешта за поверховістю й характером забудови. Територія міста поділялася на зони чотирьох типів: центральні зони, де дозволялося будувати багатоповерхові житлові й громадські будівлі, зони промислових підприємств та житла для робітників, зони з обмеженням будівництва житлових будинків не вище 3—4 поверхів і зони особняків-вілл. (Див.: *Станиславский А. И.* Планировка и застройка городов Украины. — Киев, 1971. — С. 74).

[101] *Semsroth K.* Bauordnungen der Kronländer der Österreichisch-Ungarischen Monarchie im 19. Jahrhundert. Band 2. — Wien, 1987. — Teil D. Königreich Galizien und Lodomerien samt dem Grossherzogtum Krakau. D3. Landesgesetz vom 21. April 1885, LG. u. V. Bl. Nr. 31, wirksam im Königreiche Galizien und Lodomerien samt dem Großherzogtume Krakau enthaltend die Bauordnung für die königliche Hauptstadt Lemberg; *Іваночко У.* Будівельно-правові заходи щодо територіально-планувального розвитку Львова у XIX ст. // ВДУ «Львівська політехніка». — Львів, 1999. — № 375. Архітектура. — С. 214—216; *Петришин Г., Іваночко У.* Територіально-планувальні перетворення... — С. 198.

[102] *Semsroth K.* Bauordnungen... — Teil D. D3. Landesgesetz vom 21. April 1885, LG. u. V. Bl. Nr. 31, wirksam im Königreiche Galizien und Lodomerien samt dem Großherzogtume Krakau enthaltend die Bauordnung für die königliche Hauptstadt Lemberg. — S. 5—6.

[103] *Іваночко У. І.* Будівельно-правові заходи... — С. 216.

[104] *Drexler I.* Techniczny substrat do konkursu na plan rozszerzenia i regulacyi m. Lwowa. — Lwów, 1914. — S. 4.

[105] *Feliński R.* Budowa miast. — Lwów, 1916. — S. 22—24.

[106] *Kowalczuk M.* Szkic projektu ustawy budowniczej. — Lwów, 1892. — 67 s.

[107] *Kowalzcuk M.* Rozwój terytoryalny... — S. 350—351.

[108] *Вуйцик В.* Територіальний розвиток міста Львова. (До 1939 року) // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». — Львів, 1997. — Ч. 8. — С. 45.

[109] Plan król. stoł. m. Lwowa ze skorowidzem dawnych i nowych nazw placów i ulic. — Lwów, 1872. — Мара. Опубл. у: *Czerner O.* Lwów... — Il. 182.

[110] У проекті залізниці зі Львова до Бродів, який був розроблений на початку 1860-х рр. Товариством залізниці Карла Людвіка, не передбачалося, що залізнична гілка буде перетинати Жовківське передмістя. Проектована траса мала пройти по гребеню висот між Рясною та Клепаровом до Збоїщ і далі долиною Полтви до Борщович. Проте, такий проект не влаштовував Міську раду Львова, яка великою незручністю вважала значну віддаль головного вокзалу від центру міста. Тому всі зусилля були спрямовані на те, щоб залізниця пройшла через Жовківське передмістя, де мав бути збудований новий вокзал як найближчий до центру міста. 15 травня 1867 р. концесія на будову, видана австрійським урядом, зобов'язала Товариство будувати залізницю через Підзамче. (Див.: *Гранкін П.* З минулого станції Підзамче // Галицька брама. — 1997. — № 3 (27). — С. 9, 16).

[111] Однак залізниця стала перешкодою для міського транспорту. Рух було спрямовано вздовж залізниці до вул. Замарстинівської по новій вулиці, яка називалася Об'їзд (тепер — Л. Долинського). Станція була розширена у 1897 р., коли через неї проклали другу колію.

[112] Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlung, Nr. Gh 377—1,5. Plan król. Stoł. Miasta Lwowa z uwzględnieniem nowych nazw ulic i placow. 1872. — 1 lith. Blatt mit Verzeichnis.

[113] Опубл. у: *Czerner O.* Lwów... — Il. 185.

[114] *Merunowicz T.* Rozwój miasta Lwowa: uwagi i wnioski. — Lwów, 1877. Опубл. у: Czerner O. Lwów... — Il. 194.

[115] «Кожна частина міста мала певну властивість, котра вирізняла її поміж іншими. У Середмісті з боку Галицького передмістя зосереджувалися більшість торгівлі християн, школи масового відвідування і громадські заклади; при Марійській площі (сьогодні — пл. А. Міцкевича. — *У. І.* та *С. Л.*) та вулиці Ягеллонській (Акад. В. Гнатюка. — *У. І.* та *С. Л.*), найбільш скупчені готелі, кондитерські, фінансові установи та приватні банки, тут розташована львівська вулична біржа, неподалік головна пошта і телеграфне управління, в цій околиці є «дільниця адвокатів» (вул. Костюшки та Міцкевича (сучасна Листопадового чину. — *У. І.* та *С. Л.*)), з другого боку вулиці Карла Людвіка (пр. Свободи. — *У. І.* та *С. Л.*) у поєзуїтській будівлі знаходяться заклади, з якими кожен «пересічний обиватель» — говорячи звичним у Львові стилем, хоче того чи ні, повинен мати справу: тут розташовується головне податкове управління, громадський трибунал, фінансова дирекція, головна місцева каса та архів мап.

За Англійським готелем, від рогу вулиці Ягеллонської починається район єврейських гуртових магазинів і шинків: це є дальший шлях вулиці Карла Людвіка до площі Голуховських (сьогодні — на цій території, де пр. Свободи прилягає до пл. Торгової, стоїть оперний театр. — *У. І.* та *С. Л.*) з примикаючою до неї площею Краківською (сучасна пл. Кн. Ярослава Осмомисла. — *У. І.* та *С. Л.*), у недалекому сусідстві з вулицею Казимирівською (Городоцькою. — *У. І.* та *С. Л.*) і цілою низкою завулків, забитих складами найрозмаїтіших товарів; у цій околиці розташований, нарешті, театр (драматичний театр ім. М. Заньковецької. — *У. І.* та *С. Л.*), який сам спричиняє щоденно рух тисячі людей.

На північ від тієї частини міста є знову вулиці та площі, на яких також концентрується надзвичай пожвавлений торговельний рух: там є осередок торгівлі деревом, зернова торговиця, фабрика газу, барахолка, нова бійня худоби, фабрика землеробських знарядь, великі парові млини, два великі пивоварні заводи, найбільше пивних і винарень — і, нарешті, залізничний вокзал (Підзамче).

Спустившись цією дільницею, повною руху та шуму, входимо в інший світ, де всюди влітку зелено й розкішно — входимо в район Замкової гори, завдяки красі якої нашому місту може справді позаздрити не одна велика столиця... Вулицею

Театинською (тепер — Замкова. — *У. І.* та *С. Л.*) знову повертаємось у центральну частину міста.

У такому ж колі повинен концентруватися у Львові комунікаційний рух. І дуже мало має магістрат міста до роботи, щоб створити єдину артерію для врегулювання цього руху. Йдеться тут про закладення єдиної окружної дороги, яка перетинала б усі перелічені вище частини міста» (*Merunowicz T.* Rozwój miasta... — S. 42—47). (При перекладі максимально дотримано авторського стилю).

[116] ЦДІА України у Львові, ф. 186, оп. 8, спр. 631: Львів з передмістями. — 1879 р. — 53 арк.; Там же, ф. 720, оп. 1, спр. 616: Кадастрова карта м. Львова. — 1879 р. — Арк. 1—11.

[117] *Гаврилова Э. С.* Карта города... — С. 32.

[118] У період реамбуляції кадастрових карт було проведено оновлення тріангуляційної мережі всієї Австро-Угорщини — у т. ч. і території Галичини, котре розпочалося у 1862 р. і виконувалося Військово-географічним інститутом у Відні. Спочатку, після виходу у світ статуту від 1869 р. про врегулювання земельного податку, оновлення кадастрових карт здійснювалося так: з кадастрової карти робився літографічний відбиток, на який ділянка за ділянкою наносилися всі зміни. Деяке-де зміни вносилися безпосередньо на карті. Пізніше стали зазначати лише основні відмінності, а дрібні деталі фіксувалися рівно настільки, наскільки вистачало часу у виконавця. Оновлення проводилося кожним виконавцем на власний розсуд. (*Гаврилова Э. С.* Карта города... — С. 32—33).

[119] *Гаврилова Э. С.* Карта города... — С. 33.

[120] Там же. — С. 36.

[121] Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlung, Nr. GIh 378. Umgebungskarte von Lemberg, 1879.

[122] Kriegsarchiv in Wien, Kartensammlung, Nr. GIh 378. Miasto Lwów. — 1 lith. Blatt. Опубл. у: *Czerner O.* Lwów... — Il. 198.

[123] Опубл. в: Архітектура Львова... — Іл. 4.

[124] Див. також: *Лінда С. М.* Архітектура Львова... — С. 84.; *Її ж.* Житлове будівництво... — С. 138—146.

[125] *Pawłowski K.* Miejsce Lwowa w rozwoju urbanistyki europejskiej przełomu XIX i XX wieku // Архітектура Галичини XIX—XX ст. / За ред. Б. Черкеса, М. Кубеліка, Е. Гофер. — Львів, 1996. — С. 128.

[126] У 1867 р. на території імперії Габсбургів утворилися фактично дві суверенні держави: Австрія (Ціслейтанія або Передлітавія, до складу котрої увійшла Галичина, ставши найбільшою як за територією (26 %), так і за населенням (25 %) серед усіх її провінцій) та Угорщина (Транслейтанія). Відтоді це дуалістичне утворення одержало назву Австро-Угорської імперії.

[127] *Сьомочкін І.* Народження... — С. 201.

[128] *Сеnял М.* Розвиток міста... — С. 23—25.

[129] ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 610, арк. 2. Опубл. в: Архітектура Львова... — Іл. 6. У цій книзі вказано, що план видано в 1894 р., а на плані, поданому тут, олівцем дописано: [po 1890] / [після 1890 р.].

[130] Опубл. у: *Czerner O.* Lwów... — Il. 216.

[131] Опубл. в: Архітектура Львова... — Іл. 7.

[132] *Drexler I.* Wielki... — S. 10.

[133] *Сьомочкін І.* Народження... — С. 202.

[134] Plan von Lemberg mit den neuen Straßenbenennungen. — ca. 1:1 000. Rys. F. H. Richter, Artaria & CO Verlag. — Wien, 1873 (за: *Сеnял М.* Розвиток міста... — С. 25).

[135] За даними: *Сеnял М.* Розвиток міста... — С. 25.

[136] *Merunowicz T.* Wyniki samorządu w Galicyi. Z powodu 50-lecia istnienia urządzeń autonomicznych w Galicyi. — Lwów, 1916. — S. 39; *Вуйцик В. С., Липка Р. М.* Зустріч... — С. 102.

[137] *Merunowicz T.* Wyniki samorządu... — S. 39.

[138] *Трегубова Т. О., Мих Р. М.* Львів... — С. 114—115. В останній, більш інтенсивний період розбудови Львова (1869—1910 рр.) змінилися якісні характеристики рівня урбанізованості міської території. Зростання чисельності населення спостерігалося лише на передмістях. Найбільша різниця між територіями у Львові проявлялася у щільності населення. Якщо у 1869 р. співвідношення щільності населення середмістя і передмість становило 15 разів, то у 1910 р. це співвідношення зменшилося до 6 разів на фоні загального спаду щільності населення у середмісті на 20 %. Найстрімкіше зростала щільність населення на Краківському передмісті — майже втричі. Щільність забудованості території (кількість будинків на одиницю території) у цей період дещо зменшилась у середмісті, хоча перевищувала цей показник у передмістях більш як у 10 разів. Загалом щільність забудованості у передмістях зростала досить повільно: у Жовківському і Бродівському (згодом — Личаківському) — менше, ніж у 2 рази, у Галицькому — понад 2 рази, й у Краківському — в 3 рази. Заселеність території (кількість мешканців на 1 будинок) спадала у середмісті і в результаті стала тут нижчою, ніж на Краківському і Жовківському передмістях. Найменш заселене Бродівське передмістя розвивалося динамічніше, у порівнянні з Галицьким. Утім, перепад у заселеності будинків у різних територіальних одиницях становив 1,6 раза, що свідчить про однорідність освоєння міської території. (Див.: *Петришин Г., Іваночко У.* Територіально-планувальні перетворення... — С. 198; *Drexler I.* Wielki... — S. 20, tabl. IV).

[139] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 8, спр. 969: Законопроекти про порядок забудови міст Львова і Кракова. — 1909 р. — Арк. 25—26.

[140] *Трегубова Т. О., Мих Р. М.* Львів... — С. 115; *Степанів О.* Сучасний Львів. — С. 26, 60—64.

[141] *Сепял М.* Розвиток міста... — С. 27.

[142] Див., наприклад: ЦДІА України у Львові, ф. 52 [Магістрат міста Львова], оп. 1, спр. 400: Інвентарний опис міських сіл Зубрі, Сихова та Вільки Сихівської. 1773 р. — 9 арк.; ф. 52, оп. 1, спр. 402: Інвентарний опис міських сіл Голоско Велике, Голоско Мале та Клепарів. 1789 р. — 23 арк.; ф. 52, оп. 1, спр. 403: Інвентарні описи міських фільварків на Персенківці і Кульпаркові. 1789 р. — 18 арк.; ф. 52, оп. 1, спр. 404: Інвентарні описи маєтків міських сіл Персенківки, Кульпаркова, Голоско Великого і Малого, Замарстинова, Волиці, Поріччя, Білогорщі, Клепарова, Зубрі, Сихова, Пасік Зубрицьких, Вільхи Сихівської. 1797 р. — 100 арк. та ін.

[143] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 525: Довідка, складена І. Дрекслером про значення приєднання приміських сіл до міста. — 1914—15 рр. — 18 арк.

[144] *Drexler I.* Wielki... — S. 56, 62—63. Офіційно справи про зміни границь м. Львова за рахунок приєднання підміських громад для затвердження розглядалися протягом 1925—1929 рр. (Див.: ДАЛО, ф. 7 [Львівське повітове староство (1919—1939 рр.)], оп. 1, спр. 587, 109 арк).

[145] *Drexler I.* Wielki... — S. 59.

[146] ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 612: План Великого Львова. План м. Львова. 7 арк. — Арк. 1—5: Mapa Król. stoł. miasta Lwowa. [M 1:8.000]. — 1917.

[147] *Лінда С. М.* Житлове будівництво... — С. 140; *Її ж.* Пошуки національної своєрідності в архітектурі Львова на межі XIX—XX століть // ВДУ «Львівська політехніка». — Львів, 2001. — № 429. Архітектура / Відп. ред. Б. С. Черкес. — С. 91—96.

[148] ДАЛО, ф. 2, оп. 4, спр. 1166; Там же, ф. 2, оп. 4, спр. 1176.

[149] Polski Słownik Biograficzny. — T. V. — 1—5. — Z. 21—25: Dąbrowski Jan-Dunin Piotr. — Kraków, 1939—1946. — S. 375.

[150] ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 613. План Великого Львова. М 1:25.000. 1931 р.; План Великого Львова. М 1:10.000. 1933 р. — Арк. 2, 5—6.

[151] *Трегубова Т. О., Мих Р. М.* Львів... — С. 118—119, 191.

[152] *Криворучко Ю., Петришин Г., Іваночко У.* Територіальний розвиток Львова у кінці XVIII — XX ст. // Містобудування та територіальне планування. — Київ, 1999. — С. 150—151.

[153] Мова йде про підпорядкування Львівському міськвиконкому, окрім території міста Львова, територій м. Винники, смт. Брюховичі та Рудно.

Summary

Analysis of cartographic material has allowed the author to research transformations of Lviv's space structure: the morphological evolution of the street network, the transformation of the urban fabric and city-planning structure, the functional zones of the city area, and the development of the garden system.

Таблиця 1

Населення, територія і забудова Львова протягом підавстрійського періоду

Рік	Чисельність населення, осіб	№ джерела за списком	Площа території міста, км²	№ джерела за списком	Кількість будинків	№ джерела за списком
1772	близько 20 000	(1)	—	—	—	—
1773	22 545	(23)	—	—	—	—
1776	29 500	(1, 23)	—	—	—	—
1787	32 000	(24)	—	—	—	—
1790	—	—	—	—	2 759	(24)
1795	38 749 38 000	(1) (24)	—	—	—	—
1803	41 493	(24)	—	—	—	—
1807	43 614	(2)	—	—	—	—
1808	44 655 41 493	(2) (24)	—	—	2 515	(24)
1810	44 655 42 522	(3) (23)	—	—	2 454	(24)
1817	41 493	(4)	—	—	—	—
1819	—	—	—	—	2 782	(24)
1820	46 522	(23)	—	—	—	—
1821	—	—	—	—	2 478	(24)
1823	49 245	(5)	—	—	—	—
1827	55 460+ 3 253 приїжджих	(24)	—	—	—	—
1828	52 577	(6)	—	—	—	—
1829	—	—	—	—	2 819	(25)
1830	55 629	(1, 7)	—	—	2 554	(24)
1831	54 000	(24)	—	—	2 479	(26)
1833	49 000	(24)	—	—	—	—
1834	48 731 54 965+ 6 000 військових	(8) (24)	—	—	—	—
1835	54 678	(24)	—	—	—	—
1836	54 113	(24)	—	—	—	—
1837	58 728	(24)	—	—	—	—
1838	57 260	(24)	—	—	—	—
1839	57 260	(24)	—	—	—	—
1840	63 084+ 5 920 військових	(24)	—	—	2 592	(24)
1841	62 303+ 5 920 військових	(24)	—	—	—	—
1842	61 593	(24)	—	—	—	—

Продовження табл. 1

Рік	Чисельність населення, осіб	№ джерела за списком	Площа території міста, км²	№ джерела за списком	Кількість будинків	№ джерела за списком
1843	65 978	(9, 10, 11, 24)	—	—	—	—
1844	65 647	(24)	—	—	—	—
1845	65 932+ 5 682 військових	(24)	—	—	—	—
1846	70 970+ 8 676 військових	(24)	—	—	—	—
1847	71 030+ 8 723 військових	(24)	—	—	—	—
1848	70 369+ 11 815 військових	(24)	—	—	—	—
1849	66 900	(12)	—	—	—	—
1850	68 321 68 325+ 10 005 військових	(1) (24)	—	—	2 683	(24)
1851	68 325	(10, 11, 13)	—	—	—	—
1855	—	—	—	—	2 734	(24)
1857	70 384	(1, 14, 24)	—	—	—	—
1858	71 388	(24)	—	—	—	—
1859	72 579	(24)	—	—	—	
1860	73 968	(24)	—	—	3 267**	(24)
1861	75 293	(24)	—	—	—	—
1862	76 440	(24)	—	—	—	—
1863	76 398	(24)	—	—	—	—
1864	78 878	(24)	—	—	—	—
1865	80 196	(24)	—	—	—	—
1866	84 291	(24)	—	—	—	—
1867	83 004	(24)	—	—	—	—
1868	84 739	(24)	—	—	—	—
1869	87 109	(1, 11, 15, 16, 24)	—	—	2 545	(24)
1870	87 128	(24)	—	—	3 319**	(24)
1871	89 760	(24)	—	—	—	—
1872	90 194	(24)	—	—	—	—
1873	93 104+ 6 082 військових	(24)	—	—	—	—
1874	95 052+ 6 201 військових	(24)	—	—	—	—
1875	96 721+ 6 224 військових	(24)	—	—	—	—
1876	98 424+ 6 224 військових	(24)	—	—	—	—

Продовження табл. 1

Рік	Чисельність населення, осіб	№ джерела за списком	Площа території міста, км^2	№ джерела за списком	Кількість будинків	№ джерела за списком
1877	100 155+ 6 224 військових	(24)	—	—	—	—
1878	101 918+ 6 224 військових	(24)	—	—	—	—
1879	103 712+ 6 224 військових	(24)	—	—	—	—
1880	109 746 103 422+ 6 324 військових	(1, 11, 17) (24)	—	—	2 942	(24)
1881	105 045+ 6 324 військових	(24)	—	—	—	—
1882	106 694+ 6 324 військових	(24)	—	—	—	—
1883	108 369+ 6 324 військових	(24)	—	—	—	—
1884	110 070+ 6 324 військових	(24)	—	—	—	—
1885	111 789+ 6 324 військових	(24)	—	—	—	—
1886	113 553+ 6 324 військових	(24)	—	—	—	—
1887	115 335+ 6 324 військових	(24)	—	—	—	—
1888	115 843+	(24)	—	—	—	—
	6 324 військових					
1890	127 943 119 325+ 8 591 військових	(1, 18) (24)	31 655	(19)	3 322	(24)
1891	120 945+ 8 591 військових	(24)	—	—	—	—
1892	122 538+ 8 591 військових	(24)	—	—	—	—
1893	124 131+ 8 591 військових	(24)	—	—	—	—
1894	125 724+ 8 591 військових	(24)	—	—	—	—
1895	127 317+ 8 591 військових	(24)	—	—	—	—
1896	128 914+ 8 591 військових	(24)	—	—	—	—
1897	129 707+ 8 591 військових	(24)	—	—	—	—

Закінчення табл. 1

Рік	Чисельність населення, осіб	№ джерела за списком	Площа території міста, км²	№ джерела за списком	Кількість будинків	№ джерела за списком
1898	131 299+ 8 591 військових	(24)	—	—	—	—
1899	133 689+ 8 591 військових	(24)	—	—	—	—
1900	159 877 149 544+ 8 591 військових	(1*, 20, 21) (24)	32 000	(20, 21)	4 409	(24)
1901	150 789+ 10 326 військових	(1, 24)	—	—	—	—
1902	153 783+ 10 326 військових	(1, 24)	—	—	—	—
1903	156 777+ 10 326 військових	(1, 24)	—	—	—	—
1904	160 121+ 10 326 військових	(1, 24)	—	—	—	—
1905	163 141+ 10 326 військових	(1, 24)	—	—	—	—
1906	167 670+ 10 326 військових	(1, 24)	—	—	—	—
1907	170 700+ 10 326 військових	(1, 24)	—	—	—	—
1908	173 710+ 10 326 військових	(1, 24)	—	—	—	—
1909	176 730+ 10 326 військових	(1, 24)	—	—	—	—
1910	206 113 195 796+ 10 326 військових	(1, 22) (24)	—	—	5 395	(24)
1911	200 928+ 10 326 військових	(1, 24)	—	—	—	—
1912	205 045+ 10 326 військових	(1, 24)	—	—	—	—
1913	209 670+ 10 326 військових	(1, 24)	—	—	—	—
1914	212 030+ 10 326 військових	(1, 24)	—	—	—	—
1915	212 030	(1)	—	—	—	—
1916	195 000	(1)	—	—	—	—
1917	190 861	(1)	—	—	—	—
1918	197 431	(1)	—	—	—	—

Примітки:

* За: *Степанів О.* Сучасний Львів. — Львів, 1992. — С. 78. Табл. Населення Львова в роках 1776—1942. Дані щодо населення Львова станом на 1900 р. вказані дещо менші — 159 870 осіб.

** Подана не кількість будинків, а кількість земельних ділянок у Львові.

Список джерел

(1) *Степанів О.* Сучасний Львів. — Львів, 1992. — С. 78. Табл. Населення Львова в роках 1776—1942.

(2) *Bredetzky S.* Reisebemerkungen über Ungern und Galizien. Zweytes Bändchen. — Wien: Im Verlage bey Anton Doll, 1809. — IV. Miscellen. Tabelle. b. Populations, Ausweis der Galizischen Hauptstadt Lemberg. — S. 72.

(3) [*Bisinger*]. Classification der vorzüglicheren Städte und Marktflächen des österreichischen Kaiserstaates in Ansehung ihrer Häuserzahl und Volksmenge // Vaterländische Blätter. — Wien, 1810. — Jg. III. — Nr. 23—25. — Tabelle: Städte.

(4) *Liechtenstern J. M.* Handbuch der neusten Geographie des Österreichischen Kaiserstaates. — Wien, 1817. — Bd. II. Das Königreich Galizien.

(5) Österreichisches Statistisches Zentralamt (далі — ÖStZŘ). Archiv. Nr. 24 492. Statistische Übersichten von Galizien und der Bukowina. — Wien, 1823. — Tabelle: Städte. — (Manuskript).

(6) Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie. — Jg. 1. Versuch einer Darstellung der oesterreichischen Monarchie in statistischen Tafeln. — Wien, 1828. — Tabelle: Städte mit mehr als 2 000 Einwohnern.

(7) Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie. — Jg. 3. Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie. — Wien, 1830. — Tabelle 6: Städte mit mehr als 2 000 Einwohnern. (Ohne Militär). E. Provinzial-Übersichten. IX. Galizien und Bukowina. Tabelle 103.

(8) Rozmaitości // Dodatek do «Gazety Lwowskiej». — 1835. (За: ДАЛО, ф. 26 [Університет ім. Яна Казимира у Львові], оп. 4, спр. 145: Karpiniec J. Problem miast byłej Galicyi (od 1772 do poł. XIX w.). Dysertacja dokt. Uniwersytet Jana Kazimira we Lwowie. — 1931. — S. V—X. — (Rękopis)).

(9) Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie / Zusammengestellt von der Direction der Administrativen Statistik. — Jg. 11. — Wien, 1843.

(10) ДАЛО, ф. 26 [Університет ім. Яна Казимира у Львові], оп. 4, спр. 145. *Karpiniec J.* Problem miast...

(11) *Rutowski T.* Ludność miast, miasteczek, gmin wiejskich i obszarów dworskich podług wyznania i narodowości // Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego. — Lwów, 1888. — Z. 9. — S. 29—47, tablica II: Miasta i miasteczka alfabetycznym porządkiem, pod względem ilości domów mieszkalnych, ludności obecnej, oraz ludności według wyznania i języka towarzyskiego. (Na podstawie spisu z d.31. Grudnia 1880 r.); S. 65—68, tablica IV: Wzrost ludności miast i miasteczek od roku 1843, 1851, 1869 do r. 1880.

(12) *Stupnicki H.* Galicya pod względem geograficzno-topograficzno-historycznym. — Lwów, 1849. — Tablica. Wykaz statystyczny królestwa Galicyi i Lodomeryi.

(13) Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie / Zusammengestellt von der Direction der Administrativen Statistik. — Wien, 1851. — Jg. 19.

(14) Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie / Präsidium d. General-Rechnungs Direktorium. — Wien, 1857. — Neue Folge. Bd. 2. — S. 39—68, Tabelle: Ortsgemeinde mit mehr als 2.000 Einwohnern; S. 79, Tabelle: Vergleichende Uebersicht. IX. Galizien und Bukowina. Tabelle 103.

(15) Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, dann der Militärgränze. Nach der Zhlung vom 31. December 1869 / Bearbeitet und

herausgegeben von der k. k. Statistischen Central-Commission. I Heft. Bevölkerung nach Geschlecht, Religion und Aufenthalt. — Wien, 1871. — S. 31—34, Tabelle: Ergebnisse der Zählung im Jahre 1869; S. 238—245, Tabelle: Galizien.

(16) Orts-Repertorium des Königreiches Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Krakau. Auf Grundlage der Volkszählung vom Jahre 1869 bearbeitet von der k. k. statistischen Central-Commission. — Wien, 1874. — S. 1; S. 266—267, Tabelle: Landes-Uebersicht.

(17) Spezial-Orts-Repertorien der im Oesterreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Lnder. Spezial-Orts-Repertorium von Galizien / Hrsg. von der k. k. statistischen Central-Commission. — Wien, 1886. — XII. Galizien. — S. 1; S. 508—509, Tabelle: Galizien.

(18) Spezial Orts-Repertorien der im Österreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. Special-Orts-Repertorium von Galizien / Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volszhlung vom 31. Dezember 1890. — Wien, 1893. — XII. Galizien. — S. 1; S. 705—706, Tabelle: Galizien (Galicya).

(19) Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. B. Chlebowskiego. — Warszawa, 1895. — T. XIV. — S. 496.

(20) Gemeindelexikon der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder. Gemeindelexikon von Galizien / Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900. — Wien, 1907. — XII. Galizien. — S. 2; S. 812—814, Tabelle: Stadt mit eigenem Statut.

(21) Wielki Kraków. Studia do sprawy przyłączenia gmin sąsiednich do miasta Krakowa. — Kraków, 1905. — S. 26 (За: *Purchla J.* Jak powstal nowoczesny Kraków. — Kraków, 1990. — S. 120, tablica V: Porównanie liczby ludności i obszaru ważniejszych miast Austrii z liczbą ludności i powierzchnia Krakowa w roku 1900).

(22) Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden und Ortschaften Österreichs nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 nebst vollständigem alphabetischem Namenverzeichnis / Herausgegeben von der k. k. statistischen Zentralkommission in Wien. — Wien, 1915. — S. 317—397, Tabelle: Galizien.

(23) *Barański F.* Lwów: Przewodnik po Lwowie. — Lwów, 1903.

(24) *Hoszowski S.* Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772—1914. — Lwów, 1935. — 120 s.

(25) *Chodynicky I.* Historja stołecznego Królewstw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa od założenja jego aż do czasów teraznejszych w r. 1829 wydana. — Lwów, 1865.

(26) *Blumenbach W. C. W.* Neusten Gemälde der österreichischen Monarchie. — Wien, 1833. — Teil 3. Опубл. в: Історія Львова в документах і матеріалах. — Київ, 1986. — С. 103—104.

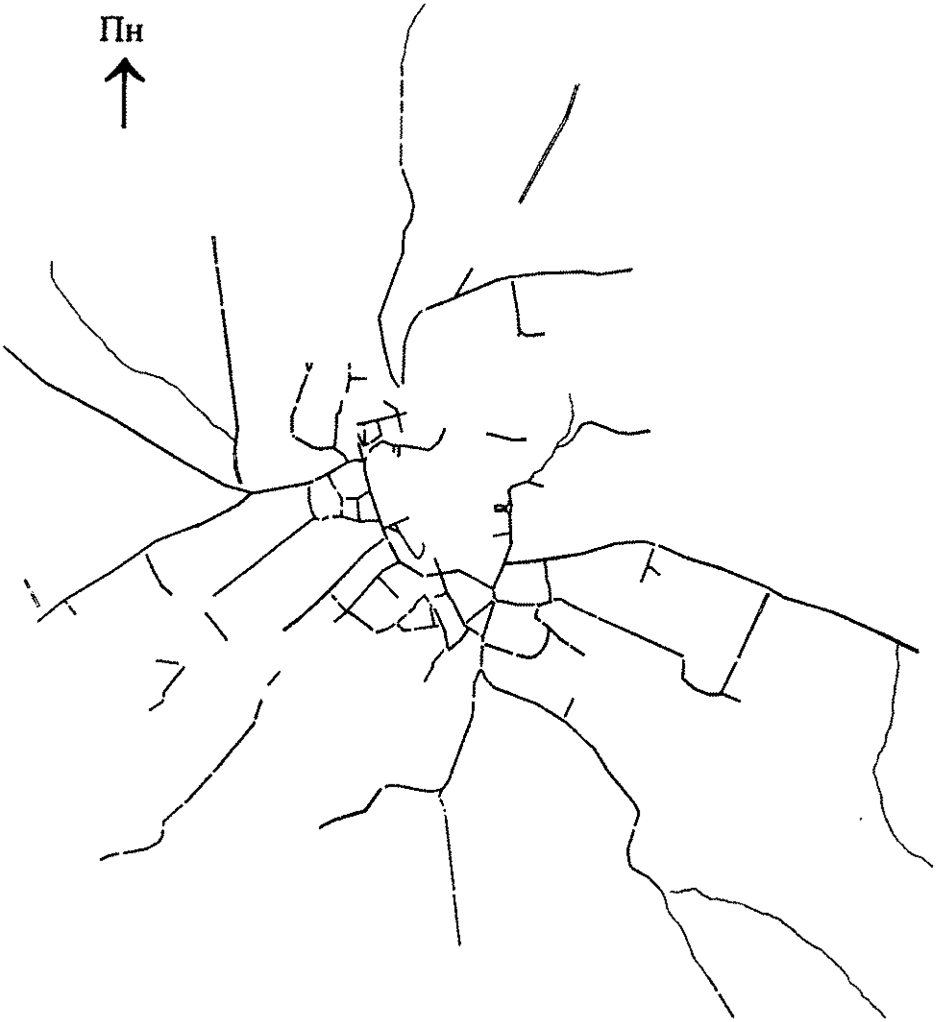

Умовні позначення:

- міські дороги з твердим покриттям / Staedtische solide Chaußseen
- дороги, що перебувають у розпорядженні ц.-к. адміністрації / in Regie der k. k. Cameral Verwaltung
- ґрунтові законсервовані дороги / landartige conserwirte Chaußseen
- комерційні дороги / Comertialchaußseen
- ґрунтові дороги / Landwege

Рис. 1. Ситуаційний план вулиць м. Львова станом на 1811 р.
(Опрацьовано У. Іваночко за: ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 609: Ситуаційний план вулиць м. Львова. 1811 р. (1 аркуш))

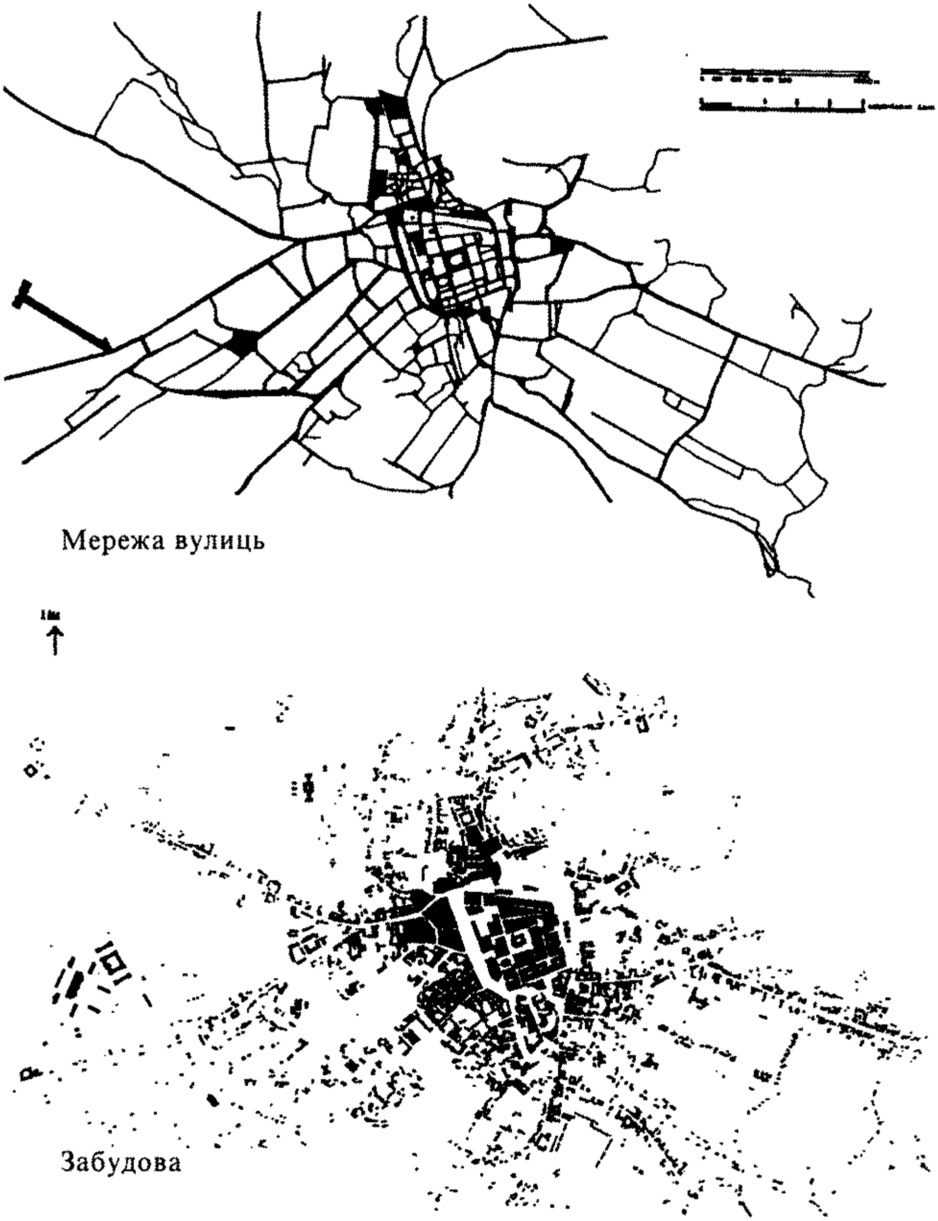

Рис. 2. Елементи просторової структури Львова у другій пол. XIX ст.
(Опрацьовано У. Іваночко за: Plan von Lemberg Admmistrativ-Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem Großsheizogthume Krakau und den Herzogthümem Auschwitz, Zator und Bukowina in 60 Blättern. Seiner kaiserlichen Hoheit dem durchlauchtigsten Erzherzog Carl Ludwig in tiefster Ehrfurcht gewidmet von Carl Kummerer Ritter von Kummersberg k. k. Hauptmann. Maaßsstab l öst. Meile gleich 2 VT. Wiener Zoll. (Mit Übersicht der Blätter- und Landes-Emtheilung.) — Wien: Zindruck von Wemigk, 1855. — 60 Bl. quer-gr. — Bl. 24. Maaßsstab der Wiener Zoll gleich 150 Wiener Klafter)

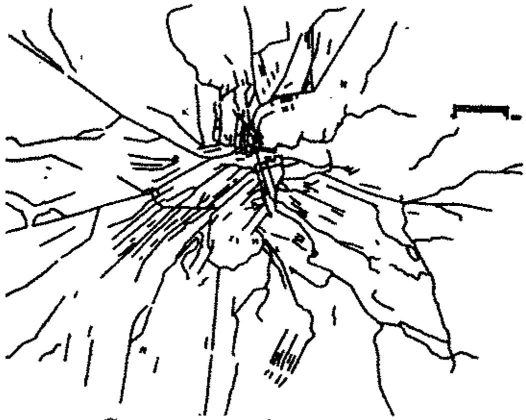

Система радіальних вулиць

Система концентричних вулиць

Система вулиць з ознаками регулярності

Рис. 3. Аналіз мережі вулиць м. Львова

(Опрацьовано У. Іваночко за: ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 612: План Великого Львова. План м. Львова. — 7 аркушів. Арк. 1-5: Mapa Król. stoł. miasta Lwowa. — [М 1:8 000]. — 1917)

Мар'яна Долинська

Маловідома літографічна карта Львова першої половини XIX ст.*

Протягом останнього десятиліття у виданнях, зокрема присвячених проблемам картографії та джерелознавства в історії урбаністики, з'являються повідомлення про новознайдені історичні карти[1], котрі повинні стати додатковою інформацією для вивчення історії міст, містечок, сіл.

Для дослідників різних аспектів розвитку Львова цікавим буде повідомлення про ще одну карту Львова, датовану 1841 р. Фрагмент цієї карти, на якому бачимо «турецькі шанці» (Turken Schance) — місце, де трохи більше як через десять років були збудовані укріплення львівської Цитаделі, опублікований О. Чернером[2]. У списку ілюстрацій автор зазначає, що подане у книзі зображення є фрагментом плану Львова картографічної збірки Національної бібліотеки (Bibloteka Narodowa) у Варшаві. Перегляд каталогу цієї збірки у 2000 р.** дозволяє припустити, що О. Чернер помилився щодо місця зберігання фрагмента або повної карти Львова з 1841 р.

Ця карта є одним з графічних додатків, можливо, до статистичного щорічника «Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie»[3]. Сама великоформатна книга, всередині котрої прикріплена карта Львова, зберігається у фондах бібліотеки «Statistik Austria» у Відні. Карта виконана на папері, на одному аркуші, складена. Виміри аркуша близькі до сучасного формату А3 і приблизно складають 395 х 545 мм. Рисунок карти здійснено літографічним друком на плямистому біло-жовтому фоні з чорною облямівкою. За межами рамки, в правому верхньому куті, нанесено теж друкарським способом номер таблиці (в межах тому) «Tafel 69», а внизу справа дуже дрібним шрифтом надруковано: «Vom Baudepartament bei der k. k. Galizischen prov. Staatsbuchhaltung 1842» (З будівельного департаменту ц.-к. Галицької провінціальної державної бухгалтерії. 1842). У межах рамки кольористика витримана в

* This work was done thanks to the support of the Research Support Scheme of the Open Society Support Foundation (Grant: RSS # 117/2000).

** Ознайомлення з основними збірками варшавських бібліотек було здійснено завдяки стипендії Фундації ім. Стефана Баторія та Каси ім. Юзефа Мяновського.

зелено-вохристих тонах з чорним кольором написів. Правий верхній та лівий нижній кути займають назва «Plan der Provinzial — Haupstadt LEMBERG mit ihrem Gebiete im Jahre 1841» (План міста Львова, столиці провінції, з його околицями в 1841 р.) і легенди, в нижньому правому куті подані символ орієнтації за сторонами світу та масштабна лінійка. На цій мірній лінії проставлені виключно цифри (одиниці виміру не вказані). Лінійна величина накресленої на лінійці одиниці рівна 1 см, якій у натурі повинно відповідати 100 якихось одиниць довжини. Елементарний промір сторін ринкової площі на мапі переконує, що вона виконана у масштабі 1:20 000. Оскільки на кадастрових картах, які створювалися у 20-х—70-х рр. XIX ст., для мірил застосовувалися цаль (2,634 см) на папері і клястер (189,65 см) у натурі[4], що давало масштаби 1:1 440 та 1:2 880, то описувана карта є чи не найстарішою з усіх тих, що ґрунтуються на метричній системі мір і десятковому численні.

Місто нанесене на карту в межах своїх тодішніх адміністративних кордонів, котрі показані штрих-пунктирною лінією, територія поза ними залишена чистою або використана для текстів. Написи вздовж периметра Львова повідомляють про адміністративну належність безпосередньо прилеглих земель. Починаючи від північного заходу, це ґрунти: с. Клепарів, сс. Збоїська та Замарстинів, с. Знесіння, с. Кривчиці, с. Лисини[чі], камеральних дібр Винники, с. Козельники, с. Зубра, сс. Кульпарків та Сокільники, с. Синівка, с. Білогорща*.

Чотири передмістя (Die Vorstadte) об'єднані в легенді буквою «B» і названі Галицьким, Краківським, Жовківським та Бродівським. На карті передмістя розділені штриховими лініями, котрі обриваються безпосередньо під колишнім містом у мурах. Це середмістя на карті позначене буквою «A», назване в легенді містом (die Stadt), проте границі його графічно не зафіксовані.

У межах міста виділяється щільною забудовою середмістя і досить інтенсивно забудовані найближчі до нього терени від заходу та півдня (приблизно до лінії, умовно проведеної між перехрестями сучасних вулиць Городоцька—Шевченка, Коперника—Словацького, Грушевського—Драгоманова). Традиційно муровані споруди зображені червоним кольором, причому всі неприватні (сакральні, адміністративні, громадські) — темнішим відтінком. Чільні фасади будівель підкреслені чорними лініями. Парцеляція кварталів відтворена абсолютно умовно і не відповідає дійсності. Де-не-де, переважно на периферіях міста жовті прямокутники інформують, мабуть, про найважливіші дерев'яні будівлі. Християнські храми помічені хрестиками чорного кольору, хоча деякі, явно діючі на час створення карти, сакральні споруди не мають умовного позначення. (йдеться, зокрема, про церкву Успення Святої Богородиці, на місці котрої на карті намальовані тільки кам'яниці).

* Оригінальні написи: Grnde der Dorfe (Dorfer; Cammeralgutes) Kleparow, Zboiska u. Zamarstynow, Zniesienie, Krzywczyce, Lesienie, Winiki, Sichow, Kozielniki, Zubrza, Kulparkow und Sokolniki, Signiowka, Bilohorszcz.

Усі, існуючі на час створення карти, некрополі зображені за допомогою зрозумілого умовного позначення: християнські — обмеженим чорною лінією білим прямокутником з низкою хрестів; єврейський підписаний безпосередньо на карті «Judischer Leichenhof». Розташування Личаківського та Знесінського кладовищ збігається із сучасним. «Новий» Стрийський цвинтар зображений на стрімкому повороті Стрийської дороги*, що відповідає інформації з інших джерел[5]. Те ж стосується Городецького цвинтаря[6] та «окописька»[7]. Найбільше зацікавлення викликає християнське кладовище, яке знаходимо на карті на південному схилі гори, названої Landberg, неподалік від Театинської вулиці та артилерійських казарм**. Питання, чи справді тут в середині XIX ст. існував цвинтар, потребує глибшого дослідження.

На карті чітко прочитується мережа доріг та вулиць, назви яких фіксуються тут не часто. Радіальні напрямкові дороги поза межами середмістя, котрі в своїх назвах зберегли найменування місцевостей, не підписані. Здебільшого на краю карти зазначається, куди веде дорога: на Жовкву, на Броди, на Стрий, на Наварію, на Городок***. Крім того, ці ж назви доріг можна відтворити за підписами до рогаток на них: Янівська, Жовківська, Бродівська, Давидівська, Стрийська, Городецька****. Назви, котрі сьогодні присвоєні деяким з радіальних вулиць колишніх передмість (Личаків, Зелена, Новий Світ), на мапі поміщені таким чином, що сприймаються як ороніми[8].

Від доріг відрізняються вулиці, розташовані переважно в середмісті та найближчому до нього оточенні. Для них подана дуже цікава система умовних позначень: у початкову та кінцеву точки кожної вулиці вписані маленькі латинські літери, причому та сама літера є і на початку, і на кінці плану вулиці. В частині легенди з титулом «Namen Gassen und Platze» (Назви вулиць і площ) при кожній літері стоїть відповідна назва вулиці (Gasse): a — Haliczer; b — Wall; c — Neue; d — Juden; e — Russische; f — Herren; g — Krakauer; h — Obere Armenia; i — Untere Armenia; k — Diasterial; l — Lange; m — Heil Geist Platz; n — Jesuiten; o — Sixtushen; p — Breite; q — Ossolinshsche; r — Getreide; s — Bernhardinerplatz; t — Backer; u — Rossmarkt; v — Krakauer Platz; w — Holz-Platz*****.

* Сьогодні — вулиця.

** Нині — гора Високий Замок та вул. Кривоноса. Австрійські артилерійські казарми у 1784 р. розташувалися в колишньому монастирі, що належав ордену театинів.

*** Оригінальні написи: Strasse nach Zolkiew, ...Brody, ...Stry, ...Nawaria, ...Grodek.

**** Оригінальні написи: Janower..., Zolkiewer..., Brodyer..., Dawidower..., Stryer..., Grodker Schranhen.

***** Сучасні вулиці і площі: Галицька і Князя Романа, Валова, Братів Рогатинців, Староєврейська, Руська, Винниченка, Краківська, Вірменська, Лесі Українки, (на карті літеру «k» не вдалося віднайти, очевидно йдеться про територію на місці Низького Замку), вул. Театральна, пл. Підкови, вул. Академіка

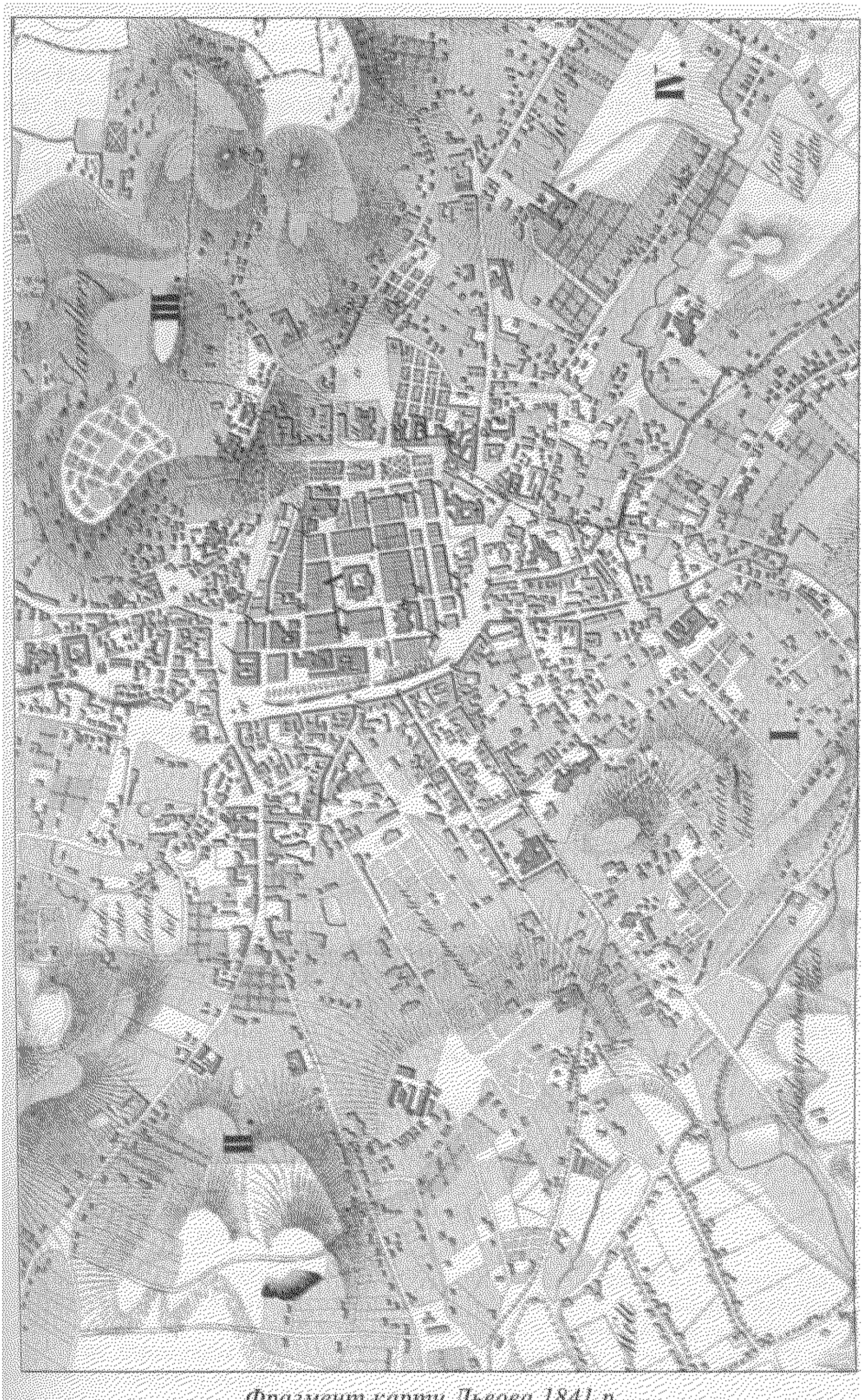

Фрагмент карти Львова 1841 р.

Друга частина легенди присвячена розшифруванню цифрових позначень на карті і має назву «Andeutung der Ziffern» (Показник цифрових позначень). Із 43 позицій можна довідатися про функціональне призначення урядових, громадських та сакральних споруд. Наприклад, ратуша, позначена цифрою «1», використовувалася, крім прямого призначення, ще й як гауптвахта: «Rathaus und Hauptwachte», пошта «Postamt» під номером «34» була на розі сучасних вул. Винниченка та Дарвіна, митний уряд «Zoll Legstatte» розташовувався на початку теперішньої вул. Личаківської, замаркований цифрою «37». Треба визнати, що арабські цифри чорного кольору на самій карті прочитуються дещо важко.

Далі ця частина легенди повідомляє про довжину засклепленої частини Полтви та про географічну широту та довготу місця розташування Львова. На самій мапі є ще низка написів з різноманітними топонімами-оронімами, назвами (і функціями) водоймищ тощо.

На карті дуже гарно зображені природні об'єкти: рельєф нанесений за допомогою штрихування, зеленим показано впорядковані парки, сади, городи, синім — ріки, озера і стави.

Карта повинна стати ще одним джерелом не тільки для студіювання історії урбаністики, але і вивчення історії Львова в інших аспектах[9], — наприклад, його урбаноніміки.

Примітки

[1] *Ричков П.* Першоджерела до історії архітектури та містобудування України в збірках Відня // Архітектурна спадщина України. Питання історіографії та джерелознавства української архітектури. — Київ, 1996. — № 3. — Ч. 2. — С. 31—43; *Петришин Г.* Карта фон Міга як джерело до містознавства Галичини // Картографія та історія України: Зб. наук. праць. — Львів—Київ—Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. — С. 54—79; *Мартинюк А., Тарас Я.* Перший детальний план міста Львова // Народознавчі зошити. — 2000. — Зош. 2 (32). — С. 365—372; *Бевз М.* Нове джерело до історії урбаністики Львова XIX ст. (рукописна карта міста з околицями з 1835 р.) // Там же. — С. 371—373.

[2] *Czerner O.* Lwów na dawnej rycinie i planie. — Wrocław: Ossolineum, 1997. — Il. 74.

[3] Зі суб'єктивних причин не вдалося записати ні назви статистичного збірника, ні сигнатури (шифру) цього тому; одночасно складаю найщирішу подяку д-ру Йозефові Бучеку з бібліотеки «Statistik Austria» за пошук та копіювання карти.

[4] *Лісовська Є.* Кадастрові карти як джерело до історії Галичини // Картографія... — С. 247.

[5] Для порівняння: *Долинська М., Мельник О.* Методика використання журналів обліку XIX ст. для локалізації нерухомості в Галичині // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». — Львів: Вид-во НУЛП, 2000. — № 410. Архітектура. — С. 362.

Гнатюка, Дорошенка (частина), Коперника (частина), Стефаника (частина), Івана Франка (частина від Пекарської до Костя Левицького), пл. Соборна, вул. Пекарська (сьогодні забудована територія на схід від церкви Архистратига Михайла), пл. Осмомисла (північна частина просп. Свободи, де на початку XX ст. збудовано Оперний театр)

[6] У 1998/1999 н. р. на кафедрі реставрації і реконструкції архітектурних комплексів виконувалися курсові проекти, одним із завдань котрих була локалізація колишніх львівських кладовищ на сучасній топографічній підоснові міста; матеріали зберігаються в архіві кафедри.

[7] *Меламед В.* Евреи во Львове (XIII — первая половина XX века): События, общество, люди. — Львов: Совмест. укр.- америк. предпр. ТЕКОП, 1994.

[8] Назви будь-якої частини міської території, — району, кварталу, цвинтаря і т. д. (від ὅροσζ — межовий знак, межа, кордон та ονομα — ім'я). Видається, що студіювання оронімів цієї та інших карт кінця XVIII—XIX ст. може допомогти локалізувати підміські села та різноманітні юридики, котрі оточували Львів у пізньосередньовічний та ранньоновітній час.

[9] *Дашкевич Я.* Великомасштабна картографія України XVII — середини XVIII ст. Міські та військові плани // Картографія... — С. 46—47.

Summary

The 1841 map of Lviv is unknown to contemporary Ukrainian researchers. The original is part of the statistic report of the Austrian Empire. The statistical report book of the Austrian Statistical library includes this map as a page. The new map will be valuable for historical, urban and cartographical investigations of Lviv.

IV розділ

Історія географії та картографії України

Мирослава Влах

Геродот як предтеча географічного українознавства

Загальновідомим на сьогодні є факт, що територію Північного Причорномор'я давньогрецька культура включала до обширів Ойкумени. За свідченням Є. Маланюка, «наша бо земля належала до античногрецького кругу, до кругу античної культури Еллади — родовища пізнішої культури і Риму, і Європейського Заходу. В цей факт варто вдумуватися частіше і глибше. Наша земля, отже, знаходилася в крузі великої, в своїм універсалізмі, неперевершеної, властиво, єдиної культури, до якої належав старовинний світ, і з якого частини, варіянту, витворилася геть пізніше західня культура, вся західня культура, вся західня цивілізація сучасна і все те, що нині називаємо європейською культурою. До цього кругу не належала тоді ані Середня, ані Західня Європа, ані сусідні нам — від Заходу і, тим більш, від Півночі — народи»[1].

Історичним матеріальним доказом входження України до давньогрецької геокультури є створення на Північночорноморському узбережжі, переважно у гирлах річок, поселень, з яких водними артеріями антична цивілізація розходилася по наших землях. Найістотніші риси давньогрецької культури виявлялися в її антропоцентризмі, гуманізмі, тісному зв'язкові з природним довкіллям. Загалом, як стверджує Є. Маланюк, це зумовлювало природну органічність тогочасного життя. Обґрунтованими є слова дослідника національних культур, визначного історіософа Йогана Ґотфріда Гердера (1744—1803): «Україна стане колись новою Елладою. Прекрасне підсоння цієї країни, погідна вдача народу, його музичний хист, плодюча земля — колись обудиться. Із малих племен, якими адже ж були колись греки, постане велика культурна нація. Її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген у широкий світ»[2].

Прадавні українські землі згадували майже всі видатні грецькі автори античного часу. Гомер (IX—VIII ст. до н. е.), творець героїчного епосу античності — поем «Одіссея» та «Іліада», змальовує країну кіммерійців, яких він називає «кобилодійцями та молокоїдами убогими». Звідси неважко зробити висновок, що основним заняттям цього

великого народу, котрий жив у південних степах України у IX—VIII ст. до н. е., було кочівне тваринництво і конярство.

Кіммерійців відтіснили скіфи (VII ст. до н. е. — III ст. н. е.), які зайняли простори від Кубані, Дону та Дніпра до Дунаю. Про господарське і культурне життя цього племінного союзу знаємо завдяки археологічним дослідженням і писемним пам'яткам, що збереглися до наших днів.

Найповніший опис Скіфії подає Геродот з Галікарнаса (480—425 рр. до н. е.) у IV книзі «Історій...» (444 р. до н. е.), присвяченій музі трагедії Мельпомені.

Геродот — син багатого рабовласника, котрий брав участь у боротьбі проти тиранії, тому змушений був залишити батьківщину. Подорожував по містах Малої Азії, побував у Єгипті, Вавилонії, Фінікії, Сирії, Західному Причорномор'ї, Ольвії. Його праця «Історії...» — перша широка історична розповідь про держави і народи. Особливість наукового методу Геродота — критичне ставлення до різних оповідей і переказів. Мабуть, через це вже у давнину його називали «батьком історії». Однак, без будь-якого перебільшення його можна назвати і «батьком географії», оскільки значна частина його твору — це географічний опис. Власне ця праця дає підставу стверджувати, що історія повинна трактуватися географічно, а географія — історично (саме Геродотові приписують фразу, що географія — «служниця історії»). Мислитель чимало зробив у галузі історичної географії, яка займається відтворенням минулої географічної реальності і встановленням закономірностей географічних змін у часі.

Українська історіографія багата на імена дослідників, котрі зверталися до творчості цього давньогрецького вченого. Серед них професор Львівського університету Ізидор Шараневич (1829—1901)[3], гімназійний учитель Омелян Партицький (1840—1895)[4], письменник Іван Франко (1856—1916)[5], історик і громадський діяч Михайло Грушевський (1866—1934)[6], історик, перекладач, журналіст Теофіль Коструба (1907—1943)[7], археолог, етнограф Вадим Щербаківський (1877—1957)[8] та ін. У 1993 р. вийшло академічне видання Геродотових «Історій...», перекладене та упорядковане професором Київського університету Андрієм Білецьким[9].

Зацікавлення Геродотом більшості дослідників зумовлене прагненням вивчити історію східноєвропейських земель, насамперед історію племен, які населяли їх у V—IX ст. до н. е. Геродот у IV книзі описує похід перського царя Дарія, котрий хотів покарати скіфів за напади на сході та відповідно зміцнити свій вплив на заході. Дарій не досяг своєї мети, позаяк скіфи заманили перські війська у глибину краю, знищивши все за собою, і завойовники опинилися немовби в пустелі. Напевно, тому й присвятив Геродот окрему книгу цьому народові, що не хотів скоритися та визнати Дарія своїм переможцем.

Висвітлюючи історичні події, Геродот одночасно змальовує природу краю та звичаї його мешканців, що становить найціннішу частину

твору. Ця перша, найповніша оповідь про нашу прабатьківщину дає змогу вважати Геродота предтечею географічного українознавства.

Заслугою мислителя є передовсім те, що він виділяє Скіфію з Ойкумени, відомої давнім грекам. Це здійснюється на підставі аналізу географічного положення Скіфії, визначення її площі, інформації про рельєф, ґрунти, клімат, а також особливості народу, його звичаї та діяльність.

За Геродотом, «Скіфія має вигляд чотирикутника, що в двох місцях прилягає до моря; той бік, що над морем, такий самий завдовжки, як і той, що простягається в глибину краю. Бо від Істра до Борисфена десять днів дороги, а від Борисфена до озера Меотиди ще десять; туди ж, у глибину краю, від моря до меланхленів, що мешкають трохи вище від скіфів, двадцять днів дороги; день дороги я приймаю за двісті стадій. Так, отже, скісний бік Скіфії складає сорок тисяч стадій, а простий, у глибину краю, знову стільки ж стадій. Такий завбільшки той край»[10].

Таким чином, від Геродота усталюється перший просторовий образ нашої прабатьківщини — квадрат зі сторонами протяжністю 20 днів дороги. Очевидно, що уявлення про Скіфію як квадрат не є правильним, проте точність опису, можливість виконати на його основі певні обчислення дозволяють відтворити цю територію картографічно.

Геродот робить повний, навіть з погляду сучасної науки, природничо-географічний опис Скіфії. Передусім мова ведеться про ріки, оскільки тогочасне суспільство, згідно з деякими географічно-детерміністськими концепціями, перебувало на етапі річкової цивілізації. Усього згадано 17 великих та малих річок. З огляду на те, що у давнину ріки були природними рубежами розселення окремих племен, транспортним засобом, а також джерелом надходження продуктів харчування, гідромережа описується досить детально.

Як зазначає Геродот, Скіфія — «це добре наводнена трав'яниста рівнина, а рік пливе через нього небагато менше, ніж у Єгипті є каналів»[11]. Далі він інформує (у порядку із заходу на схід) про найбільш важливі ріки цієї території.

«Істр (Дунай. — *М. В.*) — це найбільша з усіх рік, про які знаємо. Він однакового розміру влітку і взимку. Це перша від заходу ріка, що пливе через Скіфію»[12]. Згадуються й притоки Істру, серед них Пората (Прут).

За Істром «іде Тірас (Дністер. — *М. В.*), що пливе з півночі, а випливає з великого озера, що розмежовує країну скіфів і неврів. Над його гирлом мешкають греки, що називаються тірітами»[13].

«Третя ріка, Гіпаніс (Південний Буг. — *М. В.*), випливає (також) зі Скіфії і пливе з великого озера»[14].

«Четверта ріка — Борисфен (Дніпро. — *М. В.*), що після Істру є найбільшою; на нашу думку, він найбільш плодовитий не лише між скіфськими ріками. Він має найкращі й найпридатніші для худоби пасовиська, він же має щонайбільше доброї риби»[15].

П'ята, шоста та сьома ріки, відповідно Пантікап, Гіпакіріс та Геррос, не ідентифіковані. Зате восьма — Танаїс — відома (Дон). Геродот

зазначає, що Танаїс «витікає на далекій півночі з великого озера, а впадає до ще більшого, званого Меотида (Азовське море. — *М. В.*); воно розділяє царських скіфів та савроматів»[16].

Розповідаючи про річки Скіфії, Геродот звернув увагу на те, що у Борисфені місцеві жителі ловили «великі риби без костей до сушення, що звуться антакеї (рід осетрових. — *М. В.*)», а у його гирлі добували сіль, якою солили виловлену рибу[17].

Геродот розкриває також специфіку інших компонентів природного довкілля, зокрема:

рельєфу та **ґрунтів**: «Аж до кордонів цих скіфів була земля рівнинна з досить глибокими родючими ґрунтами; звідси починається ґрунт кам'янистий і нерівний»[18]. Можливо, це перша писемна згадка про українські чорноземи;

клімату: «Описані землі мають дуже гостру зиму: вісім місяців тривають там нестерпні морози»; «Море замерзає, Кіммерійський Босфор (Керченська протока. — *М. В.*) також; скіфи, що мешкають по цей бік рову, їздять по льоду навіть возами аж до (краю) синдів. Така там триває зима вісім місяців, але й решту чотири місяці там зимно»[19]. Суворість клімату перебільшується греком, який звик до теплих умов значно південніших земель;

рослинності: «А трава, що росте в Скіфії для худоби, буйніша з усіх трав, котрі знаємо»[20]. Уперше від Геродота дізнаємося про «гілеї», «полісся» та «олешшя» в різних частинах долини Дніпра. Зокрема, гілеї (у грецькому тексті «гіляйа», що означає «лісиста») фігурують при описі лівого берега низів'я Дніпра (сьогодні ліси тут не збереглися).

Як видно з наведених цитат, Геродот подає комплексну характеристику природи краю і, вказуючи на її відмінність від решти Ойкумени, здійснює природничо-географічне обґрунтування Скіфії. Це робить його твір безцінним джерелом з історичної природничої географії України та історії географії України.

У своїй праці Геродот займається також політико-географічними, демогеографічними, етногенетичними та етногеографічними питаннями (звичайно, відповідно до тогочасного їх трактування).

У **політико-географічному аспекті** з Геродотового твору доходимо висновку про те, що війна з перським царем Дарієм у 512 р. до н. е. сприяла політичному згуртуванню скіфських племен. Скіфія цього часу — це союз племен, що набував рис своєрідної держави рабовласницького типу на чолі з царем. Влада царя була спадковою й обожнювалася, але вона обмежувалася союзною радою і народними зборами. Відбувалося виділення військової аристократії, дружинників, релігійного прошарку. Політичне об'єднання Скіфії від Дунаю до Азовського моря закінчилося у 40-х рр. IV ст. до н. е. (цим часом датується й поява у Придніпров'ї царських курганів). До кінця III ст. до н. е. держава скіфів під натиском сарматів зменшилася. Столиця була перенесена в Крим, де виникло поселення Неаполь Скіфський (поблизу

сучасного Сімферополя). Скіфське царство з центром у Криму проіснувало до другої половини III ст. до н. е. і було знищене готами. Таким чином, скіфський союз племен може розглядатися як перше державне утворення на території нашої прабатьківщини.

Зацікавленість Геродота демогеографічною проблематикою виявляється у тому, що він наводить результати, так би мовити, першого у світі перепису населення. За наказом вождя Аріанта, голови родин повинні були принести стільки наконечників стріл, скільки було в них членів родини, і скласти їх у визначене місце. Перелічивши наконечники, цар звелів вилити з них велетенський котел, у якому вміщалося 600 амфор вина, стіни ж котла мали шість пальців товщини. На підставі цього опису деякі дослідники стверджують, що Скіфію в той час залюднювало приблизно 7 млн. осіб.

Геродот виділяє Скіфію серед решти територій і в етногенетичному аспекті, розкриваючи проблему походження скіфів. Він подає три версії походження скіфів:

автохтонну (скіфи споконвіку жили на цій території). Геродот почув від скіфів про те, що на березі Борисфена від скіфських богів Папая і Апі народився перший скіф Таргітай, який мав трьох синів — Ліпоксая, Арпоксая і Колаксая. Папай подарував їм золоті плуг, ярмо, топірець і чашу. Та тільки молодший зумів узяти ці речі, тому й став головним царем над скіфами. Прихильники автохтонної версії — Омелян Партицький, сучасний письменник Іван Білик та ін.;

грецьку (скіфи — це греки-ахейці). На підтвердження цієї версії Геродот розповідає про Геракла, який гнав через Скіфію волів (десятий подвиг). Донька Борисфена Апі заховала волів і сказала, що не віддасть їх доти, поки Геракл не погодиться стати її чоловіком. В Апі народилося троє синів: Агатирс, Гелон та Скіф. Молодший був найсильнішим — натягнув Гераклів лук, тому плем'я царських скіфів запанувало над іншими;

азійську (скіфи — вихідці з Азії). Під тиском масагетів скіфи прийшли у Європу і витіснили кіммерійців з Північного Причорномор'я. На вірогідність цієї версії вказують згадки Геродота про Кіммерійські мури, Кіммерійський порт, Кіммерійський Босфор. Цієї версії дотримується більшість сучасних учених.

Однак, на нашу думку, проблема походження скіфів може бути доповнена й міркуваннями, що ґрунтуються на тексті «Історій...». Зокрема, населення Скіфії Геродот поділяв на скіфів-орачів, скіфів-хліборобів, кочових скіфів і царських скіфів. Скіфи-орачі, які мешкали на території Східної Волині, Київщини й землях на південь від них, сіяли збіжжя не тільки для себе, а й на продаж. Скіфи-хлібороби також проживали осіло, вели сільське господарство. Основним районом розселення скіфів-хліборобів була частина Придніпровської височини. Скіфи-кочівники нічого не сіяли, випасали стада худоби на просторах Донеччини аж до річки Дон. Царські скіфи — панівна верхівка

державного об'єднання. Вони збирали данину з підлеглих племен. Їхнє основне заняття — військова справа та здійснення адміністративних функцій. Царські скіфи займали простори Запоріжжя і Північного Криму. Хоч скіфів Геродот уважав одним народом, проте їхній спосіб життя, зокрема особливості господарювання, доводять протилежне. Ймовірно, що саме скіфи-орачі та скіфи-хлібороби були прапредками українського народу.

Праукраїнці — спадкові хлібороби, які посідали землі у межиріччі середнього Дніпра і Дністра ще від часів трипільської культури (III тисячоліття до н. е.) аж до XVII ст., коли була заселена українськими козаками Слобідщина, а ще за століття — Дике поле, Причорномор'я та Приазов'я. Доти там кочували скіфи, сармати, готи, гунни, половці, хозари, печеніги, торки, ногайці та інші степові племена.

Геродот, поділивши скіфів, можливо, під скіфами-землеробами і розумів праслов'ян. Інакше буде незрозуміло, як хліборобські племена, у котрих був розповсюджений культ Зерна і Сонця ще у III тисячолітті до н. е., перетворюються в середині I тисячоліття до н. е. у кочівників і знову у хліборобів — на початку нашої ери.

Про давню традиційну землеробську культуру нашого краю, а також зв'язок з античним світом свідчить наведена Геродотом розповідь про двох гіперборейських (північних) дівчат, які у супроводі охорони несли вінки пшениці на острів Делос до храму Деметри (богині Матері-Землі). Звідси, мабуть, і йдуть витоки наших свят обжинок і Спаса. У період античної грецької колонізації праукраїнська земля була таким постачальником зерна для тодішньої Еллади, як у XIX ст. — для Західної Європи. Не випадково, що з давньогрецької «Ольвія» перекладається як «щаслива», «благословенна», «урожайна», «Пантікапея» — як «хліборобська», а державним знаком царя Мітридата Боспорського був колос.

Об'єднання Геродотом усіх племен Причорномор'я, Придніпров'я і Приазов'я у племінний союз за назвою народу іранського походження та надання йому войовничих скіфських рис («Нас ніхто не звоює, бо ми, як Сонце, в постійному русі, не маємо ні міст, ні сіл, ні ланів») зумовлене, очевидно, основною метою праці — описом невдалого військового походу перського царя Дарія, ворога Давньої Греції, і прославлянням військової могутності, військового хисту скіфів.

Прослідкувавши шлях перського війська, сучасний письменник Юрій Хорунжий[21] стверджує, що слов'яни навіть не брали участі у війні з Дарієм. Перське військо пройшло південніше основного розселення слов'ян-хліборобів (середнє Придніпров'я, Побужжя і Придністров'я), а на зворотньому шляху — північніше, зачепивши землі інших праслов'янських племен: будинів (верхів'я Дону), меланхленів (Чернігівщина), неврів (Полісся, Північна Волинь, Галичина). Тільки будини пристали до скіфського війська, а меланхлени і неври подалися у ліси.

Етнічну карту Скіфії Геродот доповнює ще й такими назвами: таври (жителі Криму), агатирси (займали історичну область Добруджу між нижньою течією р. Дунай та узбережжям Чорного моря), гелони (Полтавщина аж до Сейму зі столицею Гелоном (сьогоднішнє Більське городище)), алазони (між Прутом і Південним Бугом), калліпіди (низів'я Південного Бугу поблизу Ольвії, узбережжя Чорного моря), меоти, амазонки (західна Кубанщина), синди, ахайці (Таманський півострів, східне узбережжя Чорного моря).

У тексті IV книги Геродотових «Історій...» знаходимо також факти етногеографічного обґрунтування Скіфії. Переконливі та яскраві описи традицій невідомих давнім грекам народів спонукають нас назвати Геродота й «батьком етнографії». Загалом, читаємо в нього, скіфи були малосприйнятними до чужих звичаїв (випадок зі скіфами Анахарсієм і Скілом, котрі були вбиті за вихваляння грецької мудрості). На автохтонність скіфів-орачів і скіфів-землеробів вказує вирощування ними конопель і виготовлення з нього одягу, що був подібний до лляного, а також культивування збіжжя, цибулі, часнику, сочевиці і проса. Розповіді ж про доїння кобил, військові звичаї (пиття крові з убитих воїнів, здирання шкіри з їхніх голов тощо) стосувалися, напевно, тільки царських скіфів або наводилися з метою залякування ворогів.

Як бачимо, країнознавчий опис Скіфії, зроблений Геродотом, дає змогу здійснити природничо-географічне, політико-географічне, демогеографічне, етногенетичне та етногеографічне обґрунтування середнього Придніпров'я, Придністров'я, Північного Причорномор'я як праслов'янських територій, що у майбутньому стали ядром української державності.

Той факт, що Геродот, як і пізніше Страбон, не розрізняв скіфів і сарматів, уважаючи сарматів нащадками скіфів і амазонок («савромати розмовляють скіфською мовою, але розмовляють нею з давніх часів погано, бо амазонки не навчилися її як слід»), підводить до висновку про безперервність етногенетичного процесу на слов'янських землях. Як зауважує Нестор-літописець, «через те називали їх (слов'ян. — *М. В.*) греки „Велика Скіфія"». Поширення назви «Сарматія» по всій території Європи почалося від Птолемея (II ст. н. е.), що й стало у XIX ст. «історичним доказом» з незрозумілих причин завоювання скіфів сарматами.

З плином часу назва «Скіфія» втратила етнічний характер і використовувалася для позначення різних народів Північного Причорномор'я. Цьому сприяли успіхи скіфів у розвитку економіки (землеробство, ремесла) та військової справи.

Таким чином, комплексний природничо-географічний, політико-географічний, демогеографічний, етногенетичний та етногеографічний опис Скіфії, виконаний Геродотом у V ст. до н. е., дозволяє визнати його основоположником географічного українознавства.

Примітки

[1] *Маланюк Є.* Нариси з історії нашої культури. — Київ, 1992. — С. 11—12.
[2] Там же. — С. 18—19.
[3] *Szaraniewicz I.* Krifische Blicke in die Geschichte der Karpaten — Volker im Alfertum und im Mittelalter. — Lemberg, 1871.
[4] *Партицький О.* Велика славянська держава. — Львів, 1889.
[5] *Франко І.* Причинки до історії України-Руси. — Львів, 1912. — Ч. І.
[6] *Грушевський М.* Виїмки з жерел до історії України-Руси до пол. XI віку. — Львів, 1895.
[7] *Геродот із Галікарнасу.* Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом / Перекл. Т. Коструби, передм. Ю. М. Хорунжого, підготовка тексту М. Ф. Слабошпицького. — Київ, 1992.
[8] *Щербаківський В.* Українське мистецтво. Вибрані неопубліковані праці / Упоряд., вст. ст. В. Ульяновського. — Київ, 1995.
[9] *Геродот.* Геродота турійця із Галікарнасса «історії» книг дев'ять, що їх називають музами / Пер., передм. та прим. А. О. Білецького. — Київ, 1993. — Кн. IV: Мельпомена.
[10] *Геродот із Галікарнасу.* Скіфія... — Розд. 101. — С. 61—62.
[11] Там же. — Розд. 47. — С. 45.
[12] Там же. — Розд. 48. — С. 45.
[13] Там же. — Розд. 51. — С. 46.
[14] Там же. — Розд. 52. — С. 46.
[15] Там же. — Розд. 53. — С. 47.
[16] Там же. — Розд. 57. — С. 47—48.
[17] Там же. — Розд. 53. — С. 47.
[18] Там же. — Розд. 23. — С. 37.
[19] Там же. — Розд. 28. — С. 38.
[20] Там же. — Розд. 58. — С. 48.
[21] Там же. — С. 6.

Summary

The article proves that Herodotos (480—425 B. C.) is the founder of Ukrainian geographical studies because he researched the natural-geographical, ethnogenetical and ethnogeographical peculiarities of Scythia-Ukriane.

Іван Ровенчак

Григорій Величко — український географ і картограф французької школи

Серед українських географів і картографів другої половини XIX — першої половини XX ст. помітне місце посідає Григорій Величко.

Він народився 21 жовтня 1863 р. у м. Миколаєві (Галичина) в родині заможного українського галицького селянина. Закінчив 1883 р. руську (українську) академічну гімназію у Львові. У 1883—1889 рр. навчався у Львівському університеті — спочатку (1883—1886 рр.) на теологічному, а пізніше (1886—1889 рр.) на філософському факультеті. На останньому він захопився географією, яка визначила, багато в чому, його подальшу наукову кар'єру. Протягом 1889—1892 рр. продовжував навчання у Відні (1889—1890 рр., географічні студії), Парижі (1890—1891 рр., історико-філологічні студії), Санкт-Петербурзі (1891—1892 рр., знову географічні студії).

Повернувшись на Галичину, з 1892 р. викладає у семінаріях та гімназіях (зокрема, географію): спершу у Львівській учительській семінарії (1892—1893 рр.), потім у Дрогобицькій (1893—1895 рр.), Перемишльській (1895—1898 рр.), Станіславській (1898—1899 рр.) та Тернопільській (1899—1903 рр.) гімназіях. Згодом працює знову у Львівській учительській семінарії, а також у Львівській академічній гімназії. У 1925—1927 рр. читає лекції в Уманському сільськогосподарському інституті. З 1927 р. і до смерті у 1932 р., на запрошення акад. С. Рудницького — співробітник Українського науково-дослідного інституту географії та картографії (м. Харків). З 1929 р. — керівник сектору біогеографії цього інституту.

Григорій Величко — учень Антонія Ремана, краківського геоботаніка, котрий став засновником першої в Україні кафедри географії у Львівському університеті (1882 р.), перший український доктор філософії в галузі географії (промований у лютому 1893 р.), дійсний член НТШ з 1899 р.

Вплив французької географічної школи на Г. Величка простежується у декількох напрямах.

По-перше, як уже зазначалось, у 1890—1891 рр. він продовжував свої студії у Парижі, де слухав лекції з географії та історії в Сорбонні й College de France. Його опікуном у Сорбонні був знаний французький

географ, професор Марсель Дюбуа (Marcel Dubois). З ним Величко, зокрема, готував до видання книгу з фізичної географії Росії[1]. Відомостей про те, що ця книга побачила світ, немає. Звичайно, Г. Величко добре володів французькою мовою.

По-друге, у своїй докторській дисертації «Plastyka ziem polsko-ruskich z szczególnym uwzględnieniem Karpat» (Поверхня польсько-руських земель з особливим поглядом на Карпати) Величко робить численні посилання на багатьох відомих дослідників, зокрема на видатного французького вченого-географа Елізе Реклю[2].

По-третє, і це найважливіше, саме французька географічна школа суттєво вплинула на видання Г. Величком його найвагомішої праці — «Народописної карти українсько-руського народу» (1896 р.). У 1889 р. львівське товариство «Просвіта» через українського громадсько-політичного діяча, письменника і публіциста Михайла Павлика звернулось до визначного українського громадсько-політичного діяча, вченого та публіциста Михайла Драгоманова з пропозицією розробити карту розселення українського народу (він був автором розділу про Україну в монументальному 19-томному географічному творі Елізе Реклю (1876—1894) «Nouvelle Géographie Universelle. La Terre et les hommes» (Нова всезагальна географія. Земля і люди)). М. Драгоманов ніби погодився. Вчений планував, що технічним виконавцем карти стане французький картограф Перрон (Женева, Швейцарія), а видаватиметься вона у паризькому видавництві Гашета (там, де і щойно згадана праця Е. Реклю). Проте, далі справа не пішла. Чому — остаточно поки що не з'ясовано. Можливо, це пов'язано з переїздом у цьому ж 1889 р. Драгоманова з Женеви в Софію (він, як відомо, у 1876—1889 рр. мешкав у Женеві, а з 1889 р. і до смерті в 1895 р. — у Софії). Натомість, через три роки, у 1892 р. товариство «Просвіта» доручило створити карту Григорієві Величку. Дещо прояснює цю справу лист Величка з Галичини до Драгоманова від 26 серпня 1892 р., в якому він, за рекомендацією Івана Франка, просить Драгоманова поклопотати перед професором Лєже в отриманні місця викладача російської мови в паризькому ліцеї. Г. Величко писав: «Ви, Високоповажаний Добродію, знаєтесь певно із проф. Legev (Лєже. — *І. Р.*), що видать буде мати головний вплив при іменованю учителів русского язика. І я з ним знакомий, та Ваше слово буде більше значити. Прошу отже побалакати з ним при нагоді і простити, що незнакомий з Вами накидуєсь Вам»[3]. Дозволимо собі висловити припущення, що саме М. Драгоманов рекомендував Г. Величку не покидати Галичину, а зайнятись розробкою карти розселення українського народу. Вже в грудні цього ж 1892 р. на засіданнях товариства «Просвіта» обговорювалось питання видання карти Величком, однак ця мапа під назвою «Народописна карта українсько-руського народу» вийшла тільки у 1896 р. Карту виконав літограф Андрій Андрейчин (псевд. також — Русин) зі Львова. Наклад — 2 000 примірників.

На «Народописній карті...» виділено 19 народів. Українці фігурують тут як «українці русини». Показані сусіди — румуни, мадяри, словаки, поляки, білоруси, росіяни, а також черкеси та татари. Зображені дисперсно-діаспорні народи — болгари, німці, вірмени, греки, жиди, а також народи, розселені на південний схід від українців, — калмики, ногайці, кабардинці, чеченці, киргизи (казахи. — *І. Р.*). У межах Російської імперії окреслені границі між губерніями. Мапу доповнюють чотири карти-врізки: 1. «Гіпсометрична карта малоруських земель»; 2. «Осади малоруські в губернії самарській і оренбурзькій»; 3. «Осади малоруські в Угорщині полудневій»; 4. «Край приамурський». Своїми картами-врізками: «Осади малоруські в губернії самарській і оренбурзькій» та «Край приамурський», Г. Величко, чи не вперше, вказав на два великі регіони українського колонізаційного освоєння в північно-східній Євразії, відомі пізніше під назвою «Сірий Клин» і «Зелений Клин» відповідно.

Мірило карти — 1:1 680 000. Такий незвичний масштаб пояснюється тим, що, очевидно, Величко використав російські топографічні карти, розмірність яких була у верстах. Це мірило відповідає 40-верстовому російському масштабу[4].

Через рік Г. Величко видає зменшений варіант мапи, під назвою «Мала народописна карта українсько-руського народу». Вона була поміщена в календарі «Просвіти» за 1897 р. і вийшла накладом 10 000 примірників. Літограф карти той же — А. Андрейчин, однак якість її значно краща (особливо кольорове вирішення). Ця карта, з огляду на її великий наклад, відіграла ще більше значення для усвідомлення українцями своєї геокультурної ідентичності та формування української політичної нації.

Опублікована карта отримала широкий резонанс серед громадськості та науковців. З'явились рецензії Василя Лукича, Олександра Кониського, польського географа і картографа Євгенія Ромера. Визначний український етнограф та антрополог Федір Вовк писав 5 травня 1896 р. з Парижа до Михайла Грушевського у Львові: «Вийшла оце у Вас *Етнографічна карта* України-Русі Величка. Не кажучи вже про те, що треба б і мені її мати, здається мені, що се річ дуже поважна і що ми маємо великий інтерес її яко мога розповсюдити і щоб про неї яко мога більше заговорили у науковій літературі. За для цього я дуже радив би *зараз же заслати кілька примірників у Париж*. Мабуть, краще усього було б заслати їх мені, а я б вже тут їх роздав. Найперше 1) *до Париж. Антропологічного Товариства* — се вже треба безпремінно *через мене*, бо я, причепившись до цього, сам презентую її і зроблю дотичний реферат (се у нас звичай такий є), у котрому розкажу про те, що таке Україна і українці, чому їх нема на карті Ріттиха, а є на польських картах і т. і. 2) до *Антропологічного музею* у Jardin des Plantes 3) до *Парижського Географічного Товариства* (я дуже у добрих відносинах з теперішнім Президентом його Hamy і постараюсь теж, щоб вона була представлена у засіданні); 4) Професору Географії і Етнографії

у Ecole des Hautes Etudes *H. Gaidoz'ові* (він зробить про неї рецензію у Revue Critigue); 5) до *Національної бібліотеки*; 6) до *бібліотеки Institut'a* (*Academie des Inscriptions*) — Президент Schlumberger мій дуже хороший знакомий і реферат про карту буде вміщений у Bulletins цієї Академії. 7) Якщо Величко не послав, то нехай пошле карту своєму професорові Dubois, а то й я можу передати. Окрім того, добре було б дати по екземпляру Лєже, Hamy і до *Ecole* d'Anthropologie (се не усе одно що Societe d'Anthropologie) *(у «Revue l'Anthropologie» реферат я сам зроблю). Усього значить, лічучи й мене, *треба* б було 11 примірників. Се кошт чималий — я знаю — але се треба зробити, щоб про цю карту, а з поводу її й про нас говорили — і що небудь знали, бо інакше може років через 5 хто-небудь де-небудь згадає — та й годі ... та й то ще коли німці згадають. Так от же ж постарайтесь <..?> щоб не скупились і послали карти — бо як ми сами про се не постараємось, то й до віку люде будуть тільки очима лупать, як їм казатимеш про Україну»[5].

1897 р. у Парижі на засіданні французького Товариства антропологів Ф. Вовк подарував товариству карту Величка і виступив з повідомленням про неї. Спершу Вовк стисло подав межі розселення русино-українців у Східній Європі. Далі зазначив, що хоча Русь-Україна з моменту постання у IX ст. і до другої половини XVII ст. залишалася у сфері європейської цивілізації, практично всі «довеличківські» етнічні карти, а тим паче російські, ігнорували існування у Східній Європі українського народу. Виняток становить лише невелика етнічна карта Елізе Реклю, вміщена в його «Новій всезагальній географії». Висловивши думку, що ця науково обґрунтована карта в майбутньому може створити багато політичних проблем, Федір Вовк загалом високо оцінив картографічний твір Г. Величка. Він підкреслив, що в основу мапи покладені лінгвістичні особливості українського народу, але вони відповідають його антропологічним особливостям (Ф. Вовк був неперевершеним знавцем антропології українців) і тому цю карту можна назвати етнографічною у найширшому значенні цього слова. В цьому ж році у виданні французького Товариства антропологів «Bulletin de la Société d'Anthropologie» повідомлення Вовка вийшло друком[6]. Його ілюструвала зменшена франкомовна репродукція карти Величка.

Про цей свій виступ сам Ф. Вовк писав 24 лютого 1897 р. М. Грушевському так: «Про карту я мав відчит у «L'Anthropologie». Відказав усе, що слід було, і все таки вдалося настільки зацікавити, що мені тут же предложили надрукувати у «Bulletens» не тільки мій виступ, а й reduction самої карти. Скажіть про це Величкові. Окрім того буде й у Anthropologie замітка. Величка хвалитиму дуже, а «Просвіту» за Андрейчина вилаю. А знаєте, чом я досі про карту відчиту не мав? Через те, що збори у нас бувають з 4-ої години, а при вечірнєму світлі ся карта з етнографічної робиться топографічною. Так і Величкові скажіть»[7].

По-четверте, Г. Величко у різних своїх творах використовує тодішні досягнення французької географії. У 1902 р., зокрема, з'являється

Репродукція франкомовного видання «Народописної карти українсько-руського народу» Г. Величка, 1897 р.

ще одна географічна робота вченого — «Географія України-Руси». Видруковано тільки два перші аркуші цієї праці, видання припинилось через негативну рецензію Степана Рудницького.

«Географія України-Руси» має два розділи з такими назвами: «Введенє (Вступ)» та «І. Частина» (незавершена). У «Вступі» виділено чотири частини: «Границі української території»; «Географічне положення»; «Поверхня» та «Геологічна минувшина українських земель». Границі української території визначаються так: Шляхтова (на крайньому заході), р. Нарва (на півночі), р. Елань (на сході), Перекоп (на півдні). Поверхня (площа) України-Руси становить 855 227 кв. км. Другий розділ «І. Частина» розпочинається характеристикою орографії. На просторі українських земель виокремлено такі орографічні одиниці: А. Гори; Б. Доли. Гори поділяються на Карпати (Західні, Східні та Семигородські), Яйлу (Кримські гори) та Кавказ. Доли складаються з одинадцяти морфологічних одиниць: 1. Прикарпатська долина; 2. Прикарпатська височина; 3. Прип'ятсько-Дніпровська низовина; 4. Центральна височина; 5. Таврійська низовина; 6. Приазовська низовина; 7. Донецька височина; 8. Донська низовина; 9. Надволжанська височина; 10. Долина Волги; 11. Прикаспійська низовина[8].

З 1903 р. Величко раптово відходить від географії та картографії і починає займатись сільськогосподарською наукою та торгівлею насінням.

Таким чином, на творчість Григорія Величка, особливо картографічну, мала значний вплив французька географічно-картографічна школа. У французькому ж науковому виданні він і був гідно поцінований.

Примітки

[1] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАУЛ), ф. 663, оп. 2, спр. 73, арк. 43.

[2] Державний архів Львівської області, ф. 26, оп. 4, спр. 150.

[3] ЦДІАУЛ, ф. 663, оп. 2, спр. 73, арк. 44.

[4] *Величко Г.* Народописна карта українсько-руського народу. М 1:1 680 000.— Львів: Просвіта, 1896.

[5] Листування Михайла Грушевського. — Київ—Львів, 2001. — Т. II. — С. 121—122).

[6] *Volkov Th.* [Рец. на:] Velytchko G. Carte ethnographique de la nation ruthenoukrainienne. — Leopol, 1896 // Bulletin de la Société d'Anthropologie — Paris, 1897. — P. 147—151.

[7] Листування Михайла Грушевського. — С. 124.

[8] *Величко Г.* Географія України-Руси. — Львів: НТШ, 1902. — 32 с.

Summary

The influence of the French school on the activities of Ukrainian geographer and cartographer Hryhoriy Velychko is analyzed, namely his map «Folk Studies Map of the Ukrainian-Rusian People» (1896).

Ростислав Сосса

Корпус українських геодезистів

Початки організації української державної картографічної служби припадають на короткий період існування Української держави (29 квітня — 14 грудня 1918 р.). Тоді (точна дата, на жаль, не відома) у рамках Військового міністерства була створена Головна геодезична управа, яка відала всією картографічною справою армії, займалася топографічними зніманнями, створенням карт і постачанням їх армії та військовим установам. Начальником Головної геодезичної управи був учений геодезист Генерального штабу генеральний хорунжий Микола Опанасович Медзвицький (Коваль-Медзвицький). Вона складалася із трьох відділів — двох геодезичних (начальники — військовий старшина Сенсів і полковник Юрко Сердюк) і картографічного (начальник — військовий старшина Клим Бражкин). До картографічного відділу входили типолітографія та загальний склад карт (комора)[1].

Досліджуючи історію картографування території України, у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України вдалося розшукати невідомі факти з історії організації української картографічної служби[2], які й викладемо у нашій статті.

Для забезпечення картографічних потреб армії та держави загалом Головна геодезична управа розробила статут Корпусу українських геодезистів (КУГ) і штати Головного геодезичного управління (ГГУ), котрі були розглянуті та ухвалені Військовою радою 30 жовтня та 1 і 2 листопада 1918 р. Після внесення деяких змін статут КУГ та штати ГГУ були затверджені на засіданні Фінансової комісії при Департаменті державної скарбниці.

Задуманий і створений як орган загальнодержавного значення, КУГ, проте, вважався військовою частиною допоміжного значення і підпорядковувався Військовому міністерству. Головою Корпусу був начальник КУГ, він же — начальник ГГУ. Усі проекти робіт і розрахунки на їхнє виконання повинні були розроблятися начальником КУГ залежно від потреб міністерства військового, шляхів, освіти, торгу і промисловості, внутрішніх і закордонних справ, розглядатися Геодезичною радою при Академії наук і затверджуватися Військовою

радою. Роботи планувалося фінансувати згідно з кошторисом міністерства, яке їх замовляє.

Усім створеним КУГ знімальним і картографічним матеріалам гарантувалося авторське право Головного геодезичного управління. Жодна карта, видана Картографічною управою, не могла бути передрукована в тому або іншому масштабі. Усі прибутки від видання карт ГГУ мали надходити до Державної скарбниці.

Для своєчасного видання планів та карт місцем перебування ГГУ було обрано Київ.

Головним завданням КУГ визначалося постачання армії та флоту необхідними картами (відповідно до розробленого начальником Генерального штабу плану), а також забезпечення потреб держави у справах астрономічних, тріангуляційних, нівелірних, геодезичних, фотограметричних та картографічних.

КУГ був зобов'язаний брати участь у виявленні залізниць, шосейних і водних шляхів, у геологічних пошуках, у закріпленні на місцевості державних кордонів та територіальних меж, у проведенні геофізичних та економіко-географічних досліджень під час виконання геодезичних робіт. У віданні КУГ перебувала охорона та вивчення метрологічних стандартів і служба часу.

Під час війни на КУГ покладалися такі обов'язки, як постачання військовими картами, організація фотограметричних частин при польових штабах, проведення рекогносцировок, виправлення за ними і за даними аеророзвідки карт тощо.

За статутом, до завдань КУГ належали також: видання (на підставі знімальних і нівелірних матеріалів) різномасштабних планів та карт спеціального призначення; випуск атласів і географічних карт для задоволення розмаїтих культурно-просвітних, економічних, громадських і шкільних потреб держави; друкування наказів ГГУ, геодезичних таблиць, книжок, брошур, звітів тощо. Водночас ГГУ могло виконувати разові сторонні роботи як для державних і громадських цілей, так і на замовлення приватних осіб.

Центральним управлінням КУГ було ГГУ, що поділялося на: 1) Управління начальника КУГ; 2) Геодезичну управу; 3) Тріангуляційну управу; 4) Картографічну управу.

До Управління начальника КУГ, згідно зі статутом, входили помічники геодезистів, Головна комора карт, інструментальні майстерні та інструментальна комора, загальний відділ.

Окремий орган становила Геодезична рада, що була покликана допомагати начальникові КУГ у виконанні його службових обов'язків (господарсько-технічні питання, пов'язані з діяльністю ГГУ, розгляд кошторисів витрат ГГУ). У компетенції Геодезичної ради був розгляд питань про проведення астрономічних, тріангуляційних, нівелірних і картографічних робіт, про зміни існуючих штатів, про підготовку геодезистів і картографів, затвердження цін на всі видання ГГУ тощо.

У Геодезичну раду з правом вирішального голосу мали ввійти начальник ГГУ — голова Ради, помічник начальника, котрий головує у разі відсутності начальника ГГУ, начальники управ і всіх відділів або їхні заступники, головний редактор карт, головний астроном, начальник Гідрографічного управління Українського флоту, завідувач Головної комори карт, представник Державного контролю з дорадчим правом голосу при вирішенні господарських і фінансових справ.

При розгляді питань, які торкалися інших міністерств, на Геодезичну раду планувалося запрошувати представників із зацікавлених міністерств з правом вирішального голосу у своїй справі.

Передбачалося, що штати ГГУ становитимуть вчені геодезисти, геодезисти-практики, військові урядовці та вільнонаймані. Усі вчені геодезисти та геодезисти ГГУ утворять окремий Корпус українських геодезистів, який комплектуватиметься з осіб, котрі закінчили повний курс спеціальної Геодезичної школи. Очолюватиме КУГ начальник Корпусу, який безпосередньо підлягає військовому міністрові, він же дійсний член Військової ради та Геодезичної ради Державного геодезичного інституту Української академії наук. Начальника КУГу повинен був вибирати з-поміж вчених геодезистів військовий міністр. Помічник начальника КУГ, начальники Тріангуляційної, Геодезичної та Картографічної управ мали права командира дивізії та були дійсними членами Геодезичної ради.

Звання ученого геодезиста могли отримати геодезисти з вищою освітою після захисту наукової праці (дисертації) на загальному зібранні вчених геодезистів, професорів астрономії та геодезії.

На тому самому засіданні Фінансової комісії при Департаменті державної скарбниці було затверджено штати ГГУ:

І. Управління начальника Корпусу українських геодезистів[3]

Начальник Головного геодезичного управління — 1; Помічник начальника ГГУ — 1; Полковник для доручень — 1; (Геодезист для доручень)* — (1)*; (Діловод)* — (1)*; (Канцелярист 2-го розряду)* — (2)*; Помічників геодезистів — 10 (50)*; Завідувач Головної комори карт — 1; Молодший діловод — 1; Друкарщиця-перекладчиця — 1; Експедиторів — 1 (2)*; Коморників — 2; Канцеляристів 2-го розряду — 2; Рахівничий (Канцелярист 3-го розряду)* — 1; Оповістників —2 (1)*; Завідувач інструментальної майстерні і комори (Інженер)* — 1; Помічник його (Механік)* — 1; (Завідувач інструментальної комори)* — (1)*; Комірників — 1 (2)*; Канцелярист 2-го розряду — 1.

Загальний відділ

Начальник відділу — 1; Старший бухгалтер — 1; Старший рахівничий — 1; Старший діловод — 1 (2)*; Скарбник — 1; Діловод — 1; Молодший діловод — 1 (2)*; Господар-екзекутор (Старший товмач)* — 1; Канцеляристів 1-го розряду — 3 (1)*; Канцеляристів 2-го розряду — 3; Канцеляристів 3-го розряду — 4 (6)*; Друкарщиця стар-

ша* — (1)*; Журналіст — 1; (Молодших друкарщиць)* — (2)*; Оповістників — 14; (Старшина)* лікар — 1; (Старшин лікарів)* — (3)*.

II. Тріангуляційна управа

Начальник управи — 1; Головний астроном — 1; Астрономів — 2 (5)*; (Начальників відділів)* — (2)*; Тріангуляторів старших — 3 (10)*; Тріангуляторів молодших — 5 (10)*; Помічників тріангуляторів — 6 (10)*; Діловод молодший — 1; Канцелярист 2-го розряду — 1; (Канцелярист 3-го розряду)* — (2)*.

III. Геодезична управа

Начальник управи — 1; (Помічник начальника управи[4])* — (1)*; Начальників відділів — 3; Начальників частин — 9 (18)*; Старших геодезистів — 18 (36)*; Молодших геодезистів — 36 (72)*; Діловод — 1; Діловодів молодших — 3; Канцелярист 2-го розряду — 4; Канцелярист 1-го розряду — 1; (Канцелярист 3-го розряду)* — (5)*.

IV. Картографічна управа

Начальник управи — 1; (Помічник начальника управи)* — (1)*; Головний редактор карт — 1; Редакторів карт[5] — 1 (2)*; Старших картографів — 4 (6)*, Молодших картографів — 8 (24)*; Плянщиків (Креслярів)* — 10 (30)*; Коректорів — 2 (4)*; (Товмачів)* — (2)*; Начальник технічної частини — 1; Завідувач фотографії — 1; Завідувач друкарні — 1; Старший електротехнік — 1; Старший механік — 1; Старший фотограф — 1; Старший літограф — 1; Старший тінограф — 1; Старший гравер — 1; Бухгалтер — 1; Рахівничий — 1; Діловод — 1; Господар — 1; Канцелярист 1-го розряду — 1 (2)*; Канцелярист 2-го розряду — 2; (Канцелярист 3-го розряду) — (3)*.

Майстрів, фахівців і різних робітників передбачалося наймати у міру потреби. Незадіяні кошти у разі незаміщення посад потрібно було повертати у Державну скарбницю.

При Картографічній управі створювалася Геодезична рада (з представником Державного контролю для вирішення господарських і грошових питань), у функції котрої входило встановлення дійсної платні службовцям за вільним наймом, фахівцям і підручним робітникам, із врахуванням поточного рівня цін.

У журналі № 347 засідання Фінансової комісії при Департаменті державної скарбниці від 30 жовтня та 1 і 2 листопада 1918 р., на якому були затверджені статут КУГ і штати ГГУ, зафіксовано окрему думку начальника ГГУ щодо недоцільності зменшення штатних посад. Цю свою позицію генеральний хорунжий М. Медзвицький обґрунтував потребою в оновленні триверстової військово-топографічної карти, створеної на основі напівінструментального знімання ще в 60-х рр. XIX ст., роботами з установлення державних кордонів та укладання карти України масштабу 1:1 000 000, яке вже було розпочато.

Проте історичний розвиток подій, на жаль, не дозволив реалізувати плани щодо організаційного створення української картографічної служби у 1918 р.

Примітки

[1] *Монкевич Б.* Організація регулярної армії Української держави 1918 р. // Україна в минулому. — Київ—Львів, 1995. — Вип. VII. — С. 80—81.

[2] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1061, оп. 1, спр. 299 а.

[3] Зірочкою позначено пропоновані ГГУ посади, які, проте, не були затверджені Фінансовою комісією.

[4] Про доцільність посади помічника начальника управи висловився начальник ГГУ, як і про необхідність мати начальників частин — 15, старших геодезистів — 25, молодших геодезистів — 50.

[5] Пропозиція начальника ГГУ.

Summary

The author gives the characteristics of the statute and staff of the Main Surveyors Administration, which was created within the framework of the Military Ministry during the short period of existence of the Ukrainian State (April—December 1918).

Мирослав Дністрянський

Картографічна спадщина Володимира Кубійовича як джерело пізнання історичних етногеографічних процесів

Особливістю української історії та історичної географії є динамізм та різновекторність етногеографічних процесів. Це зумовлено як географічним розташуванням, так і постійним впливом державно-політичного чинника на розвиток етнонаціональних взаємин, який в умовах відсутності української державності часто мав характер цілеспрямованого деструктивного втручання. Внаслідок політичних змін і державної політики суттєво деформувалися межі ареалу розселення українців, кількісні співвідношення в етнічній структурі населення, особливо міського, відбувались інтенсивні колонізаційні напливи неукраїнської людності та водночас витіснення і навіть депортації етнічних українців.

У цьому аспекті значні переваги у відображенні всіх складнощів етнічної ситуації на історичних зрізах має картографічний метод, котрий дає всебічне просторове уявлення про етнічну структуру населення, його регіональні відмінності та співвідношення, а також дозволяє розкрити динаміку територіальних етнічних трансформацій.

Протягом XIX — початку XX ст., завдяки працям П. Чубинського, Г. Величка, С. Томашівського, Д. Багалія, О. Русова, М. Кордуби, С. Рудницького, низки неукраїнських дослідників (П. Шафарика, А. Ріттіха, Т. Флоринського, Л. Берга, Є. Карського, К. Черніга та ін.), уже було створено значну картографічно-інформаційну основу для відображення розмірів і розташування української національної території, особливостей її формування, розселення етнічних меншин. Подальша праця над її поглибленням і тематичним розширенням пов'язана насамперед з дослідницькою й організаційною діяльністю Володимира Кубійовича (1900—1985), початок якої припав на міжвоєнний період. Картографування історично-етногеографічних процесів на той час мало не лише пізнавальне, але й політичне значення, адже суспільна думка України, поділеної між чотирма державами (СРСР, Польщею, Румунією, Чехословаччиною), в об'єктивному висвітленні етногеографічних відносин шукала підстави політичного

самовизначення. Тимчасом «нові метрополії» намагалися усіляко затушувати перед світовим співтовариством етнополітичні проблеми своїх держав, у т. ч. приховати і сам факт наявності значних територій автохтонних недержавних етнонаціональних спільнот.

Картографічна спадщина В. Кубійовича досить різноманітна: фундаментальні атласні видання, настінні карти, картосхеми у літературно-довідкових джерелах. Вузловими етногеографічними проблемами, що знайшли картографічне відображення в його працях, є:

1. Розташування, конфігурація та межі української етнічної території.

2. Щільність розселення та відносна частка українців у межах української етнічної території, її зміни протягом окремих періодів історії.

3. Міграційні процеси. Розселення українців поза межами української етнічної території.

4. Ареали поширення етнічних меншин в Україні, їхня динаміка.

Особливе місце в картографічній спадщині В. Кубійовича займає «Атляс України й сумежних країв», що вийшов під його загальною редакцією, однак із залученням фахівців різного профілю у 1937 р. Атлас мав на меті «огорнути оком ціле нашої національної території і в легко доступний спосіб, з допомогою мап і діаграм, пізнати найважливіші явища нашого життя в їх географічному розміщенні»[1]. Поява такого видання, присвяченого всебічному картографічному представленню не якоїсь держави, а етнонаціональної території, була на той час унікальним випадком. Етнічна територія таким чином розглядалась не лише як просторова основа картографічного відображення природних та суспільно-географічних явищ, але й як потенційний носій державності.

У структурі атласу, попри його комплексний характер, помітно переважає суспільно-географічна інформація (понад 160 карт і картосхем із близько 180). Етногеографічна ситуація зафіксована на 10 картах і картосхемах (чотири з них виконані у співавторстві з М. Кулицьким). Дві карти розкривають етнічну структуру населення загалом, інші — географію українців в Україні та поза межами української етнічної території. Підготовці карт передувала велика підготовча робота щодо впорядкування і внесення поправок до офіційної статистики через несинхронність переписів, їхню методологічну недосконалість та політичну заангажованість. З огляду на це, атлас містить розгорнуті пояснення щодо методики складання кожної карти та характеристику її джерельної бази. Картографічну інформацію вдало доповнює графічний матеріал.

Етнічна структура населення України відтворена як способом ареалів, так і крапковим способом із зазначенням етнічного складу населення великих міст, що формує цілісний образ територіальної організації етнонаціональної сфери і виявляє суттєві відмінності в

етнонаціональному складі міського та сільського населення. Карти наочно показують неповноту соціальної структури українського етносу, що представлений головно сільським населенням, тоді як більшість тогочасних великих і середніх міст утворюють іноетнічні острови на українській етнічній території. Таке спрощення соціальної структури, характерне насамперед для недержавних народів, стало результатом тривалих соціально-політичних процесів, зумовлюючи у свою чергу інші проблеми соціально-політичної організації українства.

Методологічно новаторським є картографування географії українців. Це стосується й об'єктивного проведення етнічної межі, використання таких показників, як кількість українців у відсотках до всієї людності, густота українців, «відносні надвишки і недобори українців», і висвітлення міграційних процесів та розселення українців поза українською етнічною територією. Такий підхід дозволив охарактеризувати різні просторові аспекти життєдіяльності української нації, виявити райони послаблення українського етнонаціонального потенціалу. В українській картографії це поки що єдиний приклад такого всебічного аналізу.

В атласі вперше й у всій повноті охоплено територіальні аспекти еміграції українців (кількість мігрантів, райони еміграції, розселення в нових умовах), що була зумовлена, як відомо, соціально-політичними чинниками, підкреслено масштабність і водночас трагізм цього явища.

Основні етнічні карти атласу пізніше ввійшли до виданої за редакцією В. Кубійовича книги «Географія України й сумежних країв» (Львів, 1938), доповнюючи та ілюструючи здійснений автором аналіз етногеографічних процесів.

Вагомим здобутком української етнічної картографії стала розроблена В. Кубійовичем карта «Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939» (опублікована у 1953 р., у 1983 р. перевидана з доповненнями), яка детально, з точністю до 5 %, фіксує етнічний склад населення всіх поселень Галичини в межах української етнічної території напередодні Другої світової війни[2]. Карта відзначається методологічною новизною і в обробці довідкової інформації, і в її картографічній інтерпретації. Джерельну основу карти становлять не офіційні статистичні матеріали, які (відповідно до державної політики) перебільшували частку польського елемента, а безпосередньо зібрані і належним чином опрацьовані під керівництвом автора дані.

Задля більшої об'єктивності у відображенні складних етнонаціональних взаємин, В. Кубійович виділяє в українському етносі таку мовноетнічну групу, як українці з польською розмовною мовою, а в польському — таку особливу соціальну групу, як польські колоністи 1920—1938 рр. У ще одну категорію, яка була носієм змішаної (української чи польської) етнічності, виокремлено латинників, котрих польські офіційні кола однозначно трактували як поляків. Така методологія дала змогу не тільки визначити стан тогочасних етнонаціональних

відносин, але й розкрити тенденції багатьох етногеографічних процесів. Зокрема, карта виявляє основні напрями польської колонізації, передусім по лінії Перемишль — Мостиська — Городок — Львів — Золочів — Тернопіль. Помітна висока концентрація латинників на Тернопіллі, які стали субстратом штучної прискореної полонізації, пояснює різке зростання частки поляків у цьому регіоні у міжвоєнний період. Картографічно відтворене зосередження сіл, більшість населення яких становили українці з польською розмовною мовою, в районі Ярослава, Лежайська, Ряшева вказує на територіальні обсяги асиміляції українців.

У картографічній спадщині В. Кубійовича є і праці, безпосередньо присвячені динаміці етногеографічних процесів. Найбільшої уваги тут заслуговує спроба картографічно зафіксувати етапи формування та зміни конфігурації української етнічної території упродовж історичного часу. Цей картографічний матеріал В. Кубійович у рукописному вигляді підготував ще на початку Другої світової війни. І лише у 1993 р., вже після смерті автора, він був опублікований[3].

Опираючись на праці І. Крип'якевича, В. Кубійович на семи картосхемах показав розташування української етнічної території в періоди етапних політичних змін (1200, 1400, 1550, 1640, 1770, 1850, 1910 рр.). На кожній з цих карт, окрім контурів тогочасної етнічної території, бачимо також етнічні межі попереднього періоду та етнічні межі на початок XX ст. Такий підхід, попри високий ступінь генералізації і деяку спрощеність, усе ж допомагає шляхом зіставлення з'ясувати напрями зміщення української етнічної території. Відчутними, зокрема, є загальна тенденція до її звуження в напрямі із заходу на схід під асиміляційним тиском західних сусідніх народів та політично зумовлена мінливість центрально-східної частини, поступове її розширення (з XVIII ст.) у південно-східному напрямі внаслідок освоєння незаселених причорноморських степів.

Заслуговують окремої згадки і дві картосхеми, вміщені в «Енциклопедії Українознавства», що виявляють зміни відносної частки українців у різні історичні періоди. Перша з них[4] відтворює етнотериторіальні трансформації протягом 1897—1931 рр., друга — протягом 1927—1958 рр.[5] Обидві картосхеми також наочно ілюструють політичну зумовленість змін частки українців в окремих регіонах. Зокрема, за період з 1897 по 1931 рр., як дізнаємося, відбулося зменшення чисельності українців на більшій частині етнічно українських земель у складі Польщі, особливо на Холмщині, в районі Львова і Тернополя (внаслідок прискореної асиміляції латинників), збільшення їхньої кількості на переважній частині території тодішньої УРСР (за винятком Донецького регіону), особливо виражене у Причорномор'ї. У 1927—1958 рр. з'явилися вже інші етногеографічні тенденції, спричинені політичними подіями воєнного і післявоєнного періоду та тогочасною етнодемографічною політикою СРСР:

збільшення частки українців у Західній Україні та поступове її зниження в центрально-східному регіоні.

Етногеографічні відомості подають й інші картографічні матеріали В. Кубійовича. Це стосується і картосхем до статей у «Енциклопедії Українознавства», де мовиться про окремі історичні регіони, і настінних карт[6]. Зображення поряд з іншими елементами загальногеографічної ситуації й етнічних меж є провідним картографічним принципом В. Кубійовича, що з огляду на нерозв'язаність на той час проблеми політичного самовизначення українського народу, видається цілком логічним.

На завершення зазначимо, що картографічна спадщина В. Кубійовича є не лише одним з джерел етногеографічної інформації, але й важливим засобом збагачення методологічних і методичних підходів у дослідженні історичних етногеографічних процесів.

Примітки

[1] Атлас України й сумежних країв / Під заг. ред. В. Кубійовича. — Львів, 1937. — С. 4.

[2] *Кубійович В.* Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939. — Весбаден, 1983.

[3] *Kubiyowytsch W.* Historischer atlas der Ukraine. Bin deutsches Dokument aus dem Jahr 1941. — Munich—Paris, 1993. — S. 17.

[4] Енциклопедія Українознавства. Загальна частина: (В 3 т.). — Перевидання в Україні. — Київ, 1994. — С. 162.

[5] Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович; Наукове т-во ім. Т. Шевченка. — Львів, 1995. — Т. 5. — С. 1738.

[6] *Кубійович В., Жуковський А.* Карта України. — Мюнхен—Париж, 1978.

Summary

The article gives the characteristics of V. Kubiyovych's works on ethnic cartography. The article considers pecularities of mapping methodology and techniques for researching historical ethnogeographical processes in Ukraine.

Олег Купчинський

Микола Кулицький — визначний український картограф 30-х — 40-х років ХХ століття

У словниковій частині «Енциклопедії Українознавства» про М. Кулицького подано чотири рядки: «Кулицький Микола [...] картограф і географ з Галичини, д[ійсний] чл[ен] НТШ, тепер ЗДА; статті про форми осель, стінні і підручні карти України (спільно з В. Кубійовичем)»[1]. В англомовній «Енциклопедії України» трошки більше: «Kulytsky Mykola [...] cartographer and geographer. He studied at Cracow University and in the 1930os and 1940os helped V. Kubijovyč prepare various maps and his atlas of Ukraine. During the Second World War he directed the cartography and statistics office of the Ukrainian Central Committee in Cracow and Lwiw. A postwar refugee, he received a PHD from the Ukrainian Free University and was a full member of the Shevchenko Scientific Society. He emigrated to Chicago in the early 1950os»[2]. Спасибі і за те! У радянських довідкових виданнях ні слова, а якщо щось згадувалося, зокрема у пресі, то тільки у різко негативному сенсі.

Про М. Кулицького як картографа і географа заговорили в Україні щойно у 90-х рр. ХХ ст., і то у контексті досліджень процесу створення «Енциклопедії Українознавства» або творчості В. Кубійовича, рідше — історії української картографії[3].

Тимчасом Микола Кулицький — непересічна особистість в історії географознавства України і, передусім, української картографії. Про нього і його працю збереглись високі та похвальні відгуки:

М. Кулицький — «талановитий літерник і картограф-рисувальник», «творчий картограф-виконавець» (Г. Колодій); «... його знаю з праці над «Атласом». В центрі цієї роботи протягом ряду років був В. Кубійович і М. Кулицький. Фахові зустрічі мав з ним у журналі «Наша Батьківщина», коли я писав про Якова Сушу, Василя Чернецького та інших людей [...] Незабутніми є обговорення чисел [...] А як у нього було щось просити нарисувати з карт приватно, він часто відмовлявся і скаржився, що немає часу, далі мовчазно слухав, думав і лише з часом забирав слова. Останнє означало, що погоджувався із

пропозицією. Уточнивши зміст карти, масштаб, справи рисування не відкладав — стелив на столі карту-основу, знімав сітку і тут же наносив олівцем усі потрібні явища. Пару разів було так, що карту приносив на другий день. Це був феноменальних здібностей картограф. Він був пов'язаний з родиною біолога Миколи Мельника» (І. Крип'якевич).

Неодноразово добрим словом згадав про М. Кулицького у спогадах, листах і В. Кубійович: «Серед географів, з якими я співпрацював, перше місце належить Миколі Кулицькому [...] нас довгі роки в'язала праця і приязнь [...] Виявилось, Микола був не тільки добрим рисувальником, але й картографом», або: «Коли наш атлас міг із технічного погляду сміло рівнятися з подібними чужинськими працями, то це треба завдячувати в першій мірі знаменитій, повній захоплення і самопожертви праці д[окто]ра М. Кулицького». Відомі висловлювання й інших науковців: «Кулицького знав з другої половини 40-х років, із праці в УВУ. Там він вів географічний просемінар. Був добрий науковець і надзвичайний картограф. Про це у Мюнхені всі знали і ставились до нього з особливим пієтизмом. Створений у 30-х роках науковий тандем В. Кубійович — М. Кулицький містив у собі винятковового значення взаємопоєднання, а заодно і взаємодоповнення, що полягало, з одного боку, в організації праці над картами, з другого — їх виконанні, великій роботі над ними і доведенні їх до видавничої кондиції. Останнє винятково високо професійно робив д[окто]р Микола Кулицький. Ні один із них на самостійно не досяг би цього. На тому скористала не лише українська, але й світова наука» (Я. Падох); «без сумніву талановитий картограф» (А. Жуковський); «надзвичайно працездатна людина, вчений і скрупульозний картограф, місце і ролю якого в українській картографії ще гідно не оцінено» (О. Шаблій) тощо.

Перші наукові дослідження М. Кулицького присвячені історичному формуванню українських поселень. Він доводить, що розташування і творення осель тісно пов'язане з характером ландшафту, що особливо помітно у сільському ареалі заселення. Вивчаючи способи і форми розміщення осель, учений виявляє закономірності в їхньому розташуванні, конфігурації, врешті історичній динаміці. Предметом докторської дисертації, яку писав у професора Краківського університету Е. Смоленського і яку захищав після війни в Українському Вільному Університеті, стали карпатські зимарки. Саме у зв'язку з написанням цієї роботи географ досліджував (і вперше картографував) ці об'єкти на Гуцулії. Пізніше В. Кубійович, знайомлячись ближче із дисертацією, підкреслював, що М. Кулицький «опрацював великий простір останньої (поза долиною Пруту і Східними Ґорґанами) частини галицької Гуцульщини»[4]. Крім цього, М. Кулицький описує топографічні карти і навчає їх читати, на географічному просемінарі в УВУ обговорює теоретичні питання, що стосуються території, положення, кордонів та геополітики України. У 1937—1939 рр. М. Кулицький — видавець «найбільш професійного краєзнавчого журналу у Львові»,

котрий виходив під назвою «Наша Батьківщина» — щомісячного органу українського краєзнавчо-туристичного товариства «Плай» (редактор С. Щурат), протягом 1939—1943 рр. він аналізує, на основі різних джерел, статистику населення українських етнографічних територій, засновує навіть при Українському Центральному Комітеті мале картографічно-статистичне бюро тощо.

Уся подвижницька праця М. Кулицького та його основні наукові зацікавлення були постійно пов'язані з проблемами картографії, насамперед, прикладної, а також географії населення України і прилеглих земель. Власне картографію М. Кулицького та її роль в українській історичній і географічній науці частково і висвітлює ця стаття.

Перші картографічні роботи М. Кулицького почали з'являтися уже наприкінці 1920-х рр. Ще в студентські роки, перебуваючи у Кракові, він готує карти і картосхеми до наукового збірника студентських робіт географів-українців Краківського університету[5]. Авторський колектив збірника — друзів і учнів — пізніше високо оцінив В. Кубійович: «не один з авторів збірника міг би і далі працювати науково, але зовнішні умови на це не дозволяли, винятком був Микола Кулицький, який незабаром став моїм близьким співробітником і другом»[6]. Від кінця 20-х і протягом усіх 30-х — 40-х рр. XX ст. М. Кулицький був не лише співробітником і співавтором багатьох праць, але й наближеною особою В. Кубійовича. Саме через нього підтримує В. Кубійович, зокрема, під час своєї відсутності у Львові, зв'язки з І. Крип'якевичем, І. Раковським, Я. Пастернаком, М. Кордубою та ін.; він рекомендує М. Кулицького як картографа своїм друзям і знайомим — І. Зілинському, Д. Донцову, Р. Смаль-Стоцькому, М. Андрусякові, Ю. Полянському, З. Кузелі.

На початку 1930-х рр., крім оформлення статей у згаданому «Збірнику», М. Кулицький складає перші картосхеми і плани маршрутів до туристичних довідників, а в 1933 р. рисує карту «Говори української мови» (1:4 000 000) до праці І. Зілинського «Карта українських говорів з поясненнями»[7].

Загалом, усі карти, які креслив М. Кулицький, можна умовно поділити на: 1) настінні і т. зв. підручні — вони є окремими картографічними творами (створені самостійно і разом з В. Кубійовичем) та 2) карти-ілюстрації різних історичних географічних явищ у монографіях, збірниках, енциклопедіях. Підставами для класифікації карт М. Кулицького можуть бути також: а) територія зображення, тобто територіальний обсяг показу явищ, що охоплені картографічним полотном, — це карти усієї України та її окремих земель і регіонів; б) масштаб — дрібно- (мільйонний і менші масштаби) та середньомасштабні (більш ніж мільйонний масштаб); в) зміст — це загальні і тематичні карти тощо[8].

Пізнання основ картографії, передовсім теорії картографії, М. Кулицький здобув, навчаючись у Кракові на географічному факультеті

Ягеллонського університету. Захоплення рисунком, як згадували його молодші брати, проявилося ще змалку: різні замальовки (садиби, пасіка, могила під Перегноєвом та ін.) у записниках — тому свідчення (до війни вони зберігалися в архіві вченого). На особливому місці були в М. Кулицького-студента колористика (перебуваючи у Кракові, він зрідка і напівлегально відвідував окремі класи Академії красних мистецтв) та картографія. Згодом велике значення для поглиблення картографічних знань і вдосконалення прикладних навичок для М. Кулицького мало у львівський період його життя і творчості знайомство з Іваном Теслею, а ще більше — Юзефом Вонсовичем. Розширення картографічних зацікавлень М. Кулицького постійно ініціював В. Кубійович у формі різних задумів, а далі конкретних проектів. Якщо торкнутись характеру праці М. Кулицького, зокрема, застосування ним різних зображальних засобів під час укладання карт, наприклад, — «Атлясу України й сумежних країв», котрі повністю рисував і малював М. Кулицький, то доводиться тільки дивуватися такому багатому арсеналові картографа. Розроблена система позначень, колористика і взагалі «картографічна мова» карт, мальованих М. Кулицьким (що, напевно, не обходилось без консультацій В. Кубійовича), «настільки різноманітна й досконала, що не лише дає змогу якнайповніше зобразити реальні явища і процеси, які розгорталися на етнічній українській території і «сумежних краях», але й своєю досконалістю та виразністю задовольняє вимоги широкого користувача». Водночас ці засоби відповідали найновішим вимогам науки другої половини 30-х рр. XX ст.[9] І це за умов, що під рукою географа були в основному карти й атласи зразків XIX — початку XX ст. Перш ніж взятися до малювання тієї чи іншої карти, картограми, діаграми, Кулицький тривалий час студіював різноманітну літературу, і не лише «польської» та «австрійської» картографічних шкіл. Працюючи над «Атлясом», картограф також нерідко користувався безпосередніми порадами згаданого Ю. Вонсовича — тоді вже відомого доктора географії, який керував після Е. Ромера польським Картографічним інститутом у Львові. Він дуже допоміг М. Кулицькому під час підготовки гіпсометричної карти України, спричинився, за словами В. Кубійовича, «до появи найкращої гіпсометричної карти України [...], бо карта друкувалася під його наглядом (у картографічній фірмі «Atlas»)»[10].

На початку 1934 р. з'являється перший великий твір вченого — «Адміністративна карта Галичини зі спеціальним узглядненням адміністративного поділу греко-католицької єпархії» (1:6 000 000, у співавторстві з В. Кубійовичем), що стала справжньою «картографічною пробою пера» для М. Кулицького. Вона включала усі населені пункти, які мають не менше 2 тис. осіб, мережу державних воєводств і повітів, границі, відомості про поділ краю на єпархії, деканати, парафії, а крім того подавала всі осередки «Просвіти», «Рідної школи», Союзу кооперативів, районних молочарень, філій «Сільського Господаря» та

Українбанків. Таким чином, чи не вперше, на площині карти у досить сконденсованому вигляді фіксується значна історична інформація про кількість населених пунктів (з правильними українськими назвами), церковно-адміністративний поділ і провідні економічні установи Галичини[11]. Робота над картою тривала майже два роки. Автори видали її власним коштом. Поява карти була першим результатом тривалої співпраці в галузі картографії цих двох географів. У 1935 р. вони склали «Карту України і сумежних країв» (1:2 500 000) та карту до довідника «Територія і людність українських земель», який вийшов друком у «Просвіті» та частково замінив підручник «Україна — наш рідний край» С. Рудницького. Перша карта отримує високу оцінку в пресі. У літературно-науковому журналі «Дзвони» окремо підкреслено той факт, що карта «створена тільки українськими силами» і що вона за «своєю технічною досконалістю не поступається аналогічним іноземним виданням». Вихід у світ карти становить разом з «Адміністративною картою Галичини...» 1934 р. «початок української наукової картографії»[12]. Тоді на запрошення НТШ, ці ж вчені приступають до підготовки матеріалів для «Української Загальної Енциклопедії». (На той час робота над українською енциклопедією у Східній Україні, як відомо, була повністю припинена, а більшість її авторів заарештовано або знищено)[13]. Інтенсивне складання карт для УЗЕ розпочалось у 1934 р. Працював Микола Кулицький разом з Ігорем Федівим, який, правдоподібно, відповідав за всю ілюстративну та картографічну частину УЗЕ (його карти і картосхеми підписані здебільшого ініціалами «І. Ф.»). На жаль, не всі з уміщених в УЗЕ картографічних творів і рисунків нині точно атрибутуються, зокрема тоді, коли йдеться про авторство М. Кулицького, котрий лише в окремих випадках підписувався криптонімами «М. К.» або «К. М.» (пор. карти «Сучасна Греція» (УЗЕ, т. I, с. 848), «Данія» (УЗЕ, т. I, с. 1007), «Ісландія» (УЗЕ, т. II, с. 130)). Визначальним у їхній атрибуції на сьогодні є почерк і манера проставлення написів на картах, характер оформлення легенди. М. Кулицький намалював усі карти до статті «Україна». Це самостійні твори та праці на основі авторських текстів (Р. Єндика, І. Раковського, І. Крип'якевича). Використовувались М. Кулицьким також раніше ним зроблені карти (І. Зілинського) — чорно-білі штрихові та багатоколірні карти-вклейки. Усіх карт — 23, з них шість — кольорові. Подаємо останні відповідно до порядку вміщення у III томі УЗЕ: М. Кулицький «Фізична карта України і сумежних країв» (1:5 000 000); Ю. Полянський «Геольогічна карта України і сумежних країв» (1:10 000 000); С. Пастернак «Корисні копалини України і сумежних країв» (1:10 000 000); [В.] Кубійович, [М.] Кулицький «Карта розміщення українського населення» (1:2 700 000); В. Кубійович «Карта густоти населення України і сумежних країв» (1:5 000 000); [В.] Кубійович, [М.] Кулицький «Карта розміщення українського населення в Азії» (1:27 000 000, одноколірна). Кольорові карти виготовлено в літографії «Унія» у Львові.

Подані в УЗЕ різнотематичні карти засвідчили потенційно високий рівень досягнень українських науковців у різних ділянках гуманітарних і природничих наук, а заодно — і виконавський рівень карт, за чим безпосередньо стояв М. Кулицький, а також немалі можливості місцевих видавництв (видання здійснено у т. зв. Союзній друкарні колективу «Рідна школа»), що вселяло віру організаторів і цілого колективу дослідників у власні сили.

Робота над УЗЕ породжує проект підготовки окремого атласу українських земель, а саме «Атлясу України й сумежних країв»[14]. Його основу становили мальовані для УЗЕ до статті «Україна» карти М. Кулицького.

Задум видати «Атляс України...» виник у 1933 р., коли В. Кубійович, М. Кулицький та інші українські географи перебували на Закарпатті. Спочатку було складено загальний план, тоді почалися різні уточнення щодо характеру, змісту й обсягу карт, дискусії стосовно їхньої тематики. Під час безпосереднього втілення цього плану з'явились різні наукові труднощі, пов'язані з підготовкою матеріалів для картографічних узагальнень. Далі, — пише Г. Колодій, — вони торкнулися «не тільки опрацювання такого комплексного твору, а й підбору співробітників із різних ділянок природознавства й народного господарства. Зібравши протягом кількох років матеріали у бібліотеках Кракова, Львова, Варшави й Праги, редактор «Атлясу» [В. Кубійович] з М. Кулицьким виготовляють чорновики планових мап і їх копії, потрібні для опрацювання кольорових оригіналів»[15].

Уже в процесі створення «Атлясу» постає ще одне питання: хто і за які гроші буде його видавати, тим більше, що видання велике за обсягом, незвичайного формату і багатоколірне. З цією метою В. Кубійович і М. Кулицький та ряд інших співавторів «Атлясу» при підтримці ведучих структур НТШ вирішують підготувати велику виставку карт і діаграм, які повинні були увійти в «Атляс», щоб привернути увагу зацікавлених осіб до праці і національної картографії взагалі. В. Кубійович зазначає у спогадах, що тоді все робилося, «щоб спопуляризувати ідею видання атласу і знайти видавця», тож було ухвалено «зробити виставку карт і діаграм, які мали б ввійти до атласу». У реалізації цього заходу «найбільше праці мав Микола [Кулицький]. Першим завданням було вирисувати великі стінні карти й діаграми на виставку», далі «треба було видрукувати чорні підклади і ручно фарбами нанести на них зміст готових уже оригінальних карт і діаграм. Площа цих стінних карт і діаграм займала понад 150 кв. м...»[16].

1 грудня 1935 р. у залах бібліотеки НТШ була відкрита виставка карт і діаграм під назвою «Український народ, його життя і праця»[17]. Крім безпосередніх організаторів виставки В. Кубійовича і М. Кулицького, у створенні експозиції брали активну участь інші члени НТШ, зокрема працівники музею. Зауважимо, що виставці передували спеціальні заходи НТШ, що так чи інакше стосувалися географії і картографії

України. Відомі ухвали на загальних зборах НТШ, з'їздах українських лікарів і природників, засіданнях секцій та, зокрема, Географічної комісії. Через картографію НТШ постійно прилучалося до загальноєвропейської науки. Варто згадати виступи В. Кубійовича на II Українському науковому з'їзді, який відбувся 1932 р. у Празі, IV Конгресі слов'янських географів і етнографів у Болгарії 1936 р., Міжнародному географічному конгресі у Варшаві 1934 р.[18]

М. Кулицький намалював для виставки всі карти і повністю її оформив. До відкриття у НТШ був випущений путівник під однойменною назвою[19]. Саме завдяки йому вдається сьогодні реконструювати структуру експозиції і перелік демонстрованих на ній карт. План виставки загалом нагадував архітектоніку майбутнього «Атлясу». Він складався із десяти «відділів», кожний з яких репрезентував відповідну тему. Для прикладу перерахуємо карти I відділу, присвяченого «Природі». Карти: I. «Географія» — опрацював М. Кулицький (1:1 250 000); II. «Геологія» — опрацював Ю. Полянський (1:1 250 000); III. «Ґрунти» — за опрацюваннями С. Рудницького (1:1 250 000); IV. «Підсоння» (чотири карти) — за працями С. Рудницького (1:1 250 000); V. «Рістня» (п'ять карт) — за опрацюваннями М. Мельника (1:1 250 000) і т. д.[20] На виставці, згідно з путівником, було експоновано понад 100 карт і діаграм.

У Львові виставка була відкрита 15 днів. Поставлені цілі — «з'ясувати численними картами й діяграмами наглядним способом головні прикмети населення й господарки української етнографічної території», показати «розподіл української етноґрафічної території між різними державами й частинну замкненість життя поодиноких віток нашого народу в межах поодиноких держав [...] недостатнє знання про інші частини українських земель та про поодинокі явища життя на всьому просторі української території [...] були в загальному, досягнуті»[21].

Виставка — новаторська як за змістом, так і за формою — викликала широке зацікавлення. Вельми значна насиченість експозиції картографічним матеріалом дивувала навіть не завжди зичливу до таких українських акцій польську пресу. Резонанс, який отримала виставка, посприяв тому, що нею зацікавилась і громадськість поза Львовом, вона стала пересувною. Її оглядають у різних містах і містечках Галичини — Дрогобичі, Станіславі, Тернополі, Коломиї, Самборі, Збаражі. У січні 1936 р. виставка української картографії, за сприяння німецького Географічного інституту та Українського наукового інституту, демонструвалася у Берліні. Нині у розпорядженні науки є супровідний лист, виданий канцелярією НТШ В. Кубійовичу для «пред'явлення польській прикордонній митній владі», у якому мовиться, що перевозились «27 великих карт у масштабі 1:1 250 000; 70 малих карт, переважно у масштабі 1:4 000 000, наклеєних на 29 аркушах і 10 таблиць з діаграмами»[22]. Відкриття виставки пройшло у приміщенні Морського інституту. Були присутніми 500 осіб, зокрема, географи-професори Альбрехт Пенк та Норберт Кребс, гетьман Павло Скоропадський.

Після вступного слова В. Кубійовича обговорення вів друг і учитель С. Рудницького А. Пенк. Картографічна праця знайшла гаряче схвалення серед українських емігрантів та вчених Німеччини.

Виставка карт українського атласу експонувалася також 16—22 серпня 1936 р. на IV Слов'янському конгресі географів і картографів у Софії (Болгарія). Друга закордонна виставка відбулася стараннями Українсько-болгарського товариства у Софії[23]. І тут праця українських географів і картографів В. Кубійовича і М. Кулицького та його співавторів здобула підтримку та розуміння учених багатьох країн. Як і у Берліні, тут було видано каталог карт та діаграм виставки[24]. Обидва закордонні покази викликали захоплення в чужинців, які таких успіхів від українців, недержавної нації, не сподівалися. Виставка планувалася ще у Варшаві й Римі.

Водночас із загальною ознайомчо-виховною метою була досягнута авторами виробнича мета, пов'язана з виданням «Атлясу». Задум здійснився. Справи розгорталися так, що після двотижневої виставки у Львові та успіхів її за кордоном Василь Микитчук разом з іншими (велика ініціативна роль у цьому належить Василеві Витвицькому та Ігореві Федіву) «заложили Український видавничий інститут у Львові і заходилися за видання атласу. Форму дало Наукове Товариство ім. Шевченко...», у якому на той час головував Іван Раковський. Далі, — згадує В. Кубійович, — «треба було зробити всю технічну картографічну роботу, щоб витрати на видання «Атлясу» були якнайменші. На це пішло понад рік праці Миколи [Кулицького] (1936 і початок 1937)»[25].

Готуючи карти «Атлясу», їхні автори, зрозуміло, ставили перед собою як наукові, так і політичні цілі: це видання було покликане не лише висвітлити стан і статус української території, але й підкреслити її історичну єдність.

У передмові до «Атлясу» зазначається: «...наш народ утратив і знову незалежність, і його національна територія знову розділена між різними державами. Те, що життя поодиноких віток нашого народу частинно замкнене в межах поодиноких держав, є причиною нашого недостатнього знання нашої всієї національної території. Зокрема ж теперішні умови життя в ССРР є причиною, що ті частини нашої нації, які живуть поза межами Совєтів, а також чужинці дуже мало знають про найбільшу частину українських земель. Ці сумні факти вкладають на незалежну українську науку обов'язок подавати і своїй суспільности і заграниці відомости про життя на всіх українських землях, без огляду на політичні кордони. Таку мету має й наш «Атляс України й сумежних країв». Він дозволяє огорнути оком ціле нашої національної території і в легко доступний спосіб, з допомогою мап і діяграм, пізнати найважливіші явища нашого життя в їх географічному розміщенні»[26].

«Атляс» готувався досить великим колективом авторів. Серед них знані дослідники, більшість з яких дійсні члени НТШ: В. Дорошенко,

Е. Жарський, І. Зілинський, Р. Зубик, В. Іванис, І. Іваницький, І. Крип'якевич, В. Кубійович, М. Кулицький, Л. Кунасевич, М. Мельник, С. Пастернак, Ю. Полянський, В. Садовський, І. Тесля, І. Федів, Е. Храпливий, В. Чередіїв. Колектив авторів трактував завдання «Атлясу» дуже широко, наслідком чого стало тематичне розмаїття карт, діаграм та інших матеріалів. Перший «відділ» «Атлясу» — природа (рельєф, будова землі, ґрунти, води, рослинність, тваринний світ); другий — населення (густота населення, віровизнання, національний склад, поділ за статтями); третій і четвертий — загальна економіка, корисні копалини, сільське господарство. Крім того, видання включає карти на історично-географічну тематику, відображає поширення шкільництва, освіти, видавничої справи, преси, а для західноукраїнських земель — також стан кооперативних спілок (кооперацій), товариств, організацій тощо.

Головним редактором «Атлясу» був В. Кубійович, рисування карт і все технічне оформлення картографічних матеріалів належить М. Кулицькому. Вихід «Атлясу» у світ на початку 1937 р. став справжнім святом для національної науки і тріумфом для В. Кубійовича як його головного організатора та керівника. М. Кулицький цією працею здобув всезагальне визнання як висококваліфікований картограф. Своє особливе місце в науці «Атляс» посів завдяки тому, що уперше комплексно показав усі українські землі (на декількох картах зафіксовано розселення українців поза українськими етнічними територіями), що не тільки задовольняло об'єктивні потреби національної науки, а й «продукувало знання про Україну до чужинців і приєднувало для неї прихильників». У виданні на 66 розворотах вміщено 143 карти і близько 100 діаграм, графіків та рисунків. Окремо варто згадати «подиву гідний зібраний і узагальнений в «Атлясі» статистичний матеріал», оснований на даних різних джерел (це особливо підкреслювала тодішня критика). Як за змістом, так і за оформленням ця картографічна праця не поступалася жодному з існуючих національних атласів країн Європи (до речі, маючи добру поліграфічно-видавничу базу й авторитетне коло університетських географів, очолюваних раніше проф. Е. Ромером, польська наукова громадськість не зуміла створити чогось подібного стосовно Польщі). Це був перший і до цього часу найбільш фундаментальний комплексний науково-довідковий атлас України в її етнічних межах.

Тираж видання порівняно невеликий — чотири тисячі примірників. З них три тисячі було розіслано передплатникам. Решту знищила більшовицька влада уже після 1939 р. Крім української, «Атляс» був видрукований і англійською мовою (це перед війною, коли у Європі панувала у науковому вжитку переважно німецька)[27].

Крім власних і виконаних у співавторстві карт, М. Кулицькому в «Атлясі» належать окремі параграфи, які він написав (сам або теж у співавторстві з В. Кубійовичем). В. Кубійович, дякуючи у «Вступі»

авторському колективові «Атлясу», відзначає: «Всім в[исоко]п[оважаним] співробітникам складаю на цьому місці щиру подяку. Окрема ж подяка належиться п[анові] Миколі Кулицькому, не лише за його співавторство в численних картах, але не в меншій мірі за технічне опрацювання «Атлясу». Коли наш «Атляс» може, з технічного погляду, сміло рівнятися з подібними чужинними працями, хоч він і не опрацьований в жодному картографічному інституті і при скромних технічних засобах, то це треба завдячити в першій мірі знаменитій, повній віддання і жертовности праці мойого приятеля п[ана] Миколи Кулицького»[28]. Тодішній рецензент «Атлясу» В. Огоновський констатує: «Рисуваня карт, їх технічне переведення на цинках і нагляд над друкарським виконанням — усе це було геть чисто в руках М. Кулицького»[29]. Як уже вказувалося, «Атляс» вийшов у спеціально під нього створеному «Українському видавничому інституті» у Львові — першій такій інституції на західноукраїнських землях (вул. Личаківська, 4), карти виконано у львівському літографічному закладі А. Ґеґедіса, а палітурні роботи — у друкарні Наукового товариства ім. Шевченка. Принагідно зауважимо, що у 1936—1939 рр. М. Кулицький активно співпрацює з названим Інститутом.

Отже, «Атляс України й сумежних країв» (1937) є на сьогодні найфундаментальнішим картографічним твором української географії міжвоєнного часу, у створенні якого визначне місце належить Миколі Кулицькому. Його роль як «вченого і скрупульозного картографа» в українській та зарубіжній науці, насамперед у підготовці «Атлясу», ще чекає своєї окремої фахової оцінки.

Творячи «Атляс», автори передбачали актуальність свого твору в історичній ситуації 30-х рр. XX ст. Вони усвідомлювали, що видання карт України в її етнічних межах у той період, коли землі українського народу були розділені між кількома країнами, — це справа не лише освітньо-культурна, а й державно-політична. «Картографічна боротьба» за територію, точне географічне її визначення (делімітацію), — все це золотою ниткою проходить і через праці видатних українських учених — Михайла Грушевського, Григорія Величка, Степана Рудницького, Мирона Кордуби, Володимира Ґериновича, Дмитра Багалія та ін.[30]

У 1936—1937 рр. колектив, що склав «Атляс», починає готувати велику «Географію українських і сумежних земель»[31]. Це був поважний і престижний науковий проект західноукраїнських науковців. Географія «мала за мету виповнити частинно одну з дошкульних прогалин у нашому українознавстві — подати географію наших етнічних земель» (ті праці, які з'явилися досі, були «здебільшого невеликі об'ємом і перестарілі, головно, коли мати на увазі географію людини. Крім того є вони або без ілюстративного матеріялу, карт, діяграм, або той ілюстративний матеріял дуже скупенький, неповний і часто випадковий»)[32]. Книга складається із кількох тематичних розділів, задумана

багатоілюстрованою. Дев'ять розділів стосується природи — геології (Ю. Полянський), рельєфу (В. Кубійович), ландшафтів (С. Пашкевич), ґрунтів (В. Чередіїв), клімату (І. Тесля), внутрішніх вод (І. Тесля), морів (І. Федів), рослинності (М. Мельник) і тваринного світу (Є. Жарський). Окремий розділ висвітлює історію української колонізації (І. Крип'якевич). Наступні присвячені населенню України — його розміщенню, рухові, національним відносинам (їх написав В. Кубійович; оселі України — М. Кулицький у співавторстві з В. Кубійовичем; расові характеристики населення — Р. Єндик, мовні особливості українців — І. Зілинський). Закінчують книжку розділи з економічної географії. Підготовку карт, картосхем, графіків, діаграм чи просто рисунків доручено було виконати Миколі Кулицькому. Їх у книзі вміщено 210 з додатком семи вклейок кольорових карт: «Адміністративний поділ», «Геологія», «Фізична карта», «Ґрунти», «Національності» (2 карти), «Корисні копалини» (усі вони були видруковані у згаданому «Графічному заведенні А. Геґедіса у Львові»). Особливо багаті графічними матеріалами ті економічно-географічні розділи, які «розкривають просторове поширення явищ, що вивчаються, їх структуру і динаміку розвитку». Тільки карт і картосхем у «Географії» 166: це авторські праці М. Кулицького; роботи, які виконав М. Кулицький у співавторстві з іншими дослідниками; копії або варіанти відомих раніше його карт; врізки давніх австрійських топографічних карт, пристосованих географом до українського тексту (написи подано українською мовою); кольорові карти-вклейки — повтори з «Атлясу». У «Вступному слові» В. Кубійовича до «Географії» висловлено подяку колективу співавторів, «передовсім Миколі Кулицькому [...] за виготову рисунків карт і діяграм».

Так завдяки картографічній творчості М. Кулицького було зроблено вагомий внесок у цілу низку розділів географічної науки, насамперед географію населення і демографію. Виділимо, зокрема, розділ «Розміщення людності» — карти М. Кулицького і пояснення в «Атлясі України й сумежних країв», здається, дуже допомогли В. Кубійовичу у написанні цієї частини книги. І. Стебельський навіть стверджує: «З допомогою карт, підготовлених М. Кулицьким, Кубійович описав розміщення і густоту населення і пояснив її простірне коливання відповідно до природи та історичних процесів колонізації степів, формування індустріяльних населених пунктів та їх скупчень»[33]. Карти дали змогу з'ясувати густоту міського населення (це питання висвітлювала окрема карта), на їхній основі були пояснені динаміка торгівлі на пограниччі між природніми зонами і т. д.

Підсумовуючи значення «Атлясу» і «Географії» для розвитку української науки, не можна не погодитися з висновками О. Шаблія: «В. Кубійович і М. Кулицький у 30-х роках здійснили великий науковий подвиг — після виїзду С. Рудницького до радянської України і його арешту (1933 р.) вони розгорнули почату ним справу —

підготовку і видання карт і атласів України та окремих її земель. При відсутності власної поліграфічної бази й українських професіоналів-картографів картографічна діяльність В. Кубійовича — М. Кулицького — справді подвиг людей-сподвижників [...] Вони дали у руки свідомого українства духовну зброю, яка своєю силою могла порівнятися хіба що з багатотомною працею М. Грушевського „Історія України-Руси"»[34].

Паралельно з працею над картами для «Атлясу» та «Географії українських і сумежних земель» М. Кулицький публікує, головним чином з 1935 р., численні карти та картосхеми в журналах «Наша Батьківщина», «Життя і знання» та ін. Протягом 1937—1939 рр. він є не лише видавцем і членом редакції журналу «Життя і знання», але й безпосереднім виконавцем картографічного матеріалу та художником-оформлювачем друкованих статей. Подаємо перелік його карт і картосхем, уміщених у цьому часописі:

1935 р. — «Подорож Павла Алепського по Україні від кордону Молдавії до границь Московщини» (№ 6, с. 180); «Мапа України (УСРР) й суміжних із нею країв» (№ 10, с. 276).

1936 р. — «Мапка подорожі по Україні патріярха Макара» (№ 6, с. 191); «Сучасна Палестина» (№ 7, с. 203); «Зелений Клин і Манджурія» (№ 7—8, с. 217); Картосхема до статті Е. Малика «Куди відлітають птахи та як поводяться під час перелету» (№ 9, с. 249); «Мапа Катальонії й земель, де живуть катальонці» (№ 11, с. 31).

1937 р. — «Манджурія» (№ 1, с. 23); Картосхема до статті В. Щербаківського «Поросся» (№ 4, с. 121) (під картосхемою підпис: «Рис. М. Кулицького»); «Мапа, що з'ясовує розріст римської держави» (№ 5, с. 144); «Галицька держава за Ярослава Осмомисла» (№ 10, с. 274); «Картосхема автогужових шляхів Німеччини» (№ 12, с. 355); «Картосхема Тихого океану і прилеглих до нього країв» (№ 12, с. 359).

1938 р. — Картосхема «Західна Україна» (№ 2, с. 36); «Сучасне Закавказзя» (№ 4, с. 113); «Надбалтійські держави: Литва, Латвія, Естонія» (№ 6, с. 176); «Колишня передвоєнна Австро-Угорщина з зазначенням країн, що від цієї держави 1918 р. відпали» (№ 7—8, с. 205); «Повоєнна Австрія з її природними багатствами» (№ 7—8, с. 206); «Австрія після «аншлюсу» й її адміністративний поділ» (№ 7—8, с. 206); «Закарпаття» (№ 11, с. 307).

1939 р. — «Парохії грецького обряду в Люблинщині в XVII в.» (№ 2, с. 52) (під картосхемою підпис: «МК»); «Балканський півострів» (№ 5, с. 137); «Південно-східна Африка і частина Близького Сходу» (№ 5, с. 154); «Адріятика» (№ 6, с. 176); «Театр бойових дій під Конотопом 1659» (№ 7—8, с. 109); «Територія Бельгії і прилеглих країн» (№ 7—8, с. 209); «Пограниччя Непалю й Сіккім» (№ 7—8, с. 229).

У 1939 р. М. Кулицький (у співавторстві з В. Кубійовичем) створює і видає також кольорову одноаркушну гіпсометричну карту під назвою «Фізична карта українських земель» (1:1 500 000, розмір 144,8 х 77,7 см,

Микола Кулицький. 1930 р.

карта друкується в Українському видавничому інституті у Львові[35]); «Карту Европи» (1:17 000 000, Львів: Мистецтво, 1939. Степан-Ігор Щурат), «Карту України» (1:250 000, Львів: Унія, 1939) (підпис: «Рис. М. Кулицький»). Високу інформативність і фахове оформлення «Фізичної карти українських земель» відзначив Е. Жарський, окремо підкреслюючи значення охопленої полотном карти території (від Вісли до Волги, від Полісся до Кавказу), правопис історичних назв місцевостей[36].

У другій половині 1930-х рр. карта та картосхема М. Кулицького стають поширеним елементом журнальних статей, а також розвідок і монографічних досліджень. Крім згаданих, М. Кулицький створює карту «Powiat grodzieński w XVI wieku» (1:400 000) до праці М. Якубовського «Powiat grodzieński» (Prace Komisji Atlasu historycznego Polski. — Kraków, 1935. — Zesz. III. — S. 110—111); дев'ять карт до розвідки В. Кубійовича «Пастушство Буковини» (Праці Географічної Комісії НТШ. — Львів, 1935. — С. 189—198); «Карту сезонових осель Буковини», підписану «Рис. М. Кулицький», карту до статті того ж автора «Розміщення населення в Бойківських Карпатах» (Літопис Бойківщини. — Самбір, 1938. — Ч. 10. — С. 37—38) та ін. У цей час М. Кулицький опрацьовує також інші українсько- і польськомовні карти (виявлення картографічних творів М. Кулицького у монографіях і статтях різних авторів вимагає окремого дослідження). Закінчується картографічна діяльність М. Кулицького у 1930-х рр. картами та картосхемами до збірника «Карпатська Україна» (Львів, 1939), який присвячено молодій Українській державі, що була проголошена на Закарпатті.

У 1940—1944 рр. М. Кулицький недовго працює у Львові, триваліший час — у Кракові. Там навіть закладає невелике картографічно-статистичне бюро при Українському Центральному Комітеті. Основним його заняттям (зрозуміло, крім картографування) тоді було формування картотеки зі статистичними відомостями про національно-релігійні та інші відносини в Галичині, Волині, Холмщині. У робітні М. Кулицького знаходимо також «Життєписи проводів УДК, секцій чи об'єднань праці, повітових і волосних делеґатур, мужів довір'я, службовців УЦК і УДК». Загалом картотека акумулювала інформацію приблизно про 2 тис. осіб[37]. Ця робота стала своєрідним продовженням тієї, яку М. Кулицький та інші географи започаткували у Львові під час створення «Атлясу України й сумежних країв» (нині ця картотека та інші матеріали М. Кулицького зберігаються в Архіві В. Кубійовича в Оттаві (Канада))[38].

Давньою мрією українських учених і військової еліти України (з часу визвольних змагань) було передусім видання історичного атласу України. У необхідності такого атласу були переконані і навіть проектували його С. Рудницький та І. Крип'якевич (у домашньому архіві І. Крип'якевича є численні попередні ескізи та чорнові рисунки карт, виконані здебільшого, мабуть, С. Рудницьким). Однак переїзд С. Рудницького у Харків, репресії в Україні, а на західноукраїнських землях

фінансові труднощі і брак зацікавлених осіб-виконавців не дозволили у 20-х — 30-х рр. XX ст. втілити цей задум. Ідея створення окремого історичного атласу відроджується лише з виходом у світ «Атлясу України й сумежних країв». Її реалізація почалася у 1941 р. зусиллями В. Кубійовича та М. Кулицького за допомогою І. Крип'якевича.

Нині мало відомо про перебіг підготовки цього атласу. Первісна його назва була: «Рукописні карти до історії народознавства і господарства України»[39]. У короткій передмові сказано: «Ця картографічна збірка характеризує історичний розвиток України і українознавства, давні етнічні та господарські відносини України». Уся робота концентрувалася в німецькому «Інституті досліджень границь і зарубіжжя в Берліні-Штеґліці». Перші карти були виготовлені уже на початку 1941 р. Миколою Кулицьким, Оттомаром Штарке і Вальтером Габіхтом[40]. Праця, як вказують джерела, над цим атласом проходила в надзвичайно складних політичних і скрутних матеріальних обставинах. 12 лютого 1941 р. дружина М. Кулицького Олександра в листі до родини пише: «[...] навіть не уявляєте, в яких умовах жиємо. Холод і голод. Микола дуже запрацьований. Найстрашніше, що його постійно шпіцлюють німці. Я кожного вечора молюся, щоб його не взяли»[41]. Річ у тім, що підготовка цього видання здійснювалася під прискіпливим наглядом німецьких властей. А. Жуковський у вступі до видання сигнального примірника «Атлясу» 1993 р. стверджує, що чимало карт, які увійшли до книги, вимагають сьогодні пояснень, а «шкода, що їх не мали можливості зробити автор В. Кубійович чи картограф Микола Кулицький, які знали також закуліси і атмосферу, в яких виготовлялися ці карти, а також більше могли б розказати про втручання німецьких спеціалістів»[42]. «Атлас» — очевидно, за задумом авторів — не належав до типових у жанровому плані історичних атласів. Він скомпонований з проекцією на історію України лише для того, щоб, як влучно висловився А. Жуковський, «стати документацією у заходах створення української держави». Карти до нього складались безпосередньо перед Другою світовою війною, тому деякі з них недопрацьовані і несуть на собі печать того непростого часу, що панував у Європі.

«Атляс» містить 38 аркушів різноманітних карт, картосхем, діаграм і графіків. Його 40 карт і картосхем ґрунтуються на «Атлясі» 1937 р. Особливу наукову вартість, зокрема, для порівняльного аналізу історико-географічних явищ, мають 15 перших карт, які висвітлюють історичний розвиток українських територій від VII ст. до кінця 30-х рр. XX ст. Більшість карт, як ми знаємо, виконані рукою М. Кулицького. Але до видання «Атлясу» тоді, як це не прикро, не дійшло. Збереглися лише пробні примірники. З початком війни на заваді публікації стала переорієнтація Німеччини щодо українського питання, у зв'язку з чим «Атляс» виявився непотрібним[43]. Один із його примірників у 1980-х рр. потрапляє до рук А. Жуковського, котрий пише до нього передмову, примітки і перевидає цей картографічний твір у

1993 р. (насправді рятує від забуття) під егідою Наукового товариства імені Шевченка в Європі[44]. До цього «Атлясу» додано окремим зошитом «Вступ» із «Атлясу» 1937 р. українською й англійською мовами. Як пам'ятка картографії «Історичний атлас України» заслуговує подальшої дослідницької уваги з боку істориків і географів[45].

1940 р. М. Кулицький разом із В. Кубійовичем оприлюднюють одноаркушну «підручну» карту «Лемківщина і Надсяння» (1:1 400 000, Краків: Українське вид-во), у 1942 р. — стінну «Фізичну карту Чорноморських країв» (1:1 500 000, Краків—Львів, пізніше двічі повторена і видана з певними доповненнями: 1:1 250 000, Краків—Львів, Українське вид-во), перевидають свою «Фізичну карту українських земель» з 1939 р. (Краків—Львів, 1942). У 1943 р. ці ж автори публікують «Адміністративну карту Галичини» (1:500 000, Краків—Львів: Українське вид-во, 1943)[46].

Окрема сторінка картографічної діяльності Кубійовича та Кулицького — це заходи з картографування матеріалів, котрі стосуються національних взаємин в Україні і на суміжних теренах. У листі до Тимоша Олексюка В. Кубійович зазначає, що завдяки цим картам «будуть вирізнені такі етнічні групи, які ніколи не вирізнювалися. Оце вони: поляки, колоністи з часів польських, латинники, українці, греко-католики з польською мовою, жиди, німці, інші. Текст буде короткий, зате буде карта і список усіх осель з характеристикою національних відносин при помочі точних чисел. Д[окто]р Кулицький пробує зробити роботу для Холмщини і Підляшшя...»[47]. Як випливає із тексту, детальне картографування етнічних стосунків мало початись саме з Холмщини і Підляшшя, охопивши далі інші історично-географічні регіони, однак ця ідея не була реалізована — все закінчилось на чорно-білому варіанті карти «Холмщина і Підляшшя», що вийшла під час війни (рік не позначено) німецькою мовою у масштабі 1:400 000[48].

У той же час М. Кулицький прилучається до справи перевидання «Географії українських й сумежних земель» 1938 р.[49] Тираж 1938 р. розійшовся в основному у Західній Україні. У Східній Україні були поширені спотворені відомості про географію українців. Згадане видання 1938 р. було тоді доопрацьовано, подекуди розширено й осучаснено. Зокрема істотних змін зазнала картографічна частина: ряд карт уточнено і перероблено, більше десяти з них, як другорядні, усунено. Водночас уведено нові карти, наприклад, такі, як «Українські землі в 1941 р.» (с. 27), «Приріст людности в роках 1927—1939» (с. 309), «Міста (стан з 1939 р.)» (с. 287), низка геологічних карт і т. д. Загалом за числом карт і картосхем «Географія...» 1943 р. (Краків—Львів, 1943) трохи перевищує видання 1938 р. Усіх карт у книжці вміщено 170. Кольорові карти, які додавались, виконані технічними засобами.

Дещо раніше М. Кулицький складає різнотематичні карти до німецькомовного скороченого перевидання «Географії українських й

сумежних країв»[50], публікує окремі картосхеми в українських краківських та львівських часописах за 1942—1943 рр.

Останньою більшою картографічною працею М. Кулицького були 88 карт і картосхем до тематичної частини «Енциклопедії Українознавства»[51], у редакційну колегію якої він увійшов («карти і діаграми роботи М. Кулицького»). Готуючи картографічні матеріали до першого тому ЕУ, вчений викладає картографію на філософському факультеті — протягом літнього і зимового семестрів 1948/1949 рр. в Українському Вільному Університеті, крім того, на відділі географії веде географічний просемінар, там захищає докторську дисертацію. Загалом том І (Част. 1) ЕУ охоплював 62 карти, том II (Част. 2) — 17, том II (Част. 3) — 9. Усі карти, картосхеми, діаграми М. Кулицького, за визначенням географів, «були високопрофесійні». Редакція розуміла, що «карти це не прикраси, а цінний довідково-ілюстрований матеріал», який суттєво доповнює зміст статей[52]. Усі карти виконані, як і в львівському (1937) та берлінському (1941) атласах, рукою М. Кулицького. У післямові від редакції читаємо: «За виконання карт глибока подяка належить д[окто]рові М. Кулицькому»[53]. До останнього тому додано чотири, здебільшого перероблені на основі «Атлясу» (1937) кольорові карти, а саме: М. Кулицький «Фізична карта України» (1:5 000 000); Ю. Полянський «Геологічна карта України» (1:5 000 000); Г. Махів «Карта ґрунтів України» (1:5 000 000); В. Кубійович, М. Кулицький «Етнографічна карта України» (1:5 000 000). Усі малював М. Кулицький.

На початку 1950 р. Микола Кулицький разом із дружиною — філологом Олександрою, з дому Мельник, — та двома дітьми переїжджає в США. Спершу зупиняється у Філадельфії. У 1952 р. заходами свого давнього приятеля з Кракова географа П. Баб'яка потрапляє на постійне проживання до Чикаго і там працює за фахом близько шістнадцяти років у фірмі «NcNALLY Company». Прибувши до США, він майже пориває з В. Кубійовичем. В одному з листів, від 29 листопада 1953 р., М. Кулицький пише В. Кубійовичу: «Щодо Енциклопедії (йдеться, правдоподібно, вже про перші томи ЕУ II. — *О. К.*), то на мою поміч не числи. Я зайнятий в 100% та працюю від рана до вечора в фірмі і трудно, щоби я, прийшов до хати, розкладався до рисовання чи писання»[54]. І все ж деякі дослідники вважають, що співпраця вчених тривала, що для ЕУ М. Кулицький «виготовив близько три чверті загальної кількості карт»[55]. Знаємо також, що 17 червня 1952 р. на чисденні прохання В. Кубійовича М. Кулицький відповідав: «Ти вже два рази писав, щоби Тобі прислати якісь докладні матеріали тих стейтів, де живуть скупчено українці, і хочеш зробити мапу розміщення церков чи українців. Я Тобі пораджу таке: зроби картограми по стейтам і це буде найкраще, якщо там не можеш дістати нічо докладнішого. Я Тобі не можу вислати таких мап. Чому? Бо ті парохії є часто в малих «підідвках» і до того треба докладних мап, а я ще так далеко не вріс,

щоби знав, що можна пересилати, а що ні з тої матерії, тим більше в такі глупі часи»[56]. Восени 1952 р. В. Кубійович знову звертається до М. Кулицького, просячи «перекласти на англійську мову пояснення» до своєї карти Галичини[57] і т. д.

Розрив між цими сподвижниками національної географії та картографії трактувався громадськістю по-різному. Деякі висловлювання мали звинувачувальне забарвлення: «що я [В. Кубійович. — *О. К.*] Миколу використовую і що справжнім автором спільних карт є Кулицький»[58]. Така думка, до речі, побутувала серед наближених людей і родини Кулицького ще наприкінці 1930-х рр. Напередодні переїзду М. Кулицького до США з цього приводу навіть газети були категоричними: «Побачимо, що зробить Кубійович у ділянці картографії без Кулицького»[59]. Проте сам В. Кубійович ці закиди, здається, нехтував. Мета була досягнута. Спільно чи не спільно підготовлені карти, атласи, книжки жили і приносили користь своїм і чужим. Зрештою, усі крапки над «і» у цьому питанні ставить сам В. Кубійович у своїх писаних на схилі віку спогадах: «Моїм завданням було планування карт, зауваження до проектів Миколи і коректи також [...] знайти видавця, або самому видавати карти, тобто подбати про фінанси і збут»[60]. Останнім часом знайдено нові матеріали, які кидають певне світло на взаємини цих двох видатних картографів і географів в історії української науки і культури. Виявлена записка в справі оформлення перших сторінок англомовного видання «Енциклопедії Українознавства» (АЕУ) від 6 лютого 1963 р., у якій В. Кубійович зазначав: «Більшість карт до АЕУ є взята з ЕУ. Вони були опрацьовані д[окто]ром Кулицьким. Справді д[октор] Кулицький відмовився від рисунку нових карт для АЕУ, все-таки 3/4 карт є його ділом і тому було би справедливо щоби додати його прізвище в групі «Editoral Associates». Для вияснення тої справи прошу написати до д[окто]ра Кулицького офіційного листа приблизно такого змісту, як подаю у проекті. Якби д[окто]р Кулицький відмовився, згадаємо його прізвище у вступному слові...»[61]. Але, як відомо, так не сталося — його прізвище не фігурує ніде[62]. Правдоподібно, нова генерація енциклопедистів вирішувала справи по-своєму...

З прибуттям М. Кулицького до США майже припиняється його співпраця з європейськими науковими та навчальними осередками, товариствами. Через тривалу хворобу він бере дуже незначну участь в українському громадському і науковому житті. У 1950-х — 1960-х рр. створює заледве кілька карт та картосхем для шкіл і шкільних підручників на замовлення українських освітніх центрів Канади і США.

Помер М. Кулицький 26 жовтня 1970 р., похований у Чикаго на українському кладовищі св. Миколая. Зі смертю М. Кулицького відійшов у вічність визначний картограф і географ 30-х — 40-х рр. XX ст., життя і творчість якого ще жде свого всебічного і глибокого дослідження.

Примітки

[1] Енциклопедія Українознавства.— Париж—Нью-Йорк, — 1962. — Т. 4. — С. 1230.

[2] Кулицький Микола [...] картограф і географ. Навчався у Краківському університеті і в 1930-х — 1940-х рр. допомагав В. Кубійовичу готувати різні карти до його атласу України. Під час Другої світової війни керував картографічним і статистичним відділом Українського Центрального Комітету в Кракові та Львові. У повоєнний період він отримав докторський ступінь в Українському Вільному Університеті і був дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка. Емігрував до Чикаго на початку 1950-х рр. (Encyclopedia of Ukraine. — Toronto—Buffalo—London, 1988. — Vol. II. — P. 712).

[3] *Шаблій О.* Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. — Париж—Львів, 1996. — С. 322—320 та ін.; Будівничі НТШ й ЕУД: Володимир Кубійович (1900—1985), Атанас Фіголь (1908—1993): Наук. зб. — Київ, 1998; *Купчинський О.* Причинки до історії української картографії 30—40-х років XX століття. Микола Кулицький // Mappa mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів—Київ—Нью-Йорк, 1996. — С. 789—808; *Його ж.* Славетний український географ і картограф Микола Кулицький // Питання історії, української і слов'янських мов та культури: Зб. доп. і повід. — Львів, 1997. — С. 149—161.

[4] *Кубійович В.* [Вступ] // Науковий збірник Географічної секції при Українській студентській громаді у Кракові. — Краків, 1930. — С. 89—113.

[5] Науковий збірник Географічної секції...— С. 116. До видання ввійшли статті В. Кубійовича, І. Декайла, П. Баб'яка, М. Габлинського, Т. Музичишина, П. Біланюка, М. Рабій, М. Кулицького.

[6] Володимир Кубійович. Мемуари. Роздуми. Вибрані листи / За ред. О. Шаблія. — Париж—Львів, 2000. — С. 59.

[7] Див.: Праці Українського наукового інституту. — Варшава, 1933. — Т. 14.

[8] *Шаблій О.* Володимир Кубійович... — С. 478.

[9] Див. зауваги з цього приводу: *Шаблій О.* Володимир Кубійович... — С. 467—470.

[10] Володимир Кубійович. Т. II. Мемуари. Роздуми... — С. 35.

[11] Своєчасність і велика актуальність цієї карти відзначена у: В. Кубійович, М. Кулицький. Адміністративна карта Галичини, зі спеціяльним узглядненням адміністративного поділу греко-католицьких єпархій. — Львів, 1934 // Життя і знання. — Львів, 1934 — № 7/8. — С. 236. Пор. також: *Колодій Гр.* Діяльність Володимира Кубійовича в ділянці картографії // Будівничі... — С. 63.

[12] [Без підпису] // Дзвони. — Львів, 1935. — № 10. — С. 505. Пор. також: *Падюка Н.* Українські часописи Галичини 20—30-х рр. XX ст. про картографічні праці В. Кубійовича і М. Кулицького // Українська періодика: історія і сучасність. Доп. та повід. сьомої Всеукр. наук.-теорет. конференції. Львів, 17—18 травня 2002 р. / За ред. М. М. Романюка. — Львів, 2002. — С. 328—329.

[13] Українська Загальна Енциклопедія. Книга знання в трьох томах багато ілюстрована, з кольоровими таблицями, мапами та образками / Під гол. ред. І. Раковського. — Львів—Станислав—Коломия: Вид-во кооперативу «Рідна школа», 1935. — Т. I—III.

[14] Атляс України й сумежних країв / Під заг. ред. В. Кубійовича. — Львів: Український видавничий інститут, 1937. — I—XXXIX + 66 с.

[15] *Колодій Гр.* Діяльність Володимира Кубійовича в ділянці картографії // Будівничі... — С. 67.

[16] Володимир Кубійович... — С. 86 та ін.

[17] Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1.І.1935—25.XII.1937. — Львів, 1937. — Ч. 73. — С. 75.

[18] *Шаблій О.* Діяльність Володимира Кубійовича в Науковому товаристві імені Шевченка // Історія української географії. — Тернопіль, 2001. — Вип. 3. — С. 13—14 та ін.

[19] Провідник по виставі... Український народ, його життя і праця. Виставка демографічно-господарських карт і діаграм у Музеї Товариства 1—15 грудня 1935. — Львів, 1935. — 23 с.

[20] Провідник... — С. 7.

[21] Там же. — С. 5.

[22] Володимир Кубійович... — С. 679. Про організацію виставок та взаємини В. Кубійовича з президією НТШ див. також: Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 309, оп. 1, спр. 250.

[23] У Берліні та Софії, як раніше у Львові, було видано окремі каталоги виставок карт і діаграм, кожний з яких був іншим. Пор.: Die Ukraine in Karten und Diagrammen / Ausstellung demonstration Geographich — wirtschaftlichen Karten und Diagramme des gegenwärtigen ukrainischen Volksgebietes. Veranstaltet vom geographischen Institut der Friedrich-Wilhelms-Universität und vom Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut in Berlin von 14 bis 19 Januar 1936. — Berlin, 1936; Украина въ диаграми и карти. — София, 1936.

[24] *Колодій Гр.* Діяльність... — С. 67; *Шаблій О.* Володимир Кубійович... — С. 453.

[25] Володимир Кубійович... — С. 86.

[26] Атляс України... — С. VII.

[27] *Шаблій О.* Володимир Кубійович... — С. 452.

[28] Атляс України... — С. VII.

[29] *Огоновський В.* Рец. на кн.: Атляс України й сумежних країв // Життя і знання. — Львів, 1937. — Ч. 4. — С. 96. Цей же автор умістив також іншу рецензію у: Просвіта. — Львів, 1937. — Ч. 7/12. — С. 162.

[30] *Шаблій О.* Володимир Кубійович... — С. 478—479.

[31] Географія українських і сумежних земель / Опрацював і зредагував В. Кубійович... при співучасті Р. Єндика, Е. Жарського, І. Зілинського, В. Іваниса, М. Кулицького, І. Крип'якевича, М. Мельника, С. Пашкевич, Ю. Полянського, І. Теслі, І. Федіва і В. Чередієва. — Львів: Український видавничий інститут, 1938. — Т. І: Загальна географія. — VIII + 512 с. + 7 карт.

[32] *Кубійович В.* Вступне слово // Географія... — С. III.

[33] *Стебельський І.* Володимир Кубійович як географ // Будівничі... — С. 49.

[34] *Шаблій О.* Володимир Кубійович... — С. 70.

[35] Вона замінила першу шкільну фізичну карту України С. Рудницького, створену ще у 1918 р., під назвою «Стінна фізична карта України (1:1 000 000, Львів—Відень, 1918).

[36] *Жарський Е.* [Без назви] // Просвіта. — Львів, 1939. — Ч. 1/3. — С. 31. Пор. також: *Падюка Н.* Українські часописи...

[37] *Кубійович В.* Українці в Генеральній губернії 1939—1941. Історія Українського Центрального Комітету. — Чікаго, 1975. — С. 135.

[38] Матеріали картотеки М. Кулицького пізніше використав В. Кубійович у праці «Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1 січня 1939. Національна статистика і етнографічна карта» (Вісбаден: Otto Harrassowitz, 1983. — 175 с. + 1 карта).

[39] Оригінальний заголовок атласу такий: Handschriftkarten zur Geschichte Volkstumskunde und Wirtschaft der Ukraine von W. Kubijowysch. — Berlin: Handschriftvervielfältigung Berlin—Steglitz, 1941. — S. 38.

[40] Більш докладно про історію підготовки «Історичного атласу» в: *Шаблій О.* Володимир Кубійович... — С. 471—472.

[41] Родинний архів проф. Миколи Мельника у Львові.

[42] *Жуковський А.* Передмова до «Історичного атласу України...» — С. IX. Повну назву перевиданого атласу див. далі.

[43] Приблизно така ж доля спіткала створюваний колективом науковців «Атлас Галичини» (Distrikt Galizien), у складі котрого у 1942—1943 рр. як картограф працював Степан Білецький. Окремі, переважно не закінчені, матеріали його нині зберігаються в: ЦДІА України у Львові, ф. 742, оп. 1, спр. 962 (11), 971 (15) та ін.

[44] Назва перевиданого атласу така: Історичний атляс України. Німецький документ з 1941 року на основі Атлясу України й сумежних країв 1937 р. В. Кубійовича / Вступ А. Жуковського нім. та укр. мовами. — Мюнхен—Париж—Вісбаден: Вид-во Гарассович, 1993. — XII с. + 38 арк. карт, діаграм, рисунків.

[45] Див. рец.: *Попович В.* Wolodymyr Kubijowytsch, Historischer Atlas der Ukraine. Ein deutscher Dokument aus dem Jahr 1941... // Записки НТШ. — Львів, 1994. — Т. 228. Праці Історично-філософської секції.— С. 524—525.

[46] Див.: Бібліографія наукових праць проф. д-ра Вол. Кубійовича. — Краків—Львів: Українське вид-во, 1943. — 14 с. (Книгознавчі записки, № 3).

[47] Володимир Кубійович... — С. 760.

[48] *Шаблій О.* Володимир Кубійович... — С. 490.

[49] Географія українських і сумежних земель / Опрацював і склав д-р В. Кубійович... при співучасті Р. Домінського, Р. Єндика, Е. Жарського, І. Зілинського, М. Кулицького, І. Крип'якевича, М. Мельника, С. Пашкевич, Ю. Полянського, І. Теслі, І. Федіва і В. Чередієва. — 2-ге вид. — Краків—Львів: Українське вид-во, 1943. — VIII + 512 с.

[50] Geographie der Ukraine und benachbarten Gebiete / Bearbeitet und redigiert von W. Kubijowytsch. Übersetzt von O. Kossmann und B. Kentschynsky. — Berlin: Publikationsstelle, 1942. — 82 s.

[51] Енциклопедія Українознавства. Загальна частина: У двох томах (і трьох частинах) / Під ред. В. Кубійовича та З. Кузелі. — Мюнхен—Нью-Йорк, 1949.

[52] *Жуковський А.* Праця Володимира Кубійовича над виданням «Енциклопедії Українознавства» // Будівничі... — С. 41.

[53] Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. — Т. II. — Ч. 3. — С. 1196.

[54] *Шаблій О.* Володимир Кубійович... — С. 326.

[55] Там же.

[56] Там же. — С. 325—326.

[57] Володимир Кубійович... — С. 824.

[58] Там же. — С. 87.

[59] Там же.

[60] Там же. — С. 86.

[61] Там же. — С. 871.

[62] Пор.: Encyclopedia of Ukraine. — Toronto—Buffalo—London, 1984. — Vol. I. A—F.

Summary

M. Kulyts'kyj's major scientific interest was closely tied to the problems of applied cartography, as well as to those of the geography of the population of Ukraine and the adjacent lands. He made up maps, alone and together with V. Kubiyovych, drawing them always by himself. He authored a series of wall maps, so-called «at hand» maps, atlases, as well as maps illustrating handbooks, various monographic works and reference books. His most important works for which he supplied all maps and charts are «The Atlas of Ukraine and Adjacent Lands» (1937), «The Geography of the Ukrainian and Adjacent Lands» (1938, republished in 1943); and «The Historic Atlas of Ukraine» (1941, published in 1993). Besides this, he made up numerous maps for the «Encyclopedia of Ukraine» (General Section, 1949).

Христина Бойко

Документальні, картографічні та супровідні рукописні матеріали XIX ст. і їхнє застосування у містознавчих дослідженнях Галичини

При розгляді історичних територій і, особливо, містобудівельних фрагментів, обов'язковим є проведення ретельних історико-архівних досліджень, що передбачають аналіз відповідних бібліографічних, архівних та музейних матеріалів, натурні дослідження, вироблення рекомендацій щодо регенерації історичної забудови[1]. Ці матеріали є підставою для виявлення культурно-історичного потенціалу та цінності забудови. Вивчаючи просторовий уклад історичних дільниць міст[2] Галичини у XIX ст. на основі документальних архівних джерел[3], пропонується використовувати комплексний методичний підхід, вдаючись до таких методів, як: метод аналізу першоджерел, метод типологічної класифікації, метод морфологічного аналізу, графоаналітичний метод, натурні обстеження. Базовим тут виступає метод аналізу першоджерел, в якому основна увага зосереджується на оригіналах (архівних документах), а інші джерела приймаються лише як допоміжний матеріал. Застосування цього методу дозволяє здійснити історико-генетичний аналіз домоволодінь, що в свою чергу дає змогу з'ясувати локалізацію нерухомої власності у розплануувальній структурі міста. Дослідження проводиться певними етапами:

1) опрацювання комплекту архівних документів для кожного окремого міста, до якого входять:

а) *карти*: кадастрові карти та плани земельних ділянок, польові ескізи;

б) *супровідні рукописні матеріали:* журнали обліку земельних ділянок із зазначенням власників, картотеки та журнали землевласників, алфавітні покажчики землевласників, подвірні та зведені описи земельного майна, зведені переліки власників;

2) систематизація документів для кожного окремого міста за схемою (кадастрова карта міста — список власників) відповідно до дат появи документів (Додаток А);

3) копіювання картографічних документів шляхом перенесення їхнього зображення на кальку з позначенням нумерації будинків;

4) аналіз супровідних матеріалів (встановлення особи власника парцелі або будинку);

5) виконання схем визначення домоволодінь (карт нерухомостей) методом зіставлення (накладання) ідентичних номерів будинків, нанесених на картографічні документи та супроводжуючі їх рукописні матеріали;

6) варіанти гіпотетичної реконструкції об'ємно-просторового вирішення об'єкта дослідження;

7) натурне обстеження історичної забудови з документальною фіксацією її сучасного стану та збір відомостей про теперішнє функціональне використання забудови;

8) соціологічне дослідження з метою доповнення архівних матеріалів свідченнями старожилів;

9) порівняльний аналіз історичної забудови з її сучасним станом;

10) вироблення рекомендацій щодо регенерації, реставрації та збереження архітектурного середовища міста.

Прикладом використання отриманої таким чином інформації при локалізації нерухомої власності, є дослідження автором єврейських дільниць[4]. Одержані результати проведеного за цією методикою дослідження можуть зацікавити також дослідників історії архітектури та містобудування України, краєзнавців, етнографів та інших фахівців.

Примітки

[1] *Товстенко Т.* Методика дослідження історичного середовища для мети його регенерації // Проблеми містобудування Західної України. — Львів, 1994. — С. 172.

[2] У кінці XVIII — на початку XX ст. у Східній Галичині (у сучасних межах України — Львівська, Тернопільська та Івано-Франківська області) статус міста мали 68 міських поселень (див.: *Петришин Г., Іваночко У.* Еволюція принципів класифікації міст Галичини в австрійський період (1772—1918 рр.) // Вісник ДУ «Львівська політехніка». Архітектура. Спецвипуск: «Книга міст Галичини». — Львів: «ДІЛП», 1999. — С. 67—95).

[3] Йдеться про фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (далі — ЦДІАУЛ). Кадастрові карти, відкладені у фондах ЦДІАУЛ (переважно в: ф. 186, оп. 1—23 (Крайова земельно-податкова комісія Міністерства землеробства та аграрних реформ, м. Львів)), покривають територію 19 округів Галичини і налічують 10 500 од. Загальний обсяг документів (приблизно 13 000 справ з них — це супровідні матеріали до кадастрових карт) становить близько 25 000 справ, проте комплектною документацією представлена лише незначна кількість населених пунктів.

[4] *Бойко Х.* Характеристика етнічного складу мешканців м. Жовкви (на основі австрійських переписів) та його вплив на формування культурного середовища міста // Збірник матеріалів українсько-польського науково-практичного семінару «Історична, мистецька та архітектурна спадщина Жовкви: проблеми охорони, реставрації та використання». — Жовква—Львів, 1998. — С. 142—148; *Її ж.* Етнічно-релігійна структура населення міст Галичини (1772—1918) та її відображення у

розпланувальному укладі міст // Вісник ДУ «Львівська політехніка». Архітектура. № 379. — С. 146—158; *Її ж.* Методика дослідження планувальних структур міських поселень Галичини з врахуванням етнічного фактора // Картографія та історія України: Зб. наук. праць. — Львів—Київ—Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. — С. 89—100; *Ejusd.* Der Raum der Judenviertel in den Städten und Märkten Ostgaliziens im XIX Jahrhundert // Materialen des internationalen wissenschaftliches Symposiums zum Thema «Das europäische Ghetto als urbaner Raum», 8.—10. November 2000 in Wiener Jahrbuch für Jüdische Geschichte Kultur und Museumwesen. — B. V. [Im Druck: 30 Seiten, dazu 14 Fotos, Abbildungen]; *Її ж.* Архітектурно-просторовий уклад єврейських дільниць у містах та містечках Галичини у кінці XVIII — на початку XX століть: Дис. ... канд. архітектури: 18.00.01. Рукопис. — Львів, 2000. — 265 с.

Додаток А

Комплектна документація для проведення містознавчих досліджень Галичини

1. **Белз**, Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 810 (1854 р.): Кадастрова карта м. Белз. — А. 12. — Арк. 17.

Ф. 186, оп. 1, спр. 811 (1878—1890 рр.): Кадастрова карта м. Белз. — А. 14. — Арк. 14.

Ф. 186, оп. 1, спр. 897 (1889 р.): Подвірний та зведений описи земельного майна м. Белза Жовківського округу. — А. 1—328. — Арк. 1000.

2. **Бережани**, Тернопільська область

Ф. 186, оп. 4, спр. 12 (1846 р.): Кадастрова карта м. Бережани із передмістями Адамівка, Хатки, Містечко, Сільце. — А. 7. — Арк. 13.

Ф. 186, оп. 1, спр. 29 (1846 р.): Журнал обліку і плани земельних ділянок м. Бережани. — А. 237—241. — Арк. 259.

Ф. 186, оп. 1, спр. 28 (1879 р.): Картотека землевласників із зазначенням місця проживання, категорії земельних ділянок, їхньої кількості та суми прибутків м. Бережани. — А. 2—69. — Арк. 71.

3. **Бereздівці**, Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 33 (1846 р.): Журнал обліку і плани земельних ділянок села Бероздівці Бероздівського повіту Бережанського округу. — А. 206, 208. — Арк. 232.

Ф. 186, оп. 4, спр. 13 (1850 р.): Кадастрова карта м. Береҙдівці з місцевістю Підгірці Бережанського повіту. — А. 5. — Арк. 11.

Ф. 186, оп. 4, спр. 14 (1850 р.): Кадастрова карта м. Берездівці Бережанського повіту. — А. 8, 9. — Арк. 11.

4. **Бібрка**, Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 48 (1879 р.): Картотека землевласників із зазначенням місця проживання, категорії земельних ділянок, їхньої кількості та суми прибутків м. Бібрка Бережанського округу. — А. 1—194. — Арк. 194.

Ф. 186, оп. 1, спр. 47 (1875 р.): Плани земельних ділянок м. Бібрка Бережанського округу. — А. 19, 22, 24, 26. — Арк. 33.

5. **Богородчани**, Івано-Франківська область

Ф. 186, оп. 6, спр. 5707 (XIX ст.): Журнал обліку земельних ділянок із зазначенням їхніх власників м-ка Богородчани Станіславського округу. — А. 3—255. — Арк. 255.

Ф. 186, оп. 1, спр. 5705 (1848 р.): Польові ескізи та журнал обмірів с. Богородчани Станіславського округу. — А. 99. — Арк. 111.

6. **Болехів**, Івано-Франківська область

Ф. 186, оп. 12, спр. 22 (1850 р.): Кадастрова карта м. Болехів. — А. 9, 10. — Арк. 13.

7. **Броди**, Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 1802 (1844 р.): Журнал обліку земельних ділянок із зазначенням їх власників м. Броди. — А. 10—34. — Арк. 169.

Ф. 186, оп. 6, спр. 89 (1844 р.): Кадастрова карта м. Броди. — А. 2. — Арк. 2.

8. **Буськ**, Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 1819 (1845 р.): Журнал обліку і плани земельних ділянок м. Буська Золочівського округу. — А. 478. — Арк. 505.

Ф. 186, оп. 6, спр. 103 (1845 р.): Кадастрова карта м. Буська Золочівського округу. — А. 6, 10—15, 17, 18, 23. — Арк. 28.

Ф. 186, оп. 1, спр. 9409 (1845 р.): Журнал обліку земельних ділянок, зайнятих будівлями із зазначенням їхніх власників та кількості м. Буська з передмістями Липобоки, Німецький Бік, Довга та Коротка Сторони, Підзамче та Воляни Золочівського округу. — А. 2—65. — Арк. 69.

Ф. 186, оп. 1, спр. 9412 (1845 р.): Опис границь гміни Буськ. — А. 2—11. — Арк. 11.

Ф. 186, оп. 1, спр. 9414 (сер. XIX ст.): м. Буськ Золочівського округу. — А. 2—281. — Арк. 309.

Ф. 186, оп. 1, спр. 9411 (1845 р.): Алфавітний покажчик землевласників із зазначенням земельних ділянок м. Буська з присілками Липобоки, Німецький Бік, Довга та Коротка Сторони, Підзамче та Воляни Золочівського округу. — А. 2—212. — Арк. 212.

9. **Бучач**, Тернопільська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 5723 (1880 р.): Зведений перелік власників земельних ділянок із зазначенням їхньої кількості та суми прибутків м. Бучач Тернопільського округу. — А. 1—39. — Арк. 192.

Ф. 186, оп. 1, спр. 5724 (1847 р.): Журнал обліку та плани земельних ділянок м-ка Бучач Станіславського округу. — А. 141, 142, 153—155. — Арк. 182.

10. **Галич**, Івано-Франківська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 9255 (XIX ст.): Журнал обліку земельних ділянок з зазначенням їхніх власників м. Галича Станіславського округу. — А. 2—25. — Арк. 26.

Ф. 186, оп. 1, спр. 5759 (XIX ст.): Плани земельних ділянок м. Галича, Станіславського округу. — А. 51, 69, 71, 73. — Арк. 107.

11. **Глиняни**, Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 1902 (1843—1896 рр.): Журнал обліку земельних ділянок, зайнятих будівлями, списки їхніх власників та опис кордонів м-ка Глиняни Золочівського округу. — А. 321—463. — Арк. 546.

Ф. 186, оп. 1, спр. 1901 (1845 р.): Журнал обліку і плани земельних ділянок с. Глиняни Золочівського округу. — А. 303, 304. — Арк. 330.

Ф. 186, оп. 6, спр. 202 (1845 р.): Кадастрова карта м. Глиняни. — А. 10—13. — Арк. 21.

Ф. 186, оп. 6, спр. 204 (1845 р.): Кадастрова карта м. Глиняни з передмістями Мельники, На Долі, За Млином, Зарів'я, Застав'я Золочівського округу. — А. 1—11. — Арк. 11.

12. **Городенка**, Івано-Франківська область

Ф. 186, оп. 7, спр. 9 (сер. XIX ст.): Кадастрова карта м. Городенка. — А. 1. — Арк. 1.

Ф. 186, оп. 2, спр. 150 (1824—1825 рр.): Журнал обліку земельних ділянок з зазначенням їх власників м-ка Городенки Коломийського округу. — А. 11—107. — Арк. 112.

Ф. 186, оп. 3, спр. 944 (1860 р.): Журнал учёта земельных участков с указанием их владельцев с. Городенки Коломийского округа. — А. (не вказана). — Арк. (не вказані).

13. **Городок** (Ягелонський), Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 3195 (1879 р.): Картотека та журнал землевласників (з зазначенням місця проживання, категорії земельних ділянок, їх кількості та суми прибутків) м. Городка Львівського округу. — А. 1—359. — Арк. 359.

Ф. 186, оп. 1, спр. 3196 (1849 р.): Журнал обліку і плани земельних ділянок м. Городка Львівського округу. — А. 40, 45. — Арк. 76.

Ф. 186, оп. 8, спр. 224 (1852 р.): Кадастрова карта м. Городка Львівського округу. — А. 13, 14. — Арк. 20.

Ф. 186, оп. 1, спр. 3193 (1879 р.): Картотека та журнал землевласників (з зазначенням місця проживання, категорії земельних ділянок, їх кількості та суми прибутків) м. Городка Львівського округу. — А. 1—300. — Арк. 300.

Ф. 186, оп. 1, спр. 3193а (1879 р.): Картотека та журнал землевласників (з зазначенням місця проживання, категорії земельних ділянок, їх кількості та суми прибутків) м. Городка Львівського округу. — А. 1—86. — Арк. 301.

Ф. 186, оп. 1, спр. 3193б (1879 р.): Картотека та журнал землевласників (з зазначенням місця проживання, категорії земельних ділянок, їх кількості та суми прибутків) м. Городка Львівського округу. — А. 1—172. — Арк. 172.

14. **Гусятин**, Тернопільська область

Ф. 186, оп. 23, спр. 268 (1923 р.): Кадастрова карта м. Гусятин. — А. 1, 2. — Арк. 2.

Ф. 186, оп. 1, спр. 8288 (1828—1859 рр.): Журнал обліку забудованих земельних ділянок та алфавітні показники їх власників м. Гусятин Чортківського округу. — А. 255—338. — Арк. 339.

Ф. 186, оп. 1, спр. 8289 (1826—1879 рр.): Журнали обліку земельних ділянок, зайнятих будівлями: з зазначенням їх власників; алфавітний показник власників та опис кордонів м. Гусятин Чортківського округу. — А. 20—37, 70—149, 155—241, 272—351. — Арк. 364.

15. **Добромиль**, Львівська область

Ф. 186, оп. 9, спр. 557 (1852 р.): Кадастрова карта м. Добромиль. — А. 3, 4. — Арк. 6.

16. **Долина**, Івано-Франківська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 775а (1850 р.): Журнал обліку земельних ділянок з зазначенням власників, місця проживання та їх кількості м-ка Долина Стрийського округу. — А. 1—192. — Арк. 192.

Ф. 186, оп. 1, спр. 6448 (1851 р.): Журнал обліку і плани земельних ділянок м. Долина Стрийського округу. — А. 24—27. — Арк. 35.

Ф. 186, оп. 1, спр. 6449—51 (XIX ст.): Журнал обліку земельних ділянок з зазначенням власників м-ка Долина Стрийського округу. — А. 1—273. — Арк. 273.

17. **Дрогобич**, Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 4734 (1853 р.): Алфавітний покажчик землевласників земельних ділянок м. Дрогобича Самбірського округу. — А. 600—630. — Арк. 630.

Ф. 186, оп. 1, спр. 4733 (1853 р.): Журнал обліку та плани земельних ділянок м. Дрогобича Самбірського округу. — А. 650—653. — Арк. 679.

18. **Жидачів**, Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 6494 (1850 р.): Алфавітний покажчик землевласників м. Жидачів Стрийського округу. — А. 1—115. — Арк. 115.

Ф. 186, оп. 1, спр. 6493 (1850 р.): Журнал обліку і плани земельних ділянок м. Жидачів Стрийського округу. — А. 227, 230. — Арк. 282.

Ф. 720, оп. 1, спр. 352 (без дати): План м. Жидачева. — А. 1. — Арк. 1.

19. **Жовква** (Нестеров), Львівська область

Ф. 186, оп. 5, спр. 234 (1854 р.): Кадастрова карта м. Жовква. — А. 2. — Арк. 4.

Ф. 186, оп. 1, спр. 1135 (1854 р.): Польові ескізи м. Жовква. — Ч. 1. — А. 1—55. — Арк. 55.

Ф. 186, оп. 1, спр. 1136 (1854 р.): Польові ескізи м. Жовква. — Ч. 2. — А. 1—50. — Арк. 50.

Ф. 186, оп. 2, спр. 56 (1835—1883 рр.): Журнали обліку земельних ділянок, алфавітний покажчик власників земельних ділянок та опис кордонів м. Жовква. — Ч. І. — А. 8—29, 33—261. — Арк. 302.

Ф. 186, оп. 2, спр. 57 (1853—1855 рр.): Журнали обліку земельних ділянок, алфавітний покажчик власників земельних ділянок та опис кордонів м. Жовква. — Ч. ІІ. — А. 41—44, 50—132. — Арк. 138.

Ф. 186, оп. 1, спр. 1137 (1854 р.): Алфавітний покажчик землевласників з зазначенням місця проживання м. Жовква. — А. 1—3. — Арк. 3.

20. **Заліщики**, Тернопільська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 8356 (1825 р.): Журнал обліку земельних ділянок, зайнятих будівлями, алфавітний покажчик їх власників м-ка Заліщики Чортківського округу. — А. 9—22, 23—55. — Арк. 73.

Ф. 186, оп. 14, спр. 22 (1830 р.): Кадастрова карта м-ка Заліщики Чортківського округу. — А. 1—13. — Арк. 13.

21. **Заложці** (Нові), Тернопільська область

Ф. 186, оп. 6, спр. 380 (1830 р.): Кадастрова карта м. Заложці Золочівського округу. — А. 15, 16, 18. — Арк. 22.

22. **Збараж** (Місто), Тернопільська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 7607 (1831 р.): Журнал обліку земельних ділянок з зазначенням їх власників м. Збаража Тернопільського округу. — А. 2—187. — Арк. 196.

23. **Золочів**, Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 2089 (1844 р.): Журнал обліку та плани земельних ділянок м. Золочева. — А. 2—214, 280. — Арк. 336.

Ф. 186, оп. 6, спр. 411 (1844 р.): Кадастрова карта м. Золочів з передмістями Шляхи, Глинянське, Підвойте, Підгребля і присілками Заріччя, Зазулі, Фільварки, Вороняки. — А. 1—42. — Арк. 42.

Ф. 186, оп. 6, спр. 416 (1869 р.): Кадастрова карта м. Золочів з передмістями Шляхи, Глинянське і з місцевостями Підвойте, Підгребля, Заріччя, Зазулі, Фільварки, Вороняки. — А. 16. — Арк. 36.

24. **Калуш**, Івано-Франківська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 6577 (1850 р.): Журнал обліку земельних ділянок, зайнятих будівлями, з зазначенням їх власників м. Калуш Стрийського округу. — А. 1 — 192. — Арк. 192.

Ф. 186, оп. 1, спр. 6576 (1850 р.): Журнал обліку і плани земельних ділянок м. Калуш Стрийського округу. — А. 59, 63, 64, 67, 68. — Арк. 83.

25. **Кам'янка-Струмилова** [Камінка Струмилова], Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 2113 (1845 р.): Журнал обліку земельних ділянок, зайнятих під житлові та господарські будівлі, земельних угідь та алфавітний покажчик землевласників, розмірів та будівель м. Камінка-Струмилова Золочівського округу. — А. 1—306. — Арк. 306.

Ф. 186, оп. 1, спр. 2112 (1845 р.): Журнал обліку і плани земельних ділянок м. Камінка-Струмилова Золочівського округу. — А. 286, 287. — Арк. 327.

Ф. 186, оп. 6, спр. 431 (1845 р.): Кадастрова карта м. Камінка-Струмилова Золочівського повіту з місцевостями Белзьке та Львівське. — А. 6, 11. — Арк. 18.

Ф. 186, оп. 6, спр. 432 (1845 р.): Кадастрова карта м. Камінка-Струмилова. — А. 4, 7. — Арк. 10.

26. **Коломия**, Івано-Франківська область

Ф. 186, оп. 7, спр. 161 (1912 р.): Кадастрова карта м. Коломия, повіт Коломия. — А. 3, 11. — Арк. 18.

Ф. 186, оп. 7, спр. 37 (1825 р.): Кадастрова карта м. Коломия, повіт Коломия. — А. 14, 15. — Арк. 19.

Ф. 186, оп. 7, спр. 159 (1875 р.): Плани м. Коломия з передмістями. — А. 1—8, 10—11, 13, 15—18. — Арк. 18.

Ф. 186, оп. 2, спр. 201 (1858 р.): Журнали обліку земельних ділянок та опис нерухомого майна землевласників м. Коломиї. — А. 36—45. — Арк. 232.

27. **Комарно** [Комарне], Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 4824 (1853 р.): Журнали обліку земельних ділянок, зайнятих будівлями, з зазначенням їх власників, та опис кордонів м. Комарно Самбірського округу. — А. 1—156. — Арк. 251.

Ф. 186, оп. 1, спр. 4821 (1852—1853 рр.): Журнали обліку земельних ділянок з зазначенням їх власників та опис кордонів м. Комарно Самбірського округу. — А. 7—178, 189—227. — Арк. 230.

Ф. 186, оп. 10, спр. 660 (1853 р.): Кадастрова карта м. Комарно Самбірського округу. — А. 5, 6. — Арк. 9.

28. **Косів**, Івано-Франківська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 2972 (1850 р.): Журнал обліку і плани земельних ділянок м. Косів Коломийського округу. — А. 48—109. — Арк. 158.

29. **Кути**, Івано-Франківська область

Ф. 186, оп. 7, спр. 45 (1876 р.): Кадастрова карта м. Кути Старі. — А. 7. — Арк. 10.

30. **Львів**, Львівська область

Ф. 186, оп. 8, спр. 630 (1849 р.): Кадастрова карта м. Львова. — А. 7. — Арк. 17.

Ф. 186, оп. 8, спр. 631 (1879 р.): Кадастрова карта м. Львова з передмістями. — А. 10—15, 20. — Арк. 53.

Ф. 720, оп. 1, спр. 616 (1879 р.): Кадастрова карта м. Львова з передмістями. — А. 1—11. — Арк. 11.

Ф. 186, оп. 1, спр. 3494 (1849 р.): Журнал обліку земельних ділянок, зайнятих будівлями, із зазначенням їх власників. — А. 1—218. — Арк. 218.

31. **Маринопіль** [Маріампіль місто], Івано-Франківська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 5931 (1847 р.): Плани земельних ділянок м. Маріампіль. — А. 44. — Арк. 51.

Ф. 186, оп. 2, спр. 676 (1847 р.): Журнал учёта и описания недвижимого имущества жителей села Мариамполь Станиславивского округа с указанием фамилий владельцев. — А. 2—126. — Арк. 126.

32. **Мельниця** (Подільська), Тернопільська область — немає комплекту

33. **Миколаїв**, Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 6793 (XIX ст.): Журнал обліку земельних ділянок з зазначенням їх власників м-ка Миколаїв Стрийського округу. — Т. 1. — А. 1—131. — Арк. 131.

Ф. 186, оп. 1, спр. 6796 (XIX ст.): Журнал обліку земельних ділянок з зазначенням їх власників м-ка Миколаїв Стрийського округу. — Т. 2. — А. 1—164. — Арк. 164.

Ф. 186, оп. 1, спр. 6791 (1850 р.): Плани земельних ділянок м-ка Миколаїв Стрийського округу. — А. 20. — Арк. 42.

34. **Микулинці**, Тернопільська область

Ф. 186, оп. 13, спр. 193 (1829 р.): Кадастрова карта м. Микулинці. — А. 9, 10, 12, 13. — Арк. 25.

Ф. 186, оп. 1, спр. 7785 (1829—1830 рр.): Журнали обліку земельних ділянок з зазначенням їх власників та ділянок, зайнятих будівлями, м-ка Микулинці Тернопільського округу. — А. 15—41. — Арк. 297.

35. **Мостиська**, Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 4091 (1852 р.): Журнал обліку земельних ділянок, зайнятих будівлями, з зазначенням їх власників та опис кордонів м-ка Мостиська Перемишльського округу. — А. 147—245. — Арк. 283.

Ф. 186, оп. 1, спр. 4086 (1852 р.): Журнал обліку і плани земельних ділянок м. Мостиська Перемишльського округу. — А. 89. — Арк. 108.

Ф. 186, оп. 9, спр. 286 (без дати): Кадастрова карта м. Мостиська Перемишльського округу. — А. 4. — Арк. 7.

Ф. 186, оп. 9, спр. 284 (1854 р.): Кадастрова карта м. Мостиська Перемишльського округу. — А. 3. — Арк. 5.

36. **Нараїв** [містечко, місто], Тернопільська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 512 (1883 р.): Картотека та журнал землевласників (з зазначенням місця проживання, категорії земельних ділянок, їх кількості та суми прибутків) м-ка Нараїв Бережанського округу. — А. 65—254. — Арк. 254.

Ф. 186, оп. 1, спр. 513 (1846 р.): Польові ескізи м. Нараїв Бережанського округу. — А. 52. — Арк. 96.

37. **Нове Місто** (Библо, Бибель), Львівська область

Ф. 186, оп. 16, спр. 101 (1852 р.): Кадастрова карта м. Нове Місто. — А. 1а, 2. — Арк. 3.

38. **[Новий] Яричів**, Львівська область

Ф. 186, оп. 8, спр. 1105 (1871 р.): Кадастрова карта м. Новий Яричів Львівського округу. — А. 2, 3. — Арк. 11.

Ф. 186, оп. 1, спр. 3864 (1854 р.): Журнал обліку і плани земельних ділянок с. Яричів Новий Львівського округу. — А. 81, 82, 87, 88. — Арк. 107.

Ф. 186, оп. 1, спр. 3865 (1871 р.): Журнал обліку земельних ділянок з зазначенням їх власників с. Яричів Новий Львівського округу. — А. 1—160. — Арк. 160.

39. **Озеряни**, Тернопільська область

Ф. 186, оп. 14, спр. 67 (1827 р.): Кадастрова карта м. Озеряни Борщівського округу. — А. 5, 7, 11, 12. — Арк. 15.

Ф. 186, оп. 1, спр. 8576 (1876 р.): Журнал земельно-податкової комісії з зазначенням власників с. Озеряни Чортківського округу. — А. 152—193, 200—237. — Арк. 258.

40. **Олесько**, Львівська область

Ф. 186, оп. 6, спр. 811 (1844 р.): Кадастрова карта м. Олесько Золочівського округу. — А. 6, 9. — Арк. 25.

Ф. 186, оп. 1, спр. 2378 (1845 р.): Плани земельних ділянок с. Олесько Золочівського округу. — А. 1—38. — Арк. 38.

Ф. 186, оп. 1, спр. 2377 (1881—1883 pp.): Подвірні та зведений описи земельного майна м-ка Олесько Золочівського округу. — А. 1—1267. — Арк. 1285.

41. **Перемишляни**, Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 560 (1845 р.): Журнал обліку земельних ділянок, зайнятих під житлові і господарські будівлі, земельних угідь та алфавітний покажчик землевласників м. Перемишляни Бережанського округу. — А. 152—229. — Арк. 280.

Ф. 186, оп. 1, спр. 9403 (1845 р.): Журнал обліку і плани земельних ділянок м. Перемишляни Бережанського округу. — А. 18. — Арк. 25.

Ф. 186, оп. 4, спр. 345 (1851 р.): Кадастрова карта м. Перемишляни Бережанського повіту. — А. 4, 5. — Арк. 9.

Ф. 186, оп. 4, спр. 344 (1845 р.): Кадастрова карта м. Перемишляни Бережанського повіту. — А. 5, 7. — Арк. 10.

42. **Підгайці**, Тернопільська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 587 (1846 р.): Журнал обліку і плани земельних ділянок м. Підгайці Підгаєцького повіту Бережанського округу. — А. 35, 40, 57, 58. — Арк. 80.

43. **Підкамінь**, Івано-Франківська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 596 (1846—1847 pp.): Журнал обліку та плани земельних ділянок с. Підкамінь Бережанського округу. — А. 138—170. — Арк. 172.

Ф. 186, оп. 1, спр. 599 (1846—1847 pp.): Журнал обліку земельних ділянок, зайнятих будівлями, алфавітний покажчик їх власників та опис кордонів м-ка Підкамінь Бережанського округу. — А. 13—107, 108—122. — Арк. 301.

44. **Поморяни**, Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 2515 (1852 р.): Алфавітний покажчик власників земельних ділянок м-ка Поморяни Золочівського округу. — А. 1—317. — Арк. 341.

Ф. 186, оп. 6, спр. 983 (сер. XIX ст.): Кадастрова карта м. Поморяни. — А. 17, 18. — Арк. 30.

45. **Рава [-Руська]**, Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 1491 (1854 р.): Алфавітний покажчик землевласників (з зазначенням категорії та кількості землі): м. Рава-Руська Жовківського округу. — А. 165. — Арк. 165.

Ф. 186, оп. 1, спр. 1489 (1879 р.): Картотека та журнал землевласників (з зазначенням місця проживання, категорії земельних ділянок, їх кількості та суми прибутків) м. Рава-Руська. — А. 1—290. — Арк. 290.

Ф. 186, оп. 1, спр. 1488 (1854 р.): Плани земельних ділянок м. Рава-Руська Жовківського округу. — А. 17, 18, 20. — Арк. 42.

Ф. 186, оп. 5, спр. 563 (1929 р.): Кадастрова карта м. Рава-Руська Жовківського повіту. — А. 17, 30, 35, 41, 62, 70. — Арк. 75.

46. **Рогатин**, Івано-Франківська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 668 (1846 р.): Польові ескізи м. Рогатина. — А. 9, 10, 17. — Арк. 21.

47. **Рудки**, Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 5253 (1852—1895 pp.): Журнал обліку земельних ділянок, зайнятих будівлями, алфавітний покажчик їх власників та опис кордонів м. Рудки Самбірського округу. — А. 70—83. — Арк. 193.

Ф. 186, оп. 1, спр. 5251 (1853 р.): Журнал обліку і плани земельних ділянок м. Рудки Самбірського округу. — А. 61. — Арк. 69.

48. **Самбір**, Львівська область

Ф. 186, оп. 2, спр. 554 (1853 р.): Журнал обліку земельних ділянок з зазначенням їх власників та опис кордонів м. Самбора. — А. 15—28, 122—127, 185—188. — Арк. 256.

Ф. 186, оп. 10, спр. 1235 (1856 р.): Кадастрова карта м. Самбора, повіт Самбір. — А. 7, 10—16. — Арк. 17.

Ф. 186, оп. 10, спр. 1234 (1853 р.): Кадастрова карта м. Самбора, повіт Самбір. — А. 10, 14. — Арк. 17.

49. **Скалат**, Тернопільська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 9385 (1830 р.): Алфавітний покажчик власників земельних ділянок м-ка Скалат Тернопільського округу. — А. 1—35. — Арк. 35.

Ф. 186, оп. 13, спр. 201 (1829 р.): Плани земельних ділянок м-ка Скалат Тернопільського округу. — А. 29, 32, 45, 46. — Арк. 50.

Ф. 186, оп. 23, спр. 264 (1910 р.): Кадастрова карта м-ка Скалат Тернопільського округу. — А. 2, 4, 8. — Арк. 4.

50. **Сколе** (місто, містечко), О[А-]лександрія, Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 7103 (1850—1851 рр.): Журнал обліку земельних ділянок з зазначенням їх власників та опис кордонів м-ка Сколе Стрийського округу. — А. 197—333. — Арк. 353.

Ф. 186, оп. 1, спр. 7099 (1851 р.): Журнал обліку і плани земельних ділянок м-ка Сколе Стрийського округу. — А. 223, 227, 228. — Арк. 263.

Ф. 186, оп. 12, спр. 548 (без дати): Кадастрова карта м. Сколе Стрийського повіту. — А. 3. — Арк. 6.

51. **Снятин**, Тернопільська область

Ф. 186, оп. 4, спр. 230 (1824 р.): Кадастрова карта м. Снятин. — А. 1—6. — Арк. 6 (немає комплекту).

52. **Сокаль**, Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 1552—1553 (1879 р.): Картотека та журнал землевласників (з зазначенням місця проживання, категорії земельних ділянок, їх кількості та суми прибутків) м. Сокаль Жовківського округу. — А. 1—202. — Арк. 202.

Ф. 186, оп. 1, спр. 1554—1555 (1854—1878 рр.): Журнал обліку і плани земельних ділянок м. Сокаль Жовківського округу. — А. 158, 162. — Арк. 198.

Ф. 186, оп. 5, спр. 661 (1854 р.): Кадастрова карта м. Сокаль Жовківського округу з передмістями. — А. 1—21. — Арк. 21.

53. **Солотвино** (Солотвина), Івано-Франківська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 6101 (1848 р.): Польові ескізи с. Солотвина Station Станіславського округу. — А. 9, 10. — Арк. 45.

Ф. 186, оп. 1, спр. 6102 (1848 р.): Журнал обліку земельних ділянок, зайнятих будівлями, із зазначенням їх власників с. Солотвино Станіславського округу. — А. 1—39. — Арк. 39.

54. **Станіславів**, Івано-Франківська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 6105 (1846 р.): Журнал обліку і плани земельних ділянок м. Станіславів. — А. 1—38. — Арк. 38.

55. **Стара Сіль**, Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 5372 (1853 р.): Покажчик власників земельних ділянок м. Стара Сіль Самбірського округу. — А. 1—205. — Арк. 205.

Ф. 186, оп. 1, спр. 5369 (1853 р.): Журнал обліку та плани земельних ділянок м. Стара Сіль Самбірського округу. — А. 407—409, 412. — Арк. 449.

56. **Старий Самбір** [Старе Місто], Львівська область

Ф. 186, оп. 2, спр. 563 (1853—1854 рр.): Журнал обліку та опис нерухомого майна з зазначенням їх власників м. Старе Місто Самбірського округу. — А. 167—179. — Арк. 195.

Ф. 186, оп. 1, спр. 5357 (1853 р.): Журнал обліку та плани земельних ділянок м-ка Старе Місто Самбірського округу. — А. 179, 186. — Арк. 191.

Ф. 186, оп. 10, спр. 1342 (1856 р.): Кадастрова карта м. Старе Місто — Старий Самбір з місцевостями Посада Верхня, Посада Нижня. — А. 4, 7. — Арк. 8.

57. **Стрий**, Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 7160 (1851 р.): Журнал обліку земельних ділянок, зайнятих під житлові та господарські будівлі, та алфавітний покажчик землевласників м. Стрий Стрийського округу. — А. 2—79. — Арк. 84.

Ф. 186, оп. 1, спр. 7157 (1857 р.): Журнал обліку та плани земельних ділянок м. Стрий Стрийського округу. — А. 269, 271. — Арк. 276.

58. **Судова Вишня**, Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 4206 (1852—1853 рр.): Журнали обліку земельних ділянок з зазначенням їх власників та опис кордонів м-ка Судова Вишня Перемишльського округу. — А. 125—277. — Арк. 277.

Ф. 186, оп. 1, спр. 4205 (без дати): Журнал обліку і плани земельних ділянок м. Судова Вишня. — А. 253—255, 257, 259. — Арк. 284.

59. **Теребовля**, Тернопільська область

Ф. 186, оп. 23, спр. 265 (1911—1922 рр.): План реконструкції м. Теребовлі. — А. 5, 6. — Арк. 39.

60. **Тернопіль**, Тернопільська область

Ф. 186, оп. 13, спр. 165 (1862 р.): Кадастрова карта м. Тернопіль, повіт Тернопіль. — А. 8, 9. — Арк. 21.

Ф. 186, оп. 13, спр. 203 (1829 р.): Кадастрова карта м. Тернопіль, повіт Тернопіль. — Секція XI.

Ф. 186, оп. 1, спр. 8063 (1830 р.): Журнал обліку земельних ділянок з зазначенням їх власників м. Тернопіль. — А. 1—600. — Арк. 632.

Ф. 186, оп. 1, спр. 8065 (1830 р.): Журнал обліку земельних ділянок з зазначенням їх власників м. Тернопіль. — А. 1—90. — Арк. 188.

61. **Скелівка [Фельштин]**, Львівська область

Ф. 186, оп. 10, спр. 1103 (1853 р.): Кадастрова карта м-ка Фельштин, повіт Самбір. — А. 1. — Арк. 1.

Ф. 186, оп. 1, спр. 5555 (1852—1854 рр.): Алфавітний покажчик власників земельних ділянок та опис кордонів с. Фельштин Самбірського округу. — А. 28—59. — Арк. 60.

62. **Хирів**, Львівська область

Ф. 186, оп. 10, спр. 1555 (1853 р.): Кадастрова карта м. Хирів, повіт Самбір. — А. 3. — Арк. 3.

Ф. 186, оп. 2, спр. 587 (1853—1854 рр.): Журнал обліку земельних ділянок з зазначенням їх власників, алфавітний покажчик землевласників, опис кордонів с. Хирів Самбірського округу. — А. 42—77, 78—92. — Арк. 190.

63. **Чортків**, Тернопільська область

Ф. 186, оп. 14, спр. 137 (1824 р.): Кадастрова карта м. Чортків, повіт Чортків. — А. 3—11. — Частини III, IV, VI, XI.

64. **Щирець**, Львівська область

Ф. 186, оп. 8, спр. 1085 (1885 р.): Кадастрова карта м. Щирець. — А. 1, 2. — Арк. 2.

Ф. 186, оп. 8, спр. 1083 (1850 р.): Кадастрова карта м. Щирець. — А. 2, 3. — Арк. 3.

Ф. 186, оп. 1, спр. 3856 (1850 р.): Журнал обліку земельних ділянок з зазначенням їх власників м. Щирець Львівського округу. — А. 1—6. — Арк. 55.

65. **Яворів**, Львівська область

Ф. 186, оп. 1, спр. 4275 (1849 р.): Плани земельних ділянок м. Яворів Перемишльського округу. — А. 47, 155—164. — Арк. 438.

Ф. 186, оп. 9, спр. 511 (1849 р.): Кадастрова карта м. Яворів. — А. 16, 21— Арк. 25.

66. **Яблунівка** (Язловець), Тернопільська область

Ф. 186, оп. 14, спр. 111 (1827 р.): Кадастрова карта м. Язловець Чортківського повіту. — А. 2, 4, 5. — Арк. 10.

Ф. 186, оп. 1, спр. 8902 (1828 р.): Журнал обліку земельних ділянок, зайнятих будівлями, та алфавітний показник їх власників м-ка Язловець Чортківського округу. — А. 4—9. — Арк. 132.

67. **Івано-Франкове** (Янів), Львівська область

Ф. 186, оп. 8, спр. 1093 (1849 р.): Кадастрова карта м. Янів Львівського округу. — А. 7, 9. — Арк. 10.

Ф. 186, оп. 1, спр. 3861 (1849 р.): Журнал обліку і плани земельних ділянок м. Янів Львівського округу. — А. 120, 123. — Арк. 134.

Ф. 186, оп. 1, спр. 3862а (1873 р.): Журнал обліку земельних ділянок м-ка Янів Львівського округу з зазначенням їх кількості. — Т. I. — А. 1—261. — Арк. 261.

Ф. 186, оп. 1, спр. 3862б (1873 р.): Журнал обліку земельних ділянок м. Янів Львівського округу з зазначенням їх кількості. — Т. II. — А. 1—268. — Арк. 268.

Summary

In the paper by Kh. Bojko entitled «Documentary, Cartographic and Accompanying Nineteenth Century Manuscript Materials and their Application in Urban Studies for Galicia» presents a complex methodical approach to researching the towns of Galicia based on the analysis of the original sources.

Світлана Топилко

Кадастрові карти середини XIX ст. як основа для реконструкції планів міст Галичини, закладених у період Відродження

Збір картографічних джерел для вивчення малих міст та містечок Галичини, закладених у досліджуваний період (друга половина XVI—XVII ст.), є досить скромним.

Підставою для реконструкції планів цих міст виступають кадастрові карти середини XIX ст., що зберігаються у фонді «Крайова земельно-податкова комісія Міністерства землеробства та аграрних реформ, м. Львів» Центрального державного історичного архіву України у Львові.

Допоміжний картографічний матеріал дає карта фон Міґа[1], якою володіє Воєнний архів у Відні (Україна офіційно не посідає копії цієї карти; у нас є відомими з наукових публікацій тільки окремі її фрагменти)[2]. Територія Галичини була опрацьована у 1779—1782 рр., карта складена у масштабі 1:28 800. Багатство умовних позначень забезпечує велику інформативність карти Міґа. Оскільки вона була виконана для військових потреб, то з особливою ретельністю показана територія, де могли проходити війська. Тонкими штрихами прорисовані пагорби та височини, урвища та пологі схили. Зазначено ріки, їхні притоки, стави, греблі, можливі розливи рік та їхні заболочені долини, окремі болота, джерела[3] (ця інформація є цінною для виявлення природних захисних утворень навколо міста, які підсилювали оборонні функції фортифікацій, а також дає змогу визначити деформації планувальної структури міста, зумовлені пристосуванням плану міста до топографії місцевості). Вказуються також замки, руїни замків і збережені вали, котрі можна ідентифікувати із залишками городищ (іноді зображення валів на карті Міґа — єдине джерело, що дозволяє стверджувати про наявність оборонних валів довкола міста). Всі християнські сакральні споруди, незалежно від конфесійної належності, позначені однаково — спрощеним зображенням однонавової церкви з вежею над притвором. Окремо розташовані каплиці або ж церкви серед щільної забудови показано кружечком з хрестом у середині[4]. На основі планів міст

Рис. 1. Лешнів на карті Міга (арк. 357)

з карти Міґа важко відчитати планувальну структуру поселення. Чітко зафіксованими є лише ринковий майдан та сакральні споруди, немає поділу на квартали, забудова відтворена дуже схематично.

Та найважливішими для досліджень усе ж залишаються кадастрові карти середини XIX ст., які охоплювали місто разом з передмістями, хутори, села та присілки, що належали до однієї гміни, де також зазначались межі з сусідніми поселеннями. Виконані у масштабі 1:2 880, ці карти допомагають виявити загальні обриси міста, розташування ринкового майдану та сакральних споруд, збереженість фортифікацій, трасування основних комунікаційних шляхів, стан планувальної структури на цей період, а також наявність річок, ставів, заболочених територій, лісів, ріллі.

Дослідження міст починається із зіставлення історичних планів поселень (з карти Міґа та кадастру), їх порівняльного аналізу. Так, одним із прикладів пізньоренесансних рільничих міст у Галичині є Лешнів (сьогодні це село Бродівського р-ну Львівської обл.). Відоме як село з XVI ст., воно у 1627 р. отримало магдебурзьке право[5] і протягом XVII—XIX ст. мало статус містечка з розвиненою торгівлею і ремеслом[6]. Містечко було розплановане вздовж головного шляху з Галичини на Волинь, котрий у межах середмістя збігався із віссю північ — південь. Як видно з карти Міґа та кадастру (рис. 1 і 2), містечко було обнесене прямокутником валів з трьох сторін, а з півдня обмежене ставом, річкою Слонівкою із заболоченими берегами та валом, що, ймовірно, захищав поселення від повені. Середмістя розділене на квартали, ринок квадратної форми. В результаті реалізації плану містечка виявилось, що його південно-східний та північно-західний кути не забудовані. У північно-східній частині поселення розташовувався Бернардинський монастир з садом, який був заснований у 1637 р. власником містечка Матвієм Лешнівським[7]. Церква Св. Миколая стояла серед рядових кварталів у південній частині містечка при комунікаційній осі. На місці втраченого сакрального об'єкта, котрий можна ідентифікувати за картою Міґа, сформувалась площа правильної квадратної форми з хрестом по середині. Синагогу, що була збудована пізніше, знаходимо у західній частині містечка, у його єврейській дільниці.

Кадастр Лешнева ілюструє зміни у середині XIX ст., що відбулися протягом двох століть з часу закладення містечка. Незважаючи на значну кількість будівельних парцель, передбачених проектом, щільну міську забудову мають лише приринкові квартали, периферійні парцелі — переважно забудову дрібнішого масштабу. Перманентним стає процес перепарцеляції ділянок — поділу їх на дрібніші та об'єднання суміжних. З'являються незабудовані парцелі, що використовуються як город, сад, пустки, вигони, проїзди (рис. 3). Домінування торгової функції містечка поступово впливає на характер планування середмістя: збільшується масштаб забудови приринкових кварталів, за

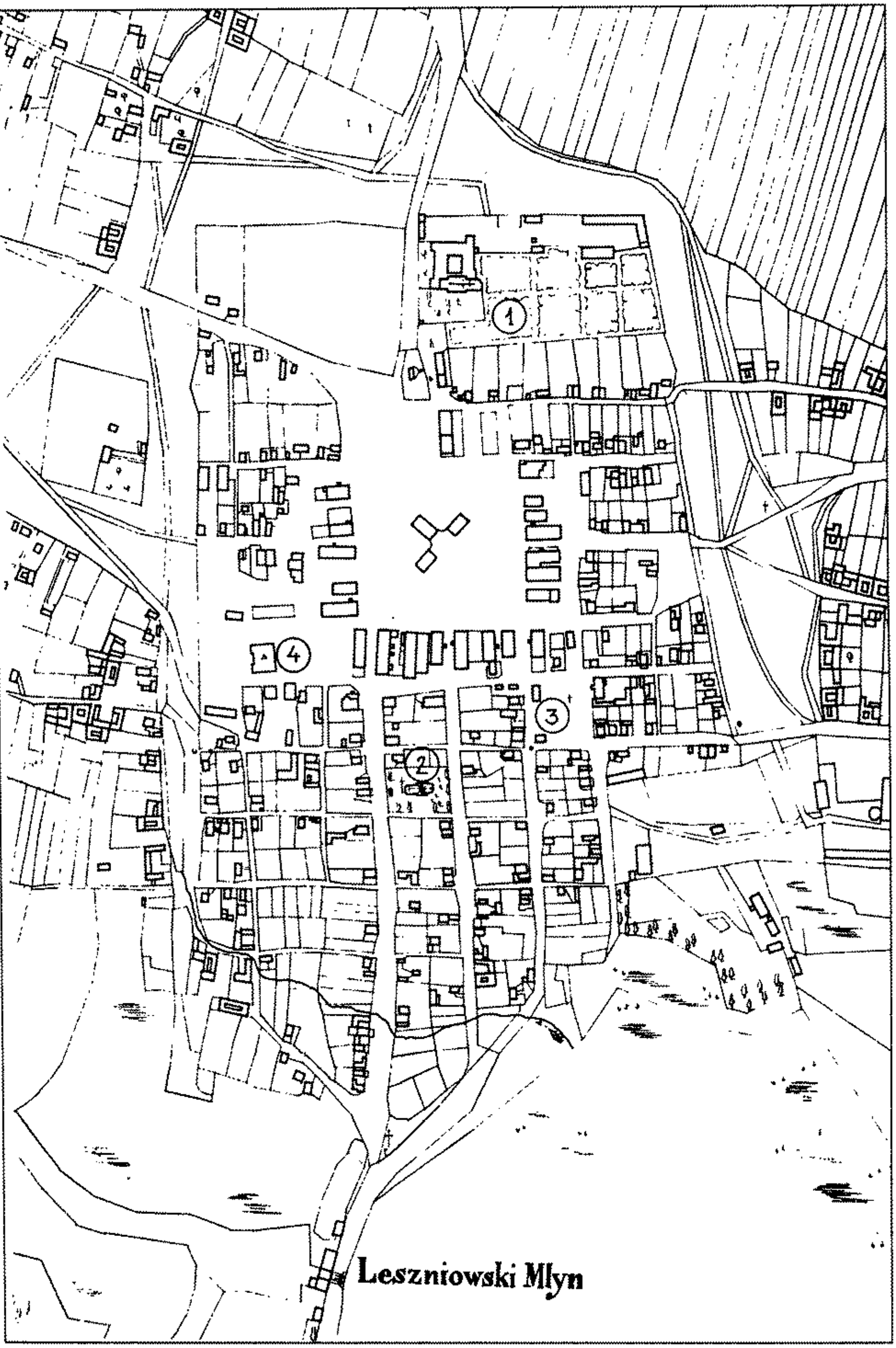

Рис. 2. Фрагмент кадастрового плану Лешнева (Ф. 186, оп. 4, спр. 594, 1844 р.): 1 — Бернардинський монастир; 2 — церква Св. Миколая; 3 — втрачений сакральний об'єкт; 4 — синагога

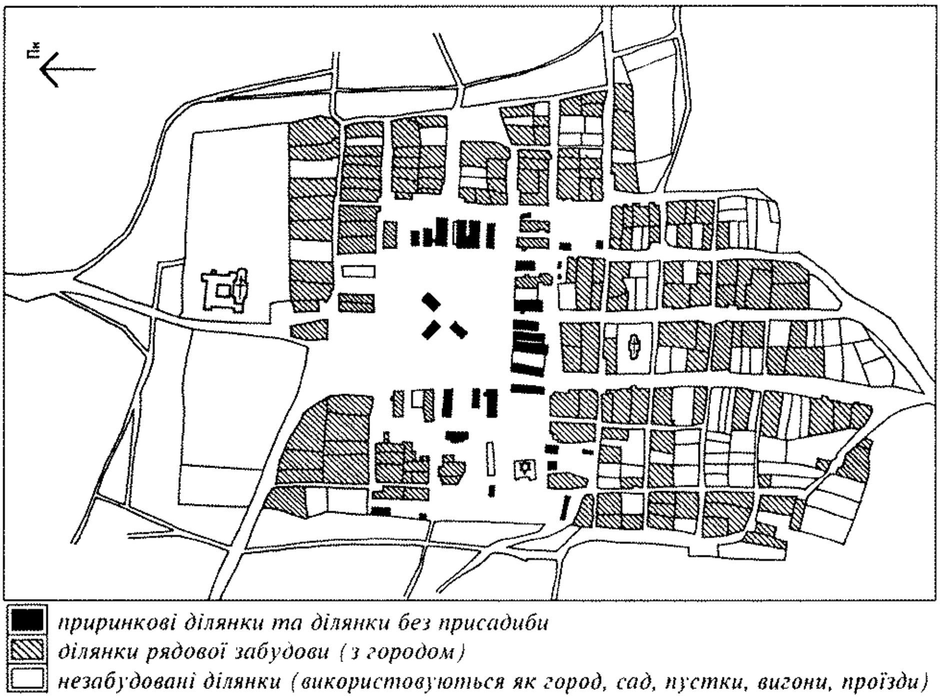

Рис. 3. Регрес функціональної організації Лешнева (на середину XIX ст.)

Рис. 4. Планувальна структура Лешнева (на середину XIX ст.)

рахунок деяких утрачених фрагментів прининкової забудови розширюється торговий майдан. Найсильніше змінилось традиційне квартальне розпланування західної частини середмістя, де у зв'язку з розташуванням єврейського осередку збільшилась кількість відкритих незабудованих просторів (рис. 4).

Реконструюючи міста періоду Відродження, слід звернутись до актуальних тоді мірничих систем. Обстеження С. Кравцова підтвердили гіпотезу, що в Галичині протягом XVI—XVII ст. перебувала в обігу система поземельних мір, яка була пов'язана із т. зв. хелмінським ліктем (57,6 см) і включала підсистеми т. зв. франконського (модульна сітка на основі 45-ліктевого шнура) і фламандського (модульна сітка на основі 75-ліктевого шнура) ланів[8]. Польський дослідник середньовічних міст Я. Пуделко припускає, що найзручнішою одиницею виміру при виконанні розпланування міст були прут (4,32 м) і шнур (43,2 м), тоді як користування стопою (28,8 см) або ліктем (57,6 см) лише ускладнювало цю роботу[9].

Фіксуючи стан на середину XIX ст., кадастрові карти уможливлюють виявлення деформацій планувальної структури, що відбулися з часу закладення міста. На цей період у більшості міст ще збереглися й ідентифікуються елементи планувальної структури, які відповідають концепції первісного закладення міста. Виділимо основні типи деформацій, котрі поступово призводили до втрати геометричності і регулярності розпланування міста:

1. Деформації, що виникли при реалізації проекту. Вони викликані врахуванням рельєфу місцевості, закладенням оборонних споруд та ефективним використанням природного оборонного фактора (наявність ставів, річок, насипання валів), збільшенням чи зменшенням реальної кількості поселенців на момент закладення міста.

2. Перманентні деформації, спричинені стихійними лихами чи воєнними діями, міграціями міщан, що також зумовлювали перепланування міста (проходила часта перебудова міської субстанції, змінювались первісні розміри ділянок)[10].

3. Функціональні деформації, які полягають у прокладенні нових чи втраті старих доріг, у закладанні нових площ, зміні розмірів ринкового майдану.

Одним із головних принципів розпланування міста є рівність ділянок, коли не на території всього міста, то у всякому разі в окремих групах, скажімо, у групі ділянок, розташованих поблизу ринку. На розміри ділянок нерідко впливали потреби, пов'язані із заняттям поселенців, натомість соціальні відмінності і заможність не відігравали назагал великої ролі. Поселенець не купував ділянку, а отримував її у довічне володіння за певний чинш, від якого здебільшого був звільнений на кілька чи навіть кільканадцять років, особливо у період закладення міста[11]. Окрім того, розміри ділянки з погляду вимірювальної техніки є зручною величиною для оперування під час розмітки плану

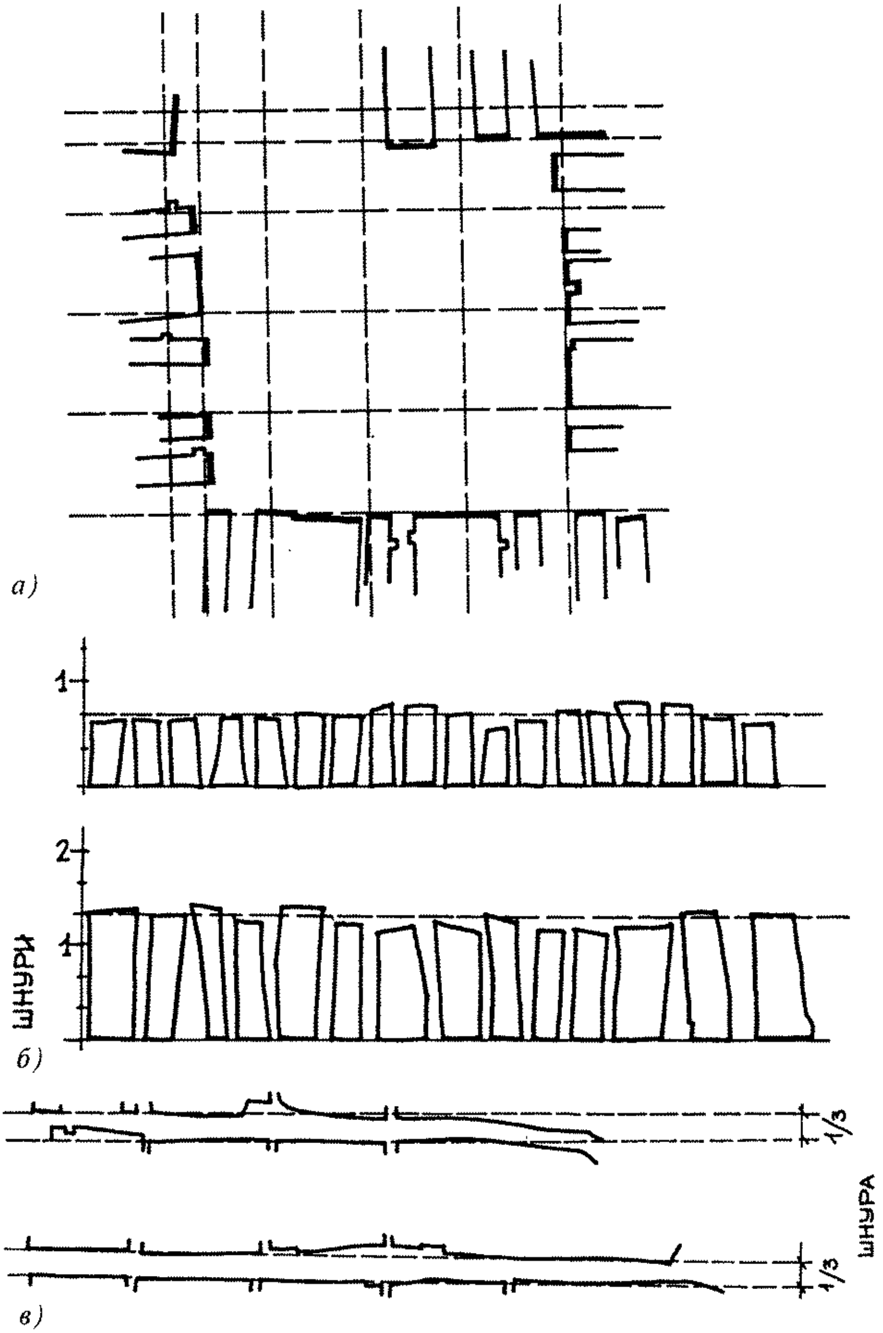

Рис. 5. Визначення розмірів структурних елементів містечка:
а) визначення розміру ринкової площі;
б) визначення довжини будівельної парцелі;
в) визначення ширини проїздів

міста на території. Тож розміри будівельної парцелі — це своєрідний ключ до відтворення первинної концепції розпланування міста. На кадастровій карті фіксуються квартали, які хоч і зазнавали перепланувань, але все ж таки були найменш зруйнованими на середину XIX ст., і тому можуть служити підставою для визначення первинного розміру будівельної парцелі. На кадастр міста накладається мірнича сітка, модулем якої є актуальний тоді у галицьких землях шнур 43,2 м, і заміряються розміри найменш деформованих ділянок. Отримані дані аналізуються і виводиться середнє значення розміру (довжини і ширини) будівельної парцелі. За допомогою модульної сітки, що накладається на план міста, шукаємо також розміри ринку, кварталів, проїздів та доріг, не забуваючи, однак, про те, що розпланувальним модулем міста є будівельна парцеля, тобто розміри планувальних елементів міста кратні розміру парцелі (рис. 5).

Для правильного визначення розмірів ринку важливо врахувати можливі деформації його геометричної форми. Зміна конфігурації ринкових площ відбувалась: під впливом природних умов ще при закладенні міста; після воєн, стихійних лих; унаслідок появи нових змін у розташуванні транзитів та комунікаційних шляхів. Мали місце і функціональні зміни: якщо ринкова площа виявлялася завеликою для міста або не було резервних територій для нової забудови в межах мурів, відбувалося поступове зменшення площі ринкового майдану шляхом зміщення фронту забудови до центру ринку, а також влаштування посередринкової забудови. Нові посередринкові квартали розплановувались за принципом подібності, тобто мали відповідний масштаб, чіткий поділ на парцелі і підпорядковувались існуючій планувальній структурі. Коли ж містечко втрачало свої містечкові функції і деградувало до

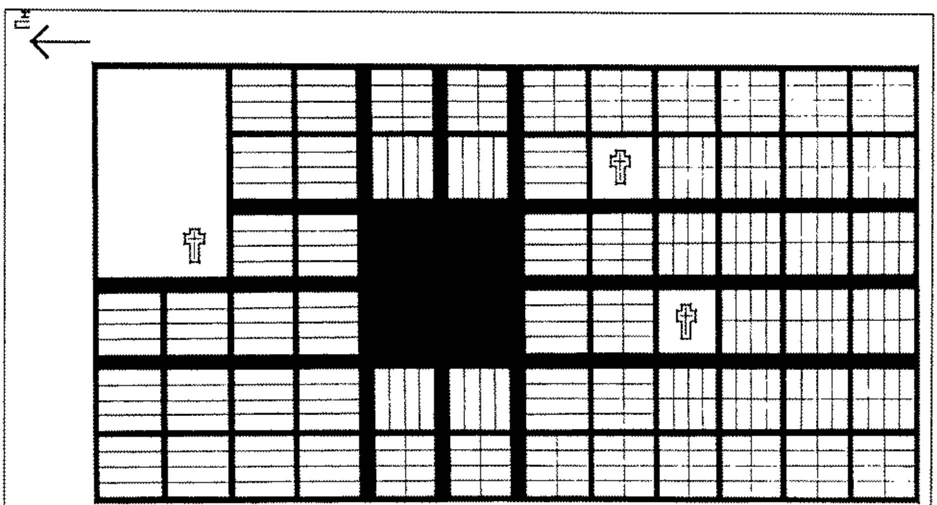

Рис. 6. Гіпотетична реконструкція плану Лешнева на час закладення містечка

рівня села, посередринкові квартали набували пластичних, нерегулярних обрисів. Якщо ж ринкова площа ставала замалою для міста, то утворювались додаткові площі, як правило, поблизу ринку. Тому з усіх можливих варіантів реконструкції ринкової площі обирається найбільш ймовірний — той, який узгоджується з планувальною структурою усього міста. При цьому враховується допоміжна інформація — про розміри ріллі та нарізку городів, а також функціональну програму міста. Наприклад, реконструюючи план міста, що стояло на торговому шляху й обслуговувало купців, котрі їхали через нього транзитом, особливу увагу потрібно звернути на транзитні шляхи, що проходили через ринок і могли змінити його геометричну форму. А оскільки для торгових містечок у XVII—XVIII ст. характерне збільшення торговельного навантаження — відповідно збільшувалась і торгова площа.

Мірничий аналіз планувальної структури містечка дав змогу провести гіпотетичну реконструкцію плану Лешнева на час закладення (рис. 6). Основні габарити міста — довжина і ширина — співвідносяться як 2:1. Таке співвідношення сторін відоме як композиційний принцип латинського хреста. Розміри ринкової площі — $3^2/_3$ x $3^2/_3$ шнура. У Лешневі є два типи будівельних парцель: основний тип із розміром $^1/_3$ x $1^1/_3$ шнура і додатковий з розміром $^1/_3$ x $^2/_3$ шнура. Квартали мають форму квадрата зі стороною в $1^1/_3$ шнура, квартали навколо ринку та у північній частині містечка розділені на 4 будівельні парцелі, решта кварталів — на 8 будівельних парцель. Усього місто ділиться на 72 типових квартали. З них 4 вилучено під ринковий майдан, 6 — для організації Бернардинського монастиря, по одному для сакральних споруд. Головні вулиці, по яких відбувається транзитний рух, а також вулиці, котрі виходять на ринок, мають ширину $^1/_3$ шнура. Решта вулиць трактуються як вузькі проїзди шириною $^1/_8$ шнура.

Автором виявлено кадастрові карти близько 50 міст, що були вивчені за такою ж методикою. Загалом же у період Відродження на території Львівської області було закладено приблизно 80 міст, Івано-Франківської — приблизно 76 міст, Тернопільської — приблизно 85 міст. Та, на жаль, важко віднайти кадастрові карти всіх цих міст, потрібних для відтворення повної картини містобудівних процесів у вказаний період. Можливо, співпраця з архівами, як державними, так і приватними, в Україні та за кордоном, дозволить зібрати картографічний матеріал для проведення подальших досліджень міст та містечок Галичини, закладених у період Відродження.

Примітки

[1] Mieg F. von. Karte des Königreichs Galizien und Lodomerien, M 1:28 800, 1779/1782; Kriegsarchiv in Wien, B. IX a, 390 (рукопис).

[2] Надані автору статті для досліджень фотокопії планів міст та містечок Галичини з карти Міга у масштабі оригіналу зберігаються у приватній колекції

Г. П. Петришин, в.о. професора кафедри художніх основ та історії архітектури Інституту архітектури НУ «Львівська політехніка».

[3] *Петришин Г. П.* Карта фон Міга як джерело до містознавства Галичини // Картографія та історія України: Зб. наук. праць — Львів—Київ—Нью-Йорк, 2000. — С. 57.

[4] Там же. — С. 58.

[5] Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1884. — T. V. — S. 176.

[6] Історія міст і сіл Української РСР: У 26-и т. — Київ, 1968. — Т.: Львівська область. — С. 168.

[7] Słownik geograficzny... — S. 176.

[8] *Кравцов С. А.* Принципы регулярного градостроительства Галичины: Автореф. ... канд. арх. — Москва, 1993. — С. 9.

[9] *Pudełko J.* Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienie działki // Kwartalnik architektury i urbanistyki. — Warszawa, 1964. — № 1. — S. 23.

[10] Зокрема, втрати забудови у деяких містах львівської землі від татарських наїздів на 1626 р. (подано у %) становлять: Білий Камінь — 50, Княгиничі — 100, Наварія — 76,3, Новий Яричів — 29,1, Перемишляни — 100, Підкамінь — 59,5, Тадані — 65,6, Топорів — 82,1 (*Horn M.* Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605—1633 na Ruś Czerwoną. — Wrocław—Warszawa—Kraków, 1964. — S. 182—189). Суттєвих втрат, переважно дерев'яної забудови, зазнавали міста і через випадкові пожежі. Наприклад, у Тадані 8 липня 1640 р. згоріло 13 будинків і 3 фільварки, у Янові 3 жовтня 1634 р. пожежа знищила 8 прите ринкових будинків, а 1616 р. у Миколаєві — аж 60 будинків (*Horn M.* Walka klasowa i konflikty spoleczne w miastach Rusi Czerwonej 1600—1647 na tle stosunków gospodarczych. — Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1972. — S. 18—19). Головним приводом для втечі міщан з містечок були феодальні утиски і трактування шляхтою та духовенством мешканців малих міст і передміщан як прив'язаних до землі підданих, що іноді зобов'язувались і до регулярної панщини. Так, скажімо, з Підкаменя втекло 1615 р. 36 родин, а з Тадані 1603 р. — 27 родин. У той час Топорів прийняв 27 родин, Калуш — 41 (*Horn M.* Walka klasowa... — S. 173—175).

[11] *Pudełko J.* Próba pomiarowej metody... — S. 8.

Summary

The method of research of small Galician towns founded in the period of the Renaissance has been shown in the detailed analysis of the town of Leshniv. Cadastral maps from the middle of the nineteenth century are the main cartographical source of the research.

Микола Драк

Карти Галичини і питання адміністративно-територіального поділу краю (1801—1825 рр.)

На початку XIX ст., у зв'язку з наполеонівськими війнами, кордони між державами-учасниками цих воєн швидко змінювалися: одні держави, переможці, здобували чужі володіння, а інші, переможені, частково чи повністю втрачали свої території. Така доля не оминула й українських земель, зокрема Галичини, що з 1772 р. ввійшла до Австрійської імперії. Завоювавши суміжні з Галичиною землі, Австрійська імперія приєднувала їх до Галичини, розширюючи таким чином її кордони. У разі ж воєнних чи дипломатичних невдач від Австрійської імперії на користь переможців відходили ті чи інші землі, зокрема й частини Галичини. Внаслідок цього встановлювалися нові кордони краю, ліквідовувались деякі його адміністративно-територіальні одиниці, межі між якими також дуже часто змінювалися. Вивчення цих змін — одне з важливих завдань історичної науки.

Під цим оглядом неоціненне значення мають карти, котрі фіксували ці зміни — як на рівні державних кордонів, так і в адміністративно-територіальному поділі краю.

Історики, географи та інші фахівці неодноразово зосереджували свою увагу на згаданих картах у контексті дослідження минулого. Зроблено багато, особливо в останні роки: 1988 р. у Львові вийшов збірник наукових праць «Боплан і Україна», присвячений 400-річчю від дня народження Гійома Левассера де Боплана[1]; також у Львові проводилися засідання Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні (1995—1997), матеріали яких згодом було опубліковано[2]; починаючи з 1998 р. кожні два роки відбуваються наукові конференції «Картографічна спадщина України», організовані Львівським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, започатковано і видання відповідного збірника наукових праць[3].

У даній статті робиться спроба дослідити карти Галичини першої чверті XIX ст., виявивши їхню наукову цінність для вивчення нестабільного у той час адміністративно-територіального поділу краю. З цього

періоду відомо понад 20 карт, більшість з яких зберігається у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Це, зокрема, карти «Атласу Австрійської імперії» (Відень, 1805), що містить 40 карт, 8 з яких стосуються Галичини[4]. Серед них — «Загальна карта королівств обох Галичин... 1804» Я. Ліхтенштерна, «Карта Східної Галичини, 1803», за Й. Лізґаніґом (на 4-х аркушах), «Карта Західної Галичини, 1803», за Метцбургом і Ріцці Дзанноні (3 аркуші).

1806 р. в Австрійській імперії розпочалося повторне знімання території держави, викликане тим, що перше топографічне знімання, яке не спиралось на тріангуляційну мережу, з часом застаріло. Роботи тривали до 1868 р. і призначались для військових потреб; спершу їх проводило австрійське Генеральне квартирмейстерство, а з 1839 р. — щойно заснований з цією метою Військово-географічний інститут у Відні. Карти, що з'явились у цей період, були уже результатом цих робіт.

Розглянемо під кутом зору нашої теми «Карту Східної Галичини...», котра була накреслена Г. Р. фон Шмідбургом і видана у Ваймарі 1801 р.[5] Західна Галичина на цій мапі не має поділу на менші територіально-адміністративні одиниці, Східна Галичина ділиться на 19 округів. Перелік округів — на врізці легенди карти («Округи Східної Галичини з включенням Буковини»). У ньому проти назви кожного округу зазначена римська цифра, вказана також на карті, що допомагає знайти відповідний округ.

Східна і Західна Галичина подані на карті різними кольорами. Чітко окреслені межі між округами, також виразно наведений кордон між Східною та Західною Галичиною.

Округи Східної Галичини:

1. Бережанський
2. Бохнянський
3. Дуклянський
4. Заліщицький
5. Замостський
6. Золочівський
7. Жовківський
8. Лежайський
9. Львівський
10. Мисленицький
11. Перемишльський
12. Самбірський
13. Сандецький
14. Станіславівський
15. Стрийський
16. Сяноцький
17. Тарнівський
18. Тернопільський
19. Чернівецький

Серед мап, які відносяться до аналізованого періоду, є карта «Східна Галичина... За великою картою Лізґаніґа та інших засобів, новоопрацьованих», що вийшла у Відні 1803 р.[6]

Карта обіймає чотири аркуші, на кожному з яких по кілька округів: на 1-му — Тарнівський, Ряшівський, Сяноцький, Дуклянський округи, на 2-му — Замостський, Жовківський і Перемишльський, на 3-му — Львівський, Золочівський, Тернопільський, Бережанський, Стрийський і Самбірський, на 4-му — Станіславівський, Заліщицький і Чернівецький округи.

азву карти, авторство, місце видання та її легенду на кожному аркуші подано паралельно німецькою та французькою мовами, а назви населених пунктів на самій мапі — польською мовою.

На карті зафіксовані всі міста, містечка і майже всі села Східної Галичини. Назви округів перелічені у легенді карти, біля кожного з них певна буква (А, В, С і т. д.), знайшовши яку на мапі, можна з'ясувати розташування потрібного округу. Різними умовними позначеннями показано центри округів, міста, села та замки. Нанесені також шляхи, дороги, поштові станції між внутрішніми провінціями та між округами всередині краю. Тут же бачимо біскупство, грецькі єпископства, ліцеї, гімназії, школи, інспекторати, а також окремі промислові об'єкти — залізорудні підприємства, скляні гути, папірні. Отже, карта дає повну інформацію про адміністративно-територіальний поділ краю, належність кожного населеного пункту до певного округу (уможливлюючи визначення типу кожного з них), а також дані про типи освітніх закладів, про комунікації та економічний розвиток того чи іншого округу.

Значний інтерес викликає «Карта Східної і Західної Галичини...», підготовлена Ґ. Р. фон Шмідбурґом і видана у Ваймарі 1804 р.[7] На частині Східної Галичини тут зображені округи, нанесені їхні кордони. Кожний з округів, названий на легенді карти, має позначення римською цифрою, ці ж цифри подані на самій карті, що полегшує їх пошук.

Ось ці округи:

Бохнянський (II)	Саноцький (VII)
Бережанський (XIII)	Золочівський (XII)
Дуклянський (V)	Жовківський (XI)
Львівський (XIX)	Станіславівський (XVI)
Лежайський (VI)	Стрийський (X)
Мисленицький (I)	Тернопільський (XIV)
Перемишльський (IX)	Тарнівський (IV)
Заліщицький (XVII)	Чернівецький (XVIII)
Самбірський (X)	Замостський (VIII)
Сандецький (III)	

Порівнюючи перелік округів цієї карти з таким же переліком на попередній мапі «Східної Галичини... За великою картою Лізґаніґа...», виявляємо певні зміни. На попередній карті у Східній Галичині відсутні округи Бохнянський, Мисленицький, Сандецький, які часто змінювали свою належність, входячи то до Східної, то до Західної Галичини, немає і Лежайського, зате є Ряшівський округ.

На аналізованій «Карті Східної і Західної Галичини...» з 1804 р. накреслено кордон між Східною та Західною Галичиною. Меж адміністративно-територіальних одиниць у Західній Галичині тут не наведено.

Досить цікавою для дослідника є й карта «Східна і Західна Галичина за найновішими спостереженнями», видана у Відні 1805 р. Т. Мольо[8], — передовсім тому, що на ній зображено Галичину територіально значно більшою, ніж раніше, та подано інше розмежування між

Східною та Західною її частинами. Загалом тогочасна Галичина була поділена на 31 округ, з них 15 належали до Західної, 16 — до Східної. Західна Галичина, крім округів Мисленицького, Бохнянського, Сандецького, які й раніше входили до неї, охоплювала ще 12 нових:

1. В'язовський	9. Конський
2. Сідлецький	10. Сломницький
3. Бяльський	11. Стопницький
4. Радомський	12. Краківський
5. Люблінський	13. Мисленицький
6. Холмський	14. Бохнянський
7. Йозефівський	15. Сандецький
8. Опатівський	

Границі між Східною та Західною Галичиною проходили по північних та західних кордонах Замостського округу, північно-східних та північно-західних — Ряшівського, північно-західних та західних — Тарнівського, західних — Дуклянського: Західна Галичина межувала на заході, північному заході та півночі з прусськими володіннями, на сході — з російськими.

Східна Галичина мала такі округи:

1. Тарнівський	9. Львівський
2. Дуклянський	10. Золочівський
3. Ряшівський	11. Бережанський
4. Перемишльський	12. Тернопільський
5. Сяноцький	13. Стрийський
6. Самбірський	14. Станіславівський
7. Замостський	15. Заліщицький
8. Жовківський	16. Чернівецький

Як видно із цього переліку округів, до Східної Галичини відійшли Тарнівський, Дуклянський, Ряшівський та Замостський округи, які перед тим відносили до Західної Галичини.

Східна і Західна Галичина на цій карті не відрізнені кольором. Усі округи нумеруються тут римськими цифрами (на інших аналогічних картах округи Західної Галичини показані арабськими, Східної — римськими цифрами). Міста, містечка та села зображено різними умовними позначеннями. Окремими значками нанесені католицьке архиєпископство, а також єпископства інших віросповідань.

«Карта Східної і Західної Галичини...», створена Г. Р. фон Шмідбургом і видана 1809 р. у ваймарському видавництві Географічного інституту, фіксує стан Віденського миру від 14 жовтня 1809 р.[9] Східна Галичина на цій мапі поділена на 16 округів, Західна — на 15. Округи Східної Галичини у переліку на легенді та у її тексті позначені римськими цифрами, Західної — арабськими. Округи Мисленицький (13), Бохнянський (14) і Сандецький (15) виокремлені на карті кольором, як і Східна Галичина, кордон між Східною та Західною Галичиною проведений також по північному кордону цих округів і візуально відділяє

ці три округи від Західної Галичини, куди вони входять. Натомість Замостський округ забарвлений на карті тим же кольором, що й уся Західна Галичина, але знаходимо його у списку округів Східної Галичини.

На карті території округів окреслені кордонами, які краще проглядаються на частині Східної Галичини, слабше — на частині Західної Галичини.

Округи Східної Галичини:

I. Тарнівський
II. Дуклянський
III. Лежайський
IV. Сяноцький
V. Замостський
VI. Жовківський
VII. Перемишльський
VIII. Самбірський
IX. Львівський
X. Золочівський
XI. Бережанський
XII. Тернопільський
XIII. Стрийський
XIV. Заліщицький
XV. Станіславівський
XVI. Чернівецький

Округи Західної Галичини:

1. Вязівський
2. Сідлецький
3. Бяльський
4. Холмський
5. Люблінський
6. Йозефівський
7. Радомський
8. Опатівський
9. Конський
10. Стопницький
11. Сломницький
12. Краківський
13. Мисленицький
14. Бохнянський
15. Сандецький

Подібною за змістом є карта «Східна і Західна Галичина за найновішими спостереженнями», що побачила світ у Відні 1809 р. при Т. Молльо (видавець Ф. Райзер)[10]. Усього в Галичині, за цією мапою, 31 округ: у Західній — 15, у Східній — 16. Округи пронумеровані римськими цифрами, як у Східній, так і в Західній частинах, аналогічно — у переліку округів на легенді карти. Округи ті самі, що й на карті Г. Р. фон Шмідбурга з 1809 р. Кордон між Східною та Західною Галичиною проходить по західних кордонах Тарнівського і Дуклянського округів. Східна і Західна Галичина виконані в одному кольорі. Відмінними знаками показані на карті міста, містечка, села, поштові станції, а також католицьке і вірменське архиєпископства, греко-уніатське і греко-неуніатське єпископства.

Наступні зміни в кордонах між державами та між округами відображені на карті «Галичина за новими спостереженнями», яка з'явилася у Відні[11]. Як свідчить уже сама назва карти, на ній відсутній поділ на Східну і Західну Галичину. Із колишньої Західної Галичини тепер лише Мисленицький, Сандецький і Бохнянський округи, належать до Галичини.

На північ від Галичини тут розташоване герцогство Варшавське, куди ввійшла вся попередня Західна Галичина, за винятком трьох щойно зазначених округів, які знову віднесені до Східної Галичини, а також колишній Замостський округ Східної Галичини. Поза межами

Галичини і герцогства Варшавського виявився Краків із невеликою територією (попередній Краківський округ), виокремлений у «Вільне місто Краків». Усього ж округів, на які поділилася Галичина — 19:

I. Мисленицький	XI. Львівський
II. Сандецький	XII. Золочівський
III. Бохнянський	XIII. Бережанський
IV. Тарнівський	XIV. Стрийський
V. Ясельський	XV. Станіславівський
VI. Ряшівський	XVI. Заліщицький
VII. Перемишльський	XVII. Чернівецький
VIII. Сяноцький	XVIII. Тернопільський
IX. Самбірський	XIX. Коломийський
X. Жовківський	

Схожою є й «Карта Королівства Галичини. Згідно з Віденським миром від 14 жовтня 1809 р. ...», що вийшла у Ваймарі 1813 р.[12] На основній території колишньої Західної Галичини та тодішнього Замостського округу тепер маємо Варшавське герцогство, територія округів Мисленицького, Бохнянського і Сандецького (як видно з попередньої карти) входить до складу Королівства Галичини, а округи Тернопільський і Заліщицький уже віднесено не до Австрійської, а до Російської імперії. Всі округи показані у відповідних межах, їхні назви можна встановити за назвами міст — центрів округів, які на карті підкреслені.

Дуже інформативною є «Загальна карта Королівства Галичини...», спроектована Йозефом Марксом Фрайгерном ф[он] Ліхтенштерном і під його керівництвом накреслена Францом Ганфлєром, видана у віденському видавництві крамниці художніх виробів Й. Рідля у 1817 р.[13] Ця мапа фіксує територіальні зміни, які відбулись у краї і навколо нього у результаті Віденського конгресу 1815 р. Вся колишня Західна Галичина (у 1809 — 1815 рр. герцогство Варшавське) відмічена на карті кольором, як і Східна Галичина, однак між ними проведений австро-російський кордон, а колишнє герцогство Варшавське виступає складовою «комплексу» території «Польща». У Західній частині карти кордони Росії та Австрії розходяться, відповідні терени обведені границею «Вільного міста Краків» (з невеликою ділянкою поза містом, витягненою зі сходу на захід).

Галичина, чи точніше «Королівство Галичини», має 18 округів:

1. Ясельський (раніше Дуклянський)	6. Перемишльський
	7. Чернівецький
2. Тарнівський	8. Жовківський
3. Ряшівський	9. Львівський
4. Сяноцький	10. Золочівський
5. Самбірський	11. Бережанський
12. Тернопільський	16. Мисленицький
13. Заліщицький	17. Сандецький
14. Станіславівський	18. Бохнянський
15. Стрийський	

У наведеному переліку знову виявляємо округи Тернопільський і Заліщицький, територія яких тепер відійшла від Росії до Австрійської імперії і була включена до Королівства Галичини. Перестав існувати Коломийський округ, поділений між Станіславівським і Заліщицьким округами. На карті нанесені границі округів. Самі округи показані на мапі арабськими цифрами, за якими у переліку округів на легенді карти знаходимо їхні назви. Відмінними умовними позначеннями зображені столичні, більші та менші міста, села. Напис «Королівство Галичина» розміщений на карті так, що він не охоплює на заході Мисленицького округу, на південному сході — Чернівецького.

1824 р. Генеральне квартирмейстерство перевидало топографічну карту Галичини Й. Лізґаніґа з 1790 р.[14] Ця мапа складалась з 33-х аркушів. На 1-му з них — титул карти і її масштаб, на 2-му — статистична таблиця, яка містила перелік 19 округів із зазначенням місцерозташування їхніх урядів, чисельності населення кожного з округів, кількості міст, передмість, містечок, сіл, домів. Тут же відображено церковний поділ, вказано міста — центри римо-католицького, греко-унійного, вірменського унійного, греко-неунійного, протестантських (аугсбурзького і гельветського) віровизнань. На VI-му аркуші вміщено схематичну карту-врізку з окресленням кордонів округів, кожен з яких пронумерований арабською цифрою, котра відповідно нанесена на саму мапу, що дає змогу легко відшукати на ній будь-який округ.

На карті подані церкви, костели, монастирі, шосейні дороги, проектовані та незавершені шосейні шляхи, нові родовища корисних копалин.

Мапа фіксує такий розподіл територій: на північ від західної частини Галичини — Королівство Польське в межах Російської імперії, на північ від Вадовицького і Бохнянського округів — Краківська республіка (1815—1846), на північному сході та сході Королівство Галичини і Володимирії межує з володіннями Російської імперії.

Якщо порівняти цю карту Й. Лізґаніґа з його ж мапою від 1790 р., то можна простежити деякі зміни адміністративно-територіального характеру. На карті 1824 р. немає Мисленицького округу, замість нього — Вадовицький. Територіально це той самий округ, але його центром уважається не Мисленичі, а Вадовиці. У зв'язку з перенесенням центру округу з Дуклі в Ясло, на місці Дуклянського округу 1790 р. на карті 1824 р. з'являється Ясельський округ; центром колишнього Заліщицького округу все ще є Заліщики, однак сам округ уже називається Чортківським. З частин Станіславівського і колишнього Заліщицького округів на цей час було утворено Коломийський. Замостський округ залишається у межах Королівства Галичини і Володимирії, він же зафіксований на картосхемі-врізці, проте його не згадано у переліку округів на легенді карти.

Як бачимо, карти Галичини першої чверті XIX ст. є вагомим джерелом інформації про тогочасні зміни в адміністративно-територіальному поділі краю, його історію. Цей період, підкреслимо, був часом

частих адміністративно-територіальних трансформацій, що відбувалися і всередині самої Галичини, і поза нею: одні землі приєднувались до Галичини, інші відходили від неї. Надбанням краю стали території на північ від Галичини — так сформувалася Західна Галичина, а власне Галичина стала називатися Східною. Проте, незабаром, за підсумками Віденського конгресу 1815 р., основна територія Західної Галичини остаточно відійшла від Австрійської імперії і була включена у Польське королівство, яким володіла Російська імперія. Королівство Галичини і Володимирії залишилось територіально майже таким, яким воно було після приєднання Галичини до Австрії 1772 р.

Вивчення карт, як уже зазначалося, дає змогу робити певні висновки щодо змін в адміністративно-територіальному поділі всередині самого краю. Ці зміни виявлялися у перейменуванні самих округів, спричиненому перенесенням їхніх центрів в інше місто, в утворенні нових округів за рахунок території інших, а також стосувалися їхніх кордонів. Аналізовані карти дозволяють визначити належність населеного пункту до того чи іншого округу, його тип: місто, містечко, передмістя, село і т. д. Багато можна почерпнути з карт і в питанні транспортного і поштового зв'язку, освітнього та культурного стану округу, кількості його населення тощо. Є також матеріал про наявність корисних копалин на теренах окремих округів. Усе це свідчить про велику наукову цінність карт як важливого джерела для дослідження історії краю.

Примітки

[1] Боплан і Україна: Зб. наук. праць. — Львів, 1998. — 318 с.

[2] Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. — Львів, 1999. — Вип. 2. (1995—1997). — 480 с.

[3] Картографія та історія України: Зб. наук. праць. — Львів—Київ—Нью-Йорк, 2000. — 340 с.

[4] Цит. за: *Сосса Р. І.* Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. Короткий нарис. — Київ: Наук. думка, 2000. — С. 85—86.

[5] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ). Кабінет картографії, 1714. Charte von Ost- und West-Galizien nach der neuesten astronomischen Ortsbestimmungen entworfen, und, rewidirt auf der Sternwarte Seeberg bey Gotha gezeichnet G. R. v. Schmidburg. Weimar im Verlage des Industrie Comptoirs, 1801.

[6] ЛНБ. Кабінет картографії, 252-к. Ost-Galizien. I, II, III, IV-tes Blatt enthaltend den Stanislawower Zaleszyker und Tschernowitzer Krais... Nach Liesganigs grosser Charte und andern bewährten Hüfsmitteln entworfen. Wien. Im Verlage des Kunst und Industrie Coptoirs, 1803.

[7] ЛНБ, Кабінет картографії, 251. Charte von Ost- und West-Galizien nach den neuesten astronomischen Ortsbestimmungen entworfen, und rewidirt auf der Sternwarte Seeberg bey Gotha gezeichnet von G. R. v. Schmidburg. Weimar im Verlage des Geograph Industrie 1804.

[8] Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка. Відділ рідкісних та рукописних книг. 1051 III Ost- und West Galizien nach dem neuesten sc. F. Reisser. Wien, bey T. Mollo, 1805.

[9] ЛНБ. Кабінет картографії, 128-нт. Charte von Ost und West Galizien nach den neuesten astronomischen Ortsbestimmungen entworfen, und rewidirt auf der Sternwarte

Seeberg bey Gotha gezeichnet von G. R. v. Schmidburg. Weimar im Verlage des Geograph Instituts. Berichtigt nach dem Wiener Frieden von 14 Oktober 1809.

[10] Наукова бібліотека НАН України. Кк. 337. Ost und West Galizien nach dem neuesten Beobachtungen — Wien bey T. Mollo 1809. F. Reisser sc.

[11] ЛНБ. Кабінет картографії, № 1644-Н. Galizien nach den neuesten Beobachtungen. Wien. bey Tranquillo Mollo.

[12] ЛНБ. Кабінет картографії, 127-нт. Charte vom Königreiche Galizien. Gemärs dem Wiener Frieden vom 14 Oktober. 1809. Weinar im Verlage des Geografischen Instituts. 1813.

[13] ЛНБ. Кабінет картографії. Allgemeine Charte des Königreiches Galizien mit Benützung der zuferlaessigusten astronomischen und geographischen Beobachtungen und mit Zuhilfenehmung einer grossen Anzahlspecieller Charten, Handzeichnungen und Ortsbeschreibungen entworven von Joseph Marx Freiherrn v. Liechtenstern Und unter dessen Leitung gezeichnet von Franz Haeufler Ing. geogr. Wien im Verlage von J. Riedl's Kunsthandlung 1817.

[14] ЛНБ. Кабінет картографії. 50-н. Koenigreich Galizien und Lodomerien. Herausgegeben im Jahre 1790 von Liesganig. Nach dem vorzüglichsten neuern Hülfsquellen vermehrt und verbessert von dem K. k. Oest. Generalquartiermeisterstabe. Im Jahre 1824.

Summary

At the beginning of the nineteenth century, during the Napoleonic Wars, the borders between countries participating in them were constantly changing. These changes also concerned the Ukrainian lands, including Galicia. Conquering lands neigbouring Galicia, the Austrian Empire joined them to this region; after military or diplomatic failures parts of Galicia were also passed to winners. Some changes took place within the region: new districts were created and some existing ones were eliminated; the borders between them were constantly changing, as well as the centers and their names.

All these changes are fully reflected on the maps of Galicia of those times, which makes them a valuable source for studying the past of this land and in particular its political divisions.

Галина Петришин

Порівняльний аналіз урбанізаційних процесів у Галичині та інших землях Австрійської імперії

Урбанізаційні процеси, як відомо, протікають під впливом політичних змін, що формують нову систему містотворчих чинників. Колонізація Галичини Австрійською імперією провадилась на фоні затяжної кризи і стагнації міського життя. Період з II половини XVII ст. до 70-х рр. XVIII ст. в історії Речі Посполитої однозначно визначений як період занепаду[1].

Австрійський період в історії Галичини збігся із переходом людства від доби передіндустріальної до доби індустріальної. Розпочавшись у країнах Північно-Західної Європи наприкінці XVIII ст., вона досягнула території Галичини всередині XIX ст. Перша половина цього періоду характеризується стабілізацією географічних параметрів мережі міст та щораз глибшою диференціацією міських поселень.

На українській етнічній території міста допромислового періоду мали переважно оборонно-ремісничо-рільничий характер, а населення їх було незначним — у середньому 1—3 тисячі мешканців, і тільки у крупніших містах (Київ, Львів, Кам'янець-Подільський) сягало 15—20 тисяч[2]. Процес урбанізації українських земель, як, зрештою, й інших середньоєвропейських територій того часу[3], полягав не стільки у збільшенні чисельності населення існуючих міст, як у розвитку мережі традиційно малих міст. Тому рівень урбанізованості передіндустріальної доби об'єктивно визначається кількістю міських поселень на одиницю поверхні. У зв'язку із постійним впливом на містотворення військово-оборонного чинника, як для України в цілому, так і для Галичини, типовою ознакою є, зокрема, нестабільність міської мережі і, відповідно, міського статусу кожного поселення.

Загалом територія Королівства Галичини і Володимирщини у складі Австрійської імперії є сприятливим матеріалом для компаративного урбаністичного аналізу. Ґрунт для таких досліджень дають статистичні описи імперії, перші з яких датуються 1828 роком (з корективами видані також у 1829 і 1830 рр.[4]), супроводжувані картами, а пізніші опираються на регулярні (що десять років) переписи населення. Перший статистичний огляд Галичини маємо з 1823 р.[5] Найранішими

німецькомовними джерелами (на межі XVIII і XIX ст.) є праці з циклу подорожньої та ранньої науково-описової літератури, в яких описи міст, в основі котрих лежать суб'єктивні враження, поєднувались із узагальненими характеристиками про стан міст у краю і деколи доповнювалися статистичними даними стосовно кількості населення та його національного, професійного складу тощо[6].

У XIX ст. відбувається поступове відмирання найтонших ланок пізньосередньовічної мережі міст і утворення на її основі нової під впливом комплексу інших містоутворюючих чинників, що виникли внаслідок т. зв. промислової революції. Переміни, що почалися у XIX ст. в економіці Середньо-Східної Європи, не потребували вже сталої історично сформованої мережі міст і містечок. Процес розвитку міст в індустріальний час є надзвичайно динамічним. Дедалі більшого значення набуває вже не густота мережі міст, а величина нових індустріальних центрів. Загальноприйнятим із XIX ст. стає визначення кількості міського населення по відношенню до загального в регіоні чи країні, що дає змогу застосувати методи порівняльних досліджень для ширших територій.

Значне зростання рівня урбанізації, яке проявило себе передусім у високо розвинутих державах, почалося через індустріалізацію та розвиток комунікацій (залізничного транспорту), що сприяло суттєвій територіальній експансії міст. Розбудовувалися міста, які були транспортними пунктами в новій залізничній мережі. Розвиток промисловості, наприклад, в Англії (де проходив найінтенсивніше в Європі), привів до того, що у XVI й особливо, у XVII ст. швидко зростали лише деякі старі міста[7]. У Галичині до вибраних міст належали столичний Львів, а тоді Краків. З появою розгалуженої державної мережі залізниць та інтенсифікацією промислового розвитку регіону урбанізаційні акценти вкотре були переставлені — умови для розвитку одержали міста, пов'язані у нову систему. Важливість урбанізаційного етапу I половини XIX ст. визначається насамперед тим, що було закладено фундамент сучасної мережі міст. Проте, зміна критеріїв дефініції міста на функціональні чи демографічні, яку ввели у радянський час, не враховувала поняття історично сформованого міста та спричинилася до загального зменшення кількості міст.

Отже, спочатку головним містоутворюючим чинником в Україні сформувався оборонний. Зі зміною з 1772 р. державних кордонів потреба в оборонних містах та містечках частково відпала. Виконуючи тільки торгово-ремісничі функції, вони загальмували свій розвиток, а їхня кількість і, відповідно, чисельність міського населення зменшились. У 1783 р., під час урядового опитування, були висловлені думки, що галицькі міста стали певного роду аномалією, передусім тому, що їх виявилося забагато, як на потреби краю, що відповідало середньовічній фазі розвитку[8]. Дійсно, як свідчать статистичні дані, розвиток виробництва та обслуговування був дуже низьким, непропорційно

слабким по відношенню до всієї імперії. Якщо у першому статистичному описі монархії 1828 р. населення Галичини і Буковини становило у складі імперії 13,22 % [9], то фабрик і мануфактур тут на той час налічувалось лише 31 (0,41%) з 7 588 у монархії[10]. Трохи краще виглядала ситуація з торгівлею — Галичина посідала 1 382 торгових закладів різного характеру (9,2%)[11]. Велика частка врожайних земель зумовила рільничу орієнтацію розвитку господарства Галичини. Так, усього у монархії було 35 618 667 нижньоавстрійських йохе продуктивних земель, а в самій Галичині та Буковині — 12 568 828 н. й. (35,3%), з них ріллі — відповідно 14 792 671 та 5 615 183 н. й. (38%). «Земля є дуже врожайна, через те рільництво ще досить недосконале. Низький стан підлеглості і перешкоди, з якими потрібно старанно боротися, мале поголів'я худоби, особливо коней, ... вплив євреїв, у чиїх руках накопичується капітал, нестача збуту продуктів спонукають не швидко очікувати на великий поступ»[12]. Тому-то саме на підйом рільництва були спрямовані перші заходи австрійської влади, у т. ч. активне переселення малозаможних німецьких колоністів у Галичину як «вчителів» у цій галузі й закладення численних нових поселень на секуралізованих чи приватних землях[13].

Тогочасні галицькі міста та містечка були своєрідним феноменом у європейській культурі завдяки трьом головним відмінностям: по-перше, більшість їх постали лише через кілька століть після західноєвропейських; по-друге, їхня будівельна субстанція мала тимчасовий характер — забудовані в основному дерев'яними будівлями, мурованих було обмаль, по-третє, національний склад їхнього населення був відмінним від складу населення решти території. Однак ці особливості були взаємопов'язані. Якщо на Заході бюргерство міст служило опорою держави, то у Галичині міста були непостійним і чужорідним елементом, що зумовлювалося залежним історичним розвитком цих земель протягом останніх століть.

За словами сучасників, у Галичині кінця XVIII ст. неможливо було чітко поділити її населення на мешканців села та міста, оскільки маленькі міста і містечка дуже мало чим відрізнялися від сіл. Так, зокрема, «ринкова площа з деякими єврейськими будинками мала іншу кваліфікацію, особливо в українському поселенні вона виділялася окремою частиною, яка іменувалася містом або містечком»[14]. Ось приклад: у колишньому місті-фортеці Букачівцях, окрім села і панської резиденції, існувало містечко: чотирикутник, оббудований дерев'яними спорудами, а торговиця підписана як «Juden Gemeinde. Markt»[15].

На цьому феномені галицького міста передіндустріальної доби варто спинитись докладніше. На відміну від інших європейських земель, розвиток міст у Галичині, розташованій на пограниччі різних етнічних масивів, був пов'язаний із співжиттям поліетнічних конгломератів. Як зазначав В. Кубійович, «характерною прикметою української етноґрафічної території є відмінний національний склад

сільського і міського населення. Коли ще взяти до уваги, що наші міста куди сильніше заселені євреями, ніж у якій-небудь іншій країні Європи, то ясний стане їх неукраїнський характер»[16]. В історії міст Галичини лінія євреїв простежується від середньовіччя. Вони найбільше з-поміж інших етносів уплинули як на розвиток окремих міст, так і на стан урбанізації у цілому[17]. Демографічна експансія євреїв була підтримана з прихильним назагал зацікавленням власників, які мали постійні економічні труднощі. «Поворот від політики заборон до політики заохочення щодо євреїв, пов'язаний із загальною кризою та пауперизацією міст у II пол. XVII—XVIII ст., дав відчутну іудаїзацію міст, на довгі роки сформував специфічний суспільний уклад і міський пейзаж Галичини»[18].

Окрім відмінного від території етнічного складу мешканців міст, сучасниками відзначається правильна регулярна планувальна структура міст, що було відображенням функціонування на східних європейських землях однієї зі сторін магдебурзького права та світоглядної моделі в містотворчому бумі нового часу. Не обійшли вони увагою і стан та якість забудови численних міст та містечок, структуру професійної зайнятості, спеціалізацію ремесел, особливості звичаїв і кухні, що не було зафіксоване у тогочасних статистичних матеріалах і вдало доповнює матеріали переписів середини XIX ст.[19]

Феномен галицького містечка вражав мандрівників та вчених. Як містечка (Städtchen) іменовані майже всі міста Галичини, хоча офіційно вони посідали статус міста (Stadt).

«[Міста в Галичині] є переважно однієї величини, оточують великі чотирикутні площі і будинки всі є дерев'яні»[20]. У сприйнятті подорожників східногалицькі міста помітно відрізняються від західноєвропейських. Мандрівники, зокрема, зазначають, що міста переважно є відкриті, без мурів і укріплень, за винятком найбільших — Львова і Перемишля[21]. «Містечка є без мурів, всі будинки з дерева, і мають звичайно гарні площі»[22]. «Долина має загальний вигляд як Бохня, лише що Бохня є збудована краще і має декілька мурованих будинків. Будинки майже повністю збудовані з дерева, не виключаючи помешкання управителя»[23].

Маленькі міста Східної Галичини «на відстані... виглядають гарними. Зазвичай вони мають романтичне розташування і численні церковні бані ще більше прикрашають цю мальовничу картину. Але, всередині вони є брудними...»[24]. Подібно, як і мандрівні письменники, характеризує міста губерніальний радник Е. Кортум: «...вони є лише сумним перебуванням євреїв, бідності, нечистот, незнання»[25]. «Янів є польським містечком, значною мірою заселеним євреями, і, як більшість галицьких місцевостей цього рангу, вибудоване у квадрат. Число жителів сягає 500 душ»[26]. «У Яворові розташоване ц.-к. управління; містечко вибудоване у квадрат і є чудове завдяки передмістям, що далеко простягаються. Краковецьке передмістя по довжині простягається більше як на одну милю. Вся місцевість має близько тисячі номерів;

крім євреїв, у передмістях в основному проживають руські [українські] селяни»[27]. «За одну годину наблизилися до єврейського містечка Турки, яке утворює досконалий чотирикутник, і має якраз так само сформовану площу всередині. Це містечко розташоване на скелях і повністю оточене двома маленькими річками»[28]. «Містечко Стрий справило на мене дуже добре враження, оскільки воно виявилося винятком з решти міст країни. Але, як я, минувши межу, в'їхав у місто і повернув наліво, перед моїми очима постало також звичайне єврейське місто, регулярний квадрат із вбогими дерев'яними крамничками, повними прикрас, і хатки з далеко виступаючими дахами, під якими проводив своє існування народ Ізраїлю. Крім євреїв, у Стрию мешкають ще поляки»[29]. «Сумний є вигляд містечок у Галичині. Переповнені роями жидів, рідко де бруковані, з болотом на ринках і на вулицях, з дерев'яними будиночками, мають властиву систему в укладі вулиць і площ. Переважно в кожному є величезний ринок, який, здається, колись був брукований, але кам'яниці запалися з часом, тепер уже на них поросла трава. Для чого ці величезні площі — тільки тоді подорожуючий відгадає, коли в містечку випадає торг»[30].

«[Будинки у містах] є одноповерхові і їхній внутрішній будівельний устрій є без плану, їхній поділ без зручностей, повністю невмілий, незграбний і невдалий»[31]. Міста з мурованими будівлями у середмістях від їхнього закладення не були рідкістю в Галичині[32], і це дивувало подорожників ранішого періоду[33]. Для австрійських мандрівників муроване будівництво є правилом, і увага акцентується на нетиповому для Західної Європи дерев'яному будівництві. Муровані будівлі мали також суттєве значення у військових діях. Тому як доповнення до так зв. «Йосифінських карт» військового генерального штабу складаються томи «Описів», де внесено додаткову інформацію, необхідну в разі можливої військової експансії — про те, де є кращі позиції для обстрілу, скільки війська можна розквартирувати у поселеннях, яка якість доріг для маршу, які трапляються водні перешкоди, де розташовані важливіші будівлі, що можуть стати об'єктом захоплення (у т. ч. «солідні будівлі») тощо. Для прикладу, у Золочеві це лише «Замок / Schloss, оточений чотирма мурованими бастіонами, але так низько, що їх легко було б здобути; з особливою увагою слід підкреслити, що головна будівля замку є дуже значною. У місцевості є мурованими парафіяльний костьол і монастир піярів»[34].

Поділ міських поселень Галичини за австрійською класифікацією був не одноразовим актом, а зайняв кілька десятиліть, оскільки збігся зі зміною дефініції міста унаслідок переходу до індустріальної епохи[35]. У 1773 р. Галичина, яка займала територію 82 тис. кв. км., посідала 93 міста і 187 містечок, разом 280 міських поселень[36], тобто 1 міське поселення припадало на 293 кв. км., охоплюючи радіус дії близько 17 км. Правовий статус міст, у зв'язку із впровадженням іншої системи дефініцій, був нестабільним.

У 1810 р. була опрацьована класифікація міст всієї Австрійської монархії на основі критерію кількості мешканців, де нижньою межею для міст є 2 тисячі осіб. Проведено поділ усіх міських поселень монархії на 13 класів із зазначенням їхньої кількості мешканців та числа забудувань[37]. Перші три класи обіймають лише по одному місту:

I клас — Відень (245 713 осіб, 6 935 будинків);

II клас — Прага (92 000 осіб, 3 385 будинків);

III клас — Львів (44 655 осіб, 2 515 будинків);

IV клас — Пресбург/Братислава (36 000 осіб, 1 500 будинків);

— Пешт (33 000 осіб, 2 900 будинків);

— Грац (32 000 осіб, 2 630 будинків);

— Буда (30 000 осіб, 2 900 будинків).

Загальна кількість міст і містечок Австрійської імперії, вказаних у цій класифікації, становить 209 поселень. З них 14 міст належать до Галичини і 2 — до Буковини. Тобто частка Галичини у складі імперії становить 6,7 %. Класифікацією здебільшого були охоплені циркульні міста (Kreisstadte) — 12 із 16: Броди (21 000 осіб), Ярослав (12 000), Перемишль (7 358), Самбір (6 573), Станіславів (6 192), Золочів (6 168), Чернівці (5 416), Жешів (4 606), Бережани (4 354), Тарнів (4 312), Величка (4 000), Сучава (2 700), Жовква (2 166). Дані говорять про те, що більшість галицьких міських поселень були невеликими — із 305, перечислених у 1794 р.[38], тільки 14 (4,6 %) посідають понад 2 тисячі осіб.

У 1823 р. постав перший об'ємний рукописний статистичний опис Галичини і Буковини, в якому окремі дані (особливо ті, що стосуються промисловості), подано ретроспективно порічно, починаючи від 1817 р. Зокрема значно ширше, аніж у пізніших документах, висвітлюються міста, проте їх повний перелік відсутній.

«...міста країни [Галичини і Льодомерії та Буковини] поділяються на три класи:

— королівські, які підпорядковуються не тільки згідно з дійсним станом, а й підлягають особистій юрисдикції лише найвищого володаря країни;

— муніципальні міста, в яких хоча й настала приватна власність міщан і землевласників, але у них все-таки власний (законний) орган влади виконує юрисдикцію над мешканцями;

— підлеглі міста, нарешті, в яких поміщицька влада опирається як на фактичну міську, так і на персональну юрисдикцію.

Шкода тільки, що професійний та культурний рівень міського населення, за винятком Львова, ще великою мірою залишається далеким від стану справді міського рівня. Також стан забудови у більшості міст країни перебуває в надзвичайно недосконалому стані як за матеріалами, з яких збудовані будинки, так і за їх виконанням»[39].

Таким чином, станом на 1823 р. міст із врегульованими, тобто такими, які були приведені до вимог австрійського законодавства, магістратами в Галичині налічувалося 61 і в Буковині — 3[40]. Окрім того,

міста поділялися на: королівські — Львів і 18 галицьких та 3 буковинські міста, муніципальні — 44, піддані (приватні, шляхетські) — 21, разом у Галичині 84 міста, містечка не вказані (табл. 1). Таблиця «Міста» відображає стан оплати податків та отримані від міст суми, котрі формували також міський бюджет, тому наведені у графах «Населення» та «Будинки» цифри фіксують не загальну кількість їх, а лише платників податків у 1823 р., відповідно тут вони не цитуються.

Із 1828 р. публікувалися статистичні таблиці для всіх земель Австрійської монархії, які супроводжувалися також оглядовими картами земель із внутрішнім адміністративним поділом, зазначенням міст та їхнього статусу[41] (рис. 1, 2). 1828 р. серед міст, де мешкало понад 2 000 осіб, перелічено 59 міст Галичини, куди зараховано й 3 буковинські міста[42]. Згідно з адміністративним поділом, в одну групу віднесено головне місто, міста-резиденції та королівські міста — разом 46, у другу — муніципальні міста й міста землевласників — 49, разом 95 міст і 194 містечка[43]. Між картою Галичини, яка включає Буковину, та офіційним списком є розбіжність у кількості зображених міст: не нанесено 10 міст із списку, проте показано 11 зайвих[44]. З них лише 13 — Львів, Ярослав, Перемишль, Самбір, Дрогобич, Броди, Тернопіль, Замость, Збараж, Бучач, Тарнів, Біла і Підгір'я (під Краковом) «робили враження правдивих міст»[45], тобто такі, в яких кількість населення перевищувала 8 тисяч мешканців[46]. Міста ще протягом кількох десятиліть залишаються дрібними, не виділяючись — окрім Львова — із загальної системи розселення. Це підтверджує аналіз розселення на картах Галичини середини XIX ст.[47] (рис. 3).

Усього Австрійська імперія станом на 1828 р. налічувала 664 міста й 1 204 містечка, галицька ж частка у процентному відношенні становила відповідно 14,3 % та 16,1 %, значно поступаючись іншим провінціям, хоча її населення становило 28,7 %[48]. На 1830 р. у Галичині й Буковині надалі 95 міст (з них 46 — королівських) і 194 містечка, проте чисельність міст, що мали понад 2 000 мешканців, зросла до 63, окрім того, згадано 158 містечок і сіл з населенням понад 2 000[49]. Важливим показником якісних змін в урбанізації є збільшення кількості міст, які, незважаючи на давні привілеї, відповідають офіційній дефініції міста за кількістю мешканців. Якщо у 1810 р. монархія посідала 209 поселень із населенням понад 2 000 осіб, з них 16 міст належать до Галичини та Буковини, тобто частка Галичини у складі імперії складає 6,7 %, то у 1831 р. — відповідно 430 та 63 (14,65 %)[50]. Як бачимо, за двадцять років кількість міст з понад двотисячним населенням у монархії зросла на 106 %, у Галичині і Буковині — на 294 %. Це свідчить про швидке зростання маси менших міст і вирівнювання урбанізаційного фону на всій території монархії.

Статистичні дані коронних земель Австрійської імперії станом на 1830 р. (табл. 2) дають змогу порівняти урбанізаційний процес за низкою показників (табл. 3), знайти місце Галичини (рис. 4) та виконати аналогічні обчислення для циркулів Галичини (табл. 4, 5).

I. Загальна характеристика краю:

G — густота населення краю, визначається кількістю осіб на одну квадратну австрійську милю;

K1 — освоєність території, тобто кількість поселень, які розташовані на вибраній одиниці площі (1 кв. австр. миля);

K2 — середня величина поселення, тобто кількість забудувань у поселенні;

K3 — частка міських поселень серед усіх.

II. Характеристика міської мережі:

D — кількість сіл, що припадають на 1 міське поселення;

R — радіус дії міського поселення або 1 міське поселення на N кв. австр. миль;

N — потужність дії міського поселення: N чол. на 1 міське поселення;

Q — якість міської мережі — частка міст серед усіх міських поселень.

Станом на 1830 р. Галичина була другою за територією з 15 (після Угорщини) провінцією Австрійської імперії, займаючи 13% її загальної площі. Густота населення на всій території Галичини була вищою від середнього значення в імперії, дорівнюючи густоті в центральних провінціях (наприклад, Верхній Австрії) чи у південних регіонах (наприклад, Узбережжі, За- і Подунав'ї, Хорватії). Густота населення коливалася від 1 140 чол. на 1 кв. австр. милю у Зальцбургу, зростаючи у понад 5 разів — до 6 367 чол. на 1 кв. австр. милю у Ломбардії. Слід нагадати, що Галичина включала гірські карпатські райони, де освоєність території була традиційно нижчою, подібно як у передгір'ї Альп, Словенії та Семигородді. Найвижчих показників густота населення сягала у західних районах Галичини (польська етнічна територія), наближаючись до найщільніше заселених Богемії, Моравії та Сілезії. Показники густоти населення поступово знижуються у східному напрямку території Галичини.

Якість міської мережі, тобто відсоток міст серед міських поселень, пов'язується із радіусом дії міського поселення. При малих радіусах дії у міській мережі більшість становлять містечка, деколи понад 80%, як, наприклад, у Нижній і Верхній Австрії, Зальцбургу, Штирії, Ломбардії. У більшості земель Угорщини кількість міст, з огляду на великий радіус дії, була незначною. У Богемії половина міських поселень посідала статус міст, хоча радіус дії був найнижчим в імперії. У Галичині третина міських поселень мала юридичний статус міст, що відповідало усередненому показнику по імперії в цілому.

Відсоток міських поселень серед усіх поселень провінції коливається від 0,83% у Хорватії та 0,96% у Каринтії до 14,6% у Ломбардії. У більшості провінцій відсоток міських поселень становив 3—5%, у Галичині — 4,66%.

У середині XIX ст. у Галичині настає процес юридичного переоформлення міст та містечок та їхньої класифікації. У 1840—1846 рр. подається інформація про 93 міста та 189 містечок, разом 282 міські поселення[51].

У проміжку між 1850/1 — 1857 рр. була проведена суттєва адміністративно-територіальна реорганізація краю — розмежування Галичини, відносно до етнічного складу населення, на Східну й Західну. Це призвело до зміни мережі міст та статусу окремих міських поселень. У Східній Галичині кількість міст спадає від 56 до 43, а кількість містечок, враховуючи понижені рангом міста та новозалучені в цю категорію села, збільшується від 139 до 165. У Західній Галичині у цей період додається 1 місто, а категорія містечок зростає від 54 до 71[52]. На цей час кількість міст у всій монархії зросла до 890, містечок — до 2 388, частка Галичини становила відповідно 10,7 % та 9,7 %, а населення — 12,4 %[53].

Подібна нестабільність міської мережі протягом XVIII — I половини XIX ст. була характерна для всієї Центральної Європи. Наприклад, загалом на території Великої Угорщини (площа — 325 411 кв. км) у 1720 р. налічувалось 495 міських поселень, у 1840 р. — 913, у 1875 р. — 888, що утворювало відповідно рівень урбанізації — 1 місто на 657 кв. км, на 356 кв. км і на 366 кв. км. Рівень урбанізації був найбільшим на території теперішньої Словаччини (т. зв. Oberland), яка була захищена від турецьких набігів горами. Ця земля виступала як резервація міст і стрибки в їхній кількості тут є незначними: у 1720 р. на Лівобережжі Дунаю (32 929 кв. км) 1 місто припадає на 248 кв. км, у 1840 р. — на 200 кв. км і у 1875 р. — на 218 кв. км. Велика Угорська рівнина зазнавала турецьких набігів, незахищена природними границями і, відповідно, зі слабим міським потенціалом. Тому після об'єднання Угорщини з Австрійською монархією тут простежується різке зростання кількості міст. Так, зокрема, у межиріччі Дунаю і Тиси (36 111 кв. км) у 1720 р. 1 місто припадало на 1 337 кв. км (у регіоні Тиса-Марош — ще менше: 1 місто на 3 629 кв. км), у 1840 р. — на 463 кв. км і у 1875 р. — на 430 кв. км (у регіоні Тиса-Марош — на 399 кв. км). У важкодоступному Семигородді відповідно: у 1720 р. — 1 місто на 1 112 кв. км, у 1840 р. — 1 місто на 963 кв. км і у 1875 р. — 1 місто на 978 кв. км. У Хорватії-Славонії показники урбанізації також є відносно малими: у 1720 р. — 1 місто на 1 116 кв. км., у 1840 р. — 1 місто на 525 кв. км, у 1875 р. — 1 місто на 545 кв. км[54]. Найшвидше на зміну політичної ситуації, ринків збуту тощо реагували містечка. Їх кількість у Великій Угорщині збільшилась від 450 у 1720 р. до 816 у 1840 р., тобто на 181 %. Інша ситуація була з королівськими вільними містами, котрі мали найвищий статус в ієрархії міських поселень, здійснюючи також адміністративні функції, потреба у яких змінювалась. У 1720 р. їх було 50, у 1848 р. — 72, у 1870 р. — 64, у 1910 р. — 35[55].

Порівняльна характеристика рівня урбанізації земель Австро-Угорщини у проміжку 1787 (1810) — 1857 рр. на основі найважливіших показників (чисельність населення землі, кількість міст та містечок) показує відставання Галичини відносно центральноавстрійських земель (рис. 5). Мережа розселення на території Галичини, з огляду на

густоту населення, була недостатньо розвинутою, що відбилось на рівні її урбанізованості. Згідно з усередненими показниками, рівень урбанізації Галичини тримався між центральними високоурбанізованими провінціями та периферійними аграрними, не набираючи крайніх значень у жодному з циркулів. У зв'язку з аграрною орієнтацією краю, рівень урбанізованості Галичини по всій території падає відносно значень у інших провінціях, хоча чисельність міського населення завдяки стрімкому росту Львова утримується стійкіше.

Стагнація урбанізаційного розвитку Галичини до середини XIX ст. зафіксована картою Кумесберга (рис. 3). Міста, підпорядковані історично складеній системі розселення, є розрізненими пунктами, не посідають адсорбційних, тим паче агломераційних властивостей і, як окремі населені пункти, розчиняються у регіональній мережі розселення[56].

У другій половині XIX ст. тут активізуються економічні та урбанізаційні процеси, які у західних провінціях відбулися значно раніше. Стан урбанізації у 1870 р. виявив характерний для Галичини тип малого міста (чисельністю від 2 до 5 тис. мешканців), в яких осіло 37,5% усього міського населення. Група малих міст із населенням 2—5 000 осіб виявиться найстабільнішою протягом періоду автономії від 1869 до 1914 р.[57] Дрібніші містечка стали менш чисельними, аніж у попередній період. Львів акумулював 20 % усього міського населення[58]. Цікавим феноменом в урбанізації Галичини є прискорене перетворення Львова з категорії середніх міст у категорію великих, причому динаміка зростання чисельності мешканців Відня і Львова протягом XIX ст. є однаковою. У 1772 р. населення Львова становить приблизно 20 000, 1869 р. — 87 000, у 1914 р. — 212 000 мешканців, правда, не змінюючи величини своєї території, що було суттєвим гальмом[59]. Така експансивна тенденція розвитку Львова за рахунок населення інших міських поселень прогресуватиме до початку 90-х рр. XX ст.

Оскільки розвиток промисловості в Галичині виявився дуже слабким, то фактор залізниці як визначальний у добу індустріалізації був недостатнім. «Дивним і не практикованим ніде способом залізничні двірці дуже рідко будуються в нашому краї близько місцевостей, від яких станція має назву, — звикло стоїть двірець десь у полі, далеко від міста, а коли ще, крім того, доїздові дороги до нього перебувають у поганому стані, як звичайно, то зрозуміло, чому залізниці мають такий малий вплив на розвиток заможності міст»[60].

Рівень урбанізації Галичини щодо земель Австро-Угорщини наприкінці XIX ст. характеризує таблиця відносної кількості жителів монархії, що замешкують поселення з населенням понад 2 000 мешканців[61] (табл. 6).

Індустріальний розвиток краю й активізація розбудови міст спричинили нове групування міст і появу пов'язаних з цим численних законів, розпоряджень та вказівок. У будівельних законах для Галичини (край розглядається повністю), які були видані та доповнені Надвірною

канцелярією у 1882, 1883, 1885, 1889, 1899 та 1907 рр., була дана класифікація міських поселень, згідно із традиційними демографічним, функціональним та історичним чинниками та з врахуванням перспектив розвитку. Розвиток міст, поділених на групи, відбувався відповідно до типових приписів, і їхні архітектурні обличчя швидко набували загальних рис. Закони окремо виділили 2 міста з особливим статусом: Львів і Краків. У «Будівельному праві для 29 міст»[62] в одну групу було зібрано більші міста з 80 міст — центрів повітів, які, завдяки своєму розташуванню та ресурсам, мали перспективи розвитку. На цей час лише половина з них подолала демографічну межу 10 000 осіб. «Будівельне право для більших місцевостей в Галичині» об'єднало 154 міста і містечка, серед них 53 центри повітів і міста та містечка з чисельністю населення понад 2 000 мешканців. Решта, майже 100 найменших містечок, котрі були збережені як категорія відповідно до історичного принципу, розцінювались у практиці як села[63] (рис. 6).

У 1910 р. усі поселення поділяються, за кількістю населення, на 6 категорій. 784 поселення Галичини переступили поріг 2 000 мешканців, з них 684 — від 2 до 5 тис. осіб (ці дві категорії об'єднують переважно села), 65 — від 5 до 10 тис. осіб, 21 — від 10 до 20 тис., населення 14 міст становило понад 20 тис. осіб, з усіх міст 80 виконували роль центрів політичних округів[64], що стимулювало їхнє подальше зростання. Станом на 1900 р. у Східній Галичині налічувалось разом 195 міст і містечок[65] (рис. 7). Наприкінці століття сформувалася група середніх міст, чисельність населення яких була в межах 20—40 тис. мешканців, що стали відображенням економічного розвитку у ранній період індустріалізації. Ці міста здебільшого розташовувалися у Східній Галичині (Львів — 208 500 жителів, Перемишль — 54 078, Коломия — 42 678, Стрий — 39 893, Дрогобич — 34 665, Тернопіль — 33 871, Станіслав — 33 328, Ярослав — 23 965, Самбір — 20 257), значно менше було їх у Західній Галичині (Краків — 175 800, Тарнів — 36 731, Новий Сонч — 25 904, Жешів — 23 688)[66].

Після Першої світової війни Галичина опинилася у складі Польщі. Як свідчить перепис, проведений у 1921 р., мережа міст збереглася майже без змін: юридичний статус було закріплено за 95 містами і 204 містечками на території колишнього краю Східної та Західної Галичини[67].

Оминаючи специфіку революційних підходів до реорганізації мережі міст Галичини у радянський період та різні шляхи розвитку Австрії та України протягом XX ст., варто порівняти сьогоднішній стан мережі міських поселень (рис. 8).

Різких змін зазнала мережа міст на території України, оскільки в соціалістичний час лише деякі з них уважались повноцінними містами. Вже на початку 1920-х рр. в УРСР було проведено перегляд мережі міст і містечок за економічним критерієм. Крім міст (поселення, які мали не менше 10 тис. мешканців), було введено категорію т. зв. селищ міського типу (не менше 3 тис. населення), де у сільському господарстві

могла бути зайнята лише менша частина жителів. Із 1939 р. цей розподіл поширився і на Галичину. Критерії визначення міст були підтверджені у 1956 р., але чисельність мешканців для селищ міського типу була знижена до 2 тис., з яких більш ніж 60 % зайняті поза сільським господарством. На сьогодні в Україні налічується 436 міст і 925 селищ міського типу, в число яких увійшла значна кількість колишніх містечок. У Галичині — сучасних Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській областях маємо 71 місто, з них 1 — найбільше, великих немає, 5 — середніх, 65 малих міст та 82 селища міського типу[68] (рис. 8).

У сучасній Україні простежується досить висока густота міських поселень. На 10 тис. кв. км припадає близько 23 міських поселень, у т. ч. 7 міст і 16 селищ міського типу. У різних регіонах густота міських населених пунктів суттєво змінюється: різниця в максимальній і мінімальній їхній чисельності досягає 6-кратної величини. Вищою, ніж середня по Україні, є густота міських поселень у західних областях (у Львівській — 51, з них 24 міста і 27 селищ міського типу). Причому переважаючими є тут невеликі поселення. Якщо середня людність міського населеного пункту становить в Україні близько 25 тис. чол., то у західних областях — 12—13 тис. чол.[69]

Результатом урбанізаційного розвитку в Галичині став рівномірний розподіл міського населення у міських поселеннях різних категорій, за винятком Львова, який зосереджує 30 % міського населення Галичини. Мережа міських поселень сформована із дотриманням принципу, що на один адміністративний район припадає одне місто, яке і є його адміністративним центром. Виняток становить Львівська область, де є 20 районів і 41 місто. У Львівській області частіше зберігався статус міста, тому кількість міст тут удвічі більша, ніж у сусідніх областях. Тут існує група найменших міст з чисельністю до 5 тисяч мешканців, а найменше місто Угнів має лише 1 161 мешканця[70]. Серед сьогоднішніх міст Галичини 42 зберегли свій статус міста ще з кінця XVIII ст., з короткотривалим пониженням до рангу містечка 6-ти із цієї кількості у міжвоєнний час, 19 містечок піднялось до рангу міст, також у радянський період було закладено 10 нових міст (рис. 8а). Сучасний рівень урбанізації всієї території України (603 700 кв. км) окреслюється показником — 1 міське поселення на 413,2 кв. км, у західних областях (69 500 кв. км) він нижчий — 1 міське поселення на 518 кв. км. Ці показники свідчать про територіальну нерозвинутість мережі міст, позаяк питома вага міського населення є достатньо високою і становить середньо 67%[71], досягаючи найбільшого значення у Донецькій області (90%), а найменшого — у Закарпатській, Тернопільській і Чернівецькій областях (42%)[72].

В Австрії за жодних політичних змін не прийнято було заперечувати колишні міські привілеї і понижувати юридичний статус міст до сіл. Тому збереглася численна група історичних міст, найменше з яких сьогодні налічує 56 мешканців[73]. З огляду на це, в сучасній Австрії, де для давніх поселень основним критерієм міста є і надалі посідання

давніх привілеїв і континуїтет міських функцій, принаймні деяких його сторін, а для нових — демографічно-соціальні критерії, мережа міських поселень дуже густа. Так, наприклад, у Нижній Австрії (площа 19 174 кв. км), де зосереджено 41 % всіх австрійських міст, станом на 1994 р. налічувалося 71 місто і 310 містечок (рис. 8б), тобто одне міське поселення припадає на 50,3 кв. км, у Верхній Австрії (11 979 кв. км) — 24 міста і 129 містечок, тобто 1 міське поселення на 78 кв. км; в альпійській провінції Зальцбург (7 154 кв. км) — 4 міста і 29 містечок, тобто 1 міське поселення на 217 кв. км. Найменше значення показника урбанізації у високогірному Тиролі (12 648 кв. км) — 11 міст і 17 містечок, тобто 1 міське поселення на 452 кв. км[74].

До початку 1990-х рр. у Галичині в еволюції мережі міст тривали тенденції, народжені у добу індустріалізації: й надалі зростали великі міста, малі ж міста просто ігнорувались. У порівнянні з іншими країнами Середньої та Західної Європи, сьогодні мережі міст України властива гіперконцентрація, що впливає на якість середовища проживання людей в Україні й утримує полярну дефініцію між містом і селом.

Примітки

[1] *Horn M.* Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605—1633 na Rusi Czerwonej. — Wrocław—Warszawa—Kraków, 1964. — S. 154—156; *Motylewicz J.* Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. — Przemyśl—Rzeszów, 1993. — S. 12, 41.

[2] *Сас П. М.* Феодальные города Украины в конце XV в. — 60-х годах XVI в. — Київ, 1989; *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990 (1954); *Компан О.* Міста України у II половині XVII ст. — Київ, 1963.

[3] Див., напр.: *Marečkova M.* Vychodoslovenska mesta a mestanstvo na prahu novoveku. — Brno, 1995; *Samsonowicz H.* Tendencje rozwoju sieci miejskiej w Polsce późnośredniowiecznej // Kwartalnik kultury materialnej. — Warszawa: PAN, 1980. — № 3. — S. 341—347 тощо.

[4] Taffeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. — Wien, 1828. — Tabelle «Städte mit mehr als 2.000 Einwohnerzahl».

[5] Бібліотека австрійського центрального статистичного бюро, спр. 24.429. Statistische Uebersichten von Galizien und der Bukowina. — Wien, 1823. (Рукопис).

[6] Bredetzki S., Traunpaur A. H., Büsching A. F., Kratter F., Roher J., Hacquet B. etc.

[7] Так, скажімо, у 1700 р. населення Лондона становило 575 тисяч, у 1800 р. — 900 тисяч мешканців. Див.: *Саваренская Т.* Западноевропейское градостроительство XVII—XIX веков. — Москва, 1987. — С. 8; The capitals of Europa. — Budapest, 1980. — S. 165.

[8] *Tokarz W.* Galicya w początkach ery Jozefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783. — Kraków, 1909. — S. 332.

[9] Versuch einer Darstellung der Österreichischen Monarchie in statistischen Tafeln. — Wien, 1828.

[10] Op. cit. — Tabelle 74 «Fabriken und Manufakturen».

[11] Op. cit. — Tabelle 74 «Handlungen».

[12] Op. cit. — Tabelle 71 «Landwirschaft».

[13] *Петришин Г., Олешко О.* Містобудівна й архітектурна специфіка німецьких колоній в Галичині // Архітектурна спадщина України. — Київ, 1995. — Вип. 2. — С. 124—132.

[14] *Brawer A. J.* Galizien, wie es an Oesterreich kam. — Leipzig—Wien, 1910. — S. 3.

[15] ЦДІАУкраїни у Львові, ф. 186, оп. 12, спр. 697, арк 8. Кадастровий план м. Букачівці 1848 р. (копія 1877 р.).

[16] *Кубійович В.* Географія України і сумежних земель. — Краків—Львів, 1943. — С. 305.

[17] *Bihl W.* Die Juden // Die Habsburger Monarchie 1848—1918. — Wien, 1980. — Bd. 3: Die Völker des Reiches. 2.Teilband. — S. 880—948; *Petryschyn H.* Die Judenviertel in der Stadtplanung und Stadtentwicklung Ostgaliziens mit besonderer Berücksichtigung der Zeit vom Ende des 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts // Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas. Bd XV. Juden in der Stadt / Hgb. von F. Mayrhofer u. F. Opll. — Linz-am-Donau, 1999. — S. 221—295.

[18] *Janeczek A.* Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. — Warszawa, 1993. — S. 138.

[19] Докладніше це питання висвітлено в: *Петришин Г., Іваночко У.* Відображення Львова XVIII—XIX ст. в описах чужоземців // Бальтазар Гакет — дослідник Південно-Східної і Південної Європи. Дослідження і матеріали. — Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника, 2000. — С. 159—167; *Петришин Г., Бойко Х., Іваночко У.* Галицькі міста і містечка (кін. XVIII — поч. XIX ст.) // Там же. — С. 168—185.

[20] *Kratter F.* Briefe ueber den itzigen Zustand von Galizien. Ein Beitrag zur Statistik und Menschenkenntniss. B. I. — Leipzig, 1786. — S. 19.

[21] *Gawlytsch W.* Ostgalizien im Spiegel der deutschen Reiseliteratur am Ende des 18. Jahrhunderts. Ein kulturhistorischer Beitrag zur Darstellung Ostgaliziens nach der Einliederung in die Österreichische Monarchie. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwärde genehmigt von der Philosophischen Fakultät der Universität Wien. — Wien, 1943. — S. 156—157.

[22] *Traunpaur A. H.* Dreyssig Briefe über Galizien oder Beobachtungen eines unparteyischen Mannes, der sich mehr, als nur ein paar Monate in diesem Königreiche umgesehen hat. — Wien—Leipzig, 1787. — S. 177.

[23] *Bredetzky S.* Reisebemerkungen über Ungern und Galizien. Zweytes Bändchen. — Wien, 1809. — S. 159—160.

[24] *Traunpaur A. H.* Op. cit. — S. 19.

[25] *Kortum E. T.* Magna Charta Libertatum 1790. — S. 206.

[26] Bredetzky S. Op. cit. — S. 216—218. Автор, очевидно, має на увазі середмістя, тому що загальна кількість населення гміни сягає, згідно з проведеним через кілька років переписом, близько 2 000 осіб.

[27] Ibid. — S. 220—222.

[28] *Hacquet B.* Neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1791 bis 1793 durch die Dacischen und Sarmatischen oder nördlichen Karpathen. — Nürnberg, 1794. — 3. Theil. — S. 109-110.

[29] *Bredetzky S.* Op. cit. — S. 146-148.

[30] *Hacquet B.* Op. cit. — 3 Teil. — S. 150.

[31] *Kratter F.* Op. cit. — S. 19.

[32] Серед численних найновіші докази наведено в: *Присяжний К., Бевз М.* Дослідження цегли в пам'ятках архітектури міста Жовкви // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. — Львів, 1997. — Ч. 8. — С. 21—32. Згадаємо також Підгайці, місто зведене повністю з каменя (*Овсійчук В. А.* Українське мистецтво другої половини XIV — першої половини XVII ст. — Київ, 1985. — С. 36).

[33] Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном — архидиаконом Павлом Алеппским. — Москва, 1897; Эвлия Челеби. Книга путешествия. — Москва, 1963. — Вып. 1. — С. 53.

[34] Mieg F. von: Karte des Königreichs Galizien und Lodomerien, M 1:28.800, 1779/1782; Kriegsarchiv in Wien, B. IX a, 390. (Рукопис). Militaerische Beschreibung deren in der Collonne Nro XX Befindlichen Sectionen. Section 341.

[35] Детальніше про дефініційні проблеми міст Галичини австрійського періоду в: *Петришин Г., Іваночко У.* Скільки міст було в Галичині в австрійський період (1772—

1918 рр.)? // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. — Івано-Франківськ, 1998. — Ч. 1 (2) — С. 151—159; *Петришин Г., Іваночко У.* Еволюція принципів класифікації міст Галичини в австрійський період (1772—1918 рр.) // Книга міст Галичини. Міждисциплінарні дослідження у містознавстві / Під ред. Г. Петришин. — Львів, 1999. — С. 67—95. (Вісник ДУ «ЛП» «Архітектура», № 379).

[36] *Brawer A. I.* Op. cit. — S. 25. (В оригіналі переплутано місцями кількість міст і містечок).

[37] [*Bisinger*]. Classification der vorzüglicheren Städte und Marktflächen des österreichischen Kaiserstaates in Ansehung ihrer Häuserzahl und Volksmenge // Vaterländische Blätter. Jg. III. — Wien, 1810. — Nr. 23—25. — S. 230—247.

[38] Index Locorum omnium Galiciae, Lodomeriae, atque ad huius calcem adjectus Bukovinae, una Tabulam, eiusque Quadratulum docens, in quo Locus quaerendus est. — Leopolis, 1794.

[39] Statistische Uebersichten... — Tabelle «Städte».

[40] Statistische Uebersichten.... — Tabelle «Magistrate und Landgerichte».

[41] Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. — Wien, 1828. — E. Tabelle «Provinzial Uebersichten».

[42] Op. cit. — Tabelle «Städte mit mehr als 2.000 Einwohnerzahl».

[43] Ibid. — S. 90 (Karte von Galizien und der Bukowina).

[44] Ibid.

[45] *Tokarz W.* Op. cit. — S. 335.

[46] До такого висновку можна прийти, порівнюючи кількість населення вказаних міст із офіційними даними: Taffeln zur Statistik der oesterreichischen Monarhie, III-ter-Jahrgang. — Wien, 1830. — Tabelle «Staedte mit mehr als 2.000 Einwohnern».

[47] Von Kummersberg, Carl Kumerer Ritter /k. k. Hauptman/. Administrativ Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien. — Wien, 1855.

[48] Обчислення за: Taffeln zur Statistik... — Wien, 1828. — Tabelle «Stadte mit mehr als 2.000 Einwohnerzahl».

[49] Taffeln zur Statistik... — Wien, 1830. — Tabelle «Städte...»; ця ж кількість залишається й у 1832 р.: Tafeln zur Statistik... — Wien, 1832. — Tabelle «Städte...».

[50] Taffeln zur Statistik... — Wien, 1831. — Tabelle «Summarium».

[51] Taffeln zur Statistik... — Wien, 1840—1846.

[52] Обчислення за: Statistische Übersichten über Bevölkerung und der Viehstand von Österreich. Nach der Zahlung von 31. Ock.1857. — Wien, 1859. — Tabelle «Landes Übersichten». — S. 60—95.

[53] Обчислення за: Statistische Übersichten..., 1859. — S. 31—293.

[54] Обчислення за: Deàk E. Das Städtewesen der Länder der Ungarischen Krone (1780—1918). — Wien, 1979. — 1. Teil. Allgemeine Bestimmung der Städte und der Städtischen Siedlungen. — S. 70—72, 93.

[55] Ibid. — S. 88, 131.

[56] Von Kummersberg, Carl Kumerer Ritter...

[57] *Hoff J.* Społeczność małego miasta wschodniogalizyjskiego w dobie autonomii // Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa. Studia Polonica Historiae Urbanae. — Toruń, 1998. — T. 3. — S. 69—86.

[58] Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, dann der Militärgränze. Nach der Zählung vom 31. December 1869. — Wien, 1871. — S. 19, 302.

[59] *Петришин Г., Іваночко У.* Територіально-планувальні перетворення Львова в австрійський період (1772—1914) // Львів: місто — суспільство — культура: Зб. наук. праць. — Львів, 1999. — Т. 3. — С. 191—208.

[60] *Merynowicz T.* Wewnętrzne sprawy Galicyi. — Lwów, 1876. — S. 112.

[61] Згідно з переписом 1880 р., за: *Rutowski T.* Op. cit. — S. IX, tabl.

[62] Біла, Бохня, Броди, Бережани, Бучач, Вадовичі, Величка, Горлиці, Городок біля Львова, Дрогобич, Жовква, Золочів, Заліщики, Коломия, Кросно, Новий Сонч, Підгір'я, Перемишль, Жешів, Самбір, Санок, Снятин, Сокаль, Станіславів, Стрий, Тарнів, Тернопіль, Ярослав, Ясло.

[63] *Semsroth K.* Bauordnungen der Kronländer der Österreichisch-Ungarischen Monarchie im 19. Jahrhundert. — Wien, 1987. — 2. B. Teil D. Kőnigreich Galizien und Lodomerien samt dem Grossherzogtum Krakau.

[64] Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in dem im Reichsrate vertreten Königreichen und Ländern. — Wien, 1912. — 1. Heft. Die Summarischen Ergebnisse der Volkszählung. — S. 133—134.

[65] *Охримович В.* З поля національної статистики Галичини. — Львів, 1908. — С. 46.

[66] Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910...

[67] Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: Opracowany na podstawie wyników Pierwszego powszechnego spisu ludności z dnia 30 września 1921 r. i innych zródeł urzędowych. — Warszawa, 1923—1924. — T. XIII, XIV, XV.

[68] Народне господарство Української РСР у 1990 році. — Київ, 1991. — С. 21.

[69] *Заставний Ф. Д.* Географія України. — Львів, 1994. — С. 185.

[70] Численность населения УССР на 12 января 1989 года (по данным всесоюзной переписи). — Киев, 1990.

[71] Урбанізація // Географічна енциклопедія України. — Київ, 1993. — Т 3. — С. 333.

[72] Народне господарство... — С. 22.

[73] *Weinzierl H. F.* Hardegg — österreichs kleinste Stadt // Kunst u. Sprache. — Wien, 1996. — № 102. — S. 24—27.

[74] Österreichische Amtskalender 1994/95. — Wien, 1994. — S. 63, 149, 226, 349.

Summary

Urban processes depend on political changes that form a new town's creative features. The rapid shift of Lviv from the category of a middle sized town to the category of a big city is a phenomenon in the urbanization of Galicia; moreover the dynamics of population growth in Vienna and Lviv during the nineteenth century is the same. According to average data the urbanization level of Galicia on the borders of the Austro-Hungarian Empire was between the central urbanized provinces and the peripheral agricultural provinces. Step by step, the urbanization level becomes lower because of the agricultural orientation of the province. A settlement with the population of two-to-five thousand inhabitants becomes a typical small town.

Таблиця 1

Стан міст Галичини у 1823 р.*

Округ	Статус міст		
	муніципальні	королівські	підлеглі
1. Львів (не вказані міста: Щирець, Янів, Яричів)	Городок**, Львів**		
2. Вадовичі (не вказані міста: Буда, Йорданів)	Вадовичі**, Затор**, Кенти**, Мисленичі**, Освєнцім**	Бяла**	Андрихів**, Живець**, Лянцкорона**, Скавіна**
3. Бохня (не вказані міста: Бжеско, Заклушин, Неполоміце)	Бохня**, Величка**, Подгуже**	Добчице, Войнич**, Ліпніца Мурована, Устя Сольне, Чхув	

* За: Бібліотека австрійського центрального статистичного бюро, спр. 24.429. Statistische Uebersichten von Galizien und der Bukowina. — Wien, 1823. — Tabelle «Städte». (Рукопис).

** Позначено міста із врегульованим магістратом.

Закінчення табл. 1

Округ	Статус міст		
	муніципальні	королівські	підлеглі
4. Старий Сонч (нс вказані міста: Бобів)	Новий Тарг**, Новий Сонч**	Грибів**, Кросценко, Мушина, Пивнична**, Старий Сонч**, Тилич, Тимбарк, Чсськовіце**	
5. Ясло (не вказані міста: Дукля)	Бєч**, Кросно**, Ясло**	Бжостек, Горліце, Дембовиця, Колачиці	Стржишів
6. Тарнів		Пільзно**, Ропчице**, Тарнів**	Тихів
7. Жешів (не вказані міста: Гродисько)		Лежайськ**, Жешів**	Ланьцут**, Пшеворськ**
8. Санок (не вказані міста: Динів, Домброва, Дубецько, Новс Місто, Риманів, Яслиська)		Добромиль**, Мриголод, Санок**	Бжсзів
9. Самбір (не вказані міста: Хирів)	Дрогобич**, Самбір**	Старе Місто**, Стара Сіль**	
10. Перемишль (не вказані міста: Янів)	Перемишль**	Мостиська**, Яворів**, Ярослав**	Нижанковичі, Судова Вишня
11. Жовква (не вказані міста: Рава Руська)		Белз**, Жовква**, Любачів**, Сокаль**	
12. Золочів (нс вказані міста: Заложці, Поморяни)		Броди**	Буськ, Глиняни**, Кам'янка-Струмилова**, Золочів**
13. Бережани (не вказані міста: Бередівці, Нараїв)			Бережани**, Бібрка, Рогатин
14. Стрий (не вказані міста: Калуш)	Стрий**	Долина, Жидачів**	Миколаїв
15. Станіслав (не вказані міста: Маріампіль, Солотвино)		Галич**, Станіславів**	
16. Коломия		Коломия**, Кути**, Снятин**	
17. Тернопіль (не вказані міста: Микулинці, Скалат, Янів)		Теребовля**	Збараж**, Тернопіль**
18. Заліщики (Чортків) (не вказані міста: Гусятин, Чортків)			
19. Буковина	Серет**, Сучава**, Чернівці**		

Таблиця 2

Статистичні дані коронних земель Австрійської імперії (станом на 1830 р.)*

№	Індекс краю	Коронний край	Площа території, S (у кв. австр. милях)	Кількість міст	Кількість містечок	Загальна кількість міських поселень	Кількість сіл	Загальна кількість поселень (5+6+7)	Кількість будинків	Чисельність населення
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*5+6*	*7*	*8*	*9*	*10*
1.	I	Нижня Австрія Niederösterreich	344	35	239	274	4 299	4 573	155 366	1 326 657
2.	II.1	Верхня Австрія Oberösterreich	208	14	93	107	5 986	6 093	104 106	690 728
3.	II.2	Зальцбург Salzburg	125	3	21	24	734	758	21 228	142 049
		Разом	333	17	114	131	6 720	6 851	125 334	832 777
4.	III	Штирія Steiermark	390	20	96	116	3 572	3 688	159 614	907 516
5.	IV.I	Каринтія Kärnten	174	14	17	31	3 173	3 204	66 825	432 539
6.	IV.2	Крайна Krain	180	11	25	36	2 755	2 791	47 026	—
		Разом	354	25	42	67	5 928	5 995	—	—
7.	V	Узбережжя Küstenland	139	30	14	44	943	987	63 036	429 273
8.	VI.1	Тіроль Tirol	452	19	25	44	1 493	1 537	96 624	708 822

* За: Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. III Jahrgang. — Wien, 1830. — E. Provinzial-übersichten.

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6	5+6	7	8	9	10
9.	VI.2	Передгір'я Vorarlberg	42	3	3	6	227	233	16 570	92 928
		Разом	494	22	28	50	1 720	1 770	113 194	801 750
10.	VII	Богемія Böhmen	911	284	277	561	11 957	12 512	555 448	3 887 972
11.	VIII.1	Моравія Mähren	378	92	174	266	3 028	3294	244 155	1 661 418
12.	VIII.2	Сілезія Schlesien	83	27	4	31	647	678	54 333	418 340
		Разом	461	119	178	297	3 675	3 972	298 497	2 079 758
13.	IX.1	Галичина Galizien	1 322	92	190	182	5 772	6'054	609 280	4 201 478
14.	IX.2	Буковина Bukowina	186	3	4	7	278	285	46 167	281 668
		Разом	1 508	95	194	289	6 050	6'339	655 447	4 484 146
15.	X	Далматія Dalmatien	228	17	35	52	865	917	62 530	346 556
16.	XI	Ломбардія Lombardie	377	13	1 165	1 178	6 887	8'065	293 710	2 400 282
17.	XII	Венеція Venedig	411	46	166	212	3 262	3 474	357 083	2 058 066
	XIII	Угорські землі Ungarn								
18.	XIII.1	Задунав'я Inseits der Donau	759	8	154	162	2 548	2 710	—	2 334 321
19.	XIII.2	Подунав'я Diesseits der Donau	953	24	124	148	2 566	2 714	—	3 102 377
20.	XIII.3	Затисся Inseits der Theiss	663	7	122	129	2 278	2 407	—	1 849 065

Закінчення табл. 2

№	Індекс краю	Коронний край	Площа території, S (у кв. австр. милях)	Кількість міст	Кількість містечок	Загальна кількість міських поселень	Кількість сіл	Загальна кількість поселень (5+6+7)	Кількість будинків	Чисельність населення
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*5+6*	*7*	*8*	*9*	*10*
21.	XIII.4	Потисся Diesseits der Theiss	1 191	8	90	98	1 818	1 916	—	2 734 030
22.	XIII.5	Славонія Slavonien	164	2	25	27	570	597	—	301 184
23.	XIII.6	Хорватія Kroatien	165	4	8	12	1 432	1 444	—	480 686
24.	XIII.7	Особливі дистрикти Besondere Distrikte	105	3	65	68	98 773	98 841	—	315 462
		Разом	4 000	56	543	599	11 277	11 876	—	11 182 624
	XIV	Землі Семигороддя Siebenburgen								
25.	XIV.1	Угорська етнічна територія Land der Ungarn	631	15	34	49	1 901	1 950	167 560	1 166 753
26.	XIV.2	Земля Секлер Land der Szekler	169	8	9	17	437	454	47 765	331 329
27.	XIV.3	Саксонська етнічна територія Land der Sachsen	182	6	17	23	248	271	71 022	418 826
		Разом	982	29	60	89	2 586	2 765	286 347	1 906 084
28.	XV	Військова границя Militär-Grenze	663	12	23	35	2 028	2 063	133 353	1 126 952

Таблиця 3

Показники рівня урбанізації коронних земель Австрійської імперії (на 1830 р.)*

№	Індекс краю	Коронний край	Загальна характеристика краю				Характеристика міської мережі			
			G — густота населення краю, N чол. / S (1 кв. австр. миля)	K1 — освоєність території, кількість поселень, 1 кв. австр. миля	K2 — середня кількість забудувань у поселенні	K3 — міських поселень від поселень усіх типів, %	D — кількість сіл, що припадають на 1 міське поселення	R — радіус дії 1-го міського поселення, N кв. австр. миль	N — потужність дії міського поселення, N чол. / 1 міське поселення	Q — якість міської мережі, % міст серед міських поселень
*1***	*2*	*3*	*10/4*	*8/4*	*9/8*	*(5+6)/8 x100%*	*7/(5+6)*	*4/(5+6)*	*10/(5+6)*	*5/(5+6) x100%*
1.	I	Нижня Австрія / Nicderösterrcich	3 857	13,3	34	5,99	15,7	1,26	4 842	12,7
2.	II.1	Верхня Австрія / Oberösterreich	3 321	29,3	17,1	1,76	55,9	1,94	6 455	13,1
3.	II.2	Зальцбург / Salzburg	1 136	6	28,1	3,17	30,6	5,21	5 919	12,5
4.	III	Штирія / Steiermark	2 327	9,5	43,3	3,14	30,8	3,68	7 823	17,2
5.	IV.1	Каринтія / Kärnten	2 486	18,4	20,9	0,96	102,4	5,61	13 953	45,2
6.	IV.2	Крайна / Krain	—	15,5	16,9	1,29	77,5	5,00	—	30,6
7.	V	Узбережжя / Küstenland	3 088	7,1	63,9	4,46	21,4	3,16	9 756	68,2
8.	VI.1	Тіроль / Tirol	1 568	3,4	62,9	2,86	33,9	10,30	16 110	43,2
9.	VI.2	Передгір'я / Vorarlberg	2 213	5,6	71,1	2,58	38,8	14,00	15 488	50,0
10.	VII	Богемія / Böhmen	4 268	13,7	44,4	4,48	22,3	1,62	6 930	50,6
11.	VIII.1	Моравія / Mähren	4 395	8,7	74,1	11,11	8,3	1,03	4 539	25,1

* Показники виведені на підставі даних з табл. 2.

** Нумерація стовпчиків вказує на проведені операції з даними табл. 2.

Продовження табл. 3

№	Індекс краю	Коронний край	G — густота населення краю, N чол. / S (1 кв. австр. миля)	K1 — освоєність території, кількість поселень, 1 кв. австр. миля	K2 — середня кількість забудувань у поселенні	K3 — міських поселень від поселень усіх типів, %	D — кількість сіл, що припадають на 1 міське поселення	R — радіус дії 1-го міського поселення, N кв. австр. миль	N — потужність дії міського поселення, N чол. / 1 міське поселення	Q — якість міської мережі, % міст серед міських поселень
*1***	*2*	*3*	*10/4*	*8/4*	*9/8*	*(5+6)/8 x100%*	*7/(5+6)*	*4/(5+6)*	*10/(5+6)*	*5/(5+6) x100%*
12.	VIII.2	Сілезія / Schlesien	5 040	8,2	80,1	4,57	20,9	2,68	13 495	89,4
13.	IX.1	Галичина / Galizien	3178	4,6	100,6	4,66	20,4	4,62	14 899	32,6
14.	IX.2	Буковина / Bukowina	1 520	1,5	161,9	2,46	39,7	26,6	40 381	42,8
15.	X	Далматія / Dalmatien	1 520	4,1	68,2	5,67	16,6	4,38	6 665	32,7
16.	XI	Ломбардія / Lombardie	6 367	21,4	36,4	14,61	5,8	0,32	2 038	1,1
17.	XII	Венеція / Venedig	5 007	8,5	102,8	6,10	15,4	1,94	9 708	21,7
	XIII	Угорські землі / Ungarn								
18.	XIII.1	Задунав'я / Inseits der Donau	3 076	3,6	—	5,98	15,7	4,69	14 409	4,9
19.	XIII.2	Подунав'я / Diesseits der Donau	3 255	2,9	—	5,45	17,3	6,44	20 962	16,2
20.	XIII.3	Затисся / Inseits der Theiss	2 789	3,6	—	5,36	17,7	5,14	14 334	5,4
21.	XIII.4	Потисся / Diesseits der Theiss	2 296	1,6	—	5,11	18,5	12,5	27 898	8,2
22.	XIII.5	Славонія / Slavonien	1 836	3,6	—	4,52	21,1	6,07	11 155	7,4
23.	XIII.6	Хорватія / Kroatien	2 913	8,8	—	0,83	119,3	13,4	40 057	33,3

Закінчення табл. 3

№	Індекс краю	Коронний край	G — густота населення краю, N чол. / S (1 кв. австр. миля)	K1 — освоєність території, кількість поселень, 1 кв. австр. миля	K2 — середня кількість забудувань у поселенні	K3 — міських поселень від поселень усіх типів, %	D — кількість сіл, що припадають на 1 міське поселення	R — радіус дії 1-го міського поселення, N кв. австр. миль	N — потужність дії міського поселення, N чол. / 1 міське поселення	Q — якість міської мережі, % міст серед міських поселень
*1***	*2*	*3*	*10/4*	*8/4*	*9/8*	*(5+6)/8 x100%*	*7/(5+6)*	*4/(5+6)*	*10/(5+6)*	*5/(5+6) x100%*
24.	XIII.7	Особливі дистрикти / Besondere Distrikte	3 004	—	—	—	—	1,54	4 639	4,4
	XIV	Землі Семигороддя / Siebenbürgen								
25.	XIV.1	Угорська етнічна територія / Land der Ungarn	1 849	3,1	85,9	2,51	38,8	12,88	23 811	30,6
26.	XIV.2	Земля Секлер / Land der Szekler	1 961	2,7	105,2	3,74	25,7	9,94	19 490	47,1
27.	XIV.3	Саксонська етнічна територія / Land der Sachsen	2 301	1,5	262,1	8,48	10,8	7,91	18 210	26,1
28.	XV	Військова границя / Militär-Grenze	1 700	3,1	64,6	1,69	57,9	18,94	32 199	34,3

Таблиця 4

Статистичні дані Галичини (станом на 1830 р.)*

№	Циркул	Площа території, S (в кв. австр. милях)	Кількість міст	Кількість містечок	Загальна кількість міських поселень	Кількість сіл	Загальна кількість поселень (5+6+7)	Кількість будинків	Чисельність населення
1–2	*3*	*4*	*5*	*6*	*5+6*	*7*	*8*	*9*	*10*
1.	Львів-місто	—	1	—	1	—	1	3 008	55 629
	Львів-циркул	34	3	2	5	173	178	17 039	117 034
2.	Вадовичі	62	11	2	13	340	353	43 405	324 982
3.	Бохня	38	5	9	14	377	391	28 000	212 795
4.	Сонч	65	8	5	13	387	400	29 521	225 921
5.	Ясло	51	5	12	17	373	390	31 519	234 856
6.	Тарнів	62	3	11	14	468	482	32 292	236 834
7.	Жешів	80	4	13	17	334	351	39 460	265 195
8.	Сянік	84	10	10	20	434	464	35 753	256 784
9.	Самбір	88	7	3	10	346	356	44 449	289 947
10.	Перемишль	67	5	12	17	372	389	38 282	248 943
11.	Жовква	93	4	17	21	267	288	35 172	214 141
12.	Золочів	91	6	20	26	319	345	36 585	236 206
13.	Бережани	76	3	14	17	318	335	31 809	208 458
14.	Стрий	114	2	10	12	304	316	32 443	209 483
15.	Станіславів	96	5	13	18	264	282	31 867	224 791
16.	Коломия	92	3	12	15	204	219	32 579	190 081
17.	Тернопіль	64	4	6	10	250	260	32 422	208 473
18.	Чортків	65	3	19	22	242	264	33 065	186 659
19.	Всього в Галичині	1 322	92	190	282	5 772	6 054	609 280	4 201 478
20.	Чернівці (Буковина)	186	3	4	7	278	285	46 167	282 668
	РАЗОМ	1 508	95	194	289	6 050	6 339	655 447	4 426 920 + 57 226 військових = 4 484 46

* За: Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. III Jahrgang. — Wien, 1830. — E. Provinzial-übersichten.

Таблиця 5

Показники рівня урбанізації різних циркулів Галичини (станом на 1830 р.)*

№	Циркул	Загальна характеристика краю				Характеристика міської мережі			
		G — густота населення краю, N чол. / S (1 кв. австр. миля)	K1 — освоєність території, кількість поселень, 1 кв. австр. миля	K2 — середня кількість забудувань у поселенні	K3 — міських поселень від поселень усіх типів, %	D — кількість сіл, що припадають на 1 міське поселення	R — дія 1-го міського поселення, N кв. австр. миль	N — потужність дії міського поселення, N чол. / 1 міське поселення	Q — якість міської мережі, % міст серед міських поселень
*1–2***	*3*	*10/4*	*8/4*	*9/8*	*(5+6)/8 x100%*	*7/(5+6)*	*4/(5+6)*	*10/(5+6)*	*5/(5+6) x100%*
1.	Львів-циркул	3 442,18 *(без Львова)*	5,23	95,72 *(без Львова)*	2,81	34,6	6,8	23407 *(без Львова)*	60 *(без Львова)*
2.	Вадовичі	5 241,65	5,69	122,96	3,68	26.15	4,77	24 999	85
3.	Бохня	5 599,87	10,29	71,61	3,58	26,93	2,71	15 199	36
4.	Сонч	3 475,71	6,15	73,80	3,25	29,77	5,0	17 379	62
5.	Ясло	4 605,02	7,64	80,82	4,36	21,94	3,0	13 815	30
6.	Тарнів	3 819,90	7,77	66,99	2,90	33,43	4,43	16 917	21
7.	Жешів	3 314,94	4,39	112,42	4,84	19,65	4,71	15 599	24
8.	Сянік	3 056,95	5,52	77,05	4,31	21,7	4,2	12 839	50
9.	Самбір	3 294.85	4,04	124.85	2,81	34,6	8.8	28 994	70
10.	Перемишль	3 715,57	5,81	98,41	4,37	21,88	3,94	14 644	29

* Показники виведені на підставі даних з табл. 4.

** Нумерація стовпчиків вказує на проведені операції з даними табл. 4.

Закінчення табл. 5

№	Циркул	Загальна характеристика краю				Характеристика міської мережі			
		G — густота населення краю, N чол. / S (1 кв. австр. миля)	K1 — освоєність території, кількість поселень, 1 кв. австр. миля	K2 — середня кількість забудувань у поселенні	K3 — міських поселень від поселень усіх типів, %	D — кількість сіл, що припадають на 1 міське поселення	R — дія 1-го міського поселення, N кв. австр. миль	N — потужність дії міського поселення, N чол. / 1 міське поселення	Q — якість міської мережі, % міст серед міських поселень
*1–2**	*3*	*10/4*	*8/4*	*9/8*	*(5+6)/8 x100%*	*7/(5+6)*	*4/(5+6)*	*10/(5+6)*	*5/(5+6) x100%*
11.	Жовква	2 302,59	3,096	122,13	7,29	12,7	4,43	10 197	24
12.	Золочів	2 595,67	3,79	106,04	7,53	12,27	3,5	9 084	23
13.	Бережани	2 742,87	4,41	94,95	5,07	18,71	4,47	12 262	18
14.	Стрий	1 834,57	2,77	102,67	3,79	25,33	9,5	17 457	17
15.	Станіславів	2 341,57	2,93	113,00	6,58	14,67	5,33	12 488	28
16.	Коломия	2 066,10	2,38	148,76	6,85	13,6	6,13	12 672	20
17.	Тернопіль	3 257,39	4,065	127,4	3,85	25,0	6,4	20 847	40
18.	Чортків	2 871,68	4,061	125,25	8,33	11,0	2,95	8485	14
19.	Всього в Галичині	3 178,12	4,58	100,64	4,66	20,45	4,62	14 898,59	32,62
20.	Чернівці (Буковина)	1 519,72	1,53	161,99	2,46	39,7	26,6	40 381,14	42,8
	РАЗОМ	2 935,62	4,2	103,39	4,55	20,93	5,22	1 538	33

Таблиця 6

Відносна кількість жителів, що замешкують поселення з населенням понад 2 000 мешканців

№	Коронна земля	%	№	Коронна земля	%
1.	Трієст	100,00	10.	Верхня Австрія	46,24
2.	Істрія	96,55	11.	Передгір'я	38,95
3.	Далматія	91,42	12.	Богемія	35,63
4.	Нижня Австрія	59,67	13.	Тироль	32,18
5.	Країна	56,02	14.	Моравія	31,83
6.	Каринтія	54,54	15.	Зальцбурґ	31,15
7.	Гориція та Градиска	52,43	16.	Галичина	28,30
8.	Буковина	51,45	17.	Штирія	26,52
9.	Сілезія	46,96		У середньому:	38,41

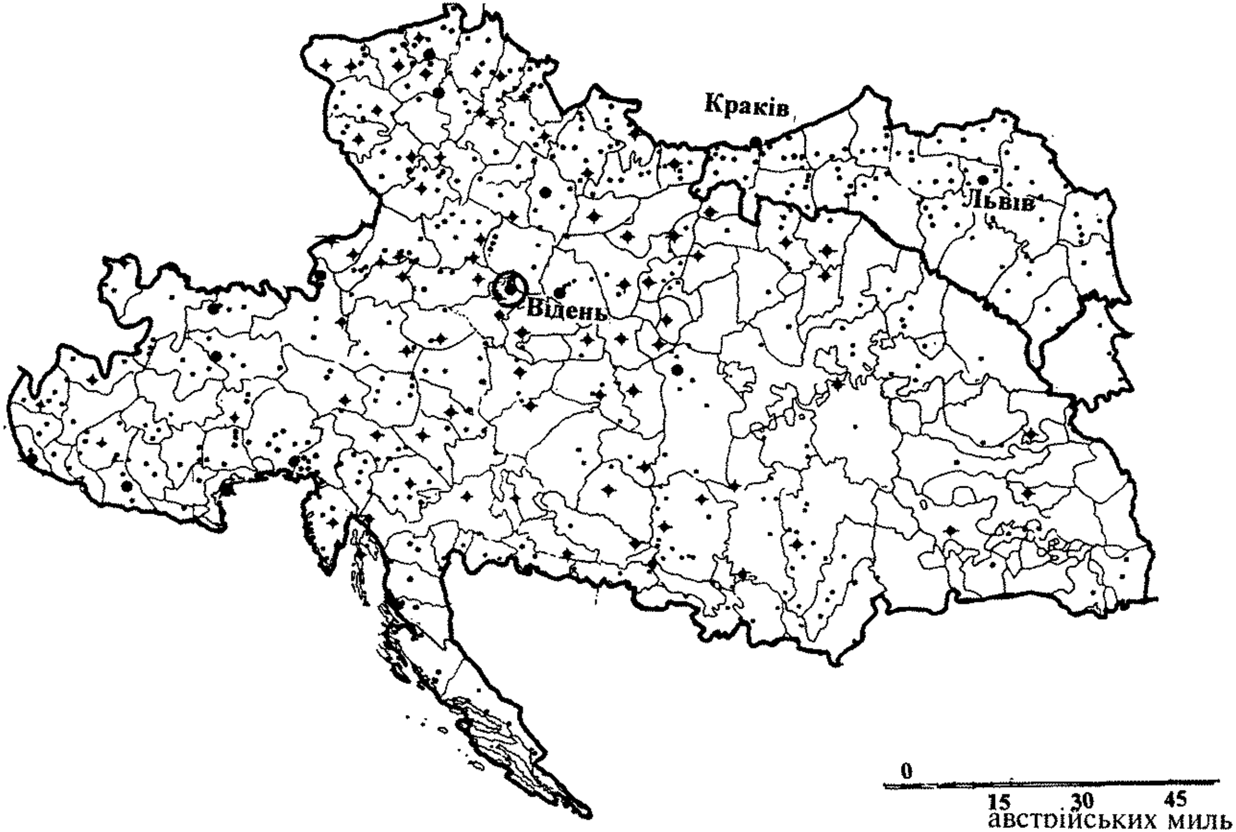

Рис. 1. Мапа міст Австрійської імперії та Угорського королівства станом на 1828 р. (складено на основі оглядових карт окремих земель за: Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. — Wien, 1828. — E. Provinzial Übersichten. Tabelle 76—92)

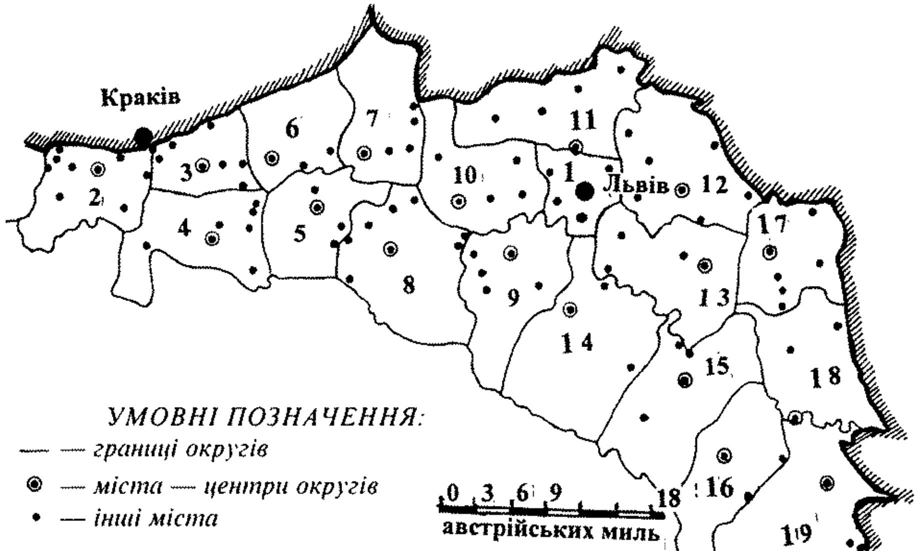

1 — округ Львів (з містами Городок, Щирець, Янів, Яричів);
2 — округ Вадовичі (-"- Андрихів, Буда, Живець, Йорданів, Кенти, Мисленичі, Освєнцім, Скавіна);
3 — округ Бохня (-"- Бжеско, Величка, Войнич, Заклушин, Неполоміце, Подгуже, Устя Сольне);
4 — округ Старий Сонч (-"- Бобів, Грибів, Мушина, Новий Тарг, Новий Сонч, Ческовіце,
5 — округ Ясло (-"- Бжостек, Дукля, Кросно);
6 — округ Тарнів (-"- Пільзно, Ропчице);
7 — округ Жешів (-"- Гродисько, Ланьцут, Лежайськ, Пшеворськ);
8 — округ Санок (-"- Бжезів, Цинів, Домброва, Дубецько, Нове Місто, Риманів, Яслиська);
9 — округ Самбір (-"- Дрогобич, Стара Сіль, Старе Місто, Хирів);
10 — округ Перемишль (-"- Мостиська, Судова Вишня, Янів, Ярослав);
11 — округ Жовква (-"- Белз, Любачів, Рава Руська, Сокаль);
12 — округ Золочів (-"- Броди, Буськ, Глиняни, Заложці, Кам'янка Струмилова, Поморяни);
13 — округ Бережани (-"- Бероздівці, Бібрка, Нараїв);
14 — округ Стрий (-"- Жидачів, Калуш);
15 — округ Станіславів (-"- Галич, Маріампіль, Солотвина);
16 — округ Коломия (-"- Кути, Снятин);
17 — округ Тернопіль (-"- Збараж, Микулинці, Скалат, Теребовля, Янів);
18 — округ Заліщики (-"- Гусятин, Чортків);
19 — округ Чернівці (-"- Серет, Сучава);
20 — Краків (не входить у межі Австрійської імперії).

Рис. 2. Карта австрійської провінції Галичини (з Буковиною). Опрацьовано за: Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. — Wien, 1828. — S. 90. Übersichtkarte von Galizien

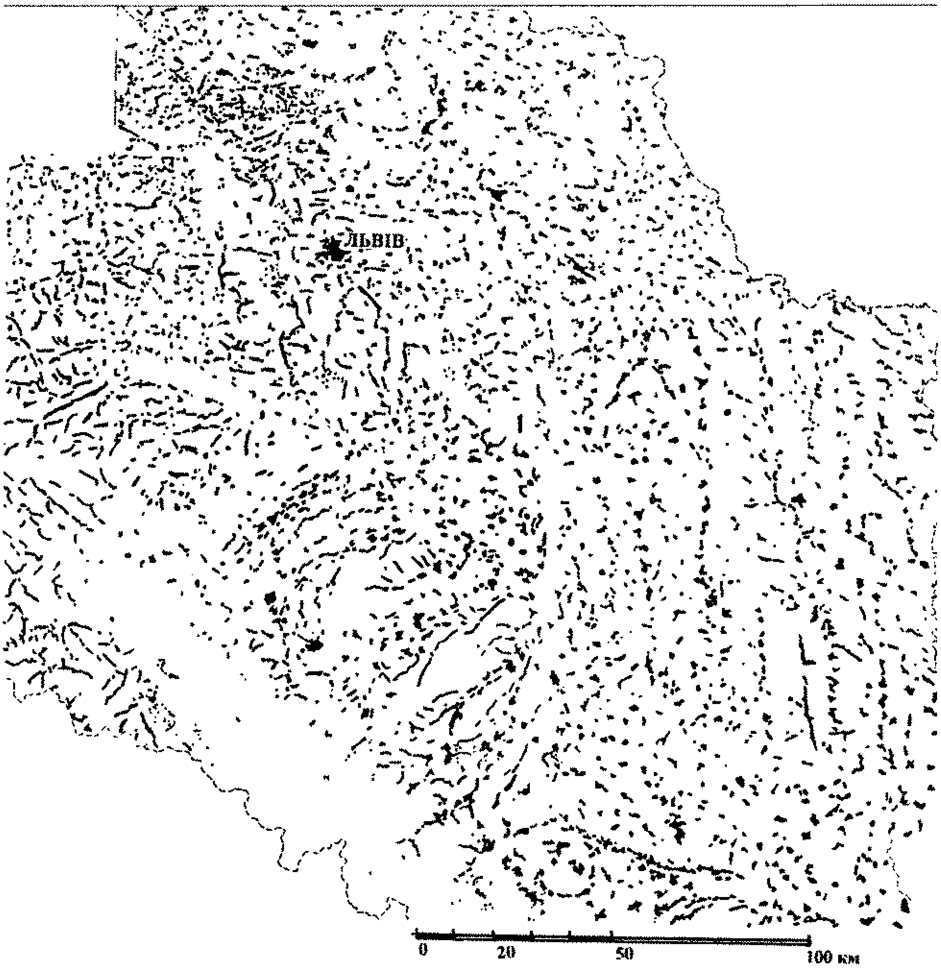

Рис. 3. Система розселення Східної Галичини станом на середину XIX ст. (складено за: von Kummersberg, Carl Kumerer Ritter. Administrativ Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien. — Wien, 1855)

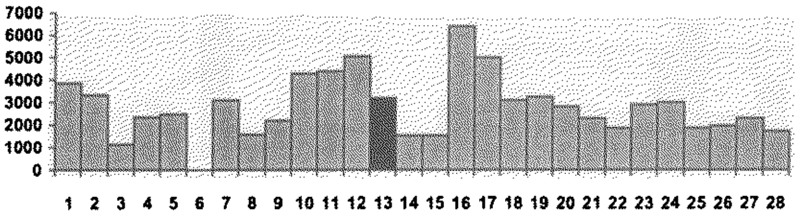

G — густота населення провінції

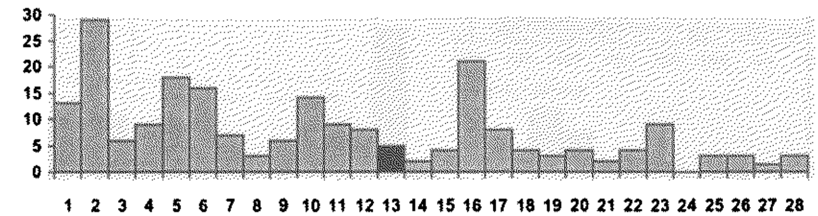

K1 — освоєність території

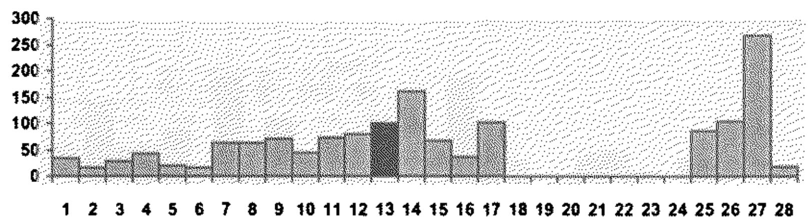

K2 — середня кількість забудувань у поселеннях

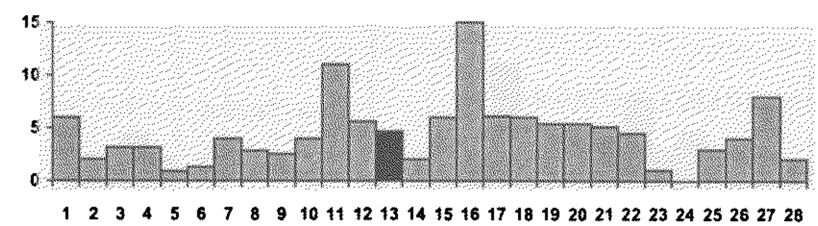

K3 — % міських поселень

Рис. 4а. Місце Галичини за ступенем урбанізованості серед земель Австрійської імперії (позиція 13, зафарбовано чорним кольором; значення по осі ординат див. у табл. 3). Загальна характеристика землі (показники G, K1, K2, K3)

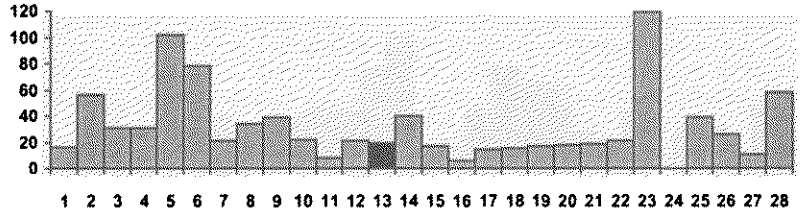

D — кількість сіл, що припадають на одне міське поселення

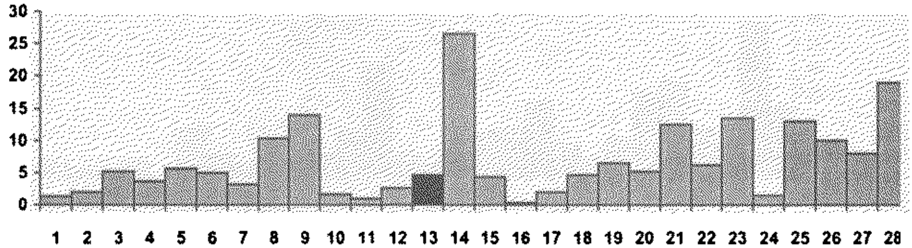

R — радіус дії міського поселення

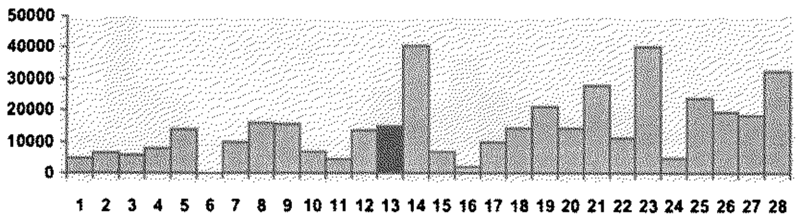

N — потужність дії міського поселення

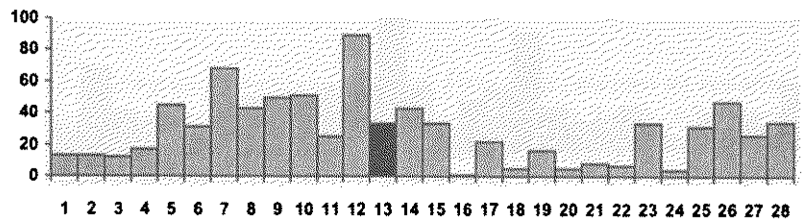

Q — якість міської мережі

Рис. 4 6. Місце Галичини за ступенем урбанізованості серед земель Австрійської імперії (позиція 13, зафарбовано чорним кольором; значення по осі ординат див. у табл 3.). Характеристика мережі міст (показники D, R, N, Q)

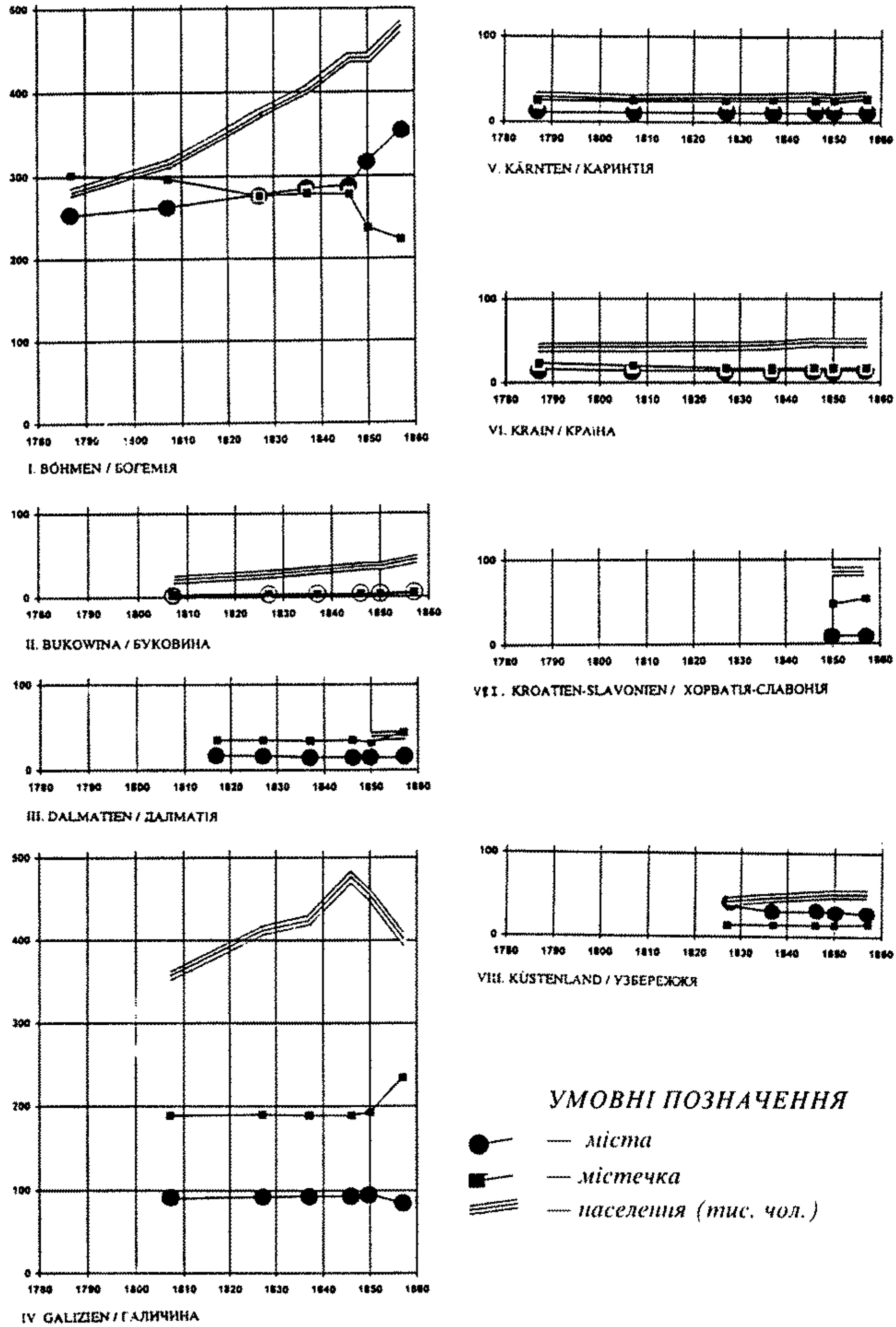

Рис. 5а. Динаміка урбанізаційного процесу в окремих землях Австрійської імперії протягом 1780—1860 рр. (складено на основі статистичних джерел)

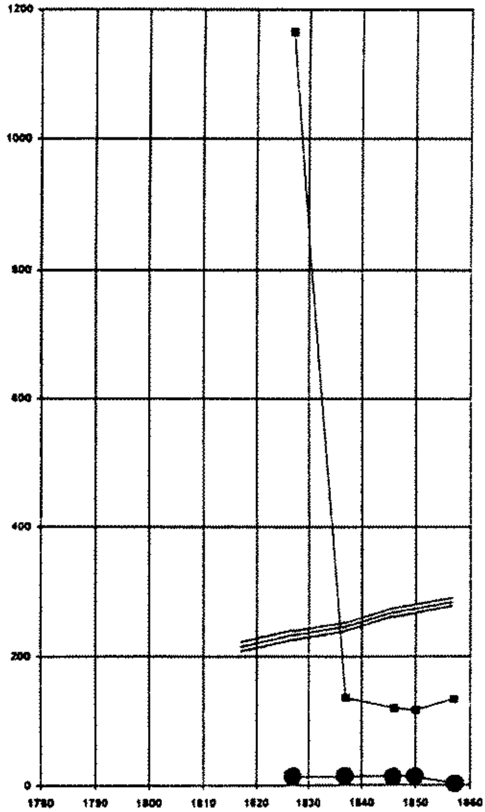

IX. LOMBARDIE / ЛОМБАРДІЯ

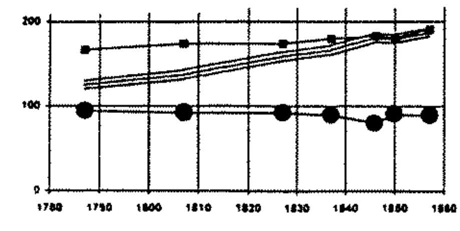

X. MÄHREN / МОРАВІЯ

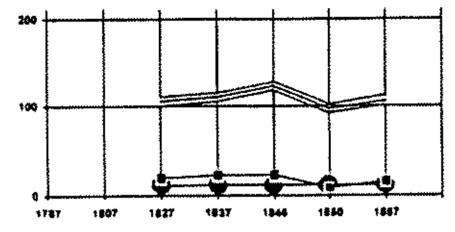

XI. MILITAR-GRENZE / ВІЙСЬКОВА ГРАНИЦЯ

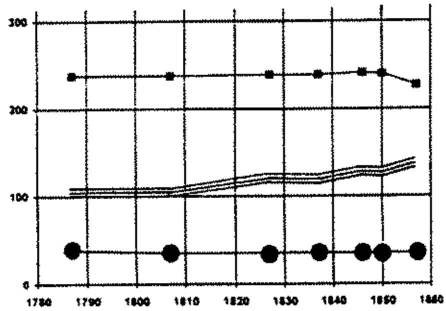

XII. OSTERREICH UNTER DER ENNS (NIEDEROSTERREICH) / НИЖНЯ АВСТРІЯ

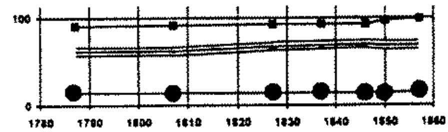

XIII OSTERREICH OB DER ENNS (OBEROSTERREICH) ВЕРХНЯ АВСТРІЯ

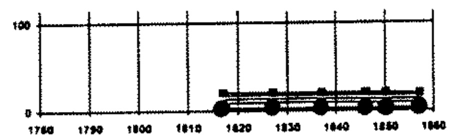

XIV SALZBURG / ЗАЛЬЦБУРГ

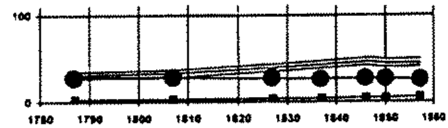

XV. SCHLESIEN / СІЛЕЗІЯ

Рис. 5б. Динаміка урбанізаційного процесу в окремих землях Австрійської імперії протягом 1780—1860 рр. (складено на основі статистичних джерел)

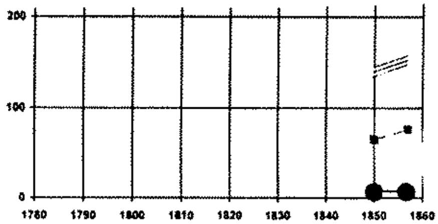

XVI. SERBIEN UND TEMESER BANAT / СЕРБІЯ І ЗЕМЛЯ ТЕМІШ

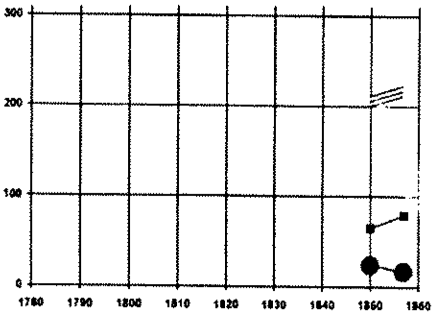

XVII. SIEBENBURGEN / СЕМИГОРОДЩИНА

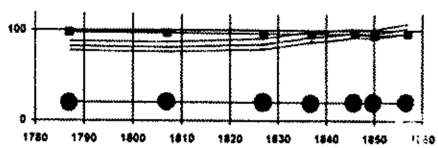

XVIII STEIERMARK / ШТИРІЯ

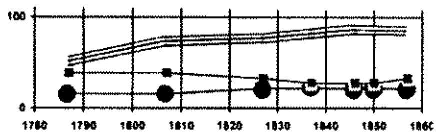

XIX. TIROL UND VORARLBERG / ТІРОЛЬ І ПЕРЕДГІР'Я

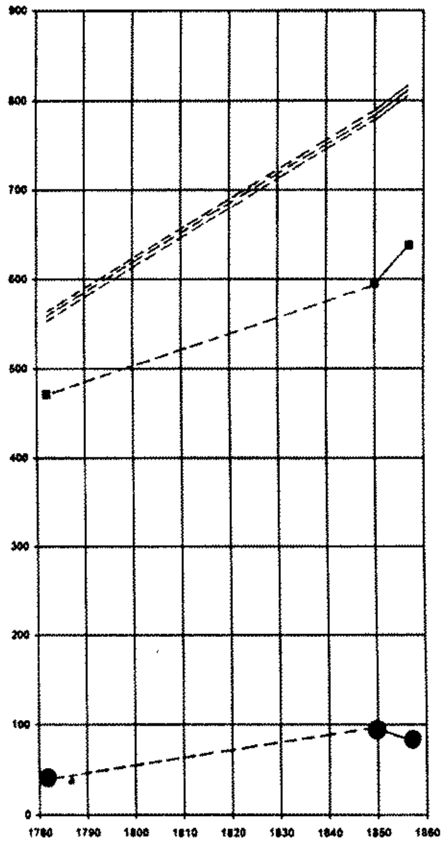

XX. UNGARN / УГОРЩИНА

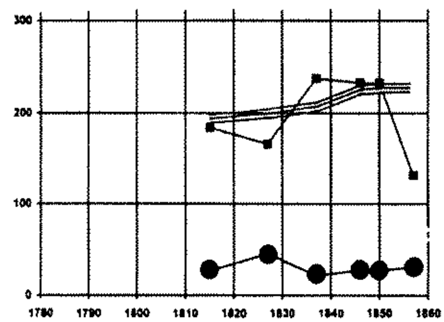

XXI. VENEDIG / ВЕНЕЦІЯ

Рис. 5в. Динаміка урбанізаційного процесу в окремих землях Австрійської імперії протягом 1780—1860 pp. (складено на основі статистичних джерел)

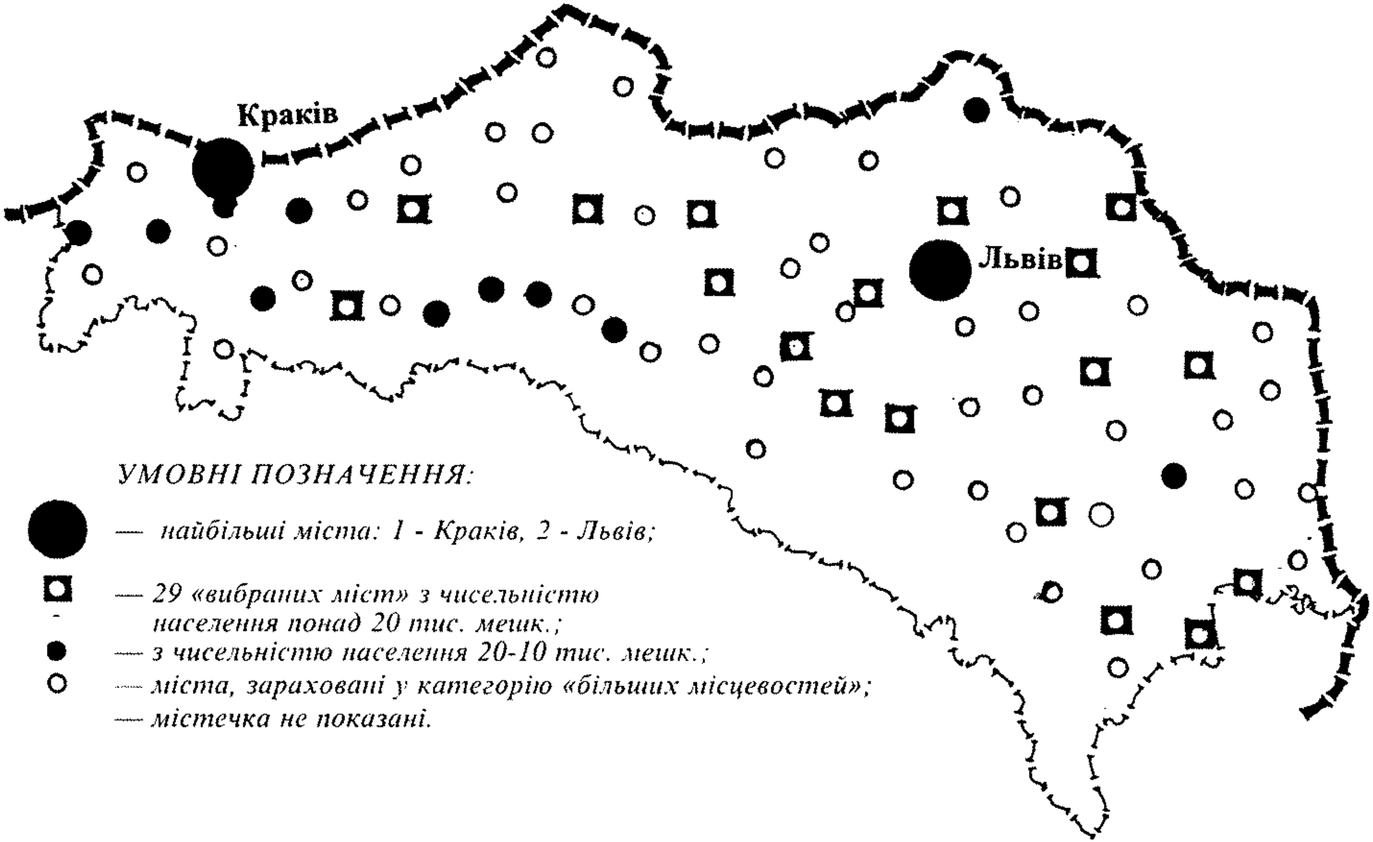

Рис. 6а. Диференціація міських поселень Галичини на зламі XIX—XX ст. (на прикладі міст — центрів округів)

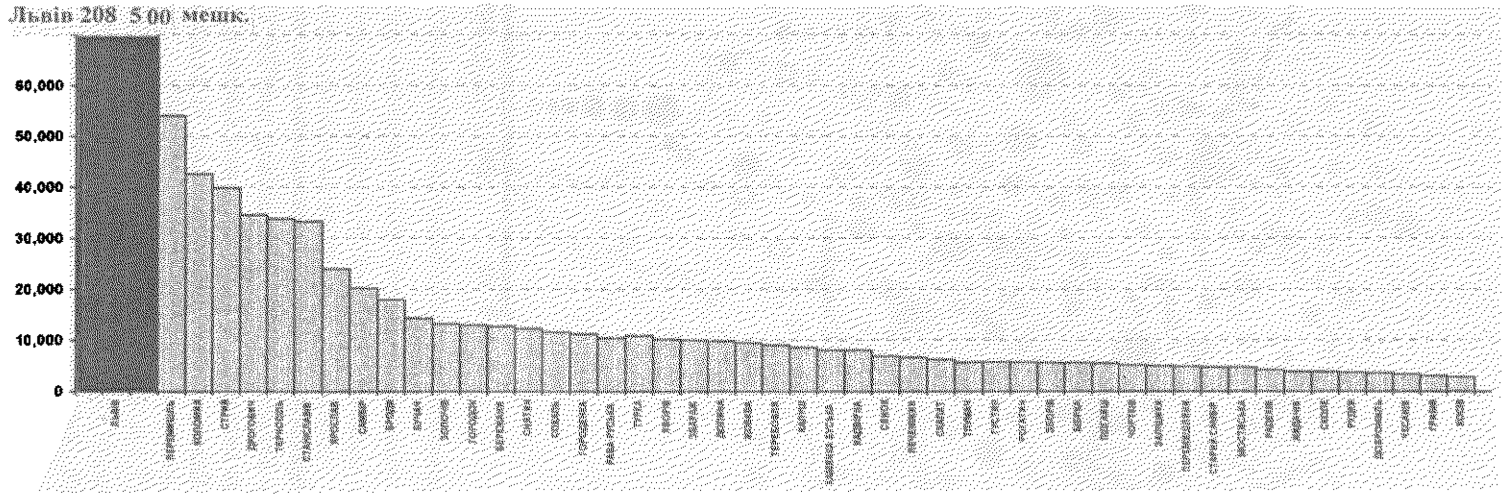

Рис. 6б. Диференціація міських поселень Галичини за кількістю населення на зламі XIX—XX ст. (на прикладі міст — центрів округів)

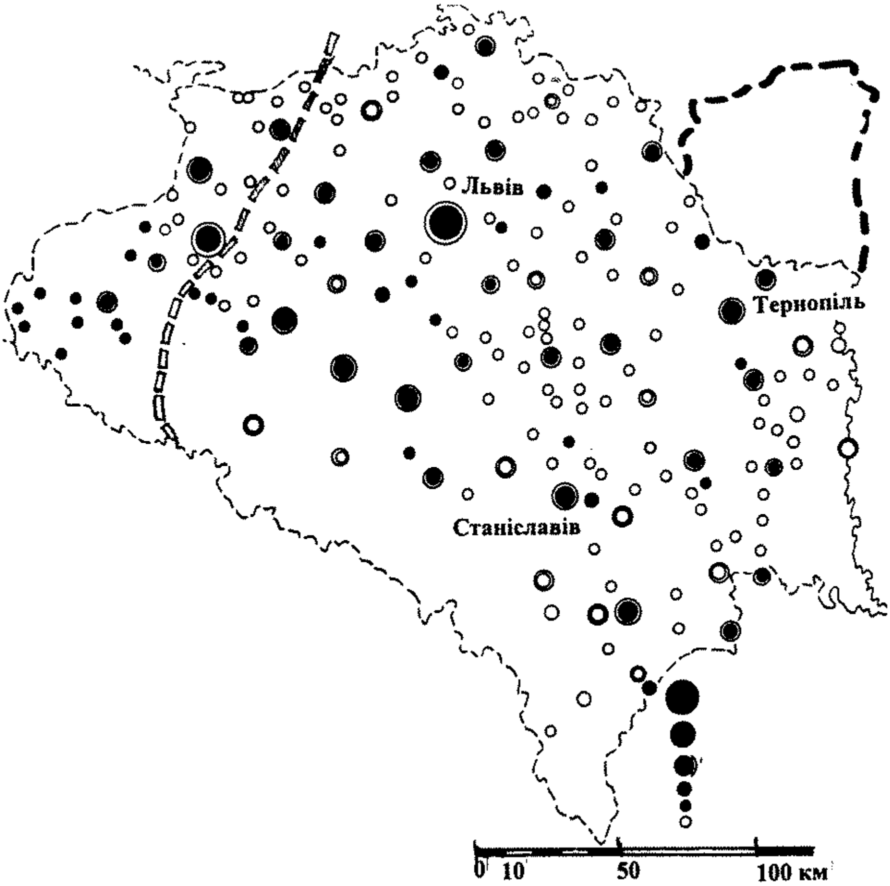

Рис. 7. Карта міських поселень Східної Галичини станом на 1910 р. (складено на основі: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in dem im Reichsrate vertreten Königreichen und Ländern. — Wien, 1912. — 1. Heft. Die Summarischen Ergebnisse der Volkszählung)

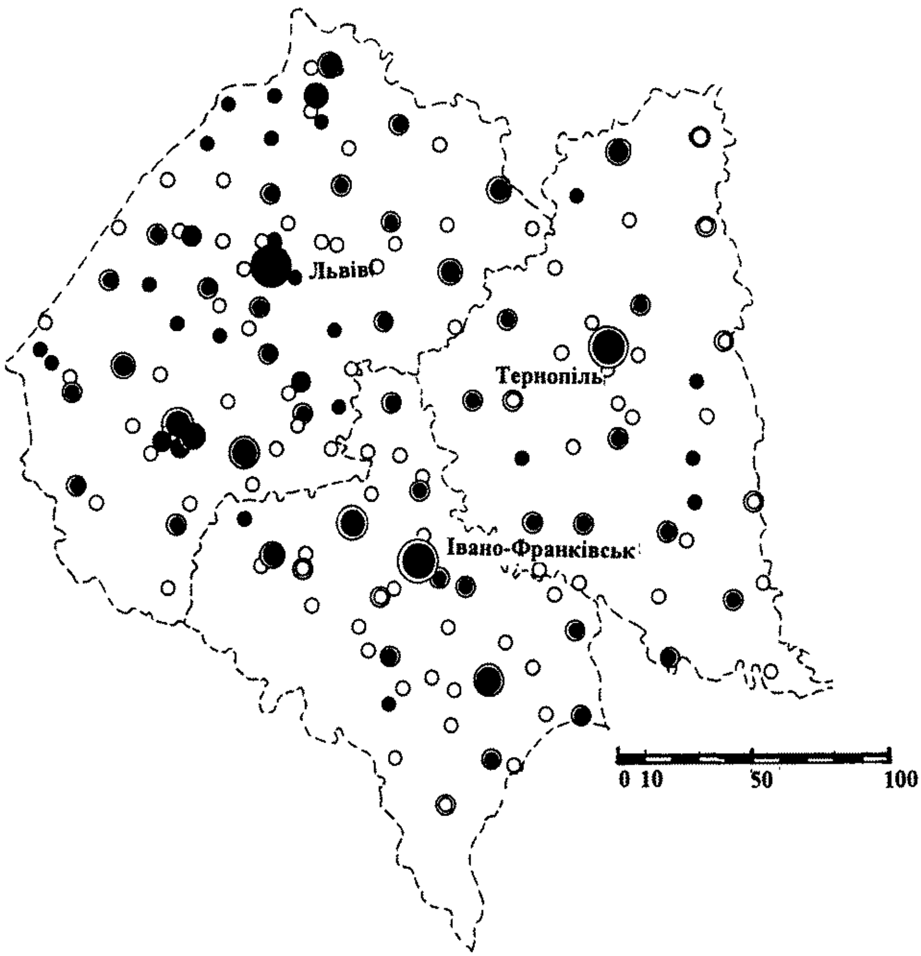

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

- — *міста з населенням понад 500 тисяч мешканців;*
- — *міста з населенням 250-200 тисяч мешканців;*
- — *міста з населенням 100-50 тисяч мешканців;*
- — *міста з населенням 50-20 тисяч мешканців;*
- — *міста з населенням менше 20 тисяч мешканців;*
- o — *містечка.*

Рис. 8. Карта міських поселень Галичини (сучасні Івано-Франківська, Львівська та Тернопільська області) станом на 1990 р. (складено на основі: Украина: топографическая карта (области), М:200 000. ВКФ. 1992)

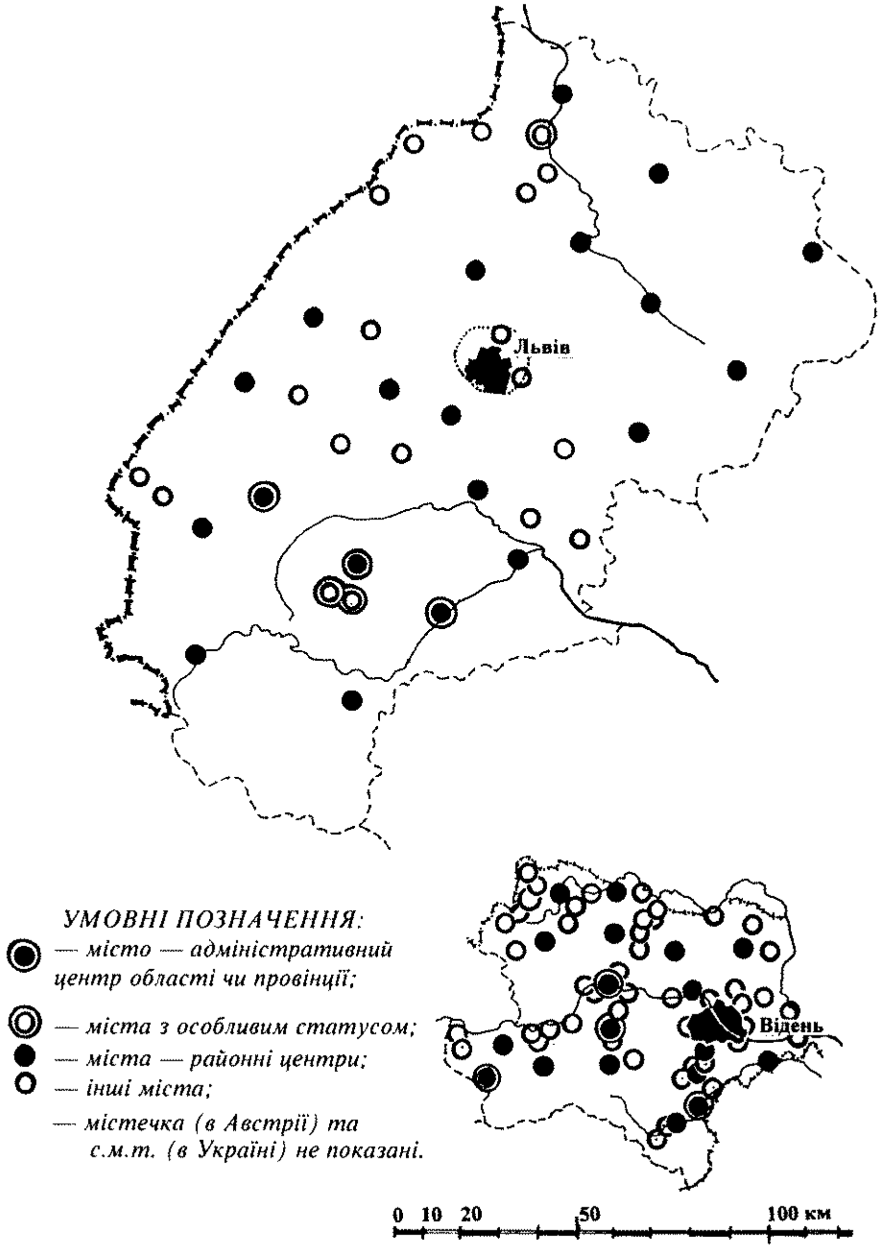

Рис. 9. Порівняння сучасної мережі міських поселень:
а) Львівська область (складено на основі: Украина: топографическая карта. Львовская область, М:200 000. ВКФ. 1992);
б) Нижня Австрія (складено на основі: Österreichisches Städtebuch. 4. Band. Niederösterreich (Hrg. von O. Pickl). 1. Teil: A—G (Red. von F. Goldmann, E. Deàk, W. Berthold). — Wien, 1988. — Karte «Die Städte in Niederösterreich (Standt Mitte 1987)»)

Надія Соснова

Композиційно-стильові особливості ландшафтів садибно-паркових комплексів Галичини у XIX ст. (на підставі кадастрових карт)

Кадастрові карти, завдяки спільному для більшості поселень масштабу виконання комплектів креслень, дають змогу проводити порівняльний аналіз об'єктів історії архітектури. Співвідношення креслення й оригіналу 1:2 880 оптимальне для вивчення ландшафтної архітектури, яскравим виразом реалізації якої є садибно-паркові комплекси Галичини кінця XVIII—XIX ст. Масовість їх закладення свідчить про високу регіональну культуру освоєння земель. Численність кадастрових карт середини XIX ст. дозволяє охопити дослідженням усю сукупність цих комплексів у час найбільшого розквіту та укласти їхній реєстр.

Беззаперечною є провідна роль Китаю, Італії, Франції та Англії у розвитку садово-паркового мистецтва. Водночас, результати взаємовпливу різних культур та напрямків, узалежнених від природно-кліматичних умов і суспільного укладу, втілювалися у не менш цікаві форми освоєння ландшафту. Таким інтеграційним об'єктом були парки сільських садиб, де, на відміну від міської архітектури Галичини кінця XVIII—XIX ст., яка перебувала під пануванням Австрійської імперії та переймала панівні європейські архітектурні форми, адаптовувалися західні взірці до регіонального характеру будівництва.

У результаті праці з кадастровими картами було віднайдено матеріал для 109 садибно-паркових комплексів, який уможливлює визначення композиційних та стильових особливостей освоєння сільського ландшафту Галичини у XIX ст. Керуючись положенням, що стилем є єдність форм і окремих рис, за котрими можна розпізнати, який період часу чи який народ створив даний предмет мистецтва[1], садибно-парковий комплекс для подальшого аналізу ділиться на складові. Скановане зображення кольорового оригіналу кадастру або його графічної копії збільшується до розмірів, зручних для роботи з найменшими нанесеними на карті деталями, величина котрих може бути всього 1 мм.

Елементи і форми, з яких був укладений садибний парк, «витинаються» з плану. Наступним є очищення виокремленого зображення від фону для зосередження уваги на конкретному фрагменті, а не на цілому плані (рис. 2, 4, 6). Застосування такого методу дозволило за кількістю і типом використаних складових виявити композиційні та стильові особливості конкретної ландшафтної композиції садибно-паркового комплексу. Систематизація сукупності цих даних виводить узагальнений образ садибного парку Галичини XIX ст.

На основі опрацювання більше ста кадастрових карт з'ясовано таке:

Засоби композиції у паркобудуванні Галичини опиралися на елементарні форми, характер компонування котрих визначав тип парку: регулярний, пейзажний чи комбінований. Регулярну паркову композицію в Галичині формували точка, вісь і площина (рис. 2). Варіантність композицій досягалася шляхом ускладнення цих первинних елементів. Точка була центром композиції або її візуальним «репером». Від точки вісь йшла: в один напрям, два напрями, множину напрямів (французький тип парку). Без застосування точки множинність осей укладалася паралельно (італійський тип парку). Пейзажну паркову композицію в Галичині формували точка і крива (рис. 4). Проте, у пейзажній композиції точка не була центром, а лише елементом збагачення схеми (тупикове завершення доріжки, «кишені»). Крива, як основний елемент композиції, прокладалася безперервним спряженням або мала рудиментний характер і наслідувала принципи використання осі (множинність, паралельність, симетричність).

Регулярна композиція парку садибно-паркових комплексів Галичини була відкритого типу (на основі французької ландшафтної школи) та закритого типу (на основі італійської ландшафтної школи). Залежно від призначення парку, композиція реалізовувалася як розвинута (для репрезентативних потреб) і як спрощена (ужиткова). Відкрита композиція застосовується лише при одному функціональному спрямуванні — рекреаційному. У відкритій парковій композиції утворені планувальні осі продовжувалися за допомогою елементів вільної природи, розчинялися в них або зупинялися перед бар'єром у вигляді ріки, болотистих ґрунтів, урвища, яру, великого ухилу рельєфу (рис. 1). Закрита композиція розплановувалася на території, обмеженій штучними (мур, межа землеволодіння, дорога) або природними перепонами (оточення з трьох сторін рікою). Симетрія, формування композиційного центру, прямолінійність і однотипність елементів були класичними принципами побудови регулярних парків. Тимчасом, на кадастрах зафіксовані галицькі садибні парки, де симетрія є умовною. Такий тип парку виникав при реалізації запозиченого готового плану на рельєфі, непридатному для даної регулярної композиції. Інженерна підготовка природного схилу не проводилася через економію. Як наслідок, регулярна схема парку реалізовувалася деформованою, оскільки накладалася на існуючий, а не на пристосований до композиції потерасований схил.

Проте, і сама по собі рівнинна територія не забезпечувала ідеальної геометричності закладеного в регулярному стилі парку. Суттєво видозмінювалася планувальна ідея при наявності на землях садиби джерел і струмків, що ділили територію, а разом з тим і саму композицію. Прикладом є маєтність родини Дульських[2] у селі Велика Горожана. За задумом, уся репрезентативно-паркова частина площею 11,4 га[3] мала будуватися віддзеркаленням відносно уявної осі довжиною 420 м. Однак, лише парадний двір з житлом витриманий у симетрії, оскільки решта території перетинав струмок, що порушувало ідеальну геометричність. Кількісно елементи і форми повторювалися по обидва боки осі, але їхні параметри: радіус повороту, довжина лінії, площа були різними.

З огляду на труднощі пристосування значних територій під регулярну композицію, парки такого типу у Галичині закладалися, в основному, на площі не більше 1 га. У разі домінування природних компонентів (потік, озеро) при перетворенні ландшафту уникали ритму і попарного застосування елементів, удаючись, натомість, до вільного (пейзажного) планування.

За основу пейзажного парку в Галичині приймався існуючий сільський ландшафт, який не геометризували, а лише доповнювали елементами, причому штучно створених компонентів (гроти, камені, руїни, водоспади) привносилося тут значно менше, ніж у наслідуваній англійській школі. Принципами побудови пейзажної композиції були: багатоплановість, безсистемне групування насаджень для створення фону іншим елементам, чергування відкритого і закритого простору, включення прилеглих природних компонентів (ліс, ріка, луки, гай) при формуванні диких променад і, як виняток, симетрія. Вдалими реалізаціями пейзажної композиції стали парки садиб у с. Приозерне[4] (рис. 3) і Пеняках[5], що короткочасно мало статус містечка. Час закладення парку у Приозерному (кінець XVIII—XIX ст.) зумовив пейзажний стиль композиції, позаяк регулярне розпланування вже майже не застосовувалося. Садибно-парковий комплекс у Пеняках, який у кінці XVIII ст. на карті Mіrа[6] має вигляд садиби з невеликим парком, на середину XIX ст. переростає у масштабне (12,9 га) закладення. Оскільки кадастрова карта не подає характеру рельєфу, що унеможливлює повноцінний аналіз мотивації вибору типу паркової композиції та залежності її від природної ситуації, необхідним є одночасне опрацювання кадастру і топографічної зйомки місцевості. На основі такого опрацювання двох планів садибно-паркового комплексу села Пеняки було визначено, що дитинець садиби закладено на найвищому місці села по лівий бік ріки, а парк, розбитий на схилах цього пагорба, оточує палац зі всіх сторін. Таке розташування давало змогу з вікон оглядати і весь парк, і ріку зі ставом, і сільську забудову. Отже, бачимо залежність характеру розпланування від рельєфу: на площині горба — будівлі, на засаджених деревами схилах — плавні повороти алей, до ставу — стрімкий спуск. Відомості щодо цього парку, окрім як на кадастрі, не

збереглися. А в документах ця садиба є зафіксованою завдяки палацу з його розписами і мозаїкою. Графом Мячинським з Варшави для виконання робіт з архітектурного декору були запрошені Антоніо Фонтанне, Домінік Мерлінґ і Ян Камсетзер[7]. З належним смаком і розумінням мистецтва власниками маєтку було зібрано колекцію картин різних країн і століть, а також географічні карти[8].

Найпоширенішим прийомом при закладенні садибного парку у Галичині середини XIX ст. було одночасне застосування різностильових частин і елементів. Назвемо такий садибний парк комбінованим (рис. 5). Порівнюючи плани садибно-паркових комплексів на кадастровій карті середини XIX ст. з їхньою структурою кінця XVIII ст., відображеною на карті Міґа, помічаємо зміни у розплануванні — регулярна паркова композиція видозмінилася у пейзажну. За основу нової композиції бралися компоненти попередньої, внаслідок чого в кінці XVIII ст. виник перший тип комбінованого парку — «перебудований». Другий тип — «приєднаний» — з'являється на початку XIX ст. у період розквіту і розбудови садибно-паркових комплексів. Розширення території відбувалося в іншому, аніж початковий, стилі. На середину XIX ст. в Європі вже апробували різні напрямки закладення парків і Галичина мала змогу імпортувати готові композиції. Отже, третій тип комбінованого парку — «еклектичний» — формувався шляхом запозичення основних елементів з кількох ландшафтних шкіл. Різностильові частини функціонували автономно або поєднувалися на засадах спільних точок чи спільної осі (рис. 6). Єдина композиція могла бути замінена кількома міні-композиціями.

Дослідження показало, що на території Галичини в середині XIX ст. було близько 420 садибно-паркових комплексів. З них 29,5 % мали парки регулярної композиції (з них 11 % були дуже спрощені і деградували до ужиткового характеру), 38,5 % — пейзажної композиції, та 32% — комбінованої.

На завершення підкреслимо, що виявлення домінуючих стильових рис сільських парків Галичини у час розквіту (сер. XIX ст.) створює підґрунтя для відродження регіональної школи ландшафтної архітектури. Інформація щодо композиційних закономірностей укладу садибно-паркових комплексів може використовуватися при закладенні нових об'єктів, які функціонують на схожих зі садибами засадах освоєння простору (наприклад, санаторії, літні будинки, фермерські господарства).

Садибно-паркові комплекси, що на сьогодні мають вищий, ніж інші, процент збереженості, є цінними взірцями паркозакладення Галичини кінця XVIII—XIX ст. і рекомендуються до реставрації. При цьому постає проблема точних меж колишньої маєтності. Єдиним документом, котрий чітко вказує ці межі, є кадастрова карта. Такі дослідження уможливлені передовсім відносною незмінністю структури села, що зафіксована на кадастрі. Стабільні елементи місцевості (дороги, будівлі, хрести, ріка, ліс) служать прив'язкою до місцевості і

дозволяють визначити розташування історичного ландшафту на сучасній території. Отже, кадастрові карти середини XIX ст. становлять велику наукову цінність для істориків у галузі архітектури як основний документ реабілітації історичних територій та ландшафтів.

Примітки

[1] *Trzeciak Prz.* 1000 tajemnic architektury. — Warszawa, 1962. — 15 s. (z Słownika Karlowicza 1914 r.).

[2] Потім садиба належала Гауснерам (Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słowjańskich. — Warszawa, 1884. — T. III. — S. 154—155).

[3] Розміри подані на основі кадастрової карти села Горожана Велика (Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАУЛ), ф. 186, оп. 4, спр. 385. — 1853 р.).

[4] Садиба села Приозерне (колишня назва Псари) є у Державному реєстрі національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України), постанова Кабінету міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 446. Порядковий номер: садиба — 1354, палац —1355, брама — 1356, зерносховище — 1357, стайня — 1358, парк —1359, охоронний номер — 1193.

[5] ЦДІАУЛ, ф. 186, оп. 6, спр. 870. Кадастрова карта села Пеняки.

[6] *Mieg F., von.* Karte des Königreichs Galizien und Lodomerien, M 1:28 800, 1779/1782; Kriegsarchiv in Wien, B. IX a, 390. (Рукопис). До опрацювання надано Г. Петришин.

[7] *Czołowski A.* Dawne zamki i twierdze Rusi Halickej. — 1892. — S. 185—186.

[8] *Steczyński M. B.* Okolice Galicji. 10 zeszytów. — Lwów, 1847. — S. 13.

Summary

The country house and garden of Galicia at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries are examples of the culture of arrangement of the rural landscape. The cadastral map of the middle of the nineteenth century had located oil complexes in their best state of development. Maps have been made for each settlement and give us the possibility to find the main rules of the country house's setting. The scale and detailed elaboration of maps are ideal for research of the garden's composition and style. We can establish the borders of a historical landscape complex for restoration purposes only on the basis of cadastral maps.

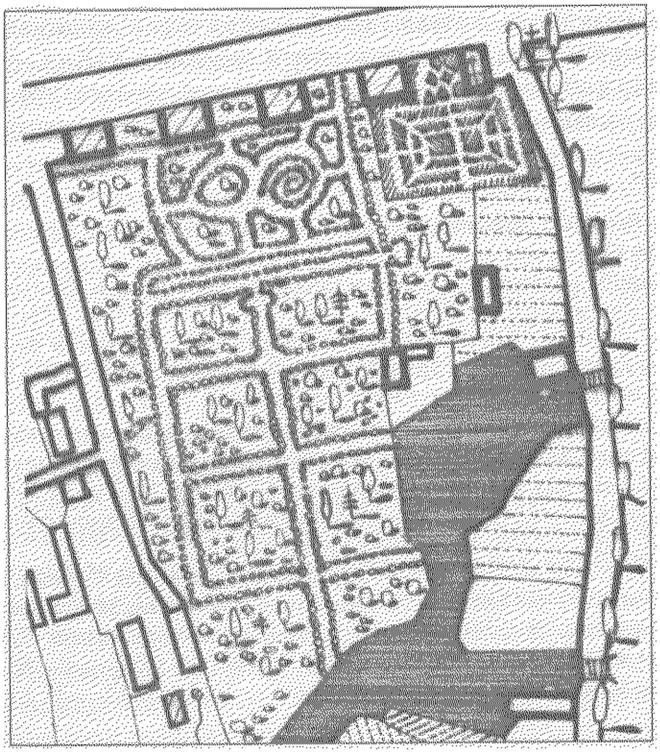

Рис. 1. Парк регулярного стилю садибно-паркового комплексу с. Корсів Бродівського р-ну (Кадастрова карта ЦДІА України у Львові, ф. 186, оп. 6, спр. 495)

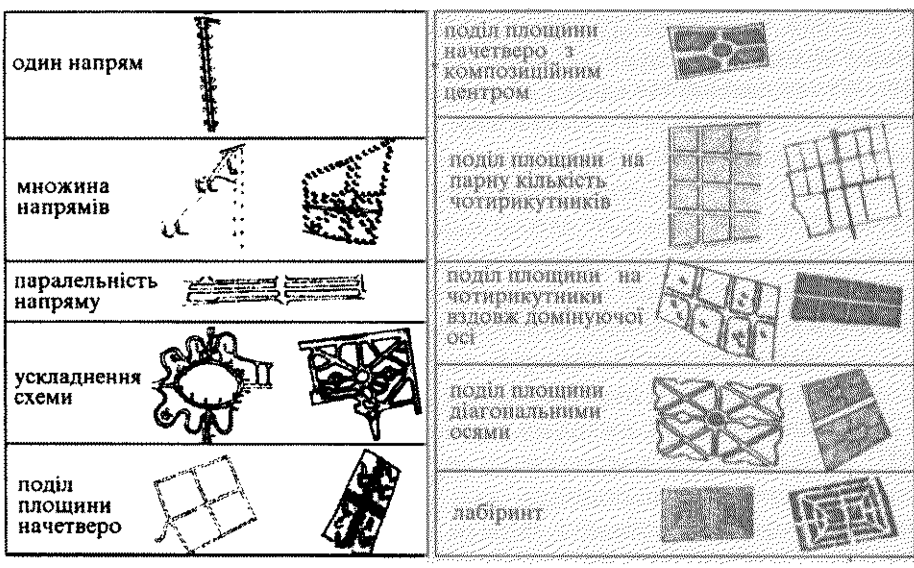

Рис. 2. Принципи формування регулярної композиції садибно-паркових комплексів у Галичині в середини XIX ст. і приклади їхньої реалізації

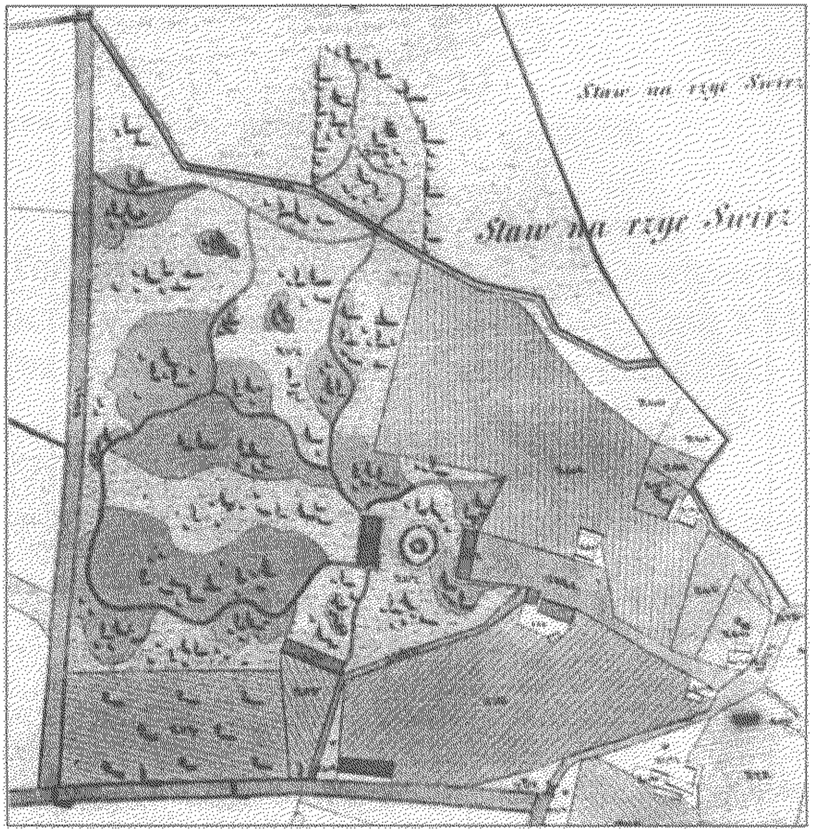

Рис. 3. Парк пейзажного стилю садибно-паркового комплексу с. Приозерне Рогатинського р-ну (Кадастрова карта ЦДІА України у Львові, ф. 186, оп. 4, спр. 402)

Рис. 4. Принципи формування пейзажної композиції садибно-паркових комплексів у Галичині в середині XIX ст. і приклади їхньої реалізації

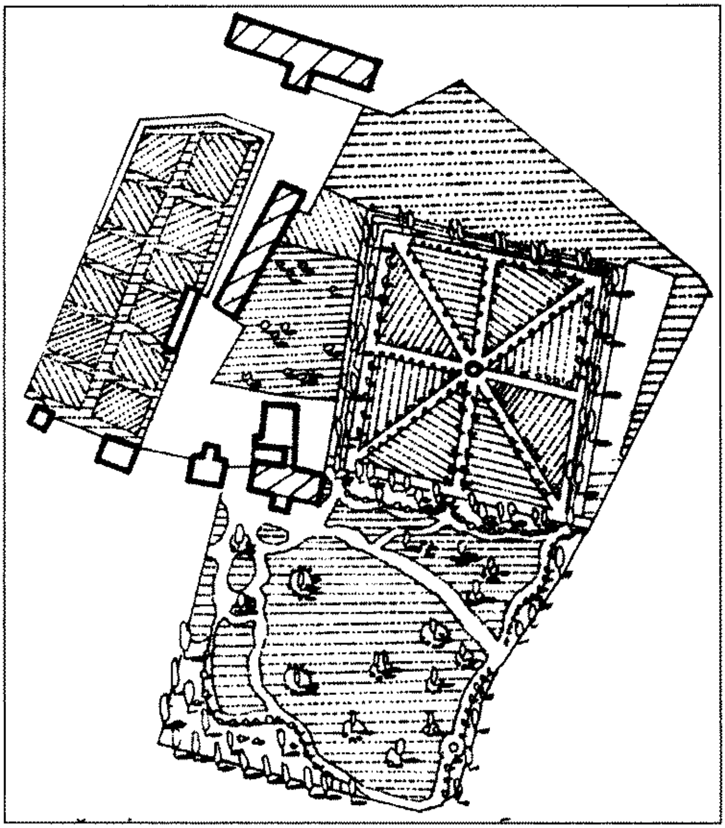

Рис. 5. Комбінований з різностильових частин парк садибно-паркового комплексу с. Завидовичі Городоцького р-ну (Кадастрова карта ЦДІА України у Львові, ф. 186, оп. 8, спр. 340)

включення однієї стильової частини в іншу	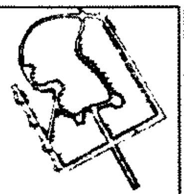	поєднання різностильових частин спільною композиційною віссю	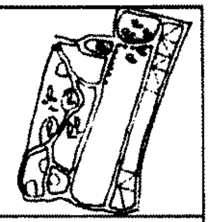
незалежне функціонування двох стильових частин	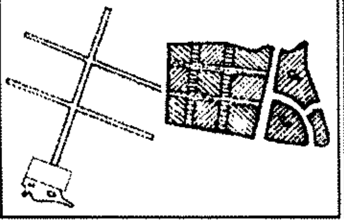	поєднання різностильових частин спільними композиційними точками	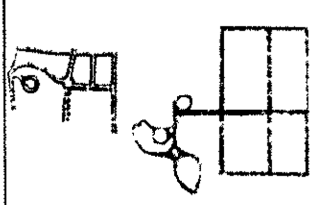

Рис. 6. Принципи формування комбінованої композиції садибно-паркових комплексів у Галичині в середині XIX ст. і приклади їхньої реалізації

Олекса Піддубняк, Микола Крикун

Топонімічні об'єкти Брацлавського воєводства останньої чверті XVI — першої половини XVII ст. (на підставі родинного архіву Пісочинських)

Дослідженню історико-географічних характеристик Східного Поділля, левову частку території якого у XVI—XVIII ст. займало Брацлавське воєводство, присвячені роботи багатьох авторів. Різноманітні аспекти топоніміки й адміністративно-територіального устрою цього краю вивчали, зокрема, А. Яблоновський[1], В. Отамановський[2], Я. Дашкевич[3], Н. Осташ[4], М. Янко[5], автори цієї статті[6] та ін.[7] Ретельний аналіз карт Ґ. Боплана, який провели О. Діденко[8] (локально) та М. Вавричин і О. Голько[9] (всезагально), складає підставу для поглибленого вивчення топонімічних особливостей Брацлавщини в період перед Хмельниччиною.

До певної міри таким підґрунтям є й архів шляхетського роду Пісочинських, котрий зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (ф. 5, спр. 4043—4070, 4105, 4106) і містить велику кількість документів, що стосуються Брацлавщини[10]. Матеріали цього архіву локалізовані і хронологічно (охоплюють відносно короткий період на переломі XVI—XVII ст.), і територіально (події, що в них описані, пов'язані здебільшого з містечком Жорнищами і селом Кам'яногіркою — маєтками Пісочинських). Водночас вони прямо чи опосередковано інформують про значну кількість топонімічних об'єктів Брацлавського воєводства, стислий географічно-хронологічний (а почасти й економічний) опис яких подано далі. Ці відомості, безперечно, можуть мати історико-краєзнавче значення, тому назви об'єктів наводимо так, як вони зафіксовані в рукописах (з варіантами; курсивом позначено виносні літери). Зазначаються також відповідники назв, виявлених (згідно з опублікованим покажчиком[11]) на картах Боплана (позначено зірочкою). Для можливого уточнення історично першої писемної згадки про об'єкт поряд із назвою в дужках вказуємо дату його першої фіксації в рукописних матеріалах архіву Пісочинських. Номери одиниць зберігання і аркушів документів, а також імена власників маєтків наводимо лише в додатку, в якому зведена докладніша інформація про міста (містечка) і замки (замочки).

Отже, мова йде про Брацлавське воєводство (1566—1796 рр.)[12] (Браславскии краи (1603)), що територіально складалось із двох повітів: Брацлавського (1619) і Вінницького (1583). Згадується також і Вінницьке староство (1594).

Основні *міста*: Брацлав [Браславль (1583)] і Вінниця [Вєница, мѣсто Вѣницкоє (1578); Виница; ѵлица, называємаѧ Красносилского, ѵ мєстє Вєницком (1598)].

У документах значиться 32 оборонних укріплення (*замки* і *замочки*): Бабани (1642) (Babin*), Балабанів (1642), Батіг (1644), Бершадь (1615) (Bercad*), Браїлів (1643) (Brailow*), Брацлав (1590) (Bracław*), Вінниця (1614) (Winnicza*), Вороне (1642), Гущинці (1644), Ґранів (1630), Деригородок (1628), Городок (1644) (Grudek*), Євладівці (1629), Жорнища (1596) (Zornicz*), Зятківці (1642), Іллінці (1645) (Elins*), Кальник (1622) (Kalnik*), Кам'яногірка (біля Жорнищ) (1622), Комарів (1617), Куниче (1625), Куна (1615) (Kuna*), Липівець (1618) (Lipowiec*), Немирів (1590) (Niemirow*), Пиків (1603), Пісочин (1619) (Piczesne*), Самуелів (1644) (Samaellowka*), Тимонівка (1644) (Timonowka wissa*), Токарівка (1645), Унчай (1642), Янів (1629), Яцківці (1629).

Рукописи містять 57 назв *міст* і *містечок*. З них:

— у Брацлавському повіті — 37: Айсин=Липівець [А*и*си*н*, прозываємы*и* Липовца (1601); ю*ж* ... близко три*д*цати ли*т*, ѩко мєсто ... А*и*си*н* засило (1616); Га*и*си*н* (1624); мєсто Липовє*ц* албо Га*и*син (1626); ту*р*ма в Лип*о*в*ц*ѵ (1626); рату*ш* липо*в*скии (1627); рыно*к* мєста Липо*в*ца а*л*бо А*и*сина (1628); Lipowiec, Lipowe*, ф.[13]], Бабани [мєстєчко Бабаны (1642)], Бадівка [мє*с*тєчко Бадо*в*ка (1637); Obodowka*, ф.], Балабанів=Балабанівка=Юшківці [им*є*н*є* Ю*ш*ъковцы, прозываноє Балабановка, Балабана, старосты рогати*н*ского (1623); мє*с*тєчко Балабано*в* (1642); Balabanowka*, с.], Батіг [Бато*г* (1615); Batoha*, с.], Бершадь (1642) [мєсто Бє*р*шада (1615); мєсто Бє*р*шадъ Стараѩ (1637); Wielka Berszad (1637); Bercad*, ф.], Вербич=Ґранів [Кгрѵно*в* (1614); Кграно*в*, мє*с*тєчко (1622); Granow alias Werbicz (1624); Verbicze*, сл.], Вишня Тимонівка=Тимонівка [Вышнѩѩ Тимоновка (1615); мє*с*то Тимоновка (1644); Timonowka wissa*, ф.], Гайсин [мєстєчко Га*и*си*н* (1619); Halczin, Alczin*, ф.], Гоптилинці= Гоптилинець=Копіївка [мє*с*тєчко Копиє*в*ка, прозываємоє Гоптили*н*цы (1616); Kopigowka*, ф.], Городок (1635) (Grudek*, ф.), Деригородок=Красна Гора=Городок (?) [Дєригородо*к* або Кра*с*наѩ Гора, новаѩ осада (1614); мєстєчко (1630)], Джозів=Дчозів [Джозо*в* (слу*г*, и мєща*н*, и по*д*даны*х* ... дчозо*в*ских) (1616)], Животів [ми*с*то (1629); Zywotow*, ф.], Зятківці [Зѩтко*в*цы (1618); мєстєчко (1621); Ziatkowce*, сл.], Івангород [Ива*н*горо*д*, мєстєчъко (1633)], Іллінці [Или*н*цы (1590); сєлищє И*лл*и*н*цо*в*скоє (1598); мєстєчко (1622); Elins*, ф.], Кальник (1604) (Kalnik*, ф.), Каташин [miasto Kataszyn (1637); Katazin*, сл.], Кісниця [Ко*с*ница (1615); Kouczenicze*, м.], Комаргород (1615) (Komargrod*, ф.), Красне [сєло Красноє на*д* рєчкою Тузаровкою (1598); мєсто (1644); Krasne*, ф.], Кублич [мєсто Кѵблич

(1623); Kublicz*, ф.], Куна [мєстєчъко (1595); miasto Wielka Kuna (1622); Kuna*, ф.], Куниче [Кунич (1620); мєстєчко Куничє (1623); Kunicze*, сл.], Ладижин [мєстєчко Ладыжы*н* (1623); Ladizin*, ф.], Леухи [miasteczko Lewuchi (1645) (Lewoka*, с.)]; Мала Бершадь [Mała Berszad (1637)], Немирів (1590) (Niemirow*, ф.), Нижня Тимонівка [Ны*ж*нѥѧ Тимоно*в*ка (1615); Timonowka nissa*, с.], Нове Місто (1627), Оратів [Ѡратов (1604); Oratow*, с.], Рогізне [мєсто Рогозноє (1644); Rohoznia*, м.], Токарівка [сєло Токаровъка, налєжачоє до Жо*р*нищъ (1607); мєсто (1640); мєсъτєчъко (1645)], Унча [мєстєчко Ȣнча (1642)], Устя Бершаді [Ȣстѧ Бє*р*шады, Vstia Berszady ... miasteczko (1637); Ouczeberkat*, сл.], Цибулів [Цибγлє*в* (1623); року тисєча шє*ст*сотъ три*д*цато*м* в дє*н* Божого Встγпєнѧ ... всє дощє*н*тγ зо всєю хγдобою и субста*н*циєю мєща*н* цибγлєвских выгорєло и в попє*л* сє ѡбє*р*нуло, толко халупокъ мазано*к* ко*л*кодєсѧ*т* па*р*кинє, то є*ст* шє*ст*дєсѧ*т* зостало; Cybulow*, сл.], Чернявка [Чє*р*нѧвка (1616); мє*ст*єчко (1623); Czarnawka*, сл.], *Ямпіль* [мєсто Ѩмполь (1644); Jampol*, ф.];

— у Вінницькому повіті — 20: Браїлів [мєстєчко Бра*и*ло*в* (1596); мєсто (1643); Brailow*, ф.], Вороне [мєстєчъко Вороноє (1642); Woronczi*, с.], Глинськ (1622), Губин [ворота мєскиє Губи*н*скиє (1593); Hubin*, с.], Гущинці=Новий Камінь [Гусчинъцы (1578); мєстєчко Новы*и* Камє*н*, такъжє сєло Гγщи*н*цы (1640); на рєцє Богγ, в мєстє Ново*м* Камєню алиа*с* Гγ*ш*чи*н*цахъ (1644); Huczince Czelo*, с.], Жорнища=Старі Жорнища [Жор*н*вища (1583); спалєнє (1590); ва*л*ки жо*р*нискиє (1598); ворота мє*ст*скиє жо*р*нищъскиє с приєздγ вѣницкого (1600); мєсто, староє мєсто, новоє мєсто (1615); мєсъто Стариє Жоръвища (1646); Zornicz*, ф.], Кам'яногірка [сєло Камєногоръка, до Жо*р*нищъ налєжачоє (1607); в повѣтє Вѣницко*м* (1625); мєстєчко (1642); Kamionohurka*, сл.], Комарів [Комаро*в* (1578); мистєчко (1617); Komarowiecz*, с.], Літин (1596) (Litin*, сл.), Пиків [мєсто Пыко*в*скоє (1569); волость Пыко*в*скаѧ, miescany y wołosczany pikowskie (1603); Bikow*, сл.], Пісочин [мєстєчко Пєсочи*н* на кгру*н*тє жо*р*ни*с*цко*м* (1614); мєстєчко новоє Пєсочи*н* (1618); Piaczesne*, ф.], Погребища [мєсто Погрєбисча (1636); Pohrebycza*, ф.], Прилука (1585) (Przilukа, Priluka*, ф.), Самгородок (1622) (Smagron*, ф.), Самуелів=Стрижавка [мєсто Самуєловъ алиасъ Стрижавъка (1644); Samaelłowka*, ф.], Селище [miasteczko Sielicza (1644); ко*с*тєлъ сєли*с*кии (1645); Czelince*, с.], Трощинці=Трощин=Слобідка [сєлищє Тросчи*н*цє (1615); сєло Тросчи*н*ци, ... на γстю в рєкγ Собъ рєчки Ѡ*р*мє*н*ки лєжачоє, до мєста Жо*р*нищъ налєжачоє (1616); спалєнъє сєла (1622); пєрє*д* тымъ (1622) ѡдъ татаръ на*д*пγстошоноє (1623); miasteczko Slobodka, przyzawaiąca Troszczynce (1631); мєстєчъко (1633); Troscziпес, Troczice*, сл.], Янів [Ѩнє*в* (1569); miasto Janiow (1629); Janow*, сл.].

Усього *сіл* нараховується 94, причому

— у Брацлавському повіті — 40: Бершадь [wies Berszad (1637)], Богушинці=Радівці=Малі Богушинці [sioło Małe Rudowce-Bohuszynce,

przezwiskiem Rudowce posadzone (1617); Bohufuska(?)*, сл.], Борсуки (1617), Бубнів=Бубнівка (1615) (Bubenowka*, с.), Вишківці (1594) (Wiskowicze*, с.), Війтівці [Воитовцы над ставомъ Ѩрославовымъ (1603); Woytowce*, с.], Голяки (1593), Данилківці [Данилковцы (1587); Данилковка (1596)], Дубровинці [сєлъцє, приналєжачєє до Илинєцъ (1644); Dobrowince*, с.], Єрмолинці (1537) (Armoliniecz*, с.), Жабокрич (1615), Жерденівка [Жєрдєнювъка (1639)], Кожинці (1598) (Kozice*, сл.), Козі Хребти [Кузѣ Хрєбты (1615); Козѣ Хрибты (1625)], Коровайне=Коровайна (1596) (Korowain*, с.), Красненьське (1647) (Krańewa[i]nko*, с.), Криківці [двор криковєцкии (1598) (Krikowce*, с.)], Крищинці (1625) (Creczince*, с.), Кущинці [кгрунт кущинскии (1617)], Лиса Гора [Лысаѩ Гора против Крутоє Долины (1578)], Лука (1618) (Luka*, с.), Неродинці (1642), Никифорівці (1602) (Nikiporowiec*, с.), Носівці (1620) (Nosufka*, с.), Одеригород=Сорока [Сорока албо Ѡдєригородок (1623)], Ометинці (1618), Остолопів (1590), Паригівка=Паріївка [Париєвка (1623); в Парыгувъцє хлоповъ двєстє, арєнъда чынитъ золотыхъ тысєчу (1644); Parioufka*, с.], Польове (?) [кгрунт половєцкии (1616); Berlinecz*, ф.], Пустовійтівка (1637) (Pustowÿti, Postowyti,*, сл.), Ситківці [Сидковцы (1615); Setolopow*, с.], Слобідка Кунка [Słobodka Kunka sioło; nad rzeczką Kunkę na gruncie miasta Wielkiey Kuny osadzoną, między Kuną a siołom Nosowcami lezącą (1622)], Сорокотяжинці (1605), Стрільчинці [Стрєлчинцы (1602); Stricze*, с.], Ступки [Stupky (1615)], Уланівка [сєлъцє, приналєжачоє до Илинєцъ (1644); Olanowka*, с.], Устя Нове [Vscie Nowe (1637)], Харпачка [до Ладыжина прислухаючоє (1629); Kappanowka*, с.], Хвостівці (1593), Чечелівка (1616), Юшківці Малі (1622), Ярошівка (1622) (Jaroszow*, ф.), Ярошинці (1642), Ястребинці (1616) (Jastrzemincze*, с.);

— у Вінницькому повіті — 54: Бокіївці (1598); Бохоники (1622) (Bokoniky*, с.); Вишня (1590) (Wiczenia*, с.); Вороновиця (1639) (Woranouiec*, с.); Гулівці [Гулювцы (1639)]; Ґрижинці [Кгрижинцы (1642)]; Дворець [до Жорнищъ налєжачоє (1607)], Демидівці [(1592); в тои маєтности салѣтры робєнє (1640); Dimidowcze*, с.], Дешківці (1601) (Das[k]owce*, с.), Євладівка [(1604); Zewładowka (1629)], Жоравльова [граница старожитна на Камєногоръцє с Жоравлєвои и Євладовкою, а с Пыковом жадноє прилєглости там нѣт (1604)], Залісся (1640), Заріччя [Заричъє, до Жорнищъ налєжачоє (1607)], Кам'яногірка (1556) (Kamienka*, с.), Кам'яногірка Стара [ѡбудвух сєл камєногорских (1604); Камєногоръка Стараѩ, по там тои сторонє Богу (від Пикова) лєжачоє (1605)], Кобильня [кгрунт кобылєнскии (1616); Kobÿle, Kobile*, с.], Матейківці [зємѩны єго королєвскоє млсти матєиковскиє (1598); Matikow*, с.], Махнівці (1596), Мельниківці (1637), Мізяків (1598) (Misiakowce*, с.), Новоселиця (1598) (Howeczelce, Nowe Sielka*, с.), Обідне=Ободенці=Ободня [Ѡбодєнцы (1590); Ѡбодєнѩ (1596); Obodena*, с.], Овдіївці=Овдіївка=Шепіївка [Ѡвдѣєвцы (1583); Ѡвдєєвка, прозываємаѩ ... Шєпѣєвкою (1589); имєнє Ѡвдєєвка албо, ѩко тєпєр

прозвано (чого сю нє позволюєть) Шєпєєвка (1605)], Парпурівці (1603), Піщане [Пєсча*н* (1583); Пєщаноє, до Жо*р*нищъ налєжачоє (1607)], П'ятничани (1595) (Piontinczany*, с.), Ровець (1607) (Rowiecz*, с.), Сабарів (1622) (Sebarow*, с.), Садки (1617) (Sutowcze*, с.), Семаківці (1596) (Czimakowce*, с.), Скуринці (1622), Спичинці (1603) (Spiczynce, Spicince*, ф.), Станилівка (1646), Староставці [до Жо*р*нищъ налєжачоє (1607)], Супрунів (1578), Тростянець (1596) (Troszeniecz*, с.), Тузарів [до Жо*р*нищъ налєжачоє (1607)], Тютьки (1622), Хижинці [до Вѣници налєжачоє (1637); Kizincze*, с.], Черетня (1627), Черленків (1597), Шандирів (1598) (Szandarow*, с.), Якубівка=Якубовичі [Ѩкубо*в*ка (1605); сєло Ѩкүбовичи, до Жо*р*нищъ налєжачоє (1607); Jakobowka*, с.], Якушинці [Ѩкүчи*н*цы (1606); Ѩкуши*н*цы (1622); Jakowczince*, с.], Янків (1622) (Jankow*, с.), Ярославець [до Жо*р*нищъ налєжачоє (1607)], Яцківці (1597), Яцьківці Великі (1578) (Jasekowce Wielky*, с.), Яцьківці Малі (1578) (Jasekowce Mali*, с.).

Знаходимо також 4 *селища*: Гордівське=Ордівське=Омелянівське [сєлищє, нєдавъно прєзъ татаровъ спүстошалоє, назъваноє Ѡмєлюновъского а*л*бо Ѡ*р*довского (1623)], Підгайське (1615) (Брацлавський повіт) і Головачівці [(1583); в кгрүнтє жо*р*ниско*м* на*д* Собо*м* лєжачоє (1604)], Лютарівка [налєжи*т* кү мєстєчкү Жо*р*нища (1605)] (Вінницький повіт); 4 *слободи*: Гусаківка (1626), Кам'яногірка [(біля) сєла Камєного*р*ского (1644)], Слобода (безіменна) [против бродү Гордо*в*ского на*д* рєчкою Го*р*довкою (1599)], Старий Янів (1639) і 4 *городища*: Вишковецьке [на*д* рєкою Бого*м* (1594)], біля річки В'язовиці (1598), біля урочища Пропастищ (1590), недалеко від пасіки Мишківської (1590).

У матеріалах збірки згадується 15 маєтків і держав[14], а також 28 дворів, що належали брацлавським землевласникам. У містах і селах зазначені *костели*: вінницький [kosciel oycow Iεzuitow Residentiey Winnickiey (1631); lat piętnastą, to iest anno millesimo sexcentesimo trygesimo secundo, ostatnią posługę pogrzebową oddalem w kosciele moim (xiędza Walentego Juliusza Tartowiusa, collegy societatis Iesu winicensis rectora) winnickim dolnym, ode mnie zmurowanym, ... Jakubowi s Kuniowa Piaseczynskiemu (1647)], жорниський [kosciol katolicky w Żorniszczach (1647)], celиський [костєлъ сєли*с*ки*и* (1645)], черленківський [костє*л* чє*р*лє*н*ковски*и* (1647)], а в Немирові — синагога [scola albo buznucza niemirowska (1645)].

Промислово-економічний характер тогочасного життя населення Брацлавщини відображають фрагментні матеріали про:

1) *виробництво селітри і поташу*: буди для виготовлення поташу[15] біля Чечелівки (1619) і Козіх Хребтів (1625); попелі поташні і смальцюжні[16] в Ометинцях і Луці (1625); буди для виготовлення селітри[17] в Демидівцях (1641);

2) *корчми*: неподалік від Літина [ко*р*чма ү мостү по*д* лєсо*м* (біля) сєла, двє мили *ωд* Литини (1625)]; в Іллінцях (1644); у Жорнищах (1646); варіння горілки [пал*є*н*є* горєлокъ в добра*х* чє*р*лє*н*ковски*х* (1644)]; у Жорнищах (1646);

3) *млини*: під урочищем Чортове Берем'я (1603); на Собу в Головачівцях (1604); на жорниському ґрунті на Собу [млыны два (1605)]; в Ярославцю (1615); на греблі Підгайського ставу (1615); на Сваричівці (1615); на греблі ставу Гуляй на Сваричівці [почато млынокъ стави*т* (1615)]; на греблі Пісочинського ставу на Собку (1615); в Якубівці (1615); на греблі Іванівського ставу на Собку [млынъ, ... в которомъ было камєнии три, ступы, фалюшъ, валило (1640)]; на греблі Лютарівського ставу на Собку [млынъ, ... в которомъ было камєнии два, ступы, фалюшъ, валило (1640)]; на греблі Пустовойтівського ставу на Собку (1640); у Черленкові [млы*н* свщєника ч*є*р*л*єн*ков*ского, вєлє*б*ного в Христусє ѡ*т*ца Тарасиѧ Баєвича; млы*н* ч*є*р*л*єн*к*овъскии*и* цє*р*ковъны*и* (1644)]; в Іллінцях [млыны (1644)]; на Богу біля Кам'яногірки [млыны, в которыхъ колъ водъныхъ чотиръна*д*цатъ, ступны*х* тры, ... мєжи слободою Камєного*р*кою з сєломъ Камєного*р*скимъ, за Бого*м* л*є*жачи*м*, на рєцє Богγ (1644)]; у Жорнищах [млыны (1646)]; на лучанському ґрунті [млынъ, прозываємы*и* ступъным (1647)];

4) *оренди*: в Жорнищах, Пісочині і Трощинцях (1646);

5) *пасіки*: Мишківська [гдє тєпє*р* Дави*д* стои*т* (1590)]; Лозова [гдє Бу*т*ко стои*т* (1594)]; жорниські [гдє Прота*с* стои*т* (1594); в Прозорово*м* лєску (1598); na polu (1615)]; Бугаївська [на кгру*н*тє и*л*инским (1595)]; немирівського війта Лаврина Долганя (1596); Антіна, Микити Кудлая, Карпа Чорного та інших немирівських підданих (1596); Глібівська [Глибо*в*скаѧ (1598); Глѣбъко*в*скаѧ, на которо*и* Зєлє*н*ко стоивал, γ Росоховаты*х* л*є*сков (1599)]; Харитонівська (1598); Хвеневська (1598); під Яськовим ліском (1602); бершадських міщан (1615); липовецьких підданих (1623); над Собом на трощинському ґрунті [γлю*в* пу*л*тораста (1626)]; над рудами[18] Гордівкою, Орм'янкою і Поганкою (1626); трощинських підданих (1628); над річкою Бібркою (1639); на лучанському ґрунті (1644).

При вирішенні маєткових суперечок у документах, окрім населених пунктів, часто називаються:

1) *ліси*: лісок Кривий (1578); Сеничий лісок (1578); Вербецький Ріг, біля Коровайного (1596); Круглий, або Прозоровий ліс (лісок), біля Коровайного (1596); яцківський (1596); Судаків (1596); Великий (1598); Росоховаті ліски, біля Іллінців (1599); Яськів лісок (1602); біля Кісниці (1615); Темний Гай, або Темний Луг, біля р. Поганки (1616); Гоголів [на кгру*нт*є ч*є*ч*є*л*є*в*ско*м*, прозываємы*м* кущи*н*ски*м* и бо*р*сукувъски*м* (1617)]; Тимонівський, над р. Тростянцем (1620); куницькі (1623); Сестрилів (1624); Жорниський (1625); під Літином (1625); біля Брусленова [мєжи горами с рє*ч*ко*и*, названо*и* Бо*бр*ка (1630)]; біля Михнійкової долини і р. Кадки (1637); Кам'яногірський (1639); біля Демидівець [спγсътошєнъє лєсовъ жидами з мєста Литини при палєнъє и робєнъю салєтри в сєлє Дємидовъцахъ (1642)]; черленківські (1644);

2) *поляни*: Борщівка, на краю лісу біля Комарова (1637); на узліссі (біля) кам'яногірського мосту через р. Бог (1639);

3) *діброви*: кам'яногірська (1569); янівська (1569); Zeremiona Dobrowa na rzeczce Sobku wniz grobli stawu Jaroslawowu (1602); на гостинці з Іллінець до Кальника (1604); Колотівка [Hołotowka (1605)], Молода, Тимошівка і Товста [на кгрунтє трощинском (1616)];

4) *урочища*: Бібрка, біля Брусленова (1630); Вербка, або Верб'я (1639); Голяківське (1578); Дєдкові Полянки (1578); Дідова [на кгрүнтѣ калницком (1604)]; Іванкові Полянки (1578); Коломазова [коло потока Коломазова (1596)]; Кропивна [по тои сторонє ѡт Малых Ѩцковєц (1596)]; Кропивна Мокра (1639); Крута Долина [(1569); над рєкою Сниботою против Лысоє Горы (1604)]; Осники (1578); Плоске [на кгрүнътѣ нємировскомъ (1640)]; Полхова (1603); Провороття (1598); Пропастищі (1590); Старе Млинище (1578); Студене, біля Луки [үрочиско и мєисцє, названоє Стүдєним (1642)]; Трушів (1634); біля Козіх Хребтів (1615); Чортове Берем'я (1603); Яблунівець (1578); Ясенюнька, або Ясенівка [вирх ѩзү Ѩсєнюнъки (1634)]; біля Ярославового ставу (1596); за Батогом [ү долинци, ү липокъ за рєкою Тростєнцом (1615)]; на розі Судакового лісу (1596); над р. Кропивною [нєдалєко врочища Колом[а]зова (1597)];

5) *яри*: Біляків, або Белелів, і Гатоцький, біля Кам'яногірки (1639); Ясемівка, або Ясенюнька (1634);

6) *шляхи*: Чорний шлях (1578) (Czarny Szlak, Czarny Sziak*); з Жорнищ до Вінниці (1596); немирівська дорога до Жорнищ (1596); гостинець з Іллінець до Кальника (1604); жоровецька дорога (1604); прилуцька дорога з Іллінець до Прилуки (1614); гостинець на Бершадь (1615); брусленівський гостинець [впєрєд на үрочищє Бобръку (1630)]; до Яцківців (1634); з Обідного до Іллінців (1637); від містечка і слободи Янівської і Старого Янева до кам'яногірського мосту через р. Бог (1639);

7) *поля*: Байкове (1578); Блудливе (1596); кам'яногірські (1603); поле біля Прозорового Круглого ліска (1596); Серне (1622);

8) *пустище* Старожитнє (1598);

9) *долини*: Кропивна, біля Яцківців (1634); Купріянова, біля Луки (1642); Михнійкова (1637); Осницька (1578); Оксимця, біля Комарова (1637); Рудка (1596); Терновий Лог (1616).

Важливими орієнтирами під час розмежування маєткових володінь були *могили*: могила біля Осницької долини (1578); могили між Жорнищами і Данилківцями [ү Круглого лєска (1596)]; могили Великі кам'яногірські (1603); Нижні могили кам'яногірські (1603); могила Велика жорниська (1605); могили (могилки) Гордівки (1616); могила Сетища та інші могили, біля Тростянця (Вінницького повіту) (1637); могилки біля дороги з Обідного до Іллінців (1637);

На добре розвинену водну мережу Брацлавщини вказують численні гідроніми, якими густо пересипані рукописи аналізованого корпусу документів. Тут описані:

1) *ріки і річки*: Бібрка [Бобрка (1630); Баръбка (1639)], права притока Богу; Бог [(1573); осътровокъ Манасътырищъ (біля Уладівки), мосът

каменогоръскии (1639)]; В'язовиця (1598), права притока Собу; Гордівка [Гордовка (1599); Ѡрьдовка (1616); руда (1628)], права притока Собу; Кадка [идетъ ѡт Комарова (1637)], права притока Воронки; Кальник (1623), права притока Богу; Климентина [Климетенка на кгрунте жорнищском лежачая (1590); Климятина (1596)], права притока Собка; Кропивна [речка албо долина Кропивная у Яцковецъ (1634)], ліва притока Богу; Кунка (1621), права притока Собу; Лопень [(1590); руда (1596)], притока Собка; Мховатець (1603); Орменка [Ѡрменка, Ѻрменка (1607); руда Ѡрмянка (1623)], притока Собка; Панасівка Гнила (1637); Поганка [(1599); руда (1626)], ліва притока Собу; Сваричівка (1590), права притока Собка; Сестрилівка (1624), ліва притока Тростянця; Снивода (1578), ліва притока Богу; Соб [Соб, Великии Соб (1590)], ліва притока Богу; Собок (1590), права притока Собу; Сухий Тростянець (1624); Тростянець [(1615); Великии Тростянец (1624)], права притока Богу; Тузарівка (1578);

2) *потоки*: Коломазів потік (1596); потік на ґрунті між Яневом і Кам'яногіркою [до реки Богу идетъ (1639)];

3) *руди і рудки*: Айсинка (1605), притока Собу; Беседська (1578); Велика Руда (1603), права притока Собу; Гладська Рудка (1578); Дмитрівка, біля Жорнищ (1614), права притока Собка; Золотуха (1578); Кричача [ѡколо речки Поганки (1616)]; Рудка [ѡт Могилы Великое жорнищское в Поганку впадает (1605)]; Шерешівська (1595), права притока Собка; Собок (1637), притока Собка;

4) Гордівський *брід* (1599);

5) *стави*: Брацлавський=Брацлавець [Bratsiawski staw (1615); staw Bracławiec, do Żorniszcz, miasta Starego należący (1631)]; Васютинський [do Żorniszcz, miasta Starego należący (1631)]; Гуляй на Сваричівці (1615); жорниське ставище на Сваричівці (1598); жорниські два (1616); жорниські на Поганці і Рудці [ставов три на речце Поганце ку берегу жорнищскому ... и иншие ставы ... на Поганце и на Рудце (1605)]; жорниські два на Собу (1605); Замковий [do Żorniszcz, miasta Starego należący (1631)]; Іванівський на Собку (1640); Кирик [Kirek, do Żorniszcz, miasta Starego należący (1631)]; Кицьківський на Сваричівці [у местечка нового Жорнисчъ (1615)]; Лютарівський на Собку (1640); Миськівський [Miskowski staw (1615)]; Новоставський на Собку (1615); Пиківський на Сниводі [(закладений) паном Филоном Кмитою Чернобылским, воеводою смоленским (1599)]; Підгайський на Собу [усыпаныи подле селища Подгаиского, ... верховина его аж за селище Трощинце (1615)]; Пісочинський на Собку (1640); Пустовойтівський на Собку (1640); Руминин [бывал на Великои Руде (1604)]; Став біля р. Кальника (1623); Став у Головачівцях на Собу (1605); Став у Гусаківці (1626); Дубицького (1590); Став на В'язовиці (1599); Став на Сваричівці між старим і новим містечками Жорнищами (1615); Став на Собу [нижеи ... села Трощинец з давных часов засыпаныи, которыи залевает ѡбапол ... реки Собу кгрунтомъ жорнискимъ (1616)]; Став на Ступках (1615);

Став під Староставцями (1615); Стави і ставки на Климентині [подъданых нємировских вышъныє на рєцє Климєнтнои, ... которых до килкудєсят могло быти (1640)]; Стецьківський [do Żorniszcz, miasta Starego należący (1631)]; Якубівський на Собку(?) (1615); Ярославів на Собку і Климентині [посєрєд кгрунту жорнищского лєжачии (1596); вниз грєбли Єрославовы около Лопєни (1602)];

6) *озера*: озерце на жорниському ґрунті (1623); озеро на кам'яногірському ґрунті (1604); Чисте (1603);

7) *болото* біля кам'яногірського мосту, недалеко від Янева (1632).

Таким чином, подані тут географічні назви в їхній статиці і динаміці висвітлюють нові історичні аспекти вивчення Брацлавщини в означений період, насамперед її локальної залюдненості. Локальної, бо документ родинного архіву Пісочинських стосується конкретної території, зокрема, володінь цього роду. Проте ці матеріали, з одного боку, є доповненням до тих історичних описів місцевостей краю, що мають обіг у літературі (або ще чекають свого опублікування), а з іншого боку, становлять, так би мовити, «ключові слова» до вивчення власне документів, з яких вони відібрані, і де вони перебувають у широкому органічному зв'язку з різноманітними сторонами тодішнього бурхливого життя.

Примітки

[1] *Jabłonowski A.* Ziemie ruskie: Ukraina: (Kijów—Bracław). — Warszawa, 1894—1897. — (Źródła dziejowe. T. XX—XXII).

[2] *Отамановський В. Д.* Вінниця в XIV—XVII століттях: Історичне дослідження. — Вінниця: Континент-прим, 1993. — 462 с.

[3] *Дашкевич Я. Р.* Поділля на картах XV—XVIII ст. // Тези доп. обл. наук. конф. «Проблеми історичної географії Поділля». — Кам'янець-Подільський, 1982. — С. 131—132; *Його ж.* Східне Поділля в описах XVI ст. // Тези доп. П'ятої Вінницької обл. іст.-краєзнавч. конф. — Вінниця, 1987. — С. 77—78.

[4] *Осташ Н. Л.* Про уточнення часу виникнення деяких населених пунктів Вінницької області // Тези Третьої Вінницької обл. іст.-краєзнавч. конф. (4 верес. 1985 р.). — Вінниця, 1985. — С. 57—58; *Його ж.* Назви населених пунктів Брацлавщини в першій половині XVII ст. // Тези Четвертої Вінницької обл. іст.-краєзнавч. конф. (4 верес. 1986 р.). — Вінниця, 1986. — С. 58—59.

[5] *Янко М. П.* Топонімічний словник України: Словник-довідник. — Київ: Знання, 1998. — 430 с.

[6] *Крикун М. Г.* Динаміка кількості поселень Брацлавського воєводства в XVII—XVIII ст. // Проблеми історичної географії України. — Київ, 1991. — С. 33—42; *Його ж.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел. — Київ, 1993. — 185 с.; *Крикун М. Г., Піддубняк О. П.* Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воєводства останньої чверті XVI — першої половини XVII ст. в архіві роду Пісочинських // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. — Львів, 1998. — С. 81—106; *Krykun M., Piddubniak O.* Materiały dotyczące działalności sądów grodzkiego i ziemskiego województwa bracławskiego od ostatniej ćwierci XVI w. do pierwszej połowy XVII w. w archiwum szlacheckiego rodu Piaseczyńskich // Miscellanea Historico-Archivistica. — 1999. — T. X. — S. 123—150.

[7] Широка бібліографія зібрана, наприклад, у: *Баженов Л. В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX—XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. — Кам'янець-Подільський, 1993. — 479 с.; Іншомовні джерела до історії міст і сіл України: Покажчик літератури / Уклав О. Д. Кізлик; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника НАН України. — Львів, 1995. — 289 с.

[8] *Діденко О. П.* Уманщина на картах Г. Боплана // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні: Зб. наук. праць. — Київ, 1988. — С. 84—89.

[9] *Вавричин М., Голько О.* Покажчик назв об'єктів, відображених на Спеціальній карті України Ґ. Боплана 1650 р. // Боплан і Україна: Зб. наук. праць. — Львів, 1998. — С. 154—229.

[10] *Крикун М. Г., Піддубняк О. П.* Матеріали шляхетського роду Пісочинських — джерело до історії Брацлавщини останньої чверті XVI — першої половини XVII ст. // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 20—21 верес. 1996 р. — Львів, 1999. — С. 418—422.

[11] *Вавричин М., Голько О.* Покажчик назв об'єктів... — С. 158—229.

[12] *Крикун М. Г.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України... — С. 7, 83—134.

[13] Тут і далі вживаються такі скорочення: ф.— фортеця, м. — місто, с. — село, сл. — слобода.

[14] Форма землеволодіння.

[15] Поташні заводи (докладніше див.: Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce. — Warszawa: Państwowe wydawnictwo rolnicze i leśne, 1965. — 787 s.; *Крикун М. Г., Кравченко В. М.* Торгові зв'язки Волині з Гданськом у середині XVI ст. // Проблеми слов'янознавства. — Львів, 1987. — Вип. 36. — С. 76—89).

[16] Поташ — вилугована водою деревна зола (фальба). Смальцюга — технологічно оброблена у спеціальних печах (гартах) фальба (див.: *Лукьянов П. М.* История химических промыслов и химической промышленности России до конца XIX века. — Москва—Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. — Т. II. — 732 с.; Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce...; *Крикун М. Г., Кравченко В. М.* Торгові зв'язки Волині з Гданськом у середині XVI ст.; Торгівля на Україні: XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / Упоряд. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко — Київ: Наук. думка, 1990. — С. 346, 357, 365, 367; *Генсірук С. А., Фурдичко О. І., Бондар В. С.* Історія лісівництва в Україні. — Львів: Світ, 1995. — 422 с.).

[17] Приміщення для варіння селітри (салетри), складової пороху. Сировиною для її виготовлення були селітряні могили (бурти), старі вали, городища (див., зокрема: *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України. — Харків: Основа, 1990. — С. 133; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV—XVII віків. — Київ: Наук. думка, 1995. — С. 219—220).

[18] Руди, рудки — невеликі річки, що беруть початок з болотного масиву, з якого часто добували металеву руду.

Summary

The article conducts a toponimical and hydronimical review of original documents refering to the Bratslav województwo and extracts from the books of different law institutions of the Polish Crown, concentrated in the 5th fond of the Manuscript Division of the Lviv Stefanyk Scientific Library and consisting mostly of the Pisochynsky noble family archives. The names (with their modifications) of the towns, castles, villages, manufacturing sites, forests, roads, graves, rivers, lakes, ponds and other geographical sites of interest for the history of East Podillia are given in chronological order.

Додаток

Перелік міст, містечок і замків Брацлавського воєводства з видозмінами назв та вказівкою їхньої першої згадки в документах архіву Пісочинських*

Міста і містечка

Брацлавський повіт

Брацлав

Браславль (18.IV.1583 — 4044 II, арк. 130 зв.)

Брыславль (6.VI.1583 — 4044 II, арк. 122)

Бабани

мєстєчко Бабаны, маєтност пана Марцина на Гусятинє Калиновского (10.IV.1642 — 4064 II, арк. 22)

Бадівка

мєстєчко Бадовка, дєдицтво кнежати Януша Корыбута на Збаражу Вишнивєцкого, дєржава пна Миколая Зарудного и сыновцовъ єг(о) Миколая и Григоря (10.IV.1642 — 4064 II, арк. 22)

Балабанівка

имєнє Юшъковцы, прозываноє Балабановка, Балабана, старосты рогатинског(о) (21.VII.1623 — 4058 II, арк. 11)

мєстєчко Балабанов, маєтност панєє Теофилии с Хоцимира Хмєлецъкоє, воєводиноє києвъскоє, и пана Лукаша Хмєлецкого, воєводича києвского, столъника браславъског(о) (10.IV.1642 — 4064 II, арк. 21)

Батіг

Батог (16.VI.1615 — 4054 III, арк. 131)

маєтъност Олекъсандра Пєсочинъского (10.VI.1644 — 4065 II, арк. 65 зв.)

Бершадь

мєсто Бєршада (16.IV.1615 — 4054 III, арк. 129)

мєсто Бєршадъ Старая (17.VIII.1637 — 4061 II, арк. 105)

Berszada, Berszad Stara (9. IX.1637 — 4105 II, арк. 158 зв.)

Wielka y Mała Berszad (3.XI.1637 — 4105 II, арк. 158)

Гайсин

мєстєчко Гайсин єго кр. мл., дєржава урожоныхъ пна Яна Одриволского и княжны Ядвикги з Рожина (23.XI.1619 — 4056 III, арк. 126)

Ґранів

Кгруновъ (4.I.1614 — 4054 III, арк. 54 зв.)

мєстєчко Кгранов, маєтност Миколая и Прокопа Сєнявских (10.VIII.1622 — 4057 III, арк. 96)

Granow alias Werbicz (23.V.1624 — 4058 II, арк. 62 зв.)

Деригородок

новая осада Дєригородок або Красная Гора (4.I.1614 — 4054 III, арк. 56 зв.)

мєстєчко Дєригородок (9.V.1630 — 4059 II, арк. 116)

Городок, дєржава подчашого подолского Якуба Потоцъког(о) (6.VI.1635 — 4060 II, арк. 111)

Джозів

Джозов (30.IV.1616 — 4055 III, арк. 9)

Животів

Zywotow, maiętność Stephana Czetwertenskiego, podkomorzego woiewodztwa Bracławskiego (20.XI.1629 — 4059 II, арк. 103 зв.)

мисто Животов (20.XII.1629 — 4059 II, арк. 106)

* У дужках відповідно вказані дата найранішої назви об'єкта або її видозміни і номери справи із зазначеного в статті фонду 5 та аркуша, де цей об'єкт згадується (у тексті курсивом дано виносні літери, в круглих дужках — пропущені букви).

Зятківці

Ziatkowce, miasteczko pana Ywana Mieleszkowa (10.III.1615 — 4105 III, арк. 36 зв.)
Рятковцы, маєтност Галшки з Рогозна (17.VII.1618 — 4056 III, арк. 77 зв.)
местєчко Рятковцы (3.VIII.1621 — 4057 III, арк. 34)
miasteczko Zatkowce (3.VIII.1621 — 4057 III, арк. 34 зв.)
Рятковцы, имєнє Миколаꙗ Мєлешка (21.VII.1623 — 4058 II, арк. 11)

Івангород

Иванґород, мєстечко суди земскоґ(о) браславскоґ(о) Ѡлбрихта Кохановскоґ(о) (19.VII.1633 — 4060 II, арк. 43 зв.)

Іллінці

Илинцы (18.VIII.1590 — 4047 II, арк. 18)
Илинцы пана Сємена Ѡбодєнского, суди браславского (12.VIII.1594 — 4048 II, арк. 73)
Illincy (20.XII.1595 — 4048 II, арк. 128 зв.)
местєчко Илинцы панов Гаврила и Юзєфа Ѡбодєнских (22.I.1622 — 4057 III, арк. 68)

Кальник

Калник (17.II.1604 — 4050 II, арк. 130)

Кам'яногірка

мєстєчко Камєногоръка, маєтность кнєж. Фєдора Святополъка Чєтвєртєнскоґ(о) (10.IV.1642 — 4064 II, арк. 21 зв.)

Каташин

Каташин, дєржава Стєфана Бєсꙗдовъского, маєтностъ Катарины Тышъкєвичовъны кжны Вишънєвєцъкои, конюшинои коронънои (17.VIII.1637 — 4061 II, арк. 104)
miasto Kataszyn (3.XI.1637 — 4105 III, арк. 158)

Кісниця

Косница (16.VIII.1616 — 4055 III, арк. 39)

Комаргород

Комарґород (16.VI.1615 — 4054 III, арк. 131)

Копіївка

мєстечко Копиєвка, прозываємоє Гоптилинцы (16.VIII.1616 — 4055 III, арк. 39)

Красне

мєсто Красноє, маєтност Станислава Рєвуского (31.III.1644 — 4065 II, арк. 38)

Кублич

мєсто Кублич, маєтност пнов Миколаꙗ и Прокопа Сєнꙗвских (21.VI.1623 — 4058 II, арк. 11)

Куна

местечъко Куна (31.VIII.1595 — 4048 II, арк. 113)
maiętnosc Kuna pana Ijerzyego Siupicy (10.III.1615 — 4105 III, арк. 36 зв.)
miasto Kuna, dzierzawa panow Rohozinskich (23.X.1617 — 4105 III, арк. 57)
miasto Więlga Kuna, maiętnosc dziedziczna vrodzoney paniey Halszki Slupiczanki Wasilowey Rohozinskiey, nad rzeką Kunką osadzone, (26.VI.1621 — 4105 III, арк. 99)
miasto Wielka Kuna (20.V.1622 — 4105 III, арк. 120)

Куниче

мєстєчко Куничє (21.VIII.1623 — 4058 II, арк. 11)

Ладижин

мєстєчко Ладыжын, дєдицтво кнꙗжати Ꙗрла Рбаразского, дєржава пна Миколаꙗ Кґруи (18.I.1630 — 4059 II, арк. 108)

Левухи

miasteczko Lewuchi (15.III.1645 — 4106 II, арк. 19)

Липовець

Аисин, дєдицтво кнзıа Ѥануша Ѡстрозкого (29.X.1601 — 4050 II, арк. 41)
Аисин, прозываємыи Липовца (26.II. 1604 — 4050 II, арк. 129)
Ayszin, Ayszyn (26.X.1605 — 4105 III, арк. 27, 28 зв.)
мєсто Липовєц (30.IV.1616 — 4055 III, арк. 9)
Haysin (3.V.1622 — 4057 III, арк. 73)
Lipowiec (20.V.1624 — 4058 II, арк. 55 зв.)
мєсто Липовєц албо Гаисин, мастност кнзıа Доминика Жаславского (10.VI.1626 — 4058 III, арк. 142)
Lipowec (10.XII.1627 — 4059 II, арк. 23)
bona Lipowice sive Haysyn (30.III. 1628 — 4059 II, арк. 63 зв.)
Липовєцъ алиасъ Аисын (18.II.1640 — 4063 III, арк. 46)
Lypowiec alias Aysin (17.V.1645 — 4106 III, арк. 7 зв.)
Липовєцъ алиа(с) Аисиновъ (19.IX.1645 — 4066 II, арк. 116 зв.)

Немирів

Нємиров, маєтност кнзıа Ѥануша Збаразского (2.V.1590 — 4046 II, арк. 148)
Niemirow (14. X.1595 — 4048 II, арк. 123 зв.)
Нємиров, маєтност матєристаıа кнжат Ѥануша и Криштофа Збаразских (5.II.1596 — 4048 II, арк. 82)
Нємиров, маєтност княжны Катарины Вишнєвєцкоє, конюшиноє коронъноє (25.V.1639 — 4062 II, арк. 104)
Niemirow, maietnosc xiążęt Wiszniewieckich (15.VII.1645 — 4106 III, арк. 19 зв.)

Оратів

Ѡратов, маєтъность пана Андрєıа Ѡратовского (25.X.1604 — 405 II, арк. 32 зв.)

Пісочин

мєстєчко Пєсочин на кгрунтє жорнисцком (22.III.1614 — 4054 III, арк. 64)
Piaseczin (22.III.1614 — 4054 III, арк. 64)
miasteczko Piaseczno (15.IV.1615 — 4057 III, арк. 59 зв.)
Пıасєчин (2.VI.1618 — 4057 III, арк. 81 зв.)
Piasoczyn (2.VI.1618 — 4057 III, арк. 82 зв.)
мєстєчко новоє Пєсочин (13.VI.1618 — 4056 III, арк. 62)
Piaseczyn (23.XI.1619 — 4056 III, арк. 128 зв.)
Piasoczne (19.I.1641 — 4063 II, арк. 124 зв.)

Тимонівка

мєсто Тимоновка, маєтност Ѥануша Чєтвєртєнского (31.III.1644 — 4065 II, арк. 37 зв.)

Токарівка

мєсто Токаровъка (1.XII.1640 — 4063 II, арк. 121 зв.)
мєсътєчъко Токаровъка (26.VII.1645 — 4067 II, арк. 102 зв.)

Трощинці

мєстєчъко Тросчинцє, маєтност Анны Красносєлского ((?)1631 — 4105 III, арк. 167)
miasteczko Słobodka, przezywaiąca Troszczynce (?1631 — 4105 III, арк. 167)

Унча

мєстєчко ѹнъча, маєтност кнєжати Стєфана Чєтвєртєнского (10.IV.1642 — 4064 II, арк. 21 зв.)

Устя Баршаді

ѹстıа Бєршады, дєръжавы Станислава Слѵжєвъского, маєтност Катарины Тышъкєвичовъны, кжны Вишънивєцъкои, конюшинои коронънои (28.VIII.1637 — 4105 III, арк. 104 зв.)
miasteczko Vstia Berszady (28.VIII.1637 — 4105 III, арк. 157)

Цибулів

местечко Цибулюв, маєтность дедичная кнжти Кароля Корецкого, а держава пна Миколая Кгарныша (31.V.1623 — 4057 III, арк. 155)

Ямпіль

место ІАмполь, маєтност кнежати ІАнуша Четвертенского (31.III.1644 — 4065 II, арк. 38)

Вінницький повіт

Вінниця

Веница, мѣсто Вѣницкое (22.V.1578 — 4044 II, арк. 37 зв.)
Виница (22.V.1578 — 4044 II, арк. 37 зв.)
Wieniса (28.IX.1599 — 4048 II, арк. 133)
Winnica (15.IV.1626 — 4058 II, арк. 140 зв.)
Wynnica (3.I.1642 — 4064 II, арк. 3)
Winica (10.XI.1646 — 4068 II, арк. 87 зв.)
Wynnicza (8.X.1603 — 4105 III, арк. 20)
Winnicza (26.X.1605 — 4105 III, арк. 27 зв.)
Winyca (15.IX.1617 — 4105 III, арк. 62)

Браїлів

местечко Браилов, маєтност пни Федоровое Бокиевое панеи Палоги Григоревны (20.II. 1596 — 4049 II, арк. 85)
место Браилов, маєтност Станислава Потоцког(о) (24.VII. 1643 — 4064 II, арк. 139)

Брусленів

местечко Брусленов, добра его кр. мл., а держава пна Стефана Потоцько-г(о) (14.XI. 1629 — 4059 II, арк. 85)
Bruslenow (26.II.1629 — 4059 II, арк. 99)
Bruslinow (7.XI.1629 — 4059 II, арк. 102 зв.)
местечко Брусленов, до староства Лятичовского належачое (22.X. 1630 — 4059 II, арк. 143)
Брословнов, маєтност Маръцина на Гусятине Калиновског(о) (21.III.1644 — 4065 II, арк. 42)
Bruslenyw (14.V.1644 — 4059 II, арк. 44 зв.)
Brusleniow (20.VII.1645 — 4066 II, арк. 100 зв.)

Вороне

местечько Вороное, маєтност Гелжъбеты с Комарова Струсовны и Марсина на Гусятине Калиновског(о) (10.IV.1642 — 4064 II, арк. 22)

Глинськ

Глинскъ (28.IV.1622 — 4057 II, арк. 76зв.)

Губин

Губин (17.III.1598 — 4049 II, арк. 86)

Гущинці

Гусчинъцы, маєтност пна Горностая (22.V.1578 — 4044 II, арк. 37)
Новыи Камень (13.VIII.1639 — 4062 II, арк. 113)
местечко Новыи Камен, такъже село Гущинцы (14.I.1640 — 4063 II, арк. 7)
место Новыи Камен алиас Гушинцы (18.IV.1644 — 4065 II, арк. 71 зв.)

Жорнища

Жорнвища, маєтност пна Павла Дубицкого (18.IV.1583 — 4044 II, арк. 130)
Жѣрнвища, маєтност пна Лаврина Песочинского, подкоморого браславского (23.XII.1585 — 4045 II, арк. 133)
Жорница (28.XI.1588 — 4046 II, арк. 123)
Zorniszcza (18.VIII.1590 — 4047 II, арк. 20 зв.)

Zornwyszcze (15.IV.1605 — 4051 II, арк. 54 зв.)
староє место Жорница (22.XII.1615 — 4055 II, арк. 1)
мѣстечко Жорница новоє (22.XII.1615 — 4055 II, арк. 1 зв.)
месъто Стариє Жоръница (30.I.1646 — 4067 II, арк. 35 зв.)

Комарів

Комаров (22.V.1578 — 4044 II, арк. 37)
Комаров, именъє пна Северина Кропивницкого, писара земского браславского (26.XII.1585 — 4045 II, арк. 133)
мистечко Комаров (20.X.1617 — 4055 III, арк. 138)

Літин

Лѣтин, державa пна Петра Лаща з Стрымилча (10.IX.1596 — 4048 II, арк. 114)

Пиків

место Пыковское, имєнє Пыков Григорїа Алєксандровича Ходкєвича (10.XI.1569 — 4043 II, арк. 65)
Пыков, имєнє кн. Юрїа Кгорского (11.VII.1596 — 4049 II, арк. 15)

Погребища

место Погребисча, маєтность княжати Юрїа Ѕбаразского (3.VI.1636 — 4059 II, арк. 130)

Прилука

Прилука (11.VI.1585 — 4045 II, арк. 96)
Łuka (16.VI.1594 — 4048 II, арк. 62)
Przyluka (15.IX.1617 — 4105 III, арк. 61 зв.)
Прилука, маєтност пановъ воєводзанокъ мазовецъких (19.IV.1646 — 4067 II, арк. 85)

Самгородок

Самгородок (28.IV.1622 — 4057 III, арк. 76 зв.)

Стрижавка

место Самуелев алиас Стрижавка (21.III.1644 — 4065 II, арк. 51)
место Самуелев алиасъ Стрижавъка, маєтност Маръцина на Гусятинє Калиновъского (21.III.1644 — 4065 II, арк. 51)
Samuelow (4.VII.1645 — 4066 II, арк. 78)

Селище

miasteczko Sielicza, maiętnosc Sylwestra y Anny Czerlenkowskich (6.IX.1644 — 4105 III, арк. 199зв.)

Янів

Ѩнев, маєтност пна Гнєвоша Дмитровича Стрыжовского (10.XI.1569 — 4043 II, арк. 65)
Ѩнев, маєтност пна Лаврина Пєсочинского, подкоморого браславского (27.III.1604 — 4050 II, арк. 137)
miasto Janiow, dzerzawa Mikołaia Temruka (26.II.1629 — 4059 II, арк. 66)
Ѩнев, дедизна Миколаѩ и Стєфана Темрюков (20.XII.1629 — 4059 II, арк. 109 зв.)
Ѩнев, маєтност кнзѩ Стєфана Четвертенского (5.IV.1634 — 4060 II, арк. 113)

Замки і замочки

Бабанівський замочок

замочокъ местечка Бабановъ (10.IV.1642 — 4064 II, арк. 22)

Балабанівський замочок

замочокъ местечка Балабанова (10.IV.1642 — 4064 II, арк. 21)

Батізький замочок

замочокъ местечъка Батога (10.VI.1644 — 4065 II, арк. 65 зв.)

Бершадський замок

замок бершадскии, маєтность княжат Рбаразких (20.VI.1615 — 4054 III, арк. 129, 131 зв.)

Браїлівський замок

замок в местє Браиловє (20.VII.1643 — 4064 II, арк. 139)

Брацлавський замок

замок гсдръскии браславскии (9.X.1590 — 4047 II, арк. 25)

Вінницький замок

замок вѣницкии (14.II.1614 — 4054 III, арк. 55)

замок господаръскии вѣницкии (20.VI.1615 — 4054 III, арк. 129)

Ворониський замочок

замочокъ в мєстєчъку Вороном (10.IV.1642 — 4054 II, арк. 22)

Гущинський замок

замокъ въ Гусъчинцах (9.V.1644 — 4065 II, арк. 39 зв.)

Ґранівський замочок

замочок мєстєчка Кгранова албо Вєрбича (13.IV.1630 — 4059 II, арк. 118 зв.)

Деригородоцький замок

замок в новои осадє Краснаıа Гора, прозываємоє Дєригородок (17.V.1628 — 4058 II, арк. 45)

замок мєста Городка (3.VI.1644 — 4065 II, арк. 58а)

Євладівський замочок

замочок в Євладовцєх (20.XII.1629 — 4059 II, арк. 106 зв.)

Жорниський замок

замок жорнисскии (5.II.1596 — 4048 II, арк. 82 зв.)

замок, на старом местє Жорнисчах побудованыи (22.XII.1615 — 4055 III, ар к. 1)

пуլзамокъ жорнисскии (17.VIII.1622 — 4057 III, арк. 90 зв.) замочок жорнискии (5.IX.1626 — 4058 II, арк. 149 зв.)

Зятківський замочок

замочок в местєчку Зıатковцах (10.I.1642 — 4064 II, арк. 22 зв.)

Іллінецький замок

замокъ въ Илинъцахъ, дедицтво кнєжати Самуєлıа Каролıа на Корьцу Корєцъкого (11.VII.1645 — 4066 II, арк. 90 зв.)

Кальницький замок

ворота замковыє в Калнику (22.I.1622 — 4057 III, арк. 62)

замок Калъник (31.V.1623 — 4057 III, арк. 155)

Кам'яногірський замочок (Брацлавський повіт)

замочокъ в мєстєчку Камєногоръка, маєтности кнєж. Фєдора Свıатополъка Чєтвєртєнскоı(о) (10.IV.1642 — 4064 II, арк. 21 зв.)

Комарівський замок

ворота замковыє в Комаровє (20.X.1617 — 4055 III, арк. 138)

Куничанський замок

Куничє з замъкомъ (26.III.1625 — 4058 II, арк. 110)

замочок Николаıа Копиєвского при мєстєчку Куничим (11.VI.1625 — 4058 II, арк. 117)

Кунянський замок

zamoczek kuniansky; s tyłu zamku rzeka Sob (10.III.1615 — 4105 III, арк. 36 зв.)

zamek kuniwski (23.X.1617 — 4105 III, арк. 59 зв.)

Липовецький замок

ворота брамы замковоє мєста Аисина, прозываємого Липовца (17.IV.1618 — 4056 III, арк. 23)

замокъ липовєцкии алиас Аисин (21.X.1644 — 4065 II, арк. 173)

Немирівський замок

замок немировскии, маєтност пна Ианүша Миколаєвича Рбаразского (2.V.1590 — 4047 II, арк. 1)

замок немировскии, маєтност княжны Катарины Тишковичовны Вишъневецкоє (25.V.1639 — 4062 II, арк. 104)

Пиківський замок

замокъ Пыковъ, маєтност княжти Ианүша Острозского (17.VI.1603 — 4050 II, арк. 94)

Пісочинський замок

замок пєсочинскии (16.XI.1619 — 4056 III, арк. 125)

замочок пєсочинскии (16.XI.1619 — 4056 III, арк. 141 зв.)

Стрижавський замок

замокъ в Самуєлєвє алиасъ Стрижавъцы (9.V.1644 — 4065 II, арк. 39 зв.)

Тимонівський замок

замок в мєстє Тимоновцє (31.III.1644 — 4065 II, арк. 37 зв.)

Токарівський замочок

замочокъ мєстєчъка Токаровки (11.IX.1645 — 4068 II, арк. 49)

Трощинський замочок

замочокъ в Трощинцах (19.IV.1633 — 4060 II, арк. 44)

Унчацький замочок

замочокъ в мєстєчку Ѹнъчаıа, маєтности кнєжати Стєфана Свıатополка Чєтвєртєнскол(о) (10.IV.1642 — 4064 II, арк. 21 зв.)

Янівський замочок

замочок в Ианов̃ѣ (20.XII.1629 — 4059 II, арк. 106 зв.)

Яцковецький замочок

замочок в Иацъковцах (20.XII.1629 — 4059 II, арк. 106 зв.)

Ігор Скочиляс

Територіальне розміщення організаційних структур Галицької (Львівської) православної єпархії на Поділлі

Зв'язок Пониззя та Подільської землі з Галицьким владицтвом у XII—XIV ст.

Терени, котрі пізніше почали називати Пониззям, із поступом християнізації місцевого слов'янського населення увійшли спершу до складу Володимирської єпархії, заснованої, правдоподібно, в другій половині XI ст. (до 1086 р.)[1]. Натомість Побожжя було підпорядковане Київській митрополичій єпархії або ж Переяславській чи Юріївській (виникли бл. 1035—1037 рр.).

Після утворення в середині XII ст. Галицької єпархії Пониззя на довгі століття стало її невід'ємною канонічною територією. Перша літописна згадка про єпископа галицького датується 1156 р.[2]; ним тоді був Косма, який востаннє фіксується в джерелах під 1165 р. Більшість сучасних дослідників схиляється до думки[3], що Галицьке владицтво фундоване в 40-х —50-х рр. XII ст., у час зростання політичної могутності Галича за Володимирка Володаревича[4]. Відповідно до тогочасної церковної практики, межі єпархій[5] у Київській державі переважно збігалися з границями удільних князівств, тому до Галицької катедри вже з моменту її заснування увійшли ті землі, що підпорядковувалися галицьким князям, включно з Пониззям і Побожжям, відомим пізніше як Поділля[6]. У 20-х рр. того ж століття вперше з'являється і термін «Пониззя» — для окреслення території в середній течії Дністра. У сучасній історіографії звертають увагу на більш вузьке і спеціальне використання цього топоніма, який уживався на позначення Галицької землі в ширшому етнографічно-географічному значенні — земель у середній і нижній течії Дністра—Прута—Дунаю[7].

Пониззя в середині XII—XIII ст. охоплювало басейн середньої течії Дністра, у т. ч. міста Бакота (відома з 1240 р.), Василів, Звенигород над Дністром, Каліус, Кучелемин, Онут, Теребовль, Ушиця, Хотин, Черч, доходячи на півночі до Меджибожа (у 1146 р. згадується як

головне місто Побожжя), що належав у той час до Київського князівства. Північно-східне Пониззя відмежовувалося р. Бог (Південний Бог); неусталеність його південних кордонів зумовлювалась тим, що в буковинських лісах населення було незначне[8]. Як доводить А. В. Майоров, межі Галицької єпархії в XII — першій половині XIII ст. могли сягати і далі на південь, включаючи межиріччя Дністра і Прута, й тягнутись аж до берегів Дунаю (зокрема, на правому березі Дністра (сучасна Північна Молдова) археологами виявлено добре укріплене городище XII—XIII ст., матеріальні пам'ятки якого співвідносні з культурою Галицької Русі[9]). В окрему адміністративно-територіальну одиницю Пониззя виділилося лише на початку XIII ст., із утворенням удільного Теребовльського князівства, після поділів Галицької землі синами князя Ігоря Святославовича в 1206—1211 рр.[10] До Теребовльської землі відійшло і Пониззя, ставши на певний період у XIII ст. його невід'ємною складовою. До впровадження польського адміністративного устрою на Поділлі в середині XV ст. Теребовльська земля вважалася частиною Поділля. Так, у 1395 р., при передачі Поділля Спиткові з Мельштина, спеціально зазначалося, що округ Теребовль залишається частиною (хоча й формальною) Поділля[11]. Це надзвичайно суттєва обставина для з'ясування генези організаційної структури Галицького владицтва на Поділлі у своїй початковій фазі. У другій половині XIV — першій половині XV ст. вплив галицького єпископа міг досягати навіть берегів Чорного моря, де стояли замки Карауль, Хаджибей і Чорногрод — литовські форпости[12].

Близько 1255 р. воєвода Мілей віддав Бакоту з усім Пониззям безпосередньо татарам, що 1260 р. змушені були визнати галицько-волинські князі, як і втрату Меджибожа з Побожжям після 1257 р.[13] У татарський період долі Пониззя та Побожжя переплелися настільки, що ця територія отримала спільну назву — Подільська земля[14]. Таким чином, інституційні, культурні й релігійні контакти галицьких земель з Пониззям і Побожжям були фактично обірвані майже на два століття. У зв'язку з цим виникає питання: як політичні реалії (перехід Пониззя під безпосередній контроль татар) позначилися на розвитку організаційної структури Галицької єпархії в цьому регіоні і чи не було цим поставлено під сумнів юрисдикцію галицького владики, зважаючи на мінливий статус самої Галицької єпархії впродовж XIV — першої половини XVI ст., від заснування окремої Галицької митрополії до фактичної ліквідації Галицької єпархії на початку XV ст. зі статусом звичайного намісництва?

Виходячи з толеранційної політики татарських ханів щодо Православної церкви, можна припустити, що протягом татарського панування на Поділлі (друга половина XIII — середина XIV ст.) галицькі єпископи не мали би стикатися з якимись труднощами у виконанні своєї духовної юрисдикції, адже і галицько-волинські князі, і місцеві володарі перебували у сфері впливу Золотої Орди та її васалів. Однак

ситуація могла змінитися в другій половині XIV ст., коли Подільська земля була втягнута в круговерть політичних інтриг і збройного протистояння між Литвою, Польщею, Угорщиною і татарами. Певним компромісом у цьому протистоянні стала поява автономного Подільського князівства на чолі з князями Коріатовичами, котре, на думку українського медієвіста Ігоря Мицька, сини Коріата-Михайла заснували на основі тогочасного спадкового права формально як кондомініум, а фактично як незалежне державне утворення[15]. Коріатовичі могли осісти на Поділлі невдовзі після смерті останнього галицько-волинського володаря Дмитра Детька 1349 р., отримавши на правління ярлики від ординського хана. Поділля остаточно відійшло до них після битви на Синій Воді (найвірогідніше, 1362 р.), де було розгромлено трьох татарських князів — Хочібея, Котлубугу й Дмитра, спадкових володарів Поділля, після чого сини князя Михайла-Коріата Гедиміновича утвердилися в Подільській землі[16]. У той період Поділля втратило округи Теребовль та Стінку, які після походу Казимира Великого на Русь у 1349 р. були приєднані (між 1366 і 1395 рр.) до Галицької землі, хоча, як уже зазначалося, церковно-адміністративна прив'язаність цієї території до історичного Поділля певний час ще зберігалася. Федір і Василь Коріатовичі, котрі перед тим визнали зверхність угорського короля, в 1394 р. були усунуті з Поділля Вітольдом[17]. Довготривала запекла боротьба за Поділля між Польщею та Литвою (повстання Свидригайла 1401—1403 рр., конфлікт 1430—1437 рр.) завершилася для цієї території остаточною втратою свого автономного князівського статусу.

Саме до цього періоду треба віднести надзвичайно інтригуючу згадку про «подільського єпископа» та «Подільську єпархію» (sic!!!) з Патріаршого (Никонівського) літопису, що укладався в середині XVI ст. У переліку руських єпархій на 12-му місці він поставив Подільську (причому Галицьке владицтво в цьому реєстрі взагалі відсутнє), а в диптиху єпископів Київської церкви княжої доби вказав на одного безіменного єпископа «подолстіи»[18]. Деякі дослідники гадають, що це міг бути вигнаний у 1214 р. з Галича єпископ, котрий знайшов собі притулок на Пониззі, в столиці якого — Бакоті — як центрі окремої землі або й князівства мріяв осісти, наприклад, Мстислав Удалий і куди таки перебрався боярин Доброслав Судич (1241 р.)[19]. Михайло Грушевський узагалі піддав сумніву можливість існування окремої **Подільської єпископії**. Свою думку він аргументував відсутністю православного монастиря в той час у Кам'янці, що міг слугувати резиденцією для місцевого владики, а також відсутністю бенефіцій для кам'янецького собору[20]. Згодом, проте, з'ясувалося, що видатний учений не мав рації в своїх припущеннях — у результаті археологічних й архітектурних розвідок в околицях Старого міста було знайдено сліди Воскресенського монастиря XII—XIV ст. на Руських Фільварках, а в актових записах Кам'янця кінця XVI ст. у кількох місцях виявлено

нотатки про безіменну руську обитель на території вірменського кварталу міста[21].

Більш правдоподібним, на наш погляд, видається інше тлумачення: наявність у Патріаршому літописі покликання на «подільського єпископа» засвідчує автономістичні устремління Коріатовичів, які шляхом відкриття у своїй столиці Кам'янці нового єпископства намагалися підвищити політичний і релігійний статус Подільської землі (князівства) й надати цій території, що постійно змінювала свої границі та володарів, більшої легітимності та стійкості. Якщо Подільська єпархія й справді була відкрита, то це могло статися лише між 1347 і 1370 рр., коли Коріатовичі утверджувалися на Поділлі, а матірна Галицька церква залишалася без свого єпископа. Саме в 1347 р. візантійський імператор Йоан VI Кантакузен ліквідував Галицьку митрополію, що постала на початку XIV ст. заходами галицько-волинського князя Юрія І Львовича. До 1371 р., в якому з ініціативи короля Казимира III ця митрополія була ненадовго відновлена з підпорядкуванням їй Володимирської, Перемишльської та Холмської єпархій[22]. Галицька катедра, що безпосередньо залежала від київського митрополита, не мала свого єрарха. Це, ймовірно, викликало невдоволення місцевого православного духовенства, котре після остаточної окупації Галичини королем Казимиром Великим і втрати свого законного сюзерена — галицько-волинського князя — почало шукати опертя в іншого руського володаря, тріумвірату Коріатовичів, які до того ж перебували на канонічній території Галицької єпархії. Аби Подільська земля, що до того становила невід'ємну складову владицтва, не втратила свого інституційного зв'язку з Галичем, православне середовище, не покладаючи великих надій на заміщення галицького престолу, само могло виступити з ініціативою заснувати в Кам'янці владицтво. Тоді новий подільський єпископ опікувався б також частиною єпархії, котра відійшла до Польської держави. Таким чином, еклезіальні реалії Галицької єпархії та самостійницькі устремління подільських князів справді могли зумовити фундацію Подільської єпархії, скоріш за все, після битви на Синіх Водах 1362 р., коли Коріатовичі остаточно утвердилися на Поділлі. Після 1371 р., в якому з благословення царгородського патріарха відбулася реституція Галицької митрополії, Подільське владицтво (якщо воно тільки існувало!) певний час ще, можливо, зберігало свій єпархіальний статус, не увійшовши до складу нової церковної провінції, оскільки воно розташовувалося поза межами Польської держави. Кам'янецька катедра за таких умов, припускаємо, підпорядковувалася київському митрополитові, котрий утратив у той час контроль над своїми коронними єпархіями. Однак, після 1395 р., коли Подільське князівство перейшло під контроль великого князя литовського Вітовта, однойменне владицтво, найвірогідніше, було ліквідоване, як і автономія Поділля.

Опосередковано фундацію Подільської православної єпархії доводить факт заснування у Кам'янці латинської дієцезії, що постала тут

протягом 1379—1384 рр. або невдовзі після цього. Ще раніше, 1375 р., князь Олександр Коріатович надав привілей католицькому монастиреві у Смотричі[23]. Згідно з тогочасною церковною практикою, латинські дієцезії в українських землях засновувалися в тих містах, де вже були православні катедри (приклад Володимира-Волинського, Галича, Перемишля, Холма). Логічно припустити, що Подільська дієцезія також постала в престольному місті православного владики. Як саме відреагував на заснування нової єпархії київський митрополит, котрий тоді опирався будь-яким нововведенням у своїй церковній провінції, невідомо. Реакція константинопольського патріарха, натомість, ймовірно була прихильною, оскільки у грецькому списку руських єпархій Київської митрополії кінця XIV — першої половини XV ст.[24] Подільська єпархія справді фігурує. Очевидно, внесення Поділля у диптих єпархій передбачало відповідну процедуру, включно з поставленням владики та патріаршим благословенням, хоча залишається відкритим питання про участь у цьому канонічному процесі предстоятеля Київської церкви.

У контексті сказаного не варто буквально сприймати свідчення львівського єпископа Лева (Шептицького), який у своїй реляції до Риму про стан Львівського владицтва з 1761 р. спеціально наголошував на тому, що на Поділлі ніколи не було місцевого владики. Описуючи свою кам'янецьку катедру Пресвятої Тройці, він підкреслював, що «при сємъ соборѣ нє имѣли Єпископы николи своєго мѣстопрєбываніѧ, но токмо свѧщєнники мірскіи ꙗкъ звычайно на пароховъ поставлѧємы были»[25]. Треба мати на увазі, що зі середини 50-х рр. XVIII ст. львівські єпископи провадили завзятий спір з київським митрополитом за юрисдикцію над Брацлавським офіціалатом, парафії якого певний час входили до складу Кам'янецького «крилосу», тому їм було дуже невигідно оприлюднювати письмові підтвердження автономного статусу в минулому їхньої канонічної території на Поділлі й Брацлавщині[26].

Єпархіальний статус Поділля протягом цього короткого проміжку часу повинен був залишити помітний слід в еклезіальній свідомості місцевого духовенства. Можливо, саме на цю традицію покликалися подільські священики в 1544 р., коли частина православного кліру Поділля відмовила новопоставленому львівському єпископові Макарію (Тучапському) в послухові, адже півтора століть вірні та священики Поділля не мали досвіду сопричастя з архипастирем Галича (Львова). За таких обставин Тучапський змушений був звернутися за підтримкою до королівської влади. Жигимонт видав грамоту, котрою фактично заборонив руським жителям Поділля й, зокрема, Кам'янця підтримувати тих духовних, які не визнавали юрисдикції Макарія (Тучапського)[27]. У самому Кам'янці ще наприкінці XIX ст. побутувало усне передання, за яким Святотроїцька церква була соборною вже за часів Коріатовичів[28].

У 1434 р. на зміну місцевому руському праву на Поділлі прийшло польське адміністративне право, що призвело до утворення тут нової територіальної одиниці — Подільського воєводства[29]. Ці трансформації позитивно позначилися на організаційній структурі Православної церкви, посприявши, передовсім, чіткішому окресленню меж Кам'янецького «собору» — адміністративно-територіальної округи Галицької єпархії на Поділлі, що постала, ймовірно, в середині XV ст. та очолювалася генеральним намісником з осідком у Кам'янці.

Територія історичного Поділля в основному сформувалася за татарського панування, а остаточно усталилася в 1447 р., коли Польща встановила контроль над північно-східною частиною краю. Утворення Подільського воєводства у складі Корони Польської[30] було стабілізуючим фактором для зміцнення влади львівських намісників у цьому регіоні, позаяк і руська частина Галицької єпархії також входила до Польської держави. Організаційно територія Кам'янецького «крилосу» як невід'ємної частини Львівського владицтва сформувалася після відновлення єпархіального статусу цієї катедри в 1539 р.[31] Напевно, саме з цього часу і треба виводити генезу тричленного поділу єпархії, коли почали функціонувати три генеральні намісництва («крилоси», або, відповідно до латинської традиції, офіціалати)[32] з центрами в Галичі (Крилосі), Кам'янці-Подільському та Львові. Українські джерела переважно називають їх Галицьким, Кам'янецьким і Львівським «соборами» — за місцем осідку катедральних храмів (соборів). Від назви цих трьох «крилосів» владицтво й отримало у XVIII ст. своє потрійне найменування — Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія.

На жаль, точно визначити межі Галицької єпархії для XII—XVI ст. за браком джерел доволі важко[33]. Можна лише приблизно встановити загальну площу владицтва; точні обчислення його території маємо аж з кінця XVIII ст. Станом на 1772 р. територія Львівської єпархії складала 47,1 тис. кв. км, що становило 8,9 % від усієї Київської унійної митрополії[34]. Натомість площа Подільського воєводства (котра, припускаємо, приблизно збігалася з простором Кам'янецького «крилосу») на цей самий рік, за різними підрахунками, становила від 18 963 до 19 152 кв. км[35]. Таким чином, Поділля навіть за територіальними вимірами становило дуже важливу складову Львівської єпархії, абсорбуючи 40 % її канонічної території.

Юрисдикція львівського єпископа (намісника) на Поділлі

На початках, правдоподібно, єпархіальні структури тут формувалися так само, як і в інших владицтвах Київської митрополії. Згідно з тогочасною церковною практикою[36], для ефективного управління розлогими єпархіями руські єрархи призначали намісників — при катедральних соборах та у віддалені релігійні осередки. Ці намісники разом зі своїми клиросами («соборами пресвітерів») на місці управляли частинами єпархії — намісництвами, які в княжі часи, очевидно, збігалися

за територією з удільними князівствами, волостями чи великими боярськими вотчинами, де також сиділи княжі намісники (посадники)[37].

Протягом XV — першої половини XVI ст. Поділля, без сумніву, перебувало під безпосереднім контролем православного намісника, що резидував у Львові. Один з найдіяльніших намісників — Яцько Гдашицький — у королівському універсалі з 1522 р. отримав повноваження здійснювати духовну владу не тільки у Руському воєводстві (повіти Галицький, Жидачівський, Коломийський, Львівський і Снятинський), але й на Поділлі (у привілеї окреслено як Кам'янецький повіт)[38]. Вірогідно, в окремі періоди, після ліквідації Галицької митрополії на початку XV ст., коли галицькі намісники номінувалися латинським архиєпископом, київські митрополити намагалися опиратися такій практиці. Відомий знавець подільської старовини Юхим Сіцинський припускав, що, побоюючись втручання латинської єрархії в православну юрисдикцію на Поділлі, київські митрополити в першій половині XVI ст. підпорядкували православні намісництва своїй юрисдикції[39], однак це не підтверджується документально.

Утиски, переслідування й урешті-решт фактична ліквідація Львівського єпископства протягом XV — початку XVI ст., як це не дивно, спричинилися до чіткішого визначення церковного статусу Поділля як невід'ємної частини Галицької єпархії. Затверджуючи обрання Макарія (Тучапського) львівським титулярним єпископом, король Жигимонт III у 1539 р. спеціально підкреслив, що це є спільний вибір «духовників з земель Русі і Поділля» та вказав на Кам'янецький «повіт», поряд з Галицьким, Львівським, Снятинським і Теребовльським, як канонічну територію єпархії[40].

Належність Поділля до Галицької єпархії відобразилася і в титулатурі галицьких православних владик. Подвійні чи потрійні назви руських єпархій, як зауважив Людимир Бєньковський, стали популярними з XV ст., хоча генеза цих кількозначних титулів остаточно все ще не з'ясована[41]. Можна з великою часткою упевненості стверджувати, що присутність Кам'янця в титулі львівського єпископа засвідчувала існування давніше окремої Кам'янецької єпархії і відповідно місцевого владики, титул якого та територіальну юрисдикцію цієї єпархії після її ліквідації перебрали на себе львівські єрархи. Відома грамота Жигимонта III 1522 р. фіксує канонічну єдність Галицької Русі та Поділля. Під Кам'янецьким повітом, що фігурує в одному ряді з Львівським, Снятинським, Галицьким, Коломийським і Жидачівським повітами, потрібно розуміти всю Подільську землю. У 1535 р., під час передачі повноважень намісника від Яцька Гдашицького до Макарія (Тучапського), було наголошено, що це відбулося «у всіх повітах Руської землі і Поділля». Грамота короля про надання Тучапському прав єпископа від 1539 р. також розглядає Галицьку єпархію як «землю Руську і Подільську» з тими самими повітами[42]. Виразне територіальне прив'язання юрисдикції львівського владики і до Поділля

знаходимо також у його присяжній грамоті київському митрополитові Макарію від 22 лютого 1540 р: «Епископъ дворный..., Камянецкый, Снятинскый, Рогатинскый, Теребовльскый й всихъ земль Рускыхъ й Подолскыхъ и ихъ повѣтовъ»[43].

«Територіальна» титулатура львівських єпископів фіксує їхнє свідоме прагнення, за обставин обмеження їхніх прерогатив з боку предстоятеля Київської церкви, точніше визначити територіальні межі своєї юрисдикції та відновити організаційну єдність владицтва. Присутність Кам'янця в єрархії «гідностей» львівського єпископа зумовлена також прагненням врахувати нові географічні реалії, що склалися у середині XIV — XV ст., коли остаточно сформувалася територія Поділля з центром у Кам'янці. Внесенням цього міста у свою титулатуру львівський єпископ, який резидував на території іншого воєводства — Руського, намагався підвищити авторитетність своєї влади[44] перед польською світською адміністрацією в сусідньому Подільському воєводстві, що ще виразніше засвідчувало б входження цього краю до Львівської єпархії. Саме на цей період припадає завершення процесу остаточного формування меж єпархій в українсько-білоруських землях Речі Посполитої[45]. Один з львівських єпископів у середині XVIII ст. так пояснював потрійну назву свого владицтва: «Хотѧ по дрєвнємꙋ обычаю тїи три Єпископїи Галицкаѧ, Львовкаѧ й Камєнєцъ-Подольскаѧ исчислѧютсѧ, однакжє никогда нє было трєхъ розличныхъ Єпископов, по ꙗко прєждє прєдстоѧлъ симъ трємъ главнымъ городамъ, Галичꙋ, Львовꙋ й Камєнцꙋ, одинъ Митрополит Галицкій, так послѣ премѣненіѧ тойже Митрополіи въ Епископство..., зъ временъ первого Епископа Макаріѧ Тꙋчапского доселѣ всегда во всѣхъ трехъ главнѣйшихъ городахъ и ихъ окрꙋгахъ оуправлѧлъ паствою одинъ только первосвѧщенникъ»[46].

Отже, потрійна назва Львівської єпархії відображала її територію, включно з Поділлям, та юрисдикцію місцевих владик. Вона вказувала на зміну місця осідку владики (переїзд з Галича до Львова на початку XV ст.) та на адміністративні центри земель (Галицької та Львівської) і воєводств (Подільське), що були також центрами державного управління, тож включення назв цих міст у титул львівського владики підвищувало авторитетність його влади.

Видимою ознакою канонічної єдності Поділля з Львівським владицтвом стали єпископські візитації церков, що були також виявом пастирської опіки єрарха над духовенством і вірними та окреслювали адміністративно-судочинну юрисдикцію львівського архієрея. Відомо про кілька архипастирських подорожей львівських владик на Поділля. Так, Єремія (Тисаровський) взимку 1616—1617 рр. візитував низку православних парафій Кам'янецького «крилосу», зокрема в Шаргородському намісництві[47]. Один з наступних єпископів — Арсеній (Желіборський, 1663—1666) — теж відвідував Поділля. У березні 1664 р., повертаючись із зустрічі православних владик, він, ймовірно, зупинявся у своїй катедрі в Кам'янці, щоб «оглянути наших овечок»[48].

Збереглися відомості про інтенсивні візитації Йосифом (Шумлянським) подільських парафій наприкінці 60-х — у першій половині 70-х рр. XVII ст. Зокрема, у грудні 1668 р. львівський владика візитував Язлівець, у жовтні наступного року архиєрейських відвідин удостоїлися Бар і Меджибіж. Найуспішнішою була єпископська ревізія Поділля у січні 1671 р., коли Шумлянський побував у тих намісництвах «крилосу», котрі безпосередньо межували або перебували в сфері впливу козацької адміністрації гетьмана Петра Дорошенка. Задокументована також його візитація Кам'янця, Могильова й Стіни біля Шаргорода. Навіть у роки фактичної турецької окупації Поділля владика Йосиф використовував ті чи інші нагоди для особистого сопричастя з вірними й духовенством цієї частини єпархії[49]. Так, наприклад, у середині березня 1675 р. бачимо його в Меджибожі, де він давав пастирське благословення зневіреному війною й розрухою православному людові. Для задоволення духовних потреб українського населення округи владика висвятив на місці 11 нових священиків[50]. У цей же період Йосиф (Шумлянський) начебто декілька разів приїздив до Кам'янця та «був тут урочисто прийнятий»[51].

У часи турецького панування Православна церква на Поділлі могла також розраховувати на підтримку гетьмана Правобережної України — васала Речі Посполитої, що протистояв Османам. Протягом 50-х — 80-х рр. XVII ст. львівські єпископи утримували свій контроль над Поділлям (у т. ч. завдяки посталій на цій території мережі адміністративної влади Української козацької держави й, зокрема, існуванню тут Подільського (Могилівського, Подністрянського) полку[52], який виник у 1648—1649 рр., був відновлений 1654 р. і який довший час очолював полковник Остап Гоголь (до 1675 р. включно)[53]). Саме в Могилів («у свою єпархію») з пастирським візитом прибув у 1671 р. львівський єпископ, де був радісно прийнятий вірними, після чого рушив до Чигирина, де мав зустріч з гетьманом Дорошенком[54].

Невдовзі після повернення Поділля Речі Посполитій Йосифові (Шумлянському) за драматичних обставин вдалося повернути собі контроль над Кам'янецьким «крилосом». У той час Апостольська столиця, унійна єрархія та польська адміністрація робили відчайдушні спроби не допустити возз'єднання краю з рештою Львівського православного владицтва — для досягнення цієї мети навіть виношувалися плани створення окремої Кам'янецької унійної єпархії[55]. Аби завадити цьому, Йосиф (Шумлянський) у вересні 1699 р. прибув до Кам'янця-Подільського й намагався силою опанувати міські церкви, однак його акція зазнала невдачі. Королівські комісари заборонили йому з'являтися в місті, опечатали православні храми, а церкву Св. Йоана Хрестителя подільський генерал Мартин Контський передав уніатам[56]. Не менш драматичною була подорож Шумлянського до Кам'янця в другій половині серпня 1700 р. У своїй катедрі Святої Тройці він рукоположив одного з кліриків[57], проте згодом знову наштовхнувся на опір

місцевої королівської влади та магістрату. І все ж, перехід Поділля під омофор львівського єпископа відбувся. Це сталося невдовзі після офіційного проголошення ним унії в Львівській єпархії в червні 1700 р.[58] (а не в 1703 р., як досі помилково вважають дослідники[59]). Про це свідчить хоча б те, що, як занотовано у протоколах духовного суду Львівської єпархії, вже 29 серпня 1700 р. духовний інстигатор о. Йосиф Гостовський від імені Шумлянського розглядав у Кам'янці, при «катедральній єпископській церкві Пресвятої Трійці», справу о. Івана Площанського, вікарія місцевого храму Св. Миколая, за участю «отця намісника і офіціала катедри нашої кам'янецької»[60].

Матеріальне забезпечення Кам'янецького «крилосу»

Православна церква на Поділлі протягом XV—XVII ст. не мала ані достатнього матеріального забезпечення, ані великих земельних бенефіцій. Збереглися лише дані про належність села Пилатківці кам'янецькому протопопові в другій половині XVI ст.[61], однак, скоріш за все, цим маєтком він володів як приватна особа, а не як намісник Кам'янецького «крилосу».

Рухоме й нерухоме майно Львівської єпархії на Поділлі у XVI—XVII ст. складалося головним чином з бенефіціїв Святотроїцької катедри. Перші, напівлегендарні надання кам'янецькому соборові сягають кінця XIV ст. — 60 десятин землі та 9 селянських дворів на Чернечому полі Руських Фільварків[62]. У 1582 р. катедра отримала даровизну (будинок) від кам'янецької міщанки Гапки Табкової. Через два десятиліття, в 1603 р., Троїцькій парафії гойну фундацію — кам'яницю з підвалом кам'янчанина Якова Коваля — надало місцеве православне братство. Земельні легації катедри зросли в 1611 р., коли міщанин Назарко Лавринович з дружиною записали їй півлан землі[63].

Посілості Кам'янецького «крилосу» в його адміністративному центрі напередодні переходу до унії ретроспективно можна відтворити за реляцією Лева (Шетицького) 1761 р. про стан його єпархії: «При соборѣ въ Каменцѣ нѣть ніꙗкихъ именій, ніꙗкого поземельѧ, даже резиденціи епископской не было, кромѣ одного каменного, крѣпко созданного дома, который обыкновенно владычье, т. е. Епископское называесѧ...; сего ради при сей церкви ніꙗкій Епископъ не имѣлъ св. канонами предписанного мѣстопребываніѧ, лишь только нѣкоторыи иногда посѣщали ю»[64]. Більш розгорнуту інформацію про маєтки «крилосу» подають люстрації Кам'янця-Подільського 1700 та 1734 рр. Перша з них, укладена невдовзі після відходу турків, відображає реальний матеріальний стан крилошанських церков в останні десятиліття XVII ст.: на вул. Зарванській, навпроти кам'яниці «пана Грушецького», пресвітер катедрального храму Св. Трійці о. Окопович, він же намісник Поділля, володів «мурованою кам'яничкою» та «пустою хатою»; до кам'янецької катедри був приписаний також «пляц пустий»; таку саму площу на вулиці, що провадила «від замку понад скалу»,

набула Успенська парафія; Троїцька церква в місті також утримувала парафіяльну школу й шпиталь для убогих. Як сказано в документі, згадані нерухомості з давніх-давен належали львівському єпископові й від його імені управлялися його кам'янецьким намісником[65].

Пізніший опис Кам'янця-Подільського з 1734 р. фіксує в місті 11 будівель, що вважалися власністю Руської церкви, з яких 8-ма володіли священики, 2-ма — парафіяльні школи, та ще одним — оо. василіани. На вул. Татарській розміщувалися двори о. кустоша та о. Бучковського, промотора братства Св. Трійці. На вул. Троєцькій жили оо. Краковський і Чайковський та декан Тильніцький «з церковною капелею». У дільниці «Долина від Ляцької брами аж до Руської брами» свої помешкання мали парохи Шишковський і Площанський зі сином-священиком, причому в домі останнього діяла «школа руська». Шляхта та місцевий магістрат намагалися обмежити будівельну активність Церкви у місті, тому житловий фонд Кам'янецького офіціалату тут зростав поступово[66].

Загалом матеріальне забезпечення діяльності організаційних структур Львівської єпархії на Поділлі було вкрай незадовільним, що негативно позначалося на ефективності управління Кам'янецьким «крилосом». Зокрема, відсутність багатих церковних бенефіціїв (очевидно, переданих польською владою, як і в Галичі наприкінці XIV ст., латинській катедрі) унеможливлювало — аж до 1793 р. — відкриття духовної семінарії для вишколу духовенства. Ні кам'янецький намісник, ні львівський владика не мали в своєму адміністративному центрі відповідних умов для проживання, а також утримання численного апарату консисторії, духовного суду й канцелярії «крилосу» (для порівняння: кам'янецький римо-католицький єпископ у різні періоди володів на Поділлі 9—27 селами і містечками, його річний прибуток на початку XVII ст. становив 7 000 злотих, хоча й уважалося, що Кам'янецька дієцезія є однією з найбідніших у Речі Посполитій[67]).

Інститут генерального намісника

Коли саме на Поділлі з'явився намісник львівського (галицького) єпископа — невідомо. Можемо лише умоглядно констатувати, що отримав такі ж територіальні повноваження, як і генеральний подільський староста (пізніше — воєвода), тобто його духовна влада поширювалася на все Західне і, ймовірно, й Східне Поділля. Початково цей намісник, найімовірніше, повинен був резидувати в Теребовлі (уперше згадується під 1097 р.), місті, що стало відправним пунктом руської колонізації Дністровського пониззя[68]. Утворення Теребовльського удільного князівства, котре до появи Галицького князівства, як припускають, контролювало й Пониззя, могло спричинити появу окремого намісника в Теребовлі. Цей намісник мусив започаткувати Теребовльський «крилос» чи «собор» — один з кількох церковних округів, на які в давньоруські часи, напевно, поділялася Галицька єпархія (що

такий поділ цілком вірогідний, доводить приклад Владимирської єпархії, владика якої Симеон розділив свою церковну провінцію на дві частини)[69]. У такому разі теребовльський намісник здійснював би пастирський нагляд за першими християнськими громадами на Пониззі. На важливість Теребовлі для Галицької церкви як адміністративного центру опосередковано вказують події першої третини XVIII ст., коли при новому розмежуванні Львівської унійної єпархії на деканати (1737 р.) консисторські писарі за інерцією, орієнтуючись на давню церковну традицію, приписали до Кам'янецького (Подільського) офіціалату Скалатський деканат[70], територія якого спершу входила до Теребовльської землі і ще в середині XV ст. від Поділля відійшла до Руського воєводства, тобто до Львівського «крилосу». Наявність у Теребовльському деканаті навіть на початку XVIII ст. великої кількості церков (66 парафій у 1707—1708 pp.)[71], котру зазвичай виділяли для належного утримання намісника вищого рангу (як у випадку з Кам'янцем, Львовом чи Галичем), також підтверджує нашу гіпотезу про соборний (крилоський) статус Теребовлі у минулому.

Із занепадом Теребовльського князівства православний намісник з його центру міг перебратися на Пониззя, де спершу мав би осісти в головному його центрі — Ушиці, а після перенесення столиці Пониззя — в Бакоті[72]. Про те, що Бакота могла бути місцем осідку намісника галицького єпископа на Пониззі й важливим місійним осередком у цьому краї, непрямо засвідчує наявність тут відкритих наприкінці XIX ст. решток скельного монастиря із залишками давньої печерної монастирської церкви, численними нішами у печерах і гробницями в підлозі[73]. Тимчасовим центром Подільського намісництва міг стати Смотрич, перша резиденція князів Коріатовичів на Поділлі. Припускаємо, що вже з 70-х pp. XIV ст. намісник обрав місцем свого осідку Кам'янець, як це зробили тутешній руський воєвода та, пізніше, подільський староста (згадуються, відповідно, під 1374 та 1375 pp.), котрий за Коріатовичів також почав резидувати у Кам'янці. За аналогією з урядом подільського старости, який був тоді єдиним на Поділлі[74], галицький єпископ, окрім кам'янецького, мабуть, не номінував для цього краю інших намісників. Намісників генеральних, як знаємо з київської християнської практики, обирали не єпископи, а крилошани, з подальшим затвердженням владики і польського короля.

Імен перших подільських намісників літописи, надзвичайно скупі на події з церковної історії Русі, до нас не донесли. Перша безпосередня згадка про «намісника міста Кам'янця, а також усієї Кам'янецької землі» Григорія (Грицька Дяка) датується 1502 р.[75] Без сумніву, він обійняв уряд намісника значно раніше; в королівському привілеї зазначено, що цю посаду для нагляду за «попами грецького обряду» йому надав ще король Ян Альбрехт (1492—1501). Грицько Дяк резидував у Кам'янці досить тривалий час: джерела говорять про його присутність на Поділлі у 1509 і в грудні 1516 pp., коли король Жигимонт І

підтвердив його повноваження візитатора православного духовенства Кам'янецького «крилосу». Отець Григорій належав до земельновласницької корпорації Поділля, володіючи селом Крогульцем, котре він набув від свого тестя Петрашка, кам'янецького митника[76].

22 січня 1516 р. номінацію для Львівської, Галицької та Кам'янецької земель (під цим терміном прочитується означення трьох «крилосів», на які вже тоді поділялося Львівське намісництво) отримав о. Симеон зі Солянки, «officialis seu visitator»[77], проте він безпосередньо не виконував обов'язки кам'янецького намісника, оскільки, вірогідно, резидував у Львові і здійснював загальний нагляд за духовним життям вірних і клиру всієї «єпархії».

Наступним православним намісником львівського єпископа на Поділлі під 1535 р. значиться Костюк Володовський (Володийовський), який походив з місцевої руської шляхти. У 1558 р. в кам'янецькому гродському суді згадується «Nazarik, popo ac officialis alias namiestnik ritus rutenici circa ecclesiam S. Trinitatis in Kamieniec»[78] — очевидно, йдеться про о. Назарія Пилатківського, українського шляхтича, котрий як генеральний православний намісник на Поділлі вказується в джерелах під 1559, 1565 і 1582 рр. Відомо, що він до свячення був повінчаний, а його дружина, Анна, володіла на Поділлі селом Пилатківці в Червоногродському повіті[79].

Поборові реєстри Подільського воєводства 1578 і 1583 рр. фіксують православного «намісника попа» у Кам'янці; в першому випадку ним був, напевно, о. Назарій, а в другому — о. Василій (саме під цим ім'ям у 1582 р. фігурує новий намісник Кам'янця[80]). Наприкінці XVI ст. Кам'янецьке генеральне намісництво очолював о. Климентій Троїцький, задокументований у джерелах під 1593, 1598 і 1603 рр. Його підпис стоїть під ухвалами Берестейського православного собору, який відкинув унію Руської Церкви з Римом[81].

Подальші відомості про генеральних намісників Поділля маємо тільки зі середини XVII ст. На елекційному соборі 1641 р., що обирав новим львівським владикою Арсенія (Желіборського), Кам'янецький «крилос» репрезентував кам'янецький протопоп о. Федір[82]. З початком Хмельниччини 1648—1654 рр. та наступної польсько-козацько-московської війни адміністративний контроль над Кам'янецьким «крилосом» від першого крилошанина в Кам'янці, швидше за все, перейшов безпосередньо до єдиного генерального львівсько-кам'янецького намісника. На таку гіпотезу наштовхує титул о. Михайла Ловецького, «намісника львівського, бучацького, чортківського та інших місць», «protopopa et Sacrificio ritus graeci terris Russiae et Podoliae», який у 1657 р. опинився в московському полоні і 1662 р. процесувався у Теребовльському гродському суді (у 1671 р. він згадується як «офіціал львівський, галицький і кам'янець-подільський, намісник бучацький і язловецький»)[83]. Можливо, це було зумовлено вакантністю уряду кам'янецького генерального намісника, але більш правдоподібною

виглядає теза про тимчасову централізацію організаційної структури Львівської єпархії на Поділлі перед загрозою втратити канонічний зв'язок з цією територією.

Виглядає на те, що невдовзі після 1662 р. посаду генерального намісника Кам'янецького «крилосу» було відновлено. Останньою у XVII ст. духовною особою на кам'янецькій катедрі бачимо о. Івана Коровайчика. Джерела вперше згадують його в 1669 р., коли разом з іншими подільськими протопопами він, як намісник катедральний кам'янецький і скальський, брав участь у діяннях єпархіального собору Львівської єпархії[84]. Недовго (здогадно до 1673 р.) очолював Кам'янецький «крилос» о. Іван, який, за словами єпископа Шумлянського, «през килка лѣтъ мѣючи урядъ наместника, от нас себѣ позлецоный». Ганебна боротьба за Святоюрську катедру між Шумлянським і Свистельницьким, а також економічна руйнація краю внаслідок безперервних воєн 50-х — 60-х рр., XVII ст. спричинила зростаючу дезорганізацію внутрішнього життя Православної церкви на Поділлі, що призвело до поступової деградації інституту генерального намісника. Йосиф (Шумлянський) закидав о. Коровайчикові не лише зловживання своєю духовною владою й розкрадання церковного майна, але й співпрацю з невірними, маючи на увазі, мабуть, його присутність у Кам'янці в перші роки турецької окупації. Єпископ звинувачував намісника «в певных и значных церквах Божиих Каменцких шкодах и утратах; [...] отецъ Іоанъ Коровайчикъ [...] былъ завше до того поводомъ и вшелякихъ вынайдовалъ способовъ [...], бо му не могъ жаденъ з духовныхъ, анѣ з мещанъ сперечети, понеже соглашался ест со сопротивниками Креста Господня, гвалтовне отбиралъ всякие, яко аппараменты церковные, сребра, легацие й щоколвекъ хотѣлъ, того доказалъ и на свой приватний пожитокъ оборочалъ, торговалъ, продавалъ, даровалъ и с собою завезлъ, и ижъ мя многия заходили жалобы и всадно от тамечныхъ мещанъ и парохианъ Каменецкихъ»[85]. Після смерті о. Коровайчика львівський єпископ навіть домагався у жовтні 1676 р. від його вдови, котра прибула до Святоонуфріївського монастиря у Львові, повернення незаконно привласненого майна.

З огляду на захоплення турками Кам'янця й більшої частини Поділля, уряд кам'янецького генерального намісника не заміщувався аж до початку XVIII ст. У люстрації Кам'янця 1700 р. сказано про присутність у місті о. Окоповича, пароха катедрального храму, який, вірогідно, перебрав на себе обов'язки й генерального намісника Поділля. Можливо, що це відбулося під час відвідин кам'янецької катедри Йосифом (Шумлянським) у 1699 р.[86] Відмова королівської влади і кам'янецького магістрату визнати юрисдикцію Шумлянського, котрий ще залишався православним, мабуть, спричинила димісію о. Окоповича, місце якого посів уніат — намісник перемишльського владики. Після публічної декларації єдності з Римською Апостольською столицею в червні 1700 р. Шумлянський повернув собі Кам'янецький «крилос».

Першим унійним намісником Кам'янецького «собору» він номінував Кирила (Шумлянського), ігумена Угорницького монастиря (вперше згадується на цій посаді в 1703 р.)[87].

Кам'янець — адміністративний центр Подільського «крилосу»

Протягом чотирьох століть головним духовним й адміністративним осередком Православної церкви на Поділлі був Кам'янець-Подільський, заснований, за ствердженням деяких дослідників, у другій половині XII ст. (перша літописна згадка 1228 р.[88]), та перші християнські громади тут могли виникнути й раніше. Місто стало центром однойменного «крилосу» Галицької єпархії, найвірогідніше, наприкінці XIV ст., коли воно перейшло під контроль князів Коріятовичів, а роль попередньої «столиці» Пониззя — Бакоти, поступово маргіналізувалася[89]. Появу в Кам'янці намісника львівського (галицького) єпископа можна пов'язувати із автономістичними устремліннями Коріятовичів, котрі, треба гадати, супроводжувалися й дистанціюванням від тогочасного галицького єпископа (митрополита). Поставлення у Кам'янці окремого намісника підтримувало статус єпископської катедри міста й певним чином унезалежнювало місцеве духовенство від впливу львівських латинських архиєпископів, які на початку XV ст., зі зміною еклезіального статусу Галицького владицтва (перетворенням його на звичайне намісництво), стали втручатися у внутрішнє життя Православної церкви[90].

Археологічні матеріали дають змогу прослідкувати появу перших християнських святинь на території сучасного міста[91], починаючи з раннього періоду Київської держави. Так, скажімо, збереглися дані, що на території парафії Св. Йоана Хрестителя (Предтечі), заснованої у XVI ст., до кінця XV ст. стояла **П'ятницька церква**, збудована ще в княжу добу на торговельній площі міста (сучасний Польський ринок і вул. П'ятницька). Там археологами було виявлено, зокрема, хрест-енколпіон XIII ст. На існування цього храму вказує і назва П'ятницької вулиці, котра розташовувалася між Ринком і Вірменським ринком[92].

Дослідження **Святотроїцького храму** в першій половині 90-х рр. XX ст. теж дали підстави виводити його генезу ще з княжих часів. Було простежено кілька будівельних фаз у спорудженні святині, а також знайдено залишки давньої дерев'яної будівлі, знищеної «дуже сильною пожежею»[93]. Вдалося віднайти і рельєфну керамічну плитку підлоги із зображеннями птаха, яку віднесено до галицької архітектурної школи XIII ст., та невеликий кам'яний саркофаг із дитячим захороненням[94]. Науковці звернули увагу на фрагменти підмурівки первісного мурованого храму. Все це дозволило попередньо датувати цей одноапсидний мурований храм, котрий сформувався шляхом добудови бічних конх та дзвіниці[95], XII—XIII століттям. Свого часу подільські краєзнавці уже висували припущення, що землі, які належали цьому храмові, були надані князями Коріатовичами, а отже, сама церква походить з

часів Галицько-Волинської Русі. Вона стояла на середмісті, на розі вулиць Троїцької та Зарванської, що вели від північної міської брами (башти Стефана Баторія) до ринку[96]. Це була типова для Поділля триконхова споруда з вежею та оборонним ярусом над навою.

В околицях Кам'янця, на Руських Фільварках, краєзнавцями були виявлені залишки **Воскресенського монастиря** XII ст. На думку М. Дороновича, його зруйнували під час битви 1395 р. між Вітовтом і одним з Коріатовичів[97]. Припускають, що в середині XV ст. обитель була відновлена заходами Федора Бучацького, кам'янецького каштеляна, однак невідомо, коли саме вона остаточно припинила своє існування. Окрім того, не треба оминати увагою й припущення знаного археолога Поділля Іона Винокура, що «Миколаївська і Петропавлівська церкви, колишній Кафедральний костьол, а також Іоаннопредтечинська, Троїцька, П'ятницька церкви, що існували до недавнього часу, були побудовані на місці колишніх давньоруських храмів»[98].

На відміну від археологічного матеріалу, перші джерельні відомості про українські храми та їхніх священиків датуються початком XVI ст. Руські парохи в місті згадуються під 1509 (піп Григорій, заступник руського війта в місті), 1528 (піп Звещинський) та 1534 (піп Павло) рр.[99] Поборовий реєстр 1583 р. зафіксував у Кам'янці вже п'ять православних душпастирів[100]. У 1671 р., напередодні окупації Кам'янця турками, німецький мандрівник Ульріх фон Вердум помітив лише кілька місцевих православних храмів: «Русини мають три церкви в місті: Святого Миколи, Святого Аспазія (sic!) і ще третю, а також четверту на єврейському передмісті, щоправда, невеличку»[101].

Найбільш повний перелік церков Кам'янця, що відображає реалії початку 70-х рр. XVII ст., поданий у реєстрі «катедратика» Львівської єпархії за 1680—1686 рр.[102] Згідно з ним, на той час у місті було 13 православних святинь (як, до речі, бачимо і на відомому мідьориті К. Томашевича) — вісім у Верхньому місті, три в долині Смотрича, по одній у замку і на Карвасарах: катедральний храм Пресвятої Тройці, а також Вознесення Господнього, Преображення Господнього («Святого Спаса»), Різдва Христового, Св. Йоана Богослова, Св. Миколая Чудотворця, Св. Михаїла Архангела, Св. Онуфрія Пустельника, Свв. Петра і Павла Апостолів, Св. Юрія Побідоносця, Св. Хреста, Успення Пресвятої Богородиці й Покрову Пресвятої Богородиці. За цим же реєстром катедратика, в Кам'янці був ще один крилошанин, проте він не мав своєї парафії[103]. Протягом XV—XVII ст. у північній частині міста діяли чотири руські святині (Пресвятої Трійці, Свв. Петра й Павла, Михайлівська, Успенська), в центрі — дві (Йоана Богослова й Вознесенська — на протилежних боках Вірменського ринку), в південній — також дві (Миколая та Юрія Побідоносця), та в долині Смотрича — чотири (Преображенська, Онуфріївська й Христорождественська на Карвасарах). Покровський храм розташовувався на території замку. Така велика кількість українських церков у місті пояснюється

його провідною роллю як релігійного й адміністративного центру Поділля. Численні руські парафії Кам'янця віддзеркалюють домінування тут української християнської громади в попередні століття й водночас поступову її маргіналізацію протягом XV—XVII ст., що виявилось у залишенні корінними жителями міста його центральної частини, хоч парафіяльна мережа зосталася неторкнутою[104]. Парохи Кам'янця-Подільського як катедрального міста, відповідно до освяченої віками канонічної практики Київської церкви, сукупно формували місцевий крилос — *capitulum* — дорадчий та церковно-адміністративний орган управління Кам'янецького генерального намісництва («крилосу»), який опирався на давні соборні традиції пастирського служіння духовенства і був фундований Макарієм (Тучапським) у 1539 р. Це перше відоме досьогодні документальне підтвердження існування крилосу поза столицею єпархії — Львовом.

Успішний для Османів штурм Кам'янця-Подільського в серпні 1672 р. призвів до редукції місцевих православних святинь; більшість з них були спрофановані, закриті або й сплюндровані. Під час штурму міста значних руйнувань зазнали храми Воздвиження Чесного Хреста, Вознесення Господнього, Преображення Господнього, Св. Онуфрія та Успення Діви Марії. Невдовзі церкву Св. Йоана османи перетворили на мечеть великого візира Кюпрюлю Фахміль Ахмеда-паші. На її базі в 1678 р. було засновано вакф з належними йому сімома млинами, монастирем, будинком вірменського пароха, садом та винарнею, будинком учителя з терасою тощо. Натомість храм Св. Трійці став мечеттю другого візира Мустафи-паші. Турки руську катедру суттєво перебудували: вежу-дзвіницю, пошкоджену під час штурму міста, переобладнали на десятиметровий мінарет. У цей час церква-мечеть підлягала вакфові, що складався з п'яти сіл і млинів в околицях Жванця[105].

У листах до московських царів Петра й Івана та цариці Софії Йосиф (Шумлянський) скаржився в 1689 р., що його катедра «неприатель Креста святого... мою епископскую церковъ катедралную Каменца Подольскаго на бѣсурманъскій мечетъ обернулъ», і вона й надалі «въ рукахъ бѣсурманскихъ зостаючая й оскверненъна»[106]. Певна частина православного духовенства напередодні штурму міста покинула свої парафії (у джерелах читаємо про одного з утікачів — «попа» Василя Лозовицького), однак, з огляду на діючі впродовж окупації православні храми, деякі священики усе ж залишилися на місці, продовжуючи виконувати свої душпастирські обов'язки. Як свідчить «Літопис Самовидця», турки залишили в місті українцям тільки 3 церкви — Різдва Христового в долині Смотрича, Св. Михаїла та Св. Миколая[107]. Інше тогочасне джерело — реляція французького інженера Філіпа Дюпонта, доводить, що нова адміністрація дозволила функціонувати тільки двом християнським церквам — одній вірменській й одній «грецькій», себто українській. Парадоксально, але завдяки політиці Порти русини, згідно з дефтером 1681—1682 рр., уперше за кілька століть почали

домінувати в місті (280 родин проти 216 родин інших «націй» і віровизнань)[108]. Загалом турки хоча й толерували православних, як і інші немусульманські релігії, проте руська віра впродовж їхньої окупації міста була явно дискримінованою.

Після того, як турки покинули Кам'янець у 1699 р., почали діяти декілька православних храмів. Було відкрито катедру Св. Трійці, при якій відновлено парафіяльну школу й шпиталь для убогих. Люстрація 1700 р. згадує також церкви Св. Михаїла Архангела, Успення Пресвятої Богородиці та Петропавлівську святиню «з цвинтарем»[109]. Та не всі українські святині міста відродилися після спустошень другої половини XVII ст. Цей фактор, а також реорганізація парафіяльної мережі Кам'янця після запровадження унії, визначили нові адміністративно-територіальні реалії столиці Кам'янецького «крилосу». Найкраще їх відображає генеральна візитація Поділля 1730—1731 pp., котра задокументувала в місті над Смотричем сім українських церков, що визначали його архітектурне та конфесійне обличчя впродовж майже всього XVIII ст.: Воздвиження Чесного Хреста на передмісті Карвасари, Преображення Господнього, Різдва Христового, Св. Йоана Хрестителя міського патронату («мурована з давніх часів»), Св. Миколая Чудотворця («ніхто не пам'ятає, як будована»), Св. Михаїла Архангела та Свв. Петра та Павла[110]. Не описаний візитаторами Святотроїцький храм у 1724 р. був забраний з-під юрисдикції кам'янецького генерального намісника й переданий оо. василіанам, які переобладнали його під монастир. З того часу кам'янецькою катедрою стала Предтеченська церква.

Осідком подільського генерального намісника в Кам'янці був **собор Пресвятої Трійці**, хоча він початково міг резидувати в центрі міста, у храмі, що стояв на місці пізнішої латинської катедри. Троїцький храм збудували на пагорбі, на осі вулиці, яка починалася від північної міської брами (башти Стефана Баторія) й прямувала до центру міста. Це була типова триконхова споруда з апсидою, котру від нави відділяла передвівтарна перегородка. На підставі незбереженої грамоти Коріатовичів (очевидно, фальсифікату) припускають, що Троїцька церква була відновлена (правдоподібно, за участю вірменських будівничих) одним із князів — Юрієм — наприкінці XIV ст.[111] Безсумнівно, храм функціонував і в XV—XVI ст., однак перша документальна згадка про нього датується лише 1582 р. Наступні відомості про цю церкву подає московит Трифон Коробейников (1593 р.). Парохами кам'янецької катедри, які одночасно виконували функції генеральних намісників Поділля, були Васько (Василій) (згаданий у 1582 р.), о. Климентій (віднотований у 1593, 1603, 1611 та 1613 pp.). При храмі діяло церковне братство, члени якого в 1641 р. брали участь у виборах нового львівського владики[112].

Покровська церква заснована, як уважається, ще в часи Коріатовичів, на території Старого замку. Вперше про неї читаємо в описі

подільських замків 1494 р. як про храм, де «кожної неділі правлено службу Божу за руським чи грецьким обрядом під загрозою штрафу в одну копу»[113]. Тоді святиня використовувалася залогою Кам'янецької твердині як склад для зберігання зброї та амуніції. Про шістнадцятивікову історію церкви Покрову Пресвятої Богородиці невідомо нічого, та вже з XVII ст. походить низка важливих свідчень про неї. Зокрема, у відомих нотатках київського митрополита Петра (Могили) з 30-х — 40-х рр. того століття знаходимо інформацію про можливе поховання в замковому храмі тлінних останків Коріатовичів: «Въ Подольскомъ Каменцѣ во внутромъ градѣ есть церковь древяная Покрова пресвятой Богородици, отъ кнежатъ Куріятовичовыхъ създанная, ихъже й тѣлеса само лежать, ежъ и донынѣ стоитъ»[114]. Про наявність тут крипти руських князів повідомляє інше джерело — грамота короля Михайла Вишневецького від 20 березня 1672 р.: «[Церкву] близько 300 років було збудовано блаженної пам'яті князями Олександром і Георгієм Корятовичами [...], де в тамтешньому замку в тій церкві в Бозі пробувають їх останки»[115]. У цей період, до вторгнення турків на Поділля, при замковому храмі діяло церковне братство. Спільно з місцевим українським шляхтичем Михайлом Маскевичем, регентом кам'янецької гродської канцелярії, воно розпочало будову нової кам'яної святині, замість дерев'яної. Як зазначалося у вже згаданому привілеї 1672 р., Покровська церква, «через свою давність приходить до занепаду», тому король санкціонував її оновлення, підтвердивши одночасно права братства та належність до парафії певних земельних бенефіціїв. Завершенню будівництва перешкодило турецьке панування в Кам'янці, однак після звільнення міста Покровська церква була відновлена, і вже 1708 р. згадується як діюча святиня[116].

Храм Воздвиження Чесного Хреста стояв у глибокій долині Смотрича, на передмісті Карвасари. Він, найправдоподібніше, був невеликим мурованим триконхом, з вежею-дзвіницею під високим наметовим дахом. Своїми початками церква сягає кінця XV—XVI ст., коли українське населення Кам'янця, витіснене католицькою «нацією» з Верхнього міста, змушене було освоювати долину Смотрича, де й постало село Татарище (Карвасари), що, як фортеця, прикривало підходи до Кам'янця. Під час штурму Кам'янця турками в 1672 р. храм зазнав значних руйнувань, але на початку XVIII ст. його відбудували і в 1708 р. він знову фігурує в джерелах[117].

Церква Вознесення Господнього з дерев'яною баштоподібною дзвіницею розташовувалася при в'їзді на західну частину Вірменського ринку, навпроти Тринітарного костелу. За мідьоритом Томашевича, святиня була невеликих розмірів, хрещатою в плані, з двома верхами, з вежею над притвором та високим цибулястим дахом. Перша згадка про Вознесенський храм датується 1533 р. (в одному із судових розглядів віднотовано «попа знесенського»). Серед інших споруд вірменського кварталу міста церква виступає в низці кам'янецьких актів,

починаючи з 1579 р.[118] Вознесенська парафія досягнула свого розквіту в XVII ст., збільшивши бенефіції та розширивши душпастирську працю серед православних, котрі мешкали у вірменській дільниці. У 1664 р. нотарій руської юридики Федір Славнич та інший кам'янецький міщанин Іван Хурщик з Параскою записали місцевому пароховi Василю Стефановичу та його дружині Тетяні двір, збудований між цвинтарем храму Свв. Петра й Павла та садибою міщанки Ганни Клеменсової[119]. Аналіз реєстру «катедратика» 1708 р. доводить, що Вознесенська церква не загинула в часі турецького панування на Поділлі, а була відбудована на початку XVIII ст., хоча на 1731 р. вона справді вже не існувала[120].

На руїнах знищеного Воскресенського монастиря на Руських Фільварках у XV ст., за часів каштеляна Федора Бучацького, зведено нову дерев'яну **Воскресенську церкву**. Вона діяла тільки до 1672 р., тож церковні реєстри XVIII ст. її вже не фіксують[121].

Церква Преображення Господнього розміщувалася на правому березі Смотрича, в долині, неподалік Троїцького храму. Київська дослідниця Ольга Пламеницька припускає, що це була кам'яна споруда з вежею-дзвіницею[122]. Документальні свідчення про Спаський храм маємо вже з кінця XVI ст.: він згадується під 1582, 1585 та 1593 рр., причому окремі джерела підтверджують наявність у місті «Спаського цвинтаря»[123], що опосередковано говорить про діючу в Кам'янці руську Преображенську парафію вже щонайпізніше в першій половині XVI ст. Єдиний відомий історикам священик з цієї парафії на ймення Авраам виступає в звіті московита-прочанина з 1593 р.

У тому ж районі, що й Преображенська, стояла **церква Різдва Христового**. Вона була хрещатою в плані, без бані, з високою дзвіницю, що мала цибулястий верх. Археологічними розкопками на території храму виявлено залишки поховань, що вказує на існування тут цвинтаря, а отже, й на давність парафії. З 1593 р. Христорождественська святиня з'являється в документальних пам'ятках. Вона була відновлена після турецької окупації, перелічується в числі кам'янецьких церков 1708 р., однак наприкінці XVIII ст. її вже не стало. Єдиний відомий нам священик парафії о. Григорій згадується 1593 р.[124]

П'ятницька (Предтеченська) церква ідентична архітектурному типу Троїцького храму. О. Пламеницька довела «тотожність їх планової розбивки, пропорційність співвідношень і [...] архітектурно-пропорційної програми». П'ятницька святиня, на її думку, «постала також за часів Коріятовичів за єдиним містобудівним задумом [...] як оборонний храм на дорозі між північною брамою та центром міста». Цей триконховий храм мав розпланувально-просторову структуру, а в плані — форму хреста. Святиня розташована на осі давньої вулиці, пізніше трансформованої у Вірменський ринок. Час її побудови можна визначити лише приблизно — очевидно, це XIV ст., а точніше, згідно з останніми дослідженнями, — остання чверть століття[125]. Заснування церкви пов'язують із молдавськими впливами; початково вона начебто

була посвячена Параскевії Сербській, і тільки згодом переосвячена на Параскеву П'ятницю. Під час археологічних розкопок на початку 80-х рр. минулого століття біля фундаментів храму знайдено предмети матеріальної культури (зокрема, орнаментований блок порталу), що належать до XIII ст. і далі. Виявилося, що на цьому місці існувала потужна сакральна споруда оборонного типу з апсидою, двома бічними конхами, жертовником і дияконником та з вежею-дзвіницею над притвором. Між 1580 і 1593 рр. за нез'ясованих обставин П'ятницька церква змінила свій титул на храм Св. Йоана Богослова (Предтечі), і під цією назвою функціонувала в наступні століття[126]. Приблизно в кінці 70-х — на початку 80-х рр. XVI ст. церкву реставрували. Уважається, що її будівничими були пани Ластовецькі. Храм став місцем поховання його ктиторів і опікунів: Миколая Грабовецького, писаря короля Стефана Баторія; Іонашка, сина великого скарбника Молдавського князівства Сімеона Стрия; Йоана Рудольфа Кантакузена, старшого сина господаря Волощини Стефана, кам'янецьких міщан Михайла та Юхима Опученків. Джерела подають скупі дані про парохів П'ятницької (Предтеченської) святині. Першим відомим священиком був о. Василій, згаданий московським прочанином Т. Коробейниковим у 1593 р. як місцевий протопоп. Отець Василій помер 1612 р., імена наступних після нього священиків цього храму — аж до кінця XVII ст. — до нас не дійшли. При Святойоанівській парафії діяло церковне братство. Його діяльність простежується в джерелах з 1606 р., коли королівський ротмістр у Кам'янці Василь Ластовецький фундував йому дільницю Ціолковських. Після припинення турецького панування на Поділлі Предтеченська церква була відновлена, й у 1708 р. вона, як храм «Свѧтаго Іѡана Еvангелиста» вже зазначається в реєстрі катедратика Львівської єпархії[127].

Святомиколаївська святиня розташовувалася в південній частині вірменської дільниці Кам'янця, на східному боці вул. Довгої та краю тераси, недалеко від Руської брами й південного в'їзду до міста. Вона була обгороджена муром з брамою, поблизу неї височіла дерев'яна дзвіниця під наметовим дахом. Самі кам'янчани заявляли візитаторам у 1731 р., що «ніхто не пам'ятає, як [церква] будована». Перші згадки про храм Св. Миколая Чудотворця, які вдалося віднайти у консисторському архіві Львівської єпархії, датуються аж початком 70-х рр. XVII ст. Він пережив турецьке панування, і люстрація Кам'янця 1700 р. описує його «як церкву будовану Святого Миколая з будиночками і халупками довкола, що до церкви належать». О. Пламеницька архітектурним методом доводить, що святиня була мурованою (хоча документальних підтверджень цьому немає), а також висуває гіпотезу, що споруджений 1577 р. вірменський храм Св. Нігола є не чим іншим, як українською церквою Св. Миколая, переданою руській громаді міста невдовзі після її побудови[128].

Парафія Святого Михаїла Архангела охоплювала територію в північно-східній частині міста, що впиралася в оборонний мур на краю

скелі, неподалік від північної брами Стефана Баторія й збоку від вул. Троїцької. Парафія включала також церковний цвинтар, виявлений наприкінці XIX ст. Мідьорит Томашевича дає підстави уважати Михайлівську церкву кам'яною спорудою з вежею-дзвіницею під високим наметовим дахом, де розміщувалася дерев'яна галерея з дзвонами. Про храм цей уперше говорить московит Коробейников у 1593 р., називаючи також ім'я першого відомого досі парафіяльного священика — «попа Івана». У турецький період церква не була цілковито знищена, й під час люстрації Кам'янця 1700 р. її описували як діючу, з належними їй ґрунтами та оточену муром. У реєстрі «катедратика» 1708 р. вона фігурує як храм «Святаго Архистратига Михаила»[129].

Церква Свв. Петра та Павла Апостолів була зведена в північній частині вул. Татарської, поблизу брами Стефана Баторія. Євстахій Сіцинський свого часу висловив припущення, що джерельні згадки про будову князями Коріатовичами Петропавлівського костьолу в Кам'янці насправді стосуються руського храму, адже за будівельною технікою він дуже нагадував традиційний подільський триконх. Натомість О. Пламеницька хоч і визнає перебудову святині наприкінці XIV ст. на латинську катедру, однак стверджує, що русини в наступному столітті (чи навіть на початку XVI ст.) спромоглися заснувати іншу, скромніших масштабів триконхову церкву з тою самою назвою[130]. Першою датою, пов'язаною з храмом, є напис «1580» на одвірку отвору дзвіниці, відчитаний у ході будівельних робіт. Про існування святині в XVI ст. свідчить також даровизна 1591 р. кам'янецьким міщанином Іваном Селецьким будинку для Петропавлівської парафії. Наступні відомості про храм залишив у 1593 р. московит Трифон Коробейников, котрий склав пожертви для церкви на руки «її священика Андрія»[131]. Петропавлівська церква вирізнялася невеликими вікнами, традиційно масивними стінами, вежею-дзвіницею та високою мурованою огорожею з невеликою брамою. Внутрішня оздоба храму хоч і не вражала вишуканістю форм і стилів, проте відтворювала естетичні уподобання місцевої православної громади та, певною мірою, релігійне світосприйняття кліру і парафіян. Фрагменти фресок XVI ст. зберегли розписи «Спаса Нерукотворного», апокаліптичних сюжетів «Об'явлення св. Йоана Богослова» та інших біблійних сцен, зокрема композиції «Будівництво градів Єнохом». Реставраторами було також виявлено сцени «Страшного суду», «Житіє св. Стефана», зображення середньовічного міста з вежею[132].

На лівому березі Смотрича, під скелею, функціонувала **Святоонуфріївська парафія**. Церква (вірогідно, мурована) з посвятою св. Онуфрієві Пустельнику діяла тут щонайменше з XVI ст. Згідно із зображенням на мідьориті Томашевича, святиня «була невеличкою, але із структурно розчленованими об'ємами». Вона мала огорожу з брамою та високу дзвіницю з цибулястим дахом. Один з її парохів — «піп з Онуфрія» — зафіксований під 1565 р. Наприкінці XVI храм не мав свого

священика, тому ним опікувався протопоп Василій з Предтеченської церкви. Всупереч поширеному в історіографії поглядові, що церква не пережила турецьку окупацію, вона збереглася і згадується як діюча, зокрема, в 1708 р.[133]

Сакральна споруда під посвятою Св. Юрія Побідоносця з'являється в джерелах у 1595 р. як «руська церква святого Георгія». О. Пламеницька локалізує її на вул. Вірменській. Справді, на мідьориті Томашевича позначено незабудовану площу у вірменській дільниці міста, котру можна ототожнювати з руською Святогеоргієвською парафією. Це ж джерело пояснює відсутність церкви тим, що вона згоріла. Натомість реєстр «катедратика» 1680 р., котрий, нагадаймо, документує реалії початку 70-х рр. XVII ст., у переліку кам'янецьких храмів подає і церкву Св. Юрія Побідоносця — очевидно, за інерцією. Остаточну ліквідацію цієї парафії підтверджує список церков Львівської єпархії 1708 р., в якому серед кам'янецьких святинь її вже немає[134].

Триверхий храм Успення Пресвятої Богородиці стояв на розі вул. Татарської та Троїцької, навпроти башти Стефана Баторія. Біля нього розміщувалися дзвіниця з 21 чотиригранним наметовим дахом та цвинтар. Прийнято вважати, що святиня була дерев'яною й під час турецького панування в місті її розібрали на дрова. Однак опис Кам'янця 1700 р. фіксує на місці святині «пляц», що належав Успенській церкві, а через вісім років однойменна парафія значиться вже як функціонуюча, хоча невдовзі (припускаємо, в 20-х рр. XVIII ст.) вона й справді була закрита[135].

Окрім 13—15 українських парафій на території Кам'янця протягом XV—XVII ст., у місті певний час існував **православний монастир** у вірменській дільниці, на розі однієї з вулиць. Неодноразові згадки про нього в актовому матеріалі 80-х — 90-х рр. XVI ст. не дублюються жодним церковним джерелом XVII ст.[136] Тому генеза східнохристиянського монастицизму в столиці Поділля потребує додаткового опрацювання.

Кам'янецька митрополія Царгородського патріархату

Організаційна структура Львівської єпархії на Поділлі була порушена після утворення Кам'янецької митрополії Царгородського патріархату — безпрецедентної події, що не мала аналогів в історії Руської церкви. У серпні 1681 р. константинопольський патріарх Яків (1679—1682) номінував для Кам'янця-Подільського першого та єдиного в його середньовічній та ранньомодерній історії єрарха — митрополита на ймення Панкратій. У фундаційній грамоті Яків називає нову церковну провінцію Царгородського патріархату «єпархією Подільською з містом Кам'янцем». Вона передавалася «самовладній, непереможній державі» з тим, щоб «люд православний був щасливий». Патріарх визнав за необхідне інкорпорувати Поділля до «Вселенської столиці» задля забезпечення належної пастирської опіки над вірними Східної церкви. Панкратію було надано гідність екзарха з правами духовної

юрисдикції над усіма храмами, монастирями, вірними і кліром. Він отримав також право збору церковних податків, рукоположення духовенства, володіння рухомим і нерухомим майном Церкви на усій території Кам'янецького ейялету, щоб «бути всім для всіх»[137]. Новопоставлений подільський православний митрополит знав місцеву розмовну й книжну мову. Деякі дослідники пов'язують його призначення із сеймовою конституцією 1676 р., що забороняла православним у Польсько-литовській державі будь-які зносини з Царгородським патріархатом під карою смерті й конфіскації майна. За цією логікою, для відновлення впливу Грецької церкви в Київській митрополії й було відкрито нову церковну провінцію з безпосередньою підлеглістю Фанару, а титул кам'янецького митрополита — «екзарха всієї Малої Русі» — «повинен був служити як би виразником протесту Патріарха» проти «підступної» політики Речі Посполитої[138].

Нещодавно виявлені записи в «Метриці священиків» Львівської єпархії відкривають нові потенційні можливості для інтерпретації обставин появи Панкратія на Поділлі та його ролі в духовному житті Львівської єпархії. Згідно з цими нотатками, 25 грудня 1679 р. у Святоюрській катедрі «Панкратій, митрополит грецький», рукоположив кількох кліриків: о. Стефана з Перегінська до церкви Св. Трійці, о. Петра з Небилова до храму Св. Михаїла Архангела (обидва з Калуського намісництва). Святительські функції від імені Царгородського патріарха він здійснював і в Скиті Манявському, де єрейські свячення з його рук отримали кілька монахів[139]. Отже, на початку 80-х рр. XVII ст., коли турки відновили контроль над Поділлям, Панкратій не тільки адміністрував у новоствореній Кам'янецькій митрополії, але й намагався опікуватися православними парафіями Львівської єпархії у Руському воєводстві (зокрема, у 1682 р. він перебував в Угорницькому монастирі, де посвятив до престолу монастирської церкви новий антимінс)[140].

Проте більшість часу Панкратій перебував, зрозуміло, в Кам'янці, де турки залишили православним кілька храмів, в одному з яких, правдоподібно, й резидував митрополит. Кам'янецький грецький єрарх для зміцнення своєї духовної влади в краї, без сумніву, повинен був опиратися на турецьку адміністрацію краю. Та реально його територіальна юрисдикція була дуже незначною, бо Оттоманська Порта переважно контролювала лише столицю краю та навколишню територію[141]. Припускають, що Панкратій посідав кам'янецький митрополичий престол до 1690 р.[142]; того року він або помер, або ж добровільно зрікся митрополичої мітри, й після цього Царгородський патріархат не наважувався більше поставляти на подільську катедру грецьких єрархів.

Події, що супроводжувалися фундацією на Поділлі Кам'янецької митрополії Царгородського патріархату, засвідчують зростаючу відчуженість Константинополя від своєї дочірньої Київської церкви, пастирську невторопність грецьких первоєрархів, які задля поширення

границь своєї церковної провінції не тільки використовували мілітарну потугу ворогів християнства — Османів, але й нехтували юрисдикцією місцевого православного владики — Йосифа (Шумлянського), позбавляючи його значної частини канонічної території Львівської єпархії. У кінцевому підсумку ця авантюра обернулася проти самої Східної церкви й підштовхнула львівського архиєрея до унії з Римом так само, як наприкінці XVI ст. непродумане втручання патріарха Єремії Траноса у внутрішнє життя Київської митрополії спровокувало українсько-білоруський єпископат до переходу під зверхність папського престолу.

Генеза намісницького поділу Кам'янецького «крилосу»

До кінця XV ст., на жаль, фактично неможливо з'ясувати територіальну структуру Галицької (Львівської) єпархії[143] на Поділлі, зокрема її намісницький поділ. Як показує давньоруська практика, початково протопопи були лише першими священиками при соборах, а вже потім, з поширенням християнства у волостях, їх стали призначати в більші населені пункти[144] для контролю за духовенством і вірними. Таким чином творилися менші церковні округи — протопопії (намісництва), виникнення яких Євстафій Голубінський схильний пояснювати латинськими впливами в Руській церкві. Для XV—XVI ст. генезу намісництв на Поділлі можна простежити, застосовуючи компаративістичний метод, ретроспективно порівнюючи розвиток церковних структур у взаємозв'язку з формуванням тут світського адміністративно-територіального устрою.

Початки намісницького устрою Кам'янецького «крилосу» треба пов'язувати з волосним устроєм Подільського князівства Коріатовичів другої половини XIV ст. Припускаємо, що центри таких волостей і могли стати місцем осідку перших намісників, появу яких на Поділлі «стимулювало» гіпотетичне заснування тут окремого єпископства. «Список городів руських» (1375—1381) перелічує вісім подільських градів: Бакоту, Брацлав, Вінницю, Кам'янець, Скалу, Смотрич («Іловеч»), Соколець і Червоногрод, а також Звенигород і Черкаси, що 1394 р. відійшли до Київського князівства. Інше джерело 1377 р. називає 11 міст, котрими володіли Коріатовичі. У той час до Поділля належали також округи Теребовль і Стінка. Наприкінці XIV ст. світська старостинська адміністрація поширилася на всі міста Поділля (1395 р.) — Смотрич, Червоногрод, Скалу, Бакоту, Меджибіж, Язловець, Брацлав, Божськ, Вінницю, Звенигород, Меджибіж, Соколець, Хотин, Чекунь і Черкаси (Побожжя), де, як уважається, осіли місцеві воєводи[145]. Цілком логічно, що услід за світськими достойниками в ці укріплені центри перебралися й православні намісники, котрі мали б підлягати кам'янецькому генеральному намісникові.

Картографічний матеріал та результати останніх досліджень[146] дають підстави стверджувати, що мережа намісництв на Поділлі

формувалася, паралельно з світським адміністративно-територіальним устроєм. Виникнення наприкінці XIV ст. на Поділлі дистриктів-повітів «каталізувало» процеси трансформації церковних структур, що завершилися утворенням повноцінних округів-намісництв, які загалом повторювали контури границь повітів і кількісно, найвірогідніше, відповідали числу повітів.

Як показали дослідження Миколи Крикуна, структура повітів-волостей формувалася поступово й в основному визначилася наприкінці XIV — початку XV ст. Упродовж XV ст. їхня кількість не була сталою; відомо, що в першій його половині існували Бакотський (зник у другій чверті XVI ст.), Брацлавський, Вінницький, Кам'янецький, Летичівський, Ровський (ліквідований у середині XV ст.), Скальський, Смотрицький, Червоногродський (у другій чверті XVI ст. мав подвійне найменування — «Червоногродський і Язловецький»), Хмільницький (постав на базі підупалої волості з центром у Божську), а з другої половини — і Меджибізький. У першій чверті XVI ст. з'явився Зіньківський повіт, а потім Барський (основу його поселень склав колишній Ровський повіт), — усього дев'ять повітів[147]. На вибір адміністративного центру намісництва впливав, безумовно, демографічний фактор. Найбільш залюднені у XVI ст. міста Поділля — чотиритисячний Кам'янець, а також Бар, Зіньків, Меджибіж, Скала, Хмельник і Язловець, де проживало понад тисячу мешканців, у XVI—XVII ст. бачимо центрами православних намісництв Кам'янецького «крилосу». Адміністративними центрами намісництв ставали осідки королівських старостств (Барське, Кам'янецьке з Летичевом і Смотричем, Хмільницьке, Скальське, Червоногродське[148]), а також центри маєткових комплексів. Вони й послужили інституційним підґрунтям для поширення на Поділлі намісницької структури Львівської єпархії.

Можемо з великою часткою впевненості припустити, що перші новочасні намісництва Галицької (Львівської) єпархії на Поділлі виникли протягом XV—XVI ст. з центрами у Бакоті, Божську (перенесене в Хмільник), Брацлаві, Вінниці, Зінькові, Летичеві, Меджибожі, Рові (Барі), Теребовлі, Скалі, Смотричі, Червоногроді (згодом перебралося в Язлівець), утворюючи однойменні церковні округи в межах відповідних повітів, із підпорядкуванням їм усіх на цій території парафій з православним кліром. Однак до кінця XVI ст. достовірно відомо про існування лише трьох таких намісництв — Кам'янецького, Сатанівського та Скальського. Кам'янецький намісник одночасно був і генеральним намісником усього Поділля, джерельно задокументованим уже з кінця XV ст. У поборових реєстрах Подільського воєводства 1578 і 1583 рр. віднотовано два православні «намісники попи» в Кам'янці та Сатанові[149], а скальський намісник Герасим Рождественський фігурує серед учасників єпархіального собору Львівської єпархії 1595 р. («Герасим, протопопъ скалскій») та Берестейського православного собору 1596 р.[150]

Використавши базу певного повіту для своєї «інсталяції», православне намісництво продовжувало розвиватися далі навіть тоді, коли повіт зникав з адміністративної карти Подільського воєводства. Так, скажімо, ліквідація в другій чверті XVI ст. Скальського і Смотрицького повітів, що трансформувалися в звичайні королівські староства, не призвело до зникнення однойменних намісництв, які існували до 1793 р. включно. Межі намісництв не змінювалися й у разі скасування однойменних повітів або староств-держав (приклад Меджибізького намісництва)[151].

Після 1581 р., коли було відмінено стару систему повітів, очолюваних старостами-державцями, і на Поділлі з'явилися два гродські повіти — Кам'янецький і Летичівський, а з XVII ст. — Червоногродський[152], організаційна структура Кам'янецького «крилосу» й надалі орієнтувалася на первісний повітовий поділ Подільського воєводства, хоча протягом XVII ст. вона все більше розвивалася під впливом потужних приватношляхетських маєткових комплексів, які значною мірою визначали контури православних намісництв. Про це свідчать збережені реєстри православних церков і намісництв Поділля середини XVII — початку XVIII ст. Перелік учасників елекційного собору 1641 р., що обирав нового львівського владику Арсенія (Желіборського), дає змогу говорити щонайменше про п'ять існуючих тоді намісництв Кам'янецького «крилосу». Окрім кам'янецького (о. Федора) та відсутнього на зібранні скальського намісників, у цьому джерелі вказуються також намісники: летичівський — Родіон, черніївський — Михаїл, меджибізький — Йоан[153]. Наявність у цьому переліковi т. зв. Черніївецького (Черніївського) намісництва, найімовірніше, пояснюється тим, що після запровадження унії в Шаргороді та частині парафій однойменного намісництва у 1617—1618 рр. і призначення туди митрополитом Йосифом (Рутським) свого унійного протопопа[154] львівський владика змушений був номінувати нового православного намісника й перенести його осідок з Шаргорода до Черніївців, поселення Шаргородської волості Замойських, в якому пізніші джерела локалізовують «малу церкву»[155].

Унікальні відомості про намісницький поділ «крилосу» маємо з другої половини XVII ст. Якщо пастирське послання Йосифа (Шумлянського) з 1671 р. згадує лише чотири подільські намісництва — Барське, Кам'янецьке, Меджибізьке та Ягольницьке, то в «Діяннях» єпархіального собору Львівської єпархії 1669 р. фігурують вже вісім православних намісників з Поділля, котрі адміністрували десятьма намісництвами. Цікаво, що чотири з них — Гусятинське, Сатанівське, Ягольницьке та Язловецьке, компактно розташовані в межиріччі Серету й Збруча, тимчасово перебували в підпорядкуванні Галицького «крилосу». Решта шість — Барське, Кам'янецьке, Меджибізьке, Могилівське, Скальське та Шаргородське — продовжували входити до юрисдикції генерального намісника в Кам'янці[156]. Така адміністративно-територіальна амбівалентність організаційних структур Церкви була характерна не

тільки для Львівської єпархії, але й для інших владицтв Київської митрополії, внутрішні кордони яких остаточно усталилися лише в перші десятиліття XVIII ст. У даному ж разі розмежування намісництв було зумовлене, на нашу думку, як невизначеністю границь між трьома «крилосами» єпархії, так і боротьбою за Святоюрську катедру між Шумлянським і Свистильницьким. Останній, як відомо, переважно резидував у Галичі. Близькість подільських намісництв, вірогідно, допомогла йому схилити на свій бік частину намісників Кам'янецького «крилосу», й вони тимчасово могли бути приписані до Галицького «крилосу», хоча на Львівському єпархіальному соборі ці намісники визнали Шумлянського своїм архипастирем.

Подільські намісництва за реєстром «катедратика» 1680 року

Найповніше мозаїку адміністративно-територіального устрою Львівської єпархії на Поділлі другої половини XVII ст. представляє реєстр «катедратика» 1680—1686 рр. Згідно з цим джерелом, Кам'янецький «крилос» у той час формували ті самі десять намісництв, що зазначені у «Діяннях» єпархіального собору 1669 р. — Барське, Гусятинське, Кам'янецьке й Скальське (об'єднані між собою), Меджибізьке, Могилівське, Сатанівське, Шаргородське, Ягольницьке та Язловецьке. Нотатки консисторського писаря вказують на існування перед 1680 р. ще трьох намісництв — Зіньківського, Хмільницького та Чорноострівського, що зникли, гадаємо, в середині XVII ст. (діючі на їхній території парафії підпорядкували відповідно барському та меджибізькому протопопам). Об'єднання в одну адміністративну структуру Кам'янецького й Скальського намісництв, котрі до того функціонували як окремі територіальні одиниці в складі Кам'янецького «крилосу», було спричинене практичними й пастирськими потребами. З початком Хмельниччини й польсько-козацького збройного протистояння на Поділлі, що супроводжувалося татарськими набігами на мирні поселення, церковна мережа в цьому регіоні порушилася, зокрема зменшилося число священиків і храмів. Тому з метою зміцнення контролю за життям парафій, два сусідні намісницькі уряди були тимчасово суміщені, правдоподібно, з ініціативи львівського владики. Єпархіальний собор у Львові 1669 р. підтвердив цю реорганізацію Кам'янецького «крилосу», визнавши єдиним легітимним адміністратором обидвох намісництв, які розглядалися «ціло, як було перед тим», о. Івана Коровайчика, генерального («катедрального») намісника Поділля[157].

Реєстр 1680 р. укладений фактично за рік до появи на Поділлі паралельної з Кам'янецьким «крилосом» організаційної структури Православної церкви — Кам'янецької митрополії Царгородського патріархату[158], утвореної тут константинопольським патріархом Яковом у серпні 1681 р. Унаслідок цього структура намісництв на Поділлі, зафіксована реєстром «катедратика», могла зазнати певних модифікацій. Однак є підстави вважати, що грецький митрополит Панкратій не

міг створити на Поділлі розгалужену мережу парафій, що підпорядковувалися йому.

Наявність на номінально турецькому Поділлі намісницької структури Львівського владицтва свідчить, по-перше, про те, що не всі подільські території тоді були під контролем Османів, а по-друге, що турки, ймовірно, толерували православне духовенство й не перешкоджали, бодай в окремі роки, Йосифові (Шумлянському) здійснювати тут свою юрисдикцію. Й справді, як з'ясовують останні дослідження, Османи після захоплення в 1672 р. Поділля гарантували місцевому клірові особисту свободу й публічне відправлення християнського культу та звільнили парафії від військових постоїв (ці прерогативи закріплені в договорі 1678 р.). Така толеранційна політика Оттоманської Порти, звичайно, сприяла збереженню організаційної структури Кам'янецького «крилосу». З іншого боку, не підлягає сумніву, що Львівська єпархія протягом 1672—1699 рр. втратила на Поділлі тисячі вірних, які з доброї волі чи примусово навернулися в магометанство. У низці джерел згадуються потурченці-подоляни, котрі, добровільно прийнявши іслам через обрізання, зреклися християнської віри й виконували повинності на користь турецької адміністрації[159].

Можливо, Панкратій задля зміцнення своєї духовної влади серед місцевого люду й намагався утвердити на Поділлі митрополичу адміністрацію, взоруючись на систему управління Цагородського патріархату[160], проте ніякої інформації про це до нас не дійшло. Припускаємо, він міг використовувати для цього новий турецький військово-адміністративний устрій (Кам'янецький ейялет тоді утворювали Барський, Кам'янецький, Меджибожський та Язловецький санджаки з поділом на нахії)[161]. Насправді ж територіальна юрисдикція грецького митрополита була дуже незначною, бо про турецьке панування на Поділлі, як це блискуче довів Даріуш Колодзєйчик, можна вести мову лише щодо 1672—1673 і 1676—1683 рр.; в інші роки османський контроль над краєм, особливо після 1687 р., обмежувався майже виключно Кам'янцем[162]. Таким чином, і духовна юрисдикція Панкратія не сягала далі мурів міста. Тож виглядає на те, що під омофором львівського єпископа перебували майже всі намісництва, звільнені польськими й козацькими військами від турків. Цю реальність і відображає реєстр 1680—1686 рр., куди увійшли всі десять намісництв, котрі існували на Поділлі напередодні турецької окупації краю.

Отже, повернення Поділля Речі Посполитій у 1699 р. та відновлення повної юрисдикції Йосифа (Шумлянського) над Кам'янецьким «крилосом» наступного року не потребувало тут радикальної організаційної відбудови. Як бачимо з нещодавно опублікованого реєстру «катедратика» 1708 р., насправді мережа намісництв протягом першого десятиліття XVIII ст. на Поділлі залишалася такою ж, як і в середині попереднього століття. Кам'янецький «крилос» у 1708 р. складався з тих самих десяти намісництв[163], котрі формували його територію

впродовж останніх п'ятидесяти років. Виняток становить тільки Зіньківське намісництво. Воно хоч і згадане в реєстрі 1680 р., однак у другій половині XVII — на початку XVIII ст. реально не існувало, ставши реліктом організаційної структури Львівської єпархії.

Зіставлення однотипних, але різних за хронологією переліків церков і намісництв Кам'янецького «крилосу» дозволяє зробити висновок про завершення напередодні подій 1672 р. першого довготривалого етапу розвитку організаційних структур Православної церкви на Поділлі. Його характерною особливістю було творення дієвої мережі намісництв, загальне число яких (10) не змінювалося до 1721 р. включно, коли у Львівській єпархії вперше після запровадження тут унії відбулася адміністративно-територіальна реформа[164]. Це стало важливим стабілізуючим фактором для розвитку парафіяльної мережі, відповідаючи пастирським й адміністративним потребам православної єрархії та значною мірою задовольняючи духовні потреби вірних.

Еволюцію намісницького поділу Кам'янецького «крилосу» протягом XVI—XVII ст. та формування в його рамках парафіяльної мережі відображено в таблиці:

Таблиця 1

Намісництва Кам'янецького «крилосу» XVI—XVII ст.[165]

№	Назва намісництва	XVI ст.	1641	1669 — 1671	Парафіяльна мережа намісництва у 1680 р.	Усього
1	Барське	?	?	+	Бар (2), Буцева (Бучая), Вербка, Вовковинці, Голузинці, Деражня (2), Зіньків (2), Іванківці, Каричинці, Копайгород, Лучани (Лука-Барська), Межирів, Микитинці, Михайлівка, Михайлівці, Петрані, Попівці, Радів?, Солобківці, Шаравка, Явтушків (Ялтушків)	24
2	Гусятинське	–	?	+	Васильківці, Личківці, Сидорів, Усятин (Гусятин) (3), Шилівці (Шидлівці)	7
3	Кам'янецьке	+	+	+	Бабшин, Бибчоківці?, Битниківці?, Білівці, Боришківці, Брага, Вовківці (Вовківці-над-Дністром), Вормин?, Вітківці, Дунаївці (4), Жванець (2), Залісся, Звенигород, Кадиївці (2), Кам'янець-Подільський (13), Китайгород, Княгинин, Ласківці (Ластівці) (2), Малининці, Нагоряни, Панівці (2), Привороття, Придрівці (Фридрівці) (3), Рипчиківці (Рипинці), Руда, Свиклівці (Цвіклівці), Сокіл, Слобідка, Студениця (3), Чернче (Черче), Ягликів?	54
4	Летичівське	–	+	–		–

Закінчення табл. 1

№	Назва намісництва	XVI ст.	1641	1669 — 1671	Парафіяльна мережа намісництва у 1680 р.	Усього
5	Меджибізьке	+	?	+	Бахматівці (3), Богданівці, Волосівці (2), Гринівці (3), Давидківці, Журавинці?, Западинці, Ігнатівці, Константинів, Коржів?, Лисанівці, Меджибіж (7), Митки, Михонь (Михоньки), Моломолинці?, Нова Синява, Новоконстантинів (3), Оладівка, Пархомівці (2), Пашківці, Пирогівці, Передериївка?, Печиська, Пилява (2), Редчинці, Станківці, Стара Синява, Спичинці, Стужчинці, Терешівці (2), Хмільник, Чаплі?, Чорний Острів (3), Ярославка	52
6	Могилівське	?	?	+	–	–
7	Сатанівське			+	Гримайлів, Городниця, Сатанів (3), Товсте (2)	7
8	Скальське (об'єднане з Кам'янецьким)	+	?	+	Бабинці, Висічка, Вовківці, Горошова, Іване (Іване-Пусте), Завалля, Залісся, Кривче (2), Кудринці (2), Ланівці, Мельниця (2), Нівра, Новосілка (2), Пищатинці (2), Сапогів, Синьків, Скала (2), Устя (Устя Єпископське), Чорнокозинці (2), Шестівці	27
9	Шаргородське (Черніївське)	?	+	+	–	–
10	Ягольницьке	?	?	+	Бабинці, Битатів?, Борщів, Бриж (Збриж), Зозулинці, Колодрібка, Милівці, Мушкатівці, Озеряни, Росохатець, Сапогів, Свидова, Синьків, Скала, Улашківці, Ягольниця (2)	17
11	Язловецьке			+	Базар, Бедрихівці (Городок Бедрихівський) (2), Берем'яни, Більче (Більче-Золоте), Винятинці, Ворвочинці (Ворвулинці), Горигляди, Городок (Городок Кулаків) (2), Добровляни, Дуліби, Дуплиська (Дуплища) (2), Жижава (Жежава), Звиняче, Іване (Іване-Золоте), Капустинці, Касперівці (2), Королівка, Кошилівці, Лисичники, Летяче, Мишків, Новосілка (2), Олексинці, Павшівка, Помірці (2), Прошова?, Рипинці, Садки, Саківці?, Слобідка, Слов'ятин (Сков'ятин), Товсте, Токи, Торське, Угринівці (Угринківці), Устечко, Хартонівці (Хартанівці), Хмелева, Червоногрод, Шершелівці (Шершенівка), Шипівці, Шуторминці (2), Язловець (5)	54
					Всього	242

Інституційний і територіальний розвиток намісництв

Барське намісництво постало, припускаємо, ще у XV—XVI ст., хоча документальних підтверджень цьому немає. Місто Бар, засноване на руїнах Рова 1453 р., було центром староства, яке в середині XVI ст., після спустошливого татарського нападу 1558 р., налічувало близько 30 поселень, у т. ч. м-ка Йолтушків та Деражня. Барське староство й стало інституційною основою для заснування в цьому регіоні Поділля православного намісництва. До нього невдовзі було приєднано також церкви з території сусіднього Хмільницького староства (бл. 30 поселень)[166]. Під час Хмельниччини намісництво, вірогідно, зазнало серйозних спустошень. У цей період джерела фіксують належність до нього лише Біликівців, Меджибожа (парафія Св. Георгія) та Явтушкова. У. фон Вердум занотував у 1671 р. наявність двох храмів у дуже спустошеному тоді Барі, а також по одній «руській церкві» в Деражні й Корчинцях (Каричинцях), «грецьку церкву» в Копайгороді й «дві чи три руські церкви» в Солотковичах (Солобківцях)[167]. Організаційному зміцненню Барського намісництва та розвиткові парафіяльної мережі сприяв привілей, наданий у 1670 р. місцевому православному клірові королем Михайлом Вишневецьким (1669—1673). До того українські священики страждали від систематичних утисків з боку державців королівських маєтків у Барському старостві. Парохів і вірних змушували до різних «тягарів, робіт, контрибуцій і екзекуцій жовнірських», що часто унеможливлювало відправлення духовними отцями богослужень та участь вірних у Святій Літургії. Тепер же православні парохи зрівнювалися в правах з католицьким духовенством, звільнялися від юрисдикції світських судів, сплати податків, двірських повинностей. Королівська грамота вимагала від священиків безумовного послуху львівському владиці, як своєму духовному пастиреві[168]. У період турецького панування на Поділлі територія Барського намісництва тільки спочатку залишалася під контролем Османів. Хоч у 1678 р. польські війська змушені були покинути Бар, проте весною 1686 р. турки остаточно втратили місто. З цього часу барський намісник міг повною мірою здійснювати свою юрисдикцію над діючими в той час парафіями. Розпочалося відродження релігійного життя — навіть за таких умов. Так, зокрема, у січні 1692 р. Йосиф (Шумлянський) видав фундаційну грамоту новозаснованому церковному братству при Святотроїцькому храмі в Барі[169]. У першій третині XVIII ст. на базі Барського намісництва частково або цілком були сформовані Деражнівський, Зіньківський, Копайгородський, Соколецький, Солобківський деканати Кам'янецького офіціалату[170]. Барське намісництво у 1669—1670 рр. очолював о. Олександр Волчко.

Гусятинське намісництво єдине в Кам'янецькому «крилосі» розташовувалося на території відразу двох воєводств — Подільського та Руського. Це пояснюється тим, що його межова конфігурація переважно

накладалася на границі Гусятинського королівського староства. Останнє постало наприкінці XVI ст. й «спровокувало» появу на церковно-адміністративній карті Поділля однойменного намісництва. У 60-х рр. XVII ст. Гусятинське намісництво було об'єднане із Сатанівським і Чортківським. Його адміністратором у той час став о. Олексій Твердиєвич, який у «діяннях» Львівського собору 1669 р. виступає водночас як намісник чортківський[171].

Кам'янецьке намісництво є одним із найдавніших на Поділлі. Воно сформувалося ще наприкінці XIV — у першій половині XV ст. і слугувало доменом кам'янецького генерального намісника, котрий утримувався за рахунок великого числа церков, що в XVI—XVII ст. могло доходити до 50 і більше. Однак парафіяльний склад цього «крилоського» намісництва нам фактично невідомий аж до середини XVII ст. Перші документовані дані про належність до Кам'янецького намісництва певних парафій маємо тільки з 1669—1670 рр. Тоді до його складу входили поселення Білівці, Борщів, Брагин, Кадиївці, Кам'янець, Кривче, Ляшківці, Панівці, Пищатинці й Привороття[172]. Реєстр «катедратика» 1680 р. свідчить, що в другій половині XVII ст. намісництво за територією та кількістю церков було найбільшим на Поділлі. Зіставлення його меж з границями Кам'янецького повіту першої половини XV ст.[173] показує, що ці адміністративні утворення практично збігалися. Така конфігурація церковних кордонів збереглася і в XVIII ст., з тією лише різницею, що тоді Кам'янецьке намісництво було поділене на дві територіальні структури — звичайний Кам'янецький деканат і другий деканат з такою ж назвою (Кам'янецький офіціальський), який безпосередньо підпорядковувався генеральному намісникові львівського єпископа на Поділлі[174].

Меджибізьке намісництво також належить до найдавніших на Поділлі. Його «родовід» можна виводити від давнього Меджибізького удільного князівства, що існувало в XIII—XIV ст., згодом трансформувалося у волость, а у другій половині XV ст. стало повітом Подільського воєводства. Межі Меджибізького намісництва спершу формувалися, як гадаємо, в кордонах однойменного князівства. Невипадково це намісництво, маючи за собою таку руську генеалогію, одним з перших виступає на адміністративній карті Кам'янецького «крилосу». Місто Меджибіж — адміністративний центр намісництва — з 1540 р. було власністю польських магнатів Сенявських, які збудували тут потужний замок і надали міщанам 1593 р. магдебурзьке право. Це не тільки сприяло економічному зростанню, але й створювало необхідні умови для розвитку релігійного життя русинів та уможливлювало розміщення в місті уряду намісника. Про парафіяльний склад намісництва перші уривчасті відомості маємо лише з другої половини XVII ст. У. фон Вердум у 1671 р. говорить тільки про одну діючу дерев'яну церкву в Чорному Острові[175]. Згідно з церковними джерелами, у 1669—1675 рр. до Меджибізького намісництва входили ще сім парафій:

Костянтинів, Меджибіж, Терешівці, Спичинці, Ставницьке, Старосина та Ярославка. Реєстр 1680 р. не відображає якихось ознак релігійного життя в Хмільнику, що у середині XVI ст. мав аж п'ять «руських попів»[176]. Намісницький уряд у Меджибожі в другій половині 60-х рр. XVII ст. обіймав о. Симеон Крикович. У травні 1667 р. він брав участь у виборах єпископа Йосифа (Шумлянського) у Сваричівському монастирі, а через два роки бачимо його серед отців Львівського єпархіального собору[177]. Меджибізьке намісництво, одне з небагатьох на Поділлі, майже повністю зберегло свою територіальну структуру в період турецького панування. Це дало змогу його першому унійному адміністраторові о. Ігнатію Кардашу (згадується під 1703 р.[178]) вже в перші роки XVIII ст. інтенсивно розвивати тут парафіяльну мережу.

Могилівське намісництво постало не раніше початку XVII ст., оскільки саме в цей період[179] був заснований його адміністративний центр — Могилів-на-Дністрі. Маючи в 1629 р. близько 4 тис. мешканців, місто вже тоді могло претендувати на місце осідку православного намісника. Занепале в другій половині XVII ст. поселення, все ж, ставши центром Подільського козацького полку, створювало інституційні рамки для більш-менш вільного розвитку релігійного життя українців. У 1673 р. Могилів було віддано султаном у володіння гетьману Петрові Дорошенку, і тутешні православні парафії підпорядкувалися Йосифові (Шумлянському). Збереглися відомості про його успішну візитацію Могилева в 1671 р.[180] Місцевим намісником у 1669 р. був о. Василій. На 1671 р. джерела фіксують належність до Могилівського намісництва сіл Бережани, Зрубинці та Путинці[181]. За гетьманування Дорошенка це намісництво перетворилося на важливий адміністративний осередок Львівської єпархії на Поділлі, проте на початку 80-х рр. XVII ст., як засвідчує реєстр «катедратика» 1680 р., воно фактично не функціонувало.

Сатанівське намісництво, ймовірно, існувало вже в XVI ст. Містечко Сатанів, яке згадується в джерелах з 1404 р., у цей період прискорено розвивалося. Тут був побудований оборонний замок, що захищав місцеву людність від численних татарських нападів. У 1566 р. король підтвердив привілеї магнатів Тарнавських на вольності для сатанівських міщан, і населення містечка почало швидко зростати[182]. Сатанів стає також важливим релігійним осередком Північно-Західного Поділля. Наприкінці XVI ст. тут вже діє православне братство, члени якого послуговувалися статутом («порядки братські»), запозиченим від Львівської Ставропігії. Близько 1600 р. в околицях містечка засновано монастир, що помітно впливав на духовну формацію міщан. Усі ці фактори виявилися визначальними при виборі центру нового намісництва Кам'янецького «крилосу», появу якого відносимо до третьої чверті XVI ст. (поборові реєстри Подільського воєводства вперше вказують на присутність намісника в Сатанові під 1578 і 1583 рр.[183]). У другій половині XVII ст. Сатанівське намісництво

було тимчасово об'єднане з Гусятинським і Чортківським. Його адміністратором у 1669 р. значився чортківський намісник о. Олексій Твердиєвич. Однак, виглядає на те, що місто Сатанів зі статусом центру намісництва продовжувало фукціонувати і за таких територіальних реорганізацій. Зокрема, як осідок намісника воно подається під 1668 р. Організоване церковне життя спостерігалося тут до кінця XVII ст. включно. Наявність православної громади в Сатанові підтверджується не лише реєстром «катедратика» 1680 р., але й архівними даними з 1692 р.[184]

Скальське намісництво для своєї «інсталяції» використало базу однойменного повіту, що постав наприкінці XIV ст. Це православне намісництво розвивалося навіть тоді, коли в другій чверті XVI ст. повіт перестав існувати, трансформувавшись у звичайне королівське староство. Границі Скальського намісництва зумовлювалися давньою номенклатурою поселень однойменного повіту. Виникнення в XVI ст. Скальського староства не призвело до редукції парафіяльного складу православного намісництва. Так, у 1570 р. староство налічувало 18 поселень (включно зі Скалою, де в той час було четверо «попів руських»), а згідно з люстраціями 1615 та 1629 рр. — ще менше; натомість число парафій Скальського намісництва навіть у часи руїни краю другої половини XVII ст. сягало 27. Цікаво, що контури колишнього повіту простежуються в адміністративно-територіальному поділі цього намісництва аж до 1793 р. включно[185].

Шаргородське намісництво з'явилося в першому десятилітті XVII ст. Його поява тісно пов'язана з фундацією польським магнатом Томашом Замойським Шаргородського маєткового ключа. В останній чверті XVI ст. Ян Замойський ініціював колонізацію цієї малолюдної південно-східної частини Поділля і в 1579 р. домігся привілею на заснування Шаргорода. Реальне заселення міста як укріпленого пункту, що фактично межував з Диким Полем, розпочалося 1585 р., і невдовзі Шаргород отримав новий привілей. На зламі XVI—XVII ст. місто розвивалося надзвичайно динамічно, незважаючи на численні татарські набіги та козацькі облоги[186]. Станом на 1629 р. подимний реєстр Подільського воєводства нарахував тут близько 4 тис. мешканців[187]. Економічне зростання міста, зумовлене господарською активністю його власника Яна Замойського та народною колонізацією краю[188], стимулювало демографічний поступ Шаргорода, одним із наслідків якого було його інтенсивне заселення вихідцями з інших земель, переважно латинниками.

Щоб з'ясувати територіальні рамки намісництва, звернемося до меж Шаргородського ключа, котрий, найімовірніше, покривав тутешню мережу церков. Маєтковий ключ утворився тут наприкінці XVI ст. із Карчмарівської волості, колишньої власності Кам'янецької римо-католицької дієцезії. 1578 р. польський король надав згадану волость у пожиттєве володіння Янові Замойському, й через кілька років канцлер домігся дідичних прав на неї. До складу Шаргородського ключа,

а вірогідно, й Шаргородського намісництва, увішли сс. Білів (Білини), Виросла, Галишів, Гальчинці, Жорнівка (Довгівці), Заклинці, Канчинці (Кавчинці), Карачова Лука, Каришків (на південь від Копайгорода), Княжа Лука, Карчмарівці (Кацмазів), Кунатківці, Лозова, Лука, Мовчани, Мольбушка, Пасенків (Пасенки), Перепильчинці, Попівці, Степанівці, Чоропова (Топорова), Яришків[189]. Враховуючи сталість адміністративних структур Православної церкви на Поділлі, можемо ствердити, що в першій половині XVII ст. до Шаргородського намісництва могли належати від 20 до 40 поселень[190].

У роки Хмельниччини й Руїни маємо небагато свідчень про структуру парафіяльної мережі Шаргородського намісництва. У книзі рукоположених Львівської єпархії[191] під 1670—1671 і 1674 рр., вписано акти свячень клириків до парафіяльних храмів у Білій, Каришкові та Шаргороді[192]. Ці відомості доповнюють подорожні нотатки У. фон Вердума, який 1671 р. нарахував у Шаргороді, де «поміж козаками живуть різні євреї, а також римо-католики», чотири церкви — одну муровану з дзвіницею та три дерев'яних, «усі грецької релігії». Згадує він й інші діючі в той час парафії, котрі, припускаємо, входили до складу Шаргородського намісництва — Копіївці, де була «грецька церква з дерева»; Лозова, «село з руською церквою та попом»; Сліди, що мало «руську церкву»; Черніївці, де стояла «мала церква»[193]. Таким чином, якщо на початку 70-х рр. XVII ст. джерела ще інформують про православні осередки на Шаргородщині та організовані форми церковного життя, то вже на початку 80-х рр., як свідчить реєстр «катедратика» 1680—1686 рр., Шаргородське намісництво фактично припиняє своє існування. Сильні руйнування Шаргорода в другій половині XVII ст. спричинилися до того, що місто як осідок намісництва не функціонувало до початку 1710-х рр. Так, зокрема, ще в липні 1709 р. адміністратор Шаргородської волості говорив про її центр як про «справжню пустку» та місце постою військ[194].

У першій половині XVII ст. частина парафій цього намісництва включно з його адміністративним центром перейшла на унію, тому львівський єпископ був змушений перенести осідок православного намісника у Черніївці. Таким чином, протягом 20-х — 40-х рр. цього століття на цій території паралельно існували два адміністративні утворення з різними церковними юрисдикціями — **Черніївське православне** та **Шаргородське унійне намісництва**. Наприкінці 1616 р. — на початку 1617 р. чотири шаргородські священики розпочали навертати місцевих українців до єдності з Римом. Їхня місійна праця в місті та, можливо, в інших парафіях зумовила появу окремої, незалежної від львівського єпископа, уніатської громади. Цю спільноту складали, очевидно, вірні тих парафій, якими до того адміністрували новонавернені єреї, та частина мирян з інших шаргородських церков. Присутність уніатів у Шаргороді та околиці джерельно підтверджуються ще з 1639 р. Митрополит Рафаїл (Корсак) тоді писав про багатьох православних, котрі

«визнають свої помилки» і приступають до «нашого богослуження» та що в маєтностях Замойських «між двомаста попами до святої унії багато з них схиляються й досі навертаються». Починаючи з 1626 р., з ініціативи Йосифа (Рутського), на базі Шаргородщини було сформовано потужний уніатський анклав — Краснянсько-Шаргородське намісництво[195], котре здогадно існувало до 1648 р.

Від запровадження унії в Шаргороді й до своєї загибелі в серпні 1621 р. намісником (протопопом) був о. Матвій Шаргородський. Відразу після цього або в 1622 р. його місце посів о. Фома Рекшевський (Reksciewski), який обіймав цей уряд щонайдовше до 1624 р. У 1626 р. посаду шаргородського намісника отримав о. Андрій Копитинський (востаннє згадується в 1639 р.)[196]. Протягом кількох подальших десятиліть джерела не документують імен наступних протопопів, і тільки 1669 р. серед учасників Львівського єпархіального собору зустрічаємо о. Леонтія, намісника шаргородського.

Ягільницьке намісництво виникло в Кам'янецькому «крилосі» одним з останніх, приблизно на початку XVII ст. У 1660-х рр., унаслідок дезорганізації організаційних структур єпархії, воно тимчасово перейшло до Львівського «крилосу», а повернулося під юрисдикцію подільського генерального намісника на початку XVIII ст.[197] Парафіяльний склад намісництва та його межі можна визначити лише орієнтовно. Згідно з нотатками консисторського писаря, в 1668—1671 рр. до Ягольницького намісництва були приписані церкви в Бабинцях, Борщеві, Верхняківцях, Сапогові, Свидові, Харитоні(?) та Ягольниці. Ягольницьким намісником у 1669 р. виступає о. Симеон[198]. Особливість намісництва полягала у залежності його територіальної структури від просторового розвитку Борщівського, Улашківського та Ягольницького маєткових ключів, а також економічного й демографічного потенціалу його центру. Ягольниця отримала міські права 1518 р., й наприкінці XVI ст. тут налічувалося 157 будинків, де проживало до 800 мешканців, багато з яких були ремісниками. У 1581 р. містечко стало власністю Лянцкоронських, які збудували тут новий мурований замок і перетворили поселення в адміністративний центр маєткового ключа, що налічував кілька десятків населених пунктів. У часи Хмельниччини та наступної польсько-турецької війни місто зазнало значних руйнувань і людських жертв. 1655 р. його взяли штурмом московські й козацькі загони, протягом 1670-х рр. поблизу нього відбувалися кровопролитні сутички між польськими й турецькими військами[199]. Врешті-решт 1683 р. армія Речі Посполитої остаточно закріпилася в Ягольниці, й містечко утвердило свій статус церковного адміністративного центру. Ягольницьке намісництво фактично покривало територію маєтків Лянцкоронських у цьому регіоні Поділля. Це пояснює доволі дивну, на перший погляд, конфігурацію меж намісництва, котре складалося з кількох не поєднаних між собою анклавів. Навіть такі парафіяльні осередки, як Зозулинці, Колодрібка, Мушкатівка, Збриж, Сапогів,

Синьків, Скала, що традиційно належали до Скальського намісництва, після переходу під коляторську опіку Лянцкоронських опинилися в їхньому «приватному» намісництві. Ряд інших поселень — Бабинці, Борщів, Озеряни, що їх від Ягольниці відділяла територія Скальського та Чортківського намісництв, також «завдячують» своїй появі у переліку парафій Ягольницького намісництва належністю до маєтків цього шляхетського роду.

Язловецьке намісництво охоплювало переважно колишню частину Язловецького повіту, розташованого на західній межі Подільського й Руського воєводств, яка впиралася в р. Стрипу, а зі сходу омивалася водами Серету. Тому певний період (принаймні, протягом 60-х рр. XVII ст.) це намісництво було «приписане» до Львівського «крилосу». У той час воно розміщувалося на території дуже потужного в XVII ст. Язловецького маєткового ключа. Центр намісництва — місто Язловець — вже у XVI ст. отримав магдебурзьке право і став важливим торговельним центром на Західному Поділлі. У 1578 р. його населення становило понад 1200 мешканців. У. фон Вердум у січні 1672 р. побачив у місті три храми — один у середмісті та два на передмістях[200]. Нотатки в метриці рукоположених за 1668 і 1671 рр. відносять до складу Язловецького намісництва парафії Більче і Пилястів(?). Відомо, що місцевим намісником у 1669 р. був о. Андрій[201]. Особливістю формування території Язловецького намісництва у XVII ст. було використання структури приватношляхетської власності для розбудови парафіяльної мережі. Границі намісництва назагал збігалися з межами маєтків Яна Радзивилла та його наступників, які володіли Язловецьким ключем з початку XVII ст.

Парафіяльна мережа

Для XIV—XV ст. практично відсутні відомості про парафіяльну мережу Православної церкви на Поділлі. Знаходимо тільки окремі згадки про руські храми, що вціліли до наших днів. Зокрема, з другої половини XIV — початку XV ст. походить церква Св. Миколая у с. Збручанське[202] колишнього Скальського намісництва. Польський дослідник Леон Бялковський у гродських та земських книгах Кам'янця XVI ст. виявив нотатки лише про 19 українських парафій на Поділлі[203]. Інший польський учений — Александер Яблоновський — у поборовому реєстрі Подільського воєводства 1583 р. нарахував 54 православних парохів. Пересічно один священик припадав на чотири села, однак у містах було здебільшого по одному парохові, хоча траплялися й винятки: в Кам'янці душпастирювало п'ять «руських попів», у Хмельнику та Скалі — по три, у Барі, Сатанові та Язлівці — по два[204]. Сучасні дослідження показують, що протягом XVI ст. у Подільському воєводстві могло бути щонайменше 208 православних парафій. За обчисленнями М. Крикуна, у XVI ст. до Кам'янецького повіту належало 223 документально зафіксовані поселення, до Червоногродського — 38,

Барського — 78, Летичівського — 36, Меджибізького — 93, Хмільницького — 35 (усього — 503)[205]. На наше переконання, при визначенні парафіяльної мережі Православної церкви на Поділлі треба виходити саме з цих статистичних даних, не забуваючи, однак, що далеко не в кожному поселенні діяла церква (з іншого боку, існували ряд містечок, які мали по кілька православних храмів).

І все ж, є підстави стверджувати, що парафіяльна мережа Кам'янецького «крилосу» була набагато густішою. На таке припущення нас наштовхують студії над розвитком мережі православних церков Перемишльської та Холмської єпархій XVI ст. Згідно з підрахунками Здзіслава Будзинського, в Сяноцькій землі на зламі XV—XVI ст. парафіяльна мережа Православної церкви була вже досить потужною (одна церква на два поселення). Загалом у Перемишльській єпархії, як з'ясувалося, в той самий час діяло 550—600 церков, число яких на кінець XVI ст. зросло до 700—750, а в 1693 р. — до 1120, що майже вдвічі більше, ніж традиційно вважалося. На Лемківщині XVIII ст. одна унійна парафія охоплювала 1,3—1,4 поселення, тобто церкви існували в більшості сіл і містечок[206]. У сусідній Холмській єпархії, в межах Белзького воєводства, на одну сільську православну парафію припадало 1,7—1,8 поселення[207]. Якщо припустити, що за аналогічним принципом змінювалася парафіяльна мережа й у Львівській єпархії і, зокрема, на Поділлі, то можемо попередньо говорити про значно більшу кількість церков у Кам'янецькому «крилосі».

Єдиними джерелами, на основі яких вдається частково реконструювати парафіяльну мережу Кам'янецького «крилосу» до початку XVIII ст., є реєстр «катедратика» 1680 р. та «дефтер» 1681—1682 рр. Турецьке джерело зафіксувало на Поділлі 868 поселень, в яких жило 37 596 мешканців, тобто на третину менше, ніж напередодні окупації. З цих поселень лише 31,9 % були залюдненими, переважно в Червоногродському повіті і вздовж берега Дністра. До найвелелюдніших містечок (понад 400 жителів) у період турецького панування належали Кам'янець, Меджибіж, Чортків, Могилів, Сатанів, Біла, Пирогівці, Жванець, Калюс, Хребтіїв, Вільховець, Язловець, Воробіївка і Терешівці[208]. Велика частина цих поселень фігурує і в реєстрі «катедратика» 1680 р., — він називає 242 парафії, які розташовувалися дуже нерівномірно, переважно в тих самих регіонах, де, відповідно до «дефтера», залишилося місцеве населення. Добре розвинуту мережу діючих церков спостерігаємо в Кам'янецькому (66 храмів), Язловецькому (54 храми), Меджибізькому (52 храми) та Ягольницькому (17 храмів) намісництвах. Тільки частково збереглася вона в Скальському (27 храмів) та Барському (24 храми) намісництвах. Практично зруйнованою виявилася організаційна структура Гусятинського та Сатанівського намісництв (по 7 храмів), і зовсім не функціонували парафії в Могилівському та Шаргородському намісництвах[209], які до того були важливими осередками релігійного життя православних на Поділлі.

Тривкість мережі парафіяльних церков у період турецької окупації доводить не лише реєстр 1680 р., але й записи в найдавнішій книзі рукоположених Львівської єпархії. Протягом 1681—1700 рр. тут занотовано низку свячень кандидатів на парохів з Кам'янецького «крилосу», здійснених Йосифом (Шумлянським). 1681 р. було рукоположено кліріка з Бара (Барське намісництво), 1688 р. — кандидата на Преображенську парафію в Гусятині (Гусятинське намісництво), 1689 р. — неопресвітерів з Язлівця (Язловецьке намісництво), Бара (Святомикільська парафія) та Попівців (Барське намісництво). Наступного року єрейські свячення з рук цього ж єпископа отримали парохи Меджибожа і Хмільника Меджибізького намісництва, в 1693 та 1695 рр. — Сатанова Сатанівського намісництва, в 1698 р. — Новоконстантинова Летичівського намісництва. Останні рукоположення духовних кандидатів з Поділля перед «Кам'янецькою реконкістою» відбулися протягом 1700 р., завдяки чому були обсаджені парафії в Вільховці, Китайгороді, Княгинині й Слобідці Кам'янець-Подільського намісництва та Плоскирові Меджибізького намісництва[210].

Простежується регіональна відмінність у територіальному розміщенні поселень. У Червоногродському повіті було ліквідовано лише 19 із 172 поселень, тоді як у Кам'янецькому — вже 50 із 357. Певна річ, їх було значно більше, однак докладно з'ясувати чисельність тогочасних церков не видається можливим. Проїжджаючи Поділлям, У. фон Вердум зауважив православні храми тільки в окремих поселеннях[211]. Нотатки цього мандрівника підтверджуються матеріалами генеральної візитації 1730—1733 рр., де згадано 31 церкву, збудовану не пізніше кінця XVII ст.: 7 — у Кам'янець-Подільському намісництві, по 4 — у Сатанівському та Язловецькому, по 3 — у Городоцькому та Солобківському, 2 — у Шаргородському, по одному — ще у вісьми намісництвах.

На початок XVIII ст. приблизно п'ята частина існуючих у середині XVII ст. поселень (196 із 1102) зникли назавжди[212], що, природно, спричинило й радикальну редукцію парафіяльної мережі. Проте з поверненням Кам'янецького «крилосу» під юрисдикцію Йосифа (Шумлянського) парафіяльна мережа почала динамічно відновлюватися (лише за один 1700 р. тут було збудовано 40 українських храмів[213]). У рік смерті Шумлянського (1708) Львівська єпархія на Поділлі вже контролювала 380 парафій[214], що визнали зверхність Римського Апостольського престолу.

* * *

Територіальний розвиток організаційної структури Православної церкви на Поділлі до кінця XVII ст. показує, яке важливе значення для Київської митрополії й, зокрема, Галицької (Львівської) єпархії мала давньоруська державна традиція. Київська держава та її удільні князівства не тільки стали основою для фундації в їхніх межах нових єпархій, але й після втрати своєї незалежності передали у спадок місцевим

Церквам той культурний, політичний і духовний етос, що протягом багатьох століть у рамках єпархіальних структур живив і підтримував автентичну руську (давньоукраїнську) традицію. Приклад Поділля яскраво доводить, що за умови наявності «симфонії» (гармонійних стосунків між Церквою та державою) релігійне життя автохтонного населення могло розвиватися в своєму природному руслі, обмеженому звичними «берегами» Галицько-Волинського князівства. Навіть анексія Польщею «правом меча» цього державного утворення та ліквідація Галицької митрополії в середині XIV ст. не поставили перед загрозою існування Православної церкви. Виникнення Подільського князівства та незалежницькі амбіції його сюзеренів князів Коріатовичів виявились достатнім аргументом для трансформації організаційних структур Православної церкви у Подільську єпархію, швидке закриття котрої було зумовлено ліквідацією автономії Поділля та включенням її теренів до Корони Польської. Попри складну політичну ситуацію (міжусобиці, татарське панування, війни із сусідами) та релігійне протистояння з латинниками і київським митрополитом, українській єрархії після втрати Галицько-Волинським князівством своєї незалежності вдалося зберегти цілісність території Галицької єпархії, утримавши за собою важливу складову — Пониззя (Поділля), яке у рамках Кам'янецького «крилосу» традиційно зберігало в своєму церковно-адміністративному устрої архаїчні риси земельного устрою Галицько-Волинської Русі. Утиски, переслідування й урешті-решт фактична ліквідація Львівського єпископства протягом XV — першої третини XVI ст. спричинилися лише до чіткішого окреслення еклезіального статусу Поділля як невід'ємної частини Галицької єпархії.

У середині XV ст. на Поділлі усталилася нова структура єпархіального управління, що опиралася на Кам'янецький «крилос» — адміністративно-територіальне утворення на чолі з генеральним намісником. Цей «крилос» разом з іншими двома «крилосами» — Галицьким і Львівським — формував тричленну структуру Львівської єпархії. Інститут генерального намісника був проміжною ланкою в управлінні єпархії, котра поєднувала львівського владику з намісниками та парафіяльним духовенством на Поділлі. Кам'янецький «крилос» початково (XV—XVI ст.) складався щонайменше з трьох намісництв — Кам'янецького, Сатанівського та Скальського, які свій «родовід» виводили від давніх волостей (повітів) та удільних князівств. Розвиток організаційної структури Православної церкви вимагав розбудови намісницького поділу Кам'янецького «крилосу», що було зумовлено необхідністю дієвішого адміністративного контролю з боку єрархії за життям духовенства та задоволення душпастирських потреб вірних. Тому протягом перших десятиліть XVII ст. на Поділлі з'явилися або ж відродилися ще вісім намісництв — Барське, Гусятинське, Зіньківське (фактично не функціонувало), Могилівське, Сатанівське, Шаргородське (Черніївське), Язловецьке та Ягольницьке. Зі середини XVII і до

20-х рр. XVIII ст. вони визначали інституційне обличчя Кам'янецького «крилосу». Ці намісництва виявляли дивовижну живучість навіть за умов турецької окупації, а їхня номенклатура залишалася незмінною аж до 20-х рр. XVIII ст. Введення у науковий обіг нових джерел церковного походження дало змогу спростувати поширену в історіографії тезу про фактичну ліквідацію в останній чверті XVII ст. на Поділлі організаційної структури Львівської єпархії.

Найбільшим за територією та кількістю парафій було Кам'янецьке намісництво, яким адміністрував генеральний намісник Поділля. Великі його розміри пояснюються прагненням підкреслити dignitas уряду генерального намісника, а також необхідністю матеріального й організаційного забезпечення діяльності численного крилосу, консисторії та духовного суду. Територіальне розміщення намісництв (і, зокрема, вибір їхніх адміністративних центрів) залежало від демографічної ситуації в тому чи іншому регіоні, потужності приватновласницьких володінь. Намісницький поділ Кам'янецького «крилосу» формувався залежно від просторового та інституційного розвитку волостей (повітів), королівських староств і великих приватношляхетських маєтків. Фундація на Поділлі Кам'янецької митрополії Царгородського патріархату не порушила тут організаційної структури Львівської єпархії. Невдале втручання предстоятеля Грецької церкви в юрисдикцію Йосифа (Шумлянського) негативно позначилося на внутрішньому житті Східної церкви, непрямо спровокувавши його перехід під зверхність папського престолу.

Аналіз адміністративного та територіального розвитку Галицької (Львівської) єпархії на Поділлі дозволяє поставити дискусійну тезу про непроминальне, а часто — і визначальне значення організаційних структур Східної церкви для формування релігійних, культурних і етнічних ідентичностей у ранньомодерній Україні. Протягом XV—XVII ст. єпархіальні структури на різних рівнях, від парафії до консисторії, фактично визначали регіональну подільську субкультуру українського етносу. Сцецифікою цього релігійного етосу було його тісне пов'язання з «галицькою» ідентичністю, що сукупно творили ширшу церковну ідентичність у шатах Львівської єпархії — галицько-подільську.

Примітки

[1] Деякі дослідники вказують більш конкретну дату — 992 р.: *Подскальски Г.* Христианство й богословская литература в Киевской Руси (988—1237 гг.). — Изд. 2-е, исправл. й доп. для русского перевода. — Санкт-Петербург, 1996. — С. 56—57.

[2] Полное собрание русских летописей. — Москва—Ленинград, 1963. — Т. 25. — С. 63.

[3] *Щапов Я. Н.* Государство й церковь Древней Руси X—XIII вв. — Москва, 1989. — С. 50—51. (Автор висунув також гіпотезу, що галицьку єпископську кафедру могли перенести з Перемишля, де вона, можливо, була заснована на початку XII ст. [с. 40—41]); *Senyk S. A.* History of the Church in Ukraine. — Rome, 1993. —

Vol. I: To the End of the Thirteenth Century. — P. 137, 142 (дослідниця схиляється до думки, що спершу кафедра могла постати в Звенигороді після 1124 р., на початку князювання Володимирка, а вже згодом, у середині 1150-х рр., її перенесли до Галича, де саме в цей час було зведено кафедральний собор). Загальні відомості про заснування Галицької єпархії подають також: *Щапов Я. Н.* Формирование и развитие церковной организации на Руси в конце XI—XII вв. // Древнейшие государства на территории СССР. — Москва, 1985. — С. 58—62; *Poppe A.* L'organisation diocésaine de la Russie aux XIe—XIIe siècles // Byzantion. — 1970. — Vol. 40. — P. 170—171.

[4] Відомий історик Російської православної церкви митрополит Макарій (Булгаков) відносив дату заснування Галицької єпархії до часів Володимира Великого або, принаймні, Ярослава Мудрого (*Макарий [Булгаков].* История Русской Церкви. — Москва, 1995. — Кн. 2: История Русской Церкви в период совершенной зависимости ее от константинопольского патриарха (988—1240). — С. 32), що не є переконливим. Інший його співвітчизник — Євстахій Голубінський — свого часу припускав, що Галицьке владицтво було відкрите перед 1165 р. (*Голубинский Е.* История Русской Церкви. — Москва, 1997. — Т. 1: Период первый, киевский или домонгольский. — Ч. 1. — С. 338; див. також с. 332—342).

[5] Територіальне розміщення руських єпархій детально аналізує: *Poppe A.* L'organisation diocésaine de la Russie... — P. 165—217; *Ejusd.* Werdegang der Diözesanstruktur der Kiever Metropolitankirche in den ersten drei Jahrhunderten der Christianisierung der Ostslaven // Tausend Jahre Christentum in Rusland: Zum Millennium der Taufe der Kiever Rus'. — Göttingen, 1988. — S. 251—290.

[6] Про генезу, етимологію та семантику топоніма «Поділля», перша згадка про яке сягає 60-х рр. XIV ст., див.: *Дашкевич Я. Р.* Поділля: виникнення і значення назви // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. — Кам'янець-Подільський, 1990. — С. 58—60. (Автор доходить висновку, що ця назва відображає географічні реалії й означає «країна долин»). Формування території Поділля простежено в: *Крикун Н. Г.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV—XVIII вв. Границы воеводств в светле источников. — Киев, 1992. — С. 6—39.

[7] *Винокур І. С.* Південне пограниччя Галицького князівства і Пониззя // Галич і Галицька земля: Зб. наук. праць. — Львів, 1997. — С. 34. Деякі російські медієвісти ставлять під сумнів залежність Пониззя від галицьких князів, хоча і визнають, що «Галич завжди намагався взяти цю територію під свій контроль, позаяк уважав Пониззя своїм, галицьким». (Див.: *Майоров А. В.* Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. — Санкт-Петербург, 2001. — С. 235—236).

[8] *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. — Львів, 1999. — С. 23 (карта «Галицько-Волинське князівство у другій половині XIII ст.»), 25.

[9] *Майоров А. В.* Галицко-Волынская Русь... — С. 229—230; *Тимощук Б. О.* Давньоруська Буковина. — Київ, 1982. — С. 131—140, 181.

[10] *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. — С. 27.

[11] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Київ, 1993. — Т. 4. — С. 89; Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. 1376—1430. — Crakoviae, 1882. — P. 37—39.

[12] *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu / Pod red. F. Kiryka. — Kraków, 2000. — S. 48.

[13] *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą... — S. 11.

[14] *Крикун Н.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины... — С. 6—7. Докладний опис границь воєводства подано на с. 9—30.

[15] *Мицько І.* Cherchez la femme або генеалогічний аспект історії Подільської держави // Семінарій «Княжі часи». — Львів, 2002. — С. 32.

[16] *Русина О. В.* Україна під татарами і Литвою. — Київ, 1998. — С. 55—56.

[17] *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą... — S. 16, 23.

[18] Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою коммиссиею. — Санкт-Петербург, 1862. — Т. 9: VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. — С. XIII, XV.

[19] *Майоров А. В.* Галицко-Волынская Русь... — С. 236; *Ровінський В., Михапчук О.* Православіє на Поділлі. Історичні нариси. — Кам'янець-Подільський, 1995. — С. 13.

[20] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Київ, 1994. — Т. 5. — С. 460—461.

[21] *Доронович М.* Исторический очерк предградья г. Каменца-Подольского Русских фольварок. — Каменец-Подольский, 1883. — С. 215—218; *Пламеницька О. А.* Християнські святині Кам'янця на Поділлі. — Київ, 2001. — С. 20—21, 120.

[22] Ширше історію Галицької митрополії XIV ст. висвітлено в: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Київ, 1993. — Т. 3. — С. 539—545; *Гудзяк Б.* Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. — Львів, 2000. — С. 7—8; *Кметь В.* Юрисдикційний статус та організаційна структура Галицької (Львівської) єпархії (XII — середина XVI століття) // Ковчег. Наук. зб. із церковної історії. — Львів, 2001. — Ч. 3. — С. 136—137; *Назарко І.* Галицька митрополія // Записки Чину Святого Василія Великого. — Рим, 1958. — Т. 9. — Ч. 3. — С. 173—189; *Рудович І.* Коротка исторія Галицко-Львовскои єпархій. (На основѣ грецкихъ жерелъ и иншихъ новѣйшихъ подручниковъ. — Жовква, 1902; *Chodynicki K.* Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370—1632. — Warszawa, 1934. — C. 3—7; *Stasiw M.* Metropolia Haliciensis (Eius historia et iuridica forma). — Romae, 1960.

[23] Грамоти XIV ст. / Упор., вступна стаття, коментарі і словники-покажчики М. М. Пещак. — Київ, 1974. — С. 49—53 (док. № 24); *Abraham W.* Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim // Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250-tej rocznicy założenia uniwersytetu lwowskiego przez króla Jana Kazimierza r. 1661, wydana przez członków uniwersytetu. — Lwów, 1912. — T. 1. — S. 1—25; *Kumor B.* Kamieniecka diecezja // Encekłopedia Katolicka. — Lublin, 2000. — T. 8. — Kol. 452—453; *Trajdos T.* Kościół katolicki na Podolu (1340—1434) // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu / Pod red. F. Kiryka. — Kraków, 2000. — S. 131, 147, 153—155.

[24] *Востоков А.* Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музеума. — Санкт-Петербург, 1842. — С. 514; *Fijałek J.* Biskupstwa greckie w ziemiach ruskich od połowy w. XIV na podstawie źródeł greckich // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1897. — R. 11. — S. 61—62.

[25] Цит. за: *Головацкий Я.* Львовская руская епархия перед стома леты, описана по донесенню, поданому до Римской курии Преосвященнейшим Львом Шептицким, Епископом Львовским, Галицким й Каменецким. — Львов, 1860. — С. 12. Див. також відповідний абзац оригіналу реляції, опубл. у: *Петрушевич А. С.* Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года. — Львов, 1887. — Ч. 1. — С. 224. Копію звіту, надісланого до Риму, віднайшов о. Атанасій Великий: Relatio Episcopi Leopoliensis Leonis Szeptyckyj de statu eparchiarum suarum. 1761 // Epistolae metropolitarum kioviensium catholicorum: Leonis Ludovici Szeptyckyj, metropolitae kioviensis catholici (1778—1779) / Ed. A. G. Welykyj. — Romae, 1970. — P. 33. Фрагмент реляції в списку XIX ст. виявлено у: Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАЛ), ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів), оп. 46, спр. 965, арк. 5—5 зв.

[26] На час генеральної візитації 1730—1733 рр. до Львівської єпархії належали вісім деканатів (понад 200 церков) Брацлавського офіціалату: *Скочиляс І.* Адмі-

ністративно-територіальний устрій Львівської єпархії в першій половині XVIII ст.: межі єпархії, поділ на офіціалати та деканати (спроба картографування) // Картографія та історія України: Зб. наук. праць. — Львів—Київ—Нью-Йорк, 2000. — С. 152. Див. також: Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. — Санкт-Петербург, 1907. — Т. 2: 1701—1839. — С. 45, 138, 155, 176.

[27] *С[ецинский] Е.* Церковно-иерархическия отношения Подолии к Киевской и Галицкой митрополиям // Подольские епархиальные ведомости. Неоффициальная часть. — 1899. — 6 ноября. — № 45. — С. 1106—1108.

[28] *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 38.

[29] *Крикун М. Г.* Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // Проблеми слов'янознавства. — Львів, 1990. — Вип. 42: Історія зарубіжних слов'янських народів. — С. 24—28.

[30] Окремі аспекти формування Подільського воєводства простежено в: *Крикун М.* Земські уряди на українських землях у XV—XVIII століттях // Записки НТШ. — Львів, 1994. — Т. 228. — С. 94—99.

[31] Виникненню Львівської єпархії та її подальшим організаційним трансформаціям, до кінця XVI ст. включно, присвячена стаття: *Кметь В.* Юрисдикційний статус та організаційна структура... — С. 131—155.

[32] *Bieńkowski L.* Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce // Kościół w Polsce. — Kraków, 1969. — T. 2: Wieki XVI—XVIII. — S. 914.

[33] Загальні відомості про територію Львівської єпархії у цей період подають: *Покровский И.* Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. — Казань, 1897. — Т. I. — С. 28—41, 388—407; *Bieńkowski L.* Organizacja Kościoła Wschodniego... — S. 796—797.

[34] *Bieńkowski L.* Organizacja Kościoła Wschodniego... — S. 864. Вітольд Колбук коригує дані Людомира Беньковського, стверджуючи, що Львівська єпархія в той час обіймала 45,8 тис. км^2 (*Kałbuk W.* Kościoły Wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772—1914. — Lublin, 1992. — S. 56; *Ejusd.* Kościoły Wschodnie w Rzeczypospolitey około 1772 roku. Struktury administracyjne. — Lublin, 1998. — S. 33).

[35] *Крикун Н.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины... — С. 29; *Bieńkowski L.* Organizacja Kościoła Wschodniego... — S. 815.

[36] *Голубинский Е.* История Русской Церкви. — С. 383, 385—386.

[37] На можливість трансформації Подільського «крилосу» Галицької єпархії в окреме владицтво вказує приклад фундації Смоленської єпископії, заснованої 1137 р. шляхом виокремлення Смоленського намісництва («крилосу») Переяславської єпархії в самостійну церковну провінцію. Це доводить, що поява нових церковних структур за умови князівської ініціативи в еклезіальних реаліях Київської церкви часів середньовіччя була цілком можливою. (Див.: *Поппэ А. В.* Учредительная грамота Смоленской епископии // Археографический ежегодник за 1965 год. — Москва, 1966. — С. 59—71; *Щапов Я. Н.* Смоленский устав князя Ростислава Мстиславича // Археографический ежегодник за 1962 год. — Москва, 1963. — С. 37—47).

[38] Архив Юго-Западной России, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі — АЮЗР). — Киев, 1904. — Ч. I: Акты об унии и состоянии Православной Церкви с половины XVII века. — Т. 10. — С. 16—17 (док. № VII). Див. також: *Кметь В.* Документи до біографії першого львівського владики Макарія (Тучапського) в актах Коронної Метрики // Наукові зошити Історичного факультету [Львівського національного ун-ту]. — Львів, 2000. — Вип. 3. — С. 20; *Чистович И.* Очерк истории западно-русской Церкви. — Санкт-Петербург, 1882. — Ч. I. — С. 180.

[39] *С[ецинский] Е.* Церковно-иерархическия отношения Подолии... — С. 1106.

[40] Український переклад універсалу Жигимонта III наведено у: *Великий А. Г.* З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. — Рим—Львів, 1999. — Т. III: XIV—XV—XVI ст. — С. 185—186.

[41] *Bieńkowski L.* Organizacja Kościoła Wschodniego... — S. 796.

[42] *Кметь В.* Документи до біографії... — С. 20—21, 23; *С[ецинский] Е.* Церковно-иерархическия отношения Подолии... — С. 1106; *Ульяновський В. І.* Історія Церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. — Київ, 1994. — Кн. 1: Середина XV — кінець XVI століття. — С. 85, 89.

[43] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою коммиссиею (далі — АЗР). — Санкт-Петербург, 1848. — Т. 2. — С. 364 (док. № 201).

[44] Цієї гіпотези дотримуються, зокрема: *Гудзяк Б.* Криза і реформа... — С. 63—64; *Gudziak B. A.* Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest. — Cambridge (Mass.), 1998. — P. 46—47; *Bieńkowski L.* Organizacja Kościoła Wschodniego... — S. 796.

[45] *Bieńkowski L.* Organizacja Kościoła Wschodniego... — S. 795.

[46] Цит. за: *Головацкий Я.* Львовская руская епархия... — С. 8. Див. також: ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 46, спр. 965, арк. 1 зв. — 2; *Петрушевич А. С.* Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года... — С. 220; Relatio Episcopi Leopoliensis... — P. 29.

[47] *Лобатынский С.* Іеремія Тиссаровскій, епископъ. львовскій, галицкій и Каменець-Подольскій // Подольские епархиальные ведомости. Отдел второй, неоффициальный. — 1872. — 1 декабря. — № 23. — С. 811; Іеремія Тиссаровскій, епископъ Львовскій и екзархъ // Литовские епархиальные ведомости. — 1878. — № 4. — С. 111.

[48] АЮЗР. — Ч. I. — Т. 10. — С. 632—633 (док. № CCXXXVI); *Szaraniewicz. I.* Patriarchat wschodni wobec kościoła ruskiego i Rzeczy Pospolitej Polskiej z źródeł współczesnych (osobne odbicie z Rozpraw Akademii Umiejętności, t. VIII i X). — Kraków, 1879. — S. 117.

[49] Припускають, що в перші роки турецької окупації Поділля Шумлянський міг навіть відвідувати свою катедру в Кам'янці. Див.: *С[ецинский] Е.* Церковно-иерархическия отношения Подолии... — С. 1110.

[50] Національний музей у Львові, відділ рукописів та стародруків (далі — НМЛ), Ркк-89, арк. 34.

[51] *Ровінський В., Миханчук О.* Православіє на Подолії... — С. 93.

[52] *Крикун М. Г.* Подільський козацький полк: періоди існування та полковники // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12—13 жовтня 1995 р.). — Львів—Люблін, 1996. — С. 123—142.

[53] Різні аспекти його діяльності проаналізовано в: *Крикун М. Г.* З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // Записки НТШ. — Львів, 1997. — Т. 233. — С. 398—441; *Його ж.* Остап Гоголь — гетьман козацтва Правобережної України // Україна модерна. — Львів, 1999. — Ч. 2—3. — С. 37—58. Там само наведено вичерпну бібліографію проблеми.

[54] Обставини перебування Шумлянського в Могилеві описує «Літопис Самовидця»: «А поколя орда вишла на Украïну, приехал у свою єпархію єпископ львовскій Іосиф Шумлянскій до Могилева Дністрового, которого росказал гетман Дорошенко силою провадити в Чигирин зовсім, которого и взято в Могилеві з великою жалостію усего народу, зостаючого на той час у Могилеві [...]. Которого,

запровадивши в Чигирин, немного державши, Дорошенко отпустил, за стараніем отца метрополити [...]». (Цит. за: Літопис Самовидця / Підгот. І. Дзира. — Київ, 1971. — С. 111).

[55] Цей надзвичайно цікавий епізод у церковній історії Поділля буде розглянуто в окремій статті.

[56] Згадані події описано в: *Антонович В.* Що принесла Україні унія. Стан Української Православної Церкви від половини XVII до кінця XVIII ст. — Вінніпег, 1991. — С. 38—39.

[57] НМЛ, Ркк-89, с. 1, 7, 11, 15—16, 22, 106.

[58] Обставини відкритого переходу Йосифа (Шумлянського) на унію вказано в: *Pelesz J.* Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von der Altesten Zeiten bis auf die Gegenwart. — Wien, 1880. — T. 2: Von der Wiederherrschtellung der Union mit Rom bis auf die Gegenwart (1596—1879). — S. 340—341.

[59] Див., наприклад: *Śliwa T.* Kościół unicki w Polsce w latach 1596—1696 // Historia Kościoła w Polsce. — Poznań—Warszawa, 1974. — T. 1: Do roku 1764. — Cz. 2: Od roku 1506. — S. 460—461.

[60] НМЛ, Ркл-59, арк. 11 зв.

[61] Źródła dziejowe. — Warszawa, 1889. — T. XIX. — S. 106.

[62] *Доронович М.* Исторический очерк предградья... — С. 184; *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 51—53; *Синицкий Д.* Свято-Троицкий первоклассный монастырь // Подольские епархиальные ведомости. — 1868. — № 18. — С. 11.

[63] *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 109—110; *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский. Историческое описание. — Киев, 1895. — С. 135; *Сіцінський Є.* Мурованi церкви на Поділлю. — Львів—Кам'янець-Подільський, 1925. — С. 48.

[64] Цит. за: ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 46, спр. 965, арк. 5 зв. Див. також: *Головацкий Я.* Львовская руская епархия... — С. 14; *Петрушевич А. С.* Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года... — С. 225; Relatio Episcopi Leopoliensis... — P. 34.

[65] АЮЗР. — Киев, 1886. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 568—571, 573, 577.

[66] *Крикун М. Г.* Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Київ, 1993. — Вип. 2. — С. 202—203, 234, 236—237, 258.

[67] *Kumor B.* Kamieniecka diecezja... — Kol. 453.

[68] *Котляр Н. Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. — Киев, 1985. — С. 77—78.

[69] *Голубинский Е.* История Русской Церкви. — С. 386.

[70] НМЛ, Ркл-199, арк. 6 зв.

[71] НМЛ, Ркл-144, арк. 20—21.

[72] *Винокур І. С., Горішній П. А.* Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський, 1994. — С. 27; *Винокур І. С.* Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя. — Київ—Одеса, 1985. — С. 96; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. — С. 52.

[73] *Сецинский Е.* Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI археологического съезда. — Москва, 1901. — С. 294—295.

[74] *Крикун М. Г.* Початки подільського повітового устрою // Проблеми української історичної медієвістики. — Київ, 1990. — С. 35—36.

[75] Investitura Hryczkonis super namystnikowstwo // Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD), Metryka Koronna, ks. 17, k. 266—266 v. Опубл. у: Matricularum Regni Poloniae Summaria / Ed. T. Wierzbowski (далі — MRPS). — Varsoviae, 1908. — P. III. — P. 8 (док. № 119).

[76] АЮЗР. — Ч. І. — Т. 10. — С. 14—15 (док. № VI); *Грушевський М.* Дозвіл кор. Жигимонта митнику Петрашку на перепродажу с. Крогульця камінецькому намістнику Григорию 1509 р. // Записки НТШ. — 1896. — Т. 11. — Кн. 3. — С. 1—2 (розд. «Miscellanea»).

[77] MRPS. — Varsoviae, 1912. — P. IV. — Vol. 2. — P. 136 (док. № 10831), 148 (док. № 11069); *Białkowski L.* Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze. — Warszawa, 1920. — S. 91.

[78] Цит. за: *Białkowski L.* Podole w XVI wieku... — S. 91—92.

[79] *Białkowski L.* Podole w XVI wieku... — S. 92.

[80] *Ровінський В., Миханчук О.* Православіє на Подолії... — С. 92; *С[ецинский] Е.* Церковно-иерархическия отношения Подолии... — С. 1109; *Bieńkowski L.* Organizacja Kościoła Wschodniego... — S. 234, 238, 241, 243.

[81] Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії (Х — початок XVII ст.): Зб. док. і мат. — Київ, 1988. — С. 144 (док. № 102); *Ровінський В., Миханчук О.* Православіє на Подолії... — С. 92; *С[ецинский] Е.* Церковно-иерархическия отношения Подолии... — С. 1109; *Białkowski L.* Podole w XVI wieku... — S. 92.

[82] *Ровінський В., Миханчук О.* Православіє на Подолії... — С. 93.

[83] ЦДІАЛ, ф. 17 (Теребовлянський гродський суд), оп. 1, спр. 136, с. 152; АЮЗР. — Ч. 1. — Т. 10. —С. 305.

[84] НМЛ, Ркк-151, с. 24, 30.

[85] ЦДІАЛ, ф. 129 (Львівський Ставропігійський Інститут), ф. 129, оп. 1, спр. 706, арк. 1—1 зв. Документ опубл. в: АЮЗР. — Ч. 1. — Т. 10. — С. 727—728 (док. № CCLXIII). Див. також: *Андрусяк М.* Львівський єпископ Йосиф Шумлянський та його змагання за права для духовенства й об'єднання Церков // Логос. — Йорктон, 1979. — Т. 30. — Ч. 4. — С. 292.

[86] АЮЗР. — Киев, 1886. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 568.

[87] АЮЗР. — Киев, 1871. — Ч. 1. — Т. 4. — С. 217—220 (док. № XCIX—C). Про єпархіальний собор у Кам'янці згадано в: *Andrusiak M.* Józef Szumlański, pierwszy biskup unicki lwowski (1667—1708). Zarys biograficzny. — Lwów, 1934. — S. 122; *Андрусяк М.* Львівський єпископ Йосиф Шумлянський... — Т. 30. — Ч. 3. — С. 212.

[88] *Винокур І. С., Петров М. Б.* Про час виникнення Кам'янця: погляди дослідників // Кам'янеччина в контексті історії Поділля: Наук. зб. — Кам'янець-Подільський, 1997. — Т. 1. — С. 53—61.

[89] *Винокур І., Петров М.* До початку історії Кам'янця-Подільського // Mappa Mundi: Зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів—Київ—Нью-Йорк, 1996. — С. 118.

[90] *Кметь В.* Юрисдикційний статус та організаційна структура... — С. 137—140.

[91] Про забудову середньовічного Кам'янця див.: *Ківільша Г. Б.* Дослідження житлової забудови на Центральній площі в Кам'янці-Подільському // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції (Секція історії дожовтневого періоду). — Кам'янець-Подільський, 1985. — С. 77—78; *Нельговский Ю. А.* Историко-архитектурные исследования заповедника в Каменце-Подольском // Реконструкция центров исторических городов. — Киев, 1974. — С. 90—94; *Его же.* О древней застройке города Каменца-Подольского // Проблемы современной архитектуры и историческое наследие Украины. — Киев, 1979. — С. 88—95; *Петров М. Б.* До питання про соціальну топографію Кам'янця-Подільського у другій половині XV — 60-х роках XVII ст. // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції... — С. 74—75; *Пламеницкая О. А.* К вопросу исследования средневековой застройки Каменца-Подольского // Вопросы формообразования

в современной архитектуре: Сб. — Киев, 1983. — С. 104—108; *Пламеницька О. А.* Середньовічна житлова забудова Кам'янця-Подільського // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 1987. — № 3. — С. 128—134.

[92] *Винокур І., Петров М.* До початку історії Кам'янця-Подільського... — С. 127; *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 25; *Троицкий П.* Каменецкий кафедральний Свято-Иоанно-Предтеченский собор // Подольские епархиальные ведомости. — 1862. — № 2. — С. 28—29. Зберігся переказ, за яким храм Св. Йоана постав у часи князів Коріатовичів (*Ровінський В., Миханчук О.* Православіє на Подолії... — С. 26).

[93] *Мандзій А.* Архітектурно-археологічні дослідження КПФ 1991—94 років у старому місті Кам'янця-Подільського // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 1995. — С. 152—153.

[94] *Винокур І., Петров М.* До початку історії Кам'янця-Подільського... — С. 128.

[95] *Бевз В.* Попередні дослідження церкви Св. Трійці в місті Кам'янці на Поділлі // Вісник Інституту «Укрзахідпроектреставрація». — Львів, 1995. — Ч. 3. — С. 34—35, 38—39.

[96] *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 25—27, 51; *Синицкий Д.* Каменецкий Свято-Троцкий первоклассный монастырь. — Каменец-Подольский, 1882. — С. 586; *Ровінський В., Миханчук О.* Православіє на Подолії... — С. 13.

[97] Залишки фундаментів Воскресенської обителі докладно описано в: *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 20—21.

[98] *Винокур І. С.* Історія лісостепового Подністров'я... — С. 103; УІЖ. — 1992. — № 2. — С. 11.

[99] *Kiryk F.* Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego // Kamieniec Podolski... — T. I. — S. 74, 78.

[100] Żródła dziejowe. — S. 69.

[101] *Вердум, фон У.* Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство Польське... / Перекл. з нім. та передм. І. І. Сварника // Жовтень. — Львів, 1983. — № 9. — С. 99. (Див. також видання «Щоденника» мовою оригіналу та в перекладі англійською: Habsburgs and Zaporozhian Cossacks: The Diary of Erich Lassota von Steblau 1594. — Littleton (Colo.), 1975. — P. 74—78; Tagebuch des Erich Lassota von Steblau. — Halle, 1866. — S. 203—206).

[102] На їхній джерелознавчий потенціал звернено увагу в: *Скочиляс І.* Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів Львівської єпархії за владицтва Йосифа Шумлянського // Записки НТШ. — Львів, 2000. — Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — С. 530—589.

[103] Akta schedy katedratyku 1680 г. // НМЛ, Ркл-157, арк. 43 зв.

[104] *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 88—89.

[105] *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672—1699. — Warszawa, 1994. — S. 195.

[106] АЮЗР. — Ч. І. — Т. 10. — С. 755, 757 (док. № CCLXXVI).

[107] «В Камянцю зостало християн русі, ормян, которіе собі упросили: русь три церкви, а ормяне одну церков, и то с трудностю великою їх набоженство управуется» (Літопис Самовидця... — С. 115).

[108] *Колодзєйчик Д.* Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672—1699 років // Український археографічний щорічник. — Київ, 1992. — Вип. 1. — С. 114—115; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim... — S. 115, 140—141, 145, 188—189, 199.

[109] АЮЗР. — Ч. 7. — Т. І. — С. 568—571, 573, 577.

[110] НМЛ, Ркл-11, арк. 350 зв. — 351.

[111] *Доронович М.* Исторический очерк предградья... — С. 184; *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 51—53; *Синицкий Д.* Свято-Троицкий первоклассный монастырь. — С. 11.

[112] *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. — Львов, 1874. — С. 90; *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский. Историческое описание. — Киев, 1895. — С. 117, 135; *Сіцінський Є.* Муровані церкви на Поділлю. — Львів—Кам'янець—Подільський, 1925.—С. 48.

[113] Цит. за: *Сіцінський Ю.* Оборонні замки Західного Поділля XIV—XVII ст. — Кам'янець-Подільський, 1994. — С. 15. Оригінал документа опубл. у: *Грушевський М.* Опись подільських замків 1494 р. // Записки НТШ. — 1895. — Т. 7. — С. 4, 11. Див. також: *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 38—39.

[114] АЮЗР. — Киев, 1895. — Ч. 1. — Т. 7. — С. 103.

[115] *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 40.

[116] Там же — С. 39—40; *Скочиляс І.* Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів... — С. 582.

[117] Виявлений нами протокол генеральної візитації церкви на Карвасарах від 8 грудня 1791 р. не подає точного датування святині (Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, фонди, Стп-202, арк. 14—19). Див. також: *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 100—102; *Скочиляс І.* Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів... — С. 582.

[118] *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 110—112.

[119] *Сецинский Е.* Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. Каменецкий уезд. — Каменец-Подольский, 1895. — Вып. 1. — С. 20—21.

[120] НМЛ, Ркл-11, арк. 350 зв.—351; *Скочиляс І.* Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів... — С. 582.

[121] *Доронович М.* Исторический очерк предградья... — С. 215—218; *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 20.

[122] *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 102.

[123] *Сіцінський Є.* Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. — Кам'янець на Поділлю, 1994. — С. 19.

[124] *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 106; Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... — С. 117, 130; *Скочиляс І.* Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів... — С. 582.

[125] *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 45—47, 50, 53. Там само наведено скрупульозний архітектурний опис церкви. Див. також: *Троицкий П.* Каменецкий кафедральний Св. Иоанно-Предтеченский собор. — С. 28—29.

[126] Це питання остаточно з'ясовано в: *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 107.

[127] *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 49, 107—108, 120; *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский: Историческое описание. — Киев, 1895. — С. 116—117, 142—143; *Скочиляс І.* Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів... — С. 582.

[128] НМЛ, Ркл-11, арк. 350 зв.; Akta schedy katedratyku... — Арк. 43 зв.; АЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 581; *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 116—119.

[129] АЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 570; *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 115—116; *Сецинский Е.* Исторические сведения о приходах и церквах... — С. 18, 51—52; *Скочиляс І.* Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів... — С. 582.

[130] *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 95—96, 99 (докладний архітектурно-іконографічний опис храму); *Сецинский Е.* Исторические сведения о приходах и церквах... — С. 51—52.

[131] *Сецинский Е.* Исторические сведения о приходах и церквах... — С. 51.

[132] *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 97—98.

[133] Там же. — С. 103—104; *Скочиляс І.* Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів... — С. 582.

[134] Akta schedy katedratyku... — Арк. 43 зв.; *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 119—120; *Скочиляс І.* Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів... — С. 582.

[135] АЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 570—571; *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 113—114; *Скочиляс І.* Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів... — С. 582.

[136] Akta schedy katedratyku... — Арк. 43 зв.; *Пламеницька О. А.* Християнські святині... — С. 120; *Скочиляс І.* Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів... — С. 582.

[137] *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. — С. 201; *Andrusiak M.* Józef Szumlański... — S. 93.

[138] *Ровінський В., Миханчук О.* Православіє на Подолії... — С. 60.

[139] НМЛ, Ркк-89, арк. 31; *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. — С. 194—195; *Szaraniewicz I.* Patriarchat wschodni wobec kościoła ruskiego... — S. 132—133.

[140] *Петрушевич А.* Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год. — Львов, 1891. — С. 598; *Andrusiak M.* Józef Szumlański... — S. 93.

[141] Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim... — S. 76—77, 135.

[142] Подолия. Историческое описание. — Спб., 1891. — С. 105—106; *С[ецинский] Е.* Церковно-иерархическия отношения Подолии... — С. 1110.

[143] Особливості формування мережі крилосів і деканатів Львівського владицтва в унійний період обговорено в статті: *Скочиляс І.* Адміністративно-територіальний устрій Львівської єпархії... — С. 149—169.

[144] *Голубинский Е.* История Русской Церкви. — С. 389.

[145] *Крикун М. Г.* Початки подільського повітового устрою... — С. 40—41, 45; *Мицько І.* Cherchez la femme або генеалогічний аспект історії... — С. 30; *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą... — S. 27.

[146] Найбільший внесок у вивчення державної адміністративної структури Подільського воєводства належить Миколі Крикуну (див.: *Крикун М. Г.* Повітовий устрій Подільського воєводства в XV—XVI ст. Перспективи джерелознавства, історичної географії України // Український археографічний щорічник. — Київ, 1992. — Вип. 1. — С. 157—178). Особливості повітового поділу та формування території Подільського воєводства простежені автором також у низці статей, що стосуються окремих періодів та локальних питань зазначеної проблематики: *Крикун М. Г.* Повітовий поділ Подільського воєводства в останній чверті XVI—XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 1997. — Вип. 32. — С. 43—53; *Його ж.* Повітовий поділ Подільського воєводства в XV—XVIII століттях // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. — Кам'янець-Подільський, 1990. — С. 56—58; *Його ж.* Початки подільського повітового устрою... — С. 33—52.

[147] *Крикун М. Г.* Повітовий устрій Подільського воєводства... — С. 158—159, 162, 168—169; *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą... — S. 36—37, 42, 47—50, 57.

[148] Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564—1565 / Wyd. K. Chłapowski i H. Żytkowicz. — Warszawa—Łódź, 1992. — S. 165—226.

[149] *Ровінський В., Миханчук О.* Православіє на Подолії... — С. 92; *Bieńkowski L.* Organizacja Kościoła Wschodniego... — S. 812; Polska XVI wieku. — T. 8. — S. 234, 238, 241, 243.

[150] АЗР. — Санкт-Петербург, 1851. — Т. 4 (1588—1632). — С. 85 (док. № 58); Боротьба Південно-Західної Русі і України... — С. 144 (док. № 102); Gedeon

episcopus Leopoliensis et tota synodus Leopoli congregata decernit, ad unionem cum Romana Ecclesia accedere. Leopoli, 28.1.1595 // Documenta unionis Berestensis ejusque auctorum (1590—1600) / Ed. A. G. Welykyj. — Romae, 1970. — P. 44; Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis / Ed. W. Milkowicz. — Leopolis, 1895. — Vol. I. — P. 563 (док. №№ 333).

[151] ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 46, спр. 1885, арк. 1; *Крикун М. Г.* Повітовий устрій Подільського воєводства... — С. 168—169.

[152] *Крикун М. Г.* Повітовий поділ Подільського воєводства в останній чверті XVI—XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 1997. — Вип. 32. — С. 43, 46—47.

[153] Исторический очерк львовской, галицкой и каменец-подольской иерархии со времени присоединения Галиции к Польскому королевству. Арсений Желиборский, єпископ львовский, галицкий и каменец-подольский // Прибавление к «Подольским епархиальным ведомостям». — 1886. — № 22. — С. 439; *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. — С. 90; *Ровінський В., Миханчук О.* Православіє на Подолії... — С. 93; *С[ецинский] Е.* Церковно-иерархическия отношения Подолии... — С. 1110.

[154] Див.: *Скочиляс І.* Дволикий Янус: Шаргородська протопопія на Поділлі в першій третині XVII ст. // Вісник Львівського національного університету. Серія історична. — Львів, 2002. — Вип. 37. — Ч. 1. — С. 169—171.

[155] *Вердум У., фон.* Щоденник подорожі... — Жовтень. — № 10. — С. 91—92; НМЛ, Ркл-11, арк. 377 зв.

[156] НМЛ, Ркк-151, с. 24, 30; *Андрусяк М.* Львівський єпископ Йосиф Шумлянський... — 1977. — Т. XXVIII. — Ч. 4.— С. 285.

[157] НМЛ, Ркк-151, с. 29.

[158] Стан Візантійської церкви за сто років до того розглядає: *Ґудзяк Б.* Царгородський патріархат у кінці XVI ст.: криза і спроби реформ // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність (ΠΡΟΣΦΩΝΗΜΑ. — Львів, 1998. — Т. 5: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича (далі — ΠΡΟΣΦΩΝΗΜΑ). — С. 189—204.

[159] *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim... — S. 57, 64—65, 93, 108.

[160] Адміністративно-інституційна система Грецької церкви XVI—XVII ст. описана в ряді праць, найважливішими з яких є такі: Ґудзяк Б. Криза на християнському Сході: Царгородський патріархат під османським правлінням // Записки НТШ. — Львів, 1997. — Т. 233: Праці Історично-філософської секції. — С. 16; *Hussey J. M.* The Orthodox Church in the Byzantine Empiry. — Oxford, 1986. — P. 299—318; *Papadopoullos T. H.* Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination. — Brussels, 1952. — P. 40—79; *Runciman S.* The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence. — London, 1968.

[161] Устрій Кам'янецького ейялету відображено в: *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim... — S. 133—137. Стислий опис читаємо в: *Ejusd.* Kamieniec Podolski pod panowaniem tureckim 1672—1699 // Kamieniec Podolski... — T. 1. — S. 187—192. Компілятивний виклад подій того часу подає: *Трубчанінов С. В.* Поділля в останній третині XVII ст. (до 325-ї річниці турецької облоги Кам'янця-Подільського) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 1997. — Т. 1 (3). — С. 220—229.

[162] У 1673—1674 рр. турецькі війська покинули більшість міст і містечок Поділля (у т. ч. такі центри намісництв, як Вінниця, Немирів, Брацлав, Кальник, Меджибіж, Зіньків, Ягольниця, Сатанів, Язловець, Жванець, Гусятин), в їхніх руках

залишилися тільки Бар і Кам'янець. Траплялися й випадки втрати певних територій. Так, наприклад, під контроль Османів у 1676 р. повернулися Гусятин і Ягольниця. Згідно з мирним договором між Річчю Посполитою та Туреччиною 1678 р., польські війська змушені були залишити Бар, Кальник, Меджибіж, Немирів та деякі інші поселення після розмежування 1680 р. Однак, унаслідок успішної для союзників Віденської битви в 1683 р., українські козаки відвоювали в турків Гусятин, Ягольницю і Чортків, а в листопаді того ж року взяли в облогу Язловець. У жовтні 1683 р. контрольований козаками гетьман Стефан Куницький підняв на Правобережжі повстання проти молдавського господаря Юрія Дуки, васала султана, наступного після Юрія Хмельницького адміністратора Правобережної України з 1681 р., якого було полонено; не зумівши взяти штурмом Бар і Меджибіж, козаки усе ж оволоділи Могилевом, Сороками та Ямполем. Весною 1686 р. турки, не маючи більше змоги утримувати Бар і Меджибіж, покинули обидві твердині (*Колодзейчик Д.* Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля... — С. 113—114; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim... — S. 76—77, 81, 95, 97, 104, 106, 108, 112, 114, 133).

[163] *Скочиляс І.* Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів... — С. 537, 582—589.

[164] Докладніше про це в: *Скочиляс І.* Адміністративно-територіальний устрій Львівської єпархії... — С. 159.

[165] Перелік парафій 1680 р. укладено за: НМЛ, Ркл-157, арк. 43 зв. — 54 зв.

[166] Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego... — S. 165—199.

[167] НМЛ, Ркк-89, с. 11, 81; *Вердум, фон У.* Щоденник подорожі... // Жовтень. — № 10. — С. 89, 93—94.

[168] АЮЗР. — Киев, 1894. — Ч. 8: Материалы для истории местного управления в связи с историею сословной организации. Акты Барского староства XVII—XVIII в. — Т. 2. — С. 144—146 (док. № LXX).

[169] Там же. — С. 146—149 (док. № LXXI).

[170] Див.: *Скочиляс І.* Адміністративно-територіальний устрій Львівської єпархії... — С. 155.

[171] НМЛ, Ркк-89, с. 7.

[172] НМЛ, Ркк-89, с. 1—3, 7—8, 12.

[173] Див. карту-схему М. Крикуна «Подільське воєводство в XV—XVIII ст.» у науковому збірнику: Український археографічний щорічник. Нова серія. — Київ, 1992. — Вип. 1. — С. 384—385.

[174] *Крикун М. Г.* Повітовий устрій Подільського воєводства в XV—XVI ст. ... — С. 168—169; *Скочиляс І.* Адміністративно-територіальний устрій Львівської єпархії... — С. 155, 158.

[175] *Вердум, фон У.* Щоденник подорожі... // Жовтень. — № 9. — С. 95.

[176] Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego... — S. 166.

[177] НМЛ, Ркк-89, с. 8, 10—11, 22, 24; АЮЗР. — Ч. 1. — Т. 10. — С. 208 (док. № XCII).

[178] АЮЗР. — Ч. 1. — Т. 4. — С. 212—213 (док. № XCVI).

[179] *Крикун М.* Місто Могилів над Дністром у XVII ст.: заснування, власники, населення, топографія // ΠΡΟΣΦΩΝΗΜΑ. — С. 353—364.

[180] Літопис Самовидця... — С. 111; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim... — S. 68.

[181] НМЛ, Ркк-89, арк. 16; Ркк-151, с. 24, 30.

[182] *Сіцінський Ю.* Оборонні замки Західного Поділля... — С. 44—45.

[183] ЦДІАЛ, ф. 129, оп. 1, спр. 135, арк. 1—2 (лист міщан Сатанова до Львівської Ставропігії від 9 червня 1590 р. з проханням надіслати примірник братського статуту); Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета.

Каменец-Подольск, 1890—1891. — Вып. 5. — С. 352—353; Polska XVI wieku. — Т. 8. — S. 234, 238.

[184] НМЛ, Ркк-89, арк. 7; *Крикун Н.* К вопросу заселенности Подольского воеводства в конце XVII в. // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. — Lublin, 1968. — Vol. II, 7. — Sectio H. — S. 122.

[185] ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 46, спр. 1885, арк. 1; Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1903. — Т. 7. — С. 184—196; *Крикун М. Г.* Повітовий устрій Подільського воєводства... — С. 168—169.

[186] *Грушевський М.* Барське староство. Історичні нариси (XV—XVIII ст.) / Післямова, примітки та покажчики М. Крикуна. — Львів, 1996. — С. 114—115, 120, 222.

[187] Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 36, оп. 1, спр. 2, арк. 4 зв.—5.

[188] Ширше це питання розглянуто в: *Крикун М. Г.* Документи ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення міграції населення на Україні у першій половині XVII ст. // Архіви України. — 1985. — № 5. — С. 49—57.

[189] *Грушевський М.* Барське староство... — С. 3, 5—37, 118—119, 123.

[190] Унійний епізод в історії цього намісництва у XVII ст. простежується в статті: *Скочиляс І.* Дволикий Янус... — С. 161—182.

[191] Метрику рукоположених священиків Львівської єпархії як історичне джерело вперше використав у своїх дослідженнях: *Бабій Ю.* Вістки про священиків Войнилівського намісництва в 1667—1708 рр. // Нива. — 1938. — Ч. 10. — С. 372—374; *Його ж.* Вістки про священиків Долинщини та Калущини в т. зв. Метриці рукоположених Єпископа Йосифа Шумлянського // Там само. — Ч. 7—8. — С. 263—270.

[192] НМЛ, Ркл-89, с. 13, 16.

[193] *Вердум У., фон.* Щоденник подорожі... // Жовтень. — № 10. — С. 91—93; НМЛ, Ркл-11, арк. 377 зв.

[194] *Крикун М. Г.* Колонізація Подільського воєводства у першій половині XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. — Київ, 1972. — Вип. 2. — С. 100.

[195] AGAD, Archiwum Zamojskich, sygn. 368, k. l; sygn. 424, s. 53.

[196] *Лобатынский С.* Іеремія Тиссаровскій... — С. 811—812; АЮЗР. — Ч. 8. — Т. 2. — С. 53—54 (док. № XXXI); AGAD, Archiwum Zamojskich, sygn. 368, k. l.

[197] *Скочиляс І.* Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів... — С. 592.

[198] НМЛ, Ркк-151, с. 24, 30; Ркк-89, с. 2, 7, 10, 11, 17.

[199] Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. — Київ, 1973. — С. 568.

[200] *Вердум, фон У.* Щоденник подорожі... // Жовтень. — № 9. — С. 101.

[201] НМЛ, Ркк-89, арк. 7; Ркк-151, с. 24, 30; Історія міст і сіл Української РСР. — С. 192—193.

[202] Див.: *Дубик Ю.* Миколаївська церква у селі Збручанське // Літопис Борщівщини. — 1995. — Вип. 7. — С. 51—63.

[203] *Białkowski L.* Podole w XVI wieku... — S. 94.

[204] Źródła dziejowe. — T. XIX. — S. 50—51, 69, 174; *Białkowski L.* Podole w XVI wieku... — S. 94.

[205] *Крикун М. Г.* Повітовий устрій Подільського воєводства... — С. 170.

[206] *Budzynski Z.* Sieć cerkiewna ziemi sanockiej w późnym średniowieczu // Prace Historyczno-Archiwalne. — 1999. — T. 7. — S. 6; *Ejusd.* Sieć parafialna prawosławnej diecezji przemyskiej na przełomie XV i XVI wieku. Próba rekonstrukcji na przykładzie rejestrów podatkowych ziemi przemyskiej i sanockiej // Polska — Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. — Przemyśl, 1990. — T. 1: Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym. — S. 137—139; *Ejusd.* Struktura terytorialna i stan wiernych Kościoła unickiego na Łemkow-

szczyznie w XVIII wieku // Łemkowie w historii i kulturze Karpat / Pod red. J. Czajkowskiego. — Sanok, 1995. — Cz. I. — S. 274—275.

[207] *Гіль А.* Церковна (парафіяльна) мережа Холмської православної єпархії на терені Белзького воєводства в XVI столітті // ЗНТШ. — Львів, 2000. — Т. 240. — С. 370, 373.

[208] *Колодзейчик Д.* Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля... — С. 114; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim... — S. 142—144, 146.

[209] НМЛ, Ркк-157, арк. 46—54 зв.

[210] Метрика рукоположених священиків Львівської єпархії за 1668—1710 рр. // НМЛ, Ркк-89, с. 43, 44, 70, 73, 75, 77—78, 84, 88—89, 97—98, 103—104, 107—109, 126.

[211] *Вердум, фон У.* Щоденник подорожі... // Жовтень. — № 10. — С. 88—94.

[212] *Крикун М. Г.* Динаміка чисельності поселень Подільського воєводства в XVI—XVIII ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. — Київ, 1985. — Вип. 11. — С. 60.

[213] Таблиця «Відомості візитації 1730—1731 рр. про збудування церков у Подільському воєводстві», складена М. Крикуном і з незалежних від нього причин не опублікована.

[214] *Скочиляс І.* Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів... — С. 536.

Summary

In this article the territorial development of the organizational structures of the Orthodox Churchn in the Podillia Region from pinncely times to the end of the seventeenth century is reviewed. It reconstructs the eparchy line of the Kamianets'k «krylos» and follows the evolution of the parish circuit. Attention is paid to the decisive role of the Kyiv metropolitanate in the formation of a Podillia regional subculture whose specificity was its close connection with a «Galician identity».

Намісницький поділ Кам'янецького «крилосу» Львівської єпархії другої половини XVII ст.

Юрій Криворучко

Територіальна організація релігії в Україні в 1990-х роках

У радянські часи, коли було важко достеменно передбачити розпад величезної держави, у результаті якого з'явилось багато свобод (у тім числі — будувати храми), святині, перефразовуючи відомий вислів, «нищились на віки». І тільки тіні церков, як проникливо сказав Мілорад Павич, ще довго не хотіли зникати, хоча самі храми були знищені вже давно[1]. Нелегко визначити точну кількість зруйнованих святинь — лише в Україні їх налічувалося близько десяти тисяч. Більшість їх було ліквідовано у 1920-ті — 1930-ті роки на території тодішньої радянської України. У часі і після Другої світової війни радянська влада зовнішньо дещо змінила ставлення до Церкви, релігії, оскільки, з одного боку, неможливо було приховати значну допомогу Церкви фронту, з іншого — війна, особливо за межами СРСР, розкрила воякам очі на реальну дійсність західного світу, що не пішло на користь комуністичній пропаганді, яка при уважному розгляді виявлялася рідною сестрою знаменитої гебельсівської. У західноукраїнських землях, що остаточно об'єдналися з УРСР після війни, тотальної руйнації храмів не сталося. Хоча духовенство Галичини, здебільшого греко-католицьке, було практично винищене, як і сама Українська греко-католицька церква, але її святині (понад 2,5 тисячі) зберегли, передавши Російській православній церкві.

Унаслідок агресивної антирелігійної ідеології більшовизму Україна втратила не тільки більшість храмів, а й духовенство як вагому суспільну духовну інституцію (за приблизними підрахунками, в СРСР було фізично знищено близько 200 тисяч священнослужителів і ще півмільйона репресовано — посаджено в тюрми, табори, вислано до Сибіру[2]). Спотворено ландшафт та історичне обличчя краю, міст та сіл, що складались еволюційно ще від княжих і згодом ренесансних часів. Виросли і виховались кілька поколінь переважно невіруючих бездуховних радянських людей, позбавлених елементарних людських свобод. Врешті, зникли професіонали церковної архітектури, мистецтва та будівництва. Сказане дозволяє констатувати глобальність та глибинність антидуховної, антирелігійної, антихристиянської політики

радянського часу, що виразилось у насильній десакралізації землі та народу України у 1917—1991 рр.

Після здобуття державою незалежності почалося відродження віри, релігії, національної свідомості, відновлення зруйнованих, осквернених і будівництво нових святинь — своєрідна ресакралізація землі та народу. Подібні процеси так чи інакше характерні для всіх посткомуністичних країн (хоч прорадянські режими в Європі значно толерантніше ставилися до питань віри), але найбурхливіше вони проходять у країнах колишнього СРСР. Кардинально інша ситуація у країнах Старого та Нового світу, яким пощастило уникнути атеїстичних тоталітарних ідеологій, і де не було, за винятком воєнних, нищень святинь, насильницької атеїзації народу, де розвивалися демократичні свободи. У результаті таких відмінностей в історичних долях держав Європи на кінець XX ст. сформувалося кілька моделей, або суспільних парадигм, духовного устрою країн.

У західному світі виробилася досить секуляризована модель суспільного життя. У різних країнах релігія традиційно має різне значення у житті суспільства — європейський південь загалом більш релігійний, аніж європейська північ. Секуляризація, окрім суспільства в цілому, охопила також і релігійний світ, зокрема сакральні об'єкти. Відомо, наприклад, багато випадків перетворення святинь у громадські споруди: клуби, кафе, об'єкти соціальної допомоги, навіть житло.

Яким же шляхом піде Україна у релігійному виборі? Шлях економічних реформ, що потребує раціоналізації суспільної свідомості, передбачає перевагу прагматичних підходів та орієнтирів у щоденному житті, а це, зрозуміло, відіб'ється й у світобаченні, світосприйнятті, світорозумінні людини. Цей шлях сприятиме появі секуляризаційних тенденцій. Натомість, стійке та сильне прагнення повернутися до віри батьків стримує секуляризацію, що пов'язується з отриманням усіляких свобод (дуже значимих у посттоталітарну епоху, хоч нерідко лише позірних). Однозначних прямих причинно-наслідкових зв'язків тут, безумовно, нема, однак самі тенденції та їхні чинники проявляються доволі чітко. Іншими словами, може, «справа в особливій візантійській ментальності, котра є, можливо, найсуттєвішою перешкодою при нашому входженні до Європи, але й, можливо, найсуттєвішим нашим захистом від цього входження»[3]. Таким чином, кожній із альтернатив — рухові на Захід або рухові на Схід (передусім, духовному, а не географічному) — властиві супутні і протидійні тенденції, у переплетенні і взаємодії яких і сховані рушійні сили поступу українського суспільства.

На початок 1999 р. в Україні існувало понад 21,5 тис. релігійних організацій, із яких понад 20,5 тис. — християнські[4]. До цього числа, окрім релігійних громад (20 309), входять релігійні центри (37), управління (єпархії, дієцезії) (167), монастирі (232), місії (144), братства (35), духовні навчальні заклади (94) — усього 709 різноманітних релігійних

структур. В Україні є також понад 6 400 недільних шкіл, 173 періодичні релігійні видання. Корпус священнослужителів нараховує понад 22,3 тис. осіб, із яких 578 — іноземні громадяни. Незареєстрованих громад — 825. Православні складають 11 490 зареєстрованих громад. Серед них — 8 083 громади належать Українській православній церкві Московського патріархату (УПЦ МП), Українській православній церкві Київського патріархату (УПЦ КП) — 2 261 громада, Українській автокефальній православній церкві (УАПЦ) — 1 045 громад. Інші православні утворюють 101 громаду. Українська греко-католицька церква (УГКЦ) налічує 3 301 громаду, Римо-католицька церква — 802 громади. Протестантських церков (євангельсько-баптистські, п'ятдесятників, харизматичні та ін.) — 4 910 громад. Нехристиянські церкви: мусульманські — 264 громади, іудейські — 90 громад, східні культи — 66 громад, Рідної української віри (Рунвіри) — 39 громад, інші громади — 24 (рис. 1).

Якщо порівняти щільність населення України, яка характеризується трьома згустками концентрації населення на заході, в центрі і на сході держави (рис. 2) зі щільністю релігійних громад (кількість громад на 10 тис. населення) (рис. 3), то помітно відчутне домінування західноукраїнського регіону. Відродження релігійних громад відбулося швидше там, де фізично збереглися культові місця та споруди — храми, тобто на західноукраїнських землях. Це пояснюється передусім тим, що Західна Україна, куди радянська влада остаточно прийшла пізніше, аніж на решту теренів, не зазнала фатальних для релігії та святинь наслідків політики 1920-х — 1930-х рр. у СРСР.

Конфесійний погляд на територію України виділяє перш за все домінування УПЦ МП, яка успадкувала свою історичну перевагу від Російської православної церкви (РПЦ), що офіційно домінувала у всьому СРСР, включаючи Україну, де у радянські часи мешкало понад 80% усіх віруючих РПЦ. Кількість громад УПЦ МП найщільніше локалізована у Волинській, Рівненській, Закарпатській, Чернівецькій, Хмельницькій, Житомирській і Вінницькій областях (рис. 4, 5). За кількістю громади УПЦ МП розташовані більш дисперсно (і з рухом на схід їх стає все менше) (рис. 4), ніж за щільністю, де явно переважають західні області, окрім Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської (рис. 5). УПЦ КП поширена у Рівненській, Тернопільській, Волинській, Чернівецькій, Львівській і Київській областях (рис. 6, 7). Кількість громад УПЦ КП на території України (як і щільність їх) помітно нижча, ніж УПЦ МП, і найбільше цих громад — у західній частині України та Київській області. УАПЦ зосереджена здебільшого у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях (рис. 8, 9). Подібна ситуація прослідковується й у розташуванні громад УГКЦ, відродженої у 1989 р., яка домінує у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях та охоплює також Закарпаття (рис. 10, 11). Після 1991 р. суттєво посилився вплив Римо-католицької церкви

(рис. 12, 13) і протестантських Церков (рис. 14—17), громади яких розсіяні по території України більш рівномірно.

У наведеній статистиці впадає в око кількісна перевага громад УПЦ МП. Однак, насправді вони значно малочисельніші, аніж громади УПЦ КП, УАПЦ чи УГКЦ, тому загальна картина сили і впливу конфесій дещо інша. Так, на релігійному горизонті України виразно виділяється за кількістю та щільністю громад територія Галичини, де якраз спостерігається найменша кількість громад УПЦ МП. За опитом Соціс-Геллап (лютий 1998 р.), що репрезентує доросле населення всієї України, свою належність до УПЦ МП демонструє лише 7,5 % опитаних, тоді як до УПЦ КП — 20,4 %, УГКЦ — 6,3 %, УАПЦ — 1,8 %, РКЦ — 0,3 %. Тобто, порівнюючи статистику громад і конфесійну ідентифікацію вірних, спостерігаємо відмінності, які вказують на істотно більшу прив'язаність — приблизно втричі — населення України до рідного українського православ'я та греко-католицтва. Варто також сказати, що 16 % опитаних вагалися з визначенням своєї конфесійної належності, 3,6 % — не належать до жодної з конфесій, а 41 % опитаних визнали себе невіруючими (атеїстами).

Наведені кількісні показники, як і характер розташування громад на українській землі, свідчать, що розвиток релігійного життя в Україні набрав глобального, загальноукраїнського масштабу з суттєвими відмінностями у регіонах.

1990-ті рр. — час зведення тисяч нових храмів, реконструкції та відновлення зруйнованих і використовуваних раніше не за релігійним призначенням. Станом на 1 січня 1999 р. в Україні зафіксовано 13 051 культову споруду, з яких у власність релігійним громадам та організаціям передано державою 5 822 храми, перебувають у їхньому користуванні — 5 042 (344 з них використовуються почергово), зведено нових за період 1991–1998 рр. — 2 187. Пам'ятками архітектури визнано 3 662 культові споруди. На початок 1999 р. будувалося 1 850 святинь, було пристосовано під молитовні будинки — 3 160, орендувалися з цією ж метою 3 446 будівель, які разом з уже функціонуючими і склали понад 21,5 тис. культових споруд.

Християнських православних храмів у той час нараховувалося 7 831: 5 806 — УПЦ МП, 1 330 — УПЦ КП, 641 — УАПЦ. Католицьких костьолів маємо 606; храмів УГКЦ — 2 607. Протестантські церкви володіють 1 887 культовими спорудами. Усього — 12 877 християнських святинь. Нехристиянським громадам належить 174 споруди: мусульманським — 101, іудейським — 54, східним релігіям — 4, іншим — 15.

Наведені статистичні дані відтворюють образ сучасної релігійної ситуації в нашій державі, відображаючи розклад основних релігійних сил, що діють на просторах України.

Знаючи про відсутність доктринальної богословської різниці між трьома гілками православ'я в Україні (УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ), легко зауважити їхню територіальну взаємодоповнюваність, тобто

домінування УАПЦ і УПЦ КП у трьох західних областях при майже повній відсутності тут УПЦ МП. Така альтернативність розташування свідчить про політичні мотиви у їхньому поширенні, а властиво, про політичну орієнтованість громад, людей, котрі, врешті, вибирають, до якої конфесії їм вступати. Традиційна українськість західних областей, які не входили до складу Російської імперії, а пізніше до 1939 р. і СРСР, спричинилась до відродження автокефалії, знищеної наприкінці 1920-х рр. та підтримки УПЦ КП при одночасному неприйнятті УПЦ МП, фактично підпорядкованої Московській патріархії. Натомість російськомовне населення промислових регіонів сходу України в російськомовній УПЦ МП вбачає свій духовний прихисток від неминучої в майбутньому, як це не парадоксально звучить, українізації України. Для такої скомплікованої на тривалу прийдешність ситуації є просте вирішення — об'єднання трьох гілок православ'я в Україні в українське православ'я — українську помісну Православну церкву. Як видно з територіального розподілу православних громад по Україні, таке об'єднання зняло б існуючі регіональні диспропорції у локалізації різноконфесійних, проте одновірних громад. Добра воля до об'єднання в одній православній конфесії зліквідувала б міжконфесійні проблеми. Складені особливості (мова богослуження, наприклад), які не порушують самої доктрини, могли би зберігатись, але вже не впливали би на напруженість у релігійних стосунках. Властиво, в Україні напруження у релігійній сфері зумовлені не релігійними причинами, навіть не етнічними, а передусім суспільно-політичними. Тому узгодження непорозумінь у суспільно-політичній площині дозволить знайти вирішення існуючих релігійних проблем.

Суттєвою у цих процесах є роль творців храмів. У процесі храмобудування існують такі основні сили: громада, що потребує храму, виступає замовником та, як правило, інвестором святині (представлена церковним комітетом); священик, який служить на парафії і також є замовником святині; архітектори, будівельники та художники — фахівці, котрі проектують, споруджують та оздоблюють храм. Досвід показує, що саме від їхньої гармонійної співпраці залежить успіх у храмобудуванні. Серед багатьох аспектів їхніх спільних уявлень та дій відзначимо тут лише один — єдина українська помісна Церква потребує також відповідного храму. Перше слово тут за архітекторами, які окреслюють контури майбутньої святині. Їм належиться розвивати автохтонну традицію українського храму, що творилася протягом тисячоліття християнства в Україні та сягає глибоких дохристиянських часів. Як видається, традиція українського храму має три виразних етапи — джерела для свого розвитку: архітектура княжої доби X—XIV ст., святині українського бароко XVI—XVIII ст. та зразки українського стилю кін. XIX — поч. XX ст. Жодна з цих епох, відзначена найкращими архітектурними здобутками стилю, по суті не завершилась історично, тобто не перейшла еволюційно з однієї художньо-образної системи в

іншу, а була раптово зупинена суспільними катаклізмами. Так, скажімо, злет княжої доби в Україні був зупинений татаро-монголами від XIII ст. Українське бароко в архітектурі занепало із поразкою гетьмана Івана Мазепи і забороною українського стилю церков, а короткий період пошуку національного стилю кін. XIX — поч. XX ст. був радикально перерваний Першою світовою війною та, головне, революцією 1917 р. Західні землі України, що не ввійшли до УРСР, теж не мали умов для розвитку національного стилю.

Ностальгія за недовершеним та недоказаним — ось той важіль, що рухає сучасну церковну архітектуру України, котра в кращих своїх зразках якраз виразно опирається на ці три вітки традиції української сакральної архітектури. Підтвердженням життєдайності цієї ідеї є церковна архітектура XX ст. української діаспори, що, попри всі труднощі, найпродуктивніше працювала у цих напрямах.

Отже, об'єднавчі міжконфесійні процеси у православ'ї не уявляються без виробленої концепції української православної церкви. Надійним фундаментом її побудови є континуація традиції, опертої на автохтонні архетипи та переплавленої через мислення сучасних творців. Таким чином територіальна організація релігії в Україні тісно пов'язана із суспільно-політичним устроєм та рухами, невіддільна від традиції та у ній же черпає основні рушійні сили свого розвитку.

Примітки

[1] *Павич М.* Хозарський словник. Роман-лексикон на 100 000 слів. — Львів: Класика, 1998. — С. 11.

[2] Известия. — 1995. — 29 ноября. — № 226 (24585). — С. 1.

[3] *Андрухович Ю.* Дезорієнтація на місцевості. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. — С. 26.

[4] Інформація управління у справах релігій Львівської обласної державної адміністрації. 2000.

Summary

The distribution of religious communities in Ukraine, their density on the territory of Ukraine as a whole (distribution by areas) and figures for religions communities besides the most quantitative faiths such as the Orthodox and Greek-Catholics (Catholics and Protestants) are considered in the article. The territorial organization of religion in Ukraine is connected closely with political movements in society and can not be separated from the tradition that is the source of the main forces of its development.

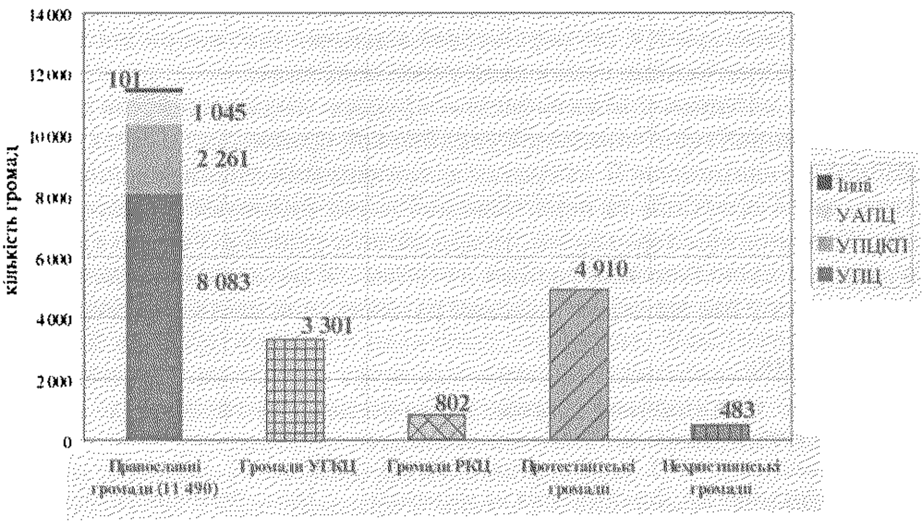

Рис. 1. Конфесійний розподіл релігійних громад (усього 20 309) в Україні (станом на 1 січня 1999 р.)

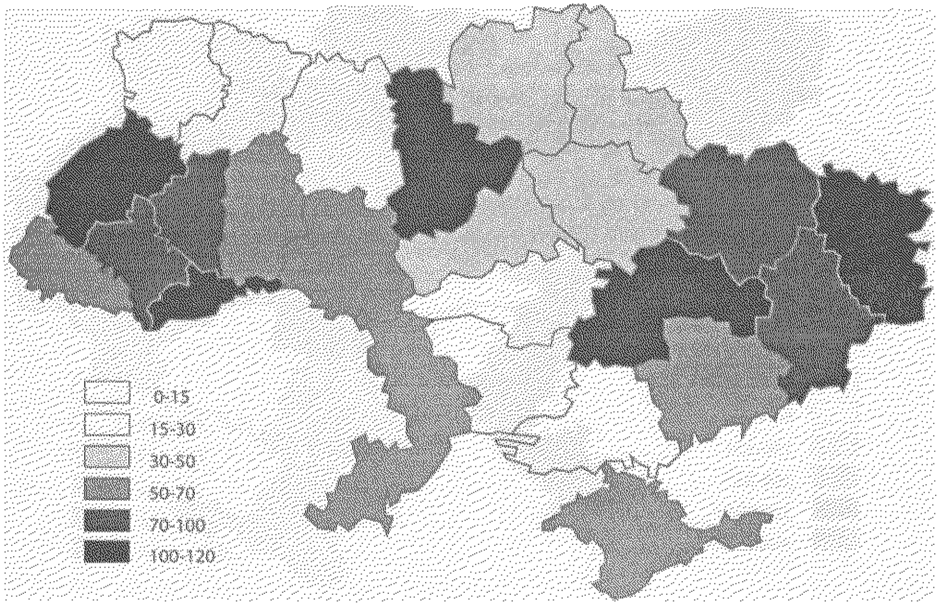

Рис. 2. Кількість населення України (в люд./кв. км на 1996 р.)

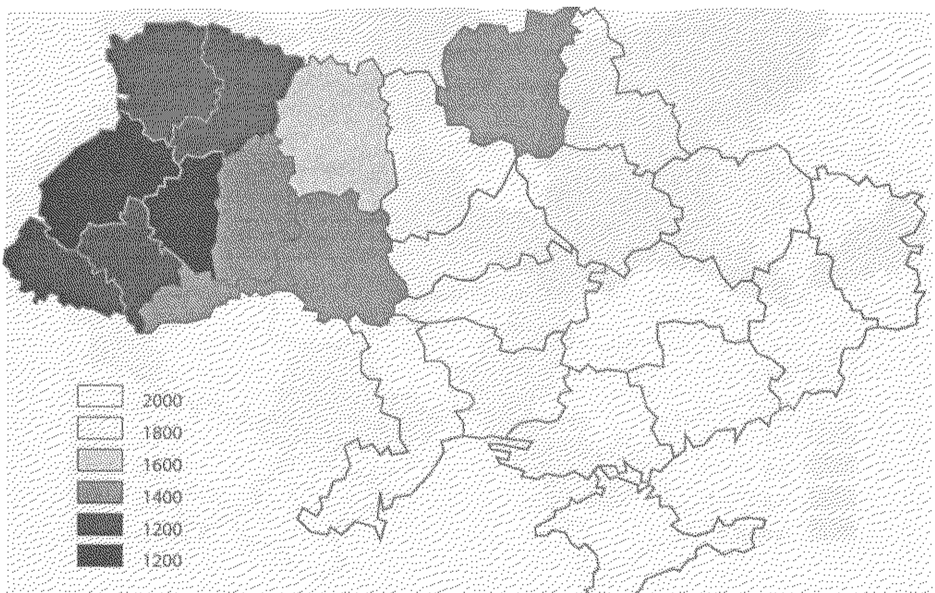

Рис. 3. Кількість релігійних громад на 10 тис. населення

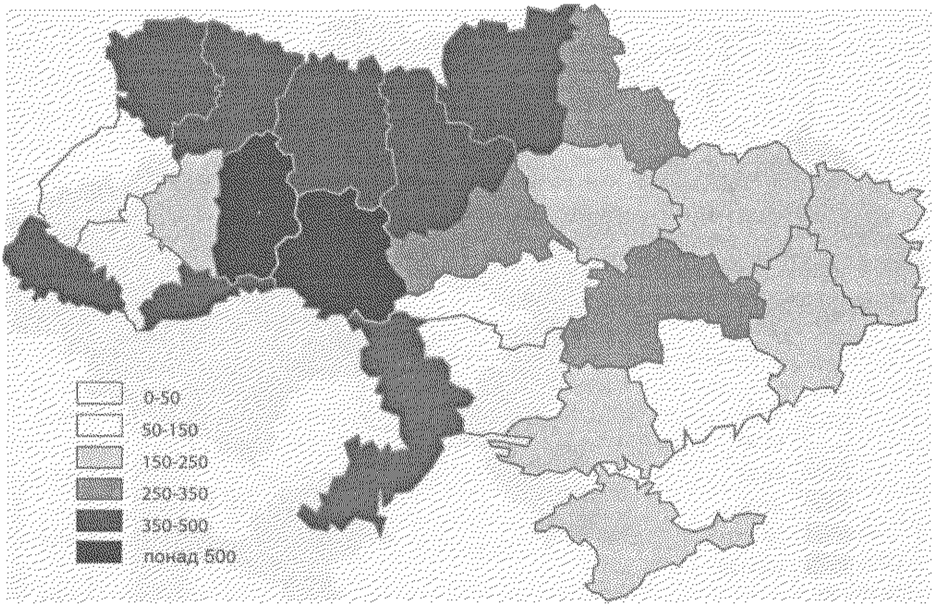

Рис. 4. Кількість громад УПЦ МП в Україні (1996 р.)

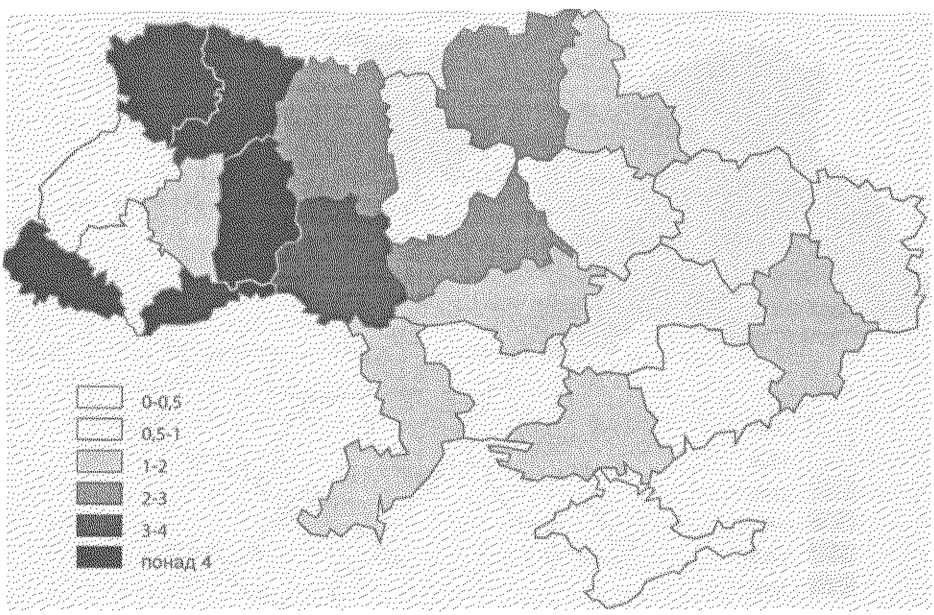

Рис. 5. Кількість громад УПЦ МП на 10 тис. населення

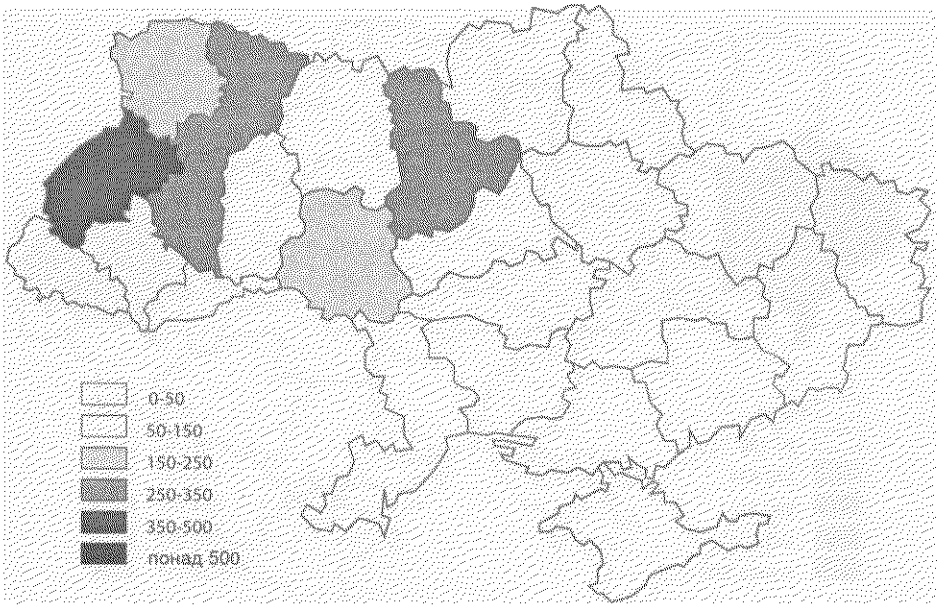

Рис. 6. Кількість громад УПЦ КП в Україні (1996 р.)

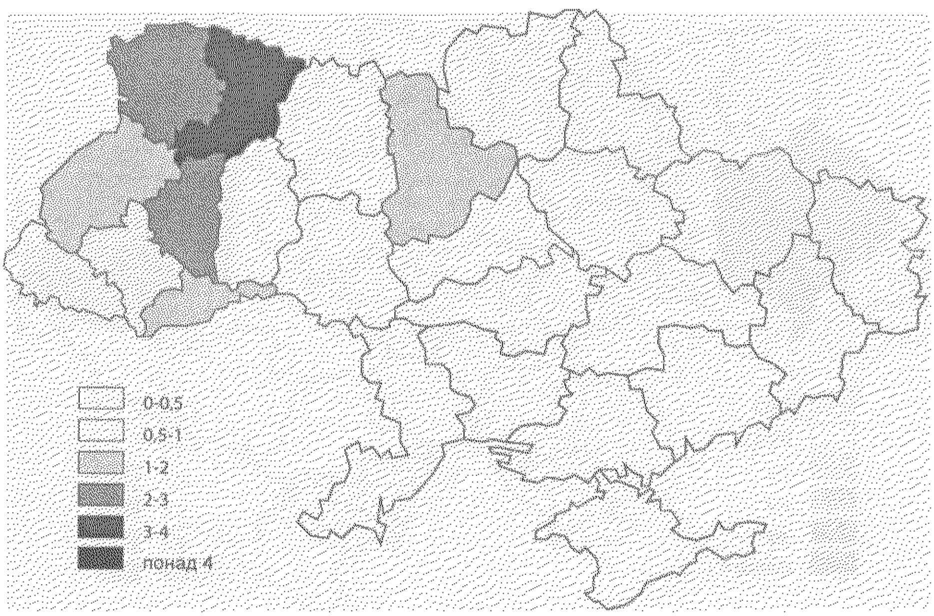

Рис. 7. Кількість громад УПЦ КП на 10 тис. населення

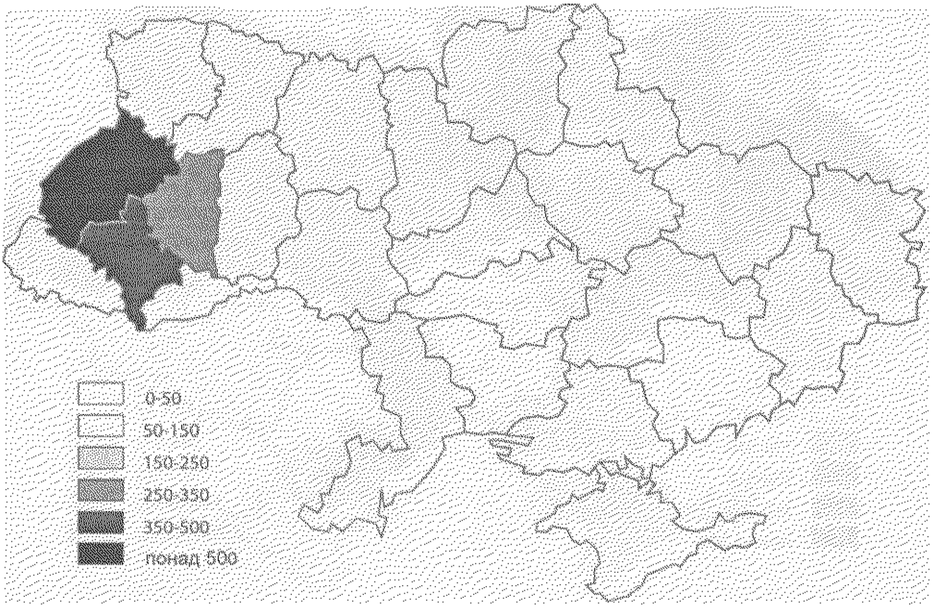

Рис. 8. Кількість громад УАПЦ в Україні (1996 р.)

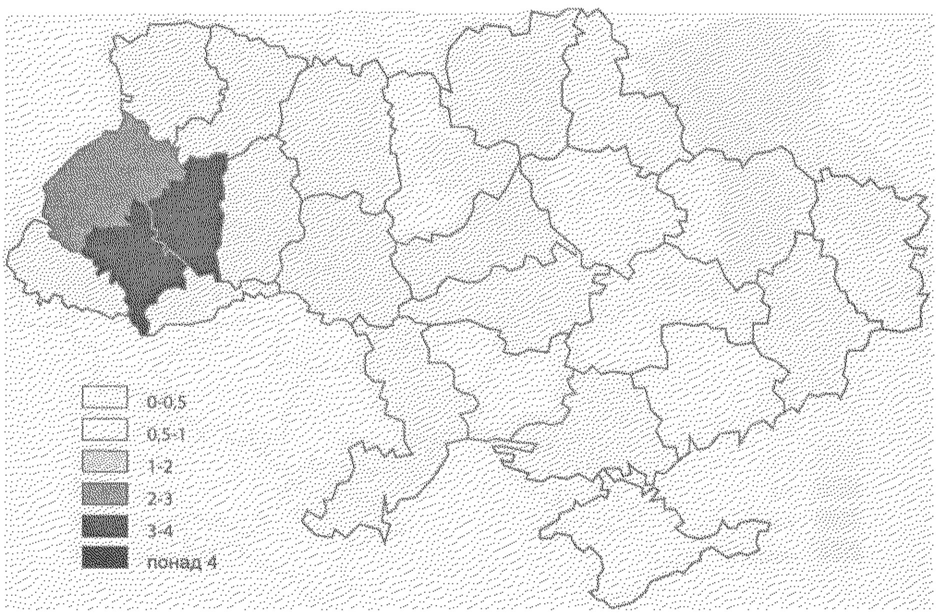

Рис. 9. Кількість громад УАПЦ на 10 тис. населення

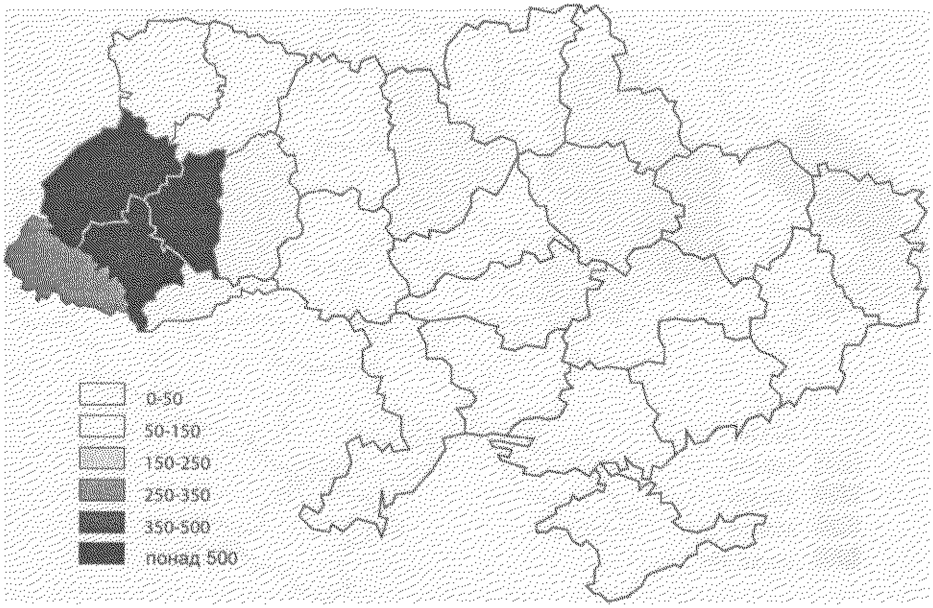

Рис. 10. Кількість громад УГКЦ в Україні (1996 р.)

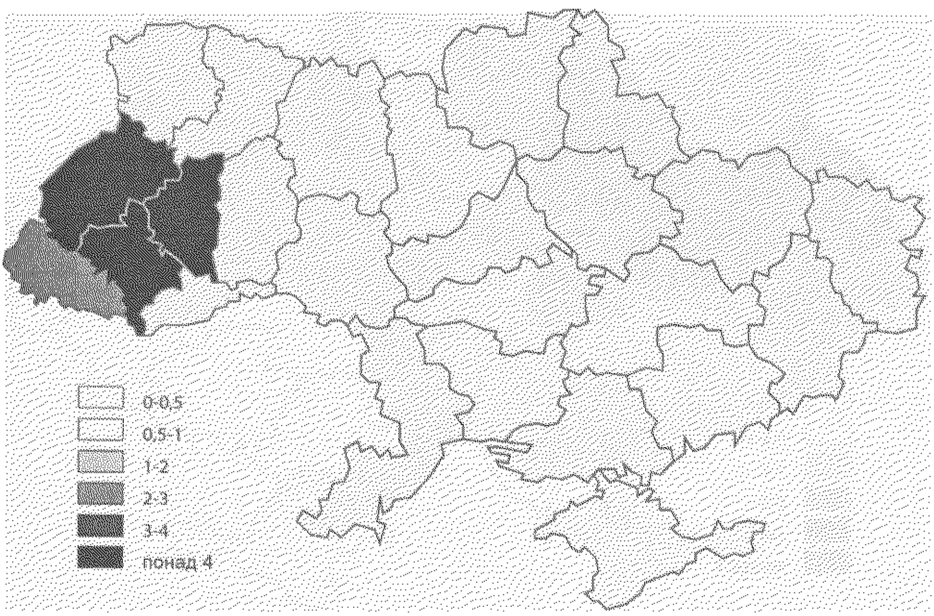

Рис. 11. Кількість громад УГКЦ на 10 тис. населення

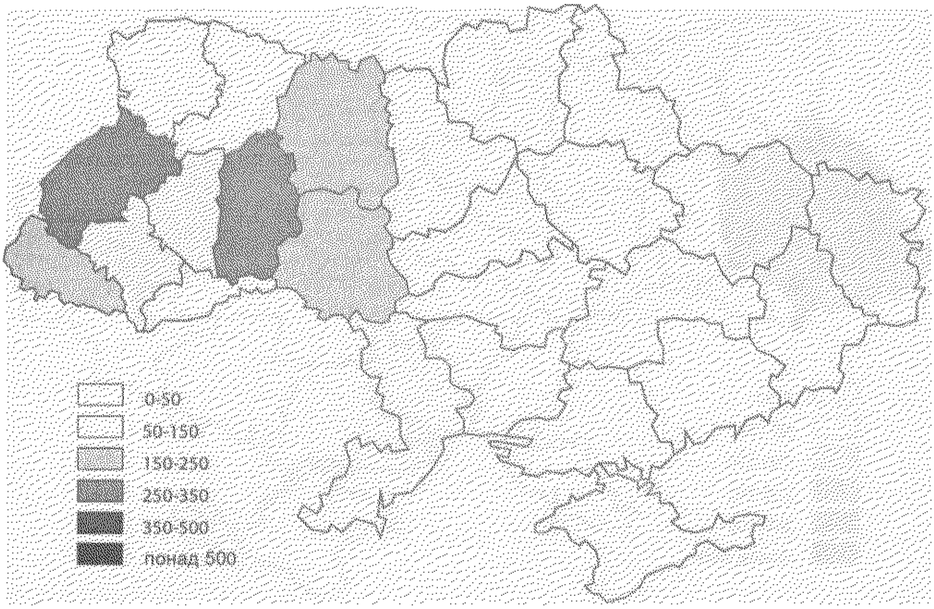

Рис. 12. Кількість громад РКЦ в Україні (1996 р.)

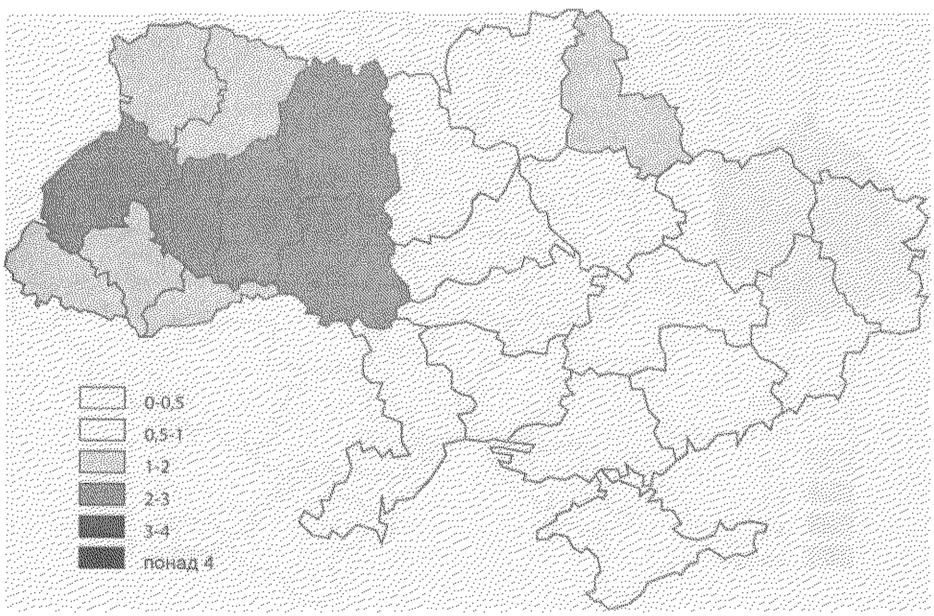

Рис. 13. Кількість громад РКЦ на 10 тис. населення

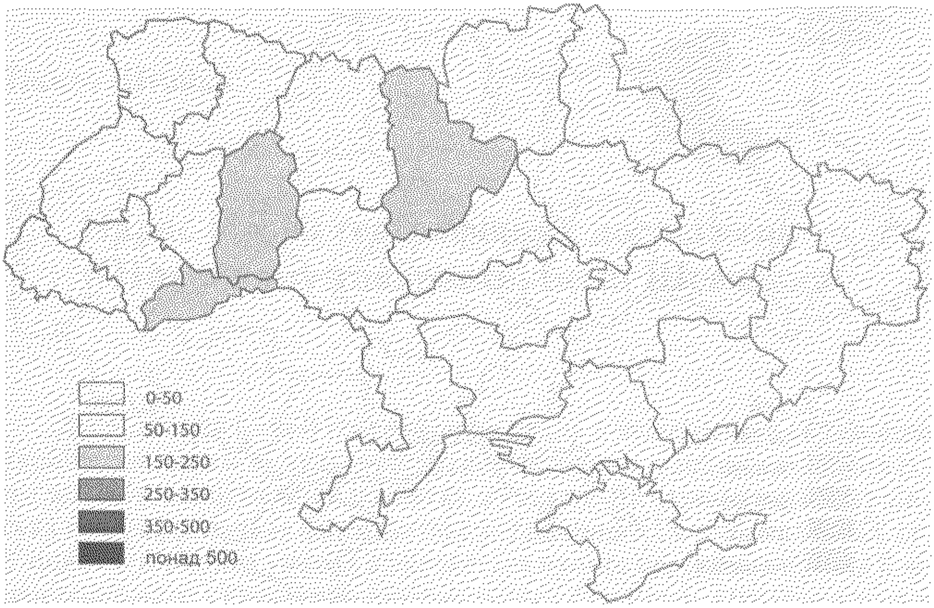

Рис. 14. Кількість громад Євангельських християн-баптистів в Україні (1996 р.)

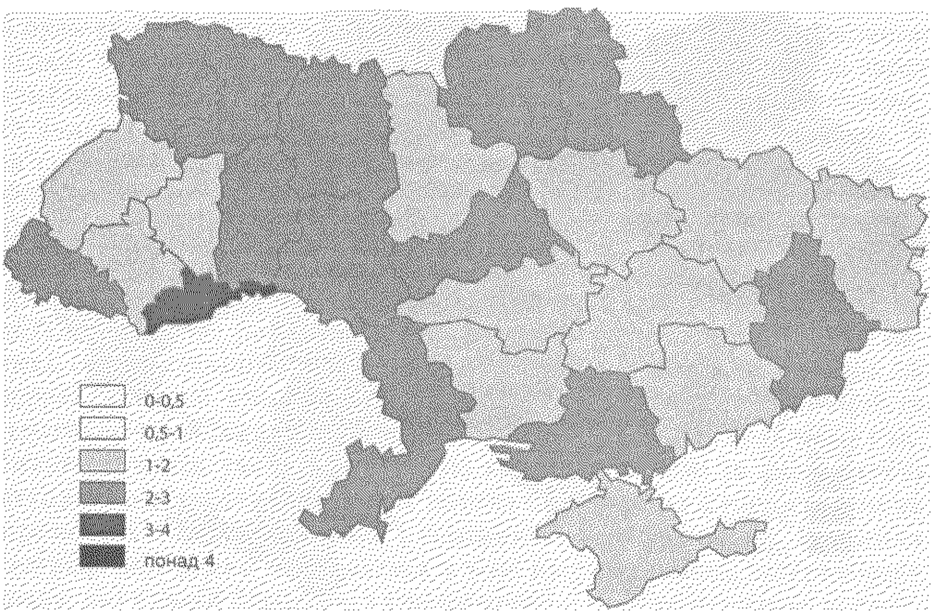

Рис. 15. Кількість громад Євангельських християн-баптистів на 10 тис. населення

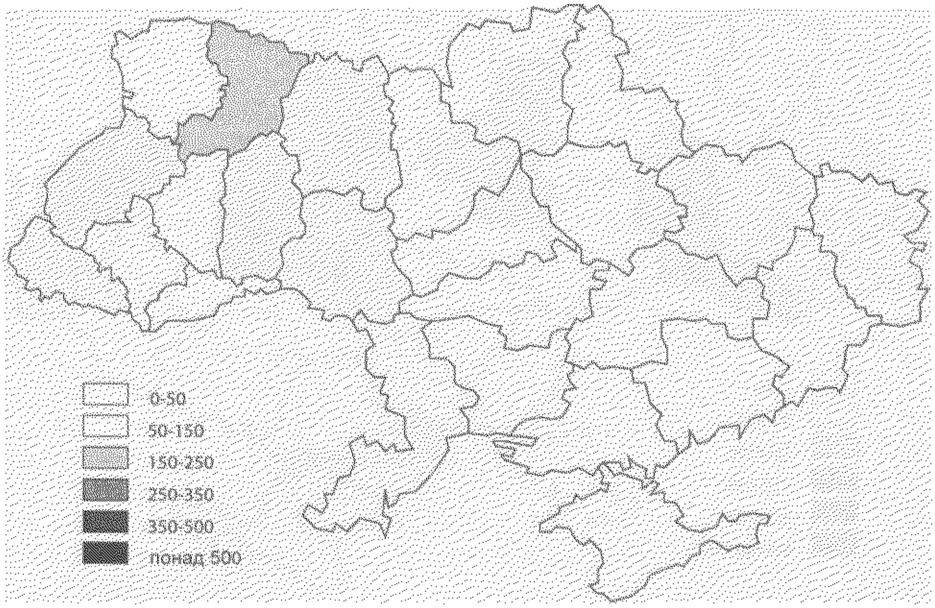

Рис. 16. Кількість громад християн Віри євангельської в Україні (1996 р.)

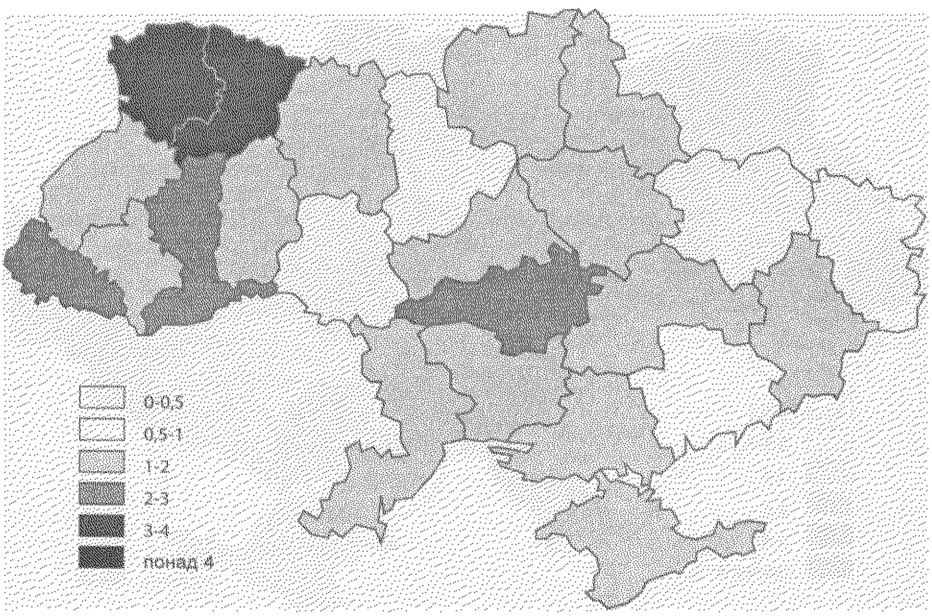

Рис. 17. Кількість громад християн Віри євангельської на 10 тис. населення

Павло Штойко

Нарис історії географічних досліджень у Науковому товаристві імені Шевченка

Дослідження історії географічних знань є невід'ємною складовою української науки та культури і водночас одним із шляхів пізнання їхніх витоків, особливостей розвитку, сутності. Як окрема наука українська географія почала формуватися наприкінці XIX — початку XX ст. У нових історичних умовах відбувається процес переусвідомлення її як національного і культурно-національного феномену. Ознайомлення з географічними працями минулого, у т. ч. із забутими або раніше забороненими, їхнє вивчення, об'єктивний аналіз дає змогу осмислити загальну наукову картину географічних процесів в Україні як цілісного багатогранного явища.

Історія розвитку тієї чи іншої географічної дисципліни (як, власне, й будь-якої іншої галузі наукового знання) висвітлюється або шляхом огляду та з'ясування стану вивченості об'єкта дослідження, або через комбінацію різних підходів: від побіжного нарису-схеми до детального аналізу поглядів попередників, конкретних питань та проблем. У зв'язку з цим неодноразово виникає потреба групування джерел за певними ознаками (наприклад, світоглядними (тематичними); описово-аналітичними,охоплюючи іноді різні форми (методи) аналізу; спеціальними і суміжними, тобто інших наукових дисциплін у кожній з них). Метод опрацювання даних включає в себе історико-фактологічний, порівняльний (логічні побудови на основі зіставлення та порівняння даних), систематизаційний (теоретичні побудови, узагальнення тощо на основі типології, класифікації та систематизації даних), генетичний та генетично-проблемний (теоретичні побудови на основі виявлення глибинних зв'язків, умов та реалій, які визначають межі та зміст науки) методи. Розв'язання окреслених питань базується на історіографічних відомостях з галузі географії і суміжних з нею дисциплін. Вивчення географічної думки відбувається в ході нагромадження географічних знань, які в своїй більшості і хронологічні, і проблемно-хронологічні. Самі по собі ідеї, погляди, концепції стали пріоритетом більшості нинішніх науковців, пропускаючи, однак, суттєву, подекуди визначальну

для історичної науки ознаку — висвітлення всієї складності людських відношень і стосунків. Тому географічна історіографія передбачає вивчення історії географічної науки та процесу нагромадження географічних знань. Джерельною базою нашого дослідження у ділянці географічної історіографії виступають праці географів, опубліковані у таких виданнях, як «Записки Наукового товариства ім. Шевченка»[1], «Хроніка НТШ»[2], «Збірник Математично-природописно-лікарської секції НТШ»[3], «Студії з поля суспільних наук і статистики»[4], «Збірник Фізіографічної комісії НТШ»[5], «Географічна комісія НТШ»[6] та ін. Деяка інформація оприлюднювалась на сторінках журналів «Зоря» та «Літературно-науковий вістник» (особливо останнього — огляди, критичні статті, рецензії). Крім того, у бібліотеці НТШ були спеціальні геологічні та географічні карти українських етнічних земель: спеціальні австрійські карти (Spezialkarten, 1:75 000); австрійські генеральні карти (Generalkarte, 1:200 000), аркуші російської топографічної карти (1:126 000), Геологічна карта Європейської Росії та багато ін.

Починаючи з 1990-х рр. виходять публікації, в яких висвітлюється історія та методологія географічних досліджень, становлення і розвиток української географічної науки[7]. Можна стверджувати, що в географічній науці на кінець XX ст. формується історіографічний напрямок на пограниччі географії та історії, напрямок, який потребує поглибленого вивчення на нових науково-методичних засадах об'єкта та предмета історико-географічних студій. Він поступово виділяється в окрему наукову дисципліну.

Отже, заглибимось в історію. Наприкінці XIX — на початку XX ст. наукові дослідження у Східній Україні були всуціль російськомовними. Лише з часом починають з'являтися в найбільш популярних формах поодинокі твори українською мовою — Миколи Гоголя, Миколи Костомарова, Бориса Грінченка. Останній з них відкрив перше на підросійській Україні видавництво в Чернігові, виступаючи одночасно автором, упорядником, редактором і просвітителем. Його популярні книжечки «Серед крижаного моря» (Чернігів, 1899), «Про пустині» (Київ: Просвіта, 1908) з 10 малюнками й інші — доступні та зрозумілі загалу. У Львові побачили світ роботи Григорія Величка та Степана Рудницького.

Створене у 1873 р. спершу як Товариство ім. Шевченка, а згодом реорганізоване у Наукове товариство імені Шевченка, НТШ підняло престиж української науки. Студіювання природничих наук у НТШ було розвинуте до рівня вищої школи — і за обсягом та розробкою проблематики, і за національним спрямуванням. НТШ взяло на себе роль лідера у формуванні основних напрямів національної науки. Вчені географи були переконані, що природа рідного краю потребує дослідження не лише як науковий об'єкт, а вагомий фактор впливу на господарське та духовне життя українського народу[8].

З діяльністю НТШ пов'язані наукові школи українських природодослідників, природознавців та географів. Наприкінці XIX ст. була

утворена кафедра географії у Львівському університеті (1882) та Інститут географії (1883) — географічні установи, в яких серед інших навчалося декілька майбутніх українських географів. Паралельно у тій частині українських земель, що входили до складу Російської імперії, відкриваються Харківський та Київський університети, наукові товариства (наприклад, Товариство природників (1869)), котрі, однак, не мали національного характеру. Єдиний осередок розвитку української науки репрезентував Південно-Західний відділ Географічного товариства у Києві, що, як і НТШ, був створений у 1873 р. і проіснував менш ніж три з половиною роки (з 13 лютого 1873 по червень 1876 рр.[9]).

Умови наукової праці в НТШ були важкими. Радикально поліпшити матеріальне становище вдалося у 1893 р. завдяки здобутому праву на видання українських підручників, помноженому на подвижницьку діяльність членів Товариства з високими науковими інтересами та щирим патріотизмом. Більшість наукових посад НТШ не оплачувались і його члени були змушені працювати в гімназіях, школах або на державній службі і займатися науковою роботою в позаслужбовий час.

У 1898 р. М. Грушевський зреформував статут Наукового товариства імені Шевченка. Відтоді звання дійсного члена НТШ присвоювалося тільки на підставі наукової кваліфікації, що, власне, сильно підняло престиж Товариства в академічному світі. Першими географами — дійсними членами НТШ стали Григорій Величко (1899) та Степан Рудницький (1903). 1895 р. була започаткована серія «Жерела до історії України-Руси», яку видавала Археографічна комісія. Етнографічна — систематично видавала «Етнографічний збірник» і «Матеріали до української етнології», а «Матеріали до української бібліографії» готувалися до друку Бібліографічною комісією. Загальний річний звіт з діяльності НТШ, його окремих комісій і членів подавалися в щорічному четвертому випуску «Хроніки НТШ» (1900—1938).

1909 р. при Математично-природописно-лікарській секції було засновано Фізіографічну комісію, яка ставила завдання всестороннього, послідовного дослідження природи українських земель. Її роботу перервала Перша світова війна (аж до 1922 р.). Члени комісії працювали приватно, збираючись на спільних засіданнях. Комісія видавала «Збірник Фізіографічної комісії» (з 1925 по 1938 рр. з'явилося сім випусків).

Географічна комісія була утворена при Математично-природописно-лікарській секції у 1933 р. (голова В. Кубійович). Вона займалася підготовкою та виданням «Великого Атласу України», а з 1935 р. почала публікувати «Праці Географічної комісії» (на жаль, з'явився лише її один випуск[10]). 3 липня 1935 р. при згаданій секції вдалось сформувати також Комісію охорони природи.

Більшість комісій НТШ досліджували питання українознавства. Для координації їхньої діяльності виношувалась ідея заснування Інституту українознавства, яка була ухвалена Президією НТШ від 13 січня 1936 р. Планувалось також видавати до десяти випусків на рік

«Сьогочасне і минуле: Вісник українознавства» (за редакцією І. Раковського). Проте світ побачили тільки чотири випуски (Львів, 1939).

Творчий доробок НТШ становить понад тисячу томів різних академічних праць, виданих у рамках двадцяти комісій. Серед членів НТШ — такі природодослідники та географи, як Г. Величко, С. Рудницький, Ю. Полянський, П. Тутковський, А. Пенк, І. Верхратський, В. Левицький, М. Мельник, В. Кубійович, І. Раковський, О. Степанів, В. Лазарко, Є. Жарський, В. Огоновський, М. Дольницький, В. Геринович, Г. Драгомирецький та ін.

Більшість із тих напрямів, котрі розвивалися в НТШ, мають давні і сталі традиції в географії. Деякі з них велися за ініціативою окремих учених, і лише зрідка підкріплювалися працею Наукового товариства. І все ж, роль Товариства була надзвичайно велика. Основна частина наукового доробку географів, дійсних членів НТШ, проходила апробацію своїх результатів на зборах, з'їздах, конференціях, і тільки після обговорення, під час якого висловлювалися побажання і зауваження щодо проблем і методів дослідження, ці роботи друкувалися в періодиці.

Географічні праці охоплювали питання історіографії, термінології, геології, геоморфології (в т. ч. фізичної географії), кліматології та гідрології, георафії рослинного і тваринного світу, етно- і антропогеографії (у т. ч. соціально-економічної), картографії, історичної та політичної географії, природоохорони та ін.[11]

Перші спроби з'ясувати термінознавчі проблеми у географії датуються початком XX ст., коли увага науковців зосереджувалася на збиранні термінів з різних джерел (усних під час польових досліджень, літературних).

Багато для унормування тогочасної української природничо-наукової термінології зробив Іван Верхратський, праці якого публікувалися в різних часописах. Терміни розглядалися ним як мовний знак, його тип, який створюється для вираження спеціального поняття. Процес формування будь-якої термінології (терміносистеми) постійно вдосконалюється, впорядковується, нормується, кодифікується, формуючи структурно і функціонально цілісну систему мовних одиниць, які відображають поняття чи систему понять науки в різні часові і навіть просторово локалізовані періоди її розвитку (наприклад, географічна термінологія НТШ і ВУАН). Найбільш відомими термінологічними роботами цього вченого є «Початки до уложення номенклатури і термінології природописної народної в шести випусках» (1864), «Нові знадоби до номенклатури ботанічної термінологічно-природописної народної» (1908), «Виразня мінеральогічна» (1909).

У «Начерку географічної термінології» за 1908 р., С. Рудницький виокремив у словнику три складові: 1) терміни з математичної географії, астрономії, астрофізики і геодезії; 2) терміни з фізичної географії, геології та геоморфології; 3) терміни з біогеографії та антропології. В наступній розвідці «Причини до географічної термінології. І.», він

зазначає, що справа наукової термінології потребує співпраці загального з'їзду українських учених з постійною комісією (діяла у 1920-х рр. у Харкові).

Історик Мирон Кордуба у статті «Потреби організації збирання географічних назв» намагається пояснити давні географічні назви, у результаті чого вони отримують більш наукове тлумачення, подає програми збору географічних назв, доводить їхню необхідність. Дещо пізніше, на засіданні Історично-філософської секції НТШ 27 лютого 1920 р., він представив план збору географічних назв і матеріал для історико-географічного словника української частини Галичини. Секція визнала справу важливою й актуальною і тому доручила Археологічній комісії. З термінологічних розвідок М. Кордубі належать: «Земля свідком минулого», «Звідки походять назви наших осель», ін. Заслуговують уваги питання термінології в дослідженнях Михайла Максимовича, Володимира Антоновича, Олександра Сумцова, Павла Тутковського, Костянтина Дубняка.

Зовсім відмінною за тематикою була розвідка Володимира Левицького «Як визначити висоти при помочі анероїда», в якій описується визначення висоти будь-якої точки за допомогою анероїда, подано простий і практичний спосіб обчислення різниць висот двох точок з використанням лише анероїда і термометра.

Короткий зміст найважливіших природознавчих здобутків наведено в огляді «Наукової хроніки» за 1898, 1899 і 1900 рр., а також у праці С. Рудницького «Фізична географія» (1903). Діапазон зацікавлень цього автора охоплює метеорологію, кліматологію, магнетизм Землі, океанографію, динаміку і морфологію суходолу. Виклад історіографії географічної проблематики знаходить своє продовження у наступних його роботах — «Літературні новини до географії України-Руси» (1905), «Дещо з нашої популярно-природописної літератури» (1905) та ін.

Геологічними та геоморфологічними дослідженнями ще в другій половині XIX ст. займалися австро-угорські та польські вчені. Вони завершили геологічну зйомку для складання «Геологічного атласу Галичини», картографували льодовикові відклади, фіксували поширення ератичного матеріалу. У 1905 р. С. Рудницький, а в 1906 і в 1907 рр. Е. Ромер аналізували геоморфологію північно-західної частини Передкарпаття, провадячи польові розвідки у верхів'ях Дністра в долинах Болозівки, Стривігора та ін., тобто на вододілі річок Дністер і Сан. Геоморфологи вивчали наявність морени, «змішаного галечника» на схилах долин річок, іноді ератичний матеріал серед карпатських галечників (зазначимо, що межі сучасного розповсюдження ератичного матеріалу та поширення давнього льодовика загалом збігаються). Згодом басейни Дністра та Сану докладно досліджував В. Тейсейр, проводячи загальний опис, картографування, аналіз численних терасових рівнів в їхньому сточищі.

З'являються результати геоморфологічних напрацювань Степана Рудницького, Юрія Полянського, Мирона Дольницького, трохи пізніше — Михайла Іваничука, Василя Буцури.

С. Рудницький одним із перших зацікавився проявами молодих неотектонічних рухів, віднайшов молоді та старі форми рельєфу в західному регіоні України. Починаючи з кінця XIX ст. учений займався тривалими польовими геоморфологічними дослідженнями, наукові висліди яких було опубліковано в працях «Знадоби до морфології карпатського сточища Дністра» (1905), «Знадоби до морфології підкарпатського сточища Дністра» (1907), «Знадоби до морфології подільського сточища Дністра» (1913). У своїх роботах автор, зокрема, вказує на поперечність долин і допливів Дністра в Карпатах, де пасма гір мали б визначати річковим системам інший шлях, на зв'язки (біфуркацію) Дністра з Саном, сліди гляціальних річок між Перемишлем та Самбором. За його словами, Дністер, минаючи підкарпатські геосинкліналі, успадкував вигідний шлях на південний схід, оминув і врізався глибоким яром у Подільську височину. Вчений також звертає увагу на асиметрію долин північних допливів Дністра, виділивши у його верхів'ях дві геоморфологічні області: Західну (Бескидську) до річок Стрия та Опору і Східну (Горганську) на схід від цих річок. Він виявив меандри, прориви, порушення третинних відкладів, які підпорядковані лінії ПдСх-ПнЗх. системи тектонічних тріщин у крейдових відкладах Опілля з напрямками ПнЗх-ПдСх. — ПнСх.-ПдЗх., узгодженість горбогірних пасем у рельєфі Поділля з деякими антиклінальними поверхнями нижнього девону, дворазове зледеніння з висячими і долинними льодовиками в Мармароських горах. Географ стверджує, що риси ерозії та акумуляції льодовикового часу подекуди збереглися в морфології та будові річкових долин — у Передкарпатті з широкими і плоскими заболоченими днищами та пологими невисокими схилами, в інших районах — часто із розробленими коритоподібними формами, що мають досить круті схили[12].

З діяльністю НТШ пов'язана наукова праця Юрія Полянського, котрий був і геологом, і географом, знавцем галицького палеоліту і лесу. На сторінках видань Товариства знаходимо низку його статей: «Нові праці про плейстоцен Бесарабії» (1927), «Реконструкція географічного середовища молодшого палеоліту подільсько-бесарабської провінції» (1935) тощо.

Ю. Полянський у своїй роботі «Геологічно-морфологічні помічання в районі Новосілки Костюкової (Заліщики) і делювіальна схема полудневого Поділля» (1925) описав понад двадцять профілів у селі та його околиці з двома окремими морфологічними типами, а також одностайну поверхню Подільської плити, на якій лежить село і яка розчленована глибокими ярами. На думку Ю. Полянського, в районі Новосілки є дві «делювіальні» рівнини: верхня — карпатська — залишок староделювіальної тераси Дністра із зрілим краєвидом і нижня —

карпатсько-подільська — з активізацією молодих ярів та інших морфологічних елементів.

Результати цих студій дали змогу встановити відмінність між двома найдавнішими і найвищими терасами Дністра. Досі в геоморфології вони не розмежовувалися, а приймалися за одну. Обидві тераси (шоста і сьома) займають смугу плато, що примикає до долини Дністра, а молоді розташовані на її схилах. Найдавніша з цих терас складена з карпатської гальки, а молодша — з червоного пісковику нижнього девону. Досліджуючи тераси Дністра, вчений встановив два етапи підняття Поділля. Високі тераси фіксують у нижньому плейстоцені загальне підняття південної частини Поділля, а у рисв'юрмське міжльодовиков'я утворився пологий антиклінальний згин. Ці два етапи підняття Поділля підтверджено пізніше К. Геренчуком (1960). Наслідки цих рухів — загальний нахил у пліоцені території на ПдСх., а на другому етапі — інтенсивні підняття, що змінюють нахил плити, відповідно до якої була перебудована гідромережа. Більшість річок на першому етапі мали напрям — ПнЗх.-ПдСх., паралельно Дністру та Українським Карпатам, на другому етапі ліві допливи Дністра перебудувалися з ПнЗх.-ПдСх. простягання на ПнПд., тобто паралельно один одному у бік Дністра, утримавши для допливів нижчого порядку переважаючі напрямки: для правих річок Дністра — ПнЗх.-ПдСх., а для лівих — ПдСх.-ПнЗх[13]. З двома етапами підняття Поділля пов'язані два цикли ерозії — до першого належать зрілі форми рельєфу вище рівня передостанньої тераси, а до другого — глибоко врізані долини Дністра, особливо шостої і сьомої.

Ю. Полянський працював і над питаннями геоморфології та неотектоніки Придністровського Поділля, пошуків генезису тих чи інших мінералів, наприклад, обсидіану — виверженої щільної гірської породи, що складається з вулканічного скла цілком або з невеликою кількістю порфирових вкраплень (шукав його родовища поза українськими та польськими етнічними землями, на територіях яких він відсутній, — в Угорщині та Чехії). Дослідник висловлює припущення, що мінерал було привнесено із сусіднього Закарпаття через Карпати, що, в свою чергу, дає підстави стверджувати про старі неолітичні зв'язки з Угорщиною. Як директор природничого музею НТШ, Ю. Полянський (1937 р.), збагатив його після С. Рудницького та І. Раковського новими геологічними експонатами.

Подальше вивчення геоморфології (особливо М. Дольницьким, М. Іваничуком, В. Буцурою та ін.), розпочате у празькій школі С. Рудницького, у географів і геологів Карлового університету та Геологічного уставу у Празі, знайшло своє продовження у Харкові — в Українському науково-дослідному інституті географії та картографії.

Кліматичні та гідрологічні дослідження в Науковому товаристві ім. Шевченка проводили С. Рудницький, Ю. Полянський, Г. Драгомирецький, С. Пастернак, І. Тесля та ін.

Серед проблем цього напрямку С. Рудницький виділив «справи водостану, опаду і відпливу, циркуляції підземних вод, великих боліт північно-західної України...»[14]. Ці аспекти були висвітлені ним у працях «Україна наш рідний край» (1917, 1921, 1998) , «Коротка географія України» (1910, 1914) на основі багаторічних польових досліджень, даних метеорологічних станцій, робіт різних учених про клімат та водні ресурси. Він є автором першої настінної фізичної карти України (з п'ятьма побічними картами М.1:5 000 000), що видана 1918 р. НТШ.

Багато зроблено для систематизації, узагальнення, класифікації різних статистичних відомостей при створенні карт клімату в «Атлясі України й сумежних країв» (1937 р.; редактор В. Кубійович). Карти були виконані І. Теслею на базі теоретичних публікацій і статистичних даних десятків та сотень метеорологічних станцій, розміщених на досліджуваній території. Час спостережень охоплював від двох до чотирьох десятиліть у межах 1881—1920 рр.

У ході цих спостережень було виявлено, що кліматичні відмінності території України зазнають певних трансформацій: на заході вологість повітря набагато вища, ніж на сході; помітно змінюється температурний режим, що відображено на карті температур на підставі багаторічних середніх. Карта барометричного тиску подає схематичний розклад атмосферних мас у найтепліший і найхолодніший місяць — у січні та липні. Стрілками показано пануючі напрямки вітрів місцевості. Взимку відчувається вплив сибірського максимуму, азорського високого тиску, ісландського та чорноморського низького тиску (як відомо, напрям вітрів залежить від розподілу тиску). Влітку, в липні зокрема, переважає вплив середньоєвропейського низького тиску, азорського літнього мінімуму, тому віють здебільшого західні та північно-західні вітри. Розробляючи карту схематичного розподілу різних сумарних опадів, автором бралися до уваги дані тих станцій, які проводили свої спостереження не менше десяти років. Кліматична карта складена згідно з класифікацією В. Коппена. За температурними відмінностями українські землі поділені на області теплих помірних кліматів та області бореальних кліматів.

Дослідження О. Волощаком клімату Українських Карпат та Г. Драгомирецьким вітрів Закарпаття поглиблюють кліматичну та гідрологічну інформацію, представлену свого часу Володиславом Сатке — австрійським метеорологом.

У праці Г. Драгомирецького «Вітри Закарпаття» (1927) описано переважаючі напрямки гірських хребтів, річкових долин, форми поверхні, висоти гір, висоту провалів, котрими взимку проникає холодне повітря Східної Європи, отримуючи відповідно напрям і силу. Автором подаються напрями вітрів у різних місцях за порами року, сила яких слабне через нерівності поверхні, а швидкість вітрів місцями складає 3,2—4,0 м/с і більше. Наводяться дані про бурі, максимум яких припадає на весну, а мінімум — на початок осені. Найбільше днів

з бурями серед поселень Закарпаття, у Хусті, що пояснюється орографічними та барометричними особливостями розташування. До текстової частини додано багато таблиць температур, опадів, схематичних малюнків, розу вітрів у м. Ужгороді тощо.

Студіям Г. Драгомирецького (1927) передувала робота проф. І. Висоцького «Макрокліматичні схеми України. З 12 картами в тексті» (1922). Розвідка характеризує клімат України з поділом його на окремі провінції та детальними даними про вологість та опади в них. Розподіл опадів пов'язаний з орографією і представлений окремою картою з виділенням їхнього мінімуму та максимуму. Крім того, за кліматичними ознаками (головним критерієм тут взято орографічний), в Україні виділено 9 районів: Полісся, Подільський горст, Понтичне правобережжя, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Донецький кряж, Таврія та Долина Дінця. Даючи загалом позитивну оцінку роботі І. Висоцького, Ю. Полянський все ж уважає, що ці макрокліматичні схеми є прикладними лише стосовно тих українських земель, «які творять радянську укр[аїнську] державу, залишаючи без згадки клімат „позадержавних земель" — західних і східних»[15].

Деякі гідрологи вивчали також виникнення і склад мінеральних джерел у Черчі на Рогатинщині. Ними було з'ясовано, що джерела витікають з дна ерозійних долин, на схилах яких виступають гіпси; одна з груп мінеральних вод містить сліди сірководню.

У широкому колі природознавців, котрі входили до Математично-природописно-лікарської секції НТШ, були й біогеографи, зокрема, флорист і ботаніко-географ Євстахій Волощак — один з нечисленних українців серед галицьких ботаніків традиційної львівської ботанічної школи XVIII—XIX ст. Згодом, у міжвоєнний період, з'являються імена М. Мельника, І. Мазепи, Г. Козія, Є. Жарського, О. Мриц та ін.

Ще у 80-х рр. XIX ст. увагу Остапа Волощака привернув рослинний світ Карпат. Тривалі багаторічні польові дослідження охоплювали простір від сточища Черемошу на південному сході Карпат до Татр на заході (басейн річок Черемошу, Пруту, Бистриць, Лімниці, Свічі, Опору, Боржави, Стрия, верхів'їв Дністра, Сану, Ослави, Попраду). Найбільше флористичних знахідок виявлено в Горганах та Східних Бескидах. О. Волощак систематично і ретельно аналізував відомості про географічне поширення вищих і нижчих рослин, подавши ґрунтовні описи їх та умов їхнього місцезростання. Ним відкрито декілька нових видів карпатських рослин (молочай карпатський, гвоздика карпатська, перестрін Гербіха, тоція карпатська тощо). Обстеження річкових долин і прилеглих гірських хребтів передували вивченню особливостей і закономірностей розповсюдження рослин, встановленню границь між флористичними осередками Східних та Західних Карпат, межею між якими, на думку вченого, є Лупківський перевал, розташований значно західніше, ніж уважалося багатьма ботаніками (встановлена межа залишається прийнятою й досі). У його дослідженнях

описуються також географічні чинники клімату, розташування сніжників, простягання гірських хребтів до переважаючих напрямків вітрів із назвами місцевостей тощо. В останні роки життя частину гербарію О. Волощак передав до музею НТШ ім. Шевченка.

У 1930-х рр., коли складалося фундаментальне видання «Атляс України й сумежних країв» (1937)[16], біогеографічні питання постійно перебували у сфері наукових зацікавлень тогочасних дослідників. Безпосередню участь у створенні цього атласу брав, зокрема, Микола Мельник, який, очолюючи у міжвоєнний час Фізіографічну комісію, водночас керував роботою лабораторій з мінералогії та геології, а потім — з ботаніки. Йому належать розділи про рослинність України, а також карти розповсюдження основних рослинних формацій на просторах українських етнічних земель. Карта «Рістня» (тобто рослинність), виконана у мірилі 1:5 000 000, відображає альпійську рослинність, гірські, середньоєвропейські, північноєвропейські ліси, лісостеп, чорноземний або трав'яно-лучний степ, сухий трав'янистий степ, пустинні степи та середземноморську рослинність. Додатково різними умовними позначеннями помічені ареали поширення сосни, ялиці, смереки, бука, граба, дуба (безчерешкового і черешкового), тиса. На цій же карті рослинності подані також межі поширення рослинності у взаємозв'язку з кліматичними та ґрунтовими умовами, історією формування флори та господарським впливом. До наукових заслуг Миколи Мельника треба віднести також виданий ним «Словник української номенклатури вищих рослин» (1922) — перше повне зведення української ботанічної номенклатури, який містить близько п'яти тисяч народних назв рослин із зазначенням місцевості походження. Наведена тут інформація про поширення рослин, використання їх у народі тощо. Ще однією заслугою цього ученого є активна природоохоронна діяльність, в т. ч. ботанічні наукові дослідження в кедровому заповіднику «Горган» (1934).

Е. Жарський — автор карти фауни в «Атлясі України й сумежних країв» (1937). На основі відмінностей у фауністичному складі окремих районів ним виділено ряд зоогеографічних округів, які зображені на карті «Зоогеографічні округи» (М. 1:5 000 000). У верхній правій і нижній лівій картах-врізках наведена додаткова інформація про границі поширення тварин та межі біоценозів.

Зображені на карті смуги — округи — йдуть одна за одною у такому порядку: поліська, лісостепова, степова (з найбільш поширеними видами тварин), середземноморська, гірська, представлена Карпатами, Кримом, Кавказом.

Фауністичний огляд дозволяє віднести територію України до «палеарктичного регіону Арктогеї». Крім зоогеографічного поділу на суходолі, тут виділяються також зоогеографічні округи на морях — Чорному та Азовському (на розподіл нектону та його концентрацію має вплив перш за все кількість сірководню, наприклад, у Чорному

морі). Серед округ виділяються: Західна (Дунайська), Північно-Західна (Дністровсько-Дніпровська), Озівсько-Керченська, Східна (Карпатська), Кримського узбережжя та Центральна (мішана фауна з напливами з Середземного моря). На карті позначені й важливі заповідники (резервати).

Відомі праці про тваринний світ: «Вюнуваті наших рік» (1939), «Зоогеографічний поділ Чорного моря на основі його іхтіофауни» (1938), «Пошир бобра на українських землях» (1938) та ін., належать Едвардові Жарському. З'ясовуючи поширення бобра на українських землях, він приходить до висновку, що причинами їхньої нечисленності є наступ людини та надмірний вилов, великі повені річок та нестача поживи.

С. Рудницький як експерт у фізико-географічних, статистичних, політико-географічних, економіко-географічних справах стверджує, що дати «докладний економіко-географічний образ України є дуже трудно, майже не можливо», — з огляду, зрозуміло, на історичні процеси, що супроводжувалися поділом українських етнічних територій між сусідніми державами. Територіальний розподіл сфер впливу цих держав безпосередньо відобразився на формуванні рівня, особливостей розвитку, розміщення трудових ресурсів, спеціалізації економіки, структури та географії промисловості, транспортно-економічних зв'язках.

Українські вчені НТШ були переконані, що саме національним державам належить майбутнє, і поки Україна не здобуде державності, вона не стане передовою у світовому господарстві. Ще у 1920-х рр. С. Рудницький роздумує над ідеєю української національної держави в колі європейських держав. Він обґрунтовує розвиток Балтійсько-Понтійської федерації, розглядаючи Україну невід'ємною складовою світової системи господарства. Для цього, на його думку, слід радикально вирішити земельне питання на користь селянства, а робітничі кооперативи спрямувати на «виготовлення промислу». Україна, — підкреслює вчений, — навіть попри свої багатства сировинної продукції, і в майбутньому залишиться хліборобською країною. Акцентуючи на географічному розташуванні України «на порозі Європи і Азії», він надає особливого значення майбутнім торговельним зв'язкам, які принесуть велику економічну користь[17].

Вивченням соціально-економічних питань займалися члени Географічної комісії, одним із найважливіших результатів діяльності якої став випущений нею «Атляс України й сумежних країв» (1937). В основу розділів «Сільське господарство», «Інші галузі господарства», «Різне» (тут було висвітлено географію друку, преси, освіти тощо) лягли статистичні дані про українські етнічні землі в межах різних держав.

У розділі «Інші галузі господарства», за допомогою карт і діаграм, унаочнено інформацію про розвиток та розміщення галузей господарства (видобування корисних копалин, енергетику, промисел), зайнятість населення в сільському господарстві та промисловості, число

робітників і рід їхніх занять, розподіл трудових ресурсів, комунікацій тощо. Економічна характеристика подається в межах суцільного українського етнічного простору. Робиться спроба простежити економічне життя українців Далекого Сходу (територія «Зеленого Клину»), де хліборобство і надалі є головним заняттям населення[18].

Серед карт двох присвячених населенню розділів в «Атлясі України й сумежних країв» варто виділити складену В. Кубійовичем мапу «Українці», на якій показано частку українців у відсотках щодо всього населення. Через своє специфічне географічне розташування, відсутність державності, низький рівень урбанізації, Україна має багато національних меншин. Природний приріст населення після Першої світової війни в Європі, його народжуваність і смертність фіксує карта «Природній рух населення». Чисельність і розпорошеність українців у світі, особливості національної структури поодиноких областей, розміщення українських колоній у світі представлено на діаграмах у розділі «Населення».

Тему заселеності краю українцями частково розкриває праця «Селитьби міського типу на Підкарпатській Русі», написана М. Дольницьким у 1930 р. Вона, власне, є першою спробою оцінки в галузі географії населення Закарпаття. Людські житла і розселення, як відомо, — один із важливих критеріїв залежності людини від природно-географічних чинників (геологогеоморфологічних, гідрографічних, кліматичних, біогеографічних). На переконання вченого, географи повинні досліджувати розселення як краєвидний момент і ментальний аспект етносу на кожному конкретному земному просторі, як географічне явище, аналізуючи питання залежності поселень від кількості мешканців, національного складу, культурного та політичного рівня.

Тривала експлуатація природних ресурсів чужими народами і державами призвела до збіднення різноманітності природного ландшафту. Діяльність людини взагалі порушує зв'язки між компонентами природи, що встановилися спонтанно споконвіків. Через порушення рівноваги у природних зв'язках визріла необхідність створення системи охоронних природних територій з підтримкою і стабілізацією довкілля, встановлення особливих режимів природокористування.

У Карпатах, наприклад, площі полонин розширювали на місці криволісся, штучно зменшуючи природну межу лісу. Це, в свою чергу, породжувало ланцюгову реакцію і викликало появу снігових лавин, вітровалів, ерозії ґрунтів, інші схилові процеси.

Надмірна вирубка лісів у Карпатах вплинула (і впливає досі) на порушення гідрологічного режиму, з'явилися небезпечні повені з непередбаченими катастрофічними наслідками.

Перші лісові заповідники були організовані в Карпатах напередодні Першої світової війни. У 1914 р. було взято під охорону унікальний Княж-Двірський ялицево-буковий масив з тисом ягідним на Коломийщині; засновані також буковий заповідник «Стужиця», ялицевий

«Тиха», шпилькові (хвойні) — на скелястих вершинах Мармарошу та Чорногори. Створення заповідника «Чорногора» почалося 1910 р., офіційно ж він був зареєстрований у 1921 р. — на площі 445,5 га, у т. ч. 305,5 га полонин і 140 га лісів. Пралісам Чорногори відводиться винятково важлива наукова та історична роль як пам'ятки природи. Вона розташована в найвищій частині Українських Карпат на схилах гір Говерли, Брескули, Пожижевської, Малої та Великої Марицевських та ін. Ліси складаються з порід ялини європейської, ялиці білої, кедра карпатського, явора, бука, берези, вільхи. Біля верхньої границі лісу ростуть сосна жереп, зелена вільха, верба трав'яниста, лапландська. В лісах збереглися зоо- і орнітофауна.

Сформована у 1935 р., розпочала свою діяльність Комісія з охорони природи (КОП). Рішенням Математично-природописно-лікарської секції НТШ кедровий заповідник на горі Яйце біля Підлютого, заснований митрополитом А. Шептицьким, передано для наукової роботи. Завдання Комісії полягало в «опіці залишками давньої рістні і звірні та помітними із геологічного становища вартісними частинами нашого краю».

На першому засіданні КОП запропонувала утворити такі заповідники: ялицевий під Грофецьким Конем, сосновий на збігу гори Сегліс, буковий нижче Сокола (Галич), скельний, що охоплює скалу Сокіл з навколишнім лісом, праліс на горі Овул, ставки Нивки в Горішній Мшані та під Середньою, Народний парк на вершинах Горганів. На цьому ж засіданні було заплановано з часом заснувати також заповідники на Касовій горі та Вапняній скелі, на Соколі біля Галича.

Зі звітом «Наші найближчі завдання щодо охорони природи» виступив на П'ятому з'їзді природників і лікарів у Львові (при НТШ) В. Бригідер. У шостому збірнику Фізіографічної комісії (1934) він опублікував статтю «Липова алея в Станіславові».

В. Лазарко вивчав у кедровому заповіднику ентомологічну фауну, О. Мацілинський — орнітологічну, а М. Мельник — флору в цілому з особливим акцентом на окремі регіони.

Наукові дослідження провадилися не лише у заповідниках. Так, скажімо, В. Лазарко, аналізуючи фауну хрущів, ретельно обстежує Лису гору в Золочівському повіті, яка дещо пізніше стане заповідною (на жаль, її теперішній стан украй занедбаний і не відповідає «природоохоронному і заповідному резервату»). Гора є однією з найбільш західних меж поширення степових ділянок на українських землях. В. Лазарко зазначає, що Лиса гора складена з третинного вапняку, покритого тонким шаром лесу. Її південний схил переходить в узгір'я, тягнеться в напрямі Гологірського кряжа. Північні та західні схили гори і верх зайняті степовою флорою та фауною, схили сильно розорані. Крім фауни хрущів, він виявив 43 види типових представників ксеротермічної фауни і кілька українських ендеміків. Лиса гора, незважаючи на інтенсивний вплив людини, на 1930-ті роки була «гідною охорони пам'яткою

природи». Оцінюючи стан гори, вчений звертається до учасників VI з'їзду українських природників і лікарів із закликом захистити її. З'їзд також поставив питання про заснування заповідників на Чортовій горі біля Рогатина, Касовій горі в Бовшеві та Соколі біля Галича.

Виділені Комісією охорони природи заповідники були цінними природоохоронними об'єктами з розмаїтою, унікальною і водночас типовою екосистемою. Вони й сьогодні заслуговують на дійсне, а не декларативне збереження природних резерватів і можуть служити осередками природоохоронної популяризації краєзнавчих знань серед загалу.

Виникнення Наукового товариства імені Шевченка стимулювало наукове життя багатьох учених, які, передавши нам величезну спадщину, заклали першооснову знань з географії України й, особливо, української національної географії.

У НТШ панував науковий дух, наукові інтереси, наукові дискусії — воно залишилося вогнищем й осередком збереження національної самосвідомості, самоутвердження, утвердження суверенних культурних, економічних і політичних устремлінь українського народу.

Учені докладали непомірних зусиль, щоб вивести український народ на рівень культурної європейської нації, безкорисливо віддавали себе громадській справі, розвивали прагнення свідомої посвяти національному ідеалу, виховували любов до рідного краю, його культури тощо.

Примітки

[1] Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів: НТШ, 1892—1939. — Т. 1—155.

[2] Хроніка Наукового товариства імені Шевченка. — Львів: НТШ, 1900—1938. — Вип. 1—74.

[3] Збірник Математично-природописно-лікарської секції НТШ. — Львів: НТШ, 1900—1938. — Вип. 1—32.

[4] Студії з поля суспільних наук і статистики. — Львів: НТШ, 1909—1938. — Т. 1—5.

[5] Збірник Фізіографічної комісії НТШ. — Львів: НТШ, 1925—1938. — Вип. 1—7.

[6] Географічна комісія НТШ. Праці. — Львів, 1935. — Вип. 1.

[7] *Мельничук І.* Біля витоків заснування Українського Географічного товариства // Історія української географії. — Тернопіль, 2000. — Вип. 1. — С. 16—19; *Пістун М., Гуцал В.* Зародження перших наукових географічних досліджень в Україні в середині XIX століття // Там же. — С. 83—92; *Шаблій О.* Історичні виміри української географії // Там же. — С. 7—15; *Його ж.* Діяльність Володимира Кубійовича в Науковому товаристві імені Шевченка // Історія української географії. — Тернопіль, 2001. — Вип. 3. — С. 11—22.

[8] *Штойко П.* Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) // Географічна енциклопедія України. — Київ, 1990. — Т. 2. — С. 403.

[9] *Житецький І.* Південно-Західний відділ Географічного товариства у Києві (З приводу 50-річчя його закриття в 1876 році) // Україна. — Київ, 1927. — Кн. 5. — С. 31—36.

[10] Географічна комісія НТШ. Праці. — Львів, 1935. — Вип. 1.

[11] *Штойко П.* Початки української наукової географії в НТШ // *Штойко П.* Степан Рудницький (1877—1937 рр.). Життєписно-бібліографічний нарис. — Львів: НТШ, 1997. — С. 16—28; *Його ж.* Краєзнавчі дослідження в Науковому товаристві імені Шевченка // Історичне краєзнавство і національне виховання. М-ли наук. практ. конф. Львів, 27 травня 1994. — Львів, 1994. — С. 93—94.

[12] Полянський Ю. Проф. Др. Ст. Рудницький. Основи землезнання України. Перша книга. Фізична географія України. Львів, 1924. Накл. Українського Педагог. Товариства // Літературно-науковий вістник. — Львів—Київ, 1924 — Т. 85. — С. 86—88.

[13] *Геренчук К.* Тектонические закономерности в орографии и структуре речной сети Русской равнины. Львов: Изд. Львов. ун-та, 1960. (Записки Географического общества Союза СССР. — Т. 20).

[14] *Рудницький С.* Проблеми географії України. Львів: НТШ, 1919. — Вип. 1.

[15] Полянський Ю., Проф. Висоцький І. Макрокліматичні схеми України. З 12 картами в тексті. Відбитка з 1-го тому «Матеріялів до климатології України» Видане Укр. Мет. Служби. Київ, 1922, 1—28 // Літературно-науковий вістник. — Львів—Київ, 1924. Т. 85. — С. 93.

[16] Атляс України й сумежних країв. — Львів, 1937.

[17] *Рудницький С.* Огляд національної території України // Українське слово. — Берлін, 1923.

[18] *Шимович І.* Зелений Клин. Нова Україна (економіко-географічний нарис) // Літературно-науковий вістник. — Львів—Київ, 1924. — Т. 82. — С. 307—322.

Summary

The terms and peculiarities of establishing geographical science in the Shevchenko Scientific Society are addressed. The main themes are touched upon, and tendencies and directions of investigation are analyzed.

Матеріали Міжнародної
наукової конференції
«Картографія та історія України»,
присвяченої 400-річчю
від народження
Ґійома Левассера де Боплана.
20—21 листопада 2000 р.

Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім.М.С.Грушевського
Львівське відділення
Львівська наукова бібліотека ім.В.Стефаника

Програма
Міжнародної наукової конференції "Картографія та історія України", присвяченої 400-річчю від народження Гійома Левассера де Боплана

20-21 листопада 2000 р.

Львів 2000

<u>20 листопада</u>
<u>10.00-16.30 год.</u>

Головуючий: Ярослав Дашкевич
Секретар: Марія Вавричин

1. Вступне слово

Ярослав Дашкевич

2. Спеціальна карта України Г.Боплана 1650 р.

Марія Вавричин (Львів)

3. Специфіка сучасного видання карт України Г.Боплана. Презентація факсимільного видання Спеціальної карти України Г.Боплана, здійсненого видавництвом "Мапа" (Київ, 2000)

Борис Тисленко, Сергій Тимофіїв (Київ)

4. Переробки карт України Г.Боплана у фондах ЛНБ ім.В.Стефаника НАНУ

Неоніла Падюка (Львів)

5. Великий кордон України за картами Г.Боплана

Ярослав Дашкевич (Львів)

6. Бопланові карти Нормандії та Бретані

Андрій-Болеслав Перналь,
Деніс Ессар (Брандон, Канада)

7. Картографічна спадщина В.Кубійовича і проблеми створення Національного Атласу України

Олег Шаблій (Львів)

8. Етнографічні зміни на українських землях в картографічній спадщині В.Кубійовича

Мирослав Дністрянський (Львів)

9. Місце картографії у творчості Миколи Кулицького

Олег Купчинський (Львів)

10. Карта України П.Тутковського в контексті розвитку української національної картографії початку XX ст.

Іван Ровенчак (Львів)

11. Історико-географічний аналіз і синтез: суть, завдання, проблеми, перспективи

Іван Ковальчук (Львів)

12. Геродот як предтеча географічного українознавства

Мирослава Влах (Львів)

13. Проблеми історичної географії княжої доби у дослідженнях А.Петрушевича (1821-1913)

Андрій Королько (Івано-Франківськ)

14. Топонімічні особливості Брацлавщини кінця XVI - першої половини XVII ст. (за матеріалами родинного архіву Пісочинських)

Олекса Піддубняк (Львів)

15. Особливості адміністративно-територіальної структури Київської митрополчої єпархії у XVIII ст.: картографічний аспект

Ігор Скочиляс (Львів)

16. Найдавніші рукописні карти Галичини. Село Підтемне, 1654 р.

Уляна Кришталович (Львів)

<u>21 листопада</u>
<u>10.00 - 17.00 год.</u>

Головуючий: Ярослав Дашкевич
Секретар: Галина Петришин

1. Перший детальний план м.Львова 1766 р.

Алла Мартинюк (Львів)

2. Стильова характеристика освоєних ландшафтів на основі картографічного матеріалу кінця XVIII - середини XIX ст.

Надія Соснова (Львів)

3. Проблеми картографічної реконструкції історичних етапів урбанізаційного процесу в Західній Україні (кінець XVIII - XIX ст.)

Галина Петришин (Львів)

4. Карти Галичини і питання територіального поділу краю (1801-1825)

Микола Драк (Львів)

5. Картографічні матеріали середини XIX ст. як джерело вивчення просторового укладу міст Галичини

Христина Бойко (Львів)

6. Дослідження територіального розвитку Львова австрійського періоду на основі картографічного матеріалу

Уляна Іваночко (Львів)

7. Кадастрові карти середини XIX ст. як основа для реконструкції планів міст Галичини періоду ренесансу

Світлана Топилко (Львів)

8. Кадастри Галичини як джерело локалізації міських парцель

Мар'яна Долинська (Львів)

9. Просторово-часовий континуум українського етносу в історичній картографії другої половини XIX - поч. XX ст.

Павло Штойко (Львів)

10. Військові карти у фонді генерала Вітошинського

Іван Сварник (Львів)

11. Корпус українських геодезистів 1918 р.

Ростислав Сосса (Київ)

12. Українські визвольні змагання пешої половини XX ст. Проблеми картографування

Микола Литвин (Львів)

13. Територіальна організація релігії в Україні у 1990-х рр.

Юрій Криворучко (Львів)

14. До питання про назви на географічних картах України

Іван Гудз (Львів)

15. Створення цифрових електронних топографічних карт у різних масштабах

Степан Ямелинець (Львів)

Обговорення

Підсумки конференції

Ярослав Дашкевич

Слово на відкритті конференції «Картографія та історія України» (20 листопада 2000 р.)

Мені дуже приємно вітати учасників другої наукової конференції «Картографія та історія України», яку присвячено 400-річчю від народження видатного французького картографа, інженера та мемуариста Ґійома Левассера де Боплана. Як відомо, Бопланові ми завдячуємо не лише докладні карти України, не тільки прозовий «Опис України», що назавжди став важливим історичним, географічним і етнографічним джерелом для вивчення України середини XVII ст., але й впровадження імені України до літератури, політики, науки Західної Європи. В цьому відношенні заслуги Боплана незаперечні й дуже великі, бо, по суті, глузливе для української національної території «Малоросія» лише півтора століття потому почало витісняти в Західній Європі прийняту раніше назву «Україна».

400-ліття Боплана вже відзначалось міжнародною науковою конференцією, що відбулася у жовтні 2000 р. в Запоріжжі, на острові Хортиця, до північного берега якого Боплан добрався 1639 р. під час своєї мандрівки побережжям Дніпра, та відкіля здійснив свій перехід чайкою вгору по ріці, через пороги, до Кодацької фортеці.

Дехто із присутніх брав участь у тій конференції, на якій було прочитано 14 доповідей, що так чи інакше стосуються Боплана, його картографічної та писемної спадщини. Матеріали запорізької конференції готуються до видання і в наступному році, маємо надію, всі зацікавлені дослідники одержать змогу ознайомитися з опублікованими текстами.

Дві бопланівські конференції в Україні 2000 року — свідчення, що тематика, пов'язана з Великим французом, залишається й надалі актуальною. Протягом останнього десятиріччя з'явилося друком щонайменше 30 праць українською, англійською, польською, російською мовами, які висвітлюють різні грані проблеми. Це також доказ того, що вивчення життя і спадщини Боплана притягає багатьох.

Я відзначив би три значні досягнення цього останнього десятиріччя: вихід у світ нового англійського перекладу «Опису України» разом з альбомом бопланівських карт, великим нарисом про Боплана та багатим науковим апаратом. До речі, ініціатор та співвиконавець (разом з проф. Броцького університету Денисом Ессаром) цього видання, що вийшло заходами Гарвардського інституту українських студій у 1993 р., проф. Брандонського університету в Канаді Андрій Болеслав Перналь став доктором honoris causa Запорізького державного університету. Це заслужене відзначення його новаторського і високо наукового вкладу в історію України взагалі та в дослідження Боплана зокрема.

Друге велике наукове досягнення — факсимільне перевидання «Спеціальної карти Боплана» 1650 р., завдяки котрому Боплан-картограф постає знову перед нашими очима не лише як великий фахівець, але й як людина, закохана в далекий від Франції край, у якому він прожив не менше 15 років. Факсимільне перевидання та докладний покажчик до карти — результат багаторічної роботи працівників нашого інституту Марії Вавричин і Олега Голька та наслідок наполегливих зусиль й ентузіазму київського видавництва «Мапа» (не кажучи вже про те, що це й досягнення української друкарської справи). Представники видавництва Борис Тисленко та Сергій Тимофіїв ознайомлять учасників конференції з цим майстерно здійсненим факсимільним друком, що цього року побачив світ. Ним ми відновлюємо серію «Monumenta cartographiae Ucrainae», видання якої припинилося 1930 р. через політичні репресії.

Третє досягнення — перший в Україні збірник наукових статей «Боплан і Україна», виданий 1998 р. заходами нашого інституту. Завдяки цьому збірникові, а також збірникові праць попередньої конференції «Картографія та історія України», доведеному до стадії макету, що передається до публікації, впевнено можемо говорити про виникнення у Львові невеликого центру історичного картознавства при Львівському відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Центру, поки що єдиного в Україні.

На завершення кілька слів про подальші можливі напрями досліджень Боплана. Отже, потрібні:

1) архівні пошуки для доповнення українського періоду в біографії Боплана (у Бродах він був; нове — подане ним на «Спеціальній карті України» — картографічне обличчя околиць Львова опосередковано свідчить, що він мав би бути і тут, але документальних підтверджень наразі не знайдено);

2) атрибуція певних французьких рукописних творів, пов'язаних з Україною, авторства Боплана або людей з його оточення (йдеться, зокрема, про рукопис, що зберігається в США у спадкоємців поета Богдана Кравціва, котрий був також істориком картографії);

3) доповнення позаукраїнської біографії Боплана, зокрема у час перебування його в басейні Карибського моря та, можливо, й на Мадаґаскарі;

4) джерелознавчі дослідження — що взяв Боплан від своїх попередників і сучасників для «Опису України», для картографування півдня України з Кримом включно;

5) вивчення французького та англійського оточення Боплана — життя і творчості тих його сучасників, які також цікавилися Україною, її народом, козацтвом.

Серед ухвал, які прийняла запорізька конференція, є дві особливі: про пам'ятник Бопланові на Хортиці та про повне видання його писемних і картографічних творів українською та французькою мовами.

Думаю, що наша конференція такі проекти підтримає.

Institut Français
d'Ukraine

Французький
Культурний
Центр

104, rue Gorki
03150 Kiev, Ukraine

Україна, Київ, 03150
вул. Горького, 104

tél. (380 44) 269 41 57
269 27 59
fax (380 44) 269 72 87

culturel@ifu.kiev.ua
mediatheque@ifu.kiev.ua

Au Comité d'Organisation
de la Conférence Internationale
Cartographie et histoire de l'Ukraine

Kiev, le 17 novembre 2000

Mesdames et Messieurs,

Les relations entre la France et l'Ukraine sont très anciennes et datent du XIème siècle quand le roi français Henri Ier des Capétiens a choisi pour femme la princesse Anne de Kyiv, fille de Yagoslav le Sage.

L'ingénieur militaire et cartographe français Guillaume Levasseur de Beauplan inscrivit une nouvelle page très intéressante dans l'histoire des liens entre nos pays en publiant, en 1660, un petit volume ***La Description d'Ukranie*** qui devint une source essentielle très importante concernant l'histoire et la géographie de votre pays.

D'ailleurs, Beauplan donna soi-disant le droit de citoyenneté à votre peuple en Europe en y faisant connaître le nom de l'Ukraine et en la localisant dans l'espace grâce à ses cartes qui marquèrent une nouvelle étape dans la cartographie européenne du XVII siècle.

Souhaitant un grand succès à votre conférence consacrée au 400ème anniversaire de Beauplan, nous espérons qu'elle contribuera au développement des recherches sur cet écrivain et savant, ainsi qu'au renforcement des relations entre nos deux pays.

Benoît VITSE
Attaché Culturel

Institut Français d'Ukraine
Centre Culturel et de
Coopération Linguistique

Cours de français
tél. (380 44) 268 82 52
cours@ifu.kiev.ua

Bureau linguistique
tél. (380 44) 268 74 05
fax (380 44) 268 16 83
education@ifu.kiev.ua

Переклад

Французький культурний центр

Київ, 17 листопада 2000 р.

До організаційного комітету Міжнародної конференції «Картографія та історія України»

Пані й панове,

Відносини між Францією та Україною дуже давні й датуються від X ст., коли король Анрі I з династії Капетингів взяв за дружину принцесу Анну з Києва, дочку Ярослава Мудрого.

Французький військовий інженер і картограф Ґійом Левассер де Боплан вписав нову вельми цікаву сторінку до історії зв'язків між нашими народами, публікуючи 1660 р. невеликий том «Опис України», що став дуже важливим фундаментальним джерелом, яке стосується історії та географії вашого краю.

Крім цього, Боплан надав, так би мовити, права громадянства вашому народові в Європі, познайомивши з іменем України і помістивши його в світі завдяки картам, що стали новим етапом у європейській картографії XVII ст.

Бажаючи великих досягнень вашій конференції, присвяченій 400-річчю Боплана, маємо надію, що вона стане вкладом у розвиток вивчення цього письменника та вченого, а також зміцнить відносини між нашими двома країнами.

Бенуа Вітс,
культурний аташе

Ухвала Міжнародної наукової конференції «Картографія та історія України», присвяченої 400-річчю від народження Ґійома Левассера де Боплана

(Львів, 21 листопада 2000 р.)

1. Підготувати до видання та опублікувати друком праці сьогоднішньої конференції (протягом 2001—2002 рр.)

2. Провести у 2002 р. конференцію з історичної соціотопографії міст України.

3. Зайнятися підготовкою установчих зборів Наукового товариства дослідників картографії України, опрацювати статут товариства.

4. На установчих зборах Наукового товариства дослідників картографії України обрати Національний комітет істориків картографії України та встановити контакти з аналогічними товариствами інших європейських країн.

5. Підтримати ідею спорудження пам'ятника Ґійомові Левассеру де Бопланові в місті Запоріжжі на острові Хортиці.

6. Взяти участь у підготовці проспекту Повного видання писемних та картографічних творів Ґійома Левассера де Боплана.

7. Після утворення організаційного комітету для підготовки Національного атласу України представникам історико-картографічного напряму досліджень взяти участь у його діяльності.

8. Звернутися до Кабінету Міністрів країни з пропозицією утворити урядову Топонімічну комісію для уточнення, виправлення і відновлення історичного звучання географічних назв України державною мовою.

Примітка до ухвали

Було виконано пункти 1, 2 ухвали. З об'єктивних причин (відсутність фінансових засобів) пункти 3, 4 не виконано. Висловлено підтримку ідеї встановлення пам'ятника Бопланові (пункт 5). Опрацьовано проспект Повного видання творів Боплана (пункт 6). Представники історико-картографічних досліджень увійшли до складу оргкомітету для підготовки Національного атласу України (пункт 7) та подали свої пропозиції, але праця над Національним атласом України зупинилась через відсутність відповідних асигнувань. Урядова Топонімічна комісія (пункт 8) досі не утворена.

Листопад 2002 р.

Запорізька обласна державна адміністрація
Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького
Культурний центр "Хортиця"
Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського Національної Академії Наук України
Запорізький державний університет

ПРОГРАМА

міжнародної науково-практичної конференції

"Боплан і Україна"

м. Запоріжжя,
12–13 жовтня 2000 р.

Запоріжжя, 2000

ОРГКОМІТЕТ
міжнародної конференції
"Боплан і Україна"

1. **Кучеренко Олексій Юрійович** - голова Запорізької обласної держної адміністрації, співголова оргкомітету.
2. **Козирєв Валерій Кирилович** - Директор Культурного центру "Хортиця", співголова оргкомітету.
3. **Сохань Павло Степанович** - член-кореспондент НАН України, професор, доктор історичних наук, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України.
4. **Толок Вячеслав Олександрович** - ректор Запорізького державного університету.
5. **Бойко Анатолій Васильович** - Голова правління Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького.
6. **Шаповалов Георгій Іванович** - Директор Запорізького краєзнавського музею.
7. **Кропивка Георгій Андрійович** - генеральний директор Національного заповідника "Хортиця".
8. **Бастрига Іван Михайлович** - голова правління ВАТ "Запорізький алюмінійовий комбінат".
9. **Брехуненко Віктор Анатолійович** - вчений секретар Інституту української археології.
10. **Дашкевич Ярослав Романович** - професор, д.і.н., керівник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України.
11. **Мірошников Олександр Вікторович** - вчений секретар Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького.

Розклад проведення конференції "Боплан і Україна"

День перший (12.10.00)

08.30-09.00	Сніданок
09.00-10.00	Реєстрація учасників конференції
10.00-11.30	Пленарнє засідання
12.00-14.00	Відвідування виставочної експозиції Запорізького музею історії козачества.
14.00-15.00	Обід
15.00-17.00	Робота секцій
17.00-17.30	Перерва
17.30-19.30	Робота секцій
19.30-20.30	Фуршет

День другий (13.10.00)

07.00-7.45	Сніданок
07.45-8.00	Реєстрація учасників конференції
08.00-14.00	Відвідування історичних міст під Кодаком (Дніпропетровська обл.)
14.00-15.00	Обід
15.00-17.00	Робота секцій
17.00-18.00	Вечеря

Теми доповідей:

Дашкевич Я. "Боплан в дослідженнях останніх десятиліть: підсумки і завдання."
Верба І. "До історіографії Запорожжя XVIII ст. (Леклерк і Боплан) (датування, інтерпретації)
Мицик Ю. "Боплан і німецька історіографія XVII-XVIII ст."
Колісник І. "Франція та українська історіографія XVIII ст."
Борисюк З. "Східна Європа у французькій мемуаристиці XVI-XVII ст."
Брехуненко В. "Рослинний і тваринний світ в Україні першої половини XVII ст. за Бопланом."
Міхєєва О. "Звичаї війни в описі України Боплана."
Німчук В. "Термінологія "Опису України" Боплана."
Пірко В. "Г.Л. Де Боплан про потайні шляхи повернення запорожців з морських походів на Січ."
Леп'явко С. "Особливості ментальності українців в "Описі України" Боплана".
Романцов В. "Боплан про роль Запорозької Січі у процесі державотворення."
Будз І. "До питання про назви на географічних картах України Боплана"
Атаманенко В. "Волинь на картах Боплана."
Вавричин М. "Боплан - картограф України."
Кришталович У. "Французькі впливи на формування картографів Австро-Угорщини XVI-XVIII ст."
Кулаковський П. "Чернігівщина на картах Боплана."
Падюка Н. "Переробки карт Боплана у фондах Львівської Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України."
Сварник І. "Карти України Боплана у творчості Д.Яворницького."
Тисленко Б., Лора Ю. "Специфіка сучасного видання карт Боплана."
Виноградов Г. "Діалектика спільного та відмінного у розвитку французької та української граматології кінця XVI- першої половини XVII ст."
Волинець Н. "Козацькі промисли за Бопланом."
Швидько Г. "Журнал "Україна" та його роль у розвитку українсько-французьких зв'язків."
Голько О. "Запорозькі козаки - політичні засланці Сибіру."
Грибовський В. "Traite sur le commerce de la Mer Noire" Пейсонеля, як джерело до історії причорноморських ногайців.
Забіяка І. "Василь Горленко і Франція."
Бойко А. "Мемуари Сегюра - джерело до історії Південної України."
Земський Ю. "Світоглядні імперативи Боплана та принципи його політичної концепції."
Ровенч Ї. "Григорій Величко (1863-1932) український географ і картограф французької школи."
Виноградов Г. "Концепція зміни ренесансної та класичної епістем на зламі XVI-XVII ст. Мішеля Фуко з погляду сучасної україністики."

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Історичне картознавство України

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Верстка *Андрій Муравецький*

Здано до набору 10.03.2003 р. Підписано до друку 12.01.2004 р.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Таймс. Ум.-друк. арк. 43,54. Ум. фарбо-відб. 45,80.
Наклад 500 примірників. Замовлення № 73

Віддруковано з готових діапозитивів
у Друкарні Отців Василіан «Місіонер».
80300, м. Жовква Львівської обл., вул. Василіанська, 8